

II-9
264 B'

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000163359

Αρ. 56αφ. 2274/03
ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
Νήσοι Αιγαίου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ

ΝΗΣΙΩΤΙΚΑ

**ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ
ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ
& ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ**

Από την οθωμανική περίοδο στον 20^ο αιώνα

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2004

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ

Εξώφυλλο: Το ελληνικό Αρχιτέλαγος κατά τον Edrisi (1154 μ.Χ.) [K. Miller, *Mappaes Arabicae*, I, 2 και 3, Στουτγάρδη 1926]

© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNIVERSITY OF IOANNINA
1η Έκδοση 2004

ISBN: 960-233-154-2

- Το δικαίωμα της έκδοσης του παρόντος βιβλίου ανήκει στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Απαγορεύεται η μερική ή ολική ανατύπωση του παρόντος χωρίς την έγγραφη άδεια του Γραφείου Δημοσίων Σχέσεων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Διακίνηση: Τμήμα Δημοσιευμάτων Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Πανεπιστημιούπολη - Δουρούτη, Τ.Κ. 45110, Ιωάννινα
Τηλ.: 26510 - 97122

Στους γονείς μου
Ιωάννη και Παναγιώτα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΑΝΤΙ ΠΡΟΟΙΜΙΟΥ	11
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	19
ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ: ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ	21
I. Εποικιστική και οικονομική πολιτική της Γαλλίας στην Κορσι- κή. Προσεγγίσεις με βάση ένα υπόμνημα των Γαλλικών Αρχείων (1769)	115
II. Πληθυσμιακές μετακινήσεις με αφετηρία το 1821. Ένα τεκ- μήριο από τη Μύκονο (1826)	143
III. Μετασχηματισμοί και ανακατατάξεις στο Αρχιπέλαγος με αφετηρία την Επανάσταση του 1821. Η δημιουργία της Ερμούπολης και η συμβολή της ροδιακής διασποράς	191
IV. Ικαρία: δημογραφικό κεφάλαιο και διασπορά (19ος αιώνας)	277
V. Κρήτη: τεκμήρια από το στατιστικό έργο της καποδιστριακής εποχής	303
VI. Ένα υπόμνημα για τη Νάξο (1828)	325
VII. Καταγραφές νησίδων και βραχονησίδων του Αργοσαρωνικού (1828)	341
VIII. Σέριφος: οικονομία και πληθυσμός (19ος αιώνας)	373
IX. Μήλος-Κίμωλος: χώρος και πληθυσμός (19ος αιώνας)	425
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	467
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ-ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ	469
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ	471
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΧΡΩΜΩΝ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ	495

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

<i>Αλβ.</i>	Αλβανικός
<i>ANF</i>	Archives Nationales de France
<i>Αρβ.</i>	Αρβανίτικος
<i>Αριθ.</i>	Αριθμός
<i>Βεν.</i>	Βενετικός
<i>ΓΑΔΠ</i>	Γενικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς
<i>ΓΑΚ</i>	Γενικά Αρχεία του Κράτους (Αθήνα)
<i>ΓΑΚ-ΑΝΚ</i>	Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Κυκλάδων (Ερμούπολη)
<i>ΓΑΚ-ΑΝΚερκ.</i>	Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Κερκύρας
<i>ΓΑΚ-ΑΝΣ</i>	Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Σάμου
<i>ΓΑΚ-ΑΝΦ</i>	Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Φθιώτιδας
<i>ΓΒ</i>	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
<i>ΓΕΕ</i>	Γενική Εφημερίς της Ελλάδος
<i>ΓΥΣ</i>	Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού
<i>ΔΒΜ</i>	Δημοτική Βιβλιοθήκη Μυκόνου
<i>ΔΒ(Τ)Ν</i>	Δήμος Βίβλου (Τριπόδων) Νάξου
<i>ΔΙ</i>	Δήμος Ίου
<i>ΔΚ</i>	Δήμος Κύθνου
<i>ΔΜ</i>	Δήμος Μυκόνου
<i>ΔΜ(Π)</i>	Δήμος Μήλου (Πλάκα)
<i>ΔΝ</i>	Δήμος Νάξου
<i>ΔΣ</i>	Δήμος Σερίφου
<i>ΔΣΙ</i>	Δήμος Σίφνου
<i>Έγγρ.</i>	Έγγραφο
<i>ΕΚΚΕ</i>	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
<i>ΕΝΣ, ΑΜΣΑ</i>	Εστία Νέας Σμύρνης, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή»
<i>Επών.</i>	Επώνυμο
<i>ΕΣΥΕ</i>	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
<i>Εφημ.</i>	Εφημερίδα
<i>ΗΔΓ</i>	Ηγεμονικό Διοικητικό Γραφείο (Σάμου)
<i>ΙΑ-ΜΥ</i>	Ιστορικό Αρχείο - Μουσείο Ύδρας
<i>ΙΕΕ</i>	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
<i>Ιταλ.</i>	Ιταλικός

ΚΑΣ	Κοινότητα Αρτεμόνα Σίφνου
ΚΔΚ	Κοινότητα Δρυοπίδας Κύθνου
ΚΕΔΚΕ	Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος
ΚΚ	Κοινότητα Κιμώλου
ΚΠΣ	Κοινότητα Πύργου Σαντορίνης
ΚΣ	Κοινότητα Σικίνου
ΚΦ	Κοινότητα Φολεγάνδρου
ΜΕΕ	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
Παρ.	Παράρτημα
Παρων.	Παρωνύμιο
Πίν.	Πίνακας
ΤΔΑΝ	Τέως Δήμος Απειράνθου Νάξου
Τπν.	Τοπωνύμιο
ΥΥΠΝ	Υδρογραφική Υπηρεσία Πολεμικού Ναυτικού
Φ.	Φύλλο
Φάκ.	Φάκελος
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως
Χ.	Χάρτης
Χφ.	Χειρόγραφο

ΑΝΤΙ ΠΡΟΟΙΜΙΟΥ

5

10 1. Περί δὲ τὴν Κρήτην εἰσι νῆσοι, Θήρα μὲν, ἡ τῶν
Κυρηναίων μητρόπολις, ἄποικος Λακεδαιμονίων, καὶ
πλησίον ταύτης Ἀνάφη, ἐν ἧ τὸ τοῦ Αἰγλήτου Ἀπόλλωνος
ιερόν. Λέγει δὲ καὶ Καλλιμάχος τοτὲ μὲν οὕτως ·

Αἰγλήτην Ἀνάφην τε, Λακωνίδι γείτονα Θήρα ·

15 τοτὲ δὲ τῆς Θήρας μνησθεῖς ·

μήτηρ εὐίπτου πατρίδος ἡμετέρης.

Ἔστι δὲ μακρὰ ἡ Θήρα, διακοσίων οὔσα τὴν περίμετρον
σταδίων, κειμένη δὲ κατὰ Δίαν νῆσον τὴν πρὸς Ἡρακλείῳ
τῷ Κνωσσίῳ, διέχει δὲ τῆς Κρήτης εἰς ἑπτακοσίους
στα<δίους>· πλησίον δ' αὐτῆς ἡ τε Ἀνάφη καὶ Θηρασία
καὶ τὸ <ἀναβ>ληθὲν ὑπὸ <τοῦ ἀ>ναφυσήμα<τος ν>ησίον
ιερόν <πρὸς Θή>ρα· ταύτης δ' εἰς ἑκατὸν ἀπέχει νησίδιον
Ἴος, ἐν ἧ κεκηδεῦσθαι τινές φασι τὸν ποιητὴν Ὅμηρον·
5 ἀπὸ δὲ τῆς Ἴου πρὸς ἑσπέραν ἰόντι Σίκινος καὶ Λάγουσσα
καὶ Φολέγανδρος, ἦν Ἄρατος «σιδηρεῖην» ὀνομάζει
διὰ τὴν τραχύτητα· ἐγγὺς δὲ τούτων Κίμωλος, ὅθεν
ἡ γῆ ἡ Κιμωλία· ἔνθεν ἡ Σίφνος ἐν ὄψει ἐστίν, ἐφ' ἧ λέ-
γουσι

10 Σίφνιον ἀστράγαλον

διὰ τὴν εὐτέλειαν. Ἔτι δ' ἐγγυτέρω καὶ τῆς Κιμώλου καὶ
τῆς Κρήτης ἡ Μήλος, ἀξιολογώτερα τούτων, διέχουσα
τοῦ Ἑρμιονικοῦ ἀκρωτηρίου, τοῦ Σκυλλαίου, σταδίους
ἑπτακοσίους· τοσοῦτους δὲ σχεδόν τι καὶ τοῦ Δικτυναίου.
15 Ἀθηναῖοι δὲ ποτε πέμψαντες στρατείαν, ἠβηδὸν κατέσφαξαν
τοὺς πλείους.

Αὗται μὲν οὖν ἐν τῷ Κρητικῷ πελάγει, ἐν δὲ τῷ Αἰγαίῳ
μᾶλλον αὐτὴ τε ἡ Δῆλος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν Κυκλάδες
καὶ αἱ ταύταις προσκειμένα Σποράδες, ὧν εἰσι καὶ αἱ λε-
20 χθεῖσαι περὶ τὴν Κρήτην.

2. Ἡ μὲν οὖν Δῆλος ἐν πεδίῳ κειμένην ἔχει τὴν πόλιν

καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ Λητώον, ὑπέρκειται
 δὲ τῆς πόλεως ὄρος ψιλὸν ὁ Κύνθος καὶ τραχύ, ποταμὸς
 δὲ διαρρεῖ τὴν νῆσον Ἴνωπὸς οὐ μέγας· καὶ γὰρ ἡ νῆσος
 5 μικρά. Τετίμηται δ' ἐκ παλαιοῦ διὰ τοῖς θεοῖς ἀπὸ τῶν
 ἥρωικῶν χρόνων ἀρξαμένη· μυθεύεται γὰρ ἐνταῦθα ἡ
 Λητὴ τὰς ὠδίνας ἀποθέσθαι τοῦ τε Ἀπόλλωνος καὶ τῆς
 Ἀρτέμιδος·

ἦν γὰρ τὸ πάροιθε φορητά,

10 φησὶν ὁ Πίνδαρος,

κυμάτεσσι παντοδαπῶν ἀνέμων
 ῥιπαῖσιν· ἀλλ' ἅ Κοιογενῆς δποτ' ὠδί-
 νεσσι θύοισ' ἀγγιτόκοις ἐπέβα
 νιν, δὴ τότε τέσσαρες ὄρθαι

15 πρέμνων ἀπώρουσαν χθονίων,
 ἂν δ' ἐπικράνοις σχέθον
 πέτραν ἀδαμαντοπέδιλοι
 κίονες, ἐνθα τεκοῖ-

σ' εὐδαίμον' ἐπόψατο γένναν.

20 Ἐνδοξον δ' ἐποίησαν αὐτὴν αἱ περιοικίδες νῆσοι, καλού-
 μεναι Κυκλάδες, κατὰ τιμὴν πέμπουσαι δημοσίᾳ θεωροῦς
 τε καὶ θυσίας καὶ χοροῦς παρθένων πανηγύρεις τε ἐν
 αὐτῇ συνάγουσαι μεγάλας.

3. Κατ' ἀρχὰς μὲν οὖν δώδεκα λέγονται· προσεγένοντο
 δὲ καὶ πλείους. Ἀρτεμίδωρος γοῦν διαριθμεῖται <πεντε-
 5 καίδεκα> περὶ τῆς Ἑλένης εἰπὼν, ὅτι ἀπὸ Θορίκου μέχρι
 Σουνίου παράκειται, μακρὰ, σταδίων ὅσον ἐξήκοντα τὸ
 μῆκος· ἀπὸ ταύτης γὰρ, φησὶν, αἱ καλούμεναι Κυκλάδες
 εἰσὶν· ὀνομάζει δὲ Κέω, τὴν ἐγγυτάτῃ τῇ Ἑλένῃ, καὶ μετὰ
 ταύτην Κύθνον καὶ Σέριφον καὶ Μῆλον καὶ Σίφνον καὶ
 10 Κίμωλον καὶ Πρεπέσινθον καὶ Ὠλίαρον καὶ πρὸς ταύταις
 Πάρον, Νάξον, Σῦρον, Μύκονον, Τήνον, Ἄνδρον,
 Γύαρον. Τὰς μὲν οὖν ἄλλας τῶν δώδεκα νομίζω, τὴν δὲ
 Πρεπέσινθον καὶ Ὠλίαρον καὶ Γύαρον ἦπτον ὧν τῇ
 Γυάρῳ προσορμισθεῖς ἔγνω κώμιον ὑπὸ ἀλιέων συνοι-
 15 κούμενον· ἀπαίροντες δ' ἐδεξάμεθα πρεσβευτὴν ἐνθένδε
 ὡς Καίσαρα προκεχειρισμένον, τῶν ἀλιέων τινά· ἦν
 δ' ἐν Κορίνθῳ Καῖσαρ, βαδίζων ἐπὶ τὸν θρίαμβον τὸν
 Ἀκτιακόν· συμπλέων δὴ ἔλεγε πρὸς τοὺς πυθιομένους,

20 ὅτι πρεσβεύοι περὶ κουφισμοῦ τοῦ φόρου· τελοῖεν γὰρ δραχμὰς ἑκατὸν πεντήκοντα, καὶ τὰς ἑκατὸν χαλεπῶς ἂν τελοῦντες. Ἰ Δηλοῖ δὲ τὰς ἀπορίας αὐτῶν καὶ Ἄρατος ἐν τοῖς κατὰ λεπτόν·

ὦ Λητοῖ, σὺ μὲν ἢ με σιδηρεῖη Φολεγάνδρῳ,
δειλῇ ἢ Γυάρῳ παρελεύσεαι αὐτίχ' ὁμοίην;

5 4. Τὴν μὲν οὖν Δῆλον ἔνδοξον γενομένην οὕτως ἔτι μάλλον ηὔξησε κατασκαφεῖσα ὑπὸ Ῥωμαίων Κόρινθος. Ἐκεῖσε γὰρ μετεχώρησαν οἱ ἔμποροι, καὶ τῆς ἀτελείας τοῦ ἱεροῦ προκαλουμένης αὐτοὺς καὶ τῆς εὐκαιρίας τοῦ λιμένος· ἐν καλῷ γὰρ κεῖται τοῖς ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς
10 Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἀσίαν πλέουσιν· ἢ τε πανήγυρις ἐμπορικόν τι πρᾶγμά ἐστι, καὶ συνήθεις ἦσαν αὐτῇ καὶ Ῥωμαῖοι τῶν ἄλλων μάλιστα, καὶ ὅτε συνεισθήκει ἢ Κόρινθος· Ἀθηναῖοί τε λαβόντες τὴν νῆσον καὶ τῶν ἱερῶν ἅμα καὶ τῶν ἐμπόρων ἐπεμελοῦντο ἱκανῶς· ἐπελθόν-
15 τες δ' οἱ τοῦ Μιθριδάτου στρατηγοὶ καὶ ὁ ἀποστήσας τύραννος αὐτὴν διελυμήναντο πάντα, καὶ παρέλαβον ἐρήμην οἱ Ῥωμαῖοι πάλιν τὴν νῆσον, ἀναχωρήσαντος εἰς τὴν οἰκείαν τοῦ βασιλέως, καὶ διετέλεσε μέχρι νῦν ἐνδεῶς πρᾶττουσα. Ἐχουσι δ' αὐτὴν Ἀθηναῖοι.

20. 5. Ῥήναια δ' ἔρημον νησιδίον ἐστὶν ἐν τέτρασι τῆς Δήλου σταδίοις, ὅπου τὰ μνήματα τοῖς Δηλίοις ἐστίν. Οὐ γὰρ ἔξεστιν ἐν αὐτῇ τῇ Δήλῳ θάπτειν οὐδὲ καίειν νεκρόν, οὐκ ἔξεστι δὲ οὐδὲ κύνα ἐν Δήλῳ τρέφειν. Ὠνομάζετο δὲ καὶ Ὀρτυγία πρότερον.

5 6. Κέως δὲ τετράπολις μὲν ὑπῆρξε, λείπονται δὲ δύο, ἢ τε Ἰουλὶς καὶ ἡ Καρθαία, εἰς ἃς συνεπολίσθησαν αἰλοῖπαί, ἢ μὲν Ποιήεσσα εἰς τὴν Καρθαίαν, ἢ δὲ Κορησσία εἰς τὴν Ἰουλίδα. Ἐκ δὲ τῆς Ἰουλίδος ὃ τε Σιμωνίδης ἦν ὁ μελοποιὸς καὶ Βακχυλίδης, ἀδελφιδοῦς ἐκείνου, καὶ μετὰ ταῦτα Ἐρασίστρατος ὁ ἰατρὸς καὶ τῶν ἐκ τοῦ περιπάτου φιλοσόφων Ἀρίστων, ὁ τοῦ Βορυσθενίτου Βίωνος ζηλωτῆς. Παρὰ τούτοις δὲ δοκεῖ τεθῆναι ποτε νόμος, οὗ μέμνηται καὶ Μένανδρος·

10 καλὸν τὸ Κείων νόμιμόν ἐστι, Φανία·
ὁ μὴ δυνάμενος ζῆν καλῶς οὐ ζῆ κακῶς.

Προσέταπτε γὰρ, ὡς ἔοικεν, ὁ νόμος τοὺς ὑπὲρ ἐξήκοντα

ἔτη γεγονότας κωνειάζεσθαι τοῦ διαρκεῖν τοῖς ἄλλοις
 τὴν τροφήν· καὶ πολιορκουμένους δέ ποτε ὑπ' Ἀθηναίων
 15 ψηφίσασθαι φασὶ τοὺς πρεσβυτάτους ἐξ αὐτῶν ἀποθα-
 νεῖν, ὀρισθέντος πλήθους ἐτῶν, τοὺς δὲ παύσασθαι
 πολιορκοῦντας. Κεῖται δ' ἐν ὄρει τῆς θαλάττης διέχουσα
 ἡ πόλις ὅσον πέντε καὶ εἴκοσι σταδίου. ἐπίνειον δ' ἐστὶν
 αὐτῆς τὸ χωρίον, ἐν ᾧ ἴδρυτο ἡ Κορησσία, κατοικίαν
 20 οὐδὲ κώμης ἔχουσα. Ἔστι δὲ καὶ πρὸς τῇ Κορησσίᾳ ἡ
 Σμινθέου Ἀπόλλωνος ἱερόν καὶ πρὸς Ποιήεσση, μεταξὺ
 δὲ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν τῆς Ποιήεσσης ἐρειπίων τὸ τῆς
 Νεδουσίας Ἀθηνᾶς ἱερόν, ἴδρυσαμένου Νέστορος κατὰ
 τὴν ἐκ Τροίας ἐπάνοδον. Ἔστι δὲ καὶ Ἐλιξος ποταμὸς
 περὶ τὴν Κορησίαν.

7. Μετὰ δὲ ταύτην Νάξος καὶ Ἄνδρος ἀξιόλογοι καὶ
 Πάρος· ἐντεῦθεν ἦν Ἀρχίλοχος ὁ ποιητής. Ὑπὸ δὲ Παρίων
 5 ἐκτίσθη Θάσος καὶ Πάριον ἐν τῇ Προποντίδι πόλις. Ἐν
 ταύτῃ μὲν οὖν ὁ βωμὸς λέγεται θεᾶς ἄξιος, σταδιαίας
 ἔχων τὰς πλευράς· ἐν δὲ τῇ Πάρῳ ἡ Παρία λίθος
 λεγομένη, ἀρίστη πρὸς τὴν μαρμαρογλυφίαν.

8. Σῦρος δ' ἐστὶ (μηκύνουσι τὴν πρώτην συλλαβὴν), ἐξ
 10 ἧς Φερεκύδης ὁ Βάβυος ἦν· νεώτερος δ' ἐστὶν ὁ Ἀθη-
 ναῖος ἐκείνου. Ταύτης δοκεῖ μνημονεύειν ὁ ποιητής, Συρίην
 καλῶν·

νῆσός τις Συρίη κικλήσκειται
 Ὀρτυγίης καθύπερθε.

9. Μύκονος δ' ἐστὶν, ὑφ' ἧς μυθεύουσι κεῖσθαι τῶν
 15 Γιγάντων τοὺς ὑστάτους ὑφ' Ἡρακλέους καταλυθέντας,
 ἀφ' ὧν ἡ παροιμία «Πάνθ' ὑπὸ μίαν Μύκονον» ἐπὶ τῶν
 ὑπὸ μίαν γραφὴν ἀγόντων καὶ τὰ διηρημένα τῇ φύσει.
 Καὶ τοὺς φαλακροὺς δὲ τινες Μυκονίους καλοῦσιν ἀπὸ
 τοῦ τὸ πάθος τοῦτο ἐπιχωριάζειν τῇ νήσῳ.

10. Σέριφος δ' ἐστὶν, ἐν ἧς τὰ περὶ τὸν Δίχτυν μεμύ-
 5 θευται, τὸν ἀνεγκύσαντα τὴν λάρνακα τοῖς δικτύοις τὴν
 περιέχουσαν τὸν Περσέα καὶ τὴν μητέρα Δανάην, κατα-
 πεποντωμένους ὑπ' Ἀκρισίου τοῦ πατρὸς τῆς Δανάης·
 τραφῆναί τε γὰρ ἐνταῦθα τὸν Περσέα φασί, καὶ κομίσαντα
 τὴν τῆς Γοργόνης κεφαλὴν, δείξαντα τοῖς Σεριφίοις
 ἀπολιθῶσαι πάντας· τοῦτο δὲ πράξαι τιμωροῦντα τῇ

10 μητρί, ὅτι αὐτὴν Πολυδέκτης ὁ βασιλεὺς ἄκουσαν ἄγεσθαι
προείλετο πρὸς γάμον, συμπραττόντων ἐκείνων. Οὕτω
δ' ἐστὶ πετρώδης ἡ νῆσος, ὥστε ὑπὸ τῆς Γοργόνης τοῦτο
παθεῖν αὐτὴν φασιν οἱ κωμωδοῦντες.

11. Τῆνος δὲ πόλιν μὲν οὐ μεγάλην ἔχει, τὸ δ' ἱερὸν
15 τοῦ Ποσειδῶνος μέγα ἐν ἄλσει τῆς πόλεως ἔξω, θεᾶς
ἄξιον ἐν ᾧ καὶ ἐστιατόρια πεποίηται μεγάλα, σημεῖον
τοῦ συνέρχεσθαι πλῆθος ἱκανὸν τῶν συνθυόντων αὐτοῖς
ἀστυγειτόνων τὰ Ποσειδῶνια.

12. Ἔστι δὲ καὶ Ἄμοργός τῶν Σποράδων, ὅθεν ἦν
20 Σιμωνίδης ὁ τῶν ἰάμβων ποιητής, καὶ Λέβινθος καὶ
Λέκρος πρὸς τῇ Κα>ρίᾳ·

καὶ τότε Φωκυλίδου· Λέριοι κακοί, οὐχ ὁ μὲν, ὃς δ' οὐ,
πάντες πλὴν Προκλέους· καὶ Προκλῆς [δὲ] Λέριος· |

διεβέβληντο γὰρ ὡς κακοῦθεις οἱ ἐνθένδε ἄνθρωποι.

13. Πλησίον δ' ἐστὶ καὶ ἡ Πάτμος καὶ Κορασσίαι,
5 πρὸς δύσιν κείμεναι τῇ Ἰκαρίᾳ, αὕτη δὲ Σάμω. Ἡ μὲν
οὖν Ἰκαρία ἔρημός ἐστι, νομᾶς δ' ἔχει, καὶ χρῶνται
αὐταῖς Σάμιοι· τοιαύτη δ' οὐσα ἐνδοξος ὅμως ἐστὶ,
καὶ ἀπ' αὐτῆς Ἰκάριον καλεῖται τὸ προκείμενον πέλαγος,
ἐν ᾧ καὶ αὕτη καὶ Σάμος καὶ Κῶς ἐστι, καὶ αἱ ἄρτι
10 λεχθεῖσαι Κορασσίαι καὶ Πάτμος καὶ Λέρος. Ἐνδοξον
δὲ καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ὄρος ὁ Κερκετεύς, μᾶλλον τῆς Ἀμπέλου·
αὕτη δ' ὑπέρκειται τῆς Σαμίων πόλεως. Συνάπτει δὲ
τῷ Ἰκαρίῳ τὸ Καρπάθιον πέλαγος πρὸς νότον, τούτῳ
δὲ τὸ Αἰγύπτιον, πρὸς δὲ δύσιν τὸ τε Κρητικὸν καὶ τὸ
15 Λιβυκόν.

14. Καὶ ἐν τῷ Καρπαθίῳ δ' εἰσὶ πολλαὶ τῶν Σποράδων
μεταξὺ τῆς Κῶ μάλιστα καὶ Ῥόδου καὶ Κρήτης· ὧν
εἰσιν Ἀστυπάλαιά τε καὶ Τῆλος καὶ Χαλκία, καὶ ὃς
Ὅμηρος ὀνομάζει ἐν τῷ καταλόγῳ·

οἱ δ' ἄρα Νίσυρόν τ' εἶχον Κράπαθόν τε Κάσον τε,
καὶ Κῶν, Εὐρυπύλοιο πόλιν, νήσους τε Καλύδνας.

Ἐξω γὰρ τῆς Κῶ καὶ τῆς Ῥόδου, περὶ ὧν ἐροῦμεν ὕστε-
ρον, τὰς τε ἄλλας ἐν ταῖς Σποράσι τίθεμεν, καὶ δὴ καὶ
5 ἐνταῦθα μεμνήμεθα αὐτῶν, καίπερ τῆς Ἀσίας, οὐ τῆς
Εὐρώπης ἐγγὺς οὐσῶν, ἐπειδὴ τῇ Κρήτῃ καὶ ταῖς Κυκλάσι

καὶ τὰς Σποράδας συμπεριλαβεῖν ἠπειγέτο πως ὁ λόγος·
 ἐν δὲ τῇ τῆς Ἀσίας περιοδείᾳ τὰς προσεχεῖς αὐτῇ τῶν
 ἀξιολόγων νήσων προσπεριοδεύσομεν. Κύπρον καὶ Ῥόδον
 10 καὶ Κῶν καὶ τὰς ἐν τῇ ἐφεξῆς παραλία κειμένας. Σάμον,
 Χίον, Λέσβον, Τένεδον· νῦν δὲ τὰς Σποράδας, ὧν ἄξιον
 μνησθῆναι λοιπόν, ἔπιμεν.

15 15. Ἡ μὲν οὖν Ἀστυπάλαια ἰκανῶς ἐστὶ πελαγία,
 πόλιν ἔχουσα. Ἡ δὲ Τήλος ἐκτέταται παρὰ τὴν Κνιδίαν,
 μακρὰ, ὑψηλὴ, στενὴ, τὴν περίμετρον ὅσον ἑκατὸν καὶ
 τετταράκοντα σταδίων, ἔχουσα ὑφορμον. Ἡ δὲ Χαλκία
 τῆς Τήλου διέχει σταδίους ὀγδοήκοντα, Καρπάθου δὲ
 τετρακοσίους, Ἀστυπалаίας δὲ περὶ διπλασίους, ἔχει
 20 δὲ καὶ κατοικίαν ὁμώνυμον καὶ ἱερὸν Ἀπόλλωνος καὶ
 λιμένα.

16. Νίσυρος δὲ πρὸς ἄρκτον μὲν ἐστὶ Τήλου, διέχουσα
 αὐτῆς ὅσον ἐξήκοντα σταδίους, ὄσους καὶ Κῶ διέχει,
 στρογγύλη δὲ καὶ ὑψηλὴ καὶ πετρῶδης τοῦ μυλίου
 λίθου· τοῖς γοῦν ἀστυγείτοσιν ἐκεῖθεν ἐστὶν ἡ τῶν μύλων
 25 εὐπορία. Ἐχει δὲ καὶ πόλιν ὁμώνυμον καὶ λιμένα καὶ
 θερμὰ καὶ Ποσειδῶνος ἱερὸν· περίμετρος δὲ αὐτῆς ὀγδοή-
 κοντα στάδιοι. Ἔστι δὲ καὶ νησία πρὸς αὐτῇ Νισυρίων
 λεγόμενα. Ἰ Φασὶ δὲ τὴν Νίσυρον ἀπόθραυσμα εἶναι
 τῆς Κῶ, προσθέντες καὶ μῦθον, ὅτι Ποσειδῶν διώκων
 5 ἓνα τῶν Γιγάντων, Πολυβώτην, ἀποθράυσας τῇ τριαίνῃ
 τρύφος τῆς Κῶ ἐπ' αὐτὸν βάλοι, καὶ γένοιτο νῆσος τὸ
 βληθὲν ἢ Νίσυρος, ὑποκείμενον ἔχουσα ἐν αὐτῇ τὸν
 Γιγάντα· τινὲς δὲ αὐτὸν ὑποκείσθαι τῇ Κῶ φασιν.

17. Ἡ δὲ Κάρπαθος, ἣν Κράπαθον εἶπεν ὁ ποιητής,
 10 ὑψηλὴ ἐστὶ, κύκλον ἔχουσα σταδίων διακοσίων. Τετρά-
 πολις δ' ὑπῆρξε καὶ ὄνομα εἶχεν ἀξιόλογον· ἀφ' οὗ καὶ
 τῷ πελάγει τοῦνομα ἐγένετο. Μία δὲ τῶν πόλεων ἐκαλεῖτο
 Νίσυρος, ὁμώνυμος τῇ τῶν Νισυρίων νήσῳ. Κεῖται δὲ
 τῆς Λιβύης κατὰ Λευκὴν ἀκτὴν, ἢ τῆς μὲν Ἀλεξανδρείας
 15 περὶ χιλίους διέχει σταδίους, τῆς δὲ Καρπάθου περὶ
 τετρακισχιλίους.

18. Κάσος δὲ ταύτης μὲν ἀπὸ ἐβδομήκοντά ἐστὶ
 σταδίων, τοῦ δὲ Σαμωνίου τοῦ ἄκρου τῆς Κρήτης διακο-
 σίων πενήκοντα· κύκλον δὲ ἔχει σταδίων ὀγδοήκοντα.
 20 Ἔστι δ' ἐν αὐτῇ καὶ πόλις ὁμώνυμος, καὶ Κασίων νῆσοι
 καλούμεναι πλείους περὶ αὐτήν.

19. Νήσους δὲ Καλύδνας τὰς Σποράδας λέγειν φασι τὸν ποιητὴν, ὧν μίαν εἶναι Κάλυμναν· εἰκὸς δ', ὡς ἐκ τῶν Νισυρίων λέγονται καὶ Κασίων αἱ ἐγγὺς καὶ ὑπήκοοι, οὕτως καὶ τὰς τῇ Καλύμνῃ περικειμένας, ἴσως τότε λεγομένη Καλύδνη· τινὲς δὲ δύο εἶναι Καλύδνας φασι, Λέρον καὶ Κάλυμναν, ἅσπερ καὶ λέγειν τὸν ποιητὴν. Ὁ δὲ Σκῆψιος πληθυντικῶς ἠνομάσθαι τὴν νῆσον Καλύμνας φησὶν, ὡς Ἀθήνας καὶ Θήβας, δεῖν δ' ὑπερβατῶς δέξασθαι τὸ τοῦ ποιητοῦ· οὐ γὰρ νήσους Καλύδνας λέγειν, ἀλλ', «οἱ δ' ἄρα νήσους Νίσυρον τ' εἶχον Κράπαθόν τε Κάσον τε, καὶ Κῶν, Εὐρυπύλοιο πόλιν, Καλύδνας τε».

Ἄπαν μὲν οὖν τὸ νησιωτικὸν μέλι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀστεῖόν ἐστι καὶ ἐνάμιλλον τῷ Ἀττικῷ, τὸ δ' ἐν ταῖσδε ταῖς νήσοις διαφερόντως, μάλιστα δὲ τὸ Καλύμνιον.

Στράβων, Γεωγραφικά,
βιβλίον X, 5, 1-19

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Επί είκοσι περίπου χρόνια διατρέχω το ελληνικό Αρχιπέλαγος. Μεγάλα και μικρά νησιά, ακόμη και νησίδες, αποτελούν αντικείμενο αυτής της περιήγησης (και τα τελευταία χρόνια, επίσης έρευνας)· κατά προτίμηση καλύπτω τμήματα ή γεωγραφικά σημεία της ενδοχώρας των νησιών, με διάφορα μέσα (και εν πολλοίς πεζή), αφήνοντας κατά μέρος τα τουριστόπληκτα παράλια. Αυτή η σχέση-εμπειρία αποκαλύπτεται, αναποφεύκτως, σε διάφορα σημεία του συγκεκριμένου βιβλίου, αν και πρόκειται, εν πολλοίς, για προσωπική υπόθεση. Πάντως, σε κάθε περίπτωση, το εν λόγω συγγραφικό εγχείρημα λειτουργεί, στο μέτρο του εφικτού, ως το εύλογο αντιχάρισμα απέναντι στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο.

☞ Κατά τα άλλα, το τελικό προϊόν, το βιβλίο δηλαδή, δημοσιεύεται μετά την έγκριση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, προς το οποίο οφείλω τις ευχαριστίες μου. Αναλόγως απευθύνομαι και προς το προσωπικό του τυπογραφείου Γερ. Δούβαλη - Λ. Αποστόλου· ιδιαίτερος βέβαια στη Δέσποινα Καπρινιώτη, συνεργάτιδα παλαιόθεν, για την οποία είναι γνωστή η εργατικότητα και η συνέπεια.

Κ. Κόμης

Σίφνος, Σεπτέμβριος 2004

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ: ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Το ελληνικό Αρχιπέλαγος, όντας τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου, αποτελεί, εκ των πραγμάτων, την κύρια έξοδό της προς τη θάλασσα (η άλλη είναι το Ιόνιο πέλαγος): η δυτική Μεσόγειος, περικλείουσα σαφώς μικρότερο αριθμό νησιών, λειτουργεί αναλόγως για την δυτικοευρωπαϊκή ενδοχώρα¹. Τα νησιά περικλείουν ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου: 23.867 τετραγωνικά χιλιόμετρα επί συνόλου 132.562 (το 18%), με εξαίρεση την Πελοπόννησο (ίση με 21.556 τ.χ.)². Δηλαδή, εν προκειμένω η θάλασσα είναι πανταχού παρούσα, όριο (εμπόδιο) και ταυτοχρόνως μέσον επικοινωνίας, καλύπτουσα το διάκενο ανάμεσα στα νησιά και τα παράλια της γύρωθεν ενδοχώρας (παράλια Εγγύς Ανατολής-Αφρικής-Αδριατικής και Μαύρης θάλασσας)³. Βέβαια, οι θαλάσσιες επικοινωνίες, στη μακρά διάρκεια, δεν εκτελούνταν υπό τους αυτούς όρους: οι μετεωρολογικές συνθήκες αποτελούσαν πάντοτε ένα καθοριστικό παράγοντα, ιδιαιτέρως δυσμενή, εννοείται, κατά τους χειμερινούς μήνες (βλέπε και το γνωστό «απαγορευτικό» των ημερών μας)⁴. Παραλλήλως, η τεχνολογική ανάπτυξη, και ειδικώς η σταδιακή, έστω, αντικατάσταση των ιστιοφόρων από τα ατμοκίνητα πλοία, κατά τον 19ο-20ό αιώνα, βελτίωσε εν γένει τους όρους και κυ-

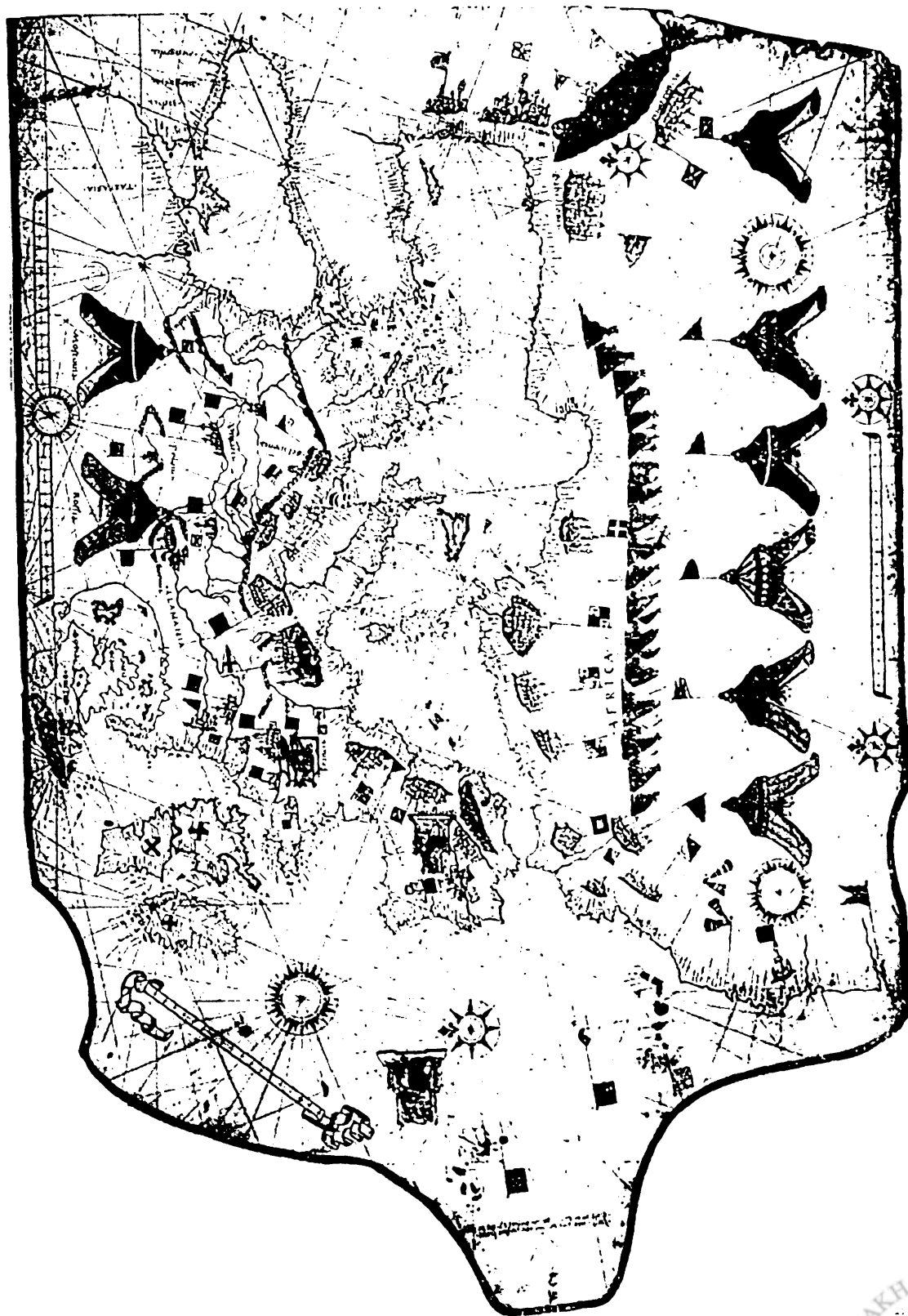
1. Jovan Svižić, *La Péninsule Balkanique. Géographie humaine*, Παρίσι 1918, σ. 13-14· Γ.Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία της ιστορίας του νεοελληνικού χώρου*, Αθήνα 1981, σ. 31· Michel Mollat Du Jourdin, *Η Ευρώπη και η θάλασσα*, Αθήνα 1998, σ. 38.

2. Στ. Παπαδάκης, *Φυσιογραφία της Ελλάδος*, Αθήνα 1959, σ. 13, 109· Γ.Σ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 34.

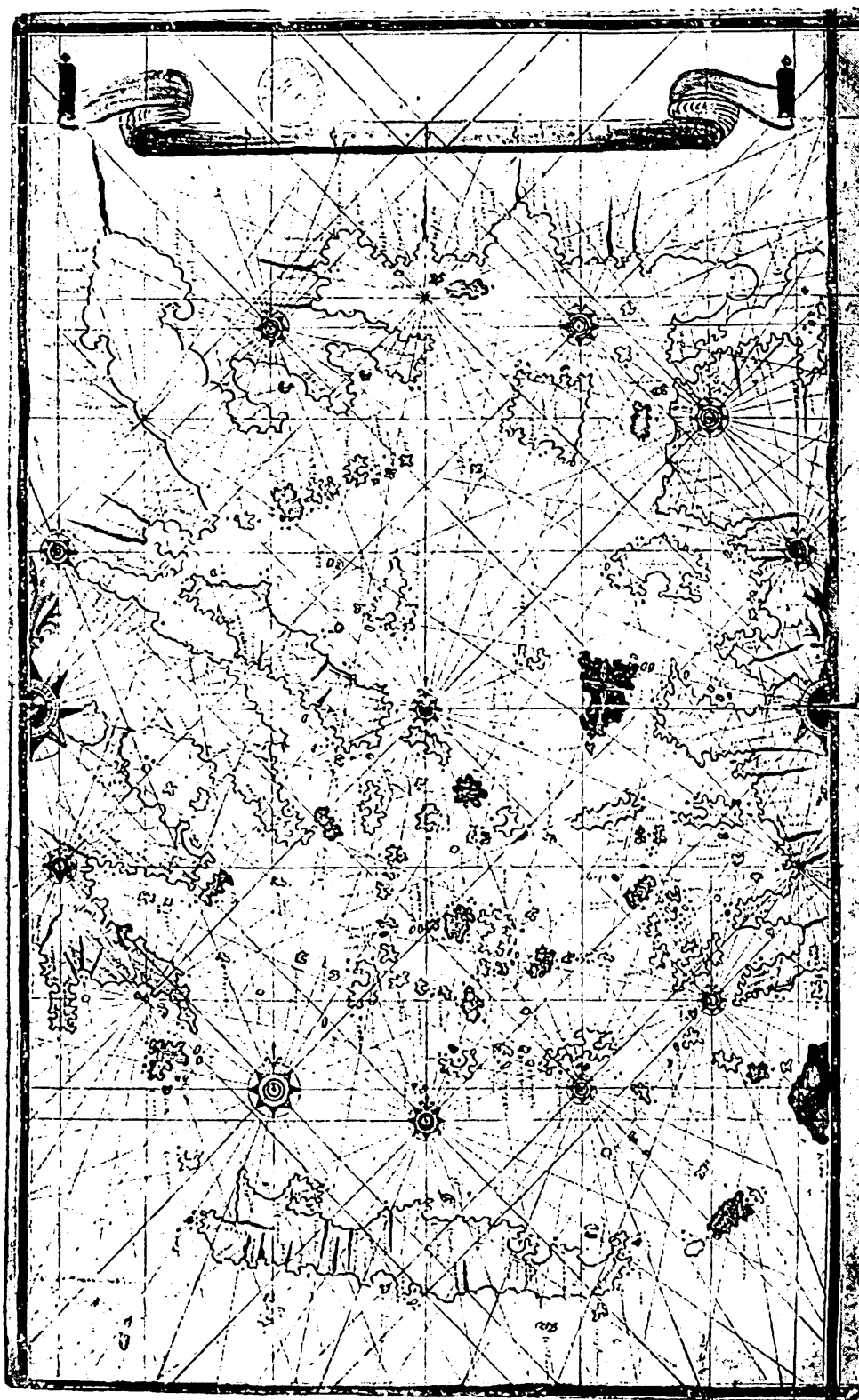
3. Fernand Braudel, «Η θάλασσα», F. Braudel – M. Aymard – F. Coarelli, *Η Μεσόγειος. Ο χώρος και η ιστορία*, Αθήνα 1990, σ. 47· Σπ. Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος. Μια διάσπαρτη πόλη», Βασ. Σφυρόερας – Άννα Αβραμέα – Σπ. Ασδραχάς, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 236· Γ. Σ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 34, 36· Michel Mollat Du Jourdin, *ό.π.*, σ. 43-45.

4. F. Braudel, *ό.π.*, σ. 47, 58-59.

1. De Mariolle: η Μεσόγειος θάλασσα (1537) [Musée de la Marine,
Palais de Chaillot, Παρίσι, 9 NA 24 / Réf. 1.858]

2. Το Αρχιπέλαγος: Feuille d'un Atlas Marseillais atribué à François Olive (vers 1665) [Bibliothèque Nationale, Παρίσι, Rés. Ge II II 2.012 (1)]

ρίως μείωσε τη χρονική διάρκεια των θαλασσίων ταξιδιών⁵. Ως προς το τελευταίο, αξίζει να παρατεθούν ορισμένα παραδείγματα χρονικών αποστάσεων, αφορόντων στον ύστερο μεσαίωνα⁶.

Κατά τον 14ο αιώνα:

- Κωνσταντινούπολη-Τένεδος, μία εβδομάδα.
- Κύθηρα-Μήλος, πέντε ημέρες.
- Μήλος-Αστυπάλαια, μία ημέρα.
- Αστυπάλαια-Ρόδος, δύο ημέρες και
- Ρόδος-Αλεξάνδρεια, έξι ημέρες.

Κατά το πρώτο ήμισυ του 15ου αιώνα:

- Θεσσαλονίκη-Λήμνος-Ίμβρος-Σαμοθράκη-Τένεδος-Κωνσταντινούπολη, είκοσι ημέρες· η αντίστροφη πορεία, αλλά στη διάρκεια του χειμώνα, σαράντα πέντε ημέρες.
- Εύβοια-Κωνσταντινούπολη, είκοσι πέντε ημέρες και
- Πάτρα-Κωνσταντινούπολη, είκοσι ημέρες. Ακόμη, ας προσθέσουμε πως η μέση ημερήσια ταχύτητα για τα ιστιοφόρα πλοία της εποχής υπολογίζεται γύρω στα τριάντα χιλιόμετρα, με βασικό παράγοντα κύμανσης τις μετεωρολογικές συνθήκες, στις οποίες έχει ήδη γίνει αναφορά⁷. Πάντως, τα δεδομένα αυτά κινούνται σε αξιοσημείωτη απόσταση από τα σημερινά δεδομένα, όπως επισημαίνει σχετικώς και ο Fernand Braudel⁸. Παρά ταύτα, καθώς καταδεικνύεται και από κάποια σύγχρονα ναυάγια, το ταξίδι στο Αρχιπέλαγος εμπεριέχει ακόμη πιθανούς κινδύνους, ιδιαιτέρως μάλιστα στη διάρκεια του χειμώνα⁹.

5. Ενδεικτικώς: Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 156.

6. Johannes Koder, «Νησιωτική επικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον όψιμο μεσαίωνα», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σ. 450-451.

7. *Αυτ.*, σ. 455.

8. F. Braudel, *ό.π.*, σ. 47, 58.

9. Νίκος Ξυδάκης, «Κανείς δεν πεθαίνει από ντροπή:», εφημ. *Η Καθημερινή*, 1/10/2000, σ. 52· Άγγελος Ελεφάντης, «Να κηρυχθεί το Αιγαίο “διατηρητέα πόλη”. Στο περιθώριο της Διακυβερνητικής», εφημ. *Η Αυγή*, 10/10/2000, σ. 17· Ελιζαμπέττα Καζαλόττι, «13 μετάλλια και 2 ναυάγια», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 10/10/2000, σ. 10. Επίσης, γενικώς επί του θέματος: εφημ. *Η Καθημερινή*, 27 έως 30/9, 1/10, 30/11, 1/12 και 3/12/2000· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 28 έως 30/9, 1 έως 10/10, 30/11/2000· εφημ. *Το Βήμα*, 1/10/2000· εφημ. *Η Αυγή*, 3/12/2000. Ειδικότερα για τα ναυάγια της αρχαιότητας: *Ναυάγια*, έκδ. εφημ. *Η Καθημερινή*, *Επτά ημέρες*, Αθήνα 2002.

Μεταφερόμαστε σε άλλο πεδίο. Κατ' αρχάς, ο τρόπος πρόσληψης των νησιωτικών οντοτήτων συντελείται κατά δύο ενδεχομένους τρόπους: ο ένας περιορίζεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά των νησιών, σε μακρογεωγραφικό επίπεδο και υπό μορφήν αεροφωτογραφίας· ο άλλος ανιχνεύει το εσωτερικό των εν λόγω οντοτήτων, σε μικρογεωγραφικό, εν πρώτοις, επίπεδο που επιτρέπει, ωστόσο, την περαιτέρω διερεύνηση των πάσης φύσεως σχέσεων ανάμεσα στα νησιά. Στο πλαίσιο του πρώτου σκέλους, επισημαίνουμε, ως προοίμιο, τούτο: η λέξη *νήσος* («γῆ νηχομένη»), όπως και το *ναύς*, προέρχεται από το ρήμα *νήω*, *νήχομαι*, *πλέω*, *κολυμβώ*¹⁰. Χωρίς αμφιβολία, η ονοματοδοσία αποτελεί παρεπόμενο της εικόνας την οποία προσφέρουν τα νησιά εξ αποστάσεως· καθώς σημειώνει και ο Πρέντραγκ Ματβέγεβιτς, «Μπορούμε να διακρίνουμε τα νησιά ανάλογα με την εικόνα που μας δίνουν ή την εντύπωση που μας αφήνουν: άλλα δείχνουν σαν να επιπλέουν ή να βουλιάζουν, άλλα πάλι μοιάζουν αγκυροβολημένα ή απολιθωμένα. Τα πρώτα δεν είναι παρά συντρίμια και θραύσματα αποσπασμένα με βία απ' την ακτή, ενώ τα άλλα εγκατέλειψαν εγκαίρως τη στεριά και τώρα, ανεξάρτητα, απολαμβάνουν την αυτάρκειά τους»¹¹. Στα ανωτέρω θα προσθέταμε τη δυσοίωνα πρόβλεψη για το μέλλον, σε σχέση με το φαινόμενο του θερμοκηπίου και ειδικότερα με τη γενική άνοδο της θερμοκρασίας: πρόκειται για την κάλυψη νησιών από τα σταδιακώς ανερχόμενα θαλάσσια ύδατα, με πρώτα θύματα όσες από τις νησιωτικές (κυρίως μικρονησιωτικές) και παράκτιες περιοχές διαθέτουν χαμηλό υψόμετρο¹².

Μετατοπίζουμε την προσοχή μας στη διερεύνηση των εσωτερικών χαρακτηριστικών, μέσω των οποίων οδηγούμαστε σε διαπιστώσεις και παρεπόμενες τυπολογίες με βάση τις γεωγραφικές διαφορετικότητες. Κοντολογίς, αναφερόμαστε σε κατηγοριοποιήσεις με κριτήρια όπως η συνολική έκταση (τα μεγάλα νησιά, Κρήτη-Εύβοια-Ρόδος κ.ά. σε αντιδιαστολή με μικρότερες γεωγραφικές μονάδες)¹³, το φυσικό ανάγλυφο και ο χαρακτήρας

10. Κ. Ν. Παπαμχαλόπουλος – Γ. Ι. Κρίτσας, *Αι ελληνικά νήσοι*, εν Αθήναις 1911, σ. 60· Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. Θ', Αθήναι 1964, σ. 4.849-4.850 και τόμ. Ι', Αθήναι 1964, σ. 4.892, 4.901.

11. Π. Ματβέγεβιτς, *Μεσογειακή σύνοψη*, Αθήνα 1998, σ. 24-25.

12. Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 18/11/2000· πβ. εφημ. *Η Καθημερινή*, 12/5/2000.

13. Επαμ. Βρανόπουλος, *Ιστορία της Εύβοιας*, Αθήνα 1995, σ. 267-272· Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 21994, σ. 11-48· Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, *Δωδεκάνησος. Α. Γενική περιγραφή*, Αθήναι 1947, κυρίως σ. 79-178. Επιπλέον, ενδεικτικός: εδώ στο κείμενο

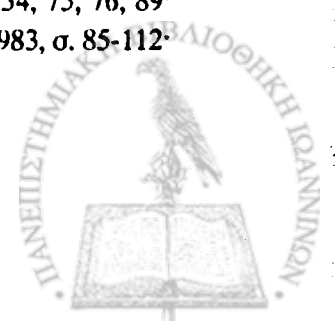
του εδάφους (με αντίστοιχες εσωτερικές διαφορετικότητες-ανισότητες, ευκόλως ανιχνεύσιμες στα μεγαλύτερα νησιά)¹⁴ και η απόσταση από την πλησιέστερη ηπειρωτική ζώνη, με αντίστοιχο επίπεδο δεσμών-ανταλλαγών (η Εύβοια και η Λευκάδα θεωρούνται ως τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα του είδους, ενώ ο Πόρος αποτελεί μάλλον απλή προέκταση της ενδοχώρας)¹⁵. Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελούν τα μικρονήσια, σε συνδυασμό μάλιστα με τις κάθε λογής εξαρτήσεις τους από μεγαλύτερα νησιά ή από τη γειτονική ενδοχώρα¹⁶. Από άλλη οπτική γωνία, ανεξάρτητα από τις κατηγοριοποιήσεις, το κάθε νησί χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του: η Κρήτη, επί παραδείγματι, το μεγαλύτερο νησί του Αρχιπελάγους, με εκτενή ενδοχώρα, πλούσιο ανάγλυφο και οικονομική αυτάρχεια, αλλά και απομονωμένο ταυτοχρόνως από τα υπόλοιπα νησιά και την ηπει-

III, υποσημ. 1-28 και στο κείμενο V, υποσημ. 29-89· F. Braudel, *Οι μνήμες της Μεσογείου. Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα 2000, σ. 183, 185· ο ίδιος, *Μεσόγειος*, τόμ. 1, *Ο ρόλος του περιγύρου*, Αθήνα 1991, σ. 181.

14. Βλ. ανωτ. υποσημ. 13 και επιπλέον: Κώστας Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 269-292· Ίδρυμα Ροκφέλλερ (L. G. Allbaugh - G. Soule), *Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα 1948-1957*, Αθήνα 1997, σ. 50-349· Σ. Γ. Τ., *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, εν Κωνσταντινουπόλει 1874, ανατύπ. Μυτιλήνη 1996, σ. 23-41· Οικονόμος Σ. Τάξης, *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, εν Καίρω 1909, ανατύπ. Μυτιλήνη 1994, σ. 83-142· Μάκης Αξιώτης, *Περπατώντας τη Λέσβο. Τοπογραφία-Ιστορία-Αρχαιολογία*, τόμ. 1-2, Μυτιλήνη 1992, διάσπαρατα σχετικά στοιχεία στο σύνολο του έργου· Μίμης Ελευθεριάδης, *Λέσβος. Το νησί της αρμονίας*, Μυτιλήνη 1981, σ. 5-11, 31-55.

15. Emile Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, τόμ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 103-105· Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τόμ. 1, Αθήνα 1980, σ. 5-6· Π. Ματβέγεβιτς, *ό.π.*, σ. 24.

16. Κ. Κόμης, «Μικρονησιωτικά: το παράδειγμα των Πεταλιών», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΖ', τχ. 1 (1998), σ. 217-245· Δικ. Βαγιακάκος, «Όνου γνάθος - Cervi - Ελαφόνησος», *Συμπόσιον Πνευματικόν επί χρονώ ιωβηλαίω ιεροσύνης του μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου*, Αθήνα 1989, σ. 715-723· Μιχ. Κορδώσης, «Ένα λακωνικό βυζαντινό κάστρο του ογδόου αιώνα (Ελαφόνησος)», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 6 (1982), σ. 259-267· ο ίδιος, «Ο ισθμός της χερσονήσου Όνου Γνάθος (Ελαφόνησος)», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 10 (1990), σ. 86-88· Άδωνις Κ. Κύρου, «Περιπλανήσεις αγίων λειψάνων και μια άγνωστη καστροπολιτεία στον Αργολικό», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 21 (1995), σ. 97-118· Ενάγγελος Βαρδαμίδης, *Ιστορία της Μεγίστης (Καστελλόριζου) από της εποχής των Δωριέων και του Μίνως μέχρι των ημερών μας και της προσαρτήσεως της νήσου εις την Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια 1948, σ. 54, 75, 76, 89· Ιωάννης Γιάννος, *Ιστορία της νήσου Αγίου Ευστρατίου (Αη-Στράτη)*, Αθήνα 1983, σ. 85-112· εδώ στο κείμενο VII, υποσημ. 20, 22-24, 40, 53, 55, 68, 100, 102-104, 107, 109.

3. Η αγροτική Σίφνος (δεκαετία 1930) [Έλλη Παπαδημητρίου, *Παλιές φωτογραφίες. Νησιά, Αθήνα 1978, σ. 33*]

ρωτική ζώνη, αποτελεί, από πάσα άποψη, ένα ειδικό παράδειγμα¹⁷.

Παραμένοντας στην ίδια πλευρά ανάγνωσης των δεδομένων, εξειδικεύουμε την προσοχή μας σε πραγματικότητες της οθωμανικής περιόδου. Ας επισημάνουμε κατ' αρχάς πως οι περιηγητές της εποχής, τα έργα των οποίων, σε πλείστες περιπτώσεις, έχουν χρησιμοποιηθεί ακρίτως από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, διαθέτουν προβλήματα αξιοπιστίας: δεδομένου ότι αυτοί, στην πλειοψηφία τους, περιορίστηκαν σε μία σύντομη (και κυρίως μερική) επίσκεψη του χώρου, τα αναφερόμενα ειδικώς στην ενδοχώρα των νησιών ευρίσκονται σε άξια λόγου απόσταση από τη γεωγραφική (και καλλιεργητική) πολυμορφία της¹⁸. Κατά συνέπεια, η άντληση των όποιων συμπερασμάτων οφείλει να εδράζεται στην παράλληλη αξιοποίηση διαφορετικών (αν και άνισης εμβέλειας) πηγών, σε συνδυασμό με μία σύγχρονη περιήγηση στον χώρο (ακόμη και υπό καθεστώς τουριστικής βιομη-

17. F. Braudel, *Οι μνήμες της Μεσογείου*, σ. 183-185· εδώ στο κείμενο V, υποσημ. 29-89 (πβ. ανωτ. υποσημ. 13).

18. *Εδώ στο κείμενο VIII, υποσημ. 9-13. Ως παράδειγμα, αρκεί η κριτική ανάγνωση των κειμένων που εμπεριέχονται στα Ε-Ιστορικά, τχ. 145, εφημ. Ελευθεροτυπία, 1/8/2002.*

χανίας, η οποία δεσπόζει σήμερα). Με τις ανωτέρω επιφυλάξεις-προϋποθέσεις, συγκεκριμενοποιούμε περαιτέρω τη διερεύνηση. Εν πρώτοις, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι τα νησιά αποτελούνται από επιμέρους γεωγραφικές (και αντίστοιχες οικονομικές) ενότητες. Στις Κυκλάδες, οι υποδιαιρέσεις αυτές εμφανίζονται με τις ονομασίες «Επάνω [ή Απάνω/Πάνω/Άνω] Μεριά» (αγροτική-κτηνοτροφική ενδοχώρα), «Κάτω Μεριά» (περιφέρεια λιμανιού), «Έξω Μεριά» (αγροτική ζώνη εκτός ενδοχώρας - κεντρικού οικισμού, της επονομαζομένης «Χώρας») κ.ά.: στα μεγαλύτερα νησιά, η επικοινωνία ανάμεσα στις επιμέρους ενότητες διενεργείται, έως και σήμερα, ατμοπλοϊκώς (Κατάπολα-Αιγιάλη στην Αμοργό, Πηγάδια-Διαφάνι στην Κάρπαθο, Άγιος Κήρυκος-Εύδηλος στην Ικαρία, Καρλόβασι-Βαθύ στη Σάμο κ.ά.)¹⁹. Έτσι, στην ολόκληρη του κάθε νησιού επιτυγχάνονταν (κατά το παρελθόν, όπως πανομοιότυπως και σήμερα) συνοχές διαφορετικών, αν και συμπληρωματικών, εν τέλει, οικονομικών λειτουργιών. Αναλυτικότερα, ενώ η αγροτική-κτηνοτροφική ενδοχώρα υπηρετούσε τον στόχο της οικονομικής αυτάρκειας (με τη βοήθεια τεχνητών αναβαθμίδων), το λιμάνι (ή ο απλός όρμος - ορμίσκος) αποτελούσε τη δίοδο, προς (και από) τον εξωτερικό κόσμο, ανθρώπων και εμπορευμάτων²⁰. Με την τελευταία λειτουργία, τα νησιά, ως ενιαίο σύνολο, αντιστάθμιζαν τις κατά περίπτωσην ελλειμματικότητες (κατά κύριο λόγο σε σιτηρά), απόρροια της εξειδίκευ-

19. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 59-60· Περ. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμουπόλει Σύρου 1918, ανατύπ. Αθήνα 1987, σ. 108· Ζαφ. Γαβαλάς, *Η νήσος Φολέγανδρος*, εν Αθήναις 1886, σ. 21-22· Αρίστος Γιαννόπουλος – Ελένη Μπεχράκη – Γιάννης Παρασκευάδης, *Φολέγανδρος. Ο τόπος, οι άνθρωποι, η ιστορία τους*, Αθήνα 1999, σ. 95-110· Κατερίνα Μαρινάκη, *Απάνω Μεριά Φολεγάνδρου. Οικιστική και βιοτική οργάνωση*, Αθήνα 1992, διάσπαρτα στοιχεία στο σύνολο του έργου· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 270· εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 3 και στο κείμενο III, υποσημ. 80.

20. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 237· F. Braudel, *Μεσόγειος*, σ. 183· Π. Δονκέλλης, «Αναβαθμίδες καλλιέργειας στην Κέα κατά την αρχαιότητα», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 461-470· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 269-274, 295· Δ. Γλύκας – Μ. Ρυμίκης – Δ. Σκάμαλος, *Χίος, το νησί μας*, Χίος 1967, σ. 22-23, 31-47, 55-70· Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Παραγωγή και εμπορία του μεταξιού στην Τήνο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 14 (1991-1993), *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου (Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991)*, μέρος Α΄, κυρίως 369, 371, 373· Νίκος Συρμαλένιος, «Ξερολιθιές», *Κυκλαδικοί Πλόες*, τχ. 1, Ιουλ.-Αύγ. 2003, σ. 5· εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 8-11, 13-15 και Πίν. 2· αυτ., κείμενο III, υποσημ. 80· αυτ., κείμενο VII, υποσημ. 40, 53, 55, 68, 100, 102-104, 107, 109· αυτ., κείμενο VIII, υποσημ. 11, 15-17· αυτ., κείμενο IX, υποσημ. 7-8 και Πίν. 25.

σης στην τοπική παραγωγή²¹. Εν τούτοις, η ένταξη εκάστου νησιού στο εν λόγω εμπορικό δίκτυο δεν ήταν ισοβαρής: ενώ η Μύκονος αποτελούσε σημαντική μονάδα, πέραν των τοπικών αναγκών, αντιθέτως η Σέριφος και η Ικαρία περιοριζόνταν στην επιτόπια πώληση μούστου (σε Υδραίους) και προϊόντων υλοτομίας αντιστοίχως²². Ένα άλλο παράδειγμα, η Νάξος, το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων, με σαφή αγροτικά-κτηνοτροφικά χαρακτηριστικά και κοινωνικές δομές ανάλογες, έως ένα βαθμό, του φεουδαλικού παρελθόντος της λατινοκρατίας, εξήγαγε σημαντικό τμήμα της ετήσιας παραγωγής της, δημιουργώντας ισχυρούς εμπορικούς δεσμούς με τη Χίο, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Ρωσία²³. Εδώ, ως προσθέσουμε ότι ιδιαίτερος τα νησιά του βόρειου και ανατολικού Αρχιπελάγους (Θάσος, Λέσβος, Ικαρία, Σάμος, Ρόδος, Καστελλόριζο κ.ά.) είχαν επίσης αναπτύξει ανταλλαγές με την απέναντι Μακεδονία-Θράκη και τη δυτική Μικρά Ασία αντιστοίχως, εμπορικής αλλά και γενικής φύσεως²⁴. Ως γνωστόν, παράλληλα με τα εμπορεύματα διακινούνταν και κεφάλαια, αν και κατά τρόπο άνισο, σε επίπεδο επιμέρους νησιωτικής μονάδας. Η αποπληρωμή του φόρου υπήρξε ο βασικός παράγων που ωθούσε τις τοπικές (εδώ τις νησιωτικές) κοινωνίες στην αγορά, με άμεσο στόχο τη συγκέντρωση του αναγκαίου χρήματος²⁵. Ωστόσο, με δεδομένη την έλλειψη ρευστού, οι νησιωτικές κοινότητες, κατ' αναλογία προς τις συμπληρωματικές ανάγκες σε κεφάλαια, κατέφευγαν στον εσωτερικό, κυρίως, δανεισμό. Αξίζει δε να σημειωθεί πως μεταξύ των δανειστών, ο ρόλος των τοπικών μονών υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός, όπως στην Πάτμο, στη Σέριφο και στην Αμοργό· σημειωτέον ότι εκτός των κοινοτήτων, οι μονές διενεργού-

21. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 243-245· βλ. επίσης ανωτ. υποσημ. 20.

22. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 11· *αυτ.*, κείμενο IV, υποσημ. 12· *αυτ.*, κείμενο VIII, υποσημ. 17.

23. Εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 54-63, 69-72.

24. J. Svijicé, *ό.π.*, σ. 17, 47· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θάσου 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 66-67, 127, 130, 132· Κωστής Α. Βάρφης, *Η Κύπρος και νησιά του Αιγαίου στόχος της λεοπολδιανής αποικιοκρατικής πολιτικής. Δύο άγνωστα υπομνήματα των διπλωματών O'Sullivan de Grass (1860) και J. Greindl (1876) στους βασιλείς του Βελγίου*, Αθήνα 1985, σ. 61· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 200-201, 246-249· εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 12, 15-16, 22-24 και στο κείμενο IV, υποσημ. 11-14.

25. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία τη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988, σ. 79-80· ο ίδιος, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 5, τχ. 9, Δεκ. 1988, σ. 233.

σαν και άλλες δανειοδοτήσεις, σε ιδιώτες²⁶. Ας κλείσουμε τη συγκεκριμένη παράγραφο με ένα σχετικό ζήτημα, αν και φαινομενικώς ανεξάρτητο: πρόκειται για την πειρατεία (ή, κατ' εναλλαγήν, την καταδρομή). Παρά το γεγονός ότι οι νησιωτικές κοινωνίες αποτελούσαν τα ανίσχυρα θύματα των πειρατικών επιδρομών, παραλλήλως, όπως στην περίπτωση της Μυκόνου και της Μήλου-Κιμώλου, καρπώνονταν οικονομικά οφέλη, αναπτύσσοντας κάθε λογής συναλλαγές με τους πειρατές²⁷. Επιπλέον, θεωρείται δεδομένο πως σε ένα επόμενο χρονικώς επίπεδο, η εμπλοκή των ελλήνων ναυτικών με την πειρατεία συνέβαλε στη συγκέντρωση των αναγκαίων κεφαλαίων, για επενδύσεις στον τομέα της εμπορικής ναυτιλίας²⁸.

Το δημογραφικό ζήτημα, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον στο υποκεφάλαιο των πληθυσμιακών μετακινήσεων, εξελίχθηκε σε συνάρτηση με τις οικονομικές ανταλλαγές, αν και σημειώθηκαν επίσης κάποιες ανεξάρτητες σχετικώς κυμάνσεις, απόρροια, εν πολλοίς, των πολιτικών συγκυριών ή και των εποικιστικών πρακτικών της εκάστοτε εξουσίας. Σε σχέση ιδιαιτέρως με τον χώρο του Αρχιπελάγους, σημειώνουμε, ως προοίμιο, τη μετεγκατάσταση νησιωτών στην Κωνσταντινούπολη, από τα μέσα του 8ου αιώνα· αργότερα, στον 11ο αιώνα, το Αρχιπέλαγος εποικίσθηκε από πληθυσμούς της Μικράς Ασίας²⁹. Στον ίδιο αιώνα διενεργήθηκαν επίσης σημαντικοί μοναστικοί εποικισμοί σε δύο νησιά, στην Πάτμο και στην Αμοργό, όπου ιδρύθηκαν μονές (του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και της Παναγίας της Χοζοβιώτισσας αντιστοίχως, αν και για τη δεύτερη υπάρχει προφορική παράδοση περί ίδρυσης από τον 9ο αιώνα, χωρίς, ωστόσο, να επιβεβαιώνεται αυτό από άλλη πηγή)· ακολούθως, σχηματίσθηκαν κοσμικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, σε αμφότερα τα νησιά, ενώ παραλλήλως αναπτύχθηκαν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στις δύο μονές (με ταυτόχρονες πληθυσμιακές ανταλλαγές Πάτμου-Αμοργού)³⁰. Ας προσθέσουμε εδώ ότι κάποια μικρο-

26. Σπ. Ασδραχάς, *Νησιωτικές κοινότητες*, σ. 238· εδώ στο κείμενο VIII, υποσημ. 96-107.

27. Σπ. Ασδραχάς, *Το ελληνικό Αρχιπέλαγος*, σ. 239· Χρ. Γεωργούσης, *Κυκλάδες. Πάρος-Αντίπαρος*, Αθήνα 1998, σ. 132, 138· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 71-93· εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 12· αυτ., κείμενο IX, υποσημ. 11, 12, 18.

28. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, ΕΜΝΕ-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1981, σ. 18, 21.

29. Elisabeth Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin*, τόμ. 1, Παρίσι 1988, σ. 129, 147, 149-150.

30. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 183-185· Χρ. Δ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα Μάης 1978, σ. 48-49· Μ. Η. Μαλανδράκης, *Η Πάτμος*, εν Οδησώ 1889, σ. 8-29· Στ. Α. Μου-

νήσια (Λειψοί, Αρκοί και Αγαθονήσι), μετόχια της μονής Πάτμου, απέκτησαν κάποιον αξιοσημείωτο σταθερό πληθυσμό πολύ αργότερα, κατά τον 19ο αιώνα³¹.

Στην περίοδο της λατινοκρατίας, διαπιστώνεται η διοργάνωση εποίκισμών, με σαφείς οικονομικές και πολιτικές επιδιώξεις, δεδομένου ότι η ύπαρξη πληθυσμιακού κεφαλαίου αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση της όποιας κυριαρχίας, στο πλαίσιο οικονομικών και πολιτικών (συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών) στόχων. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα αφορούν, κατ' αρχάς, στον εποίκισμό της αραιοκατοικημένης Αστυπάλαιας από πληθυσμούς με προέλευση την Τήνο και τη Μύκονο, κατά το 1413³². Ακολούθως, το 1440, μετά από επιδρομή του αιγυπτιακού στόλου εναντίον του Καστελλορίζου, κάτοικοι του νησιού αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Ρόδο³³. Στην τελευταία εγκαταστάθηκαν επίσης δύο ομάδες Χαλκητών, κατά το 1450 και 1493, οι οποίες και ανέλαβαν την κατόπτευση του θαλασσίου χώρου, δεδομένου του οθωμανικού κινδύνου από τις απέναντι μικρασιατικές ακτές³⁴.

Με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, καθώς και άλλων γειτονικών (Σαμοθράκη κ.ά.) ή νοτιότερων περιοχών (Ναύπλιο, Δωδεκάνησα - μετά το 1522 κ.ά.), από τις οθωμανικές δυνάμεις, προκλήθηκε ένα μεταναστευτικό ρεύμα προς βενετοκρατούμενα εδάφη, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης³⁵. Εν συνεχεία, η Οθωμανική αυτοκρατορία διοργάνωσε εποίκι-

ζάκης, *Ο μοναχισμός στο ΝΑ Αιγαίο κατά το 16ο-18ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 28-30, 39-52, 57-58· εδώ στο κείμενο IV, υποσημ. 31 και στο κείμενο VIII, υποσημ. 104.

31. Fr. Miklosich – Ios. Müller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi*, τόμ. 6, Vindobonae 1890, σ. 29, 32, 65, 217, 250· E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 185-186· Γεώργιος Γιαγκάκης, *Το Αγαθονήσι και η Ψέριμος. Συμβολή στη μελέτη του οικονομικού χώρου των ακραίων μικρών πολυνησίων του Δωδεκανησιακού αρχιπελάγους*, Αθήνα 1988, σ. 15-18. Βλ. επίσης: Ανθούσα Μοναχή, *Ερημίται της Πάτμου και Ερημητήρια*, Αθήνα 1991, όπου σύγχρονες κυρίως σχετικές πληροφορίες αλλά και διάσπαρτα ιστορικά στοιχεία.

32. Κ. Καιροφύλλας, *Ιστορικά σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία 1207-1821*, εν Αθήναις 1930, ανατύπ. 1997, επιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, σ. 43· William Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1960, σ. 667 (πβ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 34)· Alain Major, «Η Τήνος και η Μύκονος στη βενετική σφαίρα επιρροής», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τχ. 12-13, Ιούν.-Δεκ. 1990, σ. 32.

33. Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 57.

34. *Αυτ.*, υποσημ. 58.

35. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ Μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Αθήνα 1976, σ. 113-114, 122· Βού-

σμούς (*sürgün*), προκειμένου να ενισχύσει τον πληθυσμό της πρωτεύουσας αλλά και με παράλληλους οικονομικούς στόχους. Οι έποικοι προήλθαν από νεοκατακτημένες περιοχές των Βαλκανίων, μεταξύ των οποίων και νησιά του Αρχιπελάγους (Θάσος, Σαμοθράκη, Ίμβρος, Λήμνος, Λέσβος)³⁶. Από την άλλη πλευρά, την ίδια εποχή αλλά και στη διάρκεια του επομένου αιώνα, τα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου εποίκισθηκαν από πληθυσμούς των ηπειρωτικών κατά βάσιν περιοχών της ελληνικής χερσονήσου (Πελοπόννησος κ.ά.), ως παρεπόμενο, τουλάχιστον κατ' αρχάς, του οθωμανοβενετικού πολέμου της Πελοποννήσου αλλά και επί τη βάσει προνομίων, προς έλξιν των εποίκων (διανομή γαιών κ.ά.)³⁷. Το 1537, μετά την άκαρπη πολιορκία της Κέρκυρας, ο οθωμανικός στόλος υπό τον Barbarossa προχώρησε σε εκστρατεία στο Αρχιπέλαγος. Οι θεαματικότερες ίσως από τις επιδρομές συντελέσθηκαν εναντίον της Χώρας Κυθήρων (*Άγιος Δημήτριος*, σημ. *Παλιόκαστρο*) και Αίγινας (σημ. *Παλιαχώρα*), προξενώντας τη μετάθεσή τους (ή, έστω, συμβάλλοντας σε αυτή) σε αμφότερα τα νησιά· ιδιαίτερος μάλιστα στην πρώτη περίπτωση, δεδομένου ότι στην Αίγινα ο οι-

λα Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τόμ. 8 (1989), σ. 200, 203-206, 219-224, 282-283, 305-307, 312-313.

36. Ρομπέρ Μαντράν. *Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλταμάν του Μεγαλοπρεπούς*, Αθήνα 1991, σ. 83· Στέφανος Γεράσιμος, «Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του 15ου αιώνα», *Η καθ' ημάς Ανατολή*, τόμ. Β' (1994), σ. 122-123· Philip Mansel, *Κωνσταντινούπολη, η περιπόθητη πόλη (1453-1924)*, Αθήνα 1999, σ. 30-31, 44· Νικ. Αθ. Κατσάνης, *Το Γλωσσικό ιδίωμα της Σαμοθράκης. Ιστορική εισαγωγή, Γλωσσικό ιδίωμα, Ανθρωπωνύμια, Φυτωνύμια, Ζωωνύμια*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 118. Γενικώς: Ömer Lütfi Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 15ο και το 17ο αιώνα», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας 15-17 αι.*, Εισαγωγή-Επιλογή κειμένων Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σ. 45-86· ο ίδιος, «Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, τόμ. 11 (1949-1950), σ. 63-131 και το υπόλοιπο στα τουρκικά «Osmanlı İmparatorluğunda bir işkan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, τόμ. 13 (1951-1952), σ. 56-78 και τόμ. 14 (1953-1954), σ. 209-237· Halil Inalcik, «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica*, τόμ. 2 (1954), σ. 103-129.

37. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 66-67, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ειδικώς για την Κεφαλονιά: Σταματούλα Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 133-195.

κισμός παρέμεινε κατοικημένος, έστω με κυμάνσεις, έως το 1821 περίπου³⁸. Εκτός αυτών, άλλα νησιά υπέστησαν επίσης σοβαρά πλήγματα, αν και τα αναφερόμενα σε σχέση με την έκταση των απωλειών, και κυρίως τα περί «ερημώσεως» ορισμένων νησιών, φαίνεται ότι διαθέτουν σοβαρό ποσοστό υπερβολής³⁹. Εν συνεχεία, και ιδιαιτέρως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), διοργανώθηκε εκτεταμένος εποίκισμός, εκ μέρους της οθωμανικής εξουσίας, με στόχο τον ανασυνοικισμό ή, έστω, την πληθυσμιακή ενίσχυση των νησιών (Άγιος Ευστράτιος, Σάμος, Μύκονος κ.ά.)· σε κάποια άλλα νησιά, όπως στις Βόρειες Σποράδες και στα Ψαρά, το δημογραφικό κεφά-

38. Αλεξ. Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1985, σ. 205-206· Παν. Τσιτσιλίας, *Η ιστορία των Κυθήρων*, τόμ. Α', Αθήνα 1993, σ. 244· George N. Leontsinis, *The island of Kythera. A social history (1700-1863)*, Αθήνα 1987, σ. 42-48· Ιω. Π. Κασσιμάτης, *Ιστορικά από την παλαιά και σύγχρονη κυθηραϊκή ζωή. Θρύλοι, παραδόσεις και χρονικά του κυθηραϊκού λαού*, Αθήνα 1994, σ. 75-85· Richard Leonhard, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie*, Petermanns Mitteilungen, No 128 (1899), ανατύπ. Αθήνα 1983, σ. 34· Εμμ. Π. Καλλίγερος, *Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη... Συνοπτική ιστορία των Κυθήρων*, Αθήνα 1996, σ. 44-46· Νικ. Κ. Μουτσόπουλος, *Η Παλαχώρα της Αίγινας. Ιστορική και μορφολογική εξέταση των μνημείων*, Αθήνα 1962, σ. 25-26, 32-34· Κ. Σταμάτης, *Αίγινα. Ιστορία-Πολιτισμός*, τόμ. 1, Αθήνα 1989, σ. 163-164, 255-261· Γ. Π. Κουλικούρδη, *Αίγινα*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 205· Μερκούριος Α. Καρύδης, *Η ιστορία της Αίγινας*, Αθήνα 1979, σ. 36-42· Μελίτα Εμμανουήλ, «Η Παλαχώρα της Αίγινας», *Η Αιγίναία*, τχ. 2, Ιουλ.-Δεκ. 2000, σ. 31-50· Ιω. Λυκούρης, *Αι ανά τους αιώνες καταστροφές της Αίγινας και η ζωτικότητα του πληθυσμού της*, Πειραιεύς 1950, σ. 18-22· Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήνα 1968, σ. 8-9· Τζέραλντ Ευφραίμ Νεκτάριος Τόμσον, *Πεζοπορικός οδηγός Αίγινας*, Αίγινα χ.χ.ε., σ. 22-23.

39. Β. J. Slot, «Η τουρκική κατάκτηση των Κυκλάδων 1537-1538», *Κιμωλιακά*, τόμ. 8 (1978), σ. 61-88· Αλ. Κραντονέλλη, *ό.π.*, σ. 207, 441· F.W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 151-181· Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης ιουδαίος δούξ του Αιγαίου πελάγους 1566-1579. Το σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, εν Ερμουπόλει 1924, ανατύπ. Αθήνα 1985, σ. 6· Μάρκος-Φίλιππος Ζαλλώνης, *Ιστορία της Τήνου*, εν Αθήναις 1888, ανατύπ. Αθήνα 1997, σ. 14· Κ. Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τόμ. 1, Αθήνησι 1862, ανατύπ. Αθήνα 1982, σ. 10· Δ. Σπανός, *Η συμβολή των Ψαρών κατά το 1821*, Αθήναι 1958, σ. 13-14· Αδ. Σαμψών, *Η Σκιάθος από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι των αρχών του αιώνας*, Αθήναι 1977, σ. 49-50· Ν. Ι. Νικολαΐδης, *Σκοπελίτικοι παλμοί*, Αθήνα 1998, σ. 20· Αντ. Βάλληνδας, *Ιστορία της νήσου Κύθνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, σχετιζομένη προς την των ομοταγών νήσων του Αιγαίου*, εν Αθήναις 1896, ανατύπ. 1990, σ. 55, 61· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 109-117· Στ. Α. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 73-74· εδώ, στο κείμενο II, υποσημ. 36-39.

λαιο ενισχύθηκε σταδιακώς, από μεμονωμένες εισροές με προέλευση τη Θεσσαλία, την Εύβοια κ.ά.⁴⁰. Εδώ, οφείλουμε να επισημάνουμε πως η υλοποίηση εποικισμών, με οικονομικές-δημογραφικές αλλά και προφανείς πολιτικές στοχεύσεις, υπήρξε βασική προϋπόθεση για την εμπέδωση της οθωμανικής εξουσίας στα νεοκατακτημένα εδάφη· όπως, επί παραδείγματι, συνέβη μετά το 1522 στη Ρόδο (και στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα)⁴¹. Εν τούτοις, το εν λόγω εγχείρημα αντιμετώπισε πλείστες δυσχέρειες και υιοθέτησε σχετικότητες⁴², σε βαθμό ώστε να διαπιστώνεται, από την έρευνα, πως ειδικώς οι Κυκλάδες (και όχι αποκλειστικώς αυτές), αμφιρρέποντας ανάμεσα στο λατινικό παρελθόν και το οθωμανικό παρόν, εντάχθηκαν με ένα ιδιαίτερο (και διόλου απόλυτο) τρόπο στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς της Αυτοκρατορίας⁴³.

Ακολούθως, σε ό,τι αφορά ειδικώς στο δημογραφικό ζήτημα, το οποίο αποτελεί το κύριο ενδιαφέρον μας εδώ, σημειώνουμε κατ' αρχάς, δια βραχέων, τούτο: στους επομένους αιώνες, οι πολιτικές (ορθότερα πολεμικές) συγκυρίες φαίνεται ότι επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη του πληθυσμού στο Αρχιπέλαγος, τόσο σε επίπεδο συνόλου όσο και κατά νησί (αν και ως προς το δεύτερο σκέλος δεν έλλειψαν οι εξαιρέσεις). Έτσι, ο «κρητικός» επονομαζόμενος οθωμανοβενετικός πόλεμος (1645-1669) προξένησε βαρύτατα πλήγματα, οικονομικού και δημογραφικού τύπου· παραλλήλως, όμως, με το πέρας κυρίως του πολέμου και την οθωμανική κατάκτηση της Κρήτης, προκλήθηκε μία άξια λόγου πληθυσμιακή εκροή από το νησί, με βασική κατεύθυνση τις βενετικές κτήσεις ή την ίδια τη μητρό-

40. Κ. Νικόδημος, *ό.π.*, σ. 11-13· Δ. Σπανός, *ό.π.*, σ. 13-14· Αδ. Σαμψών, *ό.π.*, σ. 56· Ν. Ι. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 21· Ιω. Γιάννος, *ό.π.*, σ. 90-92· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 109-117, 245· Θ. Μπελτσος, *Η Λήμνος και τα χωριά της (ιστορικές πληροφορίες)*, Αθήνα 1994, σ. 92· *εδώ, ό.π.*, υποσημ. 36-39.

41. *Εδώ* στο κείμενο III, υποσημ. 66-67.

42. Π. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 23-24, 26 κ.ε.· Λ. Καλλιβρετάκης, «Σύντομη επισκόπηση της λατινοκρατίας στις Κυκλάδες (1205-1579)», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 307, 313-314.

43. Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995, κυρίως σ. 61-87· Aglaia E. Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, κυρίως σ. 315-321· E. A. Zachariadou, «The sandjak of Naxos in 1641», *Herausgegeben von Christa Fagner und Klaus Schwarz*, Βερολίνο 1992, σ. 329· *εδώ* στο κείμενο VI, υποσημ. 69-72.

πολη και δευτερεύουσα το Αρχιπέλαγος⁴⁴. Εν συνεχεία, το 1715, με την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, δημιουργήθηκε εκ νέου ένα μεταναστευτικό ρεύμα· το μεγαλύτερο τμήμα του ακολούθησε τους Βενετούς στο Ιόνιο, ενώ το υπόλοιπο κατευθύνθηκε προς το Αρχιπέλαγος⁴⁵. Τέλος, η ρωσική κατοχή των Κυκλάδων, στο διάστημα 1770-1774, και οι οθωμανορωσικές συγκρούσεις επέφεραν επιβαρύνσεις στην περιοχή, οικονομικού κυρίως τύπου· επιπλέον, η γενική αναταραχή που προκλήθηκε παραλλήλως στην Πελοπόννησο οδήγησε σε νέο κύμα φυγής, σημαντικό κλάσμα του οποίου πορεύτηκε προς το Αρχιπέλαγος ή κατέληξε στα εδάφη της Μικράς Ασίας⁴⁶. Πάντως, παρά τις γενικές τάσεις, κατ' απόκλι-

44. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 107· ο ίδιος, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 298-300· Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, *Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, επιμ. Στυλ. Αλεξίου - Μάρθα Αποσκήτη, Αθήνα 1995, σ. 241 (στ. 260, 25-261, 12)· Βασ. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, σ. 33· Κ. Α. Βάρφης, *Βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες (1453-1821)*, Αθήνα 1995, σ. 57· Α. Κραντονέλλη, *ό.π.*, σ. 210-220· Ιω. Ψαράς, *Η Άνδρος στα χρόνια του κρητικού πολέμου (1645-1669)*. *Ιστορικές μαρτυρίες βενετικής προέλευσης*, Καίρειος Βιβλιοθήκη - Ανδριακά Χρονικά 19, Άνδρος 1993, σ. 15-16, 20-21, 26, 48-56, 86-87· Σίμος Συμεωνίδης, «Το Αρχιπέλαγος κατά τον πόλεμο Τουρκίας-Βενετίας (1645-1669) και οι αρχιερατικές εναλλαγές στις ορθόδοξες επισκοπές», *Μηλιακά*, τόμ. 3 (1989), σ. 28, 32-34, 39· Χρ. Δ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 55· Αντ. Βάλληνας, *ό.π.*, σ. 69· Παν. Σ. Παρασκευαΐδης, *Η Λέσβος κατά την τουρκοκρατία. Οι αιώνες της ανάκαμψης (17ος-18ος)*, Μυτιλήνη 1991, σ. 80-86· Κ. Καιροφύλλας, *ό.π.*, σ. 110· εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 40 και στο κείμενο IX, υποσημ. 14.

45. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 105-112· ο ίδιος, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 116· Εμμανουήλ Κρητικίδης, *Πραγματεία περί της ερημώσεως και του συνοικισμού της Σάμου*, εν Ερμούπολει Σύρου 1870, ανατύπ. Αθήνα 1985, σ. 49.

46. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 147-153, 158-160· Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939, ανατύπ. Αθήνα 1978, σ. 198-199· Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, εν Αθήναις 1873, σ. 35· Κυριακή Μομώνη, «Πελοποννήσιοι στη Μικρά Ασία (Τουρκοκρατία και νεώτεροι χρόνοι)», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 8 (1981-1982), σ. 213-219· Τ. Γριτσόπουλος, *Τα Ορλωφικά. Η εν Πελοποννήσω Επανάσταση του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, εν Αθήναις 1967, σ. 142· Θεόδ. Μπελίτσος, *Τα κοινοτικά σχολεία της Λήμνου (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1997, σ. 23· Νίκος Μηλιώρης, *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1955, σ. 33, 35-36, 86· ο ίδιος, *Μικρασιατικές επιφυλλίδες*, Αθήνα 1974, σ. 22, 58-59· Παντ. Κοντογιάννης, *Η ελληνικότης των νομών Προύσης και Σμύρνης*, εν Αθήναις 1919, σ. 24· Δρόσος Ν. Δρόσος, *Ιστορία της Τήνου από της πέμπτης Σταυροφορίας μέχρι της ενετικής κυριαρχίας και εκείθεν μέχρι του 1821*, εν Αθήναις 1870, ανατύπ. Αθήνα 1996, επιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, σ. 60· Δ. Π. Πασχάλης, «Αι Κυκλάδες υπό τους Ρώσους (1770-1774). Μετ'

σιν θα έλεγε κανείς, σε ορισμένα νησιά έλαβαν χώρα άλλου τύπου εξελίξεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Φολεγάνδρου, συνοπτικώς ως εξής: το 1577 εποίκίσθηκε από πληθυσμό με προέλευση τη Σίφνο, ενώ «μετά ταῦτα» (κατά πάσα πιθανότητα το 1669) ακολούθησε εισροή Κρητικών· εν τούτοις, το 1715, μετά από επεισόδιο, ο οθωμανικός στόλος αιχμαλώτισε άπαντες τους κατοίκους του νησιού (920 άτομα σύμφωνα με μία πηγή), ελάχιστο τμήμα των οποίων (μόλις 11 άτομα) επέστρεψε σώο, μετά από τρία έτη, στη Φολέγανδρο. Εν συνεχεία, σημειώθηκε δεύτερη πληθυσμιακή εισροή, αποτελουμένη από άτομα των γύρω νησιών⁴⁷. Παρά τον παράγοντα της σχετικής υπερβολής, η οποία κρίνεται ως πιθανή, τα ανωτέρω γεγονότα περιγράφουν σαφώς τον εύθραυστο χαρακτήρα του πληθυσμιακού κεφαλαίου, σε επίπεδο νησιού. Πάντως, καθώς θα αναλυθεί εκτενώς κατά την εξέλιξη του παρόντος κειμένου, οι δημογραφικές εξελίξεις δεν υπήρξαν μονομερώς παρεπόμενο των οργανωμένων εποικισμών ή των πολεμικών συγκυριών, αλλά και άλλων επιπλέον παραμέτρων.

Επιστρέφουμε στο ζήτημα των πρώιμων εποικισμών, με πρόθεση τη διερεύνηση μίας ειδικής παραγράφου επί του θέματος: πρόκειται για την αλβανική εγκατάσταση. Καθώς γνωρίζουμε, ο αλβανικός πληθυσμός, διασπαρμένος από τον 13ο τουλάχιστον αιώνα στον χώρο της Ηπείρου και της Ακαρνανίας, ακολούθως επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές (Θεσσαλία-Αττική-Βοιωτία-Πελοπόννησος)⁴⁸. Στις αρχές του 15ου αιώνα, Αλβανοί της Αττικής και της Βοιωτίας στράφηκαν προς την (νότια κυρίως) Εύβοια, μετά από επίσημη πρόσκληση των βενετικών αρχών (1402), για την εγκατάστασή τους εκεί· εν συνεχεία, καθώς τεκμηριώνεται από το ανθρωπωνυμικό-τοπωνυμικό υλικό, σημειώθηκε περαιτέρω μετακίνηση, στο διάστημα έως το 1450, με κατεύθυνση την Άνδρο⁴⁹. Την ίδια περίπου εποχή, το 1418

ανεκδότων εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 1 (1961), κυρίως σ. 264-268· εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 11.

47. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 300· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 172· Ζαφ. Γαβαλάς, *ό.π.*, σ. 6-7, 40-41· ο ίδιος, «Καταστροφή Φολεγάνδρου τω 1715 υπό Οθωμανού αρχιναύαρχου. (Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν των Κυκλάδων επί Τουρκοκρατίας)», *Κιμωλιακά*, τόμ. 4 (1974), σ. 231-232, 241-243· Αλκ. Χαρίλαος, *Η νήσος Φολέγανδρος*, εν Αθήναις 1888, σ. 15-16, 62.

48. Ηλίας Σκουλίδας, «Μετοικεσίες αλβανοφώνων στον ελλαδικό χώρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 33 (1998-99), σ. 277-290, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

49. F. W. Hasluck, «Albanian settlements in the Aegean islands», *The Annual of the Bri-*

σύμφωνα με μία εκδοχή, ο Μάρκος Κρίσπος Α΄, κύριος της Ίου, εγκατέστησε αλβανούς εποίκους, προερχομένους από την Πελοπόννησο, στο μέχρι τότε ακατοίκητο, κατά μεταγενέστερες υποθέσεις, νησί. Ωστόσο, οι αναταραχές που ακολούθησαν, κυρίως μετά την επιδρομή μουσουλμάνων πειρατών εναντίον της Ίου, κατά το 1558, οδήγησαν το νησί στην προηγούμενη κατάσταση. Έτσι, το 1575, στο πλαίσιο πλέον της οθωμανικής κυριαρχίας, συντελέστηκε δεύτερος αλβανικός εποίκισμός εκεί⁵⁰. Την ίδια εποχή, Αλβανοί εισέρρευσαν επίσης στην Κέα (Τζια) και στην Κύθνο⁵¹. Ιδιαιτέρως για την τελευταία, γίνεται λόγος και περί προγενέστερης εγκατάστασης, κατά τους χρόνους της λατινοκρατίας· όσον αφορά δε στο συγκεκριμένο εποίκιστικό κύμα, υπολογίζεται ότι αυτό προήλθε από την Εύβοια, την Αττική και την Πελοπόννησο⁵². Μετά ταύτα, στη διάρκεια του κρητικού πολέμου (1645-1669), στους αρχικούς εποίκους προστέθηκαν κάποιοι Κρητικοί⁵³.

tish School at Athens, τόμ. 15 (1908-1909), σ. 224-225· Δ. Π. Πασχάλης, «Οι Αλβανοί εις τας Κυκλάδας», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1934, σ. 263, 266-267, 272, 276, 278· ο ίδιος, *Η Άνδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τόμ. 1-2, εν Αθήναις 1925-1927, ανατύπ. *Η ιστορία της νήσου Άνδρου*, τόμ. 2, Αθήνα 1995, σ. 149-156, 160, 162· Δ. Ι. Πολέμης, *ό.π.*, σ. 30· ο ίδιος, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 63, 102-103· Γιάννης Γκίκας, «Οι Αρβανίτες και το αρβανίτικο τραγούδι στη νότια Εύβοια», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. 21 (1977), σ. 159-202· Τίτος Γιοχάλας, *Εύβοια. Τα Αρβανίτικα*, Αθήνα 2002, σ. 65-66· ο ίδιος, *Άνδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα*, Αθήνα 2000, σ. 13-21.

50. Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποίκισμού της Ύδρας*, εν Αθήναις 1934, σ. 21· Π. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμουπόλει Σύρου 1918, ανατύπ. Αθήνα 1987, σ. 61, 260-262· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 280· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 162· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 225· ο ίδιος, *Depopulation*, σ. 159· Θεοδ. Οθωναίος, *Η νήσος Ίος. Ιστορία, Λαογραφία, Γενικά*, Αθήναι 1938, σ. 93, 96, 97· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *Οι Κυκλάδες*, Σύρα 1979, σ. 32-33.

51. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 24· Π. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 66· Αντ. Βάλληνης, *Κυθνιακά ήτοι της νήσου Κύθνον Χωρογραφία και Ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων εν ώ ήθη και έθη και γλώσσα και γένη κλπ.*, εν Ερμουπόλει Σύρου 1882, ανατύπ. Αθήνα 1990, σ. 78· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 61· Αντ. Γούναρης, *Η Κύθνος. Γεωγραφία - Ιστορία - Ήθη - Έθιμα*, Αθήναι 1938, σ. 111, 115, 131· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 280· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 162· Γιάννης Φιλιππαίος, *Σύντομη ιστορία της Κύθνου. Με βάση τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα και τις γραπτές πηγές*, Αθήνα 1998, σ. 26-27· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 225.

52. Αντ. Βάλληνης, *Ιστορία*, σ. 61· Γιάννης Φιλιππαίος, *ό.π.*, σ. 49.

53. Αντ. Βάλληνης, *Ιστορία*, σ. 69· ο ίδιος, *Κυθνιακά*, σ. 81· Γιάννης Φιλιππαίος, *ό.π.*, σ. 27.

Αργότερα, στον 16ο αιώνα, μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), συντελέσθηκε αλβανική εγκατάσταση στα νησιά του Αργοσαρωνικού, ενώ ειδικώς στη Σαλαμίνα αναφέρεται πως αφίχθησαν ήδη από το 1400 περίπου· στην τελευταία, όπως και στον Πόρο, προστέθηκε μία δεύτερη εισροή, περί το τέλος του 17ου αιώνα⁵⁴. Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά στους Αλβανούς της Σάμου, η εγκατάστασή τους τοποθετείται επίσης μετά το 1571, εποχή του γενικού ανασυνοικισμού του νησιού· ως τόπος προέλευσης των εν λόγω επήλυδων θεωρείται η Πελοπόννησος⁵⁵.

Εκτός των ανωτέρω περιπτώσεων, για κάποια άλλα νησιά διατίθενται ολιγάριθμα σχετικά στοιχεία, ονοματικού κυρίως χαρακτήρα. Κατ' αρχάς, στην Κάσο υπάρχει χωριό ονόματι *Αρβανιτοχώρι*, ενώ ανιχνεύεται και επώνυμο *Αρβανιτόπουλος*⁵⁶. Στο συγκεκριμένο ζεύγος ονομάτων, το οποίο αδυνατεί να τεκμηριώσει, από μόνο του, την αλβανική παρουσία, όντας πιθανότατα προϊόν προσηγορικού⁵⁷, ας προσθέσουμε το μικροτοπωνύμιο *Ρουσκιές*, στο *Αρβανιτοχώρι*⁵⁸, εφόσον υπάρχει πράγματι συνάφεια με αλβανική λέξη (*rrëshqitë*, -a, ολισθηρός, γλιστερός τόπος ή *gushk*, -u, καρπός, ρώγα αμπέλου / βατομουριάς)⁵⁹. Ακόμη, σε κάποιες πηγές γίνεται λόγος περί αλβανικής εγκατάστασης στα Ψαρά και στην Αστυπάλαια, υποθέσεις οι οποίες δεν επιβεβαιώνονται, ωστόσο, από άλλα στοιχεία⁶⁰. Κατά

54. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 29· Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 165· Γ. Π. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 206· Μ. Α. Καρύδης, *ό.π.*, σ. 38· Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 23-24· Τάσος Π. Καραντής, «Οι Αρβανίτες και τα Αρβανίτικα στη Σαλαμίνα», *Έρευνα*, τχ. 19-20, Ιούλιος-Αύγ. 2001, σ. 39-41· F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 224· εδώ στο κείμενο VII, υποσημ. 126-128.

55. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 24-25· F. W. Hasluck, *Albanian settlements*, σ. 227-228· Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 117, 142-156, 181· Ευαγγελία Μπαλά. «“Σουσαμί άνοιξε”», *Σαμιακές Μελέτες*, τόμ. 3 (1997-1998), σ. 99-106, 114 [το ίδιο στο *Evangelia Balta, Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes*, Istanbul 1999, σ. 21-26, 31]· Σοφία Λαΐου, «Παρατηρήσεις για την τοπογραφία και την οικιστική διάρθρωση της Σάμου τον 17ο αιώνα», *Πρακτικά Συμποσίου «Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)»*, *Παλιό Αμφιθέατρο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 20-21 Δεκ. 1999*, επιμ. Μαν. Βουρλιώτης – Αλ. Σφοΐνη, Αθήνα 2002, σ. 20-31.

56. Μ. Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου και η περί αυτής επιστολή του γάλλου περιηγητού Σαβαρή*, εν Αλεξανδρεία 1894, σ. 44-46· Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 25· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 227.

57. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 236.

58. Μ. Μαλλιαράκης, *ό.π.*, σ. 28.

59. Νίκος Γκίνης, *Αλβανο-Ελληνικό Λεξικό*, Ιωάννινα 1998, σ. 861, 873.

60. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 24-25· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 226-227.

τα λοιπά, ορισμένα μεμονωμένα ονοματικά δεδομένα αποτελούν ανεπαρκές τεκμήριο της αλβανικής παρουσίας. Ιδού κάποια οικογενειακά ονόματα, προερχόμενα από την Πάτμο⁶¹:

- *Αρβανίτης-Αρναούτης*, το 1811 (Αρναούτης < τουρκ. Arnavut, Αλβανός)⁶².
- *Λούγγας*, το 1770. Γνωστό αρβανίτικο τοπωνύμιο της Αττικής και της Σάμου. Στην τελευταία αναφέρεται επίσης, σε τεκμήριο του 18ου αιώνα, οικογενειακό όνομα «Λούγγας». Σε οθωμανικό κατάστιχο του 15ου αιώνα, προερχόμενο από περιοχές της σημερινής Αλβανίας, εντοπίζεται ανθρωπωνύμιο-τοπωνύμιο *Lug*, -ι. Προφανώς, η αλβανική λέξη *lungë*, -a (εξόγκωμα, πυώδες απόστημα) σχετίζεται με τα προαναφερθέντα ονόματα⁶³.
- *Μπάλας*, το 1811 (< αλβ. ballë, -i, μέτωπο). Γνωστό αρβανίτικο οικογενειακό όνομα: βλέπε και χωριό ονόματι *Μπαλαίοι*, στην Άνδρο⁶⁴.

Προφανώς, εδώ, σε όλες τις περιπτώσεις, πρόκειται για μεμονωμένες αφίξεις επήλυδων με απώτερη αλβανική καταγωγή, άνευ βαρύνουσας σημασίας. Αντιθέτως, σε κάποιο άλλο νησί, στη Σκύρο, καθώς θα δούμε παρακάτω, το ονοματικό υλικό διαθέτει μεγαλύτερη αποδεικτική αξία, όντας υψηλότερης εμβέλειας. Εν τούτοις, κατά τα λοιπά, δεν διατίθενται άλλες πληροφορίες περί ύπαρξης αλβανικού πληθυσμού⁶⁵, μολονότι κάτι τέτοιο θεωρείται πιθανό εξαιτίας της σχετικής γειννίασης με την Εύβοια.

Έχοντας ήδη διεισδύσει σε ονοματικά στοιχεία, παραμένουμε στο ίδιο πεδίο, με στόχο την ενδεικτική, έστω, παρουσίαση του φαινομένου. Συγκε-

61. Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 224, 226-227· Χρ. Δ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 68-72.

62. Β. Βογιατζόγλου, *Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 57· Δ. Τομπαΐδης, *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 1990, σ. 47.

63. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 150-151. Γενικώς για τα τοπωνύμια με προέλευση ανθρωπωνύμια: Δικ. Βαγιακάκος, «Τα εξ ανθρωπωνυμίων τοπωνύμια του Ελληνικού χώρου (Σχεδιάγραμμα)», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 281-298.

64. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 48-49· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 151-152· Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περί Άνδρου και Κέω*, Αθήνα 1880, σ. 86, 136· Δ. Ι. Πολέμης, «Παρατηρήσεις εις το τοπωνυμικόν της Άνδρου. Συμβολή τρίτη», *Πέταλον. Συλλογή ιστορικού υλικού περί της νήσου Άνδρου*, τχ. 5, Άνδρος 1990, σ. 183.

65. Μαρία Τραπεζανλίδου, *Paysage historique et comportements humains: le cas de l'île de Skyros, XVe-XVIIIe siècles*, διδ. διατριβή Πανεπ. Paris-I, τόμ. 2, Παρίσι 1987, σ. 294-295.

κρυμένα, η διερεύνηση που ακολουθεί αφορά στα εξής νησιά: Κέα, Κύθνο, Ίο και Σκύρο. Εν πρώτοις, επικεντρωνόμαστε σε κάποια τοπωνύμια προερχόμενα από την Κέα⁶⁶:

- *Αρβανίτισσα*, η.
- *Γκίνη*, του (< αλβ. Gjini, Γιάννης)⁶⁷.
- *Γκόρκα*, του (< Γιώργας < Γεώργιος). Ο τελικός τύπος ανιχνεύεται συχνά σε αρβανίτικους πληθυσμούς, ενώ σε κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα προερχόμενα από την Εύβοια και από περιοχές της σημερινής Αλβανίας, εντοπίζεται ο τύπος *Gurka* και *Gjurko* αντιστοίχως⁶⁸.
- *Κλέπα*, του (< οικογ. όνομα Κλέπας, σύμφωνα με τον Θωμόπουλο «παρατσούκλι και σημαίνει ότι περίπου και ο “κασιδιάρης”»). Προφανώς < αλβ. sklerë, -a ή glerë, -a, τσίμπλα⁶⁹.
- *Κόκκα*, του [< Κόκ(κ)ας < αλβ. kokë, -a, κεφάλι]⁷⁰.
- *Μάλιζα*, η (< αλβ. mal, -i, βουνό + κατάλ. -zë, -a, μικρό βουνό)⁷¹.
- *Μπούριζα*, η (< αλβ. burig, -a, βαρέλι του νερού, ξύλινο βαρέλι + zë, -a, βαρελάκι)⁷².
- *Μπούρι*, το (< αλβ. burig, -a, βαρέλι του νερού, ξύλινο βαρέλι)⁷³.

66. Ιω. Ανδρ. Θωμόπουλος, *Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέω*, Βουρκαριανή²1992, σ. 62, 78-79, 100-101, 111, 118, 120, 151-153· Ιωάννης Ν. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Βουρκαριανή²1992, σ. 274-275, 290.

67. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 145· Titos Jochalas, «Considerazioni sull'onomastica e toponomastica albanese in Grecia», *Balkan Studies*, τόμ. 17, τχ. 2, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 317· ο ίδιος, *Εύβοια*, σ. 48· Γ. Χατζησωτηρίου, «Τα επώνυμα στη Ν. Α. Αττική και η σύγκριση αυτών με άλλες περιοχές του ελληνικού και του Ν. αλβανικού χώρου», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτώβρη 1985)*, Καλύβια 1986, σ. 411-413.

68. Selami Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Τίρανα 1974, σ. 137, 267· ο ίδιος, *Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. XV-XVI (Studime dhe Dokumente)*, Τίρανα 1983, σ. 557· ο ίδιος, «Të dhëna ekonomike dhe demografike për krahinën e Hoçës-Regjistrimi kadastral i vitit 1591», *Studime Historike*, έτος XXX (XIII), 1976, τχ. 1, σ. 178, 191 και τχ. 2, σ. 106· Τ. Γιοχάλας, *Εύβοια*, σ. 55.

69. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 255, 901.

70. Τ. Jochalas, *ό.π.*, σ. 316· Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1991, σ. 372· Κ. Ντίνας, *Κοζανίτικα επώνυμα 1759-1916*, Κοζάνη 1995, σ. 148.

71. Τ. Jochalas, *ό.π.*, σ. 319· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 497· Η. Boissin, *Grammaire de l'Albanais moderne*, Παρίσι 1975, σ. 71· Κ. Παπαφίλης, *Γραμματική-Συντακτικό της Αλβανικής γλώσσας*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 17.

72. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 93· Η. Boissin, *ό.π.*, σ. 71· Κ. Παπαφίλης, *ό.π.*, σ. 17.

73. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 93.

– *Ντάρντιζα, η* (< αλβ. dardhë, -a, αχλαδιά + zë > dardhëzë, -a, αχλαδίτσα)⁷⁴.

Συγκρατώντας τα ανωτέρω δεδομένα, συνεχίζουμε με οικογενειακά ονόματα του νησιού, όπου οι αλβανικές επιρροές είναι επίσης ευδιάκριτες. Τα εν λόγω ονόματα αντλούνται από πίνακα επαγγελματών, με βάση εκλογικό κατάλογο του 1890⁷⁵. Εντός παρενθέσεως αναγράφεται η απόλυτη συχνότητα, σε επίπεδο σημαίνοντος:

- *Βαρυμπόμπης* (1). Γνωστό αρβανίτικο οικογενειακό όνομα και τοπωνύμιο. Σε οθωμανικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα εντοπίζεται τόσο στην Αττική όσο στην Εύβοια και στην Πελοπόννησο. Ειδικώς στην Αττική αναφέρεται ο γνωστός (ομώνυμος) οικισμός, κατοικούμενος από άτομα τα οποία στην πλειοψηφία τους έφεραν ως επώνυμο το ίδιο σημαίνον. Σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη < αλβ. vare, -ja, βάραθρο, πλαγιά βουνού + bobo (επιφ.) πωπώ⁷⁶.
- *Βρανίνος* (1). [< Βρανάς (έχει υποστηριχθεί η αλβανική καταγωγή του ονόματος, αν και έχουν διατυπωθεί επίσης διαφορετικές απόψεις) + κατάλ. -ίνος]⁷⁷.
- *Γκόργκας* (3). Μάλλον αντί *Γκόγκας* (< αλβ. gogë, -a, παρωνύμιο που χρησιμοποιούσαν οι Αλβανοί για τους Αρομούνους). Σε οθωμανικά κατάστιχα του 16ου αιώνα, προερχόμενα από εδάφη της σημερινής Αλβανίας, εντοπίζεται ο τύπος *Goga*⁷⁸.
- *Κοραντής* (1). Ίσως < αλβ. kordhë, -a, σπάθα, σπαθί⁷⁹.

74. Π. Φουρίκης, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής», *Αθηνά*, τόμ. 41 (1929), σ. 143· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 133· Τ. Γιοχάλας, *Εύβοια*, σ. 36.

75. Γιάννης Μ. Βουτσινάς, *Ψήγματα Κέας*, Βουρκαριανή 1986, σ. 165-179· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 230, 266-268.

76. Evangelia Balta, «Rural and Urban population in the sancak of Euripos in the early 16th century», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. 29 (1990-1991), σ. 157· R. Stojkov – Th. Kacori, «Një Regjistër osmano-turk i shek. XV për i Shqiptarët e Peloponezitet», *Studime Historike*, 1996, τχ. 3, σ. 157· Τ. Γιοχάλας, *Εύβοια*, σ. 70· Κ. Μπίρης, *Αρβανίτες οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα 1997, σ. 192.

77. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 474· *Νεοελληνική Γραμματική της Δημοτικής*, έκδ. Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μαν. Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 129.

78. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 676· S. Pulaha, *Të dhëna... e Hoçës*, τχ. 2, σ. 95.

79. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 373· ο ίδιος, *Η αλβανική γλωσσική επίδραση στα ηπειρωτικά ιδιώματα*, Ιωάννινα 1997, σ. 43-44· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 407.

- *Κουμής*. Το όνομα αναφέρεται ήδη από τον 15ο αιώνα (ως *Kumi*), τόσο στην Εύβοια όσο και σε εδάφη της σημερινής Αλβανίας⁹⁸.
- *Λάλος-Λαλεγιάννης*. Μάλλον < αλβ. *lalë*, -a, ο μεγαλύτερος αδελφός, ο πατέρας ή κουνιάδος⁹⁹.
- *Λούτσος*. Σχετικό με το τοπωνύμιο *Λούτσα*, η, διαδεδομένο στον ελληνικό χώρο (< αλβ. *llucë*, -a, λάσπη, βούρκος)¹⁰⁰.
- *Μάξης*. Γνωστό οικογενειακό όνομα, το οποίο εντοπίζεται και στην Άνδρο, όπου υπάρχει επίσης τοπωνύμιο *Μαζαίοι* (< αλβ. *mazë*, -a, ανθόγαλο)¹⁰¹.
- *Μάνεσης*. Γνωστό αρβανίτικο οικογενειακό όνομα, το οποίο, μεταξύ των άλλων, αναφέρεται και στην Πελοπόννησο από τον 15ο αιώνα (< αλβ. *mënesë*, -a, καθυστέρηση)¹⁰².
- *Μαράς*. Το όνομα αναφέρεται ήδη από τον 15ο αιώνα (ως *Mara-Maras*), τόσο στην Εύβοια όσο και στα εδάφη της σημερινής Αλβανίας¹⁰³.
- *Μπουρλούκος*. Ενδεχομένως, πρόκειται για σύνθετο όνομα: *bugë*, -i, άνδρας, γενναίος άνδρας + *llukë*, -a, χονδροκέφαλος ή *Luka* (= Λουκάς). Το τελευταίο ανιχνεύεται σήμερα στην Αττική, ενώ από τον 16ο αιώνα αναφέρεται στην Εύβοια και σε περιοχές της σημερινής Αλβανίας¹⁰⁴.
- *Ντάλες*. Ενδεχομένως, ταυτίζεται με το όνομα *Δάλας* (< αλβ. *dhallë*, -a, ξινόγαλο)¹⁰⁵.
- *Πέπιζας*. Ίσως από το Πέπης (= *Πέπας*, διαδεδομένο επίσης στην Άνδρο και στην Εύβοια), το αλβανικό αντίστοιχο του Πέτρος¹⁰⁶.

98. E. Balta, *L'Eubée*, σ. 237, 268, 279· Ferit Duka, «La réalité ethnique de Dropull dans les sources historiques du XVIe siècle», *Studia Albanica*, έτος XXVII (1990), τχ. 2, σ. 29.

99. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 445.

100. Π. Φουρίκης, *ό.π.*, σ. 132-133· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 490.

101. Τ. Jochalas, *ό.π.*, σ. 317· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 151· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 507· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 278· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 160· Δ. Ι. Πολέμης, *Παρατηρήσεις*, σ. 183.

102. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 197· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 538.

103. E. Balta, *L'Eubée*, σ. 306· F. Duka, *ό.π.*, σ. 26· S. Pulaha, *Defteri*, σ. 119· ο ίδιος, *Popullsia*, σ. 149, 177, 200, 547.

104. Κ. Ντίνας, *ό.π.*, σ. 192· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 94, 490· E. Balta, *Rural and Urban population*, σ. 115· Παν. Α. Γκινουσάτης, «Απ' το τοπωνυμικό του Σπάτα», *Ονόματα*, τόμ. 12 (1988), σ. 128· S. Pulaha, *Të dhëna ... e Hoçës*, τχ. 2, σ. 86· ο ίδιος, *Defteri*, σ. 267, 375, 406· ο ίδιος, *Popullsia*, σ. 185, 188, 253, 274, 294, 531.

105. Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό*, σ. 369· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 178.

106. Κ. Ντίνας, *ό.π.*, σ. 214· Τ. Γιόχάλας, *Εύβοια*, σ. 53· Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 137.

- *Ροτσώνης*. Προφανώς, προέρχεται από το *Ρότσιος* (+ κατάλ. -ώνης) < αλβ. *γρος*, -i, λευκό περιστέρι¹⁰⁷.
- *Σάρας*. Γνωστό αρβανίτικο οικογενειακό όνομα (< αλβ. *sharrë*, -a, πριόνι)¹⁰⁸.

Για συμπληρωματικούς λόγους, στο σημείο αυτό, στρεφόμεστε προς τα παλαιά δημοτολόγια του νησιού. Κατ' αρχάς, αξιοποιούνται τα δημοτολόγια της Χώρας (Μεσαριάς), η οποία αποτελεί την πρωτεύουσα του νησιού. Στα δεδομένα που ακολουθούν, εντός παρενθέσεως παρατίθεται η συχνότητα εκάστου σημαίνοντος, δηλαδή ο αριθμός οικογενειακών μεριδίων και ατόμων αντιστοίχως¹⁰⁹:

- *Ανδρούτσος* (2, 15). Θεωρείται αρβανίτικος υποκοριστικός τύπος του βαππιστικού Ανδρέας, αν και η καταγωγή της κατάληξης είναι ιταλική (-ούτσος < -uccio)¹¹⁰.
- *Βάστας* (2, 8). Γνωστό αρβανίτικο επώνυμο, το οποίο απαντάται από τον 15ο αιώνα στην Πελοπόννησο (< *bashtë*, -a, κήπος)¹¹¹.
- *Βλάχος* (4, 6). Ανιχνεύεται σε πλήθος τεκμηρίων, είτε μεμονωμένο είτε ως πρώτο συνθετικό οικογενειακών ονομάτων και τοπωνυμίων. Ως εθνικό δηλώνει τον Αρομούνο (αν και σε αρβανίτικες περιοχές πρόκειται μάλλον περί Αλβανού) και ως προσηγορικό προσδιορίζει γενικώς τον κτηνοτρόφο, κατ' επέκτασιν, με στιγματιστικό περιεχόμενο, τον επαρχιώτη, τον χωριάτη (ανάλογη χρήση παρουσιάζει και το «Αλβανός», σημαίνον επίσης με στιγματιστικό περιεχόμενο στη μετεξέλιξή του). Ας προσθέσουμε ότι σε κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα, προερχόμενα από την Εύβοια και την απέναντι ενδοχώρα (Αττική-Βοιω-

107. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 713· Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, *Fjalor i Shqipërisë së sotme*, Τίρανα 1984, σ. 1.059· *Νεοελληνική Γραμματική*, σ. 128.

108. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 201· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 938.

109. ΔΚ, *Δημοτολόγιον του Δήμου Κύθνου 1852*. Η μεσαιωνική πρωτεύουσα, το λεγόμενο «Κάστρο της Ωριάς ή Κατακεφάλου», είναι ερημωμένη σήμερα· η Μεσαριά αποτελεί νεότερο οικισμό. Επί του θέματος: Alexandre Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les Iles Ioniennes et les Cyclades en 1841*, Παρίσι 1911, σ. 242-244· Αντ. Γούναρης, *Η Κύθνος*, σ. 45, 48, 72-77· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *Οι Κυκλάδες*, Σύρα 1979, σ. 50-51· Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 144-145 και σε ανατύπωση *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, επιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 1997, σ. 44-45· Γιάννης Φιλιππίδης, *ό.π.*, σ. 26.

110. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 191.

111. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 198· V. Kokona, *Fjalor Shqip - Frengjisht*, Τίρανα 1977, σ. 42.

- τία), εμπεριέχονται άτομα ονόματι *Vlah(o)* και *Vlaz*¹¹².
- *Γκιών* (2, 6). Γνωστό και διαδεδομένο αρβανίτικο επώνυμο, το οποίο εντοπίζεται επίσης στη Σάμο, στην Πελοπόννησο (από τον 15ο αιώνα), στην Άνδρο και αλλαχού (< αλβ. *gjon*, -i, το πτηνό γκιώνης)¹¹³.
 - *Γκούμας* (14, 56). Σύνηθες αρβανίτικο βαπτιστικό και οικογενειακό όνομα (= Γιακουμής, Ιάκωβος), διαδεδομένο στον ελληνικό χώρο, συμπεριλαμβανομένης της Άνδρου¹¹⁴.
 - *Μπουγιώτης* (1, 2) - *Μπουγόπουλος* (1, 3). Προφανώς, αμφότερα προέρχονται από το αλβανικό όνομα *Buia* (ελλην. *Μπούας*), αναφερόμενο στη γνωστή φάρα της Πελοποννήσου (15ος αιώνας). Την ίδια εποχή, το όνομα ανιχνεύεται επίσης στην Εύβοια¹¹⁵.
 - *Μπουρίτης* (1, 3). Ενδεχομένως < μπούρι, το (< αλβ. *bugri*, -a, βαρέλι του νερού, ξύλινο βαρέλι) + κατάλ. -ίτης· δεν αποκλείεται, όμως, να συνδέεται με το επίσης αλβ. *bugtë*, -i, άνδρας, γενναίος άνδρας¹¹⁶.
 - *Πέτας* (1, 7). Γνωστό αρβανίτικο όνομα (< αλβ. *retë*, -a, τα φύλλα της πίτας, πέτρα σε σχήμα πίτας)¹¹⁷.
 - *Πρερές* (1, 3). Πιθανότατα προέρχεται από το αλβ. *pregës*, -i, κόπτης¹¹⁸.
 - *Στίνης* (2, 9). Στίνης ή Στίνας, σύνηθες αρβανίτικο οικογενειακό όνομα (< αλβ. *q. shtie*, ρίχνω, πετώ)¹¹⁹.

112. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 215· ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνας (αρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 63· E. Balta, *L'Eubée*, σ. 229, 232, 259-260, 270, 283, 290, 292-293, 300· η ίδια, *Rural and Urban population*, σ. 108, 111, 113-115, 118, 124, 134-136, 138, 142-143, 147, 149-152.

113. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 146-147· Era L. Vranoussi, «Deux documents byzantins inédits sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siècle», *Οι Άλβανοί στο Μεσαίωνα*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 302· Δ. Π. Πασχάλης, *Άλβανοί*, σ. 278· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 160· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 289.

114. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 147· Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 193· Δ. Π. Πασχάλης, *Άλβανοί*, σ. 278· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 160· Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 41, 135.

115. Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, σ. 62· Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 199· E. Balta, *L'Eubée*, σ. 272· η ίδια, *Rural and Urban population*, σ. 103, 123· Era L. Vranoussi, *ό.π.*, σ. 302-303· R. Stojkon – Th. Kasogi, *ό.π.*, σ. 153, 162· Ιω. Σαρρής, «Τα τοπωνύμια της Αττικής», *Αθηνά*, τόμ. 40 (1928), σ. 155-156· *Νεοελληνική Γραμματική*, σ. 124, 128.

116. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 93-94· *Νεοελληνική Γραμματική*, σ. 128. Πβ. ανωτ. υποσημ. 72-73.

117. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 200· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 696.

118. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 769.

119. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 155· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 1.004-1.005.

- *Τόλιας* (2, 6). Γνωστό αρβανίτικο όνομα, το οποίο ανιχνεύεται επίσης στην Άνδρο (ως *Τόγιας*). Προέρχεται από το αλβ. ουσ. tollë, -a, κορυφή φαλακρού κεφαλιού¹²⁰.
- *Τούντας* (7, 27). Διαδεδομένο αρβανίτικο όνομα, σε διάφορες περιοχές, συμπεριλαμβανομένης της Άνδρου και της Κέας (< αλβ. ρ. tund, κουνώ, συνταράσσω)¹²¹.

Ως συμπλήρωμα, παραθέτουμε στοιχεία προερχόμενα από τα δημοτολόγια Δρυοπίδας (*Σύλλακκα* ή *Σύλλακκον*, άλλως *Χωριό*), έδρα του δευτέρου δήμου, στο νησί, κατά το παρελθόν¹²²:

- *Γκούμας* (46, 127). Περιέχεται επίσης στο δημοτολόγιο της Χώρας, αλλά με μικρότερη συχνότητα¹²³.
- *Κρεατσούλας* (1, 2). Μάλλον σχετικό με το αλβ. μεταβατικό ρ. kërcëlluj, τρίζω (πβ. το αμετ. ρ. kërcas, κροτώ, τρίζω)¹²⁴.
- *Μπέλης* (10, 30) - *Μπέλος* (2, 4). Ως γνωστόν, το όνομα έχει σλαβική καταγωγή, στοιχείο το οποίο παραπέμπει σε γλωσσικές-ονοματικές (και όχι μόνον) ανταλλαγές στον τόπο προέλευσης των επήλυδων¹²⁵.
- *Μπουρίτης* (34, 102). Ανιχνεύεται επίσης στο δημοτολόγιο της Χώρας, αλλά με αμελητέα συχνότητα¹²⁶.
- *Στίνης* (4, 12) - *Στινάκης* (2, 6). Το ίδιο ισχύει και με την πρώτη εκδοχή του συγκεκριμένου σημαίνοντος, αν και εν προκειμένω οι ποσοτικές διαφορές είναι σαφώς μικρότερες¹²⁷.

Κλείνουμε τα αφορόντα στην Κύθνο, σημειώνοντας τούτο: κρίνοντας από τις σημαντικές διαφορές στη συχνότητα των κοινών στους δύο οικι-

120. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 248· ο ίδιος, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 155· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 278· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 160· V. Kokona, *ό.π.*, σ. 526.

121. T. Jochalas, *ό.π.*, σ. 316· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 278· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 160· Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 268· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 1.077.

122. Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σ. 455· Αντ. Βάλληνας, *Κυθνιακά*, σ. 37-42· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 44· Αντ. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 44-45, 55-56· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 50· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 144-145 και 44-45 αντιστοίχως. Η πηγή: ΚΔΚ, *Παλαιά δημοτολόγια*.

123. Βλ. ανωτ. υποσημ. 114.

124. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 150· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 381.

125. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 198, 207.

126. Βλ. ανωτ. υποσημ. 116.

127. Βλ. ανωτ. υποσημ. 119.

σμούς ονομάτων, υποδηλώνεται η μεσολάβηση μικρών πληθυσμιακών μετακινήσεων, από τη Δρυοπίδα προς τη Χώρα. Εν τούτοις, το συγκεκριμένο δείγμα δεν επιτρέπει τη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων επί του θέματος· εξάλλου, αυτό θα είχε ως προϋπόθεση μία άλλου τύπου επεξεργασία των δημοτολογίων, πέραν των στόχων του παρόντος κειμένου.

Μετατοπιζόμαστε στα αφορόντα στην Ίο, αρχίζοντας με τα τοπωνύμια και εν συνεχεία τα ανθρωπωνύμια τα οποία έχει συγκεντρώσει ο Θ. Οθωναίος, στη γνωστή μονογραφία του για το νησί¹²⁸:

- Μπούρης, ο. Προφανώς, το τοπωνύμιο προέρχεται από οικογενειακό όνομα (< αλβ. bujtë, -i, άνδρας, γενναίος άνδρας ή, λιγότερο πιθανό, bujt, -a, βαρέλι του νερού, ξύλινο βαρέλι)¹²⁹.
- Πατούση - Παντούση, του. (< Πάντος, αντί Παντελής + κατάλ. -ούσης < αλβ. -üshe, αν και υποστηρίζεται επίσης ότι η κατάληξη είναι ελληνική). Πάντως, το πρώτο συνθετικό εμφανίζεται ως οικογενειακό όνομα Αλβανών της Αττικής, της Ευβοίας (σε αμφότερες τις περιπτώσεις, ως *Randi*) αλλά και περιοχών της σημερινής Αλβανίας (ως *Rania*), με βάση οθωμανικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα¹³⁰.
- Πέπα, του. Από οικογενειακό όνομα Πέπας, το αλβανικό αντίστοιχο του Πέτρος¹³¹.

Περαιτέρω, συνεχίζουμε με τα ανθρωπωνύμια, αλβανικής επίσης επιρροής:

- Βλάχος. Οικογενειακό όνομα διαδομένο σε διάφορες περιοχές, μεταξύ των οποίων η Εύβοια, η Αττική αλλά και η Κύθνος· πιθανολογείται ότι ο αρχικός σχηματισμός του ονόματος παραπέμπει, στην πραγματικότητα, σε Αλβανό και όχι σε Αρομούννο¹³².
- Καλαδάμος. (< Καλός + Αδάμος). Το δεύτερο συνθετικό (*Αδάμος, Αδάμης* ή και απλώς *Αδάμ*) απαντάται συχνά σε αρβανίτικους πληθυσμούς· το όνομα παραπέμπει ενδεχομένως σε απώτερη προέλευση από το εβραϊκό *adama* (γη) ή το οθωμανικό *adam* (άνδρας), αν και πιθανότε-

128. Θ. Οθωναίος, *ό.π.*, σ. 24-25, 38, 121-122.

129. Βλ. ανωτ. υποσημ. 104 και 116.

130. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 243· Αθ. Μπούτουρας, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα ιστορικά και γλωσσικώς ερμηνευόμενα*, εν Αθήναις 1912, σ. 80· Γιάννα Κολλέκα, «Οικογενειακά επώνυμα σε -ούσης». *Ονόματα*, τόμ. 11 (1987), σ. 88· E. Balta, *Rural and Urban population*, σ. 100, 102· S. Pulaha, *Defteri*, σ. 153.

131. Βλ. ανωτ. υποσημ. 106.

132. Βλ. ανωτ. υποσημ. 112.

ρο θεωρείται ότι πρόκειται για μετασχηματισμό του ελλην. βαπτιστικού *Αδαμάντιος*¹³³.

- *Κόκας*. (< αλβ. kokë, -a, κεφάλι). Απαντάται επίσης στην Κέα, αλλά ως τοπωνύμιο¹³⁴.
- *Κορτέσης-Κουρτέσης*. Γνωστό αρβανίτικο όνομα, από τον 15ο αιώνα στην Πελοπόννησο (< αλβ. kurtesh, -i, κνησμός, δερματικό νόσημα)¹³⁵.
- *Λούμας*. (< αλβ. lumë, -i, ποτάμι)¹³⁶.
- *Μάζης*. (< αλβ. mazë, -a, ανθόγαλο). Ανιχνεύεται επίσης στην Κύθνο¹³⁷.
- *Σκίπης*. (< αλβ. shqipe, -ja, αετός). Σε κατάστιχο του 15ου αιώνα, προερχόμενο από το Κόσοβο, υπάρχει η εξής αναφορά: «Nenkona i biri i Skibit»¹³⁸.
- *Σούντας*. Προφανώς, προέρχεται από το αλβ. ουσ. sundim, -i, εξουσία, κυριαρχία (βλ. μετ. ρ. sundoj, εξουσιάζω, κυριαρχώ)¹³⁹.
- *Σούτος*. [*< επίθ. σιούτος, ο χωρίς κέρατα: η λέξη υπάρχει σε διάφορες βαλκανικές γλώσσες, συμπεριλαμβανομένης της αλβανικής (shyt, -e)*]¹⁴⁰.
- *Σώκος*. Ίσως αντί *Σώκος* (< αλβ. shok, -u, σύντροφος, φίλος)¹⁴¹.
- *Τζερέκας*. Μάλλον σύνθετο: οπότε, το δεύτερο συνθετικό είναι το γνωστό οικογενειακό όνομα *Ρέκας* (< αλβ. μετ. ρ. rrek, κουράζω κάποιον)¹⁴².

Τα προαναφερθέντα συμπληρώνονται από το περιεχόμενο του μητρώου αρρένων 1825-1934: εν συνεχεία, παρατίθεται το προϊόν αποδελτίωσης, αναγράφοντας κατά περίπτωση, εντός παρενθέσεως, την απόλυτη συχνότητα (αριθμός ατόμων)¹⁴³:

133. Μαν. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 106· Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 216-217· Τ. Γιοχάλας, *ό.π.*, σ. 52· Γ. Χατζησωτηρίου, *ό.π.*, σ. 387· Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 134.

134. Βλ. ανωτ. υποσημ. 70.

135. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 195· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 436.

136. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 482.

137. Βλ. ανωτ. υποσημ. 101.

138. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 995· S. Pulaha, *Popullsia*, σ. 131.

139. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 928-929.

140. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 442· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 1.022-1.023.

141. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 975.

142. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 379· Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 200· Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 247· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 851.

143. ΔΙ, *Μητρώων Ἀρρένων τῆς Κοινότητος Ἰου περιλαμβάνον· τοὺς γεννηθέντας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1825 μέχρι καὶ τοῦ 1934*.

- *Αδάμ* (1). Σχετικό με το *Καλαδάμος*¹⁴⁴.
- *Αρβανίτης* (1) - *Αρβανιτόπουλος* (1). Επισημαίνεται ότι απαντάται επίσης στα προηγούμενα νησιά, είτε ως ανθρωπωνύμιο είτε ως τοπωνύμιο.
- *Αρχολέκας* (28). Το δεύτερο συνθετικό είναι το γνωστό αρβανίτικο όνομα *Λέκας* (< αλβ. Lekë, -a, Αλέξανδρος), διαδεδομένο, μεταξύ άλλων, και στην Άνδρο¹⁴⁵.
- *Γκερτσόπουλος* (2). Ίσως είναι σχετικό το αλβ. αμετ. ρ. kërcas, κροτώ, τριζώ¹⁴⁶.
- *Γκίκας* (28) - *Γκικάκης* (3). Ανθρωπωνύμιο, ενσωματωμένο ενίοτε και σε τοπωνύμια, το οποίο επιχωριάζει σε αρβανίτικους πληθυσμούς· θεωρείται συγκεκριμένος τύπος του βαλπιστικού Άγγελος + κατάλ. -ίκας. Σημειωτέον ότι η αρχική εκδοχή (*Gika*) απαντάται σε περιοχές της σημερινής Αλβανίας, από τον 15ο και 16ο αιώνα¹⁴⁷.
- *Λιάκουρας* (1). Γνωστό αρβανίτικο οικογενειακό όνομα (< αλβ. lëkurë, -a, δέρμα, τομάρι). Σε οθωμανικό κατάστιχο του 15ου αιώνα από την Πελοπόννησο αναφέρεται ο τύπος *Lekuiri*¹⁴⁸.
- *Λούτσος* (4). Όνομα το οποίο επιχωριάζει και στην Κύθνο (< αλβ. llucë, -a, λάσπη, βούρκος)¹⁴⁹.
- *Μάγκος* (1). Σχετικό το αλβ. επίθ. mangët (i, e), ελλιπής, λειψός· πβ. το ταυτόσημο αρομουνικό *mangu*. Σε οθωμανικό κατάστιχο του 15ου αιώνα, προερχόμενο από εδάφη της σημερινής Αλβανίας, ανιχνεύεται ο τύπος *Magu*¹⁵⁰.
- *Μπιράκης* (2). [< Μπίρης (< αλβ. bir, -i, παιδί, γιος) + κατάλ. -άκης]. Η αρχική εκδοχή απαντάται επίσης στην Άνδρο¹⁵¹.

144. Βλ. ανωτ. υποσημ. 133.

145. Βλ. ανωτ. υποσημ. 94.

146. Πβ. ανωτ. υποσημ. 124.

147. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 145· ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα*, σ. 62· Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 411· *Νεοελληνική Γραμματική*, σ. 124, 127· S. Pulaha, *Të dhëna ... e Hoçës*, τχ. 1, σ. 175, 177, 180, 185, 187 και τχ. 2, σ. 95, 99, 108, 113· ο ίδιος, *Popullsia*, σ. 170, 173-177, 183, 200-201, 211, 228-229, 277, 341.

148. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 196· Κ. Οικονόμου, *Γλωσσική επίδραση*, σ. 47· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 460· R. Stojkon – Th. Kasogi, *ό.π.*, σ. 155.

149. Βλ. ανωτ. υποσημ. 100.

150. Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό*, σ. 606· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 499· S. Pulaha, *Defteri*, σ. 198.

151. Μαν. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 77· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 71· *Νεοελληνική Γραμματική*, σ. 124· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 278· ο ίδιος, *Ιστορία*, σ. 160· Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 133.

- Μπουζαλάκος (16). (< Μπουζαλάς < Μπουζάς, ο χειλαράς < αλβ. buzë, -a, χείλος)¹⁵².
- Πουσαίος (12). Ίσως σχετικό με το buzë, -a, χείλος¹⁵³.
- Σκόκος (5). Πιθανόν < αλβ. sqokë, -a, κλώσα¹⁵⁴.
- Σπαθάρος (24). Διαδεδομένο ανάμεσα στους Αλβανούς της Πελοποννήσου, από τον 15ο αιώνα· την ίδια εποχή ανιχνεύεται επίσης σε περιοχές της σημερινής Αλβανίας (ως *Spathar*). (Προφανώς < αλβ. shpatë, -a, σπάθα, σπαθί, κατά το Σπάτας)¹⁵⁵.
- Στέφας (28). Ως γνωστόν, απαντάται επίσης στην Κέα. Ανήκει στην κατηγορία των αρβανίτικων οικογενειακών ονομάτων με κατάληξη εις -ας¹⁵⁶.
- Στίνης (5). Λίαν διαδεδομένο στην Κύθνο αλλά και στην Άνδρο (< αλβ. q. shtie, ρίχνω, πετώ)¹⁵⁷.
- Τόγιας (5). Μάλλον ταυτίζεται με το Τόλιας, το οποίο εντοπίζεται, μεταξύ άλλων, στην Κύθνο (< αλβ. tollë, -a, κορυφή φαλακρού κεφαλιού)¹⁵⁸.
- Τσάμης (2). (< αλβ. çam, -i, κάτοικος της Τσαμουριάς)¹⁵⁹.
- Τσουμάκης (1). Ίσως αντί Σουμάκης (< αλβ. shumë, πολύ ή shumë, -a, άθροισμα)¹⁶⁰.
- Φουντής (1). Γνωστό αρβανίτικο οικογενειακό όνομα, από τον 15ο αιώνα στην Πελοπόννησο (< αλβ. fund, -i, τέλος, πάτος, πυθμένας)¹⁶¹.
- Χέλμης (28). Σύνηθες αρβανίτικο όνομα, γνωστό στην Πελοπόννησο από τον 15ο αιώνα (< αλβ. helm, -i, δηλητήριο, φαρμάκι, θλίψη). Το όνομα απαντάται επίσης στην Άνδρο¹⁶².

152. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 199· Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 376-377· ο ίδιος, *Γλωσσική επίδραση*, σ. 22-23· Κ. Ντίνας, *ό.π.*, σ. 191· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 96· *Νεοελληνική Γραμματική*, σ. 124, 127.

153. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 96.

154. *Αυτ.*, σ. 915.

155. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 155· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 979· F. Duka, *ό.π.*, σ. 18.

156. Βλ. ανωτ. υποσημ. 91.

157. Βλ. ανωτ. υποσημ. 119. Πβ. Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 134.

158. Βλ. ανωτ. υποσημ. 120.

159. Κ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό*, σ. 720· ο ίδιος, *Γλωσσική επίδραση*, σ. 27· Κ. Ντίνας, *ό.π.*, σ. 248· Μαν. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 30· Τ. Jochalas, *ό.π.*, σ. 318.

160. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 201· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 1.017.

161. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 202· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 236.

162. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 203· Δ. Π. Πασχάλης, *Αλβανοί*, σ. 278· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 307.

Καθώς οδεύουμε προς το πέρας του συγκεκριμένου εγχειρήματος, στρέφουμε το ενδιαφέρον μας στη Σκύρο. Εδώ, τα ονοματικά δεδομένα αντλούνται από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Κατ' αρχάς, διερευνούμε κάποια τοπωνύμια¹⁶³:

- *Κατούνες - Παλαιοκατούνα*. Τα δύο αυτά τοπωνύμια, σε μικρή μεταξύ τους απόσταση, καταδεικνύουν την ύπαρξη αλβανικών οικισμών, κατά το παρελθόν¹⁶⁴.
- *Μαλά, στου/στα*. Πιθανόν < ανθρωπ. *Μαλάς* < αλβ. *mal*, -i, βουνό· βλ. επίσης *Μάλιζα* στην Κέα, χωρίς τη διαμεσολάβηση, πάντως, ανθρωπωνυμίου¹⁶⁵.
- *Μέξη, στου*. Κατά πάσα πιθανότητα σχετίζεται με το αλβ. επίρρημα *mezi*, μετά δυσκολίας¹⁶⁶.
- *Μίχα, στου*. Προέρχεται από οικογενειακό όνομα Μίχας, αρβανίτικης μορφής (εις -ας)¹⁶⁷.
- *Μουζή, στου*. Ενδεχομένως συνδέεται με το αλβ. ουσ. *mëz*, -i, πουλάρι¹⁶⁸.
- *Φερέκαμπος, ο*. Σύνθετο: αλβ. *ferrë*, -a, βάτος, βατομουριά + κάμπος· πβ. το *Φέριζα* στην Αττική¹⁶⁹.
- *Φερές, στις - Φερά, στα*. Το ίδιο με το προηγούμενο (< αλβ. *ferrë*, -a, βάτος, βατομουριά)¹⁷⁰.

Για συμπληρωματικούς λόγους, διεισδύουμε, εν συνεχεία, σε κάποια χαρακτηριστικά οικογενειακά ονόματα του νησιού· εντός παρενθέσεως αναγράφεται το έτος ή η χρονική περίοδος αρχικής μνείας¹⁷¹:

- *Αδάμος* (17ος αι.). Το πιθανότερο: αρβανίτικη εκδοχή του βαπτιστικού *Αδαμάντιος*¹⁷².

163. Μ. Τραπέζανλιδου, *ό.π.*, σ. 91-94, 100, 107-108, 147, 188-189.

164. *Εδώ* στο κείμενο VII, Πίν. 21.

165. Βλ. ανωτ. υποσημ. 71.

166. Κ. Οικονόμου, *Γλωσσική επίδραση*, σ. 52· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 536.

167. Βλ. ανωτ. υποσημ. 91, 156.

168. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 543.

169. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 208· Π. Φουρίκης, *ό.π.*, σ. 167.

170. *Αυτ.*

171. Ξεν. Α. Αντωνιάδης, «Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η αγοραπωλησία ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο. (Συμβολή στην έρευνα του μεταβυζαντινού ελληνικού δικαίου)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τόμ. 29-30 (1982-1983), εν Αθήναις 1990, σ. 61-122· ο ίδιος, *Η Σκύρος στην Τουρκοκρατία. Κοινωνία - Διοίκηση - Δικαιοσύνη*, Αθήνα 1997, κυρίως σ. 20-26.

172. Βλ. ανωτ. υποσημ. 133, 144.

- *Αυλωνίτης* (16ος αι.). Ιδιαίτερος διαδεδομένο οικογενειακό όνομα: εντοπίζεται σε κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα προερχόμενα από την Εύβοια και την απέναντι ενδοχώρα (Αττική-Βοιωτία), ενώ εμφανίζεται με ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα σε νοταριακά βιβλία της Κέρκυρας χρονολογούμενα στον 16ο και 17ο αιώνα· ακόμη, τρία άτομα στην Κρήτη και τέσσερα στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας αναφέρονται επίσης με το συγκεκριμένο όνομα, από το τέλος του 14ου και τα μέσα του 16ου αιώνα αντιστοίχως. Κατά μεγάλη πιθανότητα, το σημαίον παραπέμπει στην Αυλώνα Αλβανίας¹⁷³.
- *Κάκλας* (18ος αι.). Μάλλον αντί *Κόκλας*: διαδεδομένο αρβανίτικο ανθρωπωνύμιο και τοπωνύμιο, αμφίβολης ετυμολογίας, αναφερόμενο ήδη από τον 15ο αιώνα¹⁷⁴.
- *Λέκας* (18ος αι.). Το γνωστό αρβανίτικο όνομα, το οποίο απαντάται επίσης στην Κύθνο, στην Ίο αλλά και στην Άνδρο¹⁷⁵.
- *Μίρας* (17ος αι.). Αναγράφεται επίσης ως *Μοίρας*, σε ανορθόγραφη μορφή [*< αλβ. επίθ. miḡë(i, e), καλός, αγαθός*]¹⁷⁶.
- *Μίχας* (16ος αι.). Βλ. και τοπωνύμιο «Μίχα, στου»¹⁷⁷.
- *Μποζίκης* (16ος αι.). Αντί *Μπουζίκης*, σύνηθες αρβανίτικο οικογενειακό όνομα· αναφέρεται από τον 15ο αιώνα στην Πελοπόννησο, ενώ ανιχνεύεται επίσης στα εδάφη της σημερινής Αλβανίας. Ενδεχομένως, προέρχεται από το αλβ. ρ. *buzëqesh*, χαμογελώ¹⁷⁸.
- *Πάκας*(;). (*< αλβ. rak, λίγο, λιγάκι*)¹⁷⁹.

173. E. Balta, *L' Eubée*, σ. 231-232, 292, 297· η ίδια, *Rural and Urban population*, σ. 140-141, 153· Φ. Μαυροειδή, *ό.π.*, σ. 287, 293, 309· Χαρ. Κόλλας, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο αιώνα από μαρτυρίες του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας*, τόμ. Α', *Ύπαιθρος και νησιά*, Κέρκυρα 1994, σ. 89-90, 97, 99, 119-120, 130, 140-141· ο ίδιος, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο και 17ο αιώνα από μαρτυρίες του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας*, τόμ. Β', Κέρκυρα 1996, σ. 38· Βούλα Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τόμ. 8 (1989), σ. 284.

174. E. Balta, *Rural and Urban population*, σ. 123· R. Stojkov – Th. Kacori, *ό.π.*, σ. 157, 160· Π. Φουρίκης, *ό.π.*, σ. 113-114.

175. Βλ. ανωτ. υποσημ. 94, 145.

176. Κ. Ντίνας, *ό.π.*, σ. 177· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 550.

177. Βλ. ανωτ. υποσημ. 167.

178. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 199· F. Duka, *ό.π.*, σ. 29· S. Pulaha, *Popullsia*, σ. 201, 526· Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 96.

179. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 650.

- Πέπας (1769). Το αλβανικό αντίστοιχο του βαπτιστικού Πέτρος¹⁸⁰.
- Σμπούνος (18ος αι.). Προφανώς < αλβ. μετ. ρ. zbuvoj, θωπεύω, κολακεύω¹⁸¹.

Έχοντας, κατά κάποιον τρόπο, ολοκληρώσει το εγχείρημα, οφείλουμε να σημειώσουμε, επιπροσθέτως, πως ο αλβανικός πληθυσμός διεσπάρη επίσης στον χώρο του Ιονίου, μέσω των ηπειρωτικών ακτών ή της Πελοποννήσου¹⁸². Εν τούτοις, οι βασικές κατευθύνσεις του παρόντος κειμένου περιορίζουν τη διερεύνηση, κατά κύριο λόγο, προς ανατολάς. Αξιοποιώντας, λοιπόν, τα όσα προηγήθηκαν, σε σχέση με το Αρχιπέλαγος, συγκρατούμε τον εντοπισμό κοινών ονομάτων σε διάφορα νησιά: το στοιχείο αυτό οδηγεί σε ενδεχόμενες υποθέσεις για ανάλογες πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό του εξεταζομένου χώρου. Βέβαια, κάτι τέτοιο θα είχε ως βασική προϋπόθεση τη σταθερότητα των ονοματικών μορφών, κάτι το οποίο θεωρείται, εν πολλοίς, αμφίβολο. Εξάλλου, καθώς γνωρίζουμε, τα δεδομένα αυτού του τύπου, εξαιτίας πολλών παραμέτρων, αποτελούν μάλλον ένδειξη παρά απόδειξη πληθυσμιακών μετακινήσεων¹⁸³. Παρ' όλα αυτά, μία επιπλέον πληροφορία φαίνεται να τεκμηριώνει (ή να ενισχύει) την υπόθεση περί μετακίνησης πληθυσμού, τουλάχιστον από την Κέα προς την Κύθνο: εν συντομία, στο δημοτολόγιο της Χώρας Κύθνου εμπεριέχονται άτομα ονόματι *Τζιώτης*: ενώ στη Δρυοπίδα περιλαμβάνεται η μετεξελιγμένη υποκοριστική εκδοχή *Τζιωτάκης*¹⁸⁴. Το τελευταίο δεδομένο προσανατολίζει προς άλλου τύπου διερευνήσεις, αν και συμπληρωματικές του προηγθέντος εγχειρήματος.

Η επιβίωση των σημαινόντων, με βασικό παράδειγμα τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, υπήρξε απόρροια συγκράτησης του πληθυσμού στα πάτρια εδάφη, στον βαθμό, βέβαια, όπου οι νησιωτικές (όπως και οι ορεινές αναλόγως) οικονομίες εξασφάλιζαν την αυτάρκεια. Εν τούτοις, στην πράξη, καθώς έχει ήδη αναλυθεί εδώ, η ισορροπία ανάμεσα στην οικονομία και το δημογραφικό κεφάλαιο, σε επίπεδο νησιού, δεν αποτελούσε

180. Βλ. ανωτ. υποσημ. 131.

181. Ν. Γκίνης, *ό.π.*, σ. 1.174.

182. Ενδεικτικώς: Χαρ. Κόλλας, *Χώρος και Πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια - Οικισμοί - Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988, σ. 128-129, 146. Ακόμη, το ονοματικό υλικό που εμπεριέχεται στα δύο άλλα έργα του συγγραφέα (βλ. ανωτ. υποσημ. 173) παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον από αυτή την άποψη.

183. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 112.

184. Βλ. ανωτ. υποσημ. 109, 122.

προϊόν τόσο της οικονομικής αυτάρκειας όσο των εμπορικών ανταλλαγών, εναρμονισμένων στο ισχύον καθεστώς παραγωγικής και επαγγελματικής εξειδίκευσης¹⁸⁵. Εκ των πραγμάτων, είτε ως συνακόλουθο είτε ως συμπληρωματικός παράγων, σε παράλληλη τροχιά με τις οικονομικές ανταλλαγές αναπτύχθηκαν ανάλογης έκτασης πληθυσμιακές μετακινήσεις, εξασφαλίζοντας έτσι την εισροή πρόσθετων εισοδημάτων ή, απλώς, αποπυκνώνοντας δημογραφικώς τις νησιωτικές κοινωνίες (στην πράξη υπήρξε παράλληλη επιδίωξη των δύο στόχων)¹⁸⁶. Βέβαια, οι εν λόγω πρακτικές δεν ήσαν πανομοιότυπες στο σύνολο του χώρου, όντας προσανατολισμένες στην κάλυψη διαφορετικών, κατά περίπτωση, αναγκών: δέσποζαν, εξυπακούεται, οι εποχιακές ή προσωρινές μεταναστευτικές κινήσεις, μετασχηματιζόμενες ενίοτε σε μόνιμες εγκαταστάσεις στον τόπο υποδοχής¹⁸⁷. Από άλλη άποψη, οι κινήσεις αυτές διακρίνονταν αφενός σε διανησιωτικές και αφετέρου σε εκροές (αντιστρόφως σε εισροές) προς (και αντιστοίχως από) την εκατέρωθεν ενδοχώρα. Όσον αφορά στον πρώτο τύπο, φαίνεται ότι λειτούργησε επί αιώνες στο Αρχιπέλαγος, εάν λάβουμε υπόψη την εγκατάσταση Ικαριωτών στην Πάτμο από τον 11ο ήδη αιώνα¹⁸⁸. Κάποια άλλα παρεμφερή παραδείγματα θα εκθέσουμε κατωτέρω, στο πλαίσιο εξέλιξης του κειμένου. Ένας ειδικός μεταναστευτικός τύπος υπήρξε η μετακίνηση νεαρών ατόμων, κυρίως γυναικών, από τις Κυκλάδες προς ανατολές (Χίος, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη κ.ά.), όπου εργάζονταν ως οικιακοί βοηθοί, πρακτική η οποία, εκτός των άλλων, επέφερε βαρύνουσας σημασίας κοινωνικές επιπτώσεις στον τόπο προέλευσης¹⁸⁹. Πάντως, καθ' όλη τη διάρκεια της οθω-

185. Βλ. ανωτ. υποσημ. 20-28.

186. F. Braudel, *Μεσόγειος, ό.π.*, σ. 186· Φρειδερίκος Τις, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τόμ. Β', Αθήνα 1972, σ. 65· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 33-36· Βάσω Ρόκου, «Μεταναστεύσεις στον ορεινό χώρο», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο (Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984)*, Αθήνα 1988, σ. 252. Για τον δυτικοευρωπαϊκό χώρο, ενδεικτικώς: Bronislaw Geremek, *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*, Παρίσι 1987, σ. 72-73.

187. Σπ. Ασδραχάς, *Το ελληνικό Αρχιπέλαγος*, σ. 242· ο ίδιος, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 219-220· ο ίδιος, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 18-19· ο ίδιος, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα 1995, σ. 157· M. Aymard, «Αποδημίες», F. Braudel κ.ά., *Η Μεσόγειος. Άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά*, Αθήνα 1990, σ. 120-121, 133, 137.

188. Εδώ στο κείμενο IV, υποσημ. 31.

189. Renata Lavagnini, *Villoison in Grecia. Note di Viaggio (1784-1786)*, Παλέρμο 1974, σ. 37-38· εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 94 και στο κείμενο VIII, υποσημ. 27-28.

μανικής περιόδου αναπτύχθηκαν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στον νησιωτικό κόσμο και την απέναντι Μικρά Ασία, συμπεριλαμβανομένων των πληθυσμιακών ανταλλαγών: μεταναστευτικές ομάδες προερχόμενες από διάφορα νησιά (Σύρος, Τήνος, Μύκονος, Νάξος, Ικαρία κ.ά.) κατέφευγαν στην αγορά εργασίας των αστικών κυρίως κέντρων (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη και άλλες μικρότερες πόλεις) της περιοχής, όπου απασχολούνταν σε εποχιακή (συμπεριλαμβάνεται η προσωρινή) ή μόνιμη βάση¹⁹⁰. Παράλληλα, άλλες ομάδες εξ ανατολών εισέρρεαν σε διάφορα νησιά (Σύρος, Νάξος, Μύκονος, Σέριφος κ.ά.), προς μόνιμη εγκατάσταση¹⁹¹. Σε ό,τι αφορά μάλιστα ειδικώς στα νησιά που γειτνιάζουν στα μικρασιατικά παράλια (όπως Λήμνος, Σάμος, Λέσβος, Ρόδος, Καστελλόριζο κ.ά.), αυτά διέθεταν περισσότερο σύνθετους δεσμούς με την απέναντι ενδοχώρα, τμήμα της δικής τους επικράτειας, κατά κάποιο τρόπο: είναι χαρακτηριστικό πως στην τελευταία είχε εγκατασταθεί μόνιμως ένα σημαντικό τμήμα της πληθυσμιακής εκροής των εν λόγω νησιών, σχηματίζοντας ιδιαίτερους οικισμούς¹⁹².

Πάντως, η πληθυσμιακή εκροή των νησιών δεν κατευθυνόταν αποκλειστικώς προς οθωμανικές περιοχές. Έτσι, από βενετικά τεκμήρια αφορόντα στην Κέρκυρα κατά το διάστημα 1675-1684, προκύπτει η ύπαρξη επήλυδων καταγομένων από το Αρχιπέλαγος, αναλυτικώς ως εξής¹⁹³:

190. Σπ. Ασδραχάς, *Το ελληνικό Αρχιπέλαγος*, σ. 242· ο ίδιος, *Ιστορικά απεικασματα*, σ. 157-158· R. Lavagnini, *ό.π.*, σ. 52· Δημ. Σοφιανός, *Τήνος*, Αθήνα 1992, σ. 18· εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 30· αυτ., κείμενο IV, υποσημ. 51 και κείμενο VI, υποσημ. 17.

191. *Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 20, 22, 27· αυτ., κείμενο III, υποσημ. 38· αυτ., κείμενο VI, υποσημ. 12 και κείμενο VIII, υποσημ. 24.*

192. Σπ. Ασδραχάς, *Το ελληνικό Αρχιπέλαγος*, σ. 242· Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 200-201, 246-247· Παν. Σ. Παρασκευαΐδης, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1983, σ. 180· Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη Κοινότητα. Επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, πρόλ. Σπ. Ασδραχάς, έκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2001, κυρίως σ. 21-25, 41· Ε. Βαρδαμίδης, *ό.π.*, σ. 75, 89· Βασιλική Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ός αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 582· Παντ. Κοντογιάννης, *Η ελληνικότης των νομών Προύσης και Σμύρνης*, εν Αθήναις 1919, σ. 75-76· *Η Έξοδος*, τόμ. Β', *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, έκδ. Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982, σ. 503· *εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 23.*

193. Χαρ. Κόλλας, *Χώρος και Πληθυσμός*, σ. 128-151.

<i>Τόπος καταγωγής</i>	<i>Αριθ. ατόμων</i>
Αίγινα	1
Άνδρος	1
Αξιά (Νάξος)	1
Θέρμια (Κύθνος)	1
Κίμουλο (Κίμωλος)	2
Λήμνος	4
Μήλος	9
Μύκονος	1
Ντένεδος (Τένεδος)	1
Πάρος	2
Ρόδος	1
Σαντορίνη	1
Σίκινος	1
Σίφνος	3
Σκόπελος	2
Σύρος	2
Τζια (Κέα)	5
Χίος	6
<hr/> Σύνολο	<hr/> 44 άτομα

Στα ανωτέρω στοιχεία θα πρέπει ίσως να προσθέσουμε ότι το σύνολο των επήλυδων αφορούσε σε 555 άτομα, μέγεθος το οποίο καταδεικνύει τη σχετικώς ασήμαντη αναλογία των Αρχιπελαγιτών (μόλις το 7,96% του συνόλου), αν και ορισμένα νησιά, όπως η Μήλος και η Χίος, διέθεταν κάποια αξία λόγου συμμετοχής. Πάντως, τα μεγέθη των καταγομένων ειδικώς από την Κρήτη αλλά και από ορισμένα άλλα νησιά, του Ιονίου πελάγους αυτά, είναι σαφώς υψηλότερα. Κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν επίσης αναλυτικώς¹⁹⁴:

<i>Τόπος καταγωγής</i>	<i>Αριθ. ατόμων</i>
Αγία Μαύρα (Λευκάδα)	3
Ζάκυνθος	51
Κεφαλονιά	44

194. Αντ., σ. 128-151.

Κρήτη	293
Τζιρίγο (Κύθηρα)	27
<hr/>	
Σύνολο	418 άτομα

Κατ' αρχάς, διαπιστώνεται πως το συγκεκριμένο υποσύνολο επήλυδων αναλογούσε σε σημαντικό τμήμα του συνόλου (το 75,31%). Σε μία δεύτερη ανάγνωση των δεδομένων, ωστόσο, επικυρώνεται η αρκούτως υψηλή, και γι' αυτό καθοριστική, συμμετοχή των καταγομένων από την Κρήτη (το 52,79% του συνόλου), κάτι αναμενόμενο, βέβαια, γνωστού όντος ότι από το 1669 το νησί εντάχθηκε στην οθωμανική επικράτεια, εξέλιξη που οδήγησε σε εκτεταμένη διασπορά του πληθυσμού¹⁹⁵. Κατά τα άλλα, παρατηρείται η σχετικώς σημαντική αναλογία των υπολοίπων νησιών, με μοναδική εξαίρεση την οθωμανική τότε Λευκάδα, εφόσον επρόκειτο επίσης για βενετικές κτήσεις, έχοντας αναπτύξει μακροχρόνιους δεσμούς με την Κέρκυρα.

Ως συμπλήρωμα, στρεφόμεστε σε κάποια δεδομένα αφορόντα στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας, περί τα μέσα του 16ου αιώνα· εδώ, η αποδελτίωση περιορίζεται στους καταγομένους από το Αρχιπέλαγος, στο οποίο, εξάλλου, είναι επικεντρωμένο το παρόν κείμενο¹⁹⁶:

Τόπος καταγωγής	Αριθ. ατόμων
Αίγινα	2
Αμοργός	1
Εύβοια	2
Ικαρία	1
Μήλος	11
Νάξος	1
Πάρος	8
Ρόδος	3
Σκύρος	1
<hr/>	
Σύνολο	30 άτομα

195. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 107. Βλ. επίσης ανωτ. υποσημ. 44.

196. Φ. Μαυροειδή, *ό.π.*, σ. 181, 188, 195-196, 202, 212-213, 229, 235, 239, 250, 254, 258, 278, 280, 283, 292, 294, 300-301, 305, 309, 312, 321-322, 324.

Από τα ανωτέρω δεδομένα προκύπτουν αμελητέες συχνότητες, με μερική εξαίρεση τους καταγομένους από τη Μήλο και την Πάρο (το 63,33% συνολικώς). Επομένως, φαίνεται πως η πληθυσμιακή εκροή προς τη βενετοκρατούμενη ζώνη και την ίδια τη μητρόπολη υπήρξε αναλόγως ασήμαντη· τουλάχιστον με βάση τα συγκεκριμένα τεκμήρια. Εν συνεχεία, μετατοπιζόμαστε στην επίσης βενετοκρατούμενη Κρήτη, αν και εδώ αξιοποιούνται διαφορετικού τύπου στοιχεία: πρόκειται για τα πατριδωνυμικά οικογενειακά ονόματα.

Το συγκεκριμένο είδος τεκμηρίων περιορίζει τα ερμηνευτικά όρια, όπως εν γένει ισχύει στις περιπτώσεις του είδους¹⁹⁷. Πάντως, σε ό,τι αφορά, κατ' αρχάς, στην Κρήτη, το προϊόν αποδελτίωσης έχει ως εξής¹⁹⁸:

<i>Ονόματα</i>	<i>Αριθ. ατόμων</i>	<i>Χρονική περίοδος</i>
Αμοργινός	6	1320-1428
Ανδριώτης	10	1427-1583
Αστουπαλιώτης	2	1368-1604
Ευριπιώτης-Καρουσινός	4	1300-1622
Καλυμναίος	5	1271-1348
Καριώτης	29	1300-1640
Καρπάθιος	16	1299-1627
Μηλιός-Νταμίλο	15	1320-1645
Μυκονιάτης	2	1322-1583
Μυτιληναίος	19	1427-1644
Ναξιώτης	7	1268-1624
Νιώτης	1	1297
Παριανός	1	1583
Ρόδιος-Ροδίτης	57	13ος αι.-1653
Σαμοθράκης	6	1577-1583
Σερφιώτης	2	1368
Σκόπελος	2	1320-1374
Συριανός (από Σύρο ή Συρία)	21	1311-1644
Χιώτης	3	1320-1571
Σύνολο	208 άτομα	

197. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 112.

198. Βούλα Κόντη, *κυρίως* σ. 197-231.

Παρά τις επιφυλάξεις, ως προς τις δυνατότητες ερμηνείας, τα ανωτέρω δεδομένα περιγράφουν, έως ένα βαθμό, αναμενόμενες πραγματικότητες. Επί παραδείγματι, η σχετικώς υψηλή αναλογία των Ροδιτών επιβεβαιώνεται από τους ισχυρούς εμπορικούς δεσμούς που είχε αναπτύξει η Ρόδος, υπό λατινική ή και οθωμανική κυριαρχία, με την Κρήτη και από την εκτεταμένη διασπορά των Ροδιτών μετά το 1522¹⁹⁹. Ομοίως, αναμενομένη ήταν και η σημαντική συμμετοχή των Καρπαθίων, εξαιτίας της γειτνίασης, όσο και των Μηλίων, με αναλόγως άξια λόγου συχνότητα και σε άλλες περιοχές βενετικής κυριαρχίας, καθώς διαπιστώθηκε ήδη προηγουμένως. Ερωτηματικά δημιουργεί η πολυπληθής παρουσία «Καριωτών», οι οποίοι ενδεχομένως παραπέμπουν σε άλλο τοπωνύμιο (επί παραδείγματι *Καρνά*), ανεξάρτητο από την Ικαρία. Σκόπιμο είναι, ωστόσο, στο συγκεκριμένο παράδειγμα, της Κρήτης, να εκθέσουμε επίσης τα αναφερόμενα σε σχέση με τα Ιόνια νησιά, στο πλαίσιο διερεύνησης των διανησιωτικών ανταλλαγών²⁰⁰:

Ονόματα	Αριθ. ατόμων	Χρονική περίοδος
Αγιομαυρίτης-Λευκαδιώτης	3	1497-1583
Αργοστόλης	1	1644
Κορφιώτης-Ντακόρφης	23	1299-1611
Συρίγος-Κυθηριώτης	54	1271-1644
Σύνολο	81 άτομα	

Παρατηρείται ότι σε σύγκριση με τον αριθμό σημαινόντων, η αναλογία των εν λόγω νησιών, υπενθυμίζεται, επίσης βενετικών κτήσεων, υπήρξε ιδιαίτερος υψηλή· κατά κύριο λόγο μάλιστα στην περίπτωση της Κέρκυρας, η οποία αποτελούσε το διοικητικό-οικονομικό κέντρο του Ιονίου, αλλά και των γειτονικών (στην Κρήτη) Κυθήρων.

Παραμένουμε στο πεδίο των πατριδωνυμικών ονομάτων, παραθέτοντας σχετικά στοιχεία για κάποια άλλα νησιά του Αρχιπελάγους· ένα μέρος του υλικού αντλείται από δημοσιευμένες πηγές της οθωμανικής εποχής και του 19ου αιώνα, ενώ για ορισμένα νησιά χρησιμοποιούνται επίσης τα τοπικά δημοτολόγια και μητρώα αρρένων. Πάντως, το εν λόγω υλικό παρατίθεται ενδεικτικώς, χωρίς τη συστηματική-στατιστική ταξινόμηση, όπως θα απαι-

199. Εδώ στο κείμενο ΠΙ, υποσημ. 15, 20, 27.

200. Β. Κόντη, *ό.π.*, σ. 197-231.

τούσε, ενδεχομένως, ένα κείμενο διαφορετικής κατεύθυνσης και εύρους από το παρόν. Κατ' αρχήν, παραλείπουμε νησιά (όπως η Πάτμος) που έχουν μελετηθεί εξαντλητικώς²⁰¹ και άλλα (Σύρος, Μύκονος, Νάξος, Ικαρία και Σέριφος), τα οποία εξετάζονται στο κυρίως τμήμα του βιβλίου²⁰². Σε ό,τι αφορά, όμως, ειδικώς στη Σέριφο, στο σημείο αυτό προσθέτουμε κάποια άλλα πατριδωνυμικά ονόματα, προερχόμενα από το μητρώο αρρένων 1829-1934²⁰³: *Αθηναίος, Αναφιώτης, Αξιώτης, Κανδιώτης, Μανιάτης, Μονοβάσιος, Μωραϊτάκης-Πελοποννήσιος, Ροδίτης, Σαμιώτης, Συριανός, Χανιώτης και Χιώτης*. Ας επισημάνουμε ότι τα νέα αυτά σημαίνοντα συνδέονται με εισροή νεήλυδων κατά την εποχή αυτή, στο πλαίσιο της μεταλλευτικής δραστηριότητας στο νησί²⁰⁴.

Συνεχίζουμε με τη γειτονική Αμοργό, σημειώνοντας κατ' αρχάς ότι στο «Βραβείο» της μονής Χοζοβιώτισσας περιέχονται τα κάτωθι πατριδωνυμικά ονόματα (16ος-17ος αιώνας)²⁰⁵: *Αναφιώτης, Αξιώτης, Αστυπαλίτης, Καλύμνιος και Ρόδιος-Ροδίτης*. Εκτός αυτών, ο Μηλιαράκης αναφέρει και κάποια άλλα, με βάση το δημοτολόγιο της εποχής του²⁰⁶: *Θηραίος, Κρης, Μωραϊτάκης, Πολίτης* (σύμφωνα με την πηγή πρόκειται για Χιώτη, καθώς επισημαίνεται) και *Ρουμελιώτης*. Ας σημειωθεί πως στα τελευταία συγκαταλέγονται σημαίνοντα που δηλώνουν καταγωγή (ή προέλευση) από την ενδοχώρα, σε αντίθεση με τα παλαιότερα στοιχεία. Πάντως, ούτως ή άλλως, καθώς δηλώνεται στο δημοτολόγιο, ο αριθμός των επήλυδων υπήρξε κατά πολύ μεγαλύτερος αυτού των πατριδωνυμικών ονομάτων²⁰⁷. τούτο καταδεικνύει, βέβαια, τα περιορισμένα ερμηνευτικά όρια των τελευταίων.

Ακολούθως, επικεντρωνόμαστε στα αφορόντα στην Ίο, κατ' αρχάς με

201. Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοσοτροφίες*, κυρίως σ. 223-231· ο ίδιος, *Νησιωτικές κοινότητες, ό.π.*, Τα Ιστορικά, τχ. 9, Δεκ. 1988, κυρίως σ. 242-251.

202. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 20-28· αυτ., κείμενο III, υποσημ. 87· αυτ., κείμενο IV, υποσημ. 36· αυτ., κείμενο VI, υποσημ. 12-15 και κείμενο VIII, υποσημ. 24-26.

203. ΔΣ, *Μητρώον Ἀρρένων τῆς Κοινότητος Σερίφου Ἐπαρχίας Κέας περιλαμβάνον τούς γεννηθέντας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1829 μέχρι καὶ τοῦ 1934*.

204. Εδώ στο κείμενο VIII, υποσημ. 39-49.

205. Ι. Κ. Βογιατζίδης, *Αμοργός. Ιστορικά έρευναι περί της νήσου*, εν Αθήναις 1918 και σε ανατύπωση *Αμοργιανά*, έτος Γ', τχ. 4ο, Απρ. 1997, σ. 73-74.

206. Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Αμοργός μεθ' ενός γεωγραφικού πίνακος*, εν Αθήναις 1884, σ. 68-70 και σε ανατύπωση *Αμοργιανά*, έτος Α', τχ. 1ο, Μάρτιος 1995, σ. 81-83.

207. Αυτ.

βάση τα στοιχεία του Οθωναίου²⁰⁸: παρέχονται τρία τοπωνύμια (*Μανιάτη, του - Μανιάτες, οι και Σαντορνέικο, το*) και ισάριθμα ανθρωπωνύμια (*Αμουρσιανός, Μωραΐτης και Σφακιανός*). Συμπληρωματικά στοιχεία εντοπίζονται στο μητρώο αρρένων 1825-1934· εκτός των αναφερομένων από τον Οθωναίο, περιέχονται επίσης τα εξής²⁰⁹: *Αινίτης, Δραπανιώτης, Ζαγοριανός, Κασιώτης, Κιμουλάκης, Κορωνιός, Κυπραίος, Μυτιλήνης, Πλακιώτης, Σαντορινάκης, Σμυρναίος και Σπετσιώτης*.

Μετά ταύτα, συνεχίζουμε με τη Σίκινο· στο μητρώο αρρένων 1840-1934 εμπεριέχονται οι κάτωθι πατριδωνυμικές μορφές²¹⁰: *Ζαγοραίος, Κιμουλιάτης, Κορώνης, Οθωναίος και Σάμιος* (Σαμιώτης, χωρίς να αποκλείεται Κεφαλονίτης). Όσον αφορά δε στη γειτονική Φολέγανδρο, στο δημοτολόγιο του 1905 περιέχονται, μεταξύ άλλων, πατριδωνυμικά ονόματα όπως *Καροστηναίος, Οθωναίος* αλλά και *Αθηναίος*²¹¹.

Εν συνεχεία, μεταφέρουμε το ενδιαφέρον μας στην Πάρο, για την οποία δίδονται τα κάτωθι ονόματα²¹²: *Αναπλιώτης* (μνημονεύεται από το 1729), *Αξιώτης* (από το 1730), *Καντιώτης* (από το 1818), *Μυτιληναίος* (1741), *Νιώτης* (1797), *Ντηνιακός* [= Τηνιακός] (1818), *Ροδέος* (1724), *Σιφναίος* (1730), *Φωκιανός* (1797) και *Χανιώτης* (1743).

Περαιτέρω, διεισδύουμε στο μητρώο αρρένων Μήλου (Πλάκας), του 1839-1900²¹³: *Αϊβαλιώτης, Κυπραίος, Μανιάτης, Μωραΐτης, Σαμιωτάκης, Σιφνάκης, Σοφικίτης, Τσιριγιώτης-Τσιριγωτάκης και Χαλκίτης*. Σε ό,τι αφορά στη γειτονική Κίμωλο, από το μητρώο αρρένων 1864-1934 αντλούνται τα εξής στοιχεία²¹⁴: *Κορωναίος, Πάριος, Πάτμιος, Σερίφιος και Υδραίος*.

Ακολουθώντας, μετατοπίζουμε την προσοχή μας στην Κύθνο, αποδελτιώνοντας, σε αυτό επίσης το πεδίο, τόσο από τα δημοτολόγια του 19ου αιώνα όσο και από δημοσιευμένο υλικό²¹⁵: *Αγιομαυρίτης, Αγιοπετροίτης, Αϊβαλιώ-*

208. Θ. Οθωναίος, *ό.π.*, σ. 24, 25, 39, 122.

209. ΔΙ, *ό.π.*

210. ΚΣ, *Μητρώων Ἀρρένων τῆς Κοινότητος Σικίνου, περιλαμβάνον τοὺς γεννηθέντας κατὰ τὰ ἔτη 1840-1934*.

211. ΚΦ, *Δημοτολόγιον τοῦ Δήμου Φολεγάνδρου καταρτισθὲν ἐν ἔτει 1905*.

212. Νίκος Αλιπράντης, *Τα τοπωνύμια τῆς Πάρου*, Αθήνα 1990, σ. 316-318.

213. ΔΜ(Π), *Μητρώων Ἀρρένων τοῦ δήμου Μήλου. Ἐπαρχίας Μήλου. Γεννηθέντες ἀπὸ 1839 ἕως 1900*.

214. ΚΚ, *Μητρώων Ἀρρένων τῆς Κοινότητος Κιμῶλου τοῦ Νομοῦ Κυκλάδων περιλαμβάνον τοὺς γεννηθέντας κατὰ τὰ ἔτη 1864-1934*.

215. Αντ. Βάλληνης, *Κυθνιακά*, σ. 146· ΔΚ, *ό.π.*· ΚΔΚ, *ό.π.*

της, Αιγινήτης, Ανδριώτης, Καραμανλής (< Karamanli, κάτοικος Καραμανίας), Καρουώτης, Καρουστηνός, Κιμουλιάτης, Κορφιάτης, Κρητικός, Μανιάτης, Μηλιός, Μωραΐτης, Νιμπριώτης, Νίτης (Αινίτης ;), Παριανός, Πολυκανδρόιτης (= Φολεγανδριώτης), Ρόδιος, Σαμιώτης (στο δημοτολόγιο Χώρας επίσης Σάμιος), Σαντορηνηός, Σεοφιώτης, Σικινιώτης, Σιφνιός, Συριανός, Ταρανίνος, Τζιώτης (στη Δρυοπίδα Τζιωτάκης), Τηνιακός, Τσιριγώτης, Χιώτης (στο δημοτολόγιο Χώρας επίσης Χίος) και Ψαριανός. Συνεχίζουμε με τη γειτονική Κέα· από δημοσιευμένες πηγές του 19ου αιώνα προκύπτουν τα κάτωθι ονόματα του είδους²¹⁶: Ζαγοραίος, Κεφαλληναίος, Κρονόνης, Λάκων, Μυτιληναίος, Μωραΐτης, Πατηνιώτης, Πολίτης, Σερίφιος, Στουραΐτης, Τήνιος, Χανιώτης και Χιώτης.

Στο σημείο αυτό μεταφερόμαστε βορειώς, στη Σκύρο· σε δημοσιευμένες πηγές της οθωμανικής εποχής ανιχνεύονται τα επόμενα σημαίνοντα²¹⁷: Βουρλιώτης (18ος αιώνας), Ζαγοριανός (17ος αι.), Κασσανδρινός (17ος αι.), Κορφιάτης (16ος αι.), Κρητικός (18ος αι.), Λημναίος (16ος αι.), Μανιάτης (18ος αι.), Μυκονιάτης (17ος αι.), Μωραΐτης (19ος αι.), Πατινιώτης (19ος αι.), Σαμιώτης (17ος αι.), Σαντορινιός (18ος αι.), Σκοπελίτης (19ος αι.), Συμικός (17ος αι.), Τενεδιός (18ος αι.), Χανιώτης (16ος αι.), Χιώτης (16ος αι.) και Ψαριώτης (19ος αι.). Βορειότερα κείται η Σαμοθράκη· από τεκμήρια του 19ου αιώνα προκύπτουν τα εξής στοιχεία²¹⁸: Αδιονέλης-Αϊδιόνελης (< Edirne, Αδριανούπολη+li), Θασίτης, Ίμβριος, Ισμετλής (< Izmit, Νικομήδεια+li), Καπιώτης (ίσως < Κάπη Λέσβου), Καραμανλής, Καραντενεσλής (< Karadeniz+li), Κουμιώτης, Λεριός, Λημνιός, Μαλτέζος, Μοσχονήσιος, Μυστεγνιώτης (< Μιστεγνά Λέσβου), Μωραΐτης, Παργώτης, Πατηνιώτης, Πλωμαρίτης, Πολίτης, Σκοπελίτης, Τενεδιός, Τσιριγώτης και Χιώτης.

Περαιτέρω, μετακινούμαστε προς τα νοτιοανατολικά, συγκεκριμένα σε τεκμήρια του 18ου αιώνα αφορόντα στη Χίο. Το προϊόν αποδελτίωσης έχει ως εξής²¹⁹: Αναπλιώτης, Καριώτης, Σκυριώτης και Τζιρίγος. Τέλος, από έγγραφα του 19ου αιώνα αναφερόμενα στο νοτιοανατολικό όριο του Αρχι-

216. Γιάννης Μ. Βουτσινάς, *ό.π.*, σ. 159-178.

217. Ξεν. Α. Αντωνιάδης, *Το ιδιοκτησιακό καθεστώς*, σ. 61-122· ο ίδιος, *Η Σκύρος στην Τουρκοκρατία*, σ. 20-26.

218. Ν. Α. Κατσάνης, *ό.π.*, σ. 118-168.

219. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Α. Νοταριακαί πράξεις Χίου των ετών 1724-1780. Β. Έγγραφα Ρόδου και Καστελλόριζου των ετών 1847-1874*, Αθήνα 1963, σ. 497, 506, 523-524, 527.

πελάγους, δηλαδή στο Καστελλόριζο, το αποτέλεσμα είναι πράγματι αμελητέο²²⁰: *Κύπριος και Σάμιος*.

Έχοντας ολοκληρώσει, κατά κάποιο τρόπο και έως ένα βαθμό, το συγκεκριμένο εγχείρημα, προκύπτει, έστω ενδεικτικώς αλλά και με σαφήνεια, η έκταση των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον χώρο του Αρχιπελάγους, άλλως οι διανοησιωτικές ανταλλαγές πληθυσμού και οι εισροές-εκροές σε επίπεδο γεωγραφικής μονάδας. Παραλλήλως, αναδεικνύονται οι εισροές στον νησιωτικό χώρο, με προέλευση την εκατέρωθεν ενδοχώρα (κατά κύριο λόγο την Πελοπόννησο και τα μικρασιατικά εδάφη). Από την άλλη πλευρά, εξειδικεύοντας την παρατήρηση σε ειδικά παραδείγματα, προκύπτουν διαπιστώσεις αμέσως συνδεδεμένες με συγκεκριμένες συγκυρίες (επί παραδείγματι, η περίπτωση της Σερίφου κατά τον 19ο αιώνα). Εν κατακλείδι, αποκομίζοντας μία γενική αλλά επαρκή εικόνα επί του θέματος, μετατοπιζόμαστε προς τα επόμενα.

Η κατανομή του πληθυσμού στον χώρο είναι συναφής με το δημογραφικό κεφάλαιο, εν προκειμένω σε επίπεδο νησιού. Εν τούτοις, η απόπειρα για τη συγκρότηση μίας οικιστικής τυπολογίας ανιχνεύει και άλλες, παράλληλες, παραμέτρους, όπως τα γεωγραφικά δεδομένα, οι οικονομικοκοινωνικές δομές αλλά και οι ιστορικές συγκυρίες²²¹. Πάντως, οι κεντρικοί-οχυρωμένοι οικισμοί, υπό τη σημερινή ονομασία «Χώρα» ή «Κάστρο» (κατά κύριο λόγο στις Κυκλάδες), αποτελούν εν γένει συνακόλουθο της λατινοκρατίας, στο πλαίσιο δημιουργίας ενός εκτεταμένου δικτύου οχυρώσεων²²². Σε μερικές περιπτώσεις, οι οικισμοί αυτοί (όπως, επί παραδείγματι, το Κάστρο Σίφνου) αναπτύχθηκαν σε κατοικημένες θέσεις της αρχαιότητας²²³, ενώ ειδικώς στην Πάτμο, όπου είχε προηγηθεί μοναστικός εποικι-

220. *Αυτ.*, σ. 509, 523.

221. E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 262-263.

222. Μάρω Φίλιππα-Αποστόλου, *Μικροί οχυρωμένοι οικισμοί του Αιγαίου. Στα ίχνη της ιστορικής τους ταυτότητας*, Αθήνα 2000, σ. 12, 21· E. Kolodny, «Les types d'habitat contemporains et leur évolution dans les îles mineures de l'Égée», *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982*, Παρίσι 1983, σ. 149-161· Δημ. Δημητρόπουλος, «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος-αρχές 19ου αι.», *Μνήμων*, τόμ. 23 (2001), σ. 37-38.

223. Κάρολος Γκιών, *Ιστορία της νήσου Σίφνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, μετά της περιγραφής των αρχαίων αυτής μεταλλείων χρυσού και αργύρου*, εν Σύρω 1876, ανατύπ. Αθήνα 1995, σ. 52-53· Αναστασία Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου. Μορφή και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976, σ. 59· Friedrich Cristoph

σμός, η κοσμική πληθυσμιακή εισροή εντάχθηκε, αν και όχι αρχικώς, στην προϋπάρχουσα οχυρωμένη μονή²²⁴. Επιπλέον, από την άποψη της γεωγραφικής θέσης, οι πληθυσμιακές συγκεντρώσεις της λατινοκρατίας ιδρύθηκαν, κατά προτίμηση, σε μεγάλο υψόμετρο (παράδειγμα η Σέριφος) ή, έστω, στην ενδοχώρα· ωστόσο, η περίπτωση της Μυκόνου περιγράφει την ύπαρξη και διαφορετικών επιλογών, σε παραθαλάσσιες θέσεις²²⁵. Κατά τη διάδοχη οθωμανική περίοδο, και συγκεκριμένα μετά το 1571, ως γνωστόν, διοργανώθηκε εκτεταμένος εποικισμός, χωρίς, εν τούτοις, τις αναμενόμενες αλλοιώσεις στην οικιστική φυσιογνωμία των νησιών²²⁶. Αντιθέτως, ο νησιωτικός πληθυσμός εξακολούθησε να προφυλάσσεται, από κάθε λογής έξωθεν κινδύνους, διαβιώνοντας στους οχυρωμένους οικισμούς του παρελθόντος, αν και κάποιοι από αυτούς εγκαταλείφθηκαν (όπως στην περίπτωση της Κύθνου)²²⁷. Παράλληλως, οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ, σε νησιά που δεν διέθεταν πληθυσμιακές συγκεντρώσεις του είδους, η εγκατάσταση σε περιοχές αθέατες από τη θάλασσα (όπως η Λαγκάδα στην Ικαρία) αποτέλεσε, καθώς αποδεικνύεται, μία αρκούντως ασφαλή επιλογή²²⁸. Επιπροσθέτως, σε σχέση με τον προηγούμενο τύπο, αξίζει να σημειωθεί πως αργότερα, με την αύξηση του πληθυσμού, οι οικισμοί επεκτάθηκαν σταδιακώς: κατ' αρχάς, διαμορφώθηκε μία οχυρωμένη επέκταση (Σίφνος, Σέριφος κ.ά.): πολύ αργότερα, σχηματικώς από το 1830, δημιουργήθηκαν ανοχύρωτα τμήματα, πλαισιώνοντας τα κάστρα του παρελθόντος (Σίκινος, Φολέγανδρος, Κίμωλος, Αστυπάλαια κ.ά.)²²⁹. Σε σχέση με το δεύτερο σκέλος,

Wagner, «Structures of settlements and houses typology of buildings in cycladic architecture as an example», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουν. 1998*, τόμ. Γ΄, Αθήνα 2001, σ. 134-135.

224. Χρ. Δ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 48-49· Μαρία Φινέ, «Πολεοδομική συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών των Κυκλάδων», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 384· Χαρ. Μπούρας, «Ιστορική διαδρομή», *Νησιά του Αιγαίου. Αρχιτεκτονική*, επιμ. Δημήτρης Φιλίπιδης, Αθήνα 2003, σ. 30.

225. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 11-12, 21· Σπ. Ασδραχάς, *Το ελληνικό Αρχιπέλαγος*, σ. 236-237· *εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 1-12 και στο κείμενο VIII, υποσημ. 3, 35.

226. Πβ. ανωτ. υποσημ. 36.

227. Σπ. Ασδραχάς, *Το ελληνικό Αρχιπέλαγος*, σ. 236-237· Α. Buchon, *ό.π.*, σ. 242-243· Αντ. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 45, 48, 72-77.

228. Ιω. Μελάς, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας*, τόμ. 1, Αθήναι 1955, σ. 166-169· Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 24.

229. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *ό.π.*, σ. 38-41· Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Κίμωλος*, Αθήνησιν 1901, ανατύπ. *Κιμωλιακά*, τόμ. 1

ας προσθέσουμε ότι δημιουργήθηκαν επίσης αυτόνομες οικιστικές μονάδες, σε συνδυασμό, εξυπακούεται, με μετακινήσεις πληθυσμού (Πλάκα Μήλου, Χωριό Σικίνου κ.ά.: μία θεαματικότερη εκδοχή, Αδάμας Μήλου-Ερμούπολη)²³⁰. Σε ένα άλλο επίπεδο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σχέσεις ανάμεσα στον κεντρικό (οχυρωμένο ή όχι) οικισμό και την αγροτική ενδοχώρα. Επί παραδείγματι, στις Κυκλάδες το κυρίαρχο σχήμα είχε ως εξής: κατά πλειοψηφία, οι κάτοικοι της πρωτεύουσας ήσαν συνδεδεμένοι με τον πρωτογενή τομέα, δηλαδή με την ενδοχώρα, η οποία δεν περιέκλειε παρά κάποιες διάσπαρτες αγροικίες, *θημωνιές* ή *κατοικιές* (Σύρος, εν μέρει Μύκονος, Κίμωλος, Φολεγάνδρος κ.ά.)²³¹. Σε ό,τι αφορά ειδικώς στην Άνω (ή Επάνω) Μεριά Φολεγάνδρου, ακόμη και σήμερα δεσπόζουν αυτόνομες αγροτικές εκμεταλλεύσεις και διάσπαρτες αγροικίες: ως επισημανθεί ότι κάτι ανάλογο προκύπτει, από ιστορικές πηγές και σύγχρονες παρατηρήσεις, επίσης για την ενδοχώρα της Ικαρίας²³². Εν τούτοις, σε άλλα νησιά, μεταξύ των οποίων και κάποια Κυκλαδονήσια (όπως η Νάξος και η Μήλος), διαπιστώνεται μία περισσότερο σύνθετη πραγματικότητα: κοντολογίς, ισχυρό οικιστικό δίκτυο στην ενδοχώρα αλλά και εσωτερικές, κατά περιφέρεια, διαφορετικότητες-ανισότητες, γεωγραφικού, οικονομικού και δημογραφικού χαρακτήρα²³³. Ας προσθέσουμε, επί του θέμα-

(1970), σ. 10· Χαρ. Γ. Μουστάκας, *Συνολτική ιστορία της νήσου Κιμώλου*, Πειραιεύς 1957, σ. 15· Αρίστος Γιαννόπουλος – Ελένη Μπεχράκη – Γιάννης Παρασκευάδης, *ό.π.*, σ. 39-48· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 67· *εδώ* στο κείμενο VI, υποσημ. 10· *αυτ.*, κείμενο VIII, υποσημ. 54 και κείμενο IX, υποσημ. 26-27. Πβ. Aldo Settia, *Castelli e villaggi nell'Italia padana. Popolamento, potere e sicurezza fra IXe e XIIIe secolo*, Νεάπολη 1984, σ. 258-263.

230. Μιχ. Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 67· Χαρ. Μπαμπούνης, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, Αθήνα 1993, σ. 44-46· Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1994, σ. 189· *εδώ* στο κείμενο III, υποσημ. 127-154 και στο κείμενο IX, Πίν. 25.

231. *Αυτ.* Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 10· Χαρ. Γ. Μουστάκας, *ό.π.*, σ. 15· Αρίστος Γιαννόπουλος – Ελένη Μπεχράκη – Γιάννης Παρασκευάδης, *ό.π.*, σ. 95-110· Αγγελική Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, *Το Λαογραφικό Μουσείο Φολεγάνδρου*, Αθήνα 1989, διάσπαρτα στοιχεία· Κατερίνα Μαρινάκη, *Απάνω Μεριά Φολεγάνδρου. Οικιστική και βιοτική οργάνωση*, Αθήνα 1992, διάσπαρτα στοιχεία· *εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 3-10· *αυτ.*, κείμενο III, υποσημ. 80, 93 και κείμενο IX, υποσημ. 13-18, 27-28.

232. Αρίστος Γιαννόπουλος – Ελένη Μπεχράκη – Γιάννης Παρασκευάδης, *ό.π.*· Αγγελική Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, *ό.π.*· Κατερίνα Μαρινάκη, *ό.π.*· *εδώ* στο κείμενο IV, υποσημ. 17-22.

233. *Εδώ* στο κείμενο VI, υποσημ. 5-11, 51-73 και στο κείμενο IX, υποσημ. 6-29 και Πίν. 25-26.

τος, ότι τα προαναφερθέντα αποκτούν βαρύνουσα σημασία (και ανιχνεύονται ευχερέστερα) στις μεγαλύτερες νησιωτικές οντότητες (Κρήτη, Ρόδος, Σάμος, Χίος, Λέσβος, Λήμνος κ.ά.)²³⁴.

Η επανάσταση του 1821 δεν συνδέεται αποκλειστικώς με τις πολιτικές-ιδεολογικές διαμορφώσεις, συμπυκνωμένες στην ίδρυση του νεοελληνικού κράτους²³⁵. Δεδομένου ότι παραλλήλως επρόκειτο για μία παρατεταμένη πολεμική περίοδο, παρήγαγε επίσης ανάλογα, και εν πολλοίς αναμενόμενα, παρεπόμενα: τα πλέον ευδιάκριτα από αυτά είναι οι ανθρώπινες απώλειες, όχι περιοριστικώς στο πεδίο της μάχης, οι οποίες υπολογίζονται σε 230.000 ή (κατά άλλη άποψη, καθ' υπερβολήν) σε 600.000 περίπου συνολικώς ψυχές, και το εκτεταμένο κύμα προσφύγων (Μικρασιάτες, Χιώτες, Ψαριανοί, Μακεδόνες, Ηπειρώτες, Κρητικοί, Κασιώτες κ.ά.)²³⁶. Αργότερα, από το 1830, δημιουργήθηκε ένα άλλο πληθυσμιακό ρεύμα, με προέλευση περιοχές που παρέμειναν στην Οθωμανική αυτοκρατορία και κατεύθυνση τα εδάφη του νεοπαγούς ελληνικού κράτους²³⁷. Ακόμη, διάφορα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα, όπως η Κρητική Επανάσταση κατά το 1866-1869, προκάλεσαν νέες πληθυσμιακές εισροές, στις οποίες, εξυπακούεται, συγκαταλέγονταν και άλλου τύπου αφίξεις, με στόχο την αναζήτηση οικονομικών ευκαιριών· εν τούτοις, σε σχέση με το δεύτερο σκέλος, καθώς θα δούμε αναλυτικότερα στο κυρίως τμήμα του βιβλίου, οι εξελίξεις υπήρξαν

234. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 269-294· Δημ. Γλύκας – Μιχ. Ρυμίκης – Δημ. Σκάμαλος, *Χίος, Το νησί μας*, Χίος 1967, διάσπαρτα στοιχεία· Νίκος Πέρρης, *Βόρειος Χίος*, Χίος 1966, διάσπαρτα στοιχεία· Θεόδ. Μπελίτσος, *Η Λήμνος και τα χωριά της (Ιστορικές πληροφορίες)*, Αθήνα 1994, διάσπαρτα στοιχεία· Μάκης Αξιώτης, *ό.π.*, διάσπαρτα στοιχεία· Μίμης Ελευθεριάδης, *ό.π.*, διάσπαρτα στοιχεία· εδώ στο κείμενο ΙΙΙ, υποσημ. 4-28, Πίν. 6 και κείμενο V, υποσημ. 29-42, 55-65, Πίν. 17.

235. Επί του θέματος: εδώ στο κείμενο ΙΙ, υποσημ. 96-125.

236. *Αυτ.*, υποσημ. 96-98· *Εθνοφύλαξ*, 29/9/1876 [ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Γ2Α]. Σύμφωνα με άλλες προσεγγίσεις, ειδικώς για την Πελοπόννησο υπολογίζεται ότι στο διάστημα 1821-1828 ο πληθυσμός μειώθηκε γύρω στο 13%-20%. Επί του θέματος: Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985)*, Αθήναι 1973, σ. 18· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988, σ. 91.

237. Εδώ στο κείμενο ΙΙ, υποσημ. 125 και στο κείμενο ΙΙΙ, υποσημ. 140-145.

περισσότερο σύνθετες²³⁸. Πάντως, το πληθυσμιακό κεφάλαιο το οποίο εισέρρευσε επέτρεψε, τουλάχιστον εκ των υστέρων, τη δημογραφική ενίσχυση παλαιότερων και την ίδρυση νέων αστικών κέντρων, εγχείρημα το οποίο αν και είχε ως αφετηρία την εποχή του Καποδίστρια ουσιαστικοποιήθηκε στη διάρκεια της διάδοξης οθωνικής περιόδου²³⁹. Σε ό,τι αφορά ιδιαιτέρως στον χώρο του Αρχιπελάγους, από την έναρξη της Επανάστασης κατακλύσθηκε από αλληπάλληλα κύματα προσφύγων, στο πλαίσιο αναζήτησης ασφαλούς καταφυγίου²⁴⁰. Ένα σημαντικό τμήμα από αυτούς (Χιώτες, Ψαριανοί, Μικρασιάτες κ.ά.) συγκεντρώθηκε στην καθολική Σύρο, υπό καθεστώς γαλλικής προστασίας, σχηματίζοντας την Ερμούπολη, η οποία εξελίχθηκε σε σημαντικό οικονομικό κέντρο²⁴¹. Αργότερα, στην οθωνική περίοδο, δημιουργήθηκε ο Αδάμας, στη Μήλο, από πρόσφυγες με προέλευση την Κρήτη²⁴². Τέλος, την ίδια εποχή ιδρύθηκαν τα Νέα Ψαρά (σημ. Ερέτρια) και η Οθωνούπολη (σημ. Κάρυστος), στην Εύβοια²⁴³. Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με την ένταξη του Αρχιπελάγους στο νεοελληνικό κράτος, εκόμισαν νέα δεδομένα στην περιοχή. Ειδικώς η δημιουργία της Ερμούπολης και η προσέλκυση νησιωτικών (και όχι αποκλειστικώς αυτών) πληθυσμών, ανέτρεψε ισορροπίες αιώνων, αποκηήματα του οθωμανικού παρελθόντος²⁴⁴. Όμως, από το δεύτερο ήμισυ του αιώνα ακολούθησε μία περίοδος κάμψης στις δραστηριότητες της πόλης, για δύο κυρίως λόγους: α) εξαιτίας του ανταγωνιστικού Πειραιά, επίνειο της νέας πρωτεύουσας από τον Δεκέμβριο του 1833²⁴⁵. β) εξαιτίας της διάδοσης του ατμού, κυρίως από τη δεκαετία του 1870, η χρήση του οποίου συντόμευσε τον χρόνο των θαλασσιών μεταφορών, μειώνοντας τη διαμετακομιστική σημασία της Ερμούπολης²⁴⁶. Έτσι, συνάγεται πως η Επανάσταση του 1821 οδήγησε σε

238. *Αυτ.*, στο κείμενο II, υποσημ. 126 και στο κείμενο III, υποσημ. 196.

239. *Αυτ.*, στο κείμενο II, υποσημ. 110-124.

240. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821. Ιστορική μελέτη*, εν Θεσσαλονίκη 1939, διάσπαρτα στοιχεία· πβ. *εδώ* στο κείμενο VI, υποσημ. 24-25.

241. *Εδώ* στο κείμενο III, υποσημ. 127-130, 137-151, 155-156 και Πίν. 8, 9.

242. *Εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 112 και στο κείμενο IX, υποσημ. 20 και Πίν. 25.

243. *Εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 113, 114.

244. Βλ. *ανωτ.* υποσημ. 241.

245. *Εδώ* στο κείμενο III, υποσημ. 155.

246. *Αυτ.*, υποσημ. 156.

σύνθετες πραγματικότητες, σχετικές τόσο με τις γενικές συγκυρίες όσο και με τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, και κυρίως από το 1879 και εξής, σημειώθηκε σταδιακή αύξηση του πληθυσμού στα ελληνικά αστικά κέντρα, με ανάλογη μείωση του δημογραφικού κεφαλαίου στην αγροτική ενδοχώρα, φαινόμενο το οποίο συνεχίστηκε, βέβαια, και κατά τον επόμενο αιώνα²⁴⁷. Ένα σημαντικό τμήμα του μετακινουμένου πληθυσμού προήλθε από διάφορα νησιά του Αρχιπελάγους: το παράδειγμα της Μυκόνου είναι χαρακτηριστικό, αν και σε άλλα νησιά ανιχνεύεται η αντίστροφη εξέλιξη (βλ. τα δεδομένα της Σερίφου)²⁴⁸. Επιπροσθέτως, το πληθυσμιακό ρεύμα είχε ως κύρια κατεύθυνση την Αθήνα και τον Πειραιά²⁴⁹, αλλά παραλλήλως παρατηρούνται σημαντικές διανοητικές ανταλλαγές: σε σχέση με το δεύτερο σκέλος, η Ερμούπολη υπήρξε ο κύριος πόλος έλξης²⁵⁰, ενώ άλλα νησιά, με

247. Δ. Γ. Τσαούσης, *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1971, σ. 159· Γ. Πολύζος, «Εξέλιξη της δομής του δικτύου των αστικών κέντρων της Ελλάδας και επιπτώσεις στη διαμόρφωση του χώρου», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 2ος, τχ. 6, Σεπτ.-Νοέμβριος 1979, σ. 69-72.

248. Εδώ στο κείμενο II, Πίν. 3 και στο κείμενο VIII, Πίν. 24.

249. Βλ. τα πληθυσμιακά μεγέθη των δύο πόλεων: Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος II', Αθήνα 1974, σ. 1, 10, 19, 28, 38, 50, 108-109, 174-175. Επίσης: Βύρων Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93 (1997), σ. 3-30· Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 21995, σ. 9-185· Ιω. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 21993, σ. 235-255· Raymond Matton, *Athènes et ses monuments du XVIIe siècle à nos jours*, Αθήνα 1963, σ. 201-239· Ελ. Αντωνάρακου, «Η Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα», *Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η περίπτωση της Αθήνας. Πρακτικά Διεπιστημονικού Συνεδρίου, Μουσείο Βούρου-Ενταξία (της πόλεως των Αθηνών) 15-18 Φεβρ. 1996*, Αθήνα 1997, σ. 229-232· Αλέξ. Φεράλδης, *Το Βιβλίον Πρακτικών της επί του συνοικισμού των Χίων Επιτροπής [Πειραιάς: 1836-1842]*, Αθήνα 1994. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επί του θέματος παρουσιάζουν τα δημοτολόγια του Πειραιά [πβ. εδώ στο κείμενο IV, Πίν. 16 και Κ. Κόμης, «Σάμιοι εγκαταστημένοι στον Πειραιά (1834-1912)», *Πρακτικά Συμποσίου «Η Σάμος στα νεότερα χρόνια», ό.π., σ. 143-149*]. Ειδικώς για τον κόσμο της εργασίας στον Πειραιά, αλλά αργότερα, στην περίοδο του μεσοπολέμου: Λήδα Παπαστεφανάκη, «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκai...». *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά*, Διδ. διατριβή Παν. Κρήτης, κυρίως τόμ. Α', Αθήνα 2002, σ. 182-242. Ακόμη, ως επισημάνουμε ένα ειδικό βιβλίο, αν και οπωσδήποτε σχετικό με το θέμα: Ρωξάνη Καυταντζόγλου (και συμμετοχή Φ. Καμούτση), *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα 2001.

250. Εδώ στο κείμενο III, Πίν. 9 και στο κείμενο IV, Πίν. 14.

συγκυριακή, έστω, οικονομική ανάπτυξη, όπως η Σέριφος, λειτούργησαν επίσης ως χώρος υποδοχής μεταναστών²⁵¹.

Παρ' όλα αυτά, ένα κλάσμα των μετακινουμένων, διόλου αμελητέο, προσανατολίσθηκε προς άλλους τόπους, εκτός ελληνικών συνόρων, δεδομένο το οποίο, εκτός των άλλων, επιβράδυνε, εννοείται, την ανάπτυξη στα επικύρια αστικά κέντρα²⁵². Η τελευταία εξέλιξη, ως είναι αυτονόητο, αποτέλεσε κατά βάσιν συνέπεια των εξαιρετικά αργών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, συνδεδεμένων τόσο με τις πολιτικές συγκυρίες (διεκδίκηση οθωμανικών εδαφών) όσο και με τις οικονομικές δομές του οθωμανικού παρελθόντος, επικεντρωμένες στον αγροτικό τομέα²⁵³. Ο τελευταίος, στο πλαίσιο μίας καθ' όλα αντιφατικής πολιτικής, ενισχύθηκε από διάφορα κυβερνητικά μέτρα (χαρακτηριστική υπήρξε η ευνοϊκή μεταχείριση της μεγάλης γαιοκτησίας από την κυβέρνηση Τρικούπη, δεδομένου μάλιστα πως αυτή δέσποζε στις περιοχές που προσαρτήθηκαν στην επικράτεια το 1881)· έτσι, επετεύχθη η διατήρηση των απηρχαιωμένων δομών και σε ένα μετα-

251. Εδώ στο κείμενο VIII, υποσημ. 39-49 και Πίν. 24 (πβ. ανωτ. υποσημ. 203-204).

252. Γ. Πολύζος, *ό.π.*

253. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 115· Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα 1974, σ. 124-133· Θεόδ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991, σ. 58-65· Λευτέρης Τσουλφίδης, *Οικονομική ιστορία της Ελλάδας. Θεσσαλονίκη 2003*, σ. 133· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 216-217, 219· Π.Ε. Πετράκης (με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου), *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992, σ. 41· Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 241, 285· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 334· Λ. Καμαρινού, *Γεωργία και αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα. Η συσσώρευση του γεωργικού πλεονάσματος*, Αθήνα 1977, σ. 24-25· Μιχ. Χλέτσος, «Το κράτος ως ουσιαστικό στοιχείο της περιοδολόγησης του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Δ', τχ. 14, Ιούν. 1994, σ. 42· Γιάννης Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα 2000, σ. 314-315· Χρ. Κωνσταντινόπουλος, «Η εξέλιξη της γαιοκτησίας στο Χαμάκου Καλαβρύτων κατά την περίοδο 1739-1919», *Επετηρίς των Καλαβρύτων*, τόμ. 9 (1977), σ. 3-22. Ειδικώς για την Ήπειρο: Κώστας Βακατσάς, *Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου. Η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2001, όπου εμπεριέχεται ένα πλήθος από σχετικές πληροφορίες.

γενέστερο στάδιο, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες, η μικροαστικοποίηση της κοινωνίας, θέτοντας κατά μέρος την προοπτική εκβιομηχάνισης²⁵⁴. Σχετικώς, είναι προς επισήμανση το γεγονός ότι από τα κεφάλαια που εισέρρεαν στην ελληνική οικονομία, προερχόμενα είτε από την εγχώ-

254. *Η ιστορία της Ελλάδος. Αι αγορεύσεις του ελληνικού κοινοβουλίου (1909-1956)*, περ. Β', τόμ. Α', Αθήναι 1956, σ. 40-62, 123-145 και τόμ. Δ', Αθήναι 1958, σ. 51-70, 282-288· Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 163· ο ίδιος, *Κράτος και Οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1978, σ. 120-121· Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 138-142· Θεόδ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 64-67, 109-120· Λευτέρης Τσουλφίδης, *ό.π.*, σ. 138-140· Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 225· Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, σ. 41· Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 116-117· Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα*, σ. 245, 289-290· ο ίδιος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας. Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραγά*, Αθήνα 1982, σ. 100-101, 104-105· Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 329· Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα 1992, σ. 179-347· Δημ. Ζωγράφος, *Ιστορία ελληνικής γεωργίας*, τόμ. Α'-Β', Αθήναι 1976, σ. 479-541 και τόμ. Γ', Αθήναι 1976, σ. 150-168· Δ.Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994, σ. 19-67, 207-221· Κώστας Κατηφόρης, «Η νομική άποψη του ζητήματος των τσιφλικιών στη Θεσσαλία και στην περιοχή της Άρτας (1882-1907)», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο. Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε από τον Ελληνογαλλικό Επιστημονικό και Τεχνικό Σύνδεσμο*, Αθήνα, 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988, σ. 521-531· Ιω. Μακρής, «Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των χωριών της επαρχίας Ζητούνιου», *Φθιωτικά Χρονικά*, τόμ. 19, Λαμία 1998, σ. 27-35· ο ίδιος, «Η περιουσία του Χαλιλ-Μπέη στη Λαμία (σύμφωνα με επίσημη αναφορά του 1838)», *αυτ.*, τόμ. 21, Λαμία 2000, σ. 66-82· Θεόδωρος Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα. Από Φραγκοκρατία μέχρι σήμερα (1267-1980)*, τόμ. Β', 1828-1909, Αθήνα 1979, σ. 195-253· Γεώργιος Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 226 κ.ε.· ο ίδιος, *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 114-138· Λάμπρος Τσακσίρας, «Οι γενικές συγκυρίες και το αγροτικό ζήτημα από το 1878 ως τα μέσα της 3ης δεκαετίας του 20ού αιώνα», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου για το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία με τη συμπλήρωση 80 χρόνων από την εξέγερση του Κιλελέρ (Λάρισα 28-30/9/1990)*, Λάρισα 1992, σ. 2-3· Γιάννης Μουτογιάννης, «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. 7, Βόλος 1985, σ. 99-105· Μάριος Νικολινάκος, *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Αθήνα 1976, σ. 26· Ιωάννης Μακρής, *Σταυρός (Μπεκή) - Φθιώτιδας. Η ιστορία του*, Λαμία 1998, σ. 123-140· Σοφ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1974, σ. 33-37· Λάζαρος Αρσενίου, *Το έπος των θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881-1993*, Τρίκαλα 1994, σ. 20-26, 30-74· Richard Lawless, «Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία», *Τρικαλινά*, τόμ. 1 (1981), σ. 41-47· Γ. Β. Δερτιλίδης, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977, σ. 122-125· Ανδρέας Συγγρός, *Τα κατά τα αγροτικά μεγάλα κτήματα εν Αττική, Σάλεσι και Ωρωπό*,

ρια εμπορική δραστηριότητα είτε από τις παροικίες, το μεγαλύτερο τμήμα διοχετευόταν σε κερδοσκοπικές επιχειρήσεις (χρηματοπιστωτικές κυρίως) ή στην αγορά γαιών (καλλιεργησίμων εκτάσεων και οικοπέδων)²⁵⁵. Στο πλαίσιο αυτό, και με δεδομένο το υψηλό κόστος των δημοσίων δαπανών (στρατιωτικές δαπάνες, δημόσια έργα κ.ά.), καθίστανται ανυψηπτοί οι όροι εντός των οποίων παρήχθησαν οι οικονομικές κρίσεις της εποχής, με αποκορύφωμα αυτή του 1893· εν συνεχεία, το φαινόμενο επαναλήφθηκε ειδικώς στον τομέα της γεωργίας (βλ. σταφιδική κρίση, περίπου 1893-1914, και οινική κρίση, 1905-1908)²⁵⁶.

συμβάντα, Αθήνησιν 1898, διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες· Νικ. Ι. Πανταζόπουλος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση», *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογιώργης – Π. Πετρίδης, Αθήνα 1987, σ. 209, 212, 215, 219, 222· Χρ. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*, Αθήνα 1985, σ. 30-39· ο ίδιος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα (περίοδος 1900-1920)*, Αθήνα 1988, σ. 53-62. Ιδιαίτερος για την ελληνική βιομηχανία του 19ου αιώνα: *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία*., επιμ. Μιχ. Ψαλιδόπουλος, Αθήνα 1994.

255. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική πολιτική*, σ. 18, 19· Β. Φύλιας, *ό.π.*, σ. 78· Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 36· Π.Ε. Πετράκης, *ό.π.*, σ. 37-40· Σπ. Τζόκας, *Ανάπτυξη και εκπονηχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη*, Αθήνα 1995, σ. 31-32, 37-38· Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 43· Γ.Β. Δερτύλης, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 63-64.

256. Βλ. ειδικώς: Θεόδ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, τόμ. Α' - Β', Αθήνα 1994, κυρίως τα συμπεράσματα στον τόμ. Β', σ. 215-260 και Θανάσης Καλαφάτης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και Λίντια Τρίχα, Αθήνα 2000, σ. 293-306. Επίσης: Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης*, σ. 169-181· Πέτρος Πιάνας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, Διεθνής αγορά, Διαμόρφωση τιμών, Κρίση*, Αθήνα 1988, σ. 108-123· Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 103-119, 249-332· Ευγενία Μπουρνόβα – Γιώργος Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, διεύθ. Β. Κρεμμυδάς, Αθήνα 1999, σ. 63-70· Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία η δεύτερη φάση της διαδικασίας "Δημογραφικής Μετάβασης" και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Αποσχές 1900-1922*, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμ. Α', μέρος 1ο, Αθήνα 2001, σ. 47· ο ίδιος, «Αγροτική Οικονομία», *αυτ.*, σ. 61-73· ο ίδιος, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*,

Στον οθωμανικό χώρο, στον οποίο, θα πρέπει να σημειώσουμε, περι- κλείονταν σημαντικά αστικά κέντρα του παρελθόντος (Σμύρνη, Κωνστα- ντινούπολη κ.ά.) αλλά και κάποια από τα νησιά του Αρχιπελάγους (τα νη- σιά της ανατολικής πλευράς και η Κρήτη), η εξέλιξη υπήρξε εντελώς δια- φορετική: το δίκτυο των μεταρρυθμίσεων δυτικού τύπου (*Tanzimat*), από τη δεκαετία του 1830 και εξής, επέφερε καθοριστικές μεταβολές σε θεσμικό επίπεδο, καρπός των οποίων υπήρξε η εισροή κεφαλαίων της δύσης και η οικονομική ανάπτυξη· εν τούτοις, από πολιτική άποψη, οι εξελίξεις αυτές ενίσχυσαν και παγίωσαν την εξάρτηση της Αυτοκρατορίας από τις δυτικές δυνάμεις (σε ανάλογο βαθμό με την Ελλάδα, εξάλλου)²⁵⁷. Πάντως, η οικο-

Ηράκλειο 2003, σ. 131-133· Χρ. Χατζηωσήφ, *Απόψεις*, σ. 335· Στάθης Τσοτσρός, *Η συ- γκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τόμ. 1, *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, Αθήνα 1993, σ. 53· Χρήστος Μούλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας, Πάτρα 1828- 1900. Εμπόριο - Βιομηχανία - Τράπεζες - Ασφάλειες*, Πάτρα 2000, σ. 251-265· Χριστίνα Αργιάντωνη, «Η ελληνική οιοβιομηχανία το 19ο αιώνα: από την αναζήτηση της ποιότητας στο σταφιδίτη», *Β' Τριήμερο Εργασίας «Ιστορία του Ελληνικού Κρασιού»*, Σαντορίνη 7-9 Σε- πτ. 1990, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, σ. 133-147.

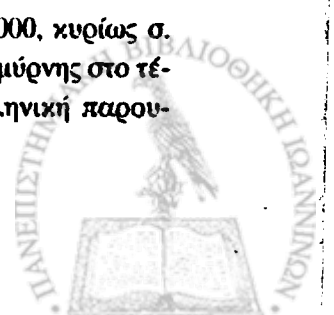
257. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press 1980, σ. 74-75· Bernard Lewis, *Islam et Laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Παρίσι 1988, σ. 72-118 και στα ελληνικά *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τόμ. 1, *Τα στάδια της ανάπτυξης*, Αθήνα 2001, σ. 179-277· ο ίδιος, «The Tanzimat and social equality», *Economie et Sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe-Début du XXe siècle). Actes du Colloque de Strasbourg (1-5 juillet 1980)*, Παρίσι 1983, κυρίως σ. 50-54· I.E. Petrosyan, «On the motive forces of the reformist and constitutionalist movement in the Ottoman empire (Some social transformation processes)», *Economie et Sociétés*, ό.π., σ. 13- 24· ο ίδιος, «Οι ιδέες “εξευρωπαϊσμού” στην κοινωνικοπολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυ- τοκρατορίας τα νεώτερα χρόνια (τέλος 18ου-αρχές 20ού αιώνα)», *Εκσυγχρονισμός και Βιο- μηχανική Επανάσταση*, ό.π., σ. 57-58· Salgur Kançal, «La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)», *Economie et Sociétés*, ό.π., σ. 362-366· Orhan Kurmuş, «The 1838 Treaty of commerce re-examined», *Economie et Sociétés*, ό.π., σ. 411-417· Στέφ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανακλάσεις και Δια- θλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων*, τόμ. 1, Αθήνα 1993, σ. 163-166, 192-225· Halil Inalcik, «Application of the Tanzimat and its social effects», *Archivum Ottomanicum*, τόμ. 5 (1979), σ. 97-127· Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, τόμ. 13 (1991), σ. 57-75· Moshe Ma'oz, «Intercommunal relations in ottoman Syria during the Tanzimat era: social and economic factors», *Social and Economic History of Turkey (1071- 1920). Papers presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Editors Osman Okyar – H. Inalcik, Άγκυρα 1980, σ. 205-210· Nikolay Todorov, «La Révolution industrielle et l'Empire Ottoman», *αυτ.*, σ. 253-261· Tevfik Güran, «Tanzi-

νομική άνθηση οδήγησε στην εισροή επήλυδων, κατά κύριο λόγο στις πόλεις, προερχομένων από την περιφέρεια της Αυτοκρατορίας και την Ελλάδα (είτε ως κεφαλαιούχοι είτε ως απλοί οικονομικοί μετανάστες), δεδομένου, βέβαια, ότι η τελευταία αντιμετώπιζε οικονομικά αδιέξοδα και, από άλλη άποψη, επί αιώνες υπήρξε τμήμα της οθωμανικής επικράτειας: στους οικονομικούς επήλυδες προστέθηκαν μουσουλμάνοι πρόσφυγες, προερχόμενοι από τη Ρωσία και τα Βαλκάνια, αν και αυτοί εγκαταστάθηκαν, κατά βάσιν, στην αραιοκατοικημένη (λόγω προγενέστερης μετακίνησης προς τις πόλεις) περιφέρεια²⁵⁸. Έτσι, η όλη εξέλιξη είχε ως φυσικό επόμενο την

mat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)», *αυτ.*, σ. 271-277· Δημήτρης Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, Αθήνα ³1996, σ. 245-246· L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη ²1963, σ. 381-392· Donald Quataert, *Ottoman reform and agriculture in Anatolia, 1876-1908*, Michigan 1973, σ. 6-8, 49-63· *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Edited by Halil Inalcik with Donald Quataert. τόμ. 2, 1600-1914, Cambridge University Press 1994, σ. 759-776· Γεώργιος Τρακάκης, *Η βιομηχανία εν Σμύρνη και εν τη ελληνική Μικρασία*, επιμ. Χρ. Σολδάτος, Αθήνα 1994, σ. 115· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 104· Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 114-119.

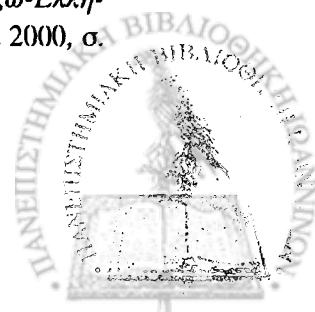
258. Charles Issawi, *ό.π.*, σ. 24, 33, 74-75, 108-113· Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 2, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1805-1975*, Cambridge University Press 1977, σ. 115-116· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1976, σ. 107, 308-311· Παντ. Κοντογιάννης, *Η ελληνικότητα*, σ. 25· Γ. Τρακάκης, *ό.π.*, σ. 115· Χρ. Σολδάτος, *Ο οικονομικός βίος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας (Ιωνίας, Αιολίδας, Μυσίας, Βιθυνίας, Λυδίας και Καρίας) 1880-1922*, Αθήνα 1994, σ. 33· Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 104-105, 109, 111· Alan Duben, «Τα νοικοκυριά και η οικογένεια των Μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη της ύστερης οθωμανικής κοινωνίας», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, επιμ. Ρωξάνη Κουταντζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 188, 195· Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης: από το Τανζιμάτ μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 22ος, τχ. 74-75, Δεκ. 2000, σ. 117· Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 78, 80-82, 87· Ειρήνη Ρενιέρη, «Ανδρονίκιο: ένα καππαδοκικό χωριό κατά τον 19ο αιώνα», *Μνήμων*, τόμ. 15 (1993), σ. 33· η ίδια, «Μηχανισμοί συγκρότησης του νοικοκυριού. Καππαδοκία 19ος αιώνας: η περίπτωση μιας τουρκορθόδοξης κοινότητας», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 16, τχ. 30, Ιούνιος 1999, σ. 37· Α. Σουλιώτης, *Οι κάτοικοι της Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1921, σ. 35· Meropi Anastassiadou, «Des musulmans venus d'ailleurs: les «fils d'Abdullah» dans la Salonique du XIXe siècle», *Anatolia Moderna - Yeni Anadolu*, IX, Παρίσι 2000, κυρίως σ. 116, 126-130, 163-168· Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Η πόλη-λιμάνι της Σμύρνης στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μορφές χωρικής οργάνωσης και ελληνική παρου-

πληθυσμιακή έκρηξη των οθωμανικών πόλεων· επί του θέματος, περιοριζόμαστε στην παράθεση των κάτωθι (μολονότι στρογγυλών) μεγεθών²⁵⁹: το 1820 η Σμύρνη διέθετε 100.000 κατοίκους (εκ των οποίων 30.000 ελληνορθόδοξοι, το 30% του συνόλου), μέγεθος το οποίο ανήλθε στους 300.000 έως το 1916 (οι 110.000 ελληνορθόδοξοι, το 36,67% αντιστοίχως· το ίδιο μέγεθος αναφέρεται επίσης το 1880, με την επισήμανση ότι 30.000 εξ αυτών ήσαν Ελλαδίτες)· η Κωνσταντινούπολη, τώρα, το 1914 διέθετε 850.290 κατοίκους (οι 205.763 ελληνορθόδοξοι, το 24,20%).

σία», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Η πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*», ΕΜΝΕ, Αθήνα 2000, σ. 27· Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the destruction of the Ottoman empire*, Άγκυρα 1993, σ. 258-259· Έλενα Φραγκάκη-Syrett, *Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές (1750-1850)*, Αθήνα 1995, σ. 51· η ίδια, «The Greek Mercantile Community of Izmir in the first Half of the Nineteenth Century», *Les villes dans l'Empire ottoman: Activités et Sociétés*, επιμ. D. Panzac, τόμ. 1, Παρίσι 1991, σ. 391-416· Reşat Kasaba, «Izmir», *Review*, τόμ. 16/4 (1993), *Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800-1914*, σ. 387-410· Φάνης Κλεάνθης, *Η ελληνική Σμύρνη*, Αθήνα 1996, σ. 61-78· Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002, σ. 80-81.

259. Αλέκα Καραδήμιου-Γερολύμπου, *ό.π.*, σ. 25, 33, 35· Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press 1985, σ. 105, 170-171, 202-203· Γεώργιος Κλεάνθους Σκαλιέρης, *Λαοί και φυλαί της Μικράς Ασίας. Μετά πινάκων και χαρτών*, εν Αθήναις 1922, σ. 100· Zafer Toprak, «La population d'Istanbul dans les premières années de la République», *Collection Turcica II. Travaux et Recherches en Turquie* 1982, Leuven 1983, σ. 65, 67-69. Για συμπληρωματικούς λόγους, επίσης: Charles Issawi, *ό.π.*, σ. 34· *An Economic and Social History*, *ό.π.*, σ. 777-778, 780-781· Paul Dumont, «La période des Tanzimat (1839-1878)», *Histoire de l'Empire Ottoman*, sous la direction de Robert Mantran, Παρίσι 1989, σ. 487-488· Salâhi R. Sonyel, *ό.π.*, σ. 260· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 107-108, 299-300· Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 107· Félix Sartiaux, *Η ελληνική Μικρασία. Από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 106-107· Δ. Νότη Μπότσαρης, *Η Μικρά Ασία και ο Ελληνισμός*, Αθήνα 1919, σ. 80-81· *Η Σμύρνη πριν την Καταστροφή* [ανατύπ. από οδηγό του 1920], έκδ. *Το Ποντίκι*, Αθήνα 1992, σ. 6· Παντ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1921, ανατύπ. 1995, σ. 296· G. Deschamps, *Στους δρόμους της Μικρασίας. Οδοιπορικό 1890. Χίος - Σμύρνη - Αϊδίσι - Έφεσος - Καρία - Πισιδία*, Αθήνα 1990, σ. 141-194, 223· Χ. Εξερχζόγλου, *ό.π.*, σ. 117· Θάνος Βερέμης - Κώστας Κωστής, *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα 1984, σ. 50, 52· Charles de Scherzer, *Σμύρνη. Γεωγραφική, Οικονομική και Πολιτιστική θεώρηση, Μέρος Α'*, Αθήνα 1995, σ. 106, 183· Σπ. Τζόκας, «Οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων στη Σμύρνη κατά το β' μισό του 19ου αιώνα», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Ο Έξω-Ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922»*, Αθήνα 30-31 Οκτ. 1998, Αθήνα 2000, σ. 54-55.

Εδώ, εξειδικεύουμε την παρατήρησή μας στα αφορόντα σε επήλυδες προερχομένους από τα νησιά (οθωμανικά αλλά και ελλαδικά), παραλείποντας άλλες πληθυσμιακές ομάδες, όπως τους απανταχού παρόντες Ηπειρώτες και τους Πελοποννησίους. Κατ' αρχάς, επισημαίνεται ότι στην περίοδο αυτή ενισχύθηκαν οι οικονομικοί δεσμοί ανάμεσα στα μικρασιατικά παράλια και τα νησιά του Αρχιπελάγους, κυρίως μάλιστα τα ευρισκόμενα πλησίον των παραλίων²⁶⁰. Στο πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής, σχηματίστηκαν κοινότητες νησιωτών στα εδάφη της δυτικής Μικράς Ασίας. Διά βραχέων, σε διάφορα τεκμήρια αναφέρονται²⁶¹: Ναξιώτες, Χιώτες, Ικαριώτες, Μυκονιάτες, Ανδριώτες, Τηνιακοί, Κυθήριοι, Λέσβιοι, Παριανοί κ.ά. στον καζά Σμύρνης (*Izmir*)· Χιώτες, Σαμιώτες, Παριανοί, Ναξιώτες, Κυθήριοι, Ανδριώτες, Ικαριώτες κ.ά. στον καζά Βουρλών (*Urla*)· Χιώτες, Λέριοι, Καλύμνιοι κ.ά. στον καζά Τσεσμέ (*Çesme*)· Χιώτες, Λέσβιοι, Κύθνιοι κ.ά. στον καζά Φώκαιας (*Foça*)· Κρητικοί, Ανδριώτες, Δωδεκανήσιοι, Σαμιώτες, Κυθήριοι κ.ά. στον καζά Αϊδινίου (*Aydin*)· Σαμιώτες, Χιώτες, Λήμνιοι, Κρητικοί, Δωδεκανήσιοι κ.ά. στον καζά Σωκίων (*Söke*)· Δωδεκανήσιοι, Καρυστινοί κ.ά. στον καζά Τσινέ (*Çine*)· Λέσβιοι κ.ά. στον καζά Μα-

260. Charles de Scherzer, *ό.π.*, σ. 53· Σωτήρης Γερακούδης, *Η ιστορία της Θάσου*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 81· Παντ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία*, σ. 330· Χρ. Σολομωνίδης, «Ηπειρώτες στη Σμύρνη», *Ηπειρωτική Εστία*, έτος Α', τχ. 3, Ιούλιος 1952, σ. 242-244.

261. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 110, 219, 231, 614-645· Χρ. Σολδάτος, *ό.π.*, σ. 33-35· Ν. Μηλιώρης, *Τα Βουρλά*, σ. 43, 87, 92· ο ίδιος, *Μικρασιατικές επιφυλλίδες*, σ. 57, 59-60· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Παράξενες ιστορίες στο Αιγαίο (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1987, σ. 176, 180· ο ίδιος, *Μνήμες από την Ανατολή*, Αθήνα 1988, σ. 51-59· Ελένη Ισηγώνη – Μαργαρίτα Ισηγώνη, *Η οικογένεια Μιχαλάκη Ισηγώνη της Σμύρνης (Σμύρνη - Αθήνα - Αίγυπτος - Ινδίες - Λονδίνο - Αθήνα 1831-1995)*, Αθήνα 1995, σ. 15· Εμμ. Π. Καλλίγερος, *Οι Κυθήριοι της Σμύρνης και οι χαμένες πατρίδες*, Αθήνα 1993, σ. 6-7, 16-17· Παντ. Κοντογιάννης, *Η ελληνικότητα*, σ. 25, 75, 92· Γεώργιος Χονδρονίκης (Μενεκράτης), *Η επαρχία της Περγάμου περιγραφόμενη από Ιστορικής, Αρχαιολογικής, Τοπογραφικής, Κοινοτικής, Εκπαιδευτικής, Κοινωνικής, Γεωργικής και Εμπορικής απόψεως εν περιλήψει από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του διωγμού*, Βιβλίων τρίτον εν Μυτιλήνη 1915, σ. 67, 74, 78, 80· Γ. Μουτάφης, «Σάμιοι υπήκοοι και επιστασίες στη Μικρά Ασία κατά την ηγεμονική περίοδο», *Σαμιακές Μελέτες*, τόμ. 1 (1993-1994), σ. 167· Νίκη Παπαηλιάκη, *ό.π.*, σ. 21-25, 41· Κ. Μ. Σταματόπουλος, «Στοιχεία από την ιστορία των ελληνικών χωριών στις εκβολές του Μαιάνδρου: ο τόπος και οι άνθρωποι», *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Η πολιτική ιστορία και η πολιτιστική δημιουργία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από την Κλασική Αρχαιότητα ως τον αιώνα μας*, Θεσσαλονίκη 27-29 Νοεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 77-78, 91· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 247.

γνησίας (*Manisa*)· Λέσβιοι, Χιώτες κ.ά. στον καζά Περγάμου (*Bergama*)· Χιώτες, Λέσβιοι κ.ά. στους καζάδες Αϊβαλιού και Εντρεμίτ (*Ayvahik* και *Edremit*)· Λέσβιοι, Ροδίτες κ.ά. στον καζά Κασαμπά (*Kasaba*)· Κώες, Ροδίτες κ.ά. στον καζά Μίλας (*Milas*)· Κρητικοί, Δωδεκανήσιοι κ.ά. στον καζά Μούγλα (*Muğla*)· Λέσβιοι κ.ά. στον καζά Μπάλυα (*Balya*)· Λέσβιοι, Ίμβριοι, Τενέδιοι, Σαμοθρακίτες, Θασίτες κ.ά. στο ανεξάρτητο σαντζάκι Μπίγα (*Biga*)· Κρητικοί, Κώες, Ροδίτες, Χιώτες κ.ά. στον καζά Ερντέκ (*Erdek*, Αρτάκη)· τέλος, Καστελλοριζίτες εγκαταστημένοι σε ιδιαίτερους οικισμούς στην απέναντι ενδοχώρα (*Μύρα* 600 κάτοικοι, *Ελμαλή* 250 κάτ., *Αντίφελλος* 250 κάτ. και *Φοίνικας* 600 κάτ.· επισημαίνονται επίσης οι οικισμοί *Καλαμάκι*, *Τρίστομη* και *Κάκαβα*). Ακόμη, συμπληρωματικές πληροφορίες αντλούνται από διάφορα δημοτολόγια και μητρώα αρρένων. Έτσι, από μία πρώτη επεξεργασία δεδομένων του είδους, προκύπτει εγκατάσταση Κυκλαδιτών στα αστικά κέντρα της οθωμανικής επικράτειας και εν γένει στα εδάφη της δυτικής Μικράς Ασίας (στοιχεία προερχόμενα από Κύθνο, Σέριφο, Σίφνο, Σίκινο, Φολέγανδρο, Μήλο, Κίμωλο και Ίο)²⁶². Επιπροσθέτως, από την ίδια πηγή διαπιστώνεται επίσης εκροή προς την Αίγυπτο²⁶³, στην οποία, καθώς γνωρίζουμε, συγκεντρώθηκε σταδιακά, από τη δεκαετία του 1830 κυρίως, ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής διασποράς²⁶⁴. Βέβαια, από διάφορα τεκμήρια πιστοποιούνται και παλαιότερες εγκαταστάσεις, περιορισμένης, καθώς φαίνεται, έκτασης²⁶⁵. Πάντως, η ελληνική παρουσία στην Αίγυπτο κατέστη πράγματι αισθητή από την περίοδο διάνοιξης της διώρυγας του Σουέζ (1859-1869), οπότε οι νεοαφιχθέντες εντάχθηκαν στις εργασίες κατασκευής, ως ειδικευμένοι ή ανειδίκευτοι εργάτες²⁶⁶. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στη συγκεκριμένη μεταναστευτική

262. ΔΚ, ό.π.· ΚΔΚ, ό.π.· ΔΣ, ό.π.· ΔΣΙ, *Δημοτολόγιον Ἀπολλωνίας Σίφνου 1914*· ΚΑΣ, *Δημοτολόγιον Ἀρτεμῶνος Σίφνου 1914*· αυτ., *Μητῶν Ἀρρένων τῆς Κοινότητος Ἀρτεμῶνος τοῦ Νομοῦ Κυκλάδων, περιλαμβάνον τὸς γεννηθέντας κατὰ τὰ ἔτη 1854-1934*· ΚΣ, ό.π.· ΚΦ, ό.π.· ΔΜ(Π), ό.π.· ΚΚ, ό.π.· ΔΙ, ό.π.

263. Αυτ.

264. Ι.Κ. Χασιώτης, ό.π., σ. 89-90· Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 300.

265. Γ.Ι. Κηπιάδης, *Ἕλληνες ἐν Αἰγύπτῳ ἢ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ εγκατάστασις καὶ καθιδρύματα ἐθνικά 1766-1892*, ἐν Αλεξανδρείᾳ 1892, σ. 15· Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οἱ δύο αἰῶνες τοῦ νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ (19ος-20ός αἰῶνες)*, Αθήνα 1999, σ.64.

266. Γ.Λ. Αρβανιτάκης, *Γεωγραφία τῆς Αἰγύπτου. Φυσική, Πολιτική, Οικονομική καὶ Ἱστορική*, Αλεξάνδρεια 1926, σ. 160-161· Ι. Λαμπρίδης, *Ὁ ἐν Αἰγύπτῳ σύγχρονος Ἑλληνισμός. Μελέτη πολιτική*, ἐν Αθήναις 1904, σ. 70, 96-137.

ομάδα συγκαταλέγονταν αρκετοί Κασιώτες (όπως και άλλοι Δωδεκανήσι-οι), οι οποίοι αργότερα, το 1898, μετακινήθηκαν στη Μοζαμβίκη, όπου απορροφήθηκαν στην κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου· στη διάρκεια του 20ού αιώνα προσετέθησαν και άλλοι, σχηματίζοντας, από κοινού με τους παλαιότερους, την κοινότητα Κασιωτών της Μπέιρα²⁶⁷. Σε σχέση, και πάλι, με την Αίγυπτο, σημειώνουμε με έμφαση τη σταδιακή αύξηση του ελληνικού στοιχείου: για τη δεκαετία του 1840 γίνεται λόγος περί 6.000 ατόμων, εκ των οποίων τα 3.500 προέρχονταν από οθωμανικές περιοχές²⁶⁸. Στο δεύτερο ήμισυ του ιδίου αιώνα, και συγκεκριμένα το 1882, σε παράλληλα τεκμήρια αναγράφεται το μέγεθος των 37.000 περίπου ατόμων²⁶⁹. Όσον αφορά στον τόπο καταγωγής, σε πηγές χρονολογούμενες στον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, εκτός της Κάσου, αναφέρονται και έτερα νησιά²⁷⁰: Ρόδος, Κάλυμνος, Λέρος, Νίσυρος, Σύμη, Καστελλόριζο, Κρήτη, Κύθηρα, Κάρυστος, Σέριφος, Σίφνος, Αμοργός, Ίμβρος, Άγιος Ευστράτιος, Χίος, Σάμος, Ικαρία, Λέσβος, Κέρκυρα, Κεφαλονιά κ.ά. Ακόμη, ανιχνεύονται επίσης πολυάριθμοι Μικρασιάτες, από εποχές προγενέστερες της προσφυγικής εισροής του 1922 (ή, έστω, των αιματηρών γεγονότων του 1914-1918 στην περιοχή της Φώκαιας κυρίως)²⁷¹: ήδη το 1905 ιδρύθηκε στο

267. Μίνος Κομνηνός, *Οι Κασιώτες της Μπέιρας 1895-1975. Ογδόντα χρόνια προόδου και δημιουργίας των Κασιωτών της Αφρικής*, Ρόδος 1993, σ. 17-18.

268. *Géographie Universelle ou Description de Toutes les Parties du Monde par Malte-Brun*, Παρίσι 1841, σ. 474· Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1999, σ. 51-55.

269. Ιωάννης Δ. Πετρίδης, *Αίγυπτος-Ελλάς 1800-1933*, Αθήνα 1933, σ. 37· Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *ό.π.*, σ. 51-55· Ι.Κ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 94.

270. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *ό.π.*, σ. 148, 446-455· ο ίδιος, «Η ροδιακή παροικία στην Αλεξάνδρεια», *Ρόδος 2400. Διεθνές Συνέδριο 1993*, Εταιρεία Ροδιακών Μελετών, Ρόδος 1994, σ. 347-355· Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *ό.π.*, σ. 41, 69-70· Γ. Μουτάφης, «Η παρουσία Σαμιών στη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο κατά την ηγεμονική περίοδο 1875-1912: κίνητρα και καταστάσεις», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»*, τόμ. 2, Αθήνα 1998, σ. 97-128 και κυρίως σ. 121-126· Θεόδ. Μπελίτσος, *Τα κοινοτικά σχολεία*, σ. 44-45, 75, 119· Ε. Βαρδαμίδης, *ό.π.*, σ. 179 κ.ε.· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 247· Γιάννης Μαρκάκης, *Έλληνες στη μαύρη Αφρική 1890-1990*, Αθήνα 1998, σ. 53· Ιω. Γιάννος, *ό.π.*, σ. 98· *εδώ* στο κείμενο III, υποσημ. 69· *αυτ.*, κείμενο IV, υποσημ. 56 και κείμενο V, υποσημ. 58, 59.

271. Φάνης Ν. Κλεάνθης, *Η ελληνική Σύμνη*, Αθήνα 1996, σ. 159-171· F. Sartiaux, *ό.π.*, σ. 151-179· George Horton, *Η μάστιγα της Δύσης*, Αθήνα 1993, σ. 50-58. Ας σημειωθεί ότι μόνο στο πρώτο εξάμηνο του 1914, εξαιτίας των γεγονότων, 274.287 άτομα κατέφυγαν

Κάιρο παράρτημα του μικρασιατικού συλλόγου «Η Ανατολή», με έδρα την Αθήνα²⁷². αργότερα, το 1913, συγκροτήθηκε στην Αλεξάνδρεια ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Μικρασιατών “Η Ιωνία”», μετονομασθείς εν συνεχεία, το 1918, σε «Μικρασιατικό Σύνδεσμο»²⁷³. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η συγκεκριμένη μικρασιατική διασπορά συνδέεται (και ερμηνεύεται), εν πολλοίς, με οικονομικούς όρους, παρά με τις πολιτικές-πολεμικές συγκυρίες. Εξάλλου, καθώς είναι γνωστό, Μικρασιάτες (οι επονομαζόμενοι «τσιγαράδες») δραστηριοποιήθηκαν στην καλλιέργεια και το εμπόριο του καπνού, από τις αρχές ήδη του 20ού αιώνα στα ενδότερα της Αφρικής· η δραστηριότητα του είδους θα σημειώσει μεγαλύτερη διάδοση στην περιοχή μετά το 1922, με την έλευση των προσφύγων²⁷⁴. Στην ίδια γεωγραφική ζώνη, δηλαδή νοτίως της Αιγύπτου, εντοπίζονται, μεταξύ άλλων, και μεταναστευτικές ομάδες καταγόμενες από νησιά· αναφέρουμε μερικά εξ αυτών: Κρήτη, Δωδεκάνησα, Σάμος, Λέσβος, Λήμνος, Κεφαλονιά, Ιθάκη κ.ά.²⁷⁵. Τέλος, όντας προς το πέρας της συγκεκριμένης παραγράφου, συμπληρώνουμε την εικόνα, σημειώνοντας τούτο: ένα μέρος της ελληνικής διασποράς κατευθύνθηκε προς υπερπόντιες χώρες (19.870 Ελλαδίτες στο διάστημα 1821-1900)· σε ό,τι αφορά δε ιδιαίτερος στους νησιώτες, στο παρόν βιβλίο εξετάζεται συνοπτικώς, κατωτέρω, η περίπτωση των Ικαριωτών, αν και δεν αποτελούν το μοναδικό παράδειγμα του είδους²⁷⁶.

(«έξετοπίσθησαν» σύμφωνα με έγγραφο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών) στην Ελλάδα. Σχετικώς: Υπουργείο Εξωτερικών, 1919-1940. *Ελληνικά διπλωματικά έγγραφα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1999, σ. 284· M. Llewellyn Smith, *ό.π.*, σ. 81-83.

272. *Κανονισμός του εν Αθήναις Συλλόγου των Μικρασιατών «της Ανατολής»*, εν Αθήναις 1892· *Ξενοφάνης*, τόμ. 2, τχ. 8, Μάιος 1905, σ. 337-342· Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, «Ελληνικός Μικρασιατικός Σύλλογος στην Αίγυπτο (1905 κ.εξ.)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. 19 (1995), σ. 99-107.

273. I. M. Χατζηφώτης, *ό.π.*, σ. 101.

274. Γιάννης Μαρκάκης, *ό.π.*, σ. 86· Βαγγέλης Μάντζαρης, *Οι Έλληνες εργάτες στη Νότια Αφρική 1890-1930*, Αθήνα 1995, σ. 43.

275. Μιχ. Χιώτης, «Η καρπαθιακή κοινότητα του Σουδάν», *Καρπαθιακαί Μελέται*, τόμ. 3 (1984), σ. 331-339· Γιάνης Μαρκάκης, *ό.π.*, σ. 86· Βαγγέλης Μάντζαρης, *Έλληνες εργάτες*, σ. 43.

276. Αγλαΐα Καλαματιανού, *Τα χαρακτηριστικά των παλινοσθησάντων της περιόδου 1986-1993. Στατιστικές από τα πιστοποιητικά μετοικεσίας*, Αθήνα 2001, σ. 14· Στ. Τσοτσρός, *ό.π.*, σ. 51, 77· Σ.Δ. Πετμεζάς, *Δημογραφία*, σ. 48· I.K. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 91-94· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 147-159· Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 35· εδώ στο κείμενο IV, υποσημ. 56. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακόλουθη μονογραφία: John Yiannakis,

Η εισροή των μικρασιατών προσφύγων, στην Ελλάδα, υπήρξε απόρροια της μακροχρόνιας πολεμικής αναταραχής και ακολούθως της συντριβής του ελληνικού μετώπου (ανακωχή Μουδανιών, 1/10/1922), συνεπώς και του ελληνικού εθνικισμού, δηλαδή της Μεγάλης Ιδέας, στον χώρο της Μικράς Ασίας²⁷⁷. Το προσφυγικό ρεύμα εξελίχθηκε σε δύο φάσεις: στην πρώτη περικλείονται οι πρώιμες αφίξεις, έως την τελική κατάρρευση του μετώπου (151.892 άτομα, κατά την απογραφή του 1928): στη δεύτερη εμπε-

Megisti in the Antipodes. Castellorizian migration and settlement to W.A. 1890-1990, έκδ. Hesperian Press (W. Australia) 1996, κυρίως σ. 46-99, 133-159.

277. Άγγελος Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Αθήνα 1989, σ. 35, 48-49· Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωση». *Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά θέματα». Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 297-316· Άλκης Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια*, τόμ. Α', 1922-1935, Αθήνα 1995, σ. 17-21, 33-34· Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα 1981, σ. 25· Jean Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α', 1946-1965, Αθήνα 2002, σ. 35· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμ. Β', μέρος 1, *Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2002, σ. 10· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 31-32· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 57· Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση*, σ. 124· Σπ. Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1930. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Αθήνα 2002, σ. 25-28· Νίκος Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική καταστροφή. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1918-1923*, Αθήνα 1974, σ. 185· Κώστας Χατζηαντωνίου, *Μικρά Ασία. Ο απελευθερωτικός αγώνας 1919-1922*, Αθήνα 1994, κυρίως σ. 387-409· M. Llewellyn Smith, *ό.π.*, σ. 36-64, 494-539· *Αιολικά Γράμματα*, χρόνος ΙΒ', τχ. 69-70, Μάης-Αύγ. 1982, *Αφιέρωμα στη Μικρασιατική καταστροφή*· Λ. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 28· Γιώργος Πρεβελάκης, *Γεωπολιτική της Ελλάδας*, Αθήνα 1998, σ. 109· Δημήτρης Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σ. 23, 50· Λύσανδρος Παπανικολάου, *Η αστικοδημοκρατική επανάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995, σ. 112-113, 135-167· Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 396. Από τις υπάρχουσες σχετικές πηγές, επισημαίνουμε κάποια απομνημονεύματα - ημερολόγια: Ιωάννης Γ. Μεντζάλης, *Ενθύμιον Πολέμου εκστρατείας Μικράς Ασίας από 1919 έως 1922*, Αθήνα 1994· Ιωάννης Γιαλιράκης, *Αναμνήσεις από την Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αθήνα 1985· Χαράλαμπος Δ. Τριανταφυλλίδης, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και το Ημερολόγιον ενός οπλίτου (Μικρασιατικών Οροπέδιον - Αλιμυρά Έρημος - Σαγγάριος - Αίτια της καταστροφής του Αυγούστου 1922)*, τόμ. Α' - Β', Αθήνα 1984. Επίσης: Χρ. Εμ. Αγγελομάτης, *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας (Το έπος της Μικράς Ασίας)*, Αθήνα 1971 και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, Παύλος Χατζημυσιός, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατική εκστρατεία - ήττα, προσφυγιά*, Αθήνα 1981.

ριέχεται ο κύριος όγκος των προσφύγων, μετά την ήττα και την υπογραφή σύμβασης αμοιβαίας ανταλλαγής των πληθυσμών, την 30ή Ιανουαρίου 1923 (1.069.957 άτομα, με βάση την ίδια πηγή)²⁷⁸. Τα πρώτα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία αντλούνται από ειδική απογραφή προσφύγων, διενεργηθείσα τον Απρίλιο του 1923· τα δεδομένα του τεκμηρίου παρατίθενται αναλυτικώς, κατά πληθυσμιακή συγκέντρωση²⁷⁹. Πάντως, το σύνολο των προσφύγων, στο συγκεκριμένο τεκμήριο, υπολογίζεται σε 786.431, 351.313 άρρενες και 435.118 θήλεις²⁸⁰. Εδώ, ως επισημανθεί ότι ανεξάρτητα από τον βαθμό αξιοπιστίας των ανωτέρω μεγεθών, παρατηρείται πως δεσπόζει ο αριθμός γυναικών, κάτι το οποίο ισχύει εν γένει στους προσφυγικούς πληθυσμούς²⁸¹. Από μία άλλη άποψη όμως, η απογραφή του 1928 κατέληξε σε ένα σαφώς μεγαλύτερο συνολικό μέγεθος (1.221.849 άτομα, 582.418 άρρενες έναντι 632.431 θηλέων· ως προς την κατά φύλο σύνθεση ενισχύεται η ανωτέρω επισήμανση)²⁸². Πάντως, τα στοιχεία αυτής της απογραφής προτιμώνται εν γένει από τη σύγχρονη έρευνα²⁸³, προφανώς ως περισσότερο αξιόπιστα, για

278. Άγγελος Τσουλούφης, *ό.π.*, σ. 35· Υπουργείον Εξωτερικών / Τμήμα Κοινωνίας των Εθνών, *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (Υπογραφείσα εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου 1923)*, εν Αθήναις 1923· Γιώργος Δεληγιάννης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών και η εγκατάσταση των ελλήνων προσφύγων της Καππαδοκίας στη Μακεδονία*, Αθήνα 1997, σ. 11-13, 27· Γιάννης Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 303, 308· Δ. Κιτσίκης, *ό.π.*, σ. 261-271· Μ. Νικολινάκος, *ό.π.*, σ. 41· Eustache Sorocos, *La morphologie sociale du Pirée à travers son évolution*, Αθήνα 1985, σ. 122-125· Α. Ρίγγος, *ό.π.*, σ. 65-80· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 26· Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, σ. 54-55· Νικ. Κατσούλης, *Το εποικιστικόν έργον του υπουργείου Γεωργίας*, Αθήνα 1938, σ. 7-10· Ε. Ι. Τσουδερός, *Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων*, Αθήνα 1927, σ. 13-25· Αθ. Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σ. 35-58· *Η ιστορία της Ελλάδος, Αι αγορεύσεις, ό.π.*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1958, σ. 437, τόμ. Ζ', Αθήνα 1959, σ. 95-98, 233-239, 314-323 και τόμ. Η', Αθήνα 1959, σ. 72-75· Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, σ. 39.

279. Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως - Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων διενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, εν Αθήναις 1923.

280. *Αυτ.*, σ. θ'.

281. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 125.

282. *Στατιστική επετηρίς, 1930, ό.π.*, σ. 39, 50 (πβ. προηγ. υποσημ.).

283. Ενδεικτικώς: Ε. Kolodny, *La population*, σ. 205· Βίκα Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984, σ. 175· Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, σ. 59, 290· η ίδια, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοι-*

τους κάτωθι λόγους: εκ των πραγμάτων, η πρώτη απογραφή, του 1923, αδυνατεί να περιγράψει τη συνολική (οριστική) εγκατάσταση, όντας σύγχρονη της διαδικασίας περαίωσης των προσφύγων, και μάλιστα μέσω λοιμοκαθαρτηρίων, όπως αυτά του Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας και της Μακρονήσου, στην ελληνική ενδοχώρα· επιπλέον, καθώς γνωρίζουμε, στο διάστημα που μεσολάβησε, έως το 1928, οι πρόσφυγες σημείωσαν εκτεταμένες περαιτέρω μετακινήσεις (προς άλλες περιοχές της ελληνικής επικράτειας και αργότερα προς την Αμερική, την Αίγυπτο κ.ά.), εξέλιξη η οποία ενυπάρχει, βέβαια, στα δεδομένα της δεύτερης απογραφής²⁸⁴. Κατόπιν τούτου, κρίνεται εύλογο να συνεχίσουμε με το περιεχόμενο του συγκεκριμένου τεκμηρίου, παραθέτοντας, κατ' αρχάς, την κατανομή με βάση τη χώρα (ή διοικητική περιφέρεια) προέλευσης των προσφύγων²⁸⁵:

Χώρες - Διοικητικές Περιφέρειες	Αριθ. προσφύγων προ του 1922	Αριθ. προσφύγων μετά το 1922	Αριθ. προσφύγων Σύνολο
Μικρά Ασία	37.728	589.226	626.954
Θράκη	27.057	229.578	256.635
Πόντος	17.528	164.641	182.169
Βουλγαρία	20.977	28.050	49.027
Καύκασος	32.421	14.670	47.091
Κωνσταντινούπολη	4.109	35.349	38.458
Ρωσία	5.214	6.221	11.435
Σερβία	4.611	1.446	6.057
Αλβανία	1.600	898	2.498
Δωδεκάνησα	355	383	738
Ρουμανία	266	456	722
Κύπρος	25	32	57
Αίγυπτος	1	7	8
Σύνολο	151.892	1.069.957	1.221.849

ωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του, επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή, Αθήνα 1989, σ. 27-70· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 32.

284. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 32· Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926*, Αθήνα 1997, σ. 23· Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα. 1922 - Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994, σ. 126· Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 28, 55, 92, 95, 137, 221, 376.

285. Στατιστική Επετηρίς, 1930, σ. 41· Α.Α. Πάλλης, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του Ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 1 (1977), κυρίως σ. 78-79· Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 175· Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 67.

Εν πρώτοις, παρατηρείται πως η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων προερχόταν από οθωμανικές περιοχές (το 90,37% του συνόλου). Ακόμη, αναλογικώς αξιοσημείωτη υπήρξε η συμμετοχή των προερχομένων από τη Βουλγαρία (το 4%) αλλά και τον Καύκασο (το 3,85%), επίσης περιοχή με εκτεταμένες πολεμικές συγκρούσεις (αρμενοτουρκικός πόλεμος κ.ά.)²⁸⁶. Ειδικώς, όμως, σε ό,τι αφορά στους πρόσφυγες εκ Ρωσίας (το 0,9%), η ύπαρξή τους αποτελεί απόρροια των πιέσεων που αντιμετώπισε η ελληνική κοινότητα από τη ρωσική εξουσία, στον τόπο προέλευσης (βλ. Επανάσταση του 1917)²⁸⁷. Σε ένα άλλο επίπεδο τώρα, το 61% των προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία και στην ελληνική Θράκη, όπου εάν λάβει κανείς υπόψη το δημογραφικό εύρος του αυτόχθονος (κυρίως του μη ελληνόφωνου) πληθυσμού, συντελέσθηκε μεταβολή στη δημογραφική-εθνική σύνθεση²⁸⁸. Ανάλογες μεταμορφώσεις σημειώθηκαν και στο οικιστικό καθεστώς, δεδομένου ότι η εισροή ενός αξιοσημείωτου πληθυσμιακού κεφαλαίου οδήγησε εσπευσμένως σε επέκταση των αστικών κέντρων (συγκαταλέγεται η Αθήνα, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου) αλλά και σε πολλαπλασιασμό των οικισμών της αγροτικής ενδοχώρας, με αντίστοιχα οικονομικά και κοινωνικά παρεπόμενα²⁸⁹.

286. Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί. Οργάνωση και Ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 259-290.

287. *Αντ.*, σ. 291-351· Βλάσης Αγτζίδης, *Παρενξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 211-242· Κώστας Τσαλαχούρης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης 1750-1939*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 72-97.

288. *Στατιστική επετηρίς, 1930*, σ. 39· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 33· Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989, σ. 162· Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 72-73· Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 400, 431-447· Έλσα Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 9 (1992), σ. 46-59· Λ. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 28-29. Μία ενδιαφέρουσα μονογραφία: Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, με διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες. Επίσης, επισημαίνεται μία σημαντική πηγή: Μ. Μαραβελάκης – Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις*.

289. Βίκα Δ. Γκιζελί, *ό.π.*, σ. 154 κ.ε.· η ίδια, «Η νεοελληνική πόλη του μεσοπολέμου. Κοινωνικοί και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί πριν και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή», *Αρχαιολογία*, τχ. 65, Δεκ. 1997, σ. 42-49· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 34-42· Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου – Κική Κουκούλα – Νίκος Καλογήρου – Νίκος Παπαμίχος – Βίλμα Χαστάογλου, «Πόλη και πολεοδομία στη Βόρειο Ελλάδα μετά το 1912», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κρά-*

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στον νησιωτικό χώρο, που αποτελεί και το αντικείμενό μας εδώ. Κατ' αρχάς, από διάφορες πηγές διαπιστώνεται η ύπαρξη πρώιμων εισροών, προ του 1922: είναι χαρακτηριστικό ότι πρόσφυγες με προέλευση το Αϊβαλί αφίχθησαν στη Νάξο από το 1911²⁹⁰. την ίδια εποχή, Ναξιώτες εγκαταστημένοι στα Βουρλά άρχισαν να «παλιννοστούν» (με ή χωρίς εισαγωγικά) στον τό-

τος», *Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984 και Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984*, τόμ. Β', Αθήνα 1985, σ. 397-421· Κατερίνα Κοτσαλή-Παπαδημητρίου, «Μόλυβος: Η αναβίωση μιας μικρής πόλης», *Η Νεοελληνική Πόλη*, επιμ. Γκυ Μπουρζέλ, Αθήνα 1989, σ. 221-234· Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, κυρίως σ. 151-253· Γιώργος Λαμπρίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 165-174· Γ. Σαρηγιάννης, «Η εξέλιξη της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και η επίδρασή της στη μορφή της κατοικίας και της πόλεως», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τόμ. 12 (1978), σ. 108-116· Γ. Βλάχος – Γ. Γιαννίτσαρης – Ε. Χατζηκώστας, «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-40. Προσφυγικές πολυκατοικίες», *αυτ.*, σ. 117-124· Ευστάθιος Πελαγίδης, *ό.π.*, σ. 51-135· Δημ. Κωνσταντάρης-Σταθαράς, *Το Χρονικό της Νέας Ιωνίας 1924-1994*, Νέα Ιωνία Μαγνησίας 1994, σ. 13-171· Jacques Ancel, *Macédoine. Son évolution contemporaine*, Παρίσι 1930, σ. 115-208· Ε.Α. Χεκίμογλου, «Τόποι εγκαταστάσεως και κατοικίας των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη», *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας*, *ό.π.*, σ. 149-173· Μανόλης Μαρμαράς, «Επιπτώσεις στην εντατική ανοικοδόμηση της μεταπολεμικής Αθήνας από την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων», *Επιστημονικό Συμπόσιο "Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα" (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα 1999, σ. 59-66· Régis Darques, *Salonique au XXe siècle. De la cité ottomane à la métropole grecque*, Παρίσι 2000, σ. 76-79, 84-88· Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», *Επιστημονικό Συμπόσιο*, *ό.π.*, σ. 89-118· η ίδια, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις, στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», *Ιστορία της Ελλάδας*, *ό.π.*, τόμ. Β', μέρος 1, σ. 59-105· Γεώργιος Παπαγεωργίου κ.ά., *Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού. Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο δήμο Ανατολής*, Ανατολή Ιωαννίνων 2001, σ. 11-56· Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μίας πόλης στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 26-54, 81-101· Σπ. Τζόκας, *Καισαριανή. Η φυσιολογία μιας πόλης*, Αθήνα 1998, σ. 125-179· Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η οικονομική ανάπτυξη της βορείου Ελλάδος από τον 1912 έως σήμερα*, Αθήνα 1961, σ. 69-79· Βίλμα Χαστάογλου, «Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930», *Επιστημονικό Συμπόσιο*, *ό.π.*, σ. 315-340· M. Mazower, *ό.π.*, σ. 72-73· Henry Morgenthau, *ό.π.*, σ. 85 κ.ε.· Χάρης Ν. Μπαμπούνης, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτ. 1985)*, Καλύβια 1986, σ. 295-350· Χάρης Κουτελάκης – Αιμάντα Φώσκολου, *Πειραιάς και Συνοικισμοί (Μαρτυρίες και Γεγονότα από τον 11ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, Αθήνα 1991, διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες.

290. Ν. Κεφαλληνιάδης, *Μνήμες*, σ. 95.

πο απώτερης καταγωγής τους²⁹¹. Εν τούτοις, κάποιοι άλλοι Ναξιώτες, κινούμενοι εκ των υστέρων, λόγω των συγκυριών κατέληξαν σε τόπους εκτός Νάξου (αναφέρεται η Κρήτη)²⁹². Πάντως, τα νησιά τα οποία κείνται στην ανατολική πλευρά του Αρχιπελάγους, για ευνόητους λόγους, υπέστησαν το μεγαλύτερο μέρος της όλης επιβάρυνσης, λειτουργώντας ως ενδιάμεσος σταθμός του προσφυγικού κύματος, κατά την περαίωσή του στην ελληνική επικράτεια²⁹³. Όσον αφορά, όμως, στο εύρος της τελικής εγκατάστασης, παρά την ύπαρξη κάποιων προγενεστέρων αναλυτικών καταγραφών²⁹⁴, η πλήρης εικόνα παρέχεται από την απογραφή του 1928. Ωστόσο, εν συνεχεία παρατίθενται επίσης τα στοιχεία του 1923, για λόγους συγκριτικούς²⁹⁵:

Νομοί	Αριθμός προσφύγων 1923	Αριθμός προσφύγων 1928	Συνολικός πληθυσμός 1928	Αριθ. προσφ. 1923: Συν. πληθ. 1928	Αριθ. προσφ. 1928: Συν. πληθ. 1928
Ν. Ευβοίας	12.372	14.025	154.449	0,08	0,09
Ν. Ζακύνθου	2.506	436	40.492	0,06	0,01
Ν. Ηρακλείου	13.088	19.591	138.567	0,09	0,14
Ν. Κερκύρας	15.978	2.149	106.251	0,15	0,02
Ν. Κεφαλονιάς	6.971	716	66.414	0,10	0,01
Ν. Κυκλάδων	18.850	4.782	129.702	0,14	0,04
Ν. Λασιθίου	1.316	1.719	68.167	0,02	0,02
Ν. Λέσβου	57.508	35.485	161.557	0,36	0,22
Ν. Ρεθύμνου	3.407	4.344	68.180	0,05	0,06
Ν. Σάμου	21.375	7.228	70.497	0,30	0,10
Ν. Χανίων	11.010	8.246	111.513	0,10	0,07
Ν. Χίου	28.312	13.900	75.680	0,37	0,18
Σύνολο	192.693	112.621	1.191.469	0,16	0,09

291. ΤΔΑΝ, *Παλιό Μητρώο αρρένων*.

292. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 59.

293. René Rivaux, *Ο θάνατος της Σμύρνης*, Αθήνα 1992, σ. 71.

294. ΓΑΚ-ΑΝΣ, *Κοινοτικό Αρχείο Παλαιοκάστρου, Μητρώων τών εν τῇ Κοινότητι Παλαιοκάστρου προσφύγων συνταχθέν τὴν 15ην Ἰανουαρίου 1925* [συνολική προσέγγιση του θέματος για τη Σάμο: *Απόπλους, ἔτος 3ο, τχ. 9, Σάμος φθινόπωρο-χειμώνας 1992, σ. 33-60*]. ΓΑΚ-ΑΝΚ, *Μητρώων προσφύγων Σύρου (1923)* [πβ. ἐδῶ στο κείμενο III, Πίν. 9 και *Συριανά Γράμματα, χρόνος 5ος, τχ. 19, Ιούλ. 1992, Η Συριανή Προσφυγιά του 1922. Αφιέρωμα στα 70 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή*].

295. *Απογραφή προσφύγων, 1923, σ. ια*. Στατιστική επετηρίς, 1930, σ. 39 (πβ. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 205).

Κατ' αρχάς, συγκρίνοντας τα ανωτέρω τελικά αθροίσματα, του 1923 και 1928, με τα αντίστοιχα σύνολα των προσφύγων (ίσα με 786.431 και 1.221.849), προκύπτει αναλογία 24,5% και 9,22%. Παρά τις ενδεχόμενες επιφυλάξεις, ως προς την αξιοπιστία του πρώτου κυρίως τεκμηρίου, η απόσταση ανάμεσα στους δύο δείκτες περιγράφει ως πραγματική τη μεσολάβηση περαιτέρω μετακινήσεων του προσφυγικού πληθυσμού, από τον νησιωτικό χώρο προς την ενδοχώρα. Εν τούτοις, σε ορισμένους νομούς ανιχνεύεται το αντίθετο πρόσημο: πρόκειται για τους νομούς Ευβοίας, Ηρακλείου, Ρεθύμνου και εν μέρει Λασιθίου. Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει να υποθέσουμε τη μεσολάβηση νέων προσφυγικών εισροών στα δύο νησιά, στην Εύβοια και στην Κρήτη, στο διάστημα ανάμεσα στα δύο τεκμήρια. Όσον αφορά ιδιαιτέρως στην Κρήτη, αξίζει να επισημανθεί πως ο κύριος όγκος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στα αστικά κέντρα, όπου, ως το σημειώσουμε, κατά την προηγούμενη οθωμανική περίοδο διαβιούσε επίσης η πλειοψηφία των μουσουλμάνων του νησιού²⁹⁶. Πάντως, η αρνητική εξέλιξη στα υπόλοιπα νησιά οδηγεί στη σφαιρικότερη πλέον υπόθεση, περί πιθανής εκροής προσφύγων με κατεύθυνση την Εύβοια και την Κρήτη, σε παράλληλη τροχιά με την ενδοχώρα. Ειδικώς, πάντως, σε σχέση με τα νησιά τα οποία ευρίσκονται πλησίον των μικρασιατικών ακτών, το αρνητικό πρόσημο οφείλεται ενδεχομένως, κατά ένα σημαντικό ποσοστό, σε υπερεκτίμηση της πρώτης απογραφής, διενεργηθείσης κατά την εξέλιξη, ακόμη, της εισροής. Παρά ταύτα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι της εν λόγω παραμέτρου, για τις συγκεκριμένες νησιωτικές οντότητες, εν πολλοίς και για το Αρχιπέλαγος ως ενιαίο χώρο, το ενδιαφέρον τοποθετείται σε άλλο επίπεδο: πρόκειται για τον ουσιαστικό πλέον αποκλεισμό των νησιών από την απέναντι ενδοχώρα, εξέλιξη η οποία οδήγησε, εκατέρωθεν, σε βαρύνουσας σημασίας επιπτώσεις, πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού τύπου²⁹⁷.

Καθώς προκύπτει, η εισροή προσφύγων και προσφυγικών κεφαλαίων επέφερε μικρότερης εμβέλειας και περισσότερο σύνθετες ή αντιφατικές επιδράσεις (σε σχέση με τα υποστηριζόμενα από την παλαιότερη αλλά και μέρος της πρόσφατης βιβλιογραφίας) στην ελληνική οικονομία του μεσοπολέμου, εμφανέστερες στον τομέα της γεωργίας, δεδομένης μάλιστα της

296. E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 211· εδώ στο κείμενο V, Πίν. 17.

297. E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 24, 224· Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 279· Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 31999, σ. 29-30.

επιφόρτισης, τουλάχιστον κατ' αρχάς, με την επούλωση των δεινών του πολέμου και τη διαδικασία ένταξης, στον εθνικό κορμό, των νέων εδαφών (Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη, ανατολικό Αρχιπέλαγος και Κρήτη· τα Δωδεκάνησα θα προσαρτηθούν αργότερα, με το πέρας του δεύτερου Παγκοσμίου πολέμου). Εάν εξαιρέσουμε την εμπορική ναυτιλία, που διέθετε τους δικούς της όρους εξέλιξης, η οικονομική δραστηριότητα της χώρας περιέκλειε δύο κυρίως τομείς, τη γεωργία και τη μεταποίηση (ελαφρά βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών, δηλαδή τροφίμων, ποτών, ενδυμάτων κ.ά., με επιδίωξη την υποκατάσταση των εισαγωγών)²⁹⁸. Βέβαια, κατ' αναλογία με

298. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 279-287· ο ίδιος, *Απόψεις*, σ. 338-339· ο ίδιος, *Το προσφυγικό σοκ*, σ. 11-57· J. Meynaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *ό.π.*, σ. 38-41· Ξ. Ε. Ζολώτας, *Η Ελλάδα πρέπει να γίνει βιώσιμος*, Αθήνα 1945, σ. 9-11· M. Mazower, *ό.π.*, σ. 130-131· Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987, σ. 32-35, 45-47, 70-71, 110-111, 146-151· ο ίδιος, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 9 (1992), σ. 37-39· ο ίδιος, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940». *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 21992, σ. 149-157· Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα 1987, σ. 103· Ζαχαρίας Δεμαθάς, «Η εξέλιξη βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας, 1935-1939», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου «Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση»*, επιμ. Χ. Φλάισερ – Ν. Σβορώνος, Αθήνα 21990, σ. 148-152· Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια*, σ. 102-103· Ν. Ψυρούκης, *ό.π.*, σ. 78-79· Λ. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 29· Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 322-323, 336, 341-345, 414· Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες*, σ. 65-66, 86-87, 114-116, 287, 311-323· η ίδια, «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 2, τχ. 4, Δεκ. 1985, σ. 324-325· Θεόδ. Σακελλαρόπουλος, *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα 2003, σ. 114-117, 152-153· Λήδα Παπαστεφανάκη, «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...». *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρεσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Διδ. διατριβή Πανεπ. Κρήτης, τόμ. Β', Αθήνα 2002, σ. 280-288· Γεώργιος Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη - Πολεοδομία - Μεταφορές*, Αθήνα 2000, σ. 90-93· Γ. Λαμπιδής, «Πρόσφυγες και οικονομική εξέλιξη της Αθήνας», *Τριμηνιαία Έκδοση της Εστίας Νέας Σμύρνης*, τχ. 39-40, β' εξάμηνο 1984, σ. 6-7· Θ. Βερέμης, *ό.π.*, σ. 40-48, 67-70· Σοφία Αντωνοπούλου, *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Αθήνα 1991, σ. 49-53· Στέλλα Καραγιάννη – Αγγελική Νικολάου, «Βιομηχανική πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες: χωρικές και κλαδικές διαστάσεις», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* [Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993], Αθήνα 1994, σ. 95. Ειδικώς για τη ναυτιλία από την πρόσφατη βιβλιογραφία: Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2001, κυρίως σ. 209 κ.ε.· Κωνσταντίνος

τον προηγούμενο αιώνα, ο πρωτογενής τομέας εξακολούθησε να δεσπόζει στην οικονομία²⁹⁹. Επιπλέον, αξίζει να σημειώσουμε, από το 1917 άρχισε η υλοποίηση της μεταρρύθμισης, οπότε μεγάλες ιδιωτικές - εκκλησιαστικές γαίες (και επίσης «εθνικές», τ έως οθωμανικές) απαλλοτριώθηκαν σταδιακά και διανεμήθηκαν κατακερματισμένες σε ακτήμονες αγρότες· η μεταρρύθμιση επιταχύνθηκε από το 1922, με την εγκατάσταση προσφύγων στην αγροτική ενδοχώρα, οπότε παγιώθηκε ο οικογενειακός χαρακτήρας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στη χώρα³⁰⁰. Παράλληλα, ενισχύθηκε και η μεταποίηση, με χρονικό σημείο καμπής τη δεκαετία του 1920³⁰¹. Πάντως, οι συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης (1929-1932) έγιναν ορατές κυρίως στον πρωτογενή τομέα, και μάλιστα πολύ αργότερα, ο οποίος απο-

Τσουμάνης, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία και το ναυτεργατικό κίνημα (1939-1945)*, Αθήνα 2001, σ. 23-106· Ιω. Μαλακάσης, «Η κρίση στην ελληνική ακτοπλοϊκή ναυτιλία στο μεσοπόλεμο. Μια προσπάθεια μονοπωλίου. Υπόμνημα Αμπατιέλου». *Δωδώνη. Ιστορία και Αρχαιολογία*, τόμ. 31 (2002), σ. 237-273.

299. Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 68-69· Κ. Κωστής, *Αγροτική μεταρρύθμιση, ό.π.*, σ. 154-156· Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, σ. 26· Χρ. Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήνα 1944, σ. 169· Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 49-50, 52· Σ. Καραγιάννη - Α. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 95· Σπ. Τζόκας, *ό.π.*, σ. 99-149. Βλ. επίσης ανωτ. υποσημ. 253-255, 298.

300. Κώδιξ «Θέμιδος» 1923 ήτοι *Συλλογή νόμων, β. διαταγμάτων, εγκυκλίων κλπ. εκδοθέντων και δημοσιευθέντων κατά το έτος 1923*, σ. 206, 397, 517-518· Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 108-111, 113· Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 289· ο ίδιος, *Το προσφυγικό σοκ*, σ. 14· Κ. Κωστής, *Η ιδεολογία*, σ. 40· ο ίδιος, *Αγροτική μεταρρύθμιση*, σ. 149-157· Γ.Β. Δερτλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, σ. 90-93· Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα*, σ. 298-299· ο ίδιος, *Επισκόπηση*, σ. 125· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 53-55· Ν. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σ. 245, 248· Μ. Χλέτσος, *ό.π.*, σ. 42-43· Λ. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 45-46· Σπ. Τζόκας, *ό.π.*, σ. 30· Ε. Μπουρνόβα - Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 82-83· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 131· Χρ. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις*, σ. 71-72· ο ίδιος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα*, σ. 99-102· Θ. Βερέμης, *ό.π.*, σ. 42-43· Χρ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 23-24· *Νόμοι ψηφισθέντες κατά την έκτακτον σύνοδον της ΙΗ' βουλευτικής περιόδου*, εν Αθήναις 1910, σ. 677-681· Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η αγροτική μεταρρύθμιση*, εν Αθήναις 1929, σ. 46-58· Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 377-379, 408-409· Λ. Τσακσίρας, *ό.π.*, σ. 6-7· Λ. Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 258-267· Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, σ. 38-43· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 26-27· Θεόδ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, σ. 167-168· Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 50.

301. Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 128-131· Θ. Βερέμης, *ό.π.*, σ. 45-54, 67-68· Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 52-53· Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 279· ο ίδιος, *Το προσφυγικό σοκ*, σ. 20-26· Σπ. Τζόκας, *ό.π.*, σ. 129-137· Ζ. Δεμαθάς, *ό.π.*, σ. 145.

τελούσε τη βάση της ελληνικής οικονομίας³⁰². Εντός του συγκεκριμένου γενικού πλαισίου διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στον νησιωτικό χώρο, και ειδικώς στα έως προσφάτως (1912/1913) οθωμανοκρατούμενα νησιά (ανατολικό Αρχιπέλαγος - Κρήτη), και την ενδοχώρα, κατά βάσιν τη διαρκώς διογκουμένη Αθήνα (από δημογραφική και οικονομική άποψη)³⁰³.

Μία από τις βασικές εκδηλώσεις αυτών των σχέσεων υπήρξε η πληθυσμιακή τροφοδότηση των αστικών κέντρων, με βασικό αποδέκτη την Αθήνα (αλλά και τον Πειραιά, εννοείται), από τα αποθέματα του νησιωτικού χώρου· σημειωτέον ότι η συγκεκριμένη παράμετρος αποτέλεσε τον σημαντικότερο ίσως μοχλό ένταξης (εάν όχι αφομοίωσης) της ελληνικής περιφέρειας, ως σύνολο, στον κόσμο της πόλης, κατά την εποχή αυτή³⁰⁴. Κατόπιν τούτου, λογίζονται εν πολλοίς αναμενόμενα τα όσα αναφέρονται στην απογραφή του 1928, σε σχέση με τις εσωτερικές πληθυσμιακές μετακινήσεις³⁰⁵: από το σύνολο των μετακινήθέντων νησιωτών, το 76,6% εντοπίζεται στην κεντρική Ελλάδα (συγκαταλέγεται η Εύβοια), το 20,2% στο υπόλοιπο της ελληνικής ενδοχώρας και το 3,2% σε άλλα νησιά (διανησιωτική μετανάστευση). Αναλυτικότερα, τα αντίστοιχα μεγέθη σε επίπεδο γεωγραφικού διαμερίσματος καταγωγής έχουν ως εξής³⁰⁶: για τους καταγομένους από τα νησιά του Ιονίου (ας επισημανθεί, από το 1864 προσαρτηθέντα στον εθνικό κορμό), 62,7%, 35,5% και 1,8%· για τους Κυκλαδίτες, 92,2%, 5,4% και 2,4%· για τους καταγομένους από το ανατολικό Αρχιπέλαγος, 63,3%, 30,0% και 6,7%· τέλος, για τους Κρητικούς, 74,0%, 22,5% και 3,5%. Από τα ανωτέρω δεδομένα προκύπτει σαφώς ο ρόλος της κεντρικής Ελλάδας, ως ο κύριος χώρος εγκατάστασης των μετακινήθέντων· αντιθέτως, η διανησιωτική μετανάστευση αποδεικνύεται αμελητέα, στοιχείο συνακόλουθο της στροφής των νησιωτών (και κυρίως των Κυκλαδιτών) προς την ενδοχώρα (όπου ενυπάρχει το ζεύγος Αθηνών-Πειραιώς, στην κεντρική Ελλά-

302. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες*, σ. 304-311· Θ. Σακελλαρόπουλος, *Κείμενα*, σ. 147-152· Κ. Κωστής, *Η ιδεολογία*, σ. 42-43· ο ίδιος, *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Αθήνα 1986, κυρίως 21-42· Μ. Mazower, *ό.π.*, κυρίως σ. 157-267· Λ. Τσουλφίδης, *ό.π.*, σ. 261-268· Ζ. Δεμαθάς, *ό.π.*, σ. 146.

303. Β. Κοτζαμάνης, *ό.π.*, σ. 6-9· Στ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 70-71, 75-76, 98.

304. Ε. Kolodny, *ό.π.*, τόμ. 2, Aix-en-Provence 1974, σ. 551-558· Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία*, σ. 75.

305. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 554.

306. *Αυτ. και Στατιστική επετηρίς, 1930*, σ. 29.

δα, αλλά και η Θεσσαλονίκη, στο υπόλοιπο της ενδοχώρας). Εξειδικεύοντας την παρατήρηση, από το ίδιο τεκμήριο αντλούνται τα κάτωθι³⁰⁷: από 470.300 άτομα απογραφέντα στους δήμους Αθηνών-Πειραιώς, 19.077 (το 4,06% του συνόλου) προέρχονταν από το Ιόνιο, 49.499 (το 10,53%) από τις Κυκλάδες, 14.197 (το 3,02%) από το ανατολικό Αρχιπέλαγος και 13.773 (το 2,93%) από την Κρήτη.

Σε ό,τι αφορά δε στην εξωτερική μετανάστευση, αξίζει κατ' αρχήν να σημειωθεί πως τα εμβάσματα των μεταναστών αποτέλεσαν κατά την εποχή αυτή (όπως και στην περίοδο μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο) ένα βασικό έσοδο για την ελληνική κοινωνία³⁰⁸. Σχετικώς, είναι χαρακτηριστικό πως μόνο η εκροή προς υπερπόντιες χώρες συμπεριέλαβε 491.501 άτομα, στο διάστημα 1901-1940· πάντως, ένα μεγάλο τμήμα από το σύνολο (250.555 άτομα, το 50,98%) μετανάστευσε ειδικώς στο διάστημα 1906-1915 (υπ' όψιν, προ της προσφυγικής εισροής), ενώ μετά το 1921, εξαιτίας των ποσοστώσεων που επέβαλαν οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, σημειώθηκε κάμψη του μεταναστευτικού ρεύματος³⁰⁹. Επικεντρώνοντας, εν συνεχεία, την προσοχή μας στα αφορόντα στον νησιωτικό χώρο, σημειώνουμε τα κάτωθι³¹⁰: από το σύνολο της πληθυσμιακής εκροής του 1934-1938, το 16% προήλθε από τα νησιά του Αρχιπελάγους στο σύνολό τους, το 7% από το Ιόνιο και μόλις το 2% από την Κρήτη. Κοντολογίς, αναδεικνύεται το υψηλό ποσοστό κινητικότητας των Αρχιπελαγιτών σε σύγκριση με τους υπολοίπους νησιώτες.

Στο σημείο αυτό, μετατοπιζόμαστε σε ένα φαινομενικώς διαφορετικό πεδίο, σχετικό, ωστόσο, με τα προηγηθέντα: συγκεκριμένα, καθώς οι νησιώτες εγκατέλειπαν τα πάτρια εδάφη, στο πλαίσιο της μετανάστευσης, μία

307. Στατιστική επετηρίς, 1930, σ. 90-91.

308. Vassilis Filias, «Emigration - its causes and effects». *Essays on greek migration*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1967, σ. 11-13· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 78· Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 71, 85-87· Χρ. Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ού αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993, σ. 153· Σ.Δ. Πετμεζάς, *Δημογραφία*, σ. 47· Μ. Νικολινάκος, *ό.π.*, σ. 43.

309. Α. Καλαματιανού, *ό.π.*, σ. 14· Στατιστική επετηρίς, 1930, σ. 136· Σ. Δ. Πετμεζάς, *Δημογραφία*, σ. 47-48· Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία, ό.π.*, σ. 128-131, 141-143· Στ. Τσοτσρορός, *ό.π.*, σ. 74-78· Θεόδ. Κονταργύρης, *Ο απόδημος Ελληνισμός της Αμερικής*, Αθήναι 21964, σ. 41-62· Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση*, σ. 92-112· Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Αθήνα 1987, σ. 68-70.

310. Δ. Γ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 139.

ειδική κατηγορία επήλυδων έκανε την εμφάνισή της στο Αρχιπέλαγος· επρόκειτο για τους εκτοπισμένους, σε πρώτη φάση ποινικούς και εν συνεχεία πολιτικούς επίσης κρατουμένους. Αναλυτικότερα, ήδη από τον 19ο αιώνα και με μεγαλύτερη συχνότητα στη δεκαετία του 1920 ορισμένα από τα νησιά, κυρίως τα πλέον απομονωμένα, περίπου ακατοίκητα ή αραιοκατοικημένα, χρησιμοποιήθηκαν για τον εκτοπισμό κρατουμένων του κοινού ποινικού δικαίου (ενίοτε και πολιτικών κρατουμένων, αλλά με βάση ποινικές διατάξεις)· αργότερα, με κύριο μοχλό τον νόμο 4229/1929, «Περί τών μέτρων άσφαλείας τού κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας τών έλευθεριών τών πολιτών», το γνωστό «ιδιώνυμο», πολλαπλασιάσθηκε ο εκτοπισμός πολιτικών κρατουμένων (κατά πλειοψηφία μέλη της αριστεράς και των παρυφών της — οι στιγματιζόμενοι ως «συνοδοιπόροι»), κάτι που ίσχυσε, έστω με κάποιες πρόσκαιρες διακυμάνσεις, έως τη μεταπολίτευση του 1974³¹¹. Η τελευταία εξέλιξη, βέβαια, συνοψίζεται σε αυτό το οποίο αποκαλούμε συνήθως «ποινικοποίηση της πολιτικής ζωής», περιγράφουσα εν προκειμένω την επινόηση (έστω, την ανακάλυψη αλλά με μεγεθυντικό τρόπο) ενός εσωτερικού εχθρού, στο πλαίσιο της εθνικής εσωστρέφειας μετά την ήττα του 1922 (οπότε ο ελληνικός εθνικισμός περιορίσθηκε στην ελληνική επικράτεια, περί το «Μακεδονικό» κυρίως) αλλά και του στόχου για οικοδόμηση κοινωνικής συνοχής· από την πλευρά, όμως, των νησιών και των μικροκοινωνιών τους, εφόσον δεν επρόκειτο για ολιγοκατοικημένους τόπους (όπως η Γυάρος και η Μακρόνησος)³¹², η μετατροπή των πα-

311. Κώδηξ της δικαστικής εφημερίδος «Θέμις», 1929, σ. 484-487· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 31995, σ. 350-361· Κώστας Γκριτζώνας, *Ομάδες Συμβίωσης 1925-1974. Η συντροφική απάντηση στη βία και τον εγκλεισμό*, Αθήνα 1998, σ. 16-19· Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 2004, σ. 55-58· Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 31999, σ. 280-282· Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 58-61· Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια*, σ. 214-215· Μπερτ Μπερτλς, *Εξόριστοι στο Αιγαίο. Αφήγημα Πολιτικού και Ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος*, Πρόλ. - Εισαγ. Ντέιβιντ Κλόουζ — Άλκης Ρήγος, Αθήνα 2002, σ. 137-247· Margaret E. Keppa, *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2004, σ. 22-26· η ίδια, «Τόπος εξορίας στον Μεσοπόλεμο», *Επτά Ημέρες, Ανάφη*, εφημ. *Η Καθημερινή*, 21/7/2002, σ. 20-21· η ίδια, «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση - Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης», Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, σ. 309-310.

312. Αλ. Παπαπαναγιώπου, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα 1992, κυρίως σ. 15-16, 67-86· Αλ. Δάγκας — Γ. Λεοντιάδης, *Κο-*

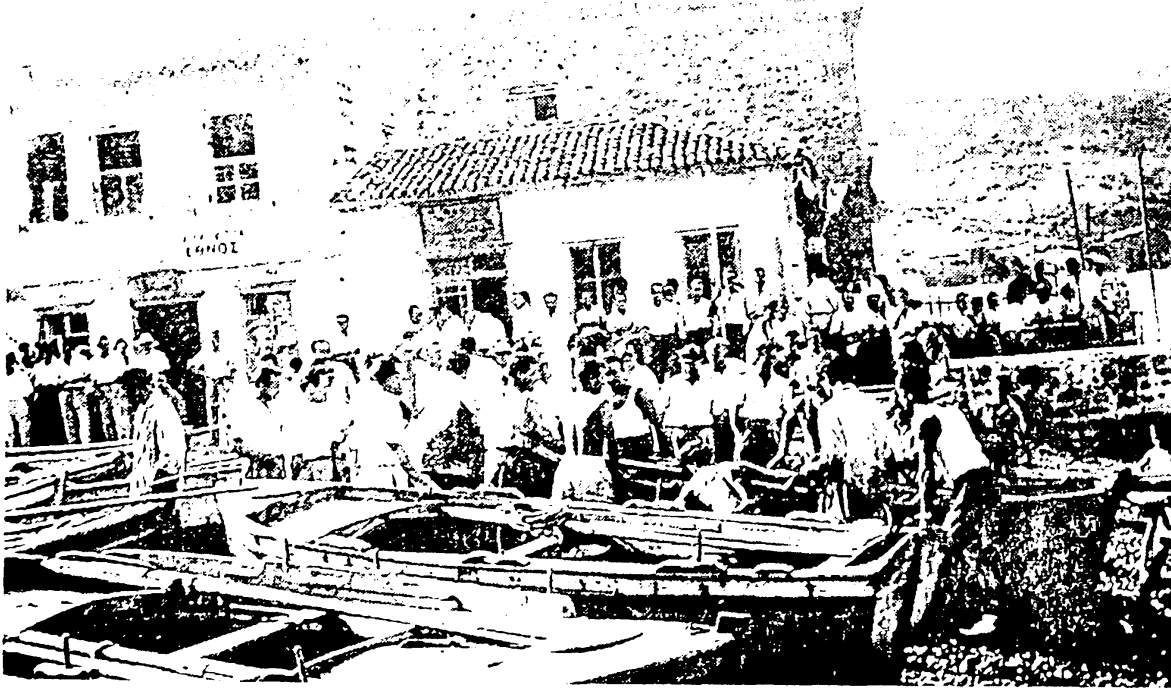

τρίων εδαφών σε «ιδεολογικά λοιμοκαθαρητήρια», καθώς έχουν χαρακτηριστεί³¹³, εσωτερικευόταν (αλλά και εν συνεχεία εξωτερικευόταν) ως εκτοπισμός των γεωγραφικών οντοτήτων και των κατοίκων στο σύνολό τους. Με άλλα λόγια: ο εκτοπισμός δεν περιοριζόταν στο κλάσμα εκείνο της πολιτικής ζωής το οποίο, ως «επικίνδυνο», εθεωρείτο αποβλητέο, αλλά επεκτεινόταν στους τόπους εκτοπισμού, δηλαδή στο συγκεκριμένο τμήμα του Αρχιπελάγους, αναλόγως αποκλεισμένου από τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Υπό αυτή την οπτική γωνία ερμηνεύονται, επί της ουσίας, ορισμένες πλευρές του ζητήματος, όπως η συμμετοχή των εκτοπισμένων στην τοπική οικονομία, έστω μετ' εμποδίων (βλέπε καλλιέργεια γης στην Ανάφη, στον Άγιο Ευστράτιο και στη Φολέγανδρο) ή η αντιμετώπιση εκτάκτων

μιντέρν και Μακεδονικό ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924, Αθήνα 1997, κυρίως σ. 73-90, 105-114· M. Mazower, *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα 2002, σ. 180-182, 205-207· Π. Βόγλης, *ό.π.*, σ. 56-60· John Koliopoulos – Thanos Veremis, *Greece, The Modern Sequel. From 1831 to the Present*, Λονδίνο 2002, σ. 288. Για τα στρατόπεδα Γυάρου και Μακρονήσου, από την εκτενή σχετική βιβλιογραφία βλέπε ενδεικτικώς: Γιούρα, *Το θανατονήσι. Ματωμένη βίβλος, συνλογική εργασία κρατουμένων*, εκδ. «Γνώσεις», Αθήνα χ.χ.ε.: Γιούρα. *Υπόμνημα κρατουμένων προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα*, Πρόλ.-Εισαγ. Γ. Πετρής, Αθήνα 1984· Βαρδής Βαρδινογιάννης – Παναγιώτης Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα. Όταν άνοιξαν οι βαριές αμπάρες κι έκλεισαν μέσα τους το μισό έθνος*, Αθήνα 1996, κυρίως σ. 122-227, 249-252, 455-460· Τάκης Μπενάς, *Του Εμφυλίου. Μνήμες των δύσκολων καιρών*, Αθήνα 1996, σ. 159-175· Βασ. Γιαννόγκωνας, *Αποδόσεις αγωνιστών*, Αθήνα 1974, σ. 7-8· Μαριγούλα Μαστρολέων-Ζέρβα, *Εξόριστες. Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι*, Αθήνα 2^η 1986, σ. 79-112· Π. Βόγλης, *ό.π.*, σ. 153-163, 168-172· Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμ. 2, Αθήνα 2001, σ. 571-587· Π. Αρώνης, «Γυάρος. Η Βασιλίη του Αιγαίου», εφημ. *Η Εποχή*, 28/7/2002, σ. 24· Μίνα Ξύδη, «Χωρική και Θεσμική Προσέγγιση, Προβλήματα», *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, 6-7 Μαρτίου 1998*, Αθήνα 2000, σ. 73-76· Ρένα Λευκαδίτου, «Οδοιπορικό στο Ιστορικό Τοπίο», *αυτ.*, σ. 83-88· Γιώργος Γιαννόπουλος, *Μακρόνησος. Μαρτυρίες ενός φοιτητή 1947-1950*, Αθήνα 2001. Αναφορικώς με τις συνθήκες διαβίωσης των κρατουμένων στη Μακρόνησο, αξίζει να διατρέξει κανείς τα κάτωθι έργα: Ν. Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1966· Ευάγγελος Μαχαίρας, *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα. Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*, Αθήνα 1999 και *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος. Συλλογική εργασία. Σύγχρονη Εποχή*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 2000-2003. Για την παλαιότερη ιστορία της Γυάρου: Συριανά Γράμματα, χρόνος 8ος, τχ. 32, Οκτ. 1995, *Αφιέρωμα στα Γιούρα και Αλ. Σαββίδης*, «Τα παλιά Γιούρα: ένα «διαβολονήσι» για τους Τούρκους», εφημ. *Η Καθημερινή*, 17/7/1994, σ. 23. Επίσης: Στρατής Μπαλάσκας, «Γυάρος. Ένα δάκρυ στο πέλαγος...», *Γεωτρόπιο*, τχ. 106, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 20/4/2000, σ. 36-49.

313. M. E. Kenna, *Τόπος εξορίας*, σ. 21.

4. Άγιος Ευστράτιος: κάτοικοι και πολιτικοί εξόριστοι (1950) [*Ai Stratis. Photographic images 1940-1970*, Υπουργείο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2000, σ. 40]

5. Γυάρος: η φυλακή [Γυάρος. Ημερολόγιο 2002, Υπουργείο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2001]

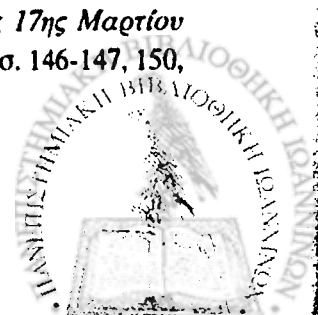

συνθηκών - δεινών από κοινού με τους κατοίκους (βλ. τον λιμό της Κατοχής, ιδιαιτέρως το 1942 στην Ανάφη και στον Άγιο Ευστράτιο αλλά και τον καταστρεπτικό σεισμό στον τελευταίο το 1968)³¹⁴. Από διάφορες αναφορές, παραθέτουμε ορισμένα χαρακτηριστικά μεγέθη ως προς τους εκτοπισμένους³¹⁵: από το 1912 εγκαταστάθηκαν στη Μακρόνησο περί τους 9.000 αιχμάλωτοι Τούρκοι, ενώ στις παραμονές της Κατοχής η Ανάφη διέθετε 220 (πολιτικούς) εκτοπισμένους, ο Άγιος Ευστράτιος 230, η Αίγινα 170, η Φολέγανδρος 130, η Κίμωλος 36 και το ζεύγος Ίου-Αμοργού (συμπεριλαμβάνονται οι έγκλειστοι φυλακών της Πύλου Μεσσηνίας) 50· αργότερα, κατά τον Ιούνιο-Ιούλιο 1948, η Ικαρία διέθετε 7.283 άρρενες εκτοπισμένους και η Γυάρος 8.111, ενώ η Χίος περιείχε 1.050 γυναίκες και η Μακρόνησος 15.000 κληρωτούς και 224 πολίτες. Ως προέκταση των ανωτέρω, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν, εν συνεχεία, τα συνολικά δημογραφικά μεγέθη, για κάποιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις: παραλείπονται τα σχετικώς πυκνοκατοικημένα νησιά (όπως Αίγινα, Ικαρία κ.ά.), όπου είναι δυσδιάκριτη η συμβολή του μεγέθους των εκτοπισμένων³¹⁶:

314. Γ. Γκριτζώνας, *ό.π.*, σ. 31· Π. Βόγλης, *ό.π.*, σ. 140-143· Γιώργης Καζάκος, *Αη Στράτης*, Αθήνα 1979, σ. 15-21, 113, 121, 131-147· Μ. Ε. Κεppα, *ό.π.*, σ. 22-23· η ίδια, *Η κοινωνική οργάνωση*, σ. 47-48, 67-69, 72, 126-128· η ίδια, «Ένα φωτογραφικό αρχείο από την Ανάφη: εικόνες από την καθημερινή ζωή των πολιτικών εξορίστων», *Ίστωρ*, τχ. 4, Απρ. 1992, σ. 120-123, 130-131· Τάσος Τσέλλος, *Πολιτιστική ζωή και δραστηριότητα του Στρατοπέδου Πολιτικών Εξορίστων του Αι-Στράτη (1950-1962)*, Αθήνα 2002, σ. 33, 59, 61, 64· Α. Γιαννόπουλος – Ε. Μπεχράκη – Γ. Παρασκευάδης, *ό.π.*, σ. 32· Ιω. Γιάννος, *ό.π.*, σ. 118-126· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 26/9/2002. Ένα διαφορετικό παράδειγμα, συμπληρωματικού, πάντως, ενδιαφέροντος: Λεμονιά Ρόδη, «Οι φυλακές Αιγίνης ή τα φαντάσματα του παρελθόντος», *Σχεδιά στ' ανοιχτά της Αίγινας*, τχ. 4, Απρ. 2004, σ. 74-76.

315. Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 465-466· Κ. Γκριτζώνας, *ό.π.*, σ. 25-41· Π. Βόγλης, *ό.π.*, σ. 96-99, 139-172· Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 282.

316. *Απογραφή προσφύγων, 1923*, σ. 29· ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως δήμων και κοινοτήτων*, τόμ. 28, *Νομός Κυκλάδων*, Αθήναι Ιούλιος 1962, σ. 74-75, 102-103, 128-129, 132-133, 170-171, 260-261· *αυτ.*, τόμ. 32, *Νομός Λέσβου*, Αθήναι Αύγουστος 1962, σ. 12-13· *αυτ.*, τόμ. 49, *Νομός Χανίων*, Αθήναι Οκτώβριος 1962, σ. 318-319· ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς*, Αθήναι 1972, σ. 113-116, 129, 177· ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 5 Απριλίου 1981 κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς*, Αθήναι 1982, σ. 123-124, 126, 139, 186· ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991 κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς*, Αθήνα 1994, σ. 146-147, 150, 167, 236.

Νησιά	1920	1923	1928	1940	1951	1961	1971	1981	1991
Άγιος Ευστράτιος	894	—	786	1.131	3.849	1.061	422	296	286
Ανάφη	559	—	565	785	532	471	353	292	261
Γαύδος	—	—	342	278	195	172	142	79	115
Γυάρος	2	—	28	31	7.139	244	2	—	—
Ίος	2.154	—	1.797	2.041	1.753	1.343	1.270	1.451	1.654
Μακρόνησος	54	5.262 (2.413 άρρηνες και 2.849 θηλείες)	38	36	4.484	12	12	4	—
Φολέγανδρος	541	—	545	618	440	357	646	567	558
Σύνολο	4.204	5.262	4.101	4.920	18.392	3.660	2.847	2.689	2.874

Κατ' αρχάς, οφείλουμε να επισημάνουμε τα αφορόντα στη Μακρόνησο κατά το 1923: τα δεδομένα προέρχονται από την απογραφή προσφύγων του 1923, στοιχείο το οποίο κατακυρώνει ότι το εν λόγω μικρονήσι χρησιμοποιήθηκε κατ' αρχάς ως λοιμοκαθαρητήριο προσφύγων, καθώς επισημάνθηκε ήδη πιο πάνω (σ. 81). Εν συνεχεία, για τη Μακρόνησο, κατά το 1951 ανιχνεύεται αναλόγως υψηλό μέγεθος, οφειλόμενο, βέβαια, στη συγκέντρωση εκτοπισμένων. Για τον ίδιο λόγο, δύο άλλα μικρονήσια, η Γυάρος και ο Άγιος Ευστράτιος, το 1951 εμφανίζονται επίσης με ένα αξιοσημείωτο δημογραφικό κεφάλαιο. Εδώ, ας σημειωθεί πως οι ανωτέρω περιπτώσεις παρουσιάζουν ομοιότητες με δύο άλλες νησίδες, τον Άγιο Γεώργιο και την Ψυττάλεια, αμφότερες στην περιοχή Σαλαμίνας, με παρεμφερείς ειδικές χρήσεις³¹⁷. Όσον αφορά, τώρα, στα υπόλοιπα νησιά εκτοπισμού, διαπιστώνεται πως οι πληθυσμιακές διακυμάνσεις δεν συνδέονται οπωσδήποτε με την παρουσία εκτοπισμένων, με μερική εξαίρεση τα αφορόντα στο διάστημα 1928-1951. Κατά τα άλλα, σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις εντοπίζονται ομοίως επιρροές στα μεταγενέστερα μεγέθη (Γυάρος - Άγιος Ευστράτιος). Πάντως, η πληθυσμιακή αύξηση που περιγράφεται σε νεότερες απογραφές (και κυρίως σε αυτή του 1991) δεν σχετίζεται, βέβαια, με το φαινόμενο του εκτοπισμού, το οποίο έπαψε να ισχύει από το 1974, αλλά με ένα νεοεμφανισθέντα παράγοντα: πρόκειται για την τουριστική ανάπτυξη (χαρακτηριστική η περίπτωση της μεταπολεμικής Ίου). Εν τούτοις, το θέμα αυτό θα εξετασθεί εκτενώς πιο κάτω.

317. Εδώ στο κείμενο VII, υποσημ. 20, 22-24.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε, κατ' αρχήν, στην επούλωση των πληγμάτων του αμέσου παρελθόντος. Όσον αφορά ειδικώς στις δημογραφικές απώλειες, οι νεκροί του αλβανικού μετώπου και της Κατοχής υπολογίζονται, έστω καθ' υπερβολήν, περί τους 500.000 (και συμπεριλαμβανομένων των απωλειών εξαιτίας μείωσης του ετήσιου δείκτη πληθυσμιακής μεταβολής, περί τους 900.000), ενώ για τις εκροές του Εμφυλίου παρέχεται η εκτίμηση των 200.000 περίπου ατόμων (νεκροί και πολιτικοί πρόσφυγες)· επίσης, συγκαταλέγονταν μεγάλης έκτασης πληθυσμιακές μετακινήσεις και υλικές ζημιές³¹⁸. Παραλλήλως, την ίδια εποχή και

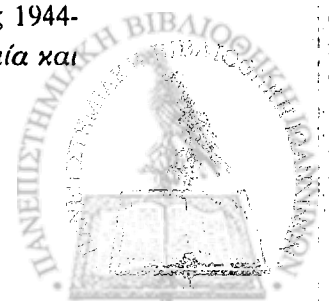
318. *Αγώνες και νεκροί του ελληνικού στρατού κατά το δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο 1940-1945*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1990· Νικ. Δηληγιάννης, *Δυτικομακεδόνες που θυσιάστηκαν στον ελληνο-ιταλικό και ελληνογερμανικό πόλεμο 1940-1941*, Σύλλογος Γαλατινέων Θεσσαλονίκης «Η Αγία Παρασκευή», Θεσσαλονίκη 1996· Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδος στον δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1946, σ. 37· ο ίδιος, *Καταστροφές οικισμών*, Αθήνα 1946, διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες· ο ίδιος, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού. Εισήγησις εις τον οργανισμόν ανοικοδομήσεως*, τόμ. 1, *Τα δεδομένα*, Αθήνα 1947, σ. 71-77· Η.Π., *Τι στοιχίσε ο πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1946, σ. 3-18· Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως, *Πίνακες καταστροφών οικοδομών της Ελλάδος*, Αθήνα 1946, διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες· *Εκτελεσθέντες επί Κατοχής*, Αθήνα 1947, ομοίως· Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο-ιταλικού πολέμου (28-10-40) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της Οκτώβριος 1944, Αθήνα 1987, ομοίως· Δημ. Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 2^η 1996, κυρίως σ. 76· Έκθεσις Πολέμου και Θυσιών της Ελλάδος 1940-1944, *Αρχαιολογικόν Μουσείον*, Αθήνα 1946, διάσπαρτες πληροφορίες· Κωνσταντίνος Καλλιγιάς, «Οι θυσίες και οι απώλειες του Ελληνισμού κατά τον δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Η Ελλάδα του '40» (19 και 20 Απριλίου 1991)*, Αθήνα 1993, σ. 16· Αγγελική Λαΐου, «Μετακινήσεις του πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, επιμ. Lars Baerentzen – Ι.Ο. Ιατρίδης – Ole L. Smith, Αθήνα 1999, σ. 67-114· Ξανθίππη Κοτσαγεώργη, «Έξοδος Ελλήνων και εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής (1941-1944)», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση. Διεθνές Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 75-104· η ίδια, *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 137-192· Ι.Κ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 147-152· Lars Baerentzen, «Το "παιδομάζωμα" και οι παιδουπόλεις της βασιλίσσας», *Μελέτες, ό.π.*, σ. 137-164· Νίκος Ροδίτσας, *Το δεύτερο Παιδομάζωμα (1948)*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 34-37· Ειρήνη Λαγάνη, *Το "Παιδομάζωμα" και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953. Μία κριτική προσέγγιση*, Αθήνα 1996, σ. 58· Κώστας Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του Εμφυλίου πολέμου. Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα 1948, σ. 97· Μ. Ristović, *A long Journey Home: Greek Refugee Children in Yugoslavia 1948-1960*, Θεσσαλονίκη 2000, κυρίως σ. 15-47, 119-127· Απόστολος Στρογγύλης,

συγκεκριμένα από το 1948 (βλ. Σχέδιο Μάρσαλ), άρχισε η ανάμιξη του αμερικανικού παράγοντα στις πολιτικές εξελίξεις της περιοχής, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, δεδομένο που είχε ως συνακόλουθο ανάλογες και πολυεπίπεδες εξαρτήσεις για τη χώρα³¹⁹. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέ-

«Διαστάσεις του οικονομικού προβλήματος στις ώρες της απελευθέρωσης», *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα - νέες προσεγγίσεις*, επιμ. Γρ. Φαράκος, Αθήνα 2000, σ. 31-40· Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2004, σ. 33-36· Τ. Αποστολόπουλος, *Μεσοσηνιακή εκατόμβη 1940-1944 (1.642 βιογραφικά Μεσοσηνίων που θυσιάστηκαν για την πατρίδα την περίοδο 1940-1944)*, Καλαμάτα 2000, συνολικού ενδιαφέροντος· Δημ. Βαρθαλίτης, «Η κίνηση του πληθυσμού της Σύρας κατά την Κατοχή», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 15, Ιούλ. 1991, σ. 251-252· Χρ. Λούκος, «Τα δημογραφικά της Κατοχής», *Αρχειοτάξιο*, τόμ. 3, Μάιος 2001, σ. 90-93· Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 74-78· Ι. Θ. Μαλακάσης, «Συγκριτικοί πίνακες των ανθρώπινων απωλειών της ελληνικής ναυτιλίας 1939-1945 (Φορηγού, Ακτοπλοϊκής, Ιστιοφόρου)», Ανάτυπο από *Δωδώνη*, τόμ. ΚΔ' και ΚΕ' (1995, 1996)· Βασίλης Γούναρης – Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία - Αντίσταση και Επιβίωση*, πρόλ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 199-247· Κώστας Χατζηπατέρας – Μαρία Φαφαλιού-Δραγώνα, *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής*, Αθήνα 2002· Νικ. Γ. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες από τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, τόμ. Β', Αθήνα 1986, σ. 507-601· Χρ. Δ. Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο. Ιστορική μελέτη δεκαετίας 1940-1950*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 603-629· Αριστείδης Θεοχάρης, *Στη Στερεά Ελλάδα με το Δημοκρατικό Στρατό, 1945-1949*, Αθήνα 2002, σ. 435-499· Δημήτρης Κυριαζής, *1940-1950. Η δεκαετία που συγκλόνησε τη χώρα. Πόλεμος - Κατοχή - Εθνική Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα 2002, σ. 115-116, 126-136, 409-414, 454· Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, τόμ. 1, σ. 50-51, 71-73, 175-177, 410-411 και τόμ. 2, σ. 67-72, 88-91, 108-109, 571-627· Ροσέτος Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40», Χ. Φλάισερ (επιμ.), *ό.π.*, σ. 335· Νίκος Πολύζος, *Δημογραφική πρόκληση. Υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981, σ. 47-48· Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα 2001, σ. 125-128· Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: Ο Εμφύλιος*, Αθήνα 1981, κυρίως σ. 325-401· Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. 1, Αθήνα 1989, σ. 195-196. Ειδικώς για τα ψυχολογικά προβλήματα, εξαιτίας του λοιμού και της κατοχής: Φ. Σκούρας – Α. Χατζηδήμος – Α. Καλούτσης – Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Αθήνα 1991.

319. Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 86-99· Ε. Ανδρικοπούλου – Γ. Κανκαλάς, *Η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου. Θεωρία και Πρακτική*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 116-132· Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Προβλήματα - Επιλογές (με τη συνεργασία της Βάσως Πορταρίτου)*, Αθήνα 1979, σ. 326· Γ. Σταθάκης, *ό.π.*, σ. 135-141· ο ίδιος, «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης. Η κρίσιμη περίοδος 1944-1953», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 7, τχ. 12-13, Ιούν.-Δεκ. 1990, σ. 59-60 (το ίδιο στο *Οικονομία και*

ρον μας στις οικονομικές διεργασίες, θα πρέπει να σημειώσουμε κατ' αρχήν ότι παρά την αρχική ανάκαμψη και τις γενικές προσδοκίες - προτάσεις περί ανάγκης εθνικού σχεδιασμού με κύριο στόχο τη βαριά βιομηχανία, η ελληνική οικονομία αντιμετώπισε πλείστες δυσχέρειες (δομικού και συγκυριακού τύπου): οι όποιες χρηματοπιστωτικές και λοιπές διευκολύνσεις παραχωρήθηκαν στον τομέα της μεταποίησης δεν εντάχθηκαν σε ένα μακροπρόθεσμο πρόγραμμα για την ισόρροπη ανάπτυξη των δραστηριοτήτων στον χώρο³²⁰. Έτσι, οι βασικοί άξονες στους οποίους κινήθηκε η μεταπολεμική οικονομία, απηχώντας και τις τελικές επιλογές του αμερικανικού παράγοντα, συνέπεσαν περίπου με τα προτεινόμενα από τον Κυριάκο Βαρβαρέσο, στη γνωστή έκθεσή του (1952): κοντολογίς, οι εν λόγω προτάσεις ήσαν οι ακόλουθες³²¹: α) αύξηση της αγροτικής παραγωγής (εγγειοβελτιω-

Πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλος, τόμ. Α', Αθήνα 1992, σ. 9)· ο ίδιος, «Η οικονομία κατά τον Εμφύλιο πόλεμο», *Ο Εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949)*, επιμ. Ηλ. Νικολακόπουλος – Άλκης Ρήγγος – Γρηγ. Ψαλίδας, Αθήνα 2002, σ. 52-56, 66· Ιωάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961*, Αθήνα 2002, σ. 235-254· Βασ. Λευκαδίτης, *Η δεκαετία 1939-1949. Το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ και οι εξ αυτών επιπτώσεις δια την εθνικήν άμυναν της Ελλάδος*, Αθήνα 1976, κυρίως σ. 67-75, 83-97· Αθ. Σμπαρούνης, *Η οικονομία του Σχεδίου Μάρσαλ και του Οργανισμού Κοινής Ασφαλείας*, Αθήνα 1952, διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες· Μ. Νικολινάκος, *ό.π.*, σ. 66-69· Αργύρης Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης. Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σ. 419-460· Ι.Ο. Ιατροίδης, «Η Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα, 1945-9». *Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, επιμ. Ντέιβιντ Κλόουζ, Αθήνα 1996, σ. 239-265· Ανδρέας Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα 1993, σ. 161. Ένα κλασσικό κείμενο κριτικής για το Σχέδιο Μάρσαλ: Πολ Μ. Σουήζυ, «Το Σχέδιο Μάρσαλ και η Κρίση της Δυτικής Ευρώπης», Π. Μ. Σουήζυ, *Το Παρόν σαν Ιστορία. Δοκίμια και Κριτικές πάνω στον Καπιταλισμό και το Σοσιαλισμό*, Αθήνα 1978, σ. 83-90.

320. Σ. Καραγιάννη – Α. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 95-97· Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν*, σ. 141-161, 181-182, 227-236, 261-279· ο ίδιος, *Η διαμόρφωση*, σ. 66-74 και 12-27 αντιστοίχως· Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 102-106· Δημ. Μπάτσης, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, κυρίως σ. 193-373· Άγγελος Αγγελόπουλος, *Οικονομικά. Άρθρα και Μελέτες 1946-1967*, τόμ. Α', Αθήνα 1974, σ. 22-25, 68-73, 92-93, 154-161 και τόμ. Β', Αθήνα 1974, σ. 458-463.

321. Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, πρόλ. Ι. Πεσμαζόγλου - εισαγ. Κ. Κωστής, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 62-75, 338-354, 419-503· J. Meunaud – Π. Μερλόπουλος – Γ. Νοταράς, *ό.π.*, σ. 418-419, 429, 433-438, 459, 466-472,

τικά έργα, βελτιωμένοι σπόροι, οργάνωση παραγωγής κ.ά.)· β) ανάπτυξη μικρών και ανταγωνιστικών επιχειρήσεων, για την παραγωγή αγαθών (κυρίως εισαγομένων) ευρείας κατανάλωσης· γ) ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας, εξασφαλίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Ακόμη, στην έκθεση υποστηρίζεται η αναγκαιότητα παροχής κινήτρων, φορολογικών διευκολύνσεων και άλλων, για την προσέλκυση ξένων κεφαλαίων στη βιομηχανία. Εν τούτοις, ως προς το τελευταίο, η δραστηριότητα των ξένων κεφαλαίων μάλλον επιβάρυνε την ελληνική οικονομία (εξαιτίας φορολογικών απαλλαγών κ.ά.) παρά συνέβαλε στην εγχώρια εκβιομηχάνιση³²². Παράλληλα, η στροφή της ελληνικής οι-

479-488· Σ. Καραγιάννη – Α. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 100· Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 55-56· Γ. Σταθάκης, *Τό Δόγμα Τρούμαν*, σ. 403-414· ο ίδιος, *Η διαμόρφωση*, σ. 66-74 και 10-11, 18-21, 27· ο ίδιος, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα», *Επιστημονικό Συμπόσιο «1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία» (10-12/11/2000)*, Αθήνα 2002, σ. 46-47, 56· ο ίδιος, «Οικονομία και θεσμοί - Από την προπολεμική “βιωσιμότητα” στη μεταπολεμική “εκβιομηχάνιση”», Χ. Φλάισερ (επιμ.), *ό.π.*, σ. 364-366, 368-369· Ν. Παπαμίχος, «Η μεταπολεμική πόλη, πόλη αντιπαροχής», *αυτ.*, σ. 79-86· Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 143-161· Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *ό.π.*, σ. 105, 329-338, 356· Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση*, σ. 146-147· Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 200· Ανδρέας Κιντής, *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα 1982, σ. 39-43, 154-162· Καλλιόπη Νικολάου, «Διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας», *Σεμινάριο για την διάρθρωση και τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας*, έκδ. ΑΒΣΠ (Καθηγητής Α. Λάζαρης), Πειραιάς 1982, σ. 9-16· Αντώνης Μουσιδής, «Η κοινωνικοοικονομική φύση της αγροτικής εκμετάλλευσης στην ελληνική γεωργία σήμερα: “Σχέσεις μεγέθους εκμετάλλευσης και είδους καλλιέργειας”», *Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο «Οικονομία και Αγροτικός τομέας». Πρακτικά, τόμ. Α' , Αθήνα 1986*, σ. 161· Α. Λύτρας, *ό.π.*, σ. 164-170· Κ. Βεργόπουλος, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, *ό.π.*, σ. 529-559· Χρ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 366· ο ίδιος, «Η Πολιτική Οικονομία της Μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, διεύθ. Β. Κρεμμυδάς, Αθήνα 1999, σ. 301-302, 306-308. Ειδικώς για την οικοδομική δραστηριότητα: Ομάδα μελέτης, *Οι οικοδόμοι και η οικοδομή στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 11-46.

322. Ε. Ανδρικοπούλου – Γ. Κανκαλάς, *ό.π.*, σ. 116-132· Δ. (Τάκης) Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978, σ. 109-112, 213-216· Δ. Χαράλαμπος, *ό.π.*, σ. 78-79, 84-87· Σ. Καραγιάννη – Α. Νικολάου, *ό.π.*, σ. 99, 101-111· Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 57-60· Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν*, σ. 416-417· ο ίδιος, *Η διαμόρφωση*, σ. 72-74 και 18-19, 25· Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *ό.π.*, σ. 344-347· Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 145· Α. Κιντής, *ό.π.*, σ. 161-162· Α. Λύτρας, *ό.π.*, σ. 166. Ειδικώς για τη βιομηχανική δραστηριότητα: Νικ. Σιδέρης, *Η ελληνική βιομηχανία. Βιομηχανική παραγωγή και αξία αυτής κατά τα έτη 1953 και 1954 εν συγκρίσει προς τα έτη 1939 και 1949. Κατάλογος των κυριωτέρων εργασιών*, Αθήνα 1955, σ. 362-365.

κονομίας, εν όψει και της προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων, προς τις εξωτερικές αγορές είχε ως φυσικό συνακόλουθο το άνοιγμα των εμπορικών συνόρων της χώρας, τη χαλάρωση δηλαδή των προστατευτικών μέτρων απέναντι στην εγχώρια γεωργία και τη μεταποίηση³²³. Με την τελευταία προϋπόθεση, η εντατικοποίηση στην αγροτική παραγωγή (αν και μετ' εμποδίων, εξαιτίας πολυτεμαχισμού της ιδιοκτησίας αλλά και σε συνάφεια με τον γεωγραφικό παράγοντα), μέσω εισαγόμενων λιπασμάτων και τεχνολογίας, είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο του κόστους· σε ένα δεύτερο χρονικώς επίπεδο, η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με τη μείωση των κρατικών επιδοτήσεων στον αγροτικό τομέα, οδήγησε στη συμπίεση του αγροτικού εισοδήματος³²⁴. Υπό αυτούς τους όρους συντελέσθηκε μία σοβαρή οικονομική κάμψη στην ύπαιθρο, περί το τέλος της δεκαετίας του 1950, με συνέπεια τη σταδιακή εγκατάλειψή της από σημαντικό τμήμα των κατοίκων, οι οποίοι συγκρότησαν ένα εκτεταμένο μεταναστευτικό κύμα· η εν λόγω πληθυσμιακή εκροή, διόλου τυχαίο, συνέπεσε με (και κυρίως ακολουθήθηκε από) ανάλογη οικονομική άνοδο³²⁵.

Σε ό,τι αφορά στις πληθυσμιακές μετακινήσεις, λοιπόν, κατ' αρχάς διαπιστώνονται εκτεταμένες τροφοδοτήσεις της πεδινής ζώνης, από πληθυσμιακά κεφάλαια με προέλευση ορεινές περιοχές· το φαινόμενο ανιχνεύεται επίσης σε νησιωτικές οντότητες, ιδιαίτέρως μάλιστα στις περιπτώσεις όπου υπάρχει μία άξια λόγου ενδοχώρα³²⁶. Συνεπώς, σε σχέση με το δεύτερο σκέλος, παραδείγματα όπως αυτό του Αγκιστρίου, στο οποίο παρατηρούνται πληθυσμιακές μετακινήσεις του είδους, παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον, κυρίως εξαιτίας της αμελητέας γεωγραφικής έκτασης των συγκεκριμένων νησιών³²⁷. Σε ένα άλλο πεδίο, ανάλογο ενδιαφέρον παρου-

323. Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 56-57, 71-72, 75· Αντ. Μωυσίδης, *ό.π.*, σ. 162-163.

324. Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 71-72, 75-76· Άγγελος Αγγελόπουλος, *Θεωρία και Πολιτική της Οικονομικής αναπτύξεως*, Αθήναι 1968, σ. 250-252· Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 146-147· Αντ. Μωυσίδης, *ό.π.*, σ. 162-163· Θ. Σακελλαρόπουλος, «Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της», *Οικονομία και Πολιτική*, *ό.π.*, σ. 113-114 (το ίδιο κείμενο στο *Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο*, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα 1986, σ. 373-374 αντιστοίχως)· J. Meynaud — Π. Μερλόπουλος — Γ. Νοταράς, *ό.π.*, σ. 450-454, 482-483.

325. Σ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 80-83· Δ. (Τ.) Μπενάς, *ό.π.*, σ. 213-216, 318-328· Δ. Χαράλαμης, *ό.π.*, σ. 83· V. Filias, *ό.π.*, σ. 18-19· Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν*, σ. 420-422. Εκτενής βιβλιογραφία για τη μεταπολεμική μετανάστευση: Κ. Κόμης, *Μικρονησιωτικά*, σ. 232-233.

326. Δ.Γ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 102-103· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 473-486.

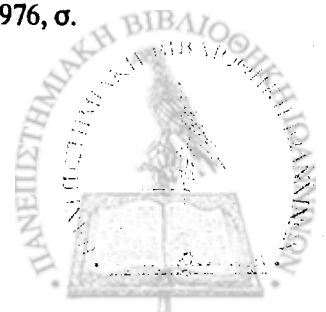
327. Εδώ στο κείμενο VII, Πίν. 21.

σιάζει η εξέλιξη των συνολικών μετακινήσεων (εισροές-εκροές), κατά γεωγραφικό διαμέρισμα: ακολούθως, παρατίθενται τα στοιχεία για τον νησιωτικό ειδικώς χώρο, στο διάστημα 1956-1961, γνωστού όντος, πάντως, πως αυτά εμπεριέχουν επίσης τις εσωτερικές μετακινήσεις, σε επίπεδο διαμερισματος³²⁸: στα νησιά του Ιονίου, εισροή 10.100 ατόμων έναντι εκροής 24.100 (δεσπόζει η εκροή κατά 139%): στα νησιά του Αρχιπελάγους γενικώς (εκτός Κρήτης), 25.100 έναντι 52.000 (δεσπόζει επίσης η εκροή κατά 108%): τέλος, στην Κρήτη, 34.100 έναντι 51.800 (ομοίως κατά 52%). Πάντως, είναι γεγονός ότι ο κύριος πληθυσμιακός όγκος, στο σύνολο της χώρας, κατευθύνθηκε προς τα αστικά κέντρα, φαινόμενο το οποίο διόγκωσε τον αστικό πληθυσμό [υπ' όψιν: το 1951 ο αστικός πληθυσμός αποτελούσε το 37,7% έναντι 14,8% του ημιαστικού και 47,5% του αγροτικού, ενώ το 1981 οι αναλογίες ανέρχονταν σε 58,1%, 11,6% και 30,3% αντιστοίχως: ακόμη, το 1951 η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη διέθεταν 1.378.586 και 302.635 κατοίκους, έναντι 3.027.331 και 706.180 το 1981]³²⁹. Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως το 1960, το 23,2% του πληθυσμού της πρωτεύουσας προερ-

328. Δ.Γ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 98-99. Επίσης: Διον. Φράγκος, «Η εσωτερική μετανάστευσις κατά την περίοδον 1966-1971. Ανάλυσις των δεδομένων της Απογραφής Πληθυσμού της 14ης Μαρτίου 1971. Μέρος πρώτον», *Επιθεώρησις Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 21-22, Ιουλ.-Δεκ. 1974, κυρίως σ. 204-210.

329. Μελέτιος Θεόφιλος, «Μερικαί όψεις της “γεωγραφίας του πληθυσμού” της Ελλάδος», *Επιθεώρησις Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 23, Ιαν.-Απρ. 1975, σ. 85-102· Χ. Συμεωνίδου, «Διαχωρική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδος», *αυτ.*, σ. 103-117· Δ. Φράγκος, *ό.π.*, Μέρος δεύτερον, *αυτ.*, σ. 118-132· Σοφία Αντωνοπούλου, «Εκβιομηχάνιση, αγροτική έξοδος και το ζήτημα της στέγης στις χώρες της περιφέρειας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η ελληνική εμπειρία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69 (1988), σ. 156-176· *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας*, τόμ. 1, *Οι πόλεις*, επιμ. Θ. Μαλούτας, ΕΚΚΕ, Αθήνα-Βόλος 2000, σ. 14-25· Σταύρος Θεοφανίδης, *Θεωρία και Τεχνική της Κοινωνικής Λογιστικής*, τόμ. Α', Αθήνα 1979, σ. 220· Αντ. Γεωργούλας, *Τροχιές σε Σύμπτωση. Αγροτική έξοδος, Κράτος, Αστικάς χώρος εργασίας στην Ελλάδα (1950-1985)*, Αθήνα 1997, σ. 49-51· Μιχάλης Παπαδάκης, «Μορφολογικά χαρακτηριστικά του εθνικού αστικού δικτύου», *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα. Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου, Αθήνα 5-6 Οκτ. 1992*, ΕΚΚΕ, επιμ. Β. Κοτζαμάνης - Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Αθήνα 1994, σ. 215-218· Γ. Πετράκος - Β. Κοτζαμάνης, «Η μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα: εκτίμηση χρονολογικών σειρών για την περίοδο 1961-1991», *αυτ.*, σ. 222-223· John Baxevanis, «Population, internal migration and Urbanization in Greece», *Balkan Studies*, No 6 (1965), σ. 83-98· *Χωροταξική πολιτική. Πρόγραμμα αναπτύξεως 1976-1980*, ΚΕΠΕ, Αθήνα 1976, σ. 101-119.

χόταν από νησιά, αναλυτικώς ως εξής³³⁰: από νησιά του Ιονίου το 4%, από το Αρχιπέλαγος το 13,9% και από την Κρήτη το 5,3%.

Μετατοπιζόμαστε στο θέμα της εξωτερικής μετανάστευσης, σημειώνοντας κατ' αρχάς πως τα εμβάσματα των μεταναστών εξακολούθησαν να αποτελούν βασική πηγή εσόδων για την ελληνική κοινωνία³³¹: στο διάστημα 1958-1977 μετακινήθηκαν 1.140.726 συνολικώς άτομα, εκ των οποίων 381.296 (το 33,42%) προς υπερπόντιες χώρες. Εξειδικεύοντας, τώρα, την παρατήρησή μας στα αφορόντα στον νησιωτικό χώρο, επισημαίνουμε την ύπαρξη μίας γενικής κάμψης, σε σχέση με την πληθυσμιακή κινητικότητα του μεσοπολέμου³³², αν και ειδικώς οι προερχόμενοι από το Αρχιπέλαγος (υπενθυμίζεται πως εξαιρείται η Κρήτη) διατήρησαν την πρώτη θέση, μεταξύ των νησιωτών στο σύνολό τους. Αναλυτικότερα, σε επίπεδο γεωγρα-

330. E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 563. Επίσης: Β. Κοτζαμάνης, *Αθήνα*, σ. 9-30· ο ίδιος, «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας. Πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77 (1990), σ. 97-126· Guy Burgel, *Αθήνα*. *Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Αθήνα 1976, κυρίως σ. 189-205· Bernard Kayser – Pierre-Yves Pechoux – Michel Sivignon, *Exode rural et attraction urbaine en Grèce*, Αθήνα 1971, κυρίως σ. 17-56.

331. Κώστας Βεργόπουλος, «Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό νότο», *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα 1986, σ. 62-63· Νικήτας Πατινιώτης, *Εξάρτηση και μετανάστευση. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα 1990, σ. 205-221, 261-263· Xenophon Zolotas, *International labor migration and economic development*, Αθήνα 1966, κυρίως σ. 47-62 [βλ. ανωτ. υποσημ. 308]· Α. Καλαματιανού, *ό.π.*, σ. 15· Αντ. Γεωργούλας, *ό.π.*, σ. 49· Ι.Κ. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 133-140· Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 325-328· Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα 1986, σ. 46· Ε. Καβουριάρης, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, επιμ. Μ. Νικολινάκος, Αθήνα 1974, σ. 24-62· Α. Angelopoulos, «The anatomy of emigration in Greece», *Essays*, *ό.π.*, σ. 6· V. Filias, *ό.π.*, σ. 31-32· Σάββας Ρομπόλης, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής», *Επιστημονικό Συμπόσιο, 1949-1967*, *ό.π.*, σ. 299-310. Επίσης: Στ. Θεοφανίδης, *ό.π.*, σ. 234· Έκθεσις της Ελληνικής Αντιπροσωπείας περί του Συνεδρίου Μεταναστεύσεως Διοργανωθέντος υπό του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών συνελθόντος εν Leysin της Ελβετίας τη 11-16 Ιουνίου 1961, εν Αθήναις 1961, διάσπαρτες σχετικές πληροφορίες· Θ. Κονταργύρης, *ό.π.*, σ. 63 κ.ε. Επίσης, γενικώς: Ανδρέας Παπαγεωργόπουλος, *Ο Αυστραλιώτης Ελληνισμός*, Σίδνεϋ 1981 και *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 84-85 (1994), *Έλληνες μετανάστες στην πολυπολιτισμική κοινωνία της Αυστραλίας*.

332. Βλ. ανωτ. υποσημ. 310.

φικού διαμερίσματος, η αναλογία στη συνολική εκροή είχε ως εξής³³³: από τα νησιά του Ιονίου, 1% κατά το διάστημα 1955-1959 και 2% κατά το 1960-1964· από το Αρχιπέλαγος, 6% και 5% αντιστοίχως· τέλος, από την Κρήτη, 1% και 2,5%. Εν συνεχεία, προχωρούμε σε μία άλλου τύπου επεξεργασία των δεδομένων, σε σύγκριση με το συνολικό πληθυσμιακό κεφάλαιο κατά γεωγραφικό διαμέρισμα· ας σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση διατίθενται κειχωρισμένως τα στοιχεία για την Εύβοια, συγκαταλεγόμενα έως τώρα στα αφορόντα στην κεντρική Ελλάδα³³⁴: κατά το διάστημα 1961-1965, το ποσοστό της νησιωτικής εκροής ανήλθε στο 13,4% του τοπικού πληθυσμού, αναλυτικότερα 3,0% από τα νησιά του Ιονίου, 1,0% από την Εύβοια, 6,0% από τα νησιά του Αρχιπελάγους και 3,4% από την Κρήτη. Για συγκριτικούς λόγους επισημαίνεται ότι το 1961 η αναλογία εκάστου δημογραφικού μεγέθους επί του συνόλου της χώρας ανερχόταν στο 2,5%, 2,%, 5,7% και 5,8% κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. Επομένως, διαπιστώνεται ότι μόνο σε δύο από τα ανωτέρω διαμερίσματα (νησιά Ιονίου και Αρχιπελάγους) υπήρξε μία άξια λόγου εκροή, εφόσον ο δείκτης μετανάστευσης υπερέβαινε την πληθυσμιακή αναλογία στο σύνολο της χώρας. Ωστόσο, ας επισημανθεί, σε τρία άλλα διαμερίσματα, της βόρειας Ελλάδας, σημειώθηκε πράγματι ογκύδης μετανάστευση: πρόκειται για την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Παρατίθεται, κατά περίπτωση, ο δείκτης μετανάστευσης έναντι της αναλογίας του τοπικού πληθυσμιακού κεφαλαίου³³⁵: 7,2% έναντι 4,2%, 36,7% έναντι 22,6% και 7,4% έναντι 4,2%. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σημαντική εκροή στις ανωτέρω περιοχές, εκτός του γεωγραφικού-οικονομικού παράγοντα (όπως στην Ήπειρο), συνδέεται με το γεγονός πως εφάπτονταν (και εφάπτονται) των εθνικών συνόρων, στο πλαίσιο μάλιστα του ψυχρού πολέμου³³⁶, με αναμενόμενες

333. Δ.Γ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 139-140. Επίσης: Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 587· Α. Καλαματιανού, *ό.π.*, σ. 17· Β. Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα 1968, σ. 83-85· Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *ό.π.*, σ. 90· Β. Kayser – Ρ.-Υ. Pechoux – Μ. Sivignon, *ό.π.*, σ. 17-56· Ν. Πατινώτης, *ό.π.*, σ. 214-217· Ηλίας Μπεριάτος, «Εξελίξεις και επιπτώσεις της μεταναστευτικής κίνησης στον νησιωτικό χώρο. Η περίπτωση των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77 (1990), σ. 62-96· *Απόδημοι Έλληνες*, έκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972, σ. 17-28.

334. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 587· Β. Kayser, *ό.π.*, σ. 84· Β. Kayser – Ρ.-Υ. Pechoux – Μ. Sivignon, *ό.π.*, σ. 55· V. Filias, *ό.π.*, σ. 22-26.

335. *Αυτ.*

336. Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστο-*

επιπτώσεις στο οικονομικό πεδίο, οι οποίες, έχοντας ως παράλληλο δεδομένο τη γενική κρίση του αγροτικού τομέα³³⁷, παρουσίασαν αναλόγως εκτεταμένη μετανάστευση· ειδικώς, όμως, στη Μακεδονία και στη Θράκη, κάποια συμβολή πρέπει να είχαν και τα δημογραφικά διαθέσιμα, οφειλόμενα στη μαζική εγκατάσταση προσφύγων το 1922 (το 61% του συνόλου)³³⁸. Συνεχίζοντας, τώρα, με τον νησιωτικό χώρο, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι μόνο το 34% των προερχομένων από το Ιόνιο κατευθύνθηκε προς υπερπόντιες χώρες· την ίδια κατεύθυνση έλαβε επίσης το 57% των Αρχιπελαγιτών (το 43% προτίμησε την Αυστραλία)³³⁹. Επιπλέον, η πλειοψηφία των Επτανησίων και των Κρητικών επέλεξε την Ευρώπη (το 73% και 60% του συνόλου αντιστοίχως)³⁴⁰.

Η επομένη δέσμη διαπιστώσεων συνοψίζεται στην επισήμανση ότι χαρακτηριστικές παράμετροι του οικισμένου χώρου και των δημογραφικών δεικτών της χώρας αποτέλεσαν παρεπόμενο των ανωτέρω πληθυσμιακών μετακινήσεων στο σύνολό τους (εισροές-εκροές): σε σχέση με τις ανθρώπινες απώλειες κατά τη δεκαετία του 1940 αλλά και την εσωτερική μετανάστευση ερμηνεύονται σήμερα τόσο η εγκατάλειψη της αγροτικής ενδοχώρας (για την οποία ευθύνεται επίσης η εξωτερική εκροή) όσο και τα πολυάριθμα περιβαλλοντικά προβλήματα των μεγάλων αστικών κέντρων (και κυρίως της Αθήνας)³⁴¹· σε σχέση επίσης με τις απώλειες κατά τη δεκαετία

ρία (1945-1963), Αθήνα 1992, σ. 39-42· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Αθήνα 2001, σ. 67-299· Ιωάννης Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 83-132· John Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991. Πολιτική ιστορία*, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 37-130· Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα 2^η 1999, κυρίως σ. 289-328· Γ. Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 223-224.

337. Paul Vougas, *The changing economy of Northern Greece since world war II*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 182, 221. Επίσης, βλ. ανωτ. υποσημ. 320-325.

338. Βλ. ανωτ. υποσημ. 288.

339. Δ.Γ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 142· Α. Καλαματιανού, *ό.π.*, σ. 18· Β. Kayser, *ό.π.*, σ. 79-80, 87· Ηλ. Μπεριάτος, *ό.π.*, σ. 76· Ν. Πατινιώτης, *ό.π.*, σ. 208-211· *Απόδημοι Έλληνες*, σ. 27.

340. Δ.Γ. Τσαούσης, *ό.π.*, σ. 142.

341. Δημήτρης Οικονόμου, «Η περιβαλλοντική διάσταση της πολεοδομικής πολιτικής στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Η βιώσιμη πόλη*, επιμ. Μιχάλης Μοδινός – Ηλίας Ευθυμόπουλος, Αθήνα 2000, σ. 47-70· Πάνος Πλαγιαννάκος, «Η εξέλιξη της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στον αστικό χώρο», *αυτ.*, σ. 122-143· Κ. Τσουκαλάς, *Ανα-γνώσεις ενός κόσμου που θα μπορούσε να είναι άλλος*, Αθήνα 2002, σ. 85-92, 109-117, 126-129· *Τεχνικά Χρονικά*, τόμ. 11-12 (1978), *Το πρόβλημα Αθήνα· Κρίσιμα προβλήματα περιβάλλοντος της μεζονος περιοχής Αθηνών*, έκδ. Ελληνικής Εταιρείας Ερεύνης - Ελέγχου Ρυπάνσεων Υδάτων - Εδάφους -

του 1940 και πολύ περισσότερο με την εκτεταμένη εξωτερική μετανάστευση που ακολούθησε, μέσω των οποίων επλήγη ιδιαίτερος ο ενεργός πληθυσμός, ερμηνεύεται η μείωση των γεννήσεων (σχετική και με σύγχρονες οικονομικές-κοινωνικές παραμέτρους) και η γήρανση του ελληνικού πληθυσμού, εξέλιξη, πάντως, για την οποία δεν λείπουν οι μη επιστημονικές-εθνικιστικές (από κάθε άποψη συντηρητικές) προσεγγίσεις, εκ μέρους δημογράφων και κυρίως συλλόγων πολυτέκνων³⁴². Παραλλήλως, σε ό,τι αφο-

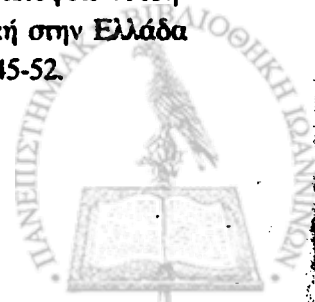
Αέρος, Αθήνα Νοέμβριος 1981· Ευστάθιος Σορώκος, «Πολιτική γης και κοινωνική μορφολογία του ελληνικού χώρου», *Πολεοδομική οργάνωση. Πρόγραμμα αναπτύξεως 1976-1980*, ΚΕΠΕ, Αθήναι 1976, σ. 247-259· Δ. Γερούκαλης, «Αθήνα: Αγώνας για την επιβίωση», *Οικολογία και Περιβάλλον*, τχ. 1982/1 (Μάρτιος-Απρ. 1982), σ. 16-18· Σ. Σεκλιζιώτης, «Φυτά και ρύπανση της ατμόσφαιρας», *αυτ.*, τχ. 1982/2 (Μάιος-Ιούν. 1982), σ. 65-71· Αχ. Γρηγορογιάννης, «Υδροκεφαλισμός και ακρομεγαλία του συγκροτήματος Πρωτεύουσας», *αυτ.*, σ. 76-80· Ξεν. Κόζαρης, «Βιομηχανική δραστηριότητα, θέρμανση χώρων και ατμοσφαιρική ρύπανση», *αυτ.*, τχ. 1982/3 (Ιούλ.-Αύγ.), σ. 72-80· Αντί, περ. Β', τχ. 377, 1/7/1988. *Φάκελος: ο Ελαιώνας*, σ. 27-41· *αυτ.*, τχ. 155, 4/7/1980, *Το πρόβλημα Αθήνα και τχ. 156*, 18/7/1980, σ. 26-40· *αυτ.*, τχ. 157-158, 1/8/1980, σ. 26-37, *Παλιά Αθήνα*. Μία ριζοσπαστική, για την εποχή της αλλά και τη δική μας, προσέγγιση: Μανώλης Παπαδολαμπάκης, *Οι δικτάτορες των πόλεων: πολεοκράτες και τεχνοκράτες*, Αθήνα 1976, σ. 112-123.

342. Διονύσης Μπαλούρδος, «Η γονιμότητα ως καταναλωτικό αγαθό: Μια μικροοικονομική προσέγγιση για την Ελλάδα (1960-1983)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69 (1988), σ. 112-133· ο ίδιος, «Δημογραφική μετάβαση και δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί», *αυτ.*, τχ. 94 (1997), σ. 3-44· Λουκία Μουσούρου, «Κρίση της οικογένειας και κρίση αξιών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 98-99 (1999), σ. 5-19· Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 314-316, 328-330· Νικ. Κ. Λούρος, «Τα προβλήματα της δημογραφίας μας», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 55 (1980), σ. 3*-13*· Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1987, σ. 225-235· Χάρη Συμεωνίδου, *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας*, Αθήνα 1990, κυρίως σ. 189-200· η ίδια, «Δημογραφική γήρανση και φροντίδα για τους ηλικιωμένους στην Ελλάδα και στις χώρες της ΕΟΚ», *Γήρανση και Κοινωνία. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΚΚΕ*, επιμ. Β. Κοτζαμάνης – Λ. Μαράτου-Αλιπράντη – Α. Τεπέρογλου – Μ. Τζωρτζοπούλου, Αθήνα 1996, σ. 93-107· Χ. Συμεωνίδου – Ευθ. Καβουριάρης – Ελ. Κανδηλώρου – Μιχ. Μαγδαληνός – Γ. Μητσόπουλος – Γιάννης Τσαχαλίδης – Κατ. Βεζυργιάννη, *Επιθυμητό και πραγματικό μέγεθος οικογένειας. Γεγονότα του κύκλου ζωής. Μία διαχρονική προσέγγιση: 1983-1997*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 211-224· Χ. Συμεωνίδου, «Η εξέλιξη της γεννητικότητας στην Ελλάδα. Επιπτώσεις», *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα. Εθνικές, Οικονομικές και Κοινωνικές επιπτώσεις. Δημογραφική Ημερίδα 29ης Νοεμβρίου 1984 υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα 1985, σ. 31-40· Λάμπρος Φωτόπουλος, «Η πολύτεκνη οικογένεια», *αυτ.*, σ. 41-46· Μιχ. Παπαδάκης, «Πολιτική για τη γο-

ρά στη διόγκωση-επέκταση των ελληνικών πόλεων αλλά και στις γενικές μεταλλαγές, διαπιστώνεται συρρίκνωση του πρωτογενούς έναντι του τριτογενούς κυρίως τομέα στην οικονομία της χώρας (αν και στις αλλαγές της

νιμότητα», *αυτ.*, σ. 53-59· Γ. Σιάμπος, «Μία τριακονταετία δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα», *αυτ.*, σ. 63-94· Διον. Φράγκος, *Οι μακροχρόνιες εξελίξεις του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού της Ελλάδος*, Αθήνα 1983, κυρίως σ. 132-166· ο ίδιος, *Ο γεροντικός πληθυσμός της Ελλάδος. Στατιστική ανάλυση*, Αθήνα 1987, κυρίως σ. 30-40, 45-47· Νότα Κυριαζή, *Αναπαραγωγή του πληθυσμού. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εμπειρικές Έρευνες*, Αθήνα 1992, κυρίως σ. 45-52· *Ετήσια έκθεση (1990) για τη δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991, κυρίως σ. 9-30· Γ.Ν. Τζιαφέτας, *Η Ελλάς γηράσκουσα*, Σωματείο Φίλων του Ιδρύματος Αντιμετώπισης Δημογραφικού Προβλήματος, Αθήνα 1988, κυρίως σ. 31-67· ο ίδιος, *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας, η σημερινή κατάσταση και η προοπτική των εξελίξεων*, Αθήνα 1990, κυρίως 29-39, 44-49, 93-103, 124-150· Ν. Πολύζος – Γ.Ν. Τζιαφέτας – Η. Έμκε-Πουλοπούλου – Γ. Σιάμπος, *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος. Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1990, κυρίως σ. 41-47, 49-56, 61-67· Κ. Βελέντζας – Μιχ. Χατζηπροκοπίου, «Η εξέλιξη της γονιμότητας σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο 1965-1991», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 94 (1997), σ. 153-183· Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Έλληνες Ηλικιωμένοι Πολίτες. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον*, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 63-84· η ίδια, «Δημογραφική γήρανση και πολιτική συμπεριφορά των ηλικιωμένων», *Γήρανση και κοινωνία*, *ύ.π.*, σ. 356-386· Β. Κοτζαμάνης, «Δημογραφική και κοινωνική γήρανση: μύθοι και πραγματικότητα», *αυτ.*, σ. 1-31· Αντ. Μωυσίδης, «Κοινωνικός μετασχηματισμός και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο: το πρόβλημα των ηλικιωμένων», *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, εισαγ.-επιμ. Κούλα Κασσιμάτη, Αθήνα 1998, σ. 121-150· Βασ. Γ. Βρυώνης, *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και το Σύνταγμα*, Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας αρ. 14, Καλαμάτα 1970, κυρίως σ. 8-9, 12-22· Φάνη Πάλλη-Πετραλιά, *Η άτεκνη χώρα. Δημογραφική εξέλιξη-Προοπτικές*, Αθήνα 1997, κυρίως σ. 68-73· Σάββας Μιχαηλίδης, *Η αποφυγή της τεκνογονίας*, Αθήνα 1990, σ. 8-15· Γ.Ν. Τζιαφέτας, «Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος», *Δημογραφική Ενημέρωση, Τριμηνιαία Περιοδική Έκδοση του Ιδρύματος για την Αντιμετώπιση του Δημογραφικού Προβλήματος*, έτος Δ', τχ. 13, Ιουλ.-Σεπτ. 1992, σ. 5-7· Κ. Χολέβας, «Τα Βαλκάνια, οι συντάξεις και η γλώσσα των αριθμών», *αυτ.*, έτος Δ', τχ. 14, Οκτ.-Δεκ. 1992, σ. 2-8· Ειρ. Δορκοφίκη, «Οι ήρωες μάς δείχνουν το δρόμο», *αυτ.*, έτος Ε', τχ. 19, Ιαν.-Μάρτιος 1994, σ. 2· Ευστ. Μπουροδήμος, «Υπογεννητικότητας και γήρανση του πληθυσμού», *αυτ.*, έτος Ε', τχ. 20, Απρ.-Ιούν. 1994, τχ. 21, Ιουλ.-Σεπτ. 1994, τχ. 22, Οκτ.-Δεκ. 1994 και έτος ΣΤ', τχ. 23, Ιαν.-Μάρτ. 1995, τχ. 24, Απρ.-Ιούν. 1995 και τχ. 25, Ιουλ.-Σεπτ. 1995, κατά τεύχος σ. 8-9. Επίσης, γενικώς: *Επικοινωνία Μελών Εθνικής Οργάνωσης Πολυτέκνων Αθηνών*, τχ. 40, Ιουλ.-Σεπτ. 1997, σ. 11· *Φίλοι Πολυτέκνων*, έτος 9ο, αριθ. φύλλου 25, Μάρτιος 1985, σ. 5-15· *Πολύτεκνη Οικογένεια*, αριθ. φύλλου 28, Δεκ. 1985, σ. 3-10· *αυτ.*, τχ. 40, Δεκ. 1988, σ. 2-8. Για μία πρόσφατη κριτική προσέγγιση των συντηρητικών απόψεων: Αθηνά Αθανασίου, «Η πειθαρχία της συνέπειας: σώμα, χρόνος και βιοπολιτική στην Ελλάδα σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 26ος, τχ. 82, Ιούνιος 2003, σ. 45-52.

τελευταίας τουλάχιστον δεκαετίας συνέβαλε επίσης η αποβιομηχάνιση), κατ' αναλογία με τα δεδομένα του δυτικού κόσμου στο σύνολό του: το 1951, ο πρωτογενής τομέας απασχολούσε το 59,3% του ενεργού πληθυσμού, ο δευτερογενής το 17,3% και ο τριτογενής το 23,4%. το 1981, οι αντίστοιχες αναλογίες ανέρχονταν στο 28,8%, 30,9% και 40,3%³⁴³.

Η εξέλιξη αυτή συνδέεται, εκ των πραγμάτων, με τη διάχυση των αστικών δομών στην αγροτική ενδοχώρα (είναι θεμιτή και η αντίστροφη σύλληψη), φαινόμενο περισσότερο έντονο στις περιφερειακές ζώνες: εδώ παρατηρείται μία εντυπωσιακή ανάπτυξη (δημογραφική και κυρίως οικονομική), προϊόν παράλληλης άσκησης αστικών και αγροτικών οικονομικών δραστηριοτήτων³⁴⁴. Ακόμη, πρόκειται για κατάλληλο έδαφος προώθησης

343. Σ. Αντωνοπούλου, *Εκβιομηχάνιση*, σ. 166· Μιχ. Παπαδάκης, *Μορφολογικά χαρακτηριστικά*, σ. 205-208· Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Ανάλυση*, σ. 80-82· η ίδια, «Ο ρόλος της πλεονάζουσας αγροτικής απασχόλησης στη "δυναμένη" να πραγματοποιηθεί ανάπτυξη και στην εμφάνιση της οικονομικής ωριμότητας», *Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο*, ό.π., κυρίως σ. 23-25· Γεώργιος Μελάς – Δημ. Ντελής, *Τα αγροτικά ημερομίσθια και η απασχόληση στη γεωργία*, Αθήνα 1981, σ. 40-48, 174-175· Στ. Θεοφανίδης, ό.π., σ. 221-225, 238-240· Α. Κιντής, ό.π., σ. 27-33, 39-43· Α. Λύτρας, ό.π., σ. 162.

344. G. Burgel, ό.π., σ. 30-42· ο ίδιος, «La Grèce rurale revisitée», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial (1981), *Aspects du changement social dans la campagne grecque*, σ. 13-14· Γιώργος Πρεβελάκης, «Η μεγαλούπολη: γένεση, λειτουργίες, ζώνες επιρροής», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας*, τόμ. 3 (1979), σ. 16-18· Έρση Ζακοπούλου, «Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια νέα ανάχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου», *Ύπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, επιμ. Χ. Κασίμης – Λ. Λουλούδης, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1999, σ. 115-147· Α. Μουσιδής – Μ.-Ν. Ντύκεν, «Περιφερειακός αγροτικός χώρος στην Ελλάδα: το παράδειγμα της Αττικής», *αυτ.*, σ. 149-187· Γιώργος Πετράκος – Πρόδρομος Μαρδάκης, «Οι πρόσφατες μεταβολές στο ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων», *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*, επιμ. Δημήτρης Οικονόμου – Γιώργος Πετράκος, Βόλος 1999, σ. 45-64· Ντίνα Βαϊου – Χαρ. Γολέμης – Λόης Λαμπριανίδης – Κωστής Χατζημιχάλης – Ζύγια Χρονάκη, «Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000», *αυτ.*, σ. 65-92· Γ. Πετράκος – Διον. Τσουκαλάς, «Μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα: μια εμπειρική διερεύνηση», *αυτ.*, σ. 247-266. Σχετικός αλλά και για συμπληρωματική χρήση: Έρση Ζακοπούλου, «Πολιτική δημογραφία του νομού Ιωαννίνων, 1961-1991. Το φαινόμενο των καταγομένων», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, επιμ. Β. Νιτσιάκος – Χ. Κασίμης, Αθήνα 2000, σ. 265-283· Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, σ. 57-80, 305-318· Κοσμάς Φερεντίνος, «Ποιος είναι ο πραγματικός πληθυσμός της πόλης των Ιωαννίνων και

των άτυπων μορφών εργασίας (και παραγωγής), στις οποίες, σε μέγα βαθμό, έχουν ενταχθεί ξένοι μετανάστες (συνολικό μέγεθος 797.093 το 2001) και παλιννοστούντες (658.387 στο διάστημα 1968-1985) των τελευταίων δεκαετιών³⁴⁵. Όσον αφορά στο ξένο στοιχείο, η έρευνα έχει ήδη διαπιστώσει

του Λεκανοπεδίου;», *Τρις*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τχ. 12, Ιαν.-Απρ. 2001, σ. 18-23· Γ. Μπράμος, «Οι πόλεις της επαρχίας έγιναν "αθηναϊκές"», εφημ. *Η Καθημερινή*, 30/4/2000.

345. Α. Καλαματιανού, *ό.π.*, κυρίως σ. 23-36· Ν. Πατινιώτης, *ό.π.*, σ. 222-227, 256-261· Κούλα Κασιμάτη, *Μετανάστευση - Παλιννόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα 1984, κυρίως σ. 40-45· Μαρία Καραμεσίνη, «Άτυπη απασχόληση και ο ρόλος του κράτους στην ελληνική αγορά εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 100 (1999), κυρίως σ. 18-30· Π. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 528-532· Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα*, *ό.π.*, κυρίως σ. 36-61, 426-466· η ίδια, «Μετανάστες στην Ελλάδα. Τα αίτια της εισόδου μεταναστών», *Πρακτικά του Γαλλο-Ιταλο-Ελληνικού Συνεδρίου Δημογραφίας*, Ίδρυμα για την Αντιμετώπιση του Δημογραφικού Προβλήματος, Αθήνα 1992, σ. 81-105· Αθ. Μαυράκης – Δ. Παρσάνογλου – Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, διάφορα άρθρα (κυρίως σ. 81-188, 227-304, 333-334, 342-352, 359-368)· Βασ. Νιτσιάκος, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 33, 44-52, 55, 88-89, 95, 98, 114-115, 148-152, 173-177, 192-193, 196-197, 240-244· Ντίνα Βαΐου – Κωστής Χατζημιχάλης, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα 1997, κυρίως σ. 11-18, 34-65, 83-94, 101-115 [πβ. Ντ. Βαΐου – Κ. Χατζημιχάλης, «Τοπικές αγορές και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77 (1990), σ. 15-61]· Λ.Μ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα 1991, σ. 164-172, 195-200· Μιχάλης Κονιόρδος, «Απασχόληση και ελληνική μεταναστευτική πολιτική», *Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Αθήνα 1994, σ. 168-171· Ξανθή Πετρινιώτη, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα. Μια πρώτη καταγραφή, ταξινόμηση και ανάλυση*, Αθήνα 1993, σ. 11-89· Δημήτρης Κατσορίδας, *Ξένοι(;) εργάτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1994, σ. 30-43, 83-86· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 12/6/1999, Αφιέρωμα "Πρόσφυγες-Μετανάστες"· Παντ. Γεωργογιάννης – Παναγ. Βασιλοπούλου, «Παλιννόστηση και αλλοδαποί στην Ελλάδα, από το 1960 ως σήμερα. Αιτία και εξέλιξη τους», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.*, τόμ. 9, Ιωάννινα 1996, σ. 7-15· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 6/12/2003. Η εισροή ξένων μεταναστών εντάθηκε μετά το 1985 και την κατάρρευση των καθεστώτων στην ανατολική - κεντρική Ευρώπη, οπότε ένα εκτεταμένο μεταναστευτικό ρεύμα προκλήθηκε από τις χώρες αυτές. Ως προς την πολιτική πλευρά των εξελίξεων: Μ. Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αθήνα 2001, σ. 345-375· Έρικ Χοιμοσιπάουμι, «Αντίο σε όλα αυτά...», *Η επομένη ημέρα... μετά την πτώση του "υπαρκτού σοσιαλισμού"*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 39-56· ο ίδιος, «Από τις στάχτες», *αυτ.*, σ. 57-75· Ε. Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 300-319· Χαρ. Παπασωτηρίου, «Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, η επανένωση της Γερμανίας και η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική ασφαλείας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 5, Απρ. 1995, σ. 25-58.

τα οικονομικά και δημογραφικά οφέλη, αν και παραλλήλως έχει εντοπισθεί άνοδος της ξеноφοβίας στην ελληνική κοινωνία³⁴⁶. Πάντως, εκτός των

346. Πέτρος Λινάρδος-Ρυλιόν, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 28· Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία. Κείμενα 1969-1996*, τόμ. Α', Αθήνα 1996, σ. 137-154· Αντ. Κόντης, «Οικονομική ενσωμάτωση μεταναστών στη χώρα υποδοχής», *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, επιμ. Γαβριήλ Αμίτσης – Γαβριέλλα Λαζαρίδη, Αθήνα 2001, σ. 177-220· ο ίδιος, «Συνέπειες της εργασίας των μεταναστών για την ελληνική οικονομία», *Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα "Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία. Ελληνικές και ευρωπαϊκές εμπειρίες διακρίσεων"*. Μάιος 1997, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 136· ο ίδιος, «Ημεδαπό και αλλοδαπό εργατικό δυναμικό στην ελληνική αγορά εργασίας», *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός. 6ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 27-30/11/1996*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα 1998, σ. 508-533· Μαριαγγέλα Βείκου, «Αναγκαστική μετανάστευση: στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού και εθελοντικής αποδοχής ανισοτήτων», *αυτ.*, σ. 479-487· Άννα Τριανταφυλλίδου, «Οι "άλλοι" ανάμεσά μας – Ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες», *αυτ.*, σ. 488-498· Θεόδ. Λιανός, «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας: η περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας», *αυτ.*, σ. 534-544· Α.Γ. Καρασαββόγλου, «Μετανάστευση, αγορά εργασίας και ελληνική οικονομία», *Ανεργία. Μύθοι και πραγματικότητα*, Αθήνα 1998, σ. 149-150 [πβ. ο ίδιος, «Μετανάστες στην Ελλάδα. Νομιμοποίησή τους και επιπτώσεις στην αγορά εργασίας της χώρας», *Η εργασία στον 21ο αιώνα. Κείμενα για το παρελθόν και το μέλλον της εργασίας*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 131-138]· Ιορδάνης Ψημμένος, «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, εισ.-επιμ. Κούλα Κασιμάτη, Αθήνα 1998, σ. 221-273· Κ. Κασιμάτη, «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», *αυτ.*, σ. 275-305· Ηλ. Κατσούλης, «Ρατσισμός και καθημερινός δημόσιος λόγος», *Έξι κείμενα για τον ρατσισμό*, Αθήνα 1998, σ. 61-69· Αθ. Μαρθάκης – Δ. Παρσάνογλου – Μ. Παύλου, *ό.π.*· Γεώργιος Γαλάνης, *Η γνώμη των κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα (Εμπειρική έρευνα)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Επιστημονική Επετηρίδα του ΠΤΔΕ*, Νο 6, Ανάτυπο, Ιωάννινα 1993, σ. 53-57· Αγγελική Κοιλιάρη, *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, Γλώσσα και Κοινωνική ένταξη. Στάσεις της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες ομιλητές*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 37-50, 68-69· Μ. Κονιόρδος, *ό.π.*, σ. 168-171· Δ. Κατσορίδας, *ό.π.*, σ. 83-86· Γιώργος Δόριζας – Νίκος Κυρίτσης – Τάκης Ξανθόπουλος – Δημ. Στρατούλης – Πάνος Τανταρούδας – Δημ. Τσακίρης, *Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα*, Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, Αθήνα 1991, σ. 308· Μαρία Τζωρτζοπούλου, «Η θέση των μεταναστών στην Ελλάδα», *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, επιμ. Α. Μουρίκη – Μ. Ναούμη – Γ. Παπαπέτρου, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, σ. 45-59· Χαρ. Κασίμης – Έρση Ζακοπούλου – Απ. Παπαδόπουλος, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 111-112 (2003), σ. 9-38· Λόης Λαμπριανίδης – Αντιγόνη Λυμπεράκη (με τη συνεργασία των Πλάτωνα Τήνιου – Πάνου Χατζηπροκοπίου), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη

προαναφερθέντων, οι νεήλυδες, απανταχού παρόντες εξάλλου, απασχολούνται επίσης στην τουριστική βιομηχανία, βασικό κλάδο της παγκόσμιας

2001, σ. 257-260· Γρηγόρης Παγκάκης, «Διοίκηση - Κοινωνία - Κράτος», *Το Κράτος στον 21ο αιώνα. Κείμενα για το ρόλο του Κράτους στις συνθήκες του νέου αιώνα*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 95· Νίκος Γιαννόπουλος, «Ταξικότητα και πολυεθνικότητα. Επιβολή και Αποδοχή: αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού», *Μετανάστες και Μετανάστευση. Οικονομικές Πολιτικές και Κοινωνικές Πτυχές*, επιμ. Χ. Ναξάκης - Μ. Χλέτσος, Αθήνα 2001, σ. 219-265· Κ. Τερζίδης, «Όψεις του προβλήματος κοινωνικής και οικονομικής ολοκλήρωσης παλιννοστούντων Ελληνοποντίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 88 (1995), σ. 100-121· Κ. Μαυρέας, «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 96-97 (1998), σ. 185-218· Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, «Ξένο εργατικό δυναμικό: τάσεις και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης», *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, ΕΚΚΕ, τόμ. Α', Αθήνα 1996, σ. 275-306· Βύρων Κοτζαμάνης - Μαρίνα Πετρονότη - Μαρία Τζωρτζοπούλου, «Πολιτικοί πρόσφυγες: εξελίξεις και θέματα πολιτικής», *αυτ.*, σ. 307-329· Κώστας Τσακίρης, «Πόντιοι παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση», *αυτ.*, σ. 475-489· Κοσμάς Αναγνωστόπουλος, «Οι μετανάστες από την Αλβανία και το ζήτημα της κατοικίας τους στην πόλη της Πάτρας», *Γεωγραφίες*, τχ. 3, άνοιξη 2002, σ. 118-123· Μαρία Πονηροπούλου - Μαρία Θανασουλοπούλου, «Τα εκπαιδευτικά δικαιώματα των μεταναστών και των μειονοτήτων στην Ελλάδα. Η εκπαιδευτική πολιτική δεν πρέπει να στοχεύει στην αφομοίωση, ούτε όμως στην αναπαραγωγή της ιδιαιτερότητας», *Δελτίο Θυέλλης*, τχ. 13, Ιούλιος 1999, σ. 99-105· Χρ. Παπαδόπουλος, «Οι Μετανάστες, η Εγκληματικότητα, η Ανεργία και η Αριστερά», *Άλφα*, τχ. 41, Ιουλ.-Αύγ. 1999, σ. 13-15· Αντ. Μανιτάκης, «Νεορατσισμός. Μετανάστευση και ίση κοινωνική αξιοπρέπεια. Από τη συνταγματική σκοπιά», *Ο Πολίτης*, τχ. 47, Νοέμβρ. 1997, σ. 11-16· Γεωργία Πετράκη, «Η πόλη αλλάζει», *αυτ.*, τχ. 41, Οκτ. 1997, σ. 16-19· Μανόλης Γ. Δρετάκης, «Και όμως, έχουν προσφέρει πολλά οι μετανάστες», *εφημ. Ελευθεροτυπία*, 14/12/2000, σ. 9· ο ίδιος, «Μισός αιώνας δημογραφικής κατάρρευσης», *αυτ.*, 26/6/2003, σ. 9· ο ίδιος, «Οι ξένοι "λύνουν" το δημογραφικό», *εφημ. Η Καθημερινή*, 10/6/2001, σ. 30· Παντελής Μπουκάλας, «Ετών δεκατριών, Αλβανός υπήκοος», *αυτ.*, 1/10/1996, σ. 1· Σπ. Δημητρίδης, «Μετανάστες, "σωσίβιο" για την οικονομία», *Πρόσωπα*, τχ. 89, *εφημ. Τα Νέα*, 18/11/2000, σ. 16-19· Χρ. Παναγόπουλος, «Μοχλός η εκπαίδευση», *εφημ. Η Καθημερινή*, 19/9/2002, σ. 13 και γενικώς *εφημ. Η Καθημερινή*, 7/12/2000, 8/8/2001· *εφημ. Ελευθεροτυπία*, 25/1/1999, 7/12/2000, 8/8/2001 και *εφημ. Η Αυγή*, 18/8/2000. Ας σημειωθεί ότι το φαινόμενο της ξеноφοβίας αξιοποιεί ως άλλοθι τη φιλολογία γύρω από την «εγκληματικότητα των ξένων», προσέγγιση επί τη βάση επιλεκτικής ανάγνωσης των δεδομένων. Επί του θέματος: Ιορδάνης Ψημμένος, *Μετανάστες από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα 1995, σ. 169-171· Βασίλης Καρύδης, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, Αθήνα 1996, (πβ. Β. Καρύδης, «Μετανάστευση και έγκλημα στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990», *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις*, *ό.π.*, σ. 287-302)· Αναστασία Τσουκαλά, *Μετανάστευση και Εγκληματικότητα στην Ευρώπη*, Αθήνα - Κομοτηνή 2001, κυρίως σ. 45-85.

οικονομίας από το τέλος της δεκαετίας του 1980· ως επισημανθεί ότι ο συγκεκριμένος κλάδος κυριαρχείται ομοίως από άτυπες μορφές οικονομικής δραστηριότητας³⁴⁷.

Ο τουρισμός, με ρόλο αρχικώς περιθωριακό, στη δεκαετία του 1950, λειτούργησε ως ένας ακόμη παράγων, απόρροια και ταυτοχρόνως φορέας των νέων δεδομένων της μεταπολεμικής εποχής (δηλαδή, των οικονομικών-κοινωνικών δομών και συλλογικών συμπεριφορών), τα οποία ακολούθησε στην ανάπτυξή τους³⁴⁸. Λαμβάνοντας ως παράδειγμα τον ελληνικό νησιωτικό χώρο, όπου η τουριστική δραστηριότητα εμφανίσθηκε επίσης από τη δεκαετία του 1950 (Ρόδος - Μύκονος και στον χώρο του Ιονίου Κέρκυρα), οι συνέπειες του φαινομένου καθίστανται σαφείς: α) μονοκαλλιέργεια των τουριστικών υπηρεσιών και υποδομών, εις βάρος άλλων τομέων (κυρίως του πρωτογενούς τομέα) και οικονομικών δραστηριοτήτων του άμεσου παρελθόντος, παρά το γεγονός ότι η τουριστική οικονομία αποφέρει γενικώς προσωρινά και εποχιακά (μολονότι υψηλά) εισοδήματα³⁴⁹. β) με-

347. Πάρις Τσάρτας, *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*, Αθήνα 1996, σ. 35, 43-47. Σε σχέση με τον τουριστικό παράγοντα σε παγκόσμιο επίπεδο, ενδεικτικώς: Lisa Mastny, «Προσανατολισμοί αειφορίας για το διεθνή τουρισμό», *Η κατάσταση του Κόσμου 2000*, Αθήνα 2002, σ. 175-219. Για την παγκοσμιοποίηση, τις παραμέτρους και τα παρεπόμενά της: εδώ στο ζεύγιο Ι, υποσημ. 51-55.

348. Michel Sivignon, *La Grèce sans monuments*, Παρίσι 1978, σ. 197· Π. Τσάρτας, *ό.π.*, σ. 23· Γιάννης Σχίζας, *Ο άλλος τουρισμός*, Αθήνα 1998, σ. 17-36. Για ένα πρώιμο σχετικώς ενδιαφέρον, περί τον τουρισμό: Nicolas Eghinitis, *La Grèce, Pays de Tourisme, B*, Αθήνα 1927.

349. Μ. Sivignon, *ό.π.*, σ. 205· Π. Τσάρτας, *ό.π.*, σ. 43-47, 165, 261· ο ίδιος, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο Νομό Κυκλάδων και ιδιαίτερα στα νησιά Ίος και Σέριφος κατά την περίοδο 1950-1980*, Αθήνα 1989, σ. 41· ο ίδιος, «Κοινωνικότητα και τουρισμός: ανάλυση χαρακτηριστικών σε διαφορετικούς τύπους τουρισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 96-97 (1988), σ. 125· Παν. Κομίλης, «Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, τχ. 17, Ιούνιος 1981, σ. 63-71· Ντίνα Βαΐου-Χατζημιχάλη, «Τουρισμός και προστασία της παραδοσιακής οργάνωσης του χώρου», *Ο Πολίτης*, τχ. 20, Ιούν.-Ιουλ. 1978, σ. 18-23· Άγγελος Ελεφάντης, «Τουριστικό "διαδίκτυο". Γιατί όχι;», Άγγ. Ελεφάντης, *Δια γυμνού οφθαλμού*, Αθήνα 1998, σ. 193-196· ο ίδιος, «Στου τουρισμού την ανοχή...», εφημ. *Η Αυγή*, 6/7/2003, σ. 21-22· Γ. Σχίζας, *ό.π.*, σ. 37-49, 75-77· Κώστας Κραντονέλλης, «Διεθνείς εξελίξεις και τουριστικές προοπτικές στην Ευρώπη», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', τχ. 55, Απρ.-Ιούν. 1995, σ. 57-61· Αλέξης Χατζηδάκης, «Επιπτώσεις του Τουρισμού στο δομημένο περιβάλλον – ένα πλαίσιο ανάλυσης», *Σύγχρονα Θέματα*, *ό.π.*, σ. 89-90· Απόστολος Παρπαίρης, «Κύκλος ζωής του τουριστικού προϊόντος: η περίπτωση της Μυκόνου», *Σύγχρονα Θέματα*, *ό.π.*, σ. 96-97· Φίλιππος Ι. Λούκισσας,

τατροπή καλλιεργουμένων ή δασικών εκτάσεων σε οικόπεδα και τουριστικές υποδομές (η πρακτική της καμένης γης παρουσιάζει ευρεία διάδοση· βλ. το παράδειγμα της Σάμου)³⁵⁰. γ) πολύμορφες πολιτισμικές παραμορφώσεις, συμπεριλαμβανομένης της εμφάνισης χασμάτων στην ιστορική και κοινωνική συνείδηση του αυτόχθονος πληθυσμού ή της ανάπτυξης ξενοφοβικών συνδρόμων, πραγματικότητες ιδιαίτερες ευανάγνωστες στις νεότερες γενιές³⁵¹. Τα τελευταία χρόνια έχουν πολλαπλασιασθεί τα δημοσιεύματα γύρω από τις παρενέργειες του τουρισμού, κατά κύριο λόγο στα νησιά του Αρχιπελάγους, ειδικώς μάλιστα σε σχέση με τα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως οι αλλοιώσεις του φυσικού και οικιστικού τοπίου³⁵² ή η αλό-

«Κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στα ελληνικά νησιά», *Οικονομία και Κοινωνία*, τχ. 12, Μάιος 1980, σ. 65-76.

350. Π. Τσάρτας, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις*, σ. 41· Κ. Χατζημιχάλης, «Η ζήτηση για καμένη γη», εφημ. *Η Αυγή*, 1/10/2000, σ. 24· Α. Παρπαίρης, *ό.π.*, σ. 96-103· Ρέα Καλόκαρδου, «Δομημένο περιβάλλον και Τουρισμός: μία δύσκολη σχέση», *Σύγχρονα Θέματα*, *ό.π.*, σ. 81-87· Φ. Ι. Λούκισσας, *ό.π.*, σ. 69-70, 75-76. Επίσης: εφημ. *Η Καθημερινή*, 10/6, 30/11 και 1/12/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 30/11/2001 και εφημ. *Χαραυγή*, Σάμος 22/7/2000 και 20/1/2001, στο ένθετο *Γεγονότα 2000*.

351. Π. Τσάρτας, *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι*, σ. 43-47, 288-289· ο ίδιος, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις*, σ. 41, 47, 57-58, 60· Σωτήρης Χτούρης, «Πολιτισμός και τουρισμός. Ο Τουρισμός ως δίκτυο παραγωγής βιωμάτων», *Σύγχρονα Θέματα*, *ό.π.*, σ. 48-56· Α. Χατζηδάκης, *ό.π.*, σ. 90· Φ. Ι. Λούκισσας, *ό.π.*, σ. 75-76· Ε. Μανωλόγλου – Π. Τσάρτας – Α. Μάρκου-Παπλιάκου, *Ο Τουρισμός ως παράγοντας κοινωνικής αλλαγής*, Αθήνα 1998, σ. 192· Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 193-196· Μαρίνα Κόντη, «Από τον "πολιτισμό του βράχου" στον πολιτισμό των rooms to let», *Ο Πολίτης*, τχ. 103, Σεπτ. 2002, σ. 8-10· Νίκος Ξυδάκης, «Από το συρτάκι στο τέκνο», εφημ. *Η Καθημερινή*, 22/8/1999, σ. 36· ο ίδιος, «Νησιά που δεν είναι νησιά», *αυτ.*, 6/8/2000, σ. 31· Παντελής Μπουκάλας, «Το άλλο... Αιγαίο...», *αυτ.*, 16/6/2001, σ. 13· Γ. Σχίζας, *ό.π.*, σ. 86-109. Επίσης: εφημ. *Σιφναϊκά Νέα*, αριθ. φύλλου 105, Απρ. 1998· εφημ. *Η Μικονιάτικη*, αριθ. φύλλου 101, Ιανουάριος 1998 και *Ελευθεροτυπία*, 23/8/2001.

352. Π. Τσάρτας, *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι*, σ. 325· ο ίδιος, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις*, σ. 60· Νίκος Αγριαντώνης, «Φηρά - Σαντορίνης. Ανάλυση της νησιωτικής τουριστικής κοινωνίας του Αιγαίου βασισμένη σε επιτόπια έρευνα και εμπειρία», *Η Νεοελληνική Πόλη*, *ό.π.*, κυρίως σ. 243-250· Δημήτρης Φιλιππίδης, «Μαύρες σημαίες στην Άνδρο», *Αντί*, περ. Β', τχ. 736, 20/4/2001, σ. 60· Ν. Ξυδάκης, «Τα νησιά είναι βιλίτσες», εφημ. *Η Καθημερινή*, 5/9/1998, σ. 3· Αντ. Καρκαγιάννης, «Σώστε το Αιγαίο», *αυτ.*, 2/9/2000, σ. 20 και γενικές πληροφορίες: εφημ. *Η Μικονιάτικη*, αριθ. φύλ. 134, Ιαν. 2001· *αυτ.*, αριθ. φύλ. 135, Φεβρ. 2001· *αυτ.*, αριθ. φύλ. 137, Απρ. 2001· *αυτ.*, αριθ. φύλ. 138, Μάιος 2001· εφημ. *Η Βίγλα*, αριθ. φύλ. 37, Σάμος Ιούν.-Ιουλ. 2001· εφημ. *Η Καθημερινή*, 4/6/2000· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 13 και 19/12/2000, 5/4, 30/5 και 14/7/2001· εφημ. *Το Βήμα*, 30/5/2001 και *Τα Νέα*, 30/5/2001.

γιστη χρήση των (διαρκώς μειουμένων) υδατινών πόρων³⁵³. Εκ των πραγμάτων, και ως προϊόν των προλεχθέντων, η τουριστική βιομηχανία, κατ' αναλογία με τη «βιομηχανία της κουλτούρας» (και του θεάματος, ως ταυτόσημη έννοια ή υποσύνολο), παραπέμπει στο ερώτημα περί ποιότητας των προσφερομένων προϊόντων (βλ. ήλιο - θάλασσα, μία μετάλλαξη «παραδοσιακής»/τοπικής κουλτούρας και ενίοτε κάποιες αρχαιότητες), κατά προέκτασιν, από την πλευρά της πελατείας, στη διάκριση φυσικών - πλαστών αναγκών³⁵⁴. Από μία άλλη άποψη, συμπληρωματική ωστόσο της προηγούμενης, διατρέχοντας τα δεδομένα στο σύνολό τους, καθίσταται δυνατή η τυπολογία των νησιωτικών μονάδων, με κριτήριο τον βαθμό ένταξης στην τουριστική πραγματικότητα (συμπεριλαμβανομένου του οικονομικού ανταγωνισμού, μεταξύ των) και τα αντίστοιχα παρεπόμενα: σχετικώς, είναι χαρακτηριστικό ότι σε νησιά με έντονη τουριστική ανάπτυξη, όπως η Μύκονος και η Ρόδος, παρατηρείται σημαντική πληθυσμιακή αύξηση, σε αντίθεση με τον υπόλοιπο νησιωτικό χώρο (χωρίς το στοιχείο αυτό να αποτελεί αντιστάθμισμα στις λοιπές συνέπειες, εξυπακούεται)³⁵⁵. Εν τούτοις, το συγκεκριμένο στοιχείο δεν αντιστοιχεί, πάντοτε, σε ανάλογης έκτασης παρενέργειες οφειλόμενες στον τουριστικό παράγοντα (ή και αντιστρόφως), καθώς διαπιστώνεται, εξάλλου, και από μία απλή περιήγηση στον χώρο. Ως κατακλείδα, αναδεικνύεται ο σύνθετος χαρακτήρας των νησιωτικών μονάδων: ακόμη και σήμερα, υπό καθεστώς οικονομίας των υπηρεσιών και τουριστικής βιομηχανίας.

353. Εφημ. *Η Μυκονιάτικη*, αριθ. φύλ. 126, Μάιος 2000 και αριθ. φύλ. 136, Μάρτιος 2001· εφημ. *Η Καθημερινή*, 8/6 και 11/8/2000, 27/5 και 1/6/2001· εφημ. *Το Βήμα*, 18/8/2001.

354. Ενδεικτικώς: Γ. Σχίζας, *ό.π.*, σ. 82-85, 117-126· Herbert Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος. Επιστήμη και κοινωνία*, Αθήνα 1971, σ. 36-37· ο ίδιος, *Για την απελευθέρωση. Δοκίμιο*, Αθήνα 1971, σ. 24-34, 75-79· Μαξ Χορκχάιμερ, *Φιλοσοφικό σημειωματάριο. Μέρος πρώτο (1950-1957)*, Αθήνα 1986, σ. 81-82· Μαξ Χορκχάιμερ - Τέοντορ Αντόρνο, «Η βιομηχανία της κουλτούρας: Ο Διαφωτισμός ως εξαπάτηση των μαζών», *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, Αθήνα 1984, σ. 71-72, 74, 87, 99, 105· Πάτρικ Μπράντλιντζερ, *Άρτος και θεάματα. Θεωρίες για την μαζική κουλτούρα ως κοινωνική παρακμή*, Σκόπελος 1999, σ. 36, 214-232· Ζαν Μπωντριγιάρ, *Συνθήματα*, Σκόπελος 2002, σ. 33-35· ο ίδιος, *Η καταναλωτική κοινωνία*, Σκόπελος 2000, σ. 45-53, 112-115, 125-128, 183-194· Λιούις Μάνφορντ, *Οι μεταμορφώσεις του ανθρώπου*, Σκόπελος 1998, σ. 181-193· Ντ. Κούπερ - Άγκνες Χέλλερ, *Οι ριζικές ανάγκες*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 41-44, 65-82 και γενικώς, Γκυ Ντεμπόρ, *Η κοινωνία του θεάματος*, Αθήνα 1972 (πβ. Ευγένιος Αρανίτσης, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του θεάματος. Θέσεις πάνω στον Ντεμπόρ και την επανάσταση*, Αθήνα χ.χ.ε.).

355. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 93 και στο κείμενο III, υποσημ. 71.

Εν συνεχεία, εκτίθενται εννέα μελέτες: η πρώτη αφορά στην Κορσική και οι υπόλοιπες σε νησιά του Αρχιπελάγους. Σε σχέση με το πρώτο κείμενο, ας επισημάνουμε ήδη ότι το συγκεκριμένο νησί, αν και κείται στη δυτική πλευρά της Μεσογείου, εμπεριέχει πλείστες ομοιότητες και συνάφειες με τις γεωγραφικές οντότητες του Αρχιπελάγους: το πλέον ευδιάκριτο στοιχείο, εξυπακούεται, αφορά στην εγκατάσταση εποίκων προερχομένων από την ελληνική χερσόνησο (και κυρίως από τη Μάνη), αν και εντοπίζονται επίσης άλλες συνάφειες-ομοιότητες (βασικώς γεωγραφικού τύπου). Κατά τα λοιπά, τα εν λόγω παραδείγματα στο σύνολό τους, εκ των πραγμάτων, συνδέονται με τις γενικές διαμορφώσεις στη μακρά διάρκεια, αποτελώντας ταυτοχρόνως και επικύρωσή τους.

I

Εποικιστική και οικονομική πολιτική της Γαλλίας στην Κορσική. Προσεγγίσεις με βάση ένα υπόμνημα των Γαλλικών Αρχείων (1769)

Η διασπορά του «δημογραφικού πλεονάσματος» της Κορσικής υπήρξε μία από τις παραμέτρους ένταξης της στον κόσμο της Μεσογείου. Καταδεικνύοντας τη σχέση ανάμεσα στο οικονομικό επίπεδο και το δημογραφικό καθεστώς της, ο Fernand Braudel σημειώνει: «Η Κορσική ήταν πλουσιότατη σε ανθρώπους συγκριτικά με τους πόρους της. Γι' αυτό και διασκόρπιζε τους ανθρώπους της προς όλες τις κατευθύνσεις ώστε σχεδόν να μην υπάρχει συμβάν στη Μεσόγειο όπου να μην είναι αναμεμιγμένος κάποιος Κορσικανός»¹. Το μεγαλύτερο μέρος της διασποράς κατευθυνόταν προς τη Μασσαλία, ενώ το Αλγέρι και η «μισσητή» *Dominante* Γένοβα δέχονταν επίσης ένα σημαντικό όγκο μεταναστών². Εδώ, αξίζει να σημειώσει κανείς ότι τα γαλλικά εδάφη αποτελούσαν ένα από τα πλέον δεκτικά πεδία απορρόφησης της κορσικανικής μετανάστευσης, σε αντίθεση με την πυκνοκατοικημένη Ιταλία, η οποία συμπεριελάμβανε το νησί στους τόπους αποστολής της δικής της πληθυσμιακής εκροής³.

Για τον 17ο αιώνα, η Κορσική μάς είναι γνωστή, από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, κυρίως σε σχέση με την εγκατάσταση εποίκων προερχομένων από τον ελληνικό χώρο (κατά πλειοψηφία Μανιατών), τον Μάρτιο του 1676⁴. Γνωρίζουμε, λοιπόν, πως η εξέγερση των Κορσικανών εναντίον των

1. Fernand Braudel, *Μεσόγειος*, τόμ. 1, *Ο ρόλος του περιγύρου*, Αθήνα 1991, σ. 193.

2. *Αυτ.*, σ. 193-195.

3. *Αυτ.*, σ. 195.

4. Δ. Βαγιακάκος, *Οι Μανιάται της Κορσικής*, τόμ. 1, Αθήναι 1970, σ. 21-22· Π. Καλονάρος, *Εικόνες από τον Ελληνισμό της διασποράς*, Αθήναι 1937, σ. 12· ο ίδιος, *Μάνη. Κάστρο της παράδοσης*, Αθήναι 1981, σ. 141· Απ. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική αυτοκρατορία 1453-1821*, εν Αθήναις 1923, σ. 128· Ν.Β. Φαρδύς, «Η εν Κορσική ελληνική αποικία», *Εστία*, τόμ. ΚΕ', αριθ. 627, έτος ΙΓ' (1888), σ. 44· Μ. Patrice Stéphanopoli, *Histoire des Grecs en Corse*, Παρίσι 1900, σ. 61· Marie-Anne Comnène, *Cargèse. Une colonie grecque en Corse*, Παρίσι 1959, σ. 20. Το μεγαλύτερο τμήμα της Κοινότητας, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, προερχόταν από τη Μάνη, η οποία με τη σειρά της παρωθούσε στη μετανάστευση όσους δεν ήταν σε θέση να θρέψει, ενώ οι πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα

γενουατικών δυνάμεων του νησιού και η άρνηση των εποίκων να συμμαχήσουν μαζί τους δημιούργησαν πολλαπλά προβλήματα σε αυτούς, ώστε αναγκάστηκαν να μετοικήσουν το 1731, από την Ραομία στο Ajaccio⁵ υπ' όψιν ότι παραλλήλως παρουσίασαν σοβαρές τάσεις πληθυσμιακής συρρίκνωσης⁶.

στους Μανιάτες και τις οθωμανικές δυνάμεις διόγκωναν το μεταναστευτικό κύμα. Ως προς το μέγεθος της συγκεκριμένης εποικιστικής ομάδας, έχει αναφερθεί ο αριθμός των 730 ψυχών, ενώ κάποιες άλλες πηγές κάνουν λόγο περί 600, 800 και 744 ψυχών. Σχετικώς: Δ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 20· Π. Καλονάρος, *Μάνη*, σ. 141· Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 127· Ν.Β. Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 27· Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 128-19. Νεότερες έρευνες υπολογίζουν τους αναχωρήσαντες Μανιάτες σε 650-700 ψυχές: Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Οι Μανιάτες στην Παιομία της Κορσικής (1676-1731). Στοιχεία δημογραφίας, συλλογικής νοοτροπίας και θρησκευτικής προπαγάνδας», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 10, *Θησαύρισμα Αριστείων Πνευματικών εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκων*, Αθήναι 1990, σ. 374. Πάντως, σε απογραφή της 5ης Ιουλίου 1676, στην οποία οι Μανιάτες καταμετρήθηκαν με βάση τον επιμέρους επικεφαλής, σε δέκα ομάδες, αναφέρεται ο συνολικός αριθμός των 525 ψυχών. Σε επομένη, ανάλογης μορφής, απογραφή, της 2ας Οκτωβρίου 1678, το συνολικό μέγεθος εμφανίζεται μειωμένο στις 482 ψυχές. Ωστόσο, εάν αθροίσουμε τα επιμέρους μεγέθη, των δέκα πληθυσμιακών ομάδων, της πρώτης απογραφής, παρατηρούμε ότι το πραγματικό σύνολο ανέρχεται στο 465 έναντι 525 ψυχών. Οι απογραφές: Michel Stephanopoli de Compène, «Histoire de la colonie grecque-maïnote en Corse», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 12, Αθήναι 1994, σ. 450 [βλ. τη μεταγενέστερη και περισσότερο αναπτυγμένη έκδοση του ίδιου, *Histoire des Grecs-Maniotes en Corse. I. Paomia. Mars 1676 – Avril 1731*, Αθήνα 1997, σ. 19, όπου αναφέρονται 510 (επιπλέον 10 περίπου ιερείς) και 475 ψυχές αντιστοίχως· επίσης, F. Pomponi, «Une colonie grecque en Corse au XVIIe siècle», *Les migrations dans les pays méditerranéens au XVIIIeme et au début du XIXeme siècle*, Νίκαια 1974, σ. 108, όπου μνημονεύονται 507 και 453 ψυχές αντιστοίχως].

5. Δ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 56-59· Π. Καλονάρος, *Εικόνες*, σ. 14· ο ίδιος, *Μάνη*, σ. 149· Ν.Β. Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 74-76· M. Patrice Stéphanopoli, *ό.π.*, σ. 101-103· Marie-Anne Compène, *ό.π.*, σ. 46· M. Stephanopoli de Compène, *Histoire (1997)*, σ. 44 κ.ε.

6. Το πλέον αξιόπιστο τεκμήριο είναι η απογραφή που διεξήγαγαν την 1η Ιουλίου 1773 οι γαλλικές αρχές· το τεκμήριο έχει δημοσιευθεί από τον Φαρδύ (*ό.π.*, σ. 92):

34	οικογ.	έξ	1	ατόμ.	συγκειμ.	=	34	ψυχαί	
37	»	»	2	»	»	=	74	»	
36	»	»	3	»	»	=	108	»	
21	»	»	4	»	»	=	84	»	
13	»	»	5	»	»	=	65	»	
5	»	»	6	»	»	=	30	»	
1	»	»	7	»	»	=	7	»	
1	»	»	8	»	»	=	8	»	
2	»	»	9	»	»	=	18	»	
<hr/>									
150								428	ψυχαί

Στη συνέχεια, καθώς είναι γνωστό, η Κορσική άλλαξε κύριο το 1768, οπότε πωλήθηκε στους Γάλλους⁷. Διοικητής του νησιού ανέλαβε ο Louis-Charles René κόμης του Marbeuf (1712-1786), ο οποίος είχε ήδη υπηρετήσει εκεί επί τέσσερα έτη, ως επικεφαλής του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος⁸. Ο ίδιος, ως γνωστόν, υλοποίησε τη μετεγκατάσταση της κοινότητας το 1774 (αναφέρεται και το 1775), από το Ajaccio στο Cargese⁹.

Το υπό διερεύνηση υπόμνημα προέρχεται από ένα σώμα τεκμηρίων με θέμα την Κορσική, αποκείμενο στα Γαλλικά Αρχεία¹⁰. Συντάκτης του υπομνήματος είναι ο ίδιος κόμης του Marbeuf, ένδειξη αξιοπιστίας των περικλειομένων σε αυτό στοιχείων. Κατ' αρχήν, στο επίπεδο της ιδεολογίας, το περιεχόμενο του υπομνήματος και ειδικότερα οι εμπειριεχόμενες προτάσεις δηλώνουν με σαφήνεια τις αποικιοκρατικές αντιλήψεις του συντάκτη: τα προτεινόμενα μέτρα ανάπτυξης υπηρετούν τις οικονομικές ανάγκες της μητρόπολης και την πρόθεση αφομοίωσης ή καθυπόταξης του αυτόχθονος πληθυσμού¹¹.

Αυτό το οποίο φαίνεται να προβληματίζει ιδιαίτερος τον συντάκτη του τεκμηρίου είναι το χαμηλό ύψος του πληθυσμού. Στην αρχή ήδη του υπομνήματος επισημαίνεται, με απογοήτευση, πως οι κάτοικοι του νησιού δεν ξεπερνούσαν τις 140.000 ψυχές, ενώ για την οικονομική του ανάπτυξη θα χρειαζόνταν 600.000. Ως συντελεστές της δημογραφικής καθίζησης εκτιμώνται οι εξής: α) το έθιμο της βεντέτας· β) η ανύπαρκτη φροντίδα για τα έκθετα νήπια, στα οποία επικρατούσε υψηλή θνησιμότητα, με συνέπεια τη

7. M. Patrice Stéphanopoli, *ό.π.*, σ. 112· François Monmarché, *Corse, Les Guides Bleus-Hachette*, Παρίσι 1973, σ. 63· Vosgien, *Nouveau Dictionnaire Géographique ou Description de toutes les parties du Monde*, Αβινιόν 1823, σ. 174· Meissas et Michelot, *Dictionnaire de Géographie ancienne et moderne*, Παρίσι 1864, σ. 228· Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 358· Ν.Β. Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 106.

8. François Monmarché, *ό.π.*, σ. 63· Ν.Β. Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 106.

9. Δ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 64· Π. Καλονάρος, *Εικόνες*, σ. 15· ο ίδιος, *Μάνη*, σ. 151· Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 144· Ν.Β. Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 107· M. Patrice Stéphanopoli, *ό.π.*, σ. 115, 117· Marie-Anne Compène, *ό.π.*, σ. 46· François Monmarché, *ό.π.*, σ. 139.

10. ANF, K. 1225-1226 (πβ. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 36-46). Το συγκεκριμένο υπόμνημα (Κ. 1226, Νο 6) δημοσιεύεται στο τέλος του κειμένου.

11. Καθώς σημειώνει ο Michel Beaud, στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης είχε ενταθεί η εκμετάλλευση των αποικιών (M. Beaud, *Η ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 ως σήμερα*, Αθήνα 1987, σ. 62).

μείωση της ηλικιακής τάξης 1-6 ετών· γ) η διάδοση της σύφιλης, σε συνδυασμό με την απουσία ιατρικής περίθαλψης των ασθενών. Για την εξάλειψη των τριών αυτών παραμέτρων προτείνονται αντιστοίχως, η τήρηση των νόμων, η ίδρυση βιοτεχνικών εργαστηρίων εντός των μονών και η χρησιμοποίηση γάλλων ιατρών («του Βασιλιά») για τη δωρεάν περίθαλψη των νοσούντων. Αναφορικός με τη βεντέτα, καθώς γνωρίζουμε, κυριάρχησε στην κοινωνία του νησιού σχεδόν έως την εποχή μας¹². Ακόμη, η εγκατάλειψη των νηπίων υπήρξε για μία μακρά περίοδο ένα από τα σοβαρά προβλήματα των δυτικών κοινωνιών¹³, αν και όχι μόνον αυτών¹⁴. Επιπροσθέτως, το φαινόμενο παρουσίαζε μεγαλύτερη διάδοση στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα¹⁵. Όσον αφορά δε στο ζήτημα της θνησιμότητας, έχει διαπιστωθεί πως ήταν πράγματι υψηλότερη στα έκθετα απ' ό,τι στον υπόλοιπο νηπιακό πληθυσμό¹⁶. Από την άλλη πλευρά, σχετικώς με τη σύφιλη έχει δη-

12. Ενδεικτικώς: Jacques Busquet, *Le droit de la vendetta et les paci corses*, Joué-lès-Tours 21994, κυρίως σ. 566-575.

13. Jean Sandrin, *Enfants trouvés, Enfants ouvriers 17e-19e siècle*, Παρίσι 1982, σ. 14· Maurice Garden, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1975, σ. 19-22· André Burgière, «Η Δημογραφία», Ζακ Λε Γκοφ-Πιέρ Νορά, *Το έργο της ιστορίας*, τόμ. 3, Αθήνα 1975, σ. 132.

14. Για τον ελληνικό χώρο παρουσιάζει ενδιαφέρον η μελέτη του Χρήστου Λούκου. «Τα έκθετα βρέφη της Ερμούπολης. Τα πρώτα θύματα της παθολογίας της κοινωνίας», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 247-264. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι κατά την περίοδο 1873-1900, σε 682,1 γεννήσεις αντιστοιχούσαν 42,9 εκθέσεις (ποσοστό 6,3%). Το φαινόμενο ανιχνεύεται επίσης σε άλλες ελληνικές περιοχές, καθώς και στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Σχετικώς: Γ. Μοσχόπουλος, «Κοινωνικές προσεγγίσεις στον Ιόνιο χώρο: Η περίπτωση των νόθων και γενικότερα των εκθέτων της Κεφαλονιάς (1828-1864)», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (Αργοστόλι - Αηξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμ. 2, Αργοστόλι 1989, σ. 355-362· Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Σταθμοί στην πολιτικοκοινωνική και πολιτισμική ζωή του Αργοστολίου*, Αργοστόλι 1994, σ. 213-268· Πάνος Τζιόβας, «Η κοινωνική πολιτική της πόλης και της επαρχίας Ιωαννίνων για τα έκθετα», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1998, σ. 439-450· Meropi Anastassiadou, «La Protection de l'enfance abandonnée dans l'Empire ottoman au XIXe siècle. Le cas de la communauté grecque orthodoxe de Beyoğlu (Istanbul)», *Südost-Forschungen*, τόμ. 59/60 (2000/2001), σ. 272-323.

15. J. Sandrin, *ό.π.*, σ. 15· M. Garden, *ό.π.*, σ. 19· Χρ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 257. Ο Δεμπόνος σημειώνει ότι το 1860 κατεγράφησαν στην Κεφαλονιά 130 νόθα παιδιά «από τις λαϊκές τάξεις», επισημαίνοντας όμως παράλληλα πως «το αρχοντολόι παράγει νόθα σε αφάνταστο βαθμό» (*αυτ.*, σ. 213).

16. Χρ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 259-261. Ο Μοσχόπουλος διαπιστώνει ότι η περίθαλψη των εκ-

μοσιευθεί ένας μεγάλος αριθμός μελετών, στις οποίες σχεδόν πάντοτε κατατίθενται απόψεις και επιχειρήματα ως προς το ενδεχόμενο μετάδοσης της ασθένειας από τους άνδρες του Κολόμβου ή προϋπαρξής της στον παλιό κόσμο¹⁷. Πάντως, όλοι συμφωνούν και οι υπάρχουσες πηγές το επιβεβαιώνουν, ότι η σύφιλη έγινε αντιληπτή στην Ευρώπη περί το τέλος του 15ου αιώνα¹⁸, σημειώνοντας εν συνεχεία ευρεία διάδοση¹⁹. Εν τούτοις, η

θέτων υπήρξε πολύ καλά οργανωμένη στην Κεφαλονιά. Έτσι, εδώ η θνησιμότητά τους περιορίστηκε γενικώς στο 1-8 ετησίως (αυτ., σ. 361-362). Αντιθέτως, στο Παρίσι από τα 1.314 έκθετα παιδιά, τα οποία περισυλλέχθηκαν κατά το 1811, μόνο τα 71 (το 5,4%) έφθασαν στην ηλικία των 15 ετών [Αίγλη Μπρούσκου, «Ο κύλινδρος και το κιβώτιο. Βρεφοδόχοι και αποκλεισμός των έκθετων βρεφών στη δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα», Ρωξάνη Κανταντζόγλου – Μαρίνα Πετρονώτη (επιμ.). *Όρια και Περιθώρια. Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα 2000, σ. 94. Βλ. επίσης Jean-Pierre Bardet – Corinne Martin-Dufour – Jacques Renard, «La mort des enfants trouvés, un drame en deux actes», *Annales de Démographie Historique*, 1994, σ. 135-150].

17. J. Ruffié – J.C. Sournia, *Les épidémies dans l'histoire de l'homme*, Παρίσι 1984, σ. 186-188· Γ.Η. Πεντόγαλος – Γ.Α. Σταθόπουλος, «Πρώτη αναφορά σε συφιλιδική μόλυνση στον ελληνικό χώρο την εποχή της επιδημικής έκρηξης της στην Ευρώπη (τέλος του 15ου αιώνα)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής του Α.Π.Θ.*, τόμ. 18/1, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 116· Mirko Grmek, *Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*, Αθήνα 1989, σ. 200-214.

18. Marcel Sendrail, *Histoire culturelle de la maladie*, Τουλούζη 1980, σ. 323-325· Γ.Η. Πεντόγαλος – Γ.Α. Σταθόπουλος, *ό.π.*, σ. 116. Οι δύο τελευταίοι συγγραφείς εντοπίζουν το 1499 στον Χάνδακα τη λεγόμενη «νόσο των Κελτών», την οποία αναγνωρίζουν ως τροπικό θήλωμα, ενδημική μη αφροδίσια σύφιλη (σ. 117). Για τις μορφές της ασθένειας βλ. Μ. Grmek, *ό.π.*, σ. 201-202.

19. Μ. Sendrail, *ό.π.*, σ. 328· J. Ruffié – J.C. Sournia, *ό.π.*, σ. 187-188. Αξίζει να σημειωθεί πως το 1527 ο Jacques de Béthencourt, ιατρός από τη Ρουέν (ο πρώτος γάλλος ιατρός που ασχολήθηκε με την ασθένεια) αποκάλυψε τη σύφιλη «mal français, ou mal vénérien». Ανάμεσα όμως στον γαλλικό πληθυσμό η ασθένεια ήταν γνωστή και ως «mal napolitain», ενώ το «mal français» υπήρξε ο όρος που προτιμούσαν οι Ιταλοί (Μ. Sendrail, *ό.π.*, σ. 326-327). Αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό με τα «γαλλική νόσος», «νόσος των Κελτών» (Γ.Η. Πεντόγαλος – Γ.Α. Σταθόπουλος, *ό.π.*, σ. 117-119) και «φραγκιούς», στο Καναλάκι Πρέβεζας όπου η ασθένεια ήταν διαδεδομένη (< αλβ. frëngjuz, σύφιλη < αλβ. frëngjishte, Γάλλος, γαλλικός, βλ. Δημ. Ελ. Ράπτης, *Το Καναλάκι της Πρέβεζας. Μεταβολές στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων μιας Ηπειρωτικής Κοινότητας στην Εικοσαετία 1965-1985*, Γιάννινα 1991, σ. 19, 23, 25, 129 και V. Kokona, *Fjalor Shqip – Frëngjist*, Τίρανα 1977, σ. 133-134) περιγράφουν με τον καλύτερο τρόπο την ένταση και έκταση του κοινωνικού και εθνικού ρατσισμού που είχε προκαλέσει (ή αποκαλύψει) η ασθένεια. Παραλλήλως, όμως, δυνατόν να υποδηλώνουν και τις περιοχές στις οποίες αυτή είχε τη μεγαλύτερη διάδοση. Όπως ήταν δε

δυτική κοινωνία φαίνεται πως αντέδρασε ράθυμα στον νεοεμφανισθέντα κίνδυνο, εάν ληφθεί υπόψη ότι στη Γαλλία ο θεσμός της ιατρικής επίσκεψης στους οίκους ανοχής άρχισε να εφαρμόζεται μόλις το 1804²⁰.

Συγκρατώντας τους προαναφερθέντες παράγοντες, μεταφέρουμε την προσοχή μας σε ένα άλλο υπόμνημα, μεταγενέστερο, του 1825, συνταχθέν υπό του Gabriel-Marie κόμη του Zantiry, διοικητή και πάλι του νησιού²¹. Ο συντάκτης αυτού του υπομνήματος, διαπιστώνοντας ανάλογη ολιγανθρωπία, απαριθμεί με τη σειρά του τα αίτια της κατάστασης: α) οι φόνοι και οι συγκρούσεις μεταξύ των οικογενειών και β) οι επιδημίες (*maladies épidémiques*). Για τις επιδημίες διευκρινίζεται πως οφείλονταν στη νοσηρότητα του εδάφους (*insalubrité du sol*), στην κακή διατροφή των κατοίκων και στη ρυπαρότητα των θεριστών που εργάζονταν σε μεγάλη απόσταση από τον τόπο τους²². Εν πρώτοις, παρατηρείται ότι αμφότερα τα τεκμήρια συμφωνούν ως προς την παράμετρο των εσωτερικών συγκρούσεων, ανάμεσα στους Κορσικανούς. Οι υπόλοιποι παράγοντες φαίνεται πως ήσαν προσωπικές εκτιμήσεις, ενδεχομένως κάποιας σημασίας, η βαρύτητα των οποίων, ωστόσο, θα ήταν αδύνατο να εντοπισθεί. Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι σε κανένα από τα υπομνήματα δεν γίνεται αναφορά στο θέμα των ελών και της ελονοσίας, μολονότι, από άλλες πηγές, γνωρίζουμε πως αποτέλεσαν σοβαρό πρόβλημα για τη δημόσια υγεία, με προφανείς δημογραφικές συνέπειες²³. Αντιθέτως, ο κόμης του Marbeuf φαίνεται να θεωρεί

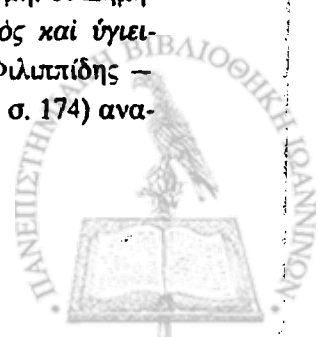
αναμενόμενο, η εμφάνιση της σύφιλης προξένησε αλλαγή της ερωτικής συμπεριφοράς, προς όφελος του θεσμού της οικογένειας (Jacques Attali, 1492. *Από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση*, Αθήνα 1992, σ. 307-311). Πβ. Φωτεινή Τσαλίκου, *Ψυχο-λογικά*, Αθήνα 1994, σ. 252-254.

20. M. Sendrail, *ό.π.*, σ. 405.

21. P. Lamotte, «Projet de la colonisation pour la Corse en 1825», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 2, Αθήνα 1975, σ. 162-172.

22. *Αυτ.*, σ. 164. Πβ. M. Stephanopoli de Compène, *Histoire* (1994), σ. 452· ο ίδιος, *Histoire* (1997), σ. 25-26.

23. Ο Braudel χαρακτηρίζει τα έλη της Κορσικής «αγιάτρευτη πληγή»: F. Braudel, *ό.π.*, τόμ. 1, σ. 73. Ο Grmek, σε παρέμβασή του στη διάρκεια Συνεδρίου, έδωσε κάποια νέα στοιχεία για την ελονοσία στην Κορσική και τις δημογραφικές συνέπειες: *Actes du IIe Colloque International D'Histoire (Athènes, 18-25 sept. 1983), Economies méditerranéennes, Equilibres et Intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, τόμ. III, Αθήνα 1986, σ. 347-356. Ακόμη, οι Δημητρίεις σημειώνουν ότι «Τò κλίμα τής νήσου είναι καλό, ό άέρας της καθαρός και ύγιενός, Έξω από μερικά μέρη όπου οι έλώδες τόποι τόν έμόλυναν» (Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 358). Επιπλέον, στο λεξικό του Vosgien (*ό.π.*, σ. 174) ανα-

δευτερεύουσας σημασίας την ύπαρξη ελών, παρατηρώντας: «εξαιτίας των κλιματολογικών συνθηκών το νησί είναι απαλλαγμένο από χίλιους κινδύνους»²⁴.

Για τη λύση του πληθυσμιακού προβλήματος, ο ίδιος προτείνει τη διενέργεια εποικισμών, περιγράφοντας διεξοδικώς τον τρόπο επίτευξης του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος²⁵. Ως ενδεχόμενοι έποικοι προτείνονται τρεις πληθυσμιακές ομάδες: α) γαλλόφωνοι Καναδοί· β) ελληνικός πληθυσμός, ο οποίος θα πύκνωνε την ήδη υπάρχουσα ελληνική κοινότητα και γ) Λουκανοί (κάτοικοι της ιταλικής πόλης Lucca), οι οποίοι μετέβαιναν ήδη εποχιακώς στην Κορσική προς εξεύρεση εργασίας. Από ένα άλλο υπόμνημα, του 1770, προκύπτει ότι οι γαλλικές αρχές εξακολούθησαν να επιδιώκουν τον εποικισμό του νησιού²⁶. Ακόμη, το 1780 οι Δημήτριος και

φέρεται ότι η Κορσική είχε «air mauvais». Τέλος, σε τεκμήριο του 1681 επισημαίνεται η ύπαρξη «maladie» στην Κορσική, πληροφορία, ωστόσο, γενική και πολύσημη (Ζ. Τσιρπανλής, *Οι Μανιάτες*, σ. 375).

24. Βλ. εδώ στο Παράρτημα. Ανάλογη μνεία απαντάται στο λεξικό των Meissas et Michelot (ό.π., σ. 28): «...La Corse jouit d'un climat généralement sain...».

25. Η βιβλιογραφία γύρω από το θέμα διοργάνωσης εποικισμών, με οικονομικούς και πολιτικούς στόχους, είναι εκτενής. Περιοριζόμαστε κατ' αρχήν στην επισήμανση δύο βασικών έργων, για τα οθωμανικά εδάφη: Ömer Lütfi Barkan, «Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul (Istanbul Universitesi İktisat Fakültesi Mecmuası)*, τόμ. 11 (1949-1950), σ. 63-131 και η συνέχεια στα τουρκικά («Osmanlı İmparatorluğunda bir işkân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler»), τόμ. 13 (1951-1952), σ. 53-78 και τόμ. 14 (1953-1954), σ. 209-237· ο ίδιος, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ΙΕ' και το ΙΣΤ' αιώνα», *Η Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε' -ιθ' αι.*, Εισαγωγή-Επιλογή κειμένων Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σ. 45-86. Για τον ανασυνοικισμό ειδικώς της Σάμου, κατά τον 16ο αιώνα: Κ. Κόμης, *Ιστοριοδομηογραφικά*, σ. 109-117. Ένα παράδειγμα από την οθωμανική εποχή: αυτ., σ. 209-240.

26. Κ. Κόμης, ό.π., σ. 39. Αναφορικός με τις πληθυσμιακές ανταλλαγές Γαλλίας - γαλλόφωνου Καναδά (Κεμπέκ), αξίζει να επισημανθεί μία είδηση των ημερών μας: το 1993, οι αρχές του Κεμπέκ, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες τους σε αγροτικά χέρια, αναζήτησαν μετανάστες από τη Γαλλία (εφημ. *Η Καθημερινή*, 10/12/1993). Εν τούτοις, το στοιχείο αυτό περιγράφει περισσότερο πολιτικές παρά οικονομικές επιδιώξεις, δεδομένου ότι τα τελευταία χρόνια κερδίζει συνεχώς έδαφος το αποσχιστικό ρεύμα στο Κεμπέκ. Ας επισημάνουμε σχετικά πως σε δημοψήφισμα που διεξήχθη το 1980, το 40% των ψηφισάντων ετάχθη υπέρ της απόσχισης έναντι 60% κατά· σε επόμενο δημοψήφισμα, της 30ής Οκτωβρίου 1995, το ποσοστό υπέρ της απόσχισης υπήρξε μεγαλύτερο (49,4% έναντι 50,6%). Σχετικώς:

Πατρίκιος Στεφανόπολι επισκέφθηκαν τη Μάνη, με σκοπό να παρακινήσουν τους Μανιάτες σε μετοικεσία στην Κορσική, χωρίς ωστόσο αποτέλεσμα²⁷. Φαίνεται λοιπόν, καθώς συνάγεται και από τα αναφερόμενα σε μεταγενέστερες πηγές, ότι τα εν λόγω σχέδια δεν υλοποιήθηκαν²⁸. Έτσι, στο σημείο αυτό, θεωρείται σκόπιμο να στραφούμε σε κάποια σύγχρονα του υπομνήματος, αλλά και μεταγενέστερα δημογραφικά στοιχεία.

Πίν. 1. Πληθυσμός Κορσικής (1769-1971)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Πυκνότητα πληθυσμού ²⁹	Μεταβολή %
1769 ³⁰	140.000	16,05 κάτ./τ.χ.	—
1791 ³¹	120.000	13,76 κάτ./τ.χ.	-14%
1796 ³²	150.568	17,26 κάτ./τ.χ.	+25%
1817 ³³	130.000	14,90 κάτ./τ.χ.	-14%
1823 ³⁴	300.000	34,40 κάτ./τ.χ.	+130%
1825 ³⁵	180.348	20,68 κάτ./τ.χ.	-40%
1877-1881 ³⁶	273.000	31,30 κάτ./τ.χ.	+51%
1907-1913 ³⁷	270.000	30,96 κάτ./τ.χ.	-1%
1927-1931 ³⁸	215.000 περίπου	24,65 κάτ./τ.χ.	-20%
1936 ³⁹	322.844	37,01 κάτ./τ.χ.	+50%
1946-1951 ⁴⁰	175.000 περίπου	20,06 κάτ./τ.χ.	-46%
1956-1961 ⁴¹	170.000 περίπου	19,49 κάτ./τ.χ.	-3%
1966-1971 ⁴²	185.000 περίπου	21,21 κάτ./τ.χ.	+8%

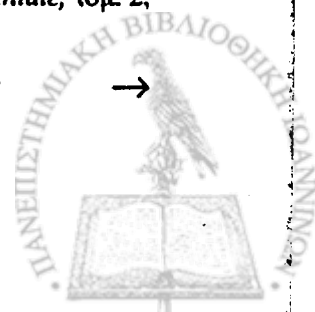
εφημ. *Η Καθημερινή*, 27 και 31/10/1995 και 9/4/1996· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 13/12/1998· εφημ. *Το Βήμα*, 22, 29/10 και 5/11/1995· εφημ. *Η Αυγή*, 5/11/1995· εφημ. *Η Εποχή*, 5/11/1995 και Ιωάννης Δημάκης, «Ο εθνικισμός του Κεμπέκ», *Αντί*, περ. Β', τχ. 596, 19/1/1996, σ. 22-24.

27. Θωμάς Παπαδόπουλος, «Ταξίδι στην Ελλάδα Δημητρίου και Πατρικίου Στεφανόπολι για νέα μετοίκηση Μανιατών στην Κορσική (1780)», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 11, *Θησαύρισμα Αριστείον Πνευματικών εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκον*, εν Αθήναις 1992, σ. 347-378, κυρίως σ. 362, 364-365, 367.

28. P. Lamotte, *ό.π.*, σ. 163· Vosgien, *ό.π.*, σ. 174. Οι Δημητρείς επισημαίνουν: «Η γη είναι εύφορη και ήμπορεί να τρέφει ακόμη τρεις φορές τόσοι κατοίκους» (Δανιήλ Φιλίπιδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 358), κάτι που παραπέμπει στη μνεία του Κόμη του Marbeuf, ότι η Κορσική θα χρειαζόταν 600.000 κατοίκους για την ανάπτυξή της (βλ. *εδώ* στο Παράρτημα).

29. Η έκταση της Κορσικής ανέρχεται σε 8.722 τ.χ. Σχετικώς: Emile Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, τόμ. 2, Aix-en-Provence 1974, σ. 788.

30. Στοιχείο που μας δίνει ο κόμης του Marbeuf (βλ. *εδώ* στο Παράρτημα).

Οι ανωτέρω πληθυσμιακές αυξομειώσεις οφείλονται εν μέρει στη διαφορετική προέλευση των μεγεθών (υπ' όψιν, άπαντα σχεδόν στρογγυλά) και στον ανάλογο βαθμό αξιοπιστίας τους. Η μικρότερη αξιοπιστία εμπειριέχεται πιθανότατα στο μέγεθος του 1823 (ίσο με 300.000), προερχόμενο από το λεξικό του Vosgien. Σχετικώς, αρκεί να γίνει σύγκριση με το αντίστοιχο μέγεθος του 1825 (ίσο με 180.348), προϊόν απογραφής, καθώς σημειώνει ο κόμης του Zantiry, ο οποίος το παραθέτει στο υπόμνημά του⁴³, ώστε να ενισχυθεί η εν λόγω υπόθεση. Αντιθέτως, το μέγεθος του 1936 (ίσο με 322.844), αν και πρόκειται για το υψηλότερο αναλογικώς, δεν πρέπει να ευρίσκεται σε σημαντική απόσταση από την πραγματικότητα, εφόσον για την προηγηθείσα περίοδο τα στοιχεία περιγράφουν αυξητικές τάσεις. Έτσι, η μείωση από το 1946 και εξής οφείλεται μάλλον σε κάποια κλιμακούμενη μεταναστευτική ροή. Πάντως, ανεξάρτητα από τις επιμέρους αμοιβαίες αποκλίσεις και τις ανάλογες ερμηνείες, οφείλουμε να σημειώσουμε πως τα δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν τις αισιόδοξες προβλέψεις ούτε, βεβαίως, τεκμηριώνουν την υλοποίηση των εποικιστικών σχεδίων.

Επαναστρέφουμε την προσοχή μας στο εν λόγω υπόμνημα. Εκτός του δημογραφικού ζητήματος, επιχειρείται εκτενής αναφορά στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή του νησιού. Κατ' αρχάς, το ενδιαφέρον περιστρέφεται γύρω από τα αμπέλια, για τα οποία επισημαίνεται ότι δεν κλαδεύονταν με τον αρμόζοντα τρόπο. Έτσι, προτείνεται η έλευση έμπειρων αμπελοουργών (προφανώς Γάλλων), με άπώτερο σκοπό να εκπαιδεύσουν

→

31. Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 358.

32. François Monmarché, *ό.π.*, σ. 41.

33. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, *Εμπορικο-Γεωγραφικόν Λεξικόν*, Βενετία 1817, ανατύπ. (Επιμέλεια - Επιλεγόμενα Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης) Αθήνα 1991, σ. 11.

34. Vosgien, *ό.π.*, σ. 174.

35. P. Lamotte, *ό.π.*, σ. 163.

36. Emile Kolodny, *ό.π.*

37. *Αυτ.*

38. *Αυτ.*

39. François Monmarché, *ό.π.*, σ. 41.

40. Emile Kolodny, *ό.π.*

41. *Αυτ.*

42. *Αυτ.*

43. P. Lamotte, *ό.π.*, σ. 163. Γενικώς, επί του θέματος των στρογγυλών μεγεθών: εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 89.

καταλλήλως τους Κορσικανούς, προς αύξηση της αποδοτικότητας. Όσον αφορά στα ελαιόδενδρα, τονίζεται ότι υπερερούσαν ποιοτικώς σε σύγκριση με αυτά της Προβηγκίας. Ωστόσο, η ποιότητα του ελαιολάδου ήταν γενικώς χαμηλή και η ποσότητα μικρότερη από αυτή που θα παρήγετο στην περίπτωση όπου οι κάτοικοι του νησιού βελτίωναν τις γνώσεις τους γύρω από το θέμα. Ως προς το εμπόριο του ελαιολάδου, λογίζεται ως επικερδέστερη η μονοπωλιακή εκμετάλλευση από κάποια εμπορική εταιρεία της Προβηγκίας, με την υποχρέωση να μεταδώσει στους Κορσικανούς δεξιότητες σχετικές με τη διαδικασία παραγωγής του. Βέβαια, ο τελικός στόχος, καθώς σημειώνεται, θα ήταν η διοχέτευση του προϊόντος στα σαπωνοποιεία της Προβηγκίας, ως πρώτη ύλη. Εντύπωση προκαλεί το σκεπτικό και οι διατυπωθείσες προθέσεις σε σχέση με τις καστανιές. Συγκεκριμένα, επειδή οι κάτοικοι του νησιού χρησιμοποιούσαν τα κάστανια για την παρασκευή του γνωστού «δενδρόψωμου» (*pain d'arbre*)⁴⁴, θεωρείται αναγκαία η καταστροφή τους, προκειμένου να επιτευχθούν δύο στόχοι: αφενός να προκληθεί αναγκαστική στροφή των Κορσικανών προς αποδοτικότερες εργασίες και αφετέρου να αφαιρεθεί από αυτούς η δυνατότητα παρασκευής μίας φθηνής τροφής, επαρκούς για τη διατροφή τους σε περιόδους ξεγέρσεων.

Ως προς τα σιτηρά τώρα, υποστηρίζεται ότι θα αυξανόταν ενδεχομένως η παραγωγή τους, εάν διεξάγονταν εκχερσώσεις από τους εποίκους και επεκτείνονταν έτσι τα καλλιεργούμενα εδάφη. Επιπλέον, προτείνεται η έλευση γεωργών από τη Γαλλία, με σκοπό να μεταφυτεύσουν, στον αιτόχθονα πληθυσμό, περισσότερο αποδοτικές μεθόδους καλλιέργειας. Επίσης, διατυπώνεται η ανάγκη επέκτασης της καλλιέργειας λιναριού. Εν τούτοις, μεγαλύτερη βαρύτητα φαίνεται ότι διαθέτει η πρόταση περί πολλαπλασιασμού των μουριών, για την ανάπτυξη της σηροτροφίας. Εκτιμάται μάλιστα ως ιδιαίτερος συμφέρουσα η χρησιμοποίηση του μεταξιού στα υφαντουργεία της μητρόπολης. Όσον αφορά στην κτηνοτροφία, τα αναφερόμενα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Κατ' αρχάς, παρατηρείται πως οι αγελάδες και τα πρόβατα ήσαν κατώτερης ποιότητας και θα έπρεπε να εισαχθούν βελτιωμένα ζώα από τη Γαλλία. Για τα κατσίκια θεωρεί-

44. F. Braudel, *Υλικός πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας)*, τόμ. 1, *Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, Αθήνα 1995, σ. 110· ο ίδιος, *Μεσόγειος*, τόμ. 1, σ. 49.

ται αναγκαία η αποβολή τους, εφόσον τα οικονομικά οφέλη που προσέφεραν ήσαν μικρότερα από τα προκαλούμενα προβλήματα: ευθύνονταν για την αποψίλωση των δασών και, επιπροσθέτως, ποιμαίνονταν από άτομα «άγρια» και «επικίνδυνα». Στην τελευταία αυτή πρόταση, όπως και παραπάνω αναφορικά με τις καστανιές, καθίστανται προφανείς οι προθέσεις: η λήψη ενός μέτρου για την οικονομική ανάπτυξη όφειλε να εξασφαλίζει, επίσης, τον εξοβελισμό κοινωνικών συμπεριφορών οι οποίες έθεταν σε κίνδυνο την εξουσία στην αποικία. Από μία άλλη πλευρά, όμως, διαπιστώνεται ότι ο προβληματισμός σε σχέση με την καταστροφή της χλωρίδας από τα κατσίκια, διαδεδομένος σήμερα, χρονολογείται σε παλαιότερες εποχές. Τέλος, στο υπόμνημα μνημονεύεται ως πιθανή η ίδρυση ιχθυοτροφείου, το οποίο θα μπορούσε να στρέψει τους Κορσικανούς προς τη θάλασσα. Ωστόσο, αυτό το μέτρο δεν φαίνεται να εντάσσεται αποκλειστικώς στην προοπτική οικονομικής ανάπτυξης του νησιού, εφόσον δηλώνεται ρητώς ότι ως κύριος στόχος θα ήταν η κάλυψη μελλοντικών αναγκών του πολεμικού ναυτικού από έμπειρους άνδρες.

Εάν κρίνει κανείς από τα αναφερόμενα σε μεταγενέστερες πηγές, καθώς έχει ήδη επισημανθεί, τα γαλλικά σχέδια δεν υλοποιήθηκαν. Παρατηρώντας τα επιμέρους σημεία, στα οποία το υπόμνημα δίνει ιδιαίτερη έμφαση, η αποτυχία των μητροπολιτικών προθέσεων καθίσταται προφανής: η γη εξακολούθησε να καλλιεργείται ατελώς και μόνο κατά το ένα τρίτο της συνολικής έκτασης του νησιού⁴⁵. οι καστανιές⁴⁶ και τα κατσίκια⁴⁷ διατηρήθηκαν εν αφθονία: ένα μεγάλο μέρος των καλλιεργειών, και λοιπών αγροτικών εργασιών, παρέμεινε στα χέρια των Λουκανών, και άλλων Ιταλών, οι οποίοι εξακολούθησαν να μετακινούνται εποχιακώς, κατά χιλιάδες ετησίως, και να εξάγουν το προϊόν της εργασίας τους, ανερχόμενο συνολικώς στο ποσόν του ενός εκατομμυρίου φράγκων⁴⁸. Όσον αφορά στα αποτελέσματα της προσπάθειας για αφομοίωση ή καθυπόταξη του αυτόχθονος πληθυσμού, καθώς γνωρίζουμε, από τη σημερινή πραγματικότητα, και εκεί επίσης δεν υπήρξε επίτευξη του επιθυμητού στόχου.

45. Vosgien, *ό.π.*, σ. 174· Meissas et Michelot, *ό.π.*, σ. 228.

46. Meissas et Michelot, *ό.π.*

47. *Αυτ.* και Δανιήλ Φιλίπιδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 359.

48. P. Lamotte, *ό.π.*, σ. 164.

Ως προς το τελευταίο, είναι σκόπιμο να επεκταθούμε περισσότερο, λόγω της βαρύνουσας σημασίας του ζητήματος. Περιορίζοντας την παρατήρησή μας στη σύγχρονη εποχή, σημειώνουμε ότι στη μεταπολεμική περίοδο το αυτονομιστικό κίνημα των Κορσικανών παρουσίασε έξαρση, ιδιαίτε- ρως μάλιστα στο διάστημα 1960-1980· εν συνεχεία, προς το τέλος της δε- καετίας του 1990 διασπάσθηκε και ακολούθησε εμφύλια διαμάχη⁴⁹. Το κα- λοκαίρι του 2000 η γαλλική κυβέρνηση εκδήλωσε προθέσεις για την παρα- χώρηση ευρείας αυτονομίας στο νησί, από το 2004, προξενώντας εσωτερι- κή πολιτική κρίση αλλά και ενίσχυση στις ήδη εκδηλωμένες αυτονομιστικές προσδοκίες άλλων περιφερειών, εντός και εκτός Γαλλίας, αν και τον Ιού- νιο του 2003, σε ειδικό δημοψήφισμα, οι Κορσικανοί κατεψήφισαν τελικώς (έστω με το οριακό ποσοστό του 51%) τα γαλλικά σχέδια⁵⁰. Πάντως, οι προθέσεις αυτονόμησης δεν υπήρξαν απόρροια της αυτονομιστικής δρά- σης στην Κορσική αλλά των νέων πολιτικών δεδομένων, τα οποία απελευ- θέρωσε το τέλος του διπολικού συστήματος και η παγκοσμιοποίηση της οι- κονομίας, φαινόμενα, ούτως ή άλλως, εν πολλοίς αλληλένδετα⁵¹. Η παγκο-

49. Pierre Tavan, «La dérive Corse et le continent France. De la tectonique politique et les menées d'un ministre "carbonari" dans le terrier du Renard aux six portes!», *Hérodote*, τόμ. 62 (3e trimestre 1991), κυρίως σ. 71-73, 78-86· εφημ. *Η Καθημερινή*, 9/6, 15/8, 8 και 27/10/1996, 10/2/1998, 9/5 και 8/6/1999· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 13/10/1996, 15/2/1998, 12/5/1999· εφημ. *Το Βήμα*, 8/10/1995, 16/5/1999· εφημ. *Η Αυγή*, 16/5/1999· Φιλ. Φιλίππου, «Η εμφύλια διαμάχη των αυτονομιστών...», *Αντί*, περ. Β', τχ. 612, 15/8/1996, σ. 33-35.

50. Pierre-André Taguieff, *Παγκοσμιοποίηση και Δημοκρατία*, Αθήνα 2002, σ. 56-58· εφημ. *Η Καθημερινή*, 8/9/1996, 18/3 και 2/7/1999, 20/7, 1, 11, 23, 25 και 30/8, 1, 3 και 24/9, 1/12/2000 και 16/5/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 15/2/1998, 1, 23/8 και 1/9/2000· εφημ. *Το Βή- μα*, 25/4, 9/5 και 3/9/1999, 4/11/2001· εφημ. *Η Αυγή*, 3/9/2000· Θεόδ. Γαλάνης - Δημ. Μάνος, «ΕΤΑ και Κορσική: η παλιά - "μετά" Ευρώπη», *Αντί*, περ. Β', τχ. 720, 8/9/2000, σ. 32-33· εφημ. *Ημερησία*, 12-13/7/2003.

51. Ούλριχ Μπεκ, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις*, Αθήνα 1999, σ. 68-77· Θεόδωρος Κ. Πελαγίδης, *Πόσο έχει προχωρήσει η παγκοσμιοποίηση;*, Αθήνα 2001, σ. 87-197· P.-A. Taguieff, *ό.π.*, σ. 64-68· Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα 2^η 1999, σ. 706-739· Σπ. Σακελλαρόπουλος, «Η σημασία και ο ρόλος των υπερεθνικών οργανισμών στη σύγχρονη εποχή. Η ειδική πε- ρίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Θέσεις*, τχ. 81, Οκτ.-Δεκ. 2002, σ. 81-101· Paul Hirst- Graham Thompson, *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, επιμ. Θ.Κ. Πελαγίδης, Αθήνα 2000, σ. 17-19, 51-188· Κώστας Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα*, Αθήνα 1999, σ. 52-53, 69-118· ο ίδιος, *Το τέλος του κύκλου. Καταστολή και Ηγεμονία στον 21ο αι- ώνα*, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 39-67, 81-92· Jeffrey Sachs, «Διεθνή οικονομικά: ξεκλειδώνον- τας τα μυστήρια της παγκοσμιοποίησης», D. Rodrik - J. Sachs (κ.ά.), *Κατανοώντας την*

σμιοποίηση (και από πολιτική-στρατιωτική άποψη, η «Αυτοκρατορία»), ως γνωστόν, διευκολύνει την αποδυνάμωση των κρατικών αρμοδιοτήτων, παρά τις αντιστάσεις (συμπεριλαμβανομένων των πάσης φύσεως φονταμενταλισμών), στο πλαίσιο ομογενοποίησης της διεθνούς (κατά κύριο λόγο) οικονομικής κυριαρχίας (διακίνηση εμπορευμάτων, ροή κεφαλαίων και τεχνολογίας, δίκτυο συνθηκών και θεσμών): παραλλήλως, ενισχύει τον ρόλο διεθνικών αλλά και τοπικών (με το αυτό, ωστόσο, αποτέλεσμα) μηχανισμών εξουσίας (διεθνείς οργανισμοί, μη κυβερνητικές οργανώσεις αλλά και τοπικοί μικρο-εθνικισμοί)⁵². Όσον αφορά δε στο μέλλον της ενοποιη-

παγκοσμιοποίηση, εισαγ.-επιμ. Θ.Κ. Πελαγίδης, Αθήνα 2000, σ. 53-56· Κώστας Μελάς, *Παγκοσμιοποίηση. Νέα φάση διεθνοποίησης της οικονομίας. Μύθοι και πραγματικότητα*, πρόλ. Κ. Βεργόπουλος, Αθήνα 1999, σ. 23-38· Hans Jürgen Schulz, *Παγκοσμιοποίηση. Αλήθειες και ψέματα*, Αθήνα 1999, σ. 22-38· Hans Jürgen Schulz, *Παγκοσμιοποίηση. Αλήθειες και ψέματα*, Αθήνα 1999, σ. 22-39· Ιγνάσιο Ραμονέ, *Γεωπολιτική του χάους*, επίμετρο Μιχ. Μητσός, Αθήνα 2^η 1999, σ. 8, 68-74, 164-165· Saskia Sassen, *Το κράτος και η παγκόσμια πόλη. Επίμετρο: Ορίζοντες Πιθανών Αστεακών Κόσμων*, Αθήνα 2001, γενικώς· Δημ. Α. Κατσορίδας, *Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης. Οι μεταμορφώσεις του ιμπεριαλισμού*, Αθήνα 1999, σ. 13-42· Δ. Κατσορίδας – Ν. Γραμματικός, «Οι τέσσερις μύθοι της “παγκοσμιοποίησης”», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τχ. 27, Ιούλιος 2002, σ. 13-29· Michael Hardt – Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 13-104· Τόνι Νέγκρι, *Η ζωή μου από το Άλφα ως το Ωμέγα*, Αθήνα 2002, σ. 73-76, 91-93· Ευστράτιος Β. Αλμπάνης, *Ανιχνεύοντας το μέλλον. Κείμενα για την παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα 2002, σ. 35-42, 52-53· Jean Chesneaux, «Οι δέκα όψεις της παγκοσμιοποίησης», *Ελληνική έκδοση του Manière de voir*, τχ. 3, σ. 10-13· Τόμας Λ. Φρίντμαν, *Το Lexus και η ελιά. Τι είναι η παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα 2001, κυρίως σ. 449-490· Paul Hirst – Gr. Thompson, «Παγκοσμιοποιημένη οικονομία», Χρίστος Ρόμας (επιλογή κειμένων), *Παγκοσμιοποίηση. Αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;*, Αθήνα 2001, σ. 3-43· Κ. Μελάς, «Η οικονομία ως μοναδικός φορέας της “παγκοσμιοποίησης”», *αυτ.*, σ. 45-56· Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, «Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ο νεοφιλελευθερισμός και η κοινωνία των 2/3», *Ουτοπία*, τχ. 35, Μάιος-Αύγ. 1999, σ. 63-75· Γιάννης Μηλιός, «Λόγος περί “παγκοσμιοποίησης” και μαρξιστική Αριστερά», *Θέσεις*, τχ. 72, Ιούλ.-Σεπτ. 2000, σ. 11-23· Άλεξ Καλλίνικος, «Η μαρξιστική θεωρία για τον ιμπεριαλισμό», *Παγκοσμιοποίηση και ιμπεριαλισμός. Ποια είναι η απάντηση της Αριστεράς*, Αθήνα 1999, σ. 11-19· Σάββας Μιχαήλ, «Το NATO, η παγκοσμιοποίηση και ο πόλεμος», *Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, τχ. 4 (νέα περίοδος), Ιούν. 1999, σ. 14-19· Ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός. Τα νέα κοινωνικά κινήματα και η παγκοσμιοποίηση. *Διήμερο που διοργάνωσε ο Συνασπισμός, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-10 Μαρτίου 2001· Δελτίο Θυέλλης*, τχ. 17, Ιούλιος 2001, *Αφιέρωμα Νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση*· Δαμιανός Παπαδημητρακόπουλος, «Το Ισλάμ μπροστά στην παγκοσμιοποίηση», *Ο Πολίτης*, τχ. 93, Οκτ. 2001, σ. 9-15.

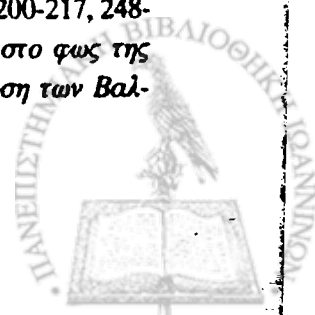
52. Ούλριχ Μπεκ, *ό.π.*, σ. 70-77, 126-127, 238-240· Harold James, *Το τέλος της Παγκοσμιοποίησης. Μαθήματα από τη μεγάλη ύφεση*, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 412-437· P. Hirst –

μένης, και διαρκώς επεκτεινομένης, Ευρώπης, είναι πράγματι αδύνατον να προβλέψει κανείς με ακρίβεια την πολιτική φυσιογνωμία της υπό διαμόρφωση οντότητας, παρά το γεγονός ότι ο ρόλος των επιμέρους περιφερειών («Η Ευρώπη των περιφερειών») κερδίζει συνεχώς έδαφος: εν τούτοις, ταυτοχρόνως πολλαπλασιάζονται οι διαφορετικές προτάσεις, ως προς τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας⁵³. Πάντως, και

Gr. Thompson, *ό.π.*, σ. 17-19, 51-188, 327-375· K. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 52-53, 69-73 και 39-92 αντιστοίχως· J. Sachs, *ό.π.*, σ. 53-56, 69-71· K. Μελάς, *ό.π.*, σ. 23-38, 127-128· Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Σύνορα. Η μεταβαλλόμενη σημασία της εδαφικής κυριαρχίας. Δοκίμιο*, Αθήνα 1999, σ. 60-62, 72-73, 79-82· Jeremy Rifkin, *Η νέα εποχή της πρόσβασης. Η νέα κουλτούρα του υπερκαπιταλισμού, όπου όλη η ζωή είναι μια επί πληρωμή εμπειρία*, Αθήνα 2001, κυρίως σ. 251-424· Stuart Hall – David Held – Anthony McGrew, *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Αθήνα 2003, σ. 134-142· Σάσκια Σάσεν, *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα 2003, σ. 35-82· Ολιβιέ Ρουά, *Οι ανταπάτες της 11ης Σεπτεμβρίου. Στρατηγική και τρομοκρατία*, Αθήνα 2003, σ. 19-35· Ιγνάσιο Ραμονέ, *Πόλεμοι του 21ου αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 57-92, 121-132· ο ίδιος, *Γεωπολιτική*, σ. 8-9, 24-39, 43-53, 164-165· Gore Vidal, *Διαρκής πόλεμος για διαρκή ειρήνη. Πώς καταφέραμε να γίνουμε τόσο μισητοί*, Αθήνα 2003, σ. 15-52· Howard Zinn, *Τρομοκρατία και Πόλεμος*, Αθήνα 2003, σ. 15-58· H.J. Schulz, *ό.π.*, σ. 22-39· Χρ. Πετράκος, *Ιράκ. Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση*, Αθήνα 2003, σ. 31-40· J. Chesneaux, *ό.π.*, σ. 10-13· Σπ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 81-101· Slavoj Žižek, *Καλωσορίσατε στην έρημο του πραγματικού. Πέντε δοκίμια για την 11η Σεπτεμβρίου και για συναφείς ημερομηνίες*, Αθήνα 2003, σ. 50-82· Σ.Ν. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ. 68-69· Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 11-23· Α. Καλλίνικος, *ό.π.*, σ. 11-19· Σ. Μιχαήλ, *ό.π.*, σ. 16· Ιμμανουέλ Βαλλερεστάιν, «Γιατί αποδυναμώνονται τα κράτη;», εφημ. *Η Αυγή*, 4/3/2001, σ. 30· Παύλος Δρακόπουλος, «Καταρρέει και ο πύργος της παγκοσμιοποίησης;», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 30/10/2001, Αφιέρωμα «Πόλεμος. Οι "βόμβες" στην οικονομία»· Μπέντζαμιν Μπάριμπερ, *Ο κόσμος των Μασκόντρα στους Τζιχάντ. Η παγκοσμιοποίηση και ο φονταμενταλισμός εχθροί της δημοκρατίας και της ελευθερίας*, Αθήνα 2001, σ. 303-317· Michael Ignatieff, «Εικονικοί πόλεμοι». *Περί Πολέμου*, Αθήνα 2001, σ. 5-36· Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Συνωμοτική «Παγκοσμιοποίηση»*, Αθήνα 2001, κυρίως σ. 97-110, 145-166· Βασίλης Φίλιας, *Η λογιστική της παγκοσμιοποίησης και η λογική της ιστορικής εναντίωσης*, Αθήνα 2001, σ. 107-124· Νόαμ Τσόμσκυ, *11/9*, Αθήνα 2001, γενικώς· ο ίδιος, *Εξουσία και Τρομοκρατία*, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 9-54, 107-112· Ταρίκ Αλί, *Η σύγκρουση των φονταμενταλισμών. Σταυροφορίες, Τζιχάντ και νεωτερικότητα*, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 464-523· εφημ. *Η Καθημερινή*, 18/3/1999· εφημ. *Το Βήμα*, 9/5/1999.

53. Ειδικώς για την Ευρώπη, ως επισημάνουμε ορισμένα δημοσιεύματα: Ούλριχ Μπεκ, *ό.π.*, σ. 299-308· Σπ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*· Dusan Sidjanski, *Η ομοσπονδίωση της Ευρώπης. Δυναμική και Προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα 1999, κυρίως 200-217, 248-319· Πέτρος Δ. Ντούσκος, *Η πανευρωπαϊκή ενοποίηση. Ορισμένα ζητήματα στο φως της «Νέας Αντίληψης» της «Νέας Πολιτικής και Οικονομικής Σκέψης»*. *Η περίπτωση των Βαλ-*

ενώ η διεθνής κατάσταση τελεί ακόμη εν εξελίξει, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν μάλλον απίθανη την τελεία αναίρεση του κράτους-έθνους, παρά τις όποιες, ήδη διαφαινόμενες, αλλαγές στον ρόλο του⁵⁴. Ακόμη, επισημαίνεται πως «η νέα οικονομική τάξη αίρει πραγματικά την εθνική κυριαρχία των κρατών του Τρίτου Κόσμου και του πρώην Σοβιετικού Συνασπισμού, ενώ αλλού αίρει μόνο τις αρμοδιότητες των κοινοβουλίων»⁵⁵. Επομένως,

κανίων, Αθήνα 1990, κυρίως σ. 50-92· Π.Κ. Ιωακειμίδης, *Η συνθήκη του Άμστερνταμ. Νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή απο-ολοκλήρωσης*, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 56-62, 264-268· ο ίδιος, *Το μέλλον της Ευρώπης. Η προοπτική της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας και η Ελλάδα*, Αθήνα 2000, κυρίως 13-35, 48-54· ο ίδιος, *Ευρωπαϊκή Ένωση και ελληνικό κράτος. Οι επιπτώσεις από τη συμμετοχή στην ενοποιητική διαδικασία*, Αθήνα 1998, κυρίως 85-128, 213-214· Joschka Fischer, «Πού βαδίζει η Ευρώπη; Από τη Συνομοσπονδία στην Ομοσπονδία», Σωτήρης Ντάλης (επιμ.), *Από το Άμστερνταμ στη Νίκαια. Η Ευρώπη και η Ελλάδα στη νέα εποχή*, Αθήνα 2001, σ. 107-110· Μιχάλης Παπαγιαννάκης, «Ευρώπη: ενοποίηση, διεύρυνση, ο ρόλος της στην παγκοσμιοποίηση και η ...υστέρηση της Νίκαιας», *αυτ.*, σ. 181-186· Γιώργος Σωτήρελλης, «Το εθνικό κράτος στην (αβέβαιη) προοπτική μιας "Ευρωπαϊκής κυριαρχίας"», *αυτ.*, σ. 250-253· Γιώργος Καπόπουλος, «Η μεγάλη πορεία προς την Ομοσπονδία», *αυτ.*, σ. 285-290· Στέλιος Παππάς, *Από τον ιμπεριαλισμό στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα 2001, σ. 39-76· Pierre Bourdieu, *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση πυρών II*, Αθήνα 2001, σ. 47-54· Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, *Μεταμορφώσεις του κοινωνικού κράτους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα 2001, κυρίως σ. 89-108· Γιώργος Κόκκινος, *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 36-43· Κ. Βεργόπουλος, *Ποιος φοβάται την Ευρώπη. Ανατομία ενός μύθου*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 13-15, 47-52, 91-117, 130-137· Τρύφ. Κωστόπουλος, «Ευρώπη των περιφερειών και το εθνικό κράτος στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *εφημ. Η Εποχή*, 29/1/1996, σ. 12· Αντ. Λιάκος, «Το κράτος ή το έθνος; Η αποκρατικοποίηση της Κοινότητας», *εφημ. Το Βήμα*, 22/10/2000, σ. Β3(3)-Β4(4)· Ετιέν Μπαλιμπάρ, «Το τέλος της κρατικής κυριαρχίας, η εξαφάνιση του λαού και ο Ευρωπαίος πολίτης», *εφημ. Η Αυγή*, 26/8/2001, σ. 32· Κώστας Σταμάτης, «Κεϋνσιανισμός και παγκοσμιοποίηση», *αυτ.*, 9/7/2000, σ. 19-20· Αντ. Μανιτάκης, «Το σύνταγμα της Ευρώπης», *αυτ.*, 26/10/2003, σ. 26-27.

54. P. Hirst – Gr. Thompson, *ό.π.*, σ. 355-375· Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 51, 69-74, 108-110· H.J. Schulz, *ό.π.*, σ. 74-77· Ι. Ραμονέ, *ό.π.*, σ. 66-67· Γ. Μηλίδης, *ό.π.*, σ. 22-23· Κώστας Σταμάτης, «Παγκοσμιοποίηση και εθνικό κράτος», *εφημ. Η Αυγή*, 28/5/2000, σ. 31· Αντ. Λιάκος, «Το κράτος ή το έθνος; Η αποκρατικοποίηση της Κοινότητας», *εφημ. Το Βήμα*, 22/10/2000, σ. Β3 (3).

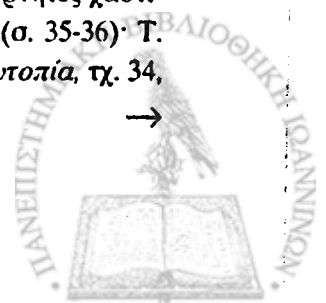
55. H.J. Schulz, *ό.π.*, σ. 28-29. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον χώρο του ανατολικού μπλοκ αποτελεί η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και ο πόλεμος του Κοσόβου. Από ένα πλήθος σχετικών δημοσιευμάτων επισημαίνονται τα κάτωθι: Thanos Veremis – Evangelos Kofos (edited by), *Kosovo: avoiding another balkan war*, Αθήνα 1998 [ειδικώς η μελέτη του Κωφού, σε μία βελτιωμένη ελληνική εκδοχή: Ε. Κωφός, *Το Κοσσυφοπέδιο και η αλβανική ολοκλήρωση. Το άθος του χθες – Το άγχος του αύριο*, Αθήνα 1998]· Απ. Αποστολόπουλος,

και κατά κάποιον τρόπο ως κατακλείδα, το μέλλον των ευρωπαϊκών κρατών εμφανίζεται μάλλον αβέβαιο, χωρίς να λείπουν, βέβαια, και άλλου τύπου

Κόσοβο. *Ο πλανητικός πόλεμος*, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 106-109· Θάνος Βερέμης, *Κοσσυφοπέδιο. Η μακρόσυρτη κρίση*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 14-46, 81-105· Fr. Thual, *Η κρίση στα Βαλκάνια και η Ελλάδα*, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 11-39· *Τα Βαλκάνια στο στόχαστρο της Νέας Τάξης Πραγμάτων. Σύνομο ιστορικό των Βαλκανίων*, εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα 1999, σ. 21 κ.ε.· Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδης, *Γιουγκοσλαβία. Η έκρηξη του εθνικισμού. Ο βαλκανικός και ο ευρύτερος περίγυρος* [συλλογή κειμένων για την ιστορική διάσταση του ζητήματος], Αθήνα 2^η 1991· ο ίδιος, *Η δολοφονία της Γιουγκοσλαβίας* [ομοίως], Θεσσαλονίκη 1999· Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Κόσοβο: Η Διττή Ύβρις. Επιτήρηση και Τιμωρία*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 89-183· Michel Roux, «Guerre civile et enjeux territoriaux en Yougoslavie», *Hérodote*, τόμ. 63 (4e trimestre 1991), σ. 14-40· Pierre George, «Le destin de la Yougoslavie. Déterminisme géographique ou malédiction historique? La réponse de Jovan Cvijic (mai 1918)», *αυτ.*, σ. 47-51· Stéphane Yerasimos, «Balkans: frontières d'aujourd'hui, d'hier et de demain?», *αυτ.*, σ. 80-98· M. Roux, «A propos de la "purification ethnique" en Bosnie - Herzégovine», *αυτ.*, τόμ. 67 (4e trimestre 1992), σ. 49-60· Bosko I. Bojovic, «Deux représentations géopolitiques», *αυτ.*, σ. 81-83· Μιλένα Σπασόβσκι – Δραγίσα Ζίβκοβιτς – Μιλομίρ Στέπιτς, *Το αληθινό πρόσωπο της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Εθνική σύσταση των πληθυσμών* [χρήσιμες δημογραφικές πληροφορίες], Αθήνα 1993· Αντιεθνικιστική - Αντιπολεμική Συσπείρωση, *Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Η μάχη της πολυεθνικής κοινωνίας. Συλλογή κειμένων του αντιπολεμικού κινήματος*, επιμ. Σίσι Βωβού, Αθήνα 1996· *Βαλκάνια. Ανάμεσα στο παρελθόν και τη νέα τάξη*, εκδ. Κορυφής, Αθήνα 1993, κυρίως σ. 3-24· Νόαμ Τσόμσκυ, *Έτος 501. Η κατάκτηση συνεχίζεται*, Αθήνα 1994, κυρίως σ. 75-79· ο ίδιος, *Ο νέος ανθρωπισμός. Μαθήματα από το Κοσσυφοπέδιο*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 30-31, 193-219· ο ίδιος, *Κυριαρχία και παγκόσμια τάξη*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 15, 45, 51-60· ο ίδιος, *Ο νόμος της δύναμης στην παγκόσμια τάξη*, Αθήνα 2001, σ. 77-102· Philippe Engelhard, *Ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος έχει αρχίσει*, Αθήνα 1999, σ. 83-91· Δημ. Δημούλης, «Η ελευθερία του θανάτου. Για τη λειτουργία των ανθρώπινων δικαιωμάτων στον πόλεμο του Κοσόβου», *Θέσεις*, τχ. 68, Ιούλ.-Σεπτ. 1999, σ. 11-32· Παν. Σωτήρης, «Για τη γιουγκοσλαβική τραγωδία και την ιμπεριαλιστική επέμβαση στο Κόσοβο», *αυτ.*, κυρίως σ. 81-86· Αλ. Ηρακλείδης, «Αποσχιστικός εθνικισμός και διεθνής κοινωνία: το σκηνικό χθες και σήμερα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρ. 1994, σ. 36-70· ο ίδιος, «Νατοϊκή επίθεση και διεθνές δίκαιο», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 21ος, τχ. 71-72, Δεκ. 1999, σ. 16-25· *Ελληνική έκδοση του Manière de voir*, τχ. 2, κυρίως Catherine Samary, «Γιουγκοσλαβία: ο εκφυλισμός ενός οράματος» (σ. 49-51), Catherine Lutard, «Είναι ξεχωριστό έθνος το Μαυροβούνιο;» (σ. 58-59) και Paul-Marie de la Gorge, «Βοσνία: οι κίνδυνοι επέκτασης της σύγκρουσης» (σ. 72-75)· *αυτ.*, τχ. 16, κυρίως Monique Chemilier-Gendreau, «Ο ΟΗΕ όμηρος των Μεγάλων Δυνάμεων» (σ. 17-19), Alain Bihl, «Το λυκόφως των εθνικών κρατών» (σ. 27-29), Pascal Boniface, «Επικίνδυνος πολλαπλασιασμός των κρατών» (σ. 30-31), Oswaldo de Rivego, «Ακυβέρνητες χαοτικές οντότητες» (σ. 33-34) και François-Gabriel Roussel, «Τι είναι κράτος;» (σ. 35-36)· Τ. Krausz, «Οι αιτίες της επίθεσης του ΝΑΤΟ εναντίον της Γιουγκοσλαβίας», *Ουτοπία*, τχ. 34,

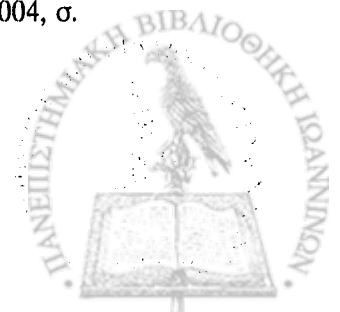
→

εκτιμήσεις - προτάσεις. Εξάλλου, η ιστορική προσέγγιση αδυνατεί να στοιχειοθετήσει (επί της ουσίας, να προβλέψει), επαρκώς, την όποια επί του θέματος μελλοντική εκδοχή· απλώς επισημαίνει κάποιες τάσεις, χωρίς να αποκλείει, βέβαια, το ενδεχόμενο παραγωγής, ενίσχυσης ή αποκάλυψης κάποιων ανατροπών.

→

Μάρτ.-Απρ. 1999, σ. 9-13· Γιώργος Σταμάτης, «Θέσεις για τους σκοπούς της αμερικανοευρωπαϊκής επίθεσης κατά της Γιουγκοσλαβίας», *αυτ.*, σ. 17-18· *NATO 50 χρόνια. Δύο Ιστορικά Ντοκουμέντα από τη Συνάντηση Κορυφής. Το Κοινό ανακοινωθέν. Η απόφαση για το Κόσοβο*, ειδικό ένθετο στην εφημ. *Το Ποντίκι*, 29/4/1999· *Η Στρατηγική Αντίληψη της Συμμαχίας (το Νέο NATO)*, ειδικό ένθετο στην εφημ. *Το Ποντίκι*, 6/5/1999· Γ. Θ. Ρωμαίος, «Βόμβες κατά ευρύ», εφημ. *Το Βήμα*, 28/3/1999, σ. Α31· Γιώργος Βότσης, «Ένας πόλεμος που έρχεται από το μέλλον», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 10/5/1999, σ. 9. Επειδή δε ο πόλεμος και τα παρεπόμενα αυτού συνεχίστηκαν (και συνεχίζονται), έστω με άλλα μέσα και μορφές, βλέπε επίσης: Γιώργος Δελαστίκ, «Πάει και το Μαυροβούνιο», εφημ. *Η Καθημερινή*, 29/11/2000, σ. 1· ο ίδιος, «Βαλκανικός σεισμός με επίκεντρο τα Σκόπια», *αυτ.*, 4/3/2001, σ. 18· Γ. Καπόπουλος, «Βαλκανική περιπλοκή», *αυτ.*, 28/2/2001· ο ίδιος, «Το μεγάλο διακύβευμα», *αυτ.*, 21/3/2001, σ. 13· ο ίδιος, «Από την επίδειξη πυγμής στο βαλκανικό αδιέξοδο», *αυτ.*, 23/3/2001, σ. 3· Χαρ. Κοντονής, «Ντόμινο και παζλ», *αυτ.*, 15/4/2001, σ. 7· Βύρ. Θεοδωρόπουλος, «Η Ε.Ε. και η κρίση στα Βαλκάνια», *Αντί*, περ. Β', τχ. 734, 23/3/2001, σ. 14-15· Παντελής Μπουκάλας, «Ένας "παράπλευρος" πόλεμος», εφημ. *Η Καθημερινή*, 12/6/2001, σ. 1· Στ. Λυγερός, «Δυόμισι αλβανικά κράτη», *αυτ.*, 15/6/2001, σ. 1· Νίκος Κιάος, «Συμφωνία για δύο κράτη, σε συσκευασία ενός...», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 16/8/2001, σ. 9· Φαίδων Μαλιγκούδης, «Γιουγκοσλαβίας επιλεγόμενα», *αυτ.*, 10/5/2001, σ. 10 και γενικώς εφημ. *Η Καθημερινή*, 25/2-25/3, 4/5-8/5, 17, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 31/5, 1 και 7 έως 29/6, 1/7 έως 28/9/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 6 έως 29/3, 4 έως 7, 16, 17, 25 έως 31/5, 1, 7 και 29/6, 3, 6, 17/7 έως 28/9/2001· εφημ. *Το Βήμα*, 6, 13 και 27/5, 10, 17 και 24/6, 1 και 22/7, 5, 12, 19, 26/8, 2, 9/9/2001· εφημ. *Τα Νέα*, 17-18/3, 7 και 26-27/5, 11-12, 23/8/2001· εφημ. *Η Αυγή*, 21/2-25/3, 4, 6, 24, 30/5, 3, 10, 17 και 24/6, 1, 8 και 26/7, 2, 5, 8, 9, 12, 19, 22, 23, 30, 31/8, 1, 2, 6, 9, 13/9/2001· εφημ. *Η Εποχή*, 24/3, 15 και 17/6, 2, 9/9/2001· εφημ. *Ημερησία*, 31/7-1/8/2004, σ. 24.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

ANF, K. 1226, No 6

f.1^r M. de Marbeuf Mémoire sur la Corse
1769

Un païs qui est établi, n'exige ordinairement, de celui qui s'applique à y faire de bien, d'autre soin, que de chercher les objets les plus utiles pour leur faire donner la préférence sur ceux qui le sont moins.

La Corse est dans un cas bien diferent. Rien n'y existe, pour ainsi dire, et tout est à créer. Pour en faire quelque chose, il faut commencer par détruire les abus qui s'oposent au progrès de la population et de l'agriculture, et trouver en suite dans les objets de culture et de commerce qu'on voudray établir, l'avantage commun de la France et de l'Isle.

f.1^v Il est incontestable que la Corse dans l'etat où elle est aujourd'huy manque d'habitants. On n'y compte tout au plus que 140 mille âmes, et pour la mettre en valeur il en faudroit au moins 600 mille. On sait bien qu'il est impossible de remplir ce vuide d'un coup; mais avec le temps et des moiens convenables, on peut esperer d'augmenter beaucoup le nombre des habitans.

La dépopulation en Corse, a trois causes principales.

La première est l'esprit de vengeance qui occasionnoit autre fois une grande destruction. Ce mal est bien près de sa fin, et ne demande pour dernier remède qu'une extrême rigidité dans l'exécution des loix contre le meurtre.

La seconde est le peu de soin que l'on prenoit des enfans trouvés. Faute d'establissemens propres à les recevoir, on les portoit presque tout nuds et sans égard aux saisons de villages en villages où la charité les alaitoit, jusqu' à ce que la fatigue et la misère les fissent

* Το κείμενο δημοσιεύεται ως έχει στο πρωτότυπο· χωρίς καμία παρέμβαση στην ορθογραφία, τη σύνταξη ή τη στίξη.

périr. Il est essentiel de pourvoir à la subsistance de ces etres, si précieux à conserver dans tous les païs, mais surtout en Corse, où l'espèce manque au moins en proportion de six à un. Les Couvens de moines qui seront réformés offrent des aziles pour ces enfans. En y attachant quelques fonds et y établissant de petites manufactures pour les choses de première utilité comme bas, bonnets, toiles e.t.c. on assureroit leur subsistance à peu de frais parce que le travail des enfans à mesure qu'ils avancent en âge doit rendre à peu près de quoi les nourrir.

f.2^r

La troisième est une suite du mal vénérien qui est assez commun dans l'isle. Il est aisé de parer à cet inconvénient, en obligeant les chirurgiens payés par le Roy de traiter gratis les pauvres gens et d'employer le remède le plus simple et le moins dispendieux.

Ces trois points là bien exécutés doivent faire avant dix ans un effet sensible sur la partie d'hommes qui existe actuellement en Corse, et qu'il est très important de conserver, parceque étant faite au climat, elle est naturellement exempte de mille inconvéniens auxquels de nouveaux habitans sont sujets.

Passons maintenant à l'Etablissement des colonies en Corse.

Il y a plusieurs manières d'y procéder. En ne disposant que des biens du Roy, on ne voit autre difficulté que de fixer ce qui appartient au Domaine; mais on n'y trouve aussi que l'avantage d'avoir un morceau de terre de plus en culture, et ce n'est pas là le seul que l'on doit chercher à se procurer dans l'établissement des colonies. Pour en tirer le plus grand parti il faut les incorporer totalement dans la nation. C'est le vrai moien de changer peu à peu et imperceptiblement l'esprit léger et turbulent des Corses; de les conduire malgré eux, pour ainsi dire, au travail par la force de l'exemple qu'ils auront sous les yeux, et d'établir sans aucune peine, une liaison solide entre les anciens et les nouveaux habitans. De l'autre façon au contraire, on formeroit autant de nations à part que l'on introduiroit de nouvelles colonies, et le fonds de l'isle resteroit tel qu'il est. On en a l'exemple dans la colonie des Grecs qui sont encore étrangers en Corse, quoique la plus grande partie y soient nés, et qui, malgré leur aptitude au travail, n'ont rien gagné de ce côté sur l'esprit des habitans naturels.

f.2^v

f.3^r On va établir en Corse des Canadiens. Si l'on propose aux maitres des terrains de les donner en propriété à ces gens là, pour un prix statué sur l'état actuel, il se croiront lésés, et lorsqu'ils verront que leurs terrains cedés pour presque rien, rapporteront beaucoup ils prendront de l'humeur contre ceux qui les possederont, et en regarderont le produit comme un bien qui leur a été volé. Si au contraire on pouvoit faire un arrangement, par laquelle propriétaire fut admis à partager sur un pied même désavantageux pour luy, son intérêt le porteroit à étayer et protéger les travaux de celui à qui il auroit cedé son terrain, par ce qu'il auroit part à la récolte bonne ou mauvaise. Le plus grand lien de la société est l'intérêt. Dès qu'il ne se trouve pas dans les arrangemens généraux, il est rare qu'ils subsistent. Cette espèce de partage produiroit nécessairement une liaison d'affaires, un commerce d'amitié, des unions de familles, en suite par laps de tems une entière confusion de nations; ce qui est l'objet essentiel.

Après l'établissement de cette colonie, on doit et plutôt que plus tard, se donner des mouvemens pour augmenter celle des Grecs. Ce sont de bons cultivateurs, des sujets extrêmement fideles et désirables.

f.3^v On peut aussi très aisément attirer des Luquois. Mais pour cela il faut les traiter avec beacoup d'égarde, diminuer le plus qu'il est possible les droits qu'on leur fait payer pour entrer dans l'isle, et leur procurer des secours lorsqu'ils sont malades. Il y avoit autrefois à Bastia, et sans douter, dans d'autre villes, des hopitaux où ils étoient reçus. La mauvaise gestion, peut être la friponnerie, et un incendie ont réduit presque à rien les fonds affectés à ces hopitaux. Il faut le plus grand soin pour les recouvrer et s'ils ne sont pas sufisans, chercher des moiens d'y suplérer. Des malheureux qui s'expatrient pour venir travailler dans un païs étranger, s'en dégoutent bien vite, s'ils pensent que la moindre incomodité, faute de secours, leur coûtera la vie. Ce danger ne les retient plus lorsqu'ils ont une ressource assurée. Ainsi l'humanité et la politique prescrivent également ce que l'on doit faire sur ce point. Si les Luquois qui ne trouvent pas dans leur païs les moiens de subsister, continuent, comme il y a aparence, à venir travailler en Corse, il est à présumer qu'avec l'attention nécessaire pour faire sentir aux possesseurs des

terres, l'avantage de leur donner des fermes, il s'en établiroit chaque année un grand nombre dans l'isle. Il y a parmi eux des ouvriers de toute espèce qui, lorsqu'ils trouveront à gagner seront moins empressés de retourner dans leur patrie, d'où ils sont obligés de sortir pour pourvoir à leur subsistance. Tout cela demande un travail suivi et une attention perpetuelle de la part des gens en place; mais le succès ne paroît pas douteux.

f.4^r

A l'égard de l'agriculture, les Corses ne connoissent guères que les vignes, les oliviers, les chataigners, le grain et de toutes ces différentes branches aucune n'est bien faite.

La vigne vient et réüssit on ne peut pas mieux; mais elle n'est pas bien taillée, et par cette raison, ne raporte pas autant qu'elle le devoit. Le vin n'est mauvais que par ce qu'il est mal fait.

Les oliviers sont infiniment plus beaux que ceux de Provence, quoiqu'ils ne soient ni éclaircis ni taillés, ils n'ont rien à craindre des gelées, mais on ne sait point extraire l'huile. Non seulement elle n'a point le degré de bonté qu'elle peut avoir; mais on en perd encore près de moitié, par la mauvaise construction des moulins.

f.4^v

Les chataigners ne sont que trop abondans. Bien loin de protéger les nouvelles plantations en ce genre, il faut à mon avis s'y opposer fortement. Cette espèce de denrée ne coute point de peine à recolter, et est à la vérité d'une grande ressource présentement pour la nourriture des paisans; mais cette ressource est facheuse, en ce qu'elle empêche que les fainéans ne soient forcés de travailler pour vivre; ainsi, quoique ce soit une branche de commerce, comme il y a plus d'inconvéniens que d'avantages, il faut travailler peu à peu à diminuer cette richesse corse, qui véritablement fait sa pauvreté. D'ailleurs, la facilité de porter cette farine, qui par elle même est très nourrissante a beaucoup servi dans les guerres que cette isle a eü pendant près de 40 années de suite. C'est encore une raison de proscription.

On ne parle du grain qu'après les autres articles, parcequ'il tient à peu près ce rang en Corse. Ce n'est pas que le sol se refuse à la production de cette denrée; mais pour semer des terres nouvelles, il faut faire des défrichemens, et le Corse n'aime point cette espèce de travail. Depuis peu cependant les gens un peu à leur aisé, ont fait défricher par des Luquois quelques terrains et les ont fait cultiver

f.5^r par des Corses qui leur rendoient le cinquième ou le sixième des produits. Il croit en Corse des lins d'une beauté admirable, mais il y en a peu parce qu'on ne fait point de toiles dans l'isle, faute de tisserans et de savoir blanchir. La force et la beauté de celui qu'on a vû dans quelques parties, font croire qu'il réussiroit très bien partout.

Voilà l'état actuel de l'agriculture en Corse. Pour la porter au point de perfection où elle doit être, il faudroit y envoyer des maitres de toute espèce; car on ne peut pas compter sur les étrangers qui viendront s'y établir. Ils tireront bien parti de l'ignorance des Corses, mais ils se garderont bien de les instruire et de leur montrer la manière de travailler. Il seroit donc nécessaire de former des espèces d'établissement publics où chacun put apprendre en voiant les differens instrumens, la façon de les construire et de s'en servir. On pourroit, par exemple trouver en Provence, sans grand frais pour le Roy, une compagnie d'honnêtes gens qui, en même têmes qu'ils feroient le commerce d'huile pour leur compte apprendroient aux habitans la maniere de la tirer et de la préparer. Il faudroit pour encourager cette Compagnie ne pas permettre aisément aux autres étrangers de faire le même commerce. S'ils ne se soumettroient pas à la loy imposée et qui seroit exécutée de bonne foy par l'attention des gens en place, sans quoi cette espèce de privilège n'auroit pas lieu.

Pour les vins, on pourroit attirer en Corse, quelques bons vigneronns qui en feroient suivant leur méthode, et lorsqu'on en connoitroit la difference, on augmenteroit un peu sa valeur. Ils feroient en suite quelques essais sur les vignes pour la taille et la direction et s'ils réussissoient, comme les Corses sont fort embarrassés pour les bois dont ils ont besoin pour soutenir les leurs, ils ne tarderoient pas à se conformer à l'usage de France, tant pour la façon des vignes, que pour celle du vin.

A l'égard du grain, si les personnes en place font quelques etablissemens, il leur en coutera peu d'avoir un ou deux laboureurs du país dont le terrain aproche le plus de celui de la Corse, par exemple de la Bourgogne. Leur façon de labourer et d'ensemencer prendra bien vite en Corse, parcequ' elle réussira mieux que celle que l'on y suit. La plus grande difficulté est de trouver des ouvriers

f.6^r capables de faire les charues, et les outils convenables au local. Personne ne peut faire cette dépense que le Roy, qui en donnant des appointemens à des ouvriers françois pour remplir cet objet dans les differens lieux, les obligeroit de faire des élèves pour rien dans le païs.

On n'a parlé jusqu' ici que de parties d'agriculture en usage dans le païs, et des moyen de les améliorer. On va parler maintenant des pâturages et des bestiaux. Cette partie est totalement ignorée en Corse quoiqu' à mon sens ce joie celle qui peut produire le plus grand avantage.

f.6^v Il n'y a que très peu de bêtes à corne en Corse. Beaucoup de chèvres, assez de moutons, mais d'une espèce bâtarde et dont la laine ne peut servir absolument que pour les gros draps dont les habitans font usage. Ce n'est pas la faute du païs, car indépendamment des lieux abreuvés d'eau dans la partie de plaine, qui produisent naturellement une herbe fort épaisse et fort longue qu'on ne se donne pas seulement la peine de couper, il en croit tant et de si forte dans les terres semées en bled, qu'elle fait presque toujours manquer les récoltes. Il est démontré d'ailleurs que la Corse étant pour ainsi dire, un enlèvement de montagnes qui forment des vallons continuellement abreuvés par les torrents, et qui produisent une infinité de sources qu'on peut diriger où l'on veut, il ne doit pas être difficile d'y établir des prairies abondantes. Ce n'est donc pas faute de nourriture que l'on n'a pas des bestiaux; ou du moins s'ils manquent de nourriture, ce n'est pas la faute du terrain mais celle du peu de génie des habitans. Il faut encore sur cela des exemples, et c'est ce que les nouvelles colonies doivent procurer, si elles sont bien conduites. En leur donnant les premiers moiens en bonne espèce de vaches et de moutons qui soient jeunes, pour les accoutumer plus aisément au climat, et en leur défendant d'en élever de la race du païs on la fera necessairement tomber peu à peu. Il est même aparent que les anciens habitans voyant la difference du produit chercheront à s'en procurer de la nouvelle espèce.

f.7^r Les Corses ne savent point mettre leurs bestiaux à couvert ni du chaud ni du froid. Ils ne font aucunes provisions pour les nourrir pendant l'hyver, et les laissent jour et nuit dans les bois. Aussi chaque hyver un peu rude, en fait - il périr la moitié. C'est encore

une leçon que les nouveaux colons doivent leur donner, et ce qui prouve de plus en plus la nécessité de les entrelacer pour ainsi dire ensemble.

Leur établissement, ainsi que celui des bestiaux demande des arrangemens. Il n'y a presque point de propriétaires qui ne soient en état de leur fournir la pierre et les bois qui sont très abondans dans le país partout pour des édifices de cette espèce. C'est à eux de les transporter et de les mettre en oeuvre.

Il me semble que le Roy ne doit faire que la dépense des bestiaux; encore conviendrait il de se réserver le partage des produits; Ce qui mettroit avec le têmes sa Majesté en état d'en donner à d'autres aux mêmes conditions et insensiblement d'en bien peupler l'isle sans qu'il en coutoit que le premier achat, lequel même rentreroit en partie par la portion qui lui resteroit.

f.7^v Il faut absolument bannir les chèvres. Elles n'ont pas d'objet d'utilité en proportion de leur incovénient. Les bois fournissant à ces animaux dequoi vivre suivant leur goût, ceux qui les gardent deviennent des sauvages, et c'est l'espèce d'hommes la plus redoutable en Corse par leur férocité et leur coquinerie. La chèvre n'est pas à beaucoup prés aussi utile que le mouton; mais comme elle exige bien moins de soin, le Corse y donnera toujours la préférence. Cet animal est dangereux pour toutes les productions de la nature, et pour les arbres de toute espèce, par sa dent qui est meurtiere. La plupart des disputes entre les Corses viennent delà. C'étoit même la cause la plus ordinaire des assassinats. Cette réforme quoique nécessaire doit être faite avec précaution, et même portée à l'assemblée de la nation, pour éviter l'effet qu'elle pourroit faire si on y alloit avec trop de légéreté.

Il y auroit peut être de l'avantage à instruire par écrit, les habitans des choses qu'ils sont aportée de faire pour leur plus grand bien, de celles qu'ils doivent éviter ou quitter, tant pour l'agriculture que pour le commerce, mais il ne faudroit s'attacher qu'à des moiens simples et peu dispendieux, afin de ne point les effaroucher.

f.8^r Les Corses avoient quelque connoissance imparfaite des mûriers, et on faisoit encore de la soye dans le Cap Corse lorsque les troupes y ont passé en 1764. Dans d'autres parties on voioit aussi quelques mûriers blancs fort gros et fort vieux. Pour s'assûrer si le climat étoit

propre à cette espèce d'arbres on en a fait plantés environ 500 pieds dans un des plus mauvais terrains aux environs de Bastia, et ils ont réussi à Merveille. Cet essai avoit donné beaucoup d'émulation aux habitans. Lorsque la guerre est survenue, il y avoit déjà une quantité de plantations defaites. Cet objet de culture mérite d'être suivi en Corse et l'on doit y donner beaucoup d'aplication. Il présente beaucoup d'avantages. Par la position de la Corse, on se trouve aportée de vendre la soie dans les païs où on en fait le plus d'usage. Par conséquence ce commerce devient sûr. Les orages qui font ordinairement périr les vers lorsqu'ils commencent à monter sont très rares en Corse, où, malgré les chaleurs de l'été, il ne tonne presque jamais. C'est encore un très grand avantage pour ce commerce, les femmes Corses sont aussi laborieuses que les hommes sont éloignés du travail. Toute la manutention des vers et de la soye est un ouvrage de femmes; ainsi l'on ne doit pas craindre qu'il soit négligé. Il dure à peu près, six semaines, et arrive dans un têmes où l'on n'a rien à faire, surtout en Corse.

f.8^v

Il faudroit, pour hâter cette cultivation l'une des plus importantes de la Corse, établir tout de suite des pépinières, d'où le particulier put tirer pour rien des mûriers. C'est une très petite Dépense. En general il seroit à désirer pour le bien et l'avancement de l'agriculture que l'on donnat des parties de Domaine aux personnes principales attachées au Service, ou à la Législation dans l'isle. Le désœuvrement, quand même le gout n'y seroit pas, les engageroit à faire travailler et l'émulation se communiqueroit beaucoup plus vite.

Il reste maintenant quelques réflexions à faire sur les différentes branches de commerce à établir dans l'isle, de préférence. Quoiqu'elles soient toutes avantageuses, il me semble que l'on doit choisir celles qui présentent le plus d'utilité pour les Provinces de France.

f.9^r

La soye, l'huile, le vin et les bestiaux, méritent, à mon sens, la plus grande attention par le profit considérable et les avantages particuliers que l'on peut en tirer.

La soye peut être d'une grande utilité pour les manufactures, l'huile pour les savonneries. Les bestiaux pour la Provence qui en manque, et le vin pour tous les armemens; car on a lieu de croire qu'il gagneroit beaucoup à la mer, s'il étoit bien fait.

On doit tendre beaucoup à donner aux Corses encore plus

d'usage qu'ils n'en ont de la mer, et pour cela voir à faire quelque établissement de pêche. Les soldats Corses ne sont pas fort nécessaires au Royaume; mais l'isle par la suite, en y donnant ses soins peut fournir beaucoup de matelots, ce qui devient précieux en France. Les Corses en général sont très propres à ce métier, étant robustes, hardis et adroits.

Il y a beaucoup de parties que la suite du travail découvrira et que l'on peut avoir oubliées dans ce mémoire; mais il me semble avoir donné assés d'idées des choses pour indiquer le bien que peut produire une administration éclairée, active et sage.

Fait à Paris le premier octobre 1769 signé le Cte. de Marbeuf.

[The main body of the page contains several paragraphs of text that are extremely faint and illegible due to heavy noise and low contrast. The text appears to be organized into approximately 10-12 horizontal lines of varying lengths.]

II

Πληθυσμιακές μετακινήσεις με αφετηρία το 1821. Ένα τεκμήριο από τη Μύκονο (1826)

1. Μύκονος: χώρος και πληθυσμός

Η Μύκονος ευρίσκεται περί τα 4,7 μίλια νοτιοανατολικά της Τήνου· το μεταξύ τους διάκενο αποτελεί το *Στενό της Μυκόνου*¹. Η έκτασή της ανέρχεται σε 85,48 τετραγωνικά χιλιόμετρα (κατά την Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού 87 τ.χ.) και το ανάπτυγμα των ακτών της σε 81,5 χιλιόμετρα². Επιπροσθέτως, πρόκειται για το ολιγότερο ορεινό νησί των Κυκλάδων, με σχετικώς εύφορη ενδοχώρα (*Άνω Μερά*)³. Τα μεγαλύτερα υψόμετρα εντοπίζονται στα δύο ορεινά συγκροτήματα του νησιού, με την κοινή ονομασία «Προφήτης Ηλίας»: προς βορράν στη θέση *Βουρνιαώτης* και προς ανατολάς στον *Ανωμερίτη*, με 364 και 351 μέτρα αντιστοίχως⁴. Από άλλη οπτική γωνία, ιδιαίτέρως εύφορες είναι οι κοιλάδες *Άνω Μεράς*,

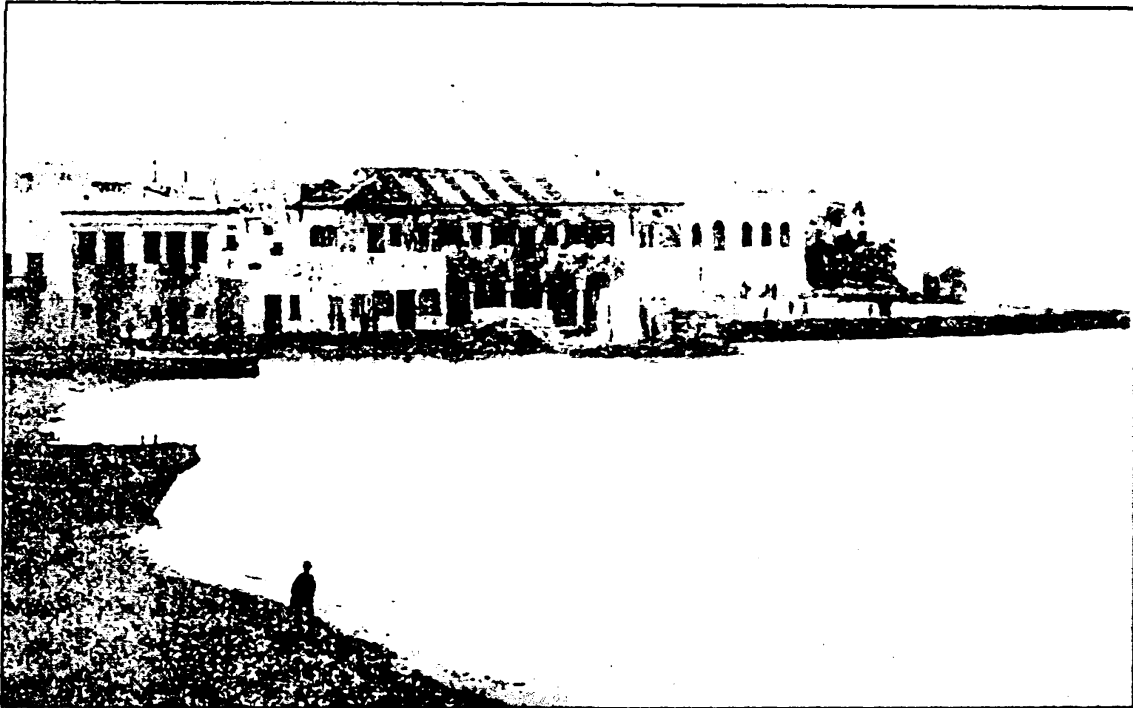
1. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', *Νοτιοανατολική και ακαία*, Αθήναι 31976, σ. 396· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μέγαςκοσμος του Αιγαίου Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 175.

2. ΥΥΠΝ, *ό.π.*· Γ. Γιαγκάκης, *Συστηματική θεώρηση των ελληνικών νησιών 1951-1981*, Αθήναι 1984, σ. 49· ο ίδιος, *Νησιολόγιο των κατοικουμένων ελληνικών νησιών 1940-1991. Η πληθυσμιακή αφαιμάξη και η σποραδική ανάκαμψη, η συνεχιζόμενη ερήμωση εθνικώς κρίσιμων χώρων*, Αγκίστρι 1995, σ. 42· ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965*, σ. 3· *αντ.*, 1970, σ. 4· *αντ.*, 1980, 1981, σ. 2.

3. Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, εν Αθήναις 31901, σ. 787· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις 1914, ανατύπ. Αθήνα 1996, σ. 7· [πβ. ΜΕΕ, τόμ. 17, έκδ. β', σ. 856]· ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 397· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ', αριθ. 25, 20 Απρ./2 Μαΐου 1839, *Παράρτημα: Voyages en Sicile, dans la Grande Grèce et au Levant, par M. Le Baron de Riedesel*, Παρίσι 1802, σ. 246· G.A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τόμ. 2, Παρίσι 1807, σ. 155.

4. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 397. Ο Ευαγγελίδης έχει υπολογίσει το υψόμετρο σε 368 και 392 μέτρα αντιστοίχως (*ό.π.*, σ. 7· πβ. ΜΜΕ, *ό.π.*, όπου το δεύτερο αναφέρεται ως 347μ.).

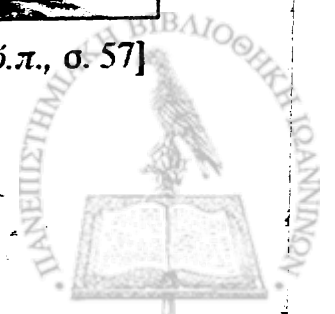

6. Χώρα, Γιαλός Μυκόνου (1885) [Παναγιώτης Κουσαθανάς, *Ενθύμιον Μυκόνου. Σχόλια σε φωτογραφίες*, τόμ. Α', Ηράκλειο 1998, σ. 26]

7. Χώρα, Γιαλός Μυκόνου (1901) [Παναγιώτης Κουσαθανάς, *ό.π.*, σ. 57]

8. Σύγχρονη αεροφωτογραφία της Χώρας Μυκόνου (ΓΥΣ)

[Εμ]Μαούς, Φτελιάς, Λαγκάδας και [Ομ]βροδέκτη⁵. Τα παράλια της Μυκόνου είναι ως επί το πλείστον βραχώδη, με εξαίρεση τα σημεία όπου σχηματίζονται όρμοι και ορμίσκοι (Ορνός, Πάνορμος κ.ά.)⁶. Το σημερινό τεχνητό λιμάνι, όπου κείται και η Χώρα, ευρίσκεται στη δυτική πλευρά της, ενάμισυ μίλι νοτιοανατολικά της άκρας Τούρλος⁷.

5. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 8.

6. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 397.

7. *Αυτ.*, σ. 398.

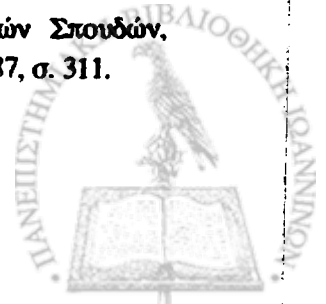

Η οικονομία της Μυκόνου, στη μακρά της διάρκεια, εμφανίζει δυσπρόστατο χαρακτήρα, όντας συνδεδεμένη τόσο με την ενδοχώρα όσο και με τον θαλάσσιο χώρο· αυτό διαπιστώνεται ακόμη και σήμερα, παρά τις μεταβολές εξαιτίας της τουριστικής ανάπτυξης. Ως σημαντικότερα αγροτικά προϊόντα αναφέρονται τα ακόλουθα: κρασί (γνωστό ήδη από τους αρχαίους χρόνους), κριθάρι, σιτάρι (αν και με ελλειμματική παραγωγή), αραβόσιτος, βαμβάκι, όσπρια, σύκα και λιγοστές ελιές⁸. Το πλέον αξιόλογο, και εξαγωγίμο, προϊόν υπήρξε το κρασί: το 1700, η παραγωγή του υπολογίσθηκε στα 25.000-30.000 βαρέλια· το 1749, όμως, αναφέρθηκαν μόλις

8. Παν. Κουσαθανάς, *Ένας λόρδος στη Μύκονο και στις Δήλες το 1749*, Μύκονος²1989, σ. 29· Baron de Riedesel, *ό.π.*, σ. 246· G.A. Olivier, *ό.π.*, σ. 155· B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 14· Joseph P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, εισαγ.-σημ. St. Yerasimos, τόμ. 1, Παρίσι 1982, σ. 242· Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτεριική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 232· Μάρκος Ν. Ρούσος - Μηλιδώνης, *Ιησούντες τον 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 69· Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 122-123, 251 και σε ανατύπωση *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, επιμ. Δ.Ζ. Σοφριανός, Αθήνα 1997, σ. 22-23, 151· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 254· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*· Sevasti Lazari, *Economies et sociétés des îles de la mer Egée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, διδ. διατριβή στο Πανεπ. Paris-I, Παρίσι 1990, σ. 318, 322· Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 151, 156· ΜΕΕ, *ό.π.*, σ. 856· Ι. Δε-Κιγάλλας, «Γεωγραφική περιγραφή του νομού Κυκλάδων», *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, εν Σύρω, έτος Β' (1848), σ. 82· Περ. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμουπόλει Σύρου 1918, σ. 74, 209· B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τόμ. 1, Istanbul 1982, σ. 29· Αντ. Μηλιαράκης, *Κυκλαδικά ήτοι Γεωγραφία και Ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, εν Αθήναις 1874, ανατύπ. Καραβίας 1981, σ. 16· Δέσπ. Νάξου – Γ. Ξυδάκης, «Ο Νίκος Ασημομίτης αναβιώνει την παράδοση του μυκονιάτικου αμπελώνα», εφημ. *Η Μυκονιάτικη*, έτος ΙΑ', αριθ. 111, Δεκ. 1998, σ. 7, 9. Το 1829 η αγροτική παραγωγή είχε ως εξής (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου):

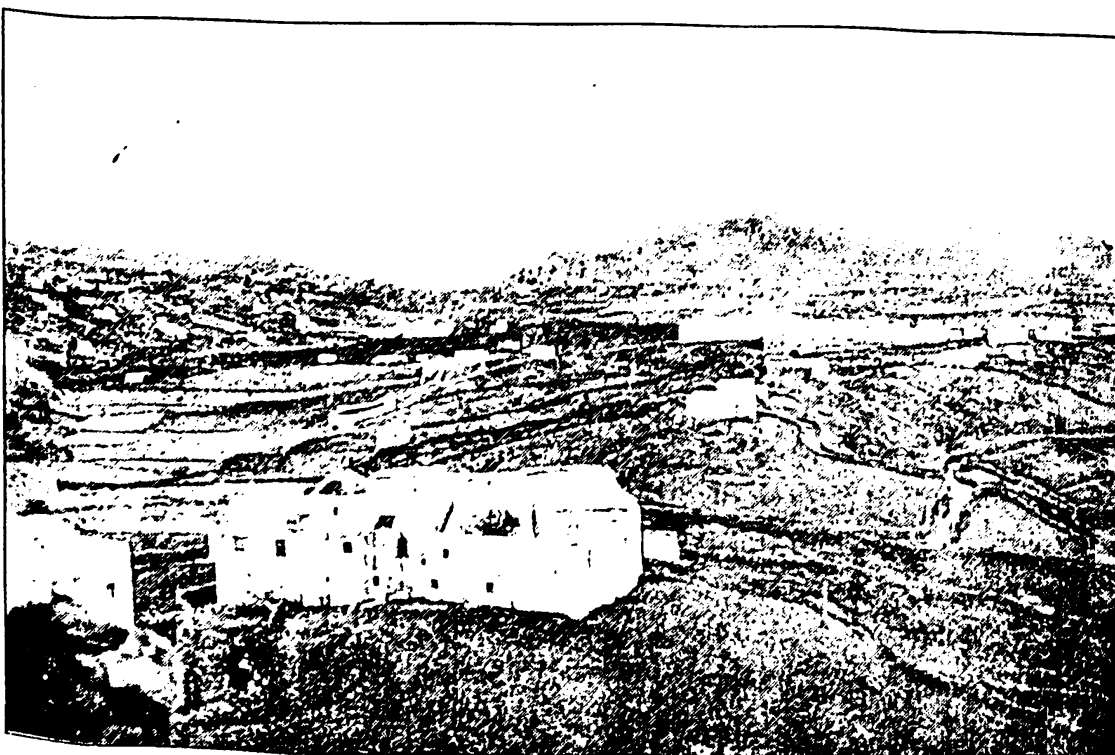
σίτον κοιλά	337
κριθην	6.306
σιμιγάδι	834
φασόλια	1.043
σύκα	572
και κρασί βαρέλαις	81.598.

Σχετικώς: *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, έκδ. Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, τόμ. Η', Συναγωγή κειμένων – Εισαγωγή – Σχόλια Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 311.

9. Η αγροτική Μύκονος [Ελλη Πολυμεροπούλου, *Μύκονος. Μιαν άλλη όψη*, Αθήνα 1979, σ. 84]

10. Άνω Μερά Μυζόνου (1885) [Παναγιώτης Κουσαθανάς, *ό.π.*, σ. 42]

12.000 βαρέλια⁹. Παράλληλως με τη γεωργία είχε αναπτυχθεί και η κτηνοτροφία, με κυριότερα προϊόντα το τυρί (η γνωστή *κοπανιστή*) και τα μαλλιά προβάτων¹⁰.

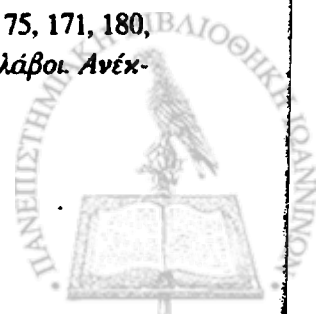
Από την άλλη πλευρά, η ναυπηγική (*ταρσανάς*) και η εμπορική ναυτιλία σημείωσαν μία άξια λόγου αναπτυξιακή πορεία. Όσον αφορά ειδικώς στη ναυτιλία, αξίζει να σημειώσουμε πως τα μυκονιάτικα πλοία δεν χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικώς στη μεταφορά εμπορευμάτων (όπως το σιτάρι) προς κάλυψη τοπικών αναγκών, αλλά εντάχθηκαν σε ένα ευρύ δίκτυο μεταφορών και διαμετακομιστικού εμπορίου¹¹. Σε αυτή τη δραστηριότητα συνέβαλε, τουλάχιστον κατ' αρχάς, η συχνή παρουσία κουρσάρων και πειρατών στο νησί, μεταξύ δε αυτών και κάποιοι λατινικής καταγωγής, οι οποίοι ανέπτυξαν κάθε είδους ανταλλαγές και αλληλεγγυότητες με τους κατοίκους· η σημαντικότερη από αυτές αφορούσε στην εμπορευματοποίηση της λείας (υλικής και ανθρωπίνης), μολονότι σημειώθηκαν ακόμη και γάμοι πειρατών με Μυκονιάτισσες¹². Την άνθηση του εμπορίου και της ναυτιλίας

9. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 331· Joseph P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 242, 245· Π. Κουσαθανάς, *ό.π.*, σ. 29.

10. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 29· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 336· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 82· *ΜΕΕ, ό.π.*, σ. 856· ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Α', φάκ. 525, *Evaluation approximative des sommes que réuivent quelques Isles de l'Archipel.*

11. Baron de Riedesel, *ό.π.*, σ. 246· Joseph P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 242· G.A. Olivier, *ό.π.*, σ. 155· Παν. Κουσαθανάς, *ό.π.*, σ. 29· B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 29· Δημ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 68-69, 212-219· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 82· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 122 και 22 αντιστοιχώς· Μάρκος-Μάριος Σίμψας, *Το ναυτικό στην ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 1, Αθήνα 1982, σ. 85· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1993, κυρίως σ. 28-29, 47-50, 67-71, 117-118, 128-131, 139-146· ο ίδιος, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του εικοσιένα (1820-1835). Κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1996, σ. 93-97, 101-102· *ΜΕΕ, ό.π.*, σ. 856· Μ. Συναρέλλη, *ό.π.*, σ. 156. Με τα εμπορικά δίκτυα και την εισροή σιτηρών στο νησί θα πρέπει να συνδέεται ο μεγάλος αριθμός ανεμόμυλων (σύνολο 45), τους οποίους καταγράφει σήμερα η έρευνα [Ζαφ. Βάος – Στέφ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1991, σ. 70]. Για τα εν λόγω δίκτυα, πάντως, είναι ιδιαίτερος χρήσιμη η αποδελτίωση του εξής τεκμηρίου: ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκ. 294, *Άντίγραφον έκ του Βιβλίου τών Κατάπλων και Άπόπλων του λιμένου Σύρας*.

12. B. Randolph, *ό.π.*, σ. 15-20· Περ. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 75, 171, 180, 207· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 283-286· Αντ. Κατσουρός, *Κουρσάροι και σκλάβοι. Ανέκ-*

επισημαίνει ο Tournafort, ο οποίος παραθέτει, για το 1700, και κάποια μάλλον υπερβολικά μεγέθη: τουλάχιστον 500 ναυτικοί, 100 πλοία και 40-50 μεγάλα καΐκια¹³. Μικρότερα μεγέθη θα μας δώσει πολύ αργότερα, το 1815, ο Rouquerville, σημειώνοντας μόλις 22 ελληνικά πλοία, 4 οθωμανικά και 18 ρωσικά¹⁴. Στη συνέχεια, πάντως, το 1853 και 1855 θα καταγραφούν 64 και 74 πλοία αντιστοίχως¹⁵.

Από τα παραπάνω επικυρώνονται τα αναφερόμενα στις πηγές, σε σχέση με τα κύρια επαγγέλματα των Μυκονιατών: «γεωργοί και ναυτικοί ή πειρατές»¹⁶. Εν τούτοις, στο σημείο αυτό αρμόζει να προχωρήσουμε περαιτέρω, σε μία αναλυτική καταγραφή της επαγγελματικής σύνθεσης του πληθυσμού. Το τεκμήριο χρονολογείται στο 1838 και αποτελεί την πρώτη πηγή του είδους, στο πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους¹⁷.

δοτα μυκονιάτικα και συριανά έγγραφα, Σύρος 1948, σ. 18· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 168-170, 322-335· *MEE*, *ό.π.*, σ. 856· Μάρκος Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 69· Κωστής Α. Βάρφης, *Βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες (1453-1821)*, Αθήνα 1995, σ. 70· Αλεξ. Κραντονέλλη, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον ΙΗ΄ αιώνα και μέχρι την ελληνική επανάσταση*, Αθήνα 1998, σ. 58-66· Σίμος Συμεωνίδης, «Η κοινωνική δομή της Μυκόνου στα 1664», *εφημ. Νέα Μύκονος*, έτος 33ο, αριθ. 393, Νοέμβριος 1980, σ. 1· ο ίδιος, «“Ανιέρος” γάμος μεταξύ Μαλτέζου κουρσάρου και Μυκονιάτισσας», *αυτ.*, έτος 33ο, αριθ. 390-391, Αύγ.-Σεπτ. 1980, σ. 4· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Πειρατεία. Κουρσάροι στο Αιγαίο*, Αθήνα 1984, σ. 109, 113· Κ. Ρωμαίος, *Ελλάς. Εγκυκλοπαίδεια Λαογραφική και Γεωγραφική*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1969, σ. 568. Για ορισμένα έθιμα σχετικά με τις οικονομικές συναλλαγές νησιωτών - πειρατών βλέπε: Δημ. Δημητρόπουλος, «Τα “βρεσίματα” και τα “τζακίσματα” στο Αιγαίο: με αφορμή ένα περιστατικό του 17ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 16, τχ. 30, Ιούνιος 1999, κυρίως σ. 51-53. Για το εθιμικό εν γένει δίκαιο στη Μύκονο: Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 37, 212-215.

13. Joseph P. de Tournafort, *ό.π.*, σ. 242.

14. Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, σ. 37· Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του αγώνος της ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Rouquerville», *Ο Ερασιστής*, τόμ. Ι΄ (1972-1973), σχετικός πίνακας· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 226· *MEE*, *ό.π.*, σ. 856.

15. Κ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, σ. 77-78.

16. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.*· Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 207· *MEE*, *ό.π.*, σ. 856· ΓΑΚ-ΑΝΚερ., *ό.π.*

17. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.*, *Πληθυσμός τών κατοίκων τής Διοικήσεως Σύρου εν έτει 1838*. Είναι ίσως χρήσιμο να προσθέσουμε εδώ κάποια μεταγενέστερα στοιχεία, από την απογραφή του 1861 (άξιος προσοχής ο αριθμός υπηρετριών):

Πίν. 2. Επαγγέλματα Μυκόνου (1838)

Επαγγέλματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Γεωργοί	260	0.25
Τεχνίται	81	0,08
Κτηματῖαι μικροί	30	0.03
Ἄλλοι βιομήχανοι	79	0.07
Ἐμποροὶ μικροί	58	0,05
Στρατιωτικοί	6	0.00
Ναυτικοί	440	0,42
Ἑπάλληλοι πολιτικοί	21	0.02
Ἑπάλληλοι στρατιωτικοί	17	0.02
Διδάσκαλοι	4	0.00
Ἴατροί	2	0.00
Πένητες ἀνίκανοὶ νὰ ἐργάζωνται	40	0.04
Ἱερεῖς	7	0.02
Σύνολο	1.055	1.00

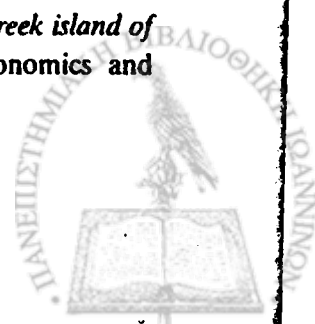
Εν πρώτοις, παρατηρεῖται πὼς ἡ υψηλότερη συχνότητα (440 ἢ το 42%) ἀντιστοιχεῖ στὴν επαγγελματικὴ κατηγορία τῶν ναυτικῶν. Ακολουθεῖ ἡ κατηγορία τῶν γεωργῶν (260 ἢ το 25%), ἀν καὶ ἐδῶ θα πρέπει νὰ συμπερι-

→	Κτηματῖαι	12	Ἑπηρετρίαι	53	Δημοτικοὶ ἑπάλληλοι	5
	Βιομήχανοι	61	Καλλιτέχναι	2	Διδάσκαλοι	3
	Γεωργοί	321	Κληρικοί	18	Ἴατροί	1
	Ποιμένες	18	Μικρέμποροι	33	Μαῖαι	2
	Ἐργάται	21	Ναυτικοὶ τοῦ ἐμπορικοῦ	411		
	Ἑπηρετῖαι	15	Δημόσιοι ἑπάλληλοι	12		

Σχετικῶς: Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμὸς τοῦ ἐτους 1861, ἐν Ἀθήναις 1862, ἀνατύπ. Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ καὶ ΕΜΝΕ, προλεγόμενα - ἐπιμ. ἀνατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Ἀθήνα 1991, σ. 82-83. Ωστόσο, ἀπὸ το δημοτολόγιο τοῦ 1861, τῆς Μυκόνου, προκύπτουν διαφορετικὰ στοιχεῖα. Οἱ διαφορὲς αὐτές, ἐν πολλοῖς, οφείλονται στὴ διαφορετικὴ λογικὴ, κατὰ συνέπεια καὶ στὸν τρόπο παραγωγῆς ἐκάστης πηγῆς. Τα τελευταῖα δεδομένα:

Ναυτικοί.....	388
Αγρότες.....	302
Ἄλλα επαγγέλματα.....	280
Χωρὶς ἀναφορὰ.....	209

Σχετικῶς: Margaret Anne Stott, *The Social and Economic structure of the greek island of Mykonos 1860-1978: An anthropological perspective*, London School of Economics and Political Science, May 1982, σ. 40.

ληφθούν επίσης οι «Κτηματῖαι μικροὶ» (30 και 3%). Σαφώς κατώτερα εἶναι τα μεγέθη που αφορούν στους «Ἐμπόρους μικροὺς» (58 και 5%), λαμβάνοντας υπόψη, πάντως, ὅτι κάποιοι ἀπὸ τους εμπόρους ἔχουν καταχωρηθεῖ ἐνδεχομένως στους ναυτικούς (ὡς πλοιοκτῆτες-ἔμποροι). Τέλος, ἡ κατηγορία «Ἄλλοι βιομήχανοι» (79 και 7%) περιλαμβάνει μᾶλλον τους εργάτες, επαγγελματίες ἢ τεχνικούς· δηλαδή, κατὰ κάποιο τρόπο, ἔχει παρεμφερές περιεχόμενο με τὴν κατηγορία «Τεχνῖται» (81 και 8%).

Λαμβάνοντας κανεὶς ὡς βάση το σύνολο των προαναφερθέντων, ἀντιλαμβάνεται τους λόγους για τους οποίους ἡ Μύκονος προσέλκυσε ἐπὶ αἰῶνες τους ἔξωθεν προερχομένους πληθυσμούς, πρὸς ἀναζήτηση οικονομικῶν ευκαιριῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι μόνο στην Ἄνω Μερά τα μισὰ ἀπὸ τα οικογενειακά ὀνόματα χαρακτηρίζονται ὡς πατριδωνυμικά, παρεπόμενο καταγωγῆς κυρίως ἀπὸ διάφορα νησιά του Ἀρχιπελάγους¹⁸. Πάντως, οφείλουμε να σημειώσουμε πὼς ἡ αποκωδικοποίηση των πατριδωνυμικῶν ὀνομάτων πρὸς τὴν κατεύθυνση του τόπου καταγωγῆς ἐμπεριέχει το ἐνδεχόμενο σφάλματος: ἐξαιτίας τῆς μακροχρόνιας πληθυσμιακῆς κινητικότητας, θεωρεῖται πιθανή ἡ διαμόρφωση σημαίνοντων στο πλαίσιο ἀπώτερων μετακινήσεων, ἀνεξαρτήτως του τόπου τελικῆς προέλευσης¹⁹. Με αὐτὴ τὴν ἐπιφύλαξη, ἀς πορευτούμε πρὸς τὴν ἀξιοποίηση στοιχείων του εἰδους.

Κατ' ἀρχάς, παραθέτουμε το προϊόν ἀποδελτίωσης οθωμανικῶν καταστίχων του 17ου-19ου αἰῶνα, το οποίο ἀντλούμε ἀπὸ ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή. Ἐξυπακούεται πὼς ἀκολουθεῖται ἡ ὀνοματικὴ τυπολογία τῆς μελέτης, χωρὶς καμία παρέμβαση²⁰.

- 1) Ὄνόματα που δηλώνουν καταγωγή ἀπὸ τὴ δυτικὴ Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τὴ Ρωσία [*Αλαμανῆς, Γαϊτάνης, Γκενουβέζος, Μαλτέζος, ἀπὸ Μεσσηνα, Νταβερώνας, Βερώνης, Αρβανίτης, Βούλγαρης, Σκλαβούνα, ἀπὸ Μόσκοβο*]: 15 πρόσωπα (το 8,29%) και 11 ὀνόματα. Κατ' ἀναλογία, 1,36 πρὸς./ὄνομα.
- 2) Ὄνόματα σχετικὰ με τὴν ἐνδοχώρα τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου [*Αθηνιός,*

18. Σίμος Μενάρδος, «Τοπωνυμικόν τῆς Μυκόνου», *Επετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἔτος Ζ', Ἀθήνα 1930, σ. 252. Εἰδικῶς για τὴν ἐγκατάσταση Τηνιακῶν, Ἀνδριωτῶν και Ναξιωτῶν στην περιοχή, ἀπὸ τον 18ο ἤδη αἰῶνα, βλέπε: S. Lazari, *ὁ.π.*, σ. 105-106.

19. Κώστας Κόμης, *Δημογραφικὲς ὄψεις τῆς Πρέβεζας 16ος-18ος αἰῶνας*, Ἰωάννινα 1999, σ. 104-105.

20. S. Lazari, *ὁ.π.*, σ. 105-106.

από τον Βόλο, Κορίνθιος, Κορωνιός, Βατικιώτης, Μανιάτης, Μοραΐτης, Μονοβασιώτης, Σαλονικιός]: 25 πρόσωπα (το 13,81%) και 9 ονόματα: δηλαδή, 2,78 πρόσ./όνομα.

- 3) Ονόματα σχετικά με τη Μικρά Ασία [Αρτακινός, Μοσχονησιώτης, Πολίτης, Καραμπουρνιώτης]: 11 πρόσωπα (το 6,08%) και 4 ονόματα, 2,75 πρόσ./όνομα.
- 4) Ονόματα σχετικά με άλλα νησιά του Αρχιπελάγους [Αμουργιανός, Ανδριώτης, Αντιπαριώτης, Αξιώτης, Ντακάρεστος, Νταρόδος, Καρπάθιος, Καρυστινός (συνώνυμο, αν και πιθανότατα μεταγενέστερο, του Ντακάρεστος), Καταβιανός, Λεριός, Νυδριώτης, Νιώτης, Παριανός, Ροδίτης (συνώνυμο, αν και επίσης μεταγενέστερο, του Νταρόδος), Σκιαθίτης, Σαμιώτης, Σαντοριναίος, Σεργώτος, Σερφιώτης, Σιφινιός, Σικινιώτης, Σκοπελίτης, Σκυριανός, Τηνιακός, Θερμιώτης, Τζιώτης]: 110 πρόσωπα (60,78%) και 26 ονόματα, 4,23 πρόσ./όνομα.
- 5) Ονόματα σχετικά με την Κρήτη ειδικώς και την Κύπρο [Κρητικός, Ντεσούδας, Χανιώτης, Ντεσύπρης (1 πρόσωπο)]: 15 πρόσωπα (8,84%) και 4 ονόματα, 3,75 πρόσ./όνομα.
- 6) Ονόματα σχετικά με νησιά του Ιονίου [Αγιομαυριώτης, Κορφιάτης, Κεφαλονίτης]: 4 πρόσωπα (2,21%) και 3 ονόματα, 1,33 πρόσ./όνομα.

Η αναλογία προσώπων-ονομάτων κατέχει συγκριτικώς υψηλή θέση στην τέταρτη κατηγορία, στοιχείο το οποίο περιγράφει μία συνεχή, ή ομαδική, πληθυσμιακή εισροή, με προέλευση νησιά του Αρχιπελάγους²¹. Ακολουθεί η πέμπτη κατηγορία, ειδικότερα όσα ονόματα δηλώνουν κρητική καταγωγή, δεδομένο το οποίο συμπληρώνει την προηγούμενη διαπίστωση. Οι υπόλοιπες αναλογίες, σαφώς κατώτερες, περιγράφουν μεμονωμένες αφίξεις, στο πλαίσιο ατομικών επιλογών. Ατυχώς, δεν παρέχονται οι συχνότητες κατά περίπτωση, έλλειψη η οποία αποκλείει την ανίχνευση σε επίπεδο σημαίνοντος.

Συνεχίζουμε με κάποια άλλα στοιχεία, αφορόντα στον 17ο και 18ο αιώνα: πρόκειται για το αποτέλεσμα αποδελτίωσης νοταριακών πράξεων συνταχθέντων στο νησί²². Σε αυτή την περίπτωση είναι εφικτός ο εντοπισμός της κατ' όνομα συχνότητας. Εν τούτοις, και εδώ δεν λείπουν οι δυσχέρειες,

21. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 252· ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα)*. Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας, Αθήνα 1998, σ. 46, 53.

22. Γ. Πετρόπουλος, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779*, Αθήνα 1960, σ. 1.044-1.074.

αν και διαφορετικής υφής: το είδος των τεκμηρίων δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί ασφαλώς κατά πόσον τα περικλειόμενα πρόσωπα αφορούσαν πράγματι σε κατοίκους της Μυκόνου. Για τα περισσότερα από αυτά, βέβαια, υπάρχει σαφής ή πλάγια αναφορά· για τα υπόλοιπα, όμως, όχι. Έτσι, κατ' ανάγκην, αποδεχόμαστε το σύνολο των δεδομένων. Για λόγους συγκριτικούς, υιοθετούμε την προηγούμενη τυπολογία. Εντός παρενθέσεως αναγράφεται η συχνότητα, ενώ στην ορθογραφία των ονομάτων ακολουθείται το πρωτότυπο.

- 1) Καταγωγή από τη δυτική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τη Ρωσία [*Αρβανίτης* (7), *Γκούμας* (1), *Λέκκας* (1), *Μαλτέζος*(4), *Μαυροθαλασσίτης* (1), *Ραουζαίος* (12), *Σκλαβούνος* (1)]: 27 πρόσωπα (18,24%) και 7 ονόματα, 3,86 πρόσ./όνομα.
- 2) Καταγωγή από την ενδοχώρα της ελληνικής χερσονήσου [*Μανιάτης* (16), *Κορωνιός* (1), *Κορίνθιος* (7)]: 24 πρόσωπα (16,22%) και 3 ονόματα, 8,00 πρόσ./όνομα.
- 3) Καταγωγή από τη Μικρά Ασία [*Αταλειώτης* (4), *Αρτακηνός* (13)]: 17 πρόσωπα (11,49%) και 2 ονόματα, 8,50 πρόσ./όνομα.
- 4) Καταγωγή από άλλα νησιά του Αρχιπελάγους [*Λημνιός* (1), *Θερμιώτης* (1), *Αξιώτης* (3), *Μηλιός* (6), *Νταρόδος* (3) και *Ροδίτης* (1), *Ντηνιακός* (2), *Παριανός* (6), *Σαντοριναίος* (15), *Σιότης* (1), *Σιφινιός* (1), *Συριανός* (4), *Τενέδιος* (1)]: 45 πρόσωπα (30,40%) και 13 ονόματα, 3,46 πρόσ./όνομα.
- 5) Καταγωγή από την Κρήτη ειδικώς και την Κύπρο [*Κρητικός* (4) και *Καντιώτης* (1), *Ντελασούδας* (1) και *Ντεσουδάς* (11), *Ντετζύπρης* (4), *Χανιώτης* (9)]: 30 πρόσωπα (20,27%) και 6 ονόματα, 5,00 πρόσ./όνομα.
- 6) Καταγωγή από νησιά του Ιονίου [*Κεφαλονίτης* (5)]: 5,00 πρόσ. (3,38%)/όνομα.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη δέσμη τεκμηρίων, εν προκειμένω η υψηλότερη αναλογία προσώπων-ονομάτων εντοπίζεται στα ονόματα τα οποία περιγράφουν μικρασιατική καταγωγή. Ομοίως υψηλή αναλογία ανιχνεύεται και στην κατηγορία ονομάτων σχετικών με περιοχές της ελληνικής ενδοχώρας, κατά κύριο λόγο μάλιστα με τη Μάνη. Ως γνωστόν, η έντονη κινητικότητα χαρακτήρισε τον μανιάτικο πληθυσμό, στη μακρά διάρκεια²³. Όσον αφορά στα περιγράφοντα βαλκανική καταγωγή, επισημαίνε-

23. Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, σ. 53-58· ο ίδιος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 77, 122-130, 158-160.

ται η υψηλή συχνότητα του ονόματος *Ραουζαίος*. Ας υπενθυμίσουμε πως οι Ραγουζαίοι επί αιώνες, για οικονομικούς κυρίως λόγους, διέτρεχαν την ανατολική Μεσόγειο, καταλήγοντας ενίοτε και στη μόνιμη εγκατάστασή τους εκεί²⁴. Αξιοσημείωτη συχνότητα διαθέτει επίσης το όνομα *Αρβανίτης*, ιδιαίτερος διαδεδομένο στον ελληνικό χώρο²⁵, ενώ δύο άλλα αρβανίτικα σημαίνοντα (*Γκούμας-Λέκκας*)²⁶ χαρακτηρίζονται από μοναδιαία συμμετοχή. Τέλος, υψηλή αναλογία εντοπίζεται στην κατηγορία ονομάτων τα οποία δηλώνουν κρητική και κυπριακή καταγωγή. Πάντως, η όποια απόκλιση ανάμεσα στα προηγούμενα και τα συγκεκριμένα στοιχεία θα πρέπει να σχετίζεται, σε μέγα βαθμό, με τον διαφορετικό χαρακτήρα των πηγών απ' όπου έχουν αντληθεί.

Θα κλείσουμε αυτού του τύπου τη διερεύνηση, με ονοματικό υλικό προερχόμενο από τη γνωστή μονογραφία του Τρ. Ευαγγελίδη²⁷. Βέβαια, στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για απλή παράθεση ονομάτων, χωρίς αναφορά στο θέμα της συχνότητας. Αυτή η έλλειψη θέτει σαφή όρια στην αξιοποίηση των δεδομένων. Πάντως, εδώ ακολουθείται επίσης τόσο η προηγούμενη τυπολογία όσο και η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

- 1) Από τη δυτική Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τη Ρωσία [*Αυλωνίτης, Αρβανίτης-Αρβανιτάκης, Ραουζαίος, Φιορεντίνος*]: 5 ονόματα.
- 2) Από την ενδοχώρα της ελληνικής χερσονήσου [*Αναπλιώτης, Αθηναίος, Βατικιώτης, Γαλαξειδιώτης, Ιωαννίτης, Κορίνθιος, Μανιάτης, Μονεμβασιώτης, Μωραϊτής, Παργηνός, Πατρινός, Ρουμελιώτης*]: 12 ονόματα.
- 3) Από τη Μικρά Ασία [*Αιταλειώτης, Αρτακηνός, Αϊβαλιώτης, Μοσχονησιώτης, Πολίτης, Ροδοστιανός, Φιλαδελφιανός, Φωκηανός*]: 8 ονόματα.
- 4) Από άλλα νησιά του Αρχιπελάγους [*Αιγινήτης, Αξιώτης, Αμουργιανός, Αντιπαριώτης, Ανδριώτης, Ευριπιώτης, Κιμωλίτης, Κουμιώτης, Λήμιος, Μιτυληναίος, Μηλιός, Νιώτης, Πολυκανδριώτης, Συριανός, Σκιαθίτης, Σαμιώτης, Σερφιώτης, Σαντοριναίος, Σικινιώτης, Σκοπελίτης, Σιφναίος, Τσιριγώτης, Τηνιακός, Τσιώτης, Χιώτης*]: 25 ονόματα.
- 5) Από την Κρήτη ειδικώς και την Κύπρο [*Χανιώτης, Κυπραίος*]: 2 ονόματα.

24. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 390-391.

25. Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, σ. 61· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις*, σ. 236, 251· ο ίδιος, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 143-144.

26. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 147-148.

27. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 255-256.

6) Από νησιά του Ιονίου [*Αγιομανυρίτης, Κορφιάτης, Παξηνός*]: 3 ονόματα.

Πολλά από τα παραπάνω ονόματα περικλείονται επίσης στα προηγούμενα δείγματα. Άλλα, όμως, απαντώνται για πρώτη φορά, οπότε δύναται να υποθέσει κανείς ως ενδεχόμενη τη μεταγενέστερη άφιξη στο νησί: για παράδειγμα, τα ονόματα *Ρουμελιώτης* και *Γαλαξειδιώτης* και επίσης *Ιωαννίτης, Παρογηνός* και *Παξηνός*. Εν τούτοις, είναι αδύνατον να εκτιμηθεί ασφαλώς το έτος έλευσης, με δεδομένες τις επιφυλάξεις τις οποίες έχουμε ήδη διατυπώσει. Εξάλλου, από την άλλη πλευρά, ακόμη και περιπτώσεις επήλυδων με σαφή αναφορά τους σε διάφορες πηγές, δεν αποτυπώνονται στα ονόματα του είδους. Ως προς το τελευταίο, υπό τύπον παραδείγματος, αρκεί να επισημανθεί η εγκατάσταση της οικογένειας Αναγνώστη (ή Νικολάου) Βρέτα κατά το 1812, υδραϊκής καταγωγής²⁸.

Ένα άλλο στοιχείο, άξιο ιδιαίτερης μνείας, αφορά στην αύξηση του αριθμού ονομάτων σχετικών με τη Μικρά Ασία. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για απόρροια της άφιξης προσφύγων, πολλοί από τους οποίους ήσαν Μικρασιάτες, εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων του 1821²⁹. Σε αυτό, όμως, το θέμα θα επιχειρηθεί εκτενής αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο.

Παράλληλα με την πληθυσμιακή εισροή αναπτύχθηκε μία άξια λόγου εκροή, στο πλαίσιο της επαγγελματικής εξειδίκευσης: οι ταρσανάδες της Κωνσταντινούπολης απερρόφησαν ένα μέρος του μυκονιάτικου εργατικού δυναμικού· το εμπόριο και η ναυτιλία κάποιο άλλο³⁰. Το ερώτημα είναι κατά πόσον η διασπορά (αντιστοίχως και η ξένη εγκατάσταση) επέδρασε στη δημογραφική εξέλιξη του νησιού. Αυτό το σύνθετο, όμως, ζήτημα, σε συνδυασμό με τις ιστορικές συγκυρίες, διερευνάται ακολούθως.

Ήδη προ της έλευσης των Λατίνων στο Αρχιπέλαγος, συγκεκριμένα το 1154, ο Edrisi, αναφερόμενος στη Μύκονο, σημειώνει: «une jolie ville et

28. *Αρχείον της Κοινότητας Ύδρας 1778-1832, δημοσιευόμενον υπό Αντ. Λιγνού, τόμ. 4, 1810-1812, εν Πειραιεί 1923, σ. 265. Ο έμπορος Βασίλειος Βρέτας που αναφέρεται αργότερα είναι συγγενικό πρόσωπο της συγκεκριμένης οικογενείας. Σχετικώς: Β. Κρεμμυδάς, Έμποροι και εμπορικά δίκτυα, σ. 102.*

29. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 110.

30. Β. Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα*, σ. 54, 96-97, 101-102· ο ίδιος, *Εμπορικές πρακτικές*, σ. 47-50, 69-71, 128-131· Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994, σ. 145· Δημ. Πασχάλης, «Αι Κυκλάδες υπό τους Ρώσους (1770-1774) μετ' ανεκδότων εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 1 (1961), σ. 243.

des habitants»³¹. Εν συνεχεία, το 1207, το νησί θα καταληφθεί από τους βενετούς αδελφούς Γκίζη, στους οποίους θα παραμείνει έως το 1390· θα ακολουθήσει η βενετική κυριαρχία, έως το 1537³². Οι πληροφορίες σχετικά με τη δημογραφική κατάσταση της Μυκόνου κατά την εποχή αυτή είναι περίπου ανύπαρκτες, αν και διαφαίνεται η ύπαρξη ενός αριθμού κατοίκων³³. Καθώς είναι μάλιστα γνωστό, το 1413 απεφασίσθη ένα τμήμα του πληθυσμού της Μυκόνου και της Τήνου να μεταφερθεί στην Αστυπάλαια, προκειμένου να ενισχυθεί δημογραφικώς η τελευταία³⁴. Παρά την έλλειψη σχετικών με το θέμα ποσοτικών στοιχείων αλλά και ανεξαρτήτως της τελικής έκβασης, το ίδιο το γεγονός επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι το νησί διέθετε κάποιο άξιο μείζας δημογραφικό κεφάλαιο. Πάντως, το 1420 ο Buondelmonti παρέχει μία αρνητική εικόνα των συνθηκών διαβίωσης στο Αρχιπέλαγος. Ειδικώς ως προς τη Μύκονο, βαρύνουσα σημασία είχαν οι πειρατικές επιδρομές: «...Συνέβη δέ ποτε και Τούρκους έλθειν εις αυτήν πειρατάς οΐτινες, τής νεώς αποβάντες και επί φθορά τής νήσου όρμησαντες...»³⁵.

Το 1537, ο Barbarossa, μετά την άκαρπη πολιορκία της Κέρκυρας, προχώρησε σε εκστρατεία στο Αρχιπέλαγος. Από τους λιγοστούς κατοίκους της Μυκόνου, «κάποιες εκατοντάδες ψυχές» κατά τον Slot, όσοι διέφυγαν τον θάνατο κατέφυγαν στη γειτονική Τήνο³⁶. Έτσι, η Μύκονος παρέμεινε «έρρημη» μέχρι το 1577 περίπου, καθώς σημειώνει ο Hasluck. Ο ίδιος μάλιστα εκτιμά πως η δημογραφική άνθηση του νησιού συντελέσθηκε αργότερα, με το τέλος του κρητικού πολέμου (1645-1669)³⁷. Το προτεινόμενο έτος

31. *Géographie d'Edrisi par P. Amédée Jaubert*, τόμ. 2, Παρίσι 1840, σ. 128.

32. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 69 κ.ε.· *MEE*, *ό.π.*, σ. 856.

33. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 69 κ.ε.

34. *Αυτ.*, σ. 85-86· William Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα 1204-1566*, Αθήνα 1960, σ. 667· Κ. Καιροφύλλας, *Ιστορικές σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Τουρκοκρατία 1207-1821*, εν Αθήναις 1930, ανατύπ. 1997, εισαγ.-σημ.-ευρετ.-επιμ. Δ.Ζ. Σοφριανός, σ. 43.

35. Emile Legrand, *Description des îles de l'Archipel par Cristophe Buondelmonti*, Παρίσι 1897, σ. 48-49.

36. Αλεξ. Κραντονέλλι, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1985, σ. 205, 441· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 22· F.W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 160· *MEE*, *ό.π.*, σ. 856· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 95-96· B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 286-287.

37. F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 160, 175.

ανασυνοικισμού συμπίπτει χρονικώς με τον γενικό εποικισμό αραιοκατοικημένων περιοχών του νεοαποκτηθέντος Αρχιπελάγους, που διοργάνωσε η Οθωμανική αυτοκρατορία³⁸. Εν τούτοις, το θέμα της ερήμωσης αποδεικνύεται περισσότερο σύνθετο και ο χαρακτηρισμός λιγότερο απόλυτος απ' όσον αποδίδεται³⁹. Τώρα, παρά τις επιφυλάξεις αναφορικώς με την έκταση του φαινομένου, δεν υπάρχει αμφιβολία ως προς τη δημογραφική παρακμή του νησιού κατά την εν λόγω περίοδο. Για τη συνέχεια, θεωρείται πιθανή η έλευση κάποιων επήλυδων, πιθανότατα πειρατών και άλλων, από τη γειτονική Τήνο, η οποία απετέλεσε, τουλάχιστον κατ' αρχάς, τον κύριο πληθυσμιακό τροφοδότη της Μυκόνου⁴⁰. Στη διάρκεια του κρητικού πολέμου, και κυρίως με το τέλος του, θα προστεθούν και κάποιοι Κρητικοί, οι οποίοι θα αυξήσουν το μέχρι τότε ασήμαντο δημογραφικό δυναμικό⁴¹. Σημειωτέον ότι η ανωτέρω ακολουθία φαίνεται να πιστοποιείται και από το ανθρωπωνυμικό υλικό, το οποίο διερευνήθηκε πιο πάνω. Όσον αφορά στη δημογραφική συνέχεια του νησιού, αυτή περιγράφεται, όσο περιγράφεται, στον ακόλουθο πίνακα.

Πίν. 3. Πληθυσμός Μυκόνου (1664-1896)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1664 ⁴²	1.000 περίπου	Εκ των οποίων 30 σπίτια καθολικών Σκλαβούνων, πειρατών.
1667 ⁴³	300	
1673 ⁴⁴	2.000	
1675 ⁴⁵	2.000	
1676 ⁴⁶	5.000	
1678 ⁴⁷	3.000	
1688 ⁴⁸	2.000	
1696 ⁴⁹	3.000	
1700 ⁵⁰	3.000	

38. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 109-117, 244-245. Σωτ. Γερακούδης, *Ιστορία της Θάσου*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 68. Πβ. εδώ στο κείμενο Ι, υποσημ. 25 και στο κείμενο ΙΙΙ, υποσημ. 66-67.

39. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 109-117.

40. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 24-25. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 217.

41. J. Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 168 [πανομοιότυπη αναφορά, προφανώς λόγω αντιγραφής: Antoine de Barres, *L'estat present de l'Archipel*, Παρίσι 1678, σ.

1710 ⁵¹	3.500	Εκ των οποίων 100 καθολικοί.
1719 ⁵²	5.000	«...dal numero de'quali sono cento e trenta del nostro rito latino...».
1750 ⁵³	2.000-3.000	
1769 ⁵⁴	3.429	Ενήλικοι άνδρες (με βάση το κατάστιχο μακτού): «Πανδρεμένοι 588, έλεύθερα όνόματα 434, παπάδες 55».
1770 ⁵⁵	3.476	Όμοίως (με βάση κατάστιχο της τάνσας): «ύπανδρευμένοι 600, έλεύθεροι (άγαμοι) 410 και ιερείς 66».
1771 ⁵⁶	2.000	
1785 ⁵⁷	6.000	
1787 ⁵⁸	6.000 περίπου	
1789 ⁵⁹	4.000	
1791 ⁶⁰	3.000	«...Μύκωνος, χώρα, μεγάλη και μόνη του νησιού, με κατοίκους έως τρεις χιλιάδες, σχεδόν όλους Άνατολικούς, και πολλά άλλους Λατίνους...».

→

124-125} S. Lazari, *ό.π.*, σ. 32. Για τη διασπορά των Κρητικών στο Αρχιπέλαγος, κυρίως μετά το 1669: Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 300.

42. Σ. Συμεωνίδης, *Η κοινωνική δομή*, σ. 1.

43. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 29, 290.

44. Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 73.

45. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· *The Present State of the Greek and Armenian churches, by Paul Ricaut, late consul at Smyrna*, Λονδίνο 1679, σ. 365· Joseph P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 243, υποσημ. 65· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

46. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

47. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 32.

48. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

49. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 254.

50. Joseph P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 242-243· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 254· B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 29· Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 74· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

51. Joseph P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 243, υποσημ. 65· Μάρκος Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 10 (1974-1977), σ. 285· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

52. Joseph P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 243, υποσημ. 65· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

53. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 33.

54. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 255.

55. *Αυτ.*, σ. 255.

56. Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 74· Δ. Πασγάλης, *ό.π.*, σ. 257· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

57. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

58. *Αυτ.*, σ. 34.

59. *Αυτ.*

60. Δ. Φίλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 232.

1793 ⁶¹	4.000 περίπου	«...La ville [...] c'est là toute la population de Myconi...».
1806 ⁶²	6.000	
1811 ⁶³	6.000	
1816 ⁶⁴	7.000	
1821 ⁶⁵	5.500	
1821 ⁶⁶	4.200	Αριθ. «οικογενειών» [νοικοκυριών]: 800· δηλαδή, μέσο μέγεθος 4.200:800 = 5,25 μέλη/νοικ.
1828-1830 ⁶⁷	4.600	Στοιχεία της γαλλικής <i>Expédition Scientifique</i> .
1828-1830 ⁶⁸	[4.012]	Στοιχεία Καποδίστρια: 1.003 «οικογένειες» [νοικοκυριά]· καθώς αναφέρεται 1 νοικ. = 4 μέλη.
1832 ⁶⁹	4.500	Αριθ. «οικογενειών» [νοικοκυριών]: 900· μέσο μέγεθος, 5 μέλη/νοικ.
1834 ⁷⁰	5.000	Αριθ. «οικογενειών» [νοικοκυριών]: 935· μέσο μέγεθος, 5,35 μέλη/νοικ.

61. G.A. Olivier, *ό.π.*, σ. 155· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

62. S. Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

63. *Αυτ.*, σ. 34.

64. *Journal of a Tour in the Levant by William Turner, Esq.*, τόμ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405· S. Lazari, *ό.π.*, σ. 34.

65. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Διοικ. Επ., φάκ. 95, *Κατάλογος τῶν Τμημάτων τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*· Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 345· Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ἤτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν Αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, Νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων Πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 261· *Αρχεῖα της Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αἱ Ἐθνικαὶ Συνελεύσεις*, τόμ. 2, *Δ' ἐν Ἀργεὶ Ἐθνικὴ Συνέλευσις*, Αθήναι 1973, σ. 248· Γ. Κατσούλης, *Οικονομικὴ ἱστορία της ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', *Προεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι τοῦ Α' ἐξωτερικοῦ δαυειοῦ (1824)*, Αθήναι 1974, σ. 36· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φίλιας, *Οικονομικὴ ἱστορία της νεώτερης Ελλάδας. Ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 108· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ καὶ Πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 32· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 258.

66. *Renseignements statistiques sur la Grèce, Le Moniteur grec*, 4 mars 1856 [ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62]· Κ. Κόμης, *Ιστορικὴ δημογραφία του νεοελληνικοῦ χώρου. Πηγές (19ος αἰώνας)*, Ἰωάννινα 2002, σ. 95.

67. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 45· Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 404.

68. Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικοῦ κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη*, τόμ. 7 (1978-1979), σ. 314-315, 319· *Αρχεῖον Ἰωάννου Καποδίστρια*, σ. 305, 307, 310· Χρ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 404.

69. *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *Ιστορικὴ δημογραφία*, σ. 95.

70. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 4, 26/2/1835, *Διαίρεσις κατά δήμους τοῦ Νομοῦ τῶν Κυκλάδων*.

1838 ⁷¹	4.562	Το τεκμήριο διαθέτει διάφορες αναντιστοιχίες ή υπολογιστικά σφάλματα, τα οποία έχουμε βελτιώσει, κατά το δυνατόν. Αναλυτικά στοιχεία: 1.177 «οικογένειες» [νοικοκυριά], δηλαδή μέσο μέγεθος 3,87 μέλη/νοικ.: ενήλικες, 2.095 άρρενες και 2.423 θήλειες· παιδιά έως 18 ετών, 903 αγόρια και 973 κορίτσια· 139 άγαμοι νέοι (-ες) 18-25 ετών· σύνολο, 6.533 ψυχές (ενώ αναφέρονται 4.562) αλλά 7.602 δημότες.
1844 ⁷²	5.072	
1844 ⁷³	5.075	
1848 ⁷⁴	5.360	
1849 ⁷⁵	5.422	
1850 ⁷⁶	5.441	
1851 ⁷⁷	5.506	
1852 ⁷⁸	5.564	Με βάση τον πίνακα των ΓΑΚ (Οθ. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φάκ. 266) το συγκεκριμένο μέγεθος περιλαμβάνεται στους «στατιστικούς πίνακες». Στο ίδιο τεκμήριο, όμως, περιέχεται και άλλο μέγεθος: «Πληθυσμός κατά την υπό των έπιτροπών γενομένην καταγραφήν 5.259». Επιπλέον, υπολογίζεται και η «μείωσις» (διαφορά) ανάμεσα στα δύο μεγέθη: 305 ψυχές.

71. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π., Πληθυσμός των κατοίκων της Διοικήσεως Σύρου έν έτει 1838.*

72. *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωρίων υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1846, σ. 86· Τρύφ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 258.*

73. *Ι. Δε-Κιγάλλας, ό.π., σ. 82 [αντιγραφικό σφάλμα του προηγ. μεγέθους].*

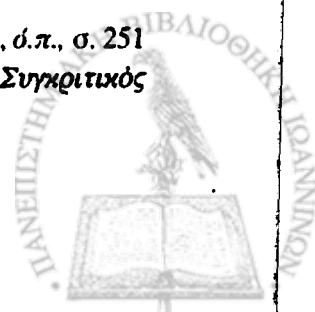
74. *Μ. Χουλιαράκης, ό.π., τόμ. Α', μέρος ΙΙ', Αθήναι 1974, σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα, Αθήνα 1994, σ. 436· Λ. Μπίστης, «Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησης μιας εκατονταετίας 1861-1961», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 6 (1967), σ. 49· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 22, 5/8/1850. *Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους των έτών 1848 και 1849. συνταχθείς διά μέν τό 1848 έτος επί τη βάσει των υποβληθέντων παρά των Νομαρχών απογραφικών πινάκων, διά δέ τό 1849 επί τη βάσει του πληθυσμού του 1848 και τη προσθαιρέσει των κατά τό 1849 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.**

75. *Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 436· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ό.π.: ΓΑΚ. Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62, (έντυπος) Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του έτους 1850. συνταχθείς επί τη βάσει του, διά του υπ' αριθ. 22 φύλλου της εφημερίδος της Κυβερνήσεως του έτους 1850 δημοσιευθέντος πληθυσμού του 1849. και τη προσθαιρέσει των κατά τό 1850, λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.*

76. *Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 436· ΓΑΚ, ό.π.*

77. *Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 436.*

78. *Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 436· Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π., σ. 251 και 151 αντιστοίχως· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργ. Εσωτερικών, φάκ. 266, Συγκριτικός*

1853 ⁷⁹	5.218	
1853 ⁸⁰	5.210	Αριθ. «οικογενειών» [νοικοκυριών]: 1.310· μέσο μέγεθος, 3,98 μέλη/νοικ.
1854 ⁸¹	5.017	
1855 ⁸²	5.090	
1856 ⁸³	4.642	
1861 ⁸⁴	4.606	Εκ των οποίων 60 ετεροδημότες. Σύνθεση κατά φύλο: 2.098 άρρενες και 2.508 θήλεις. Με βάση το δημοτολόγιο (επίσης του 1861): 1.179 νοικοκυριά, εκ των οποίων τα 162 στην Άνω Μερά· αριθ. ψυχών 4.782.
1870 ⁸⁵	4.163	Εκ των οποίων 3.147 στην ομώνυμη έδρα του δήμου και 1.016 στην ενδοχώρα. Κατά τον Θεμ. Ιωαννίδη: 4.163 κάτοικοι αλλά 4.850 δημότες.
1879 ⁸⁶	4.466	Η ομώνυμη πρωτεύουσα 3.374, Άνω Μερά 996, Μονή Τουρλιανής 44 και 52 «Ναυτικοί άλιείας και άκτοπλοΐας». Σύνθεση κατά φύλο: 2.034 άρρενες και 2.432 θήλεις.
1889 ⁸⁷	4.525	Η ομώνυμη πρωτεύουσα 3.382, Άνω Μερά 1.107, Μονή Τουρλιανής 21 και Μονή Παλαιοκάστρου 15. Σύνθεση κατά φύλο: 2.046 άρρενες και 2.479 θήλεις.

πίναξ του πληθυσμού των δήμων κατά την στατιστική απογραφή των κατοίκων και κατά τας συνεπεία της υπ' αριθ. 64 έγκυκλίου του 1851 γενομένης καταγραφάς· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 81.

79. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49.

80. *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

81. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436.

82. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αριθ. 53, 22/11/1858, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους τó έτος 1856.

83. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 26· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, *ό.π.*· *Στατιστική της Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 22· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49.

84. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 35· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· *Στατιστική της Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 15, 30· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, εν Αθήναις 1867, ανατύπ. Καραβίας 1980, σ. 30· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωρίων υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1863, σ. 96· Μ.Α. Stott, *ό.π.*, σ. 30.

85. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 46· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Θεμ. Ιωαννίδη, *Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος*, εν Πάτραις 1871, σ. 100.

86. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 86· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· M.B. Girard, *La Grèce en 1883*, Παρίσι 1884, σ. 38.

87. Μ. Χουλιάρáκης, *ό.π.*, σ. 152· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ιω. Νουχάκης, *Νέος χωρογραφικός πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών*, εν Αθήναις 1890, σ. 245· Υπουργείον Εσωτερικών - Διεύθυνσις Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Α'*, εν Αθήναις 1890, σ. 105.

1896 ⁸⁴	4.336	Στην απογραφή το σύνολο ανέρχεται σε 4.403, συμπεριλαμβανομένων 67 κατοίκων της Δήλου. Κατά τα άλλα: ομώνυμη πρωτεύουσα 3.054, <i>Λιμήν Μυκόνου</i> 123, <i>Αγγελικά</i> 8, <i>Άνω Μερά</i> 1.039, <i>Βρύση</i> 16, <i>Διακόφτι</i> 77 και <i>Κόρφος</i> 19. Σύνθεση κατά φύλο: 1.999 άρρενες και 2.404 θήλεις, σύνολο 4.403.
--------------------	-------	---

Παρατηρείται ότι στα δεδομένα της οθωμανικής περιόδου δεσπόζουν (με δύο εξαιρέσεις) τα στρογγυλά μεγέθη, ένδειξη αναξιοπιστίας συνήθως⁸⁹. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατον να αντιμετωπίσει κανείς με σοβαρότητα τις αλληπάλληλες πληθυσμιακές αυξομειώσεις, τις οποίες περιγράφουν· πρόκειται, απλώς, για παρεπόμενο του είδους των πηγών (περιηγητικά κείμενα κ.ά.) απ' όπου αντλήθηκαν⁹⁰. Ανάλογες αυξομειώσεις εντοπίζονται επίσης στα ειδικά μεγέθη, τα αναφερόμενα στον καθολικό πληθυσμό, στοιχείο το οποίο υποδηλώνει ενδεχομένως συγκεκριμένες σκοπιμότητες, εκ μέρους των πληροφορητών. Συνεπώς, ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα δύο μη στρογγυλά μεγέθη, του 1750 και 1769: 3.429 και 3.476 ψυχές αντιστοίχως. Πρόκειται πιθανότατα για τα πλέον αξιόπιστα στοιχεία της συγκεκριμένης περιόδου, προερχόμενα αμφότερα από οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα. Το γεγονός μάλιστα ότι τα μεγέθη τα οποία έπονται κινούνται εν γένει σε απολύτως διαφορετική κλίμακα επικυρώνει την υπόθεση περί αναξιοπιστίας των (λοιπών) πρώιμων στοιχείων.

Παρά τις επιφυλάξεις, στον πίνακα απεικονίζεται μία αυξητική τάση, ιδιαίτερος ευανάγνωστη από το 1673 και εξής. Η τάση αυτή φαίνεται να ενισχύεται στη διάρκεια του 18ου αιώνα, έως το 1821. Ακόμη, τα δεδομένα μέχρι την Επανάσταση κάνουν λόγο περί ενός και μοναδικού οικισμού, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται η ύπαρξη διάσπαρτων οικιών στην Άνω Μερά.

88. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 220· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 436· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 786· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 259· *Ελλάς ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών κατά το γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ, μετά χαρτών και πινάκων υπό Ευαγγελίδου και Γ.Σ. Μαυρογένους*, Αθήναι 1901, σ. 563.

89. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 79-80, 87-88, 162, 179-180· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις*, σ. 71.

90. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 162-170, 178-179· ο ίδιος, *Ιστοριοκοδημογραφικά*, σ. 118-119, 301-303· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις*, σ. 57-59.

Σε αντίθεση με τα δεδομένα της οθωμανικής περιόδου, μετά το 1821, και ειδικότερα από το 1838 και εξής, κυριαρχούν αναλογικώς τα μη στρογγυλά μεγέθη: σταδιακώς, μεταφερόμαστε από την εποχή των απλών εκτιμήσεων σε αυτή των πραγματικών καταμετρήσεων⁹¹. Έτσι, εδώ δηλώνεται πλέον με αξιοπιστία η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, έως το 1852. Εν συνεχεία, τα δεδομένα αντιστρέφονται: αρκεί να σημειώσουμε ότι από 5.564 ψυχές ο πληθυσμός κατήλθε στις 4.336 το 1896· προφανώς, πρόκειται για παρεπόμενο της μετανάστευσης. Από έρευνα στα δημοτολόγια του Πειραιά, με την ευκαιρία άλλων εργασιών⁹², διαπιστώθηκε πως η μυκονιάτικη διασπορά συνέβαλε τα μέγιστα στην ενίσχυση του πληθυσμού της πόλης, κατά την εποχή αυτή. Εν τούτοις, το συγκεκριμένο θέμα θα αποτελούσε ενδεχομένως αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, με διαφορετική στο σύνολό της κατεύθυνση· οπότε, επικεντρωνόμαστε εκ νέου στα δεδομένα του πίνακα. Σε σχέση με τα προαναφερθέντα, η εξέλιξη της μετανάστευσης καταδεικνύεται με τον πλέον σαφή τρόπο από την υπάρχουσα διάσταση ανάμεσα στον πραγματικό και στον νόμιμο (πολιτογραφημένο) πληθυσμό, με τον δεύτερο σαφώς μεγαλύτερο. Αυτό ανιχνεύεται στα μεγέθη των ετών 1838 και 1870. Πάντως, έχει ίσως κάποια σημασία να σημειώσουμε εν προκειμένω ότι στη διάρκεια του επομένου αιώνα, και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1950 και εξής, το φαινόμενο ακολούθησε αντίστροφη κατεύθυνση οφειλομένη προφανώς στην τουριστική ανάπτυξη της Μυκόνου⁹³.

Τέλος, στον πίνακα, απεικονίζεται η ποσοτική κυριαρχία του γυναικείου έναντι του ανδρικού πληθυσμού, μαθηματική σχέση η οποία αποδίδεται στην απουσία των ανδρών, εξαιτίας του ναυτικού επαγγέλματος. Η αριθμητική αυτή ανισότητα επικυρώνεται και αποσαφηνίζεται στα δεδομένα

91. Γ. Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985)*, Αθήναι 1973, σ. 41-44, 57· Μ. Χουλιαράκης - Ε. Μακρής - Ε. Γρισόπουλος - Μ. Γκεβέτσης - Α. Αγιοπετρίτης, *Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1972, σ. 19-24· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 28 κ.ε.

92. Βλ. εδώ στο κείμενο IV, Πίν. 16 και Κ. Κόμης, «Σάμιοι εγκαταστημένοι στον Πειραιά (1834-1912)», *Πρακτικά Συμποσίου "Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)"*, Παλιό Αμφιθέατρο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 20-21 Δεκ. 1999, επιμ. Μαν. Βουρλιώτης - Αλεξ. Σφοίνη, Αθήνα 2002, σ. 143-149.

93. Γ. Γιαγκάκης, *Νησιολόγιο*, σ. 60· ο ίδιος, *Δημογραφικά Κυκλάδων 1821-1971*, Αθήναι 1978, σ. 63· ο ίδιος, *Πληθυσμιακή εξέλιξη του κυκλαδικού συμπλέγματος 1971-1981. Συμβολή στη σύγχρονη οικονομική ιστορία του Αρχιπελάγους του Αιγαίου*, Ανάτυπο εκ της εφημερίδος «Κυκλαδικόν Φως», Αθήναι 1983, Πίν. 1.

του 19ου αιώνα, ειδικότερα των ετών 1838, 1861, 1879, 1889 και 1896. Εδώ, οφείλουμε να σημειώσουμε πως ανάλογα στοιχεία εντοπίζονται επίσης και σε άλλες νησιωτικές περιοχές⁹⁴. Εν αντιθέσει, όμως, με αυτά, ως γνωστόν, στις απογραφές του παρελθόντος κυριάρχησε το στοιχείο του αναλογικώς μικρότερου γυναικείου πληθυσμού. Ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, οι απογραφές εξακολούθησαν να απεικονίζουν αυτή τη μαθηματική σχέση έως και το 1907, για λόγους τόσο υποκειμενικούς (στόχοι και αξιοπιστία της απογραφής, σκόπιμη υποκαταμέτρηση γυναικών κ.ά.) όσο και αντικειμενικούς (πληθυσμιακές μετακινήσεις κ.ά.). Εν συνεχεία, από την απογραφή του 1920 και εξής, το ανδρικό δυναμικό εμφανίζεται στις πραγματικές του διαστάσεις, μικρότερο του γυναικείου⁹⁵. Εν κατακλείδι, τα απογραφικά παραδείγματα με προέλευση τον νησιωτικό χώρο φαίνεται ότι ευρίσκονται γενικώς πλησιέστερα στην πραγματικότητα, για λόγους, και πάλι, τόσο υποκειμενικούς όσο και αντικειμενικούς. Πάντως, προκειμένου να οδηγηθούμε πράγματι σε ασφαλή συμπεράσματα, είναι σκόπιμο να πολλαπλασιασθούν οι διερευνήσεις του είδους.

2. Το τεκμήριο (1826)

Οι πολεμικές συγκρούσεις του 1821 ανέδειξαν ή δημιούργησαν γεγονότα και συμπεριφορές, όπως άλλες παράλληλες παραμέτρους και περαιτέρω παρεπόμενα, τα οποία χαρακτήρισαν την ελληνική κοινωνία. Οι πλέον ορατές συνέπειες αφορούν, αναμφισβήτητα, στις ανθρώπινες απώλειες (230.000 ή, καθ' υπερβολήν, 600.000 περίπου συνολικώς ψυχές)⁹⁶ και στο κύμα προσφύγων, με κατεύθυνση σχετικώς ασφαλείς περιοχές⁹⁷. Οι μεγα-

94. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 311-314.

95. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 138-139· ο ίδιος, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 129-130, 311-313, 318· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις*, σ. 122-134.

96. Π.Κ. Ενελεκίδης, «Τα θύματα του 1821 υπολογίζονται σε 600.000. Η κίνηση του ελληνικού πληθυσμού από το 1834», εφημ. *Η Καθημερινή*, 17/4/1999, σ. 13· *Εθνοφύλαξ*, 24/9/1876 [ΓΑΚ. Συλλογή Βλαχογιάννη, Γ2Α]. Πβ. Γιώργος Μαργαρίτης, «1821. Ο θάνατος, το άλλο πρόσωπο της Λευτεριάς», *Ο Πολίτης*, τχ. 77(5), Μάρτιος 1987, σ. 60-62· Αριστ. Σταυρόπουλος, «Τα ανθρώπινα "παρалаιπόμενα" της ναυμαχίας του Ναυαρίνου», εφημ. *Η Καθημερινή*, 12/12/1993· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 241· Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985)*, Αθήναι 1973, σ. 18· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988, σ. 91.

97. Διάσπαρτες πληροφορίες περικλείονται σε ένα πλήθος βιβλιογραφικών τεκμηρίων (πβ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 241-242, υποσημ. 2). Η μοναδική μονογραφία επί του θέματος: Απ.

λύτερες προσφυγικές ομάδες προήλθαν, εξυπακούεται, από τόπους όπου η εξέγερση κατεστάλη βιαίως: Μικρασιάτες, Λήμνιοι, Θεσσαλοί, Μακεδόνες, Ηπειρώτες, Χιώτες, Κρητικοί, Ψαριανοί και Κασιώτες⁹⁸. Σε αυτούς θα μπορούσε να προσθέσει κανείς κάποια μικρότερα ή μεταγενέστερα σύνολα, μερικώς σχετικά ή και άσχετα με τις συγκυρίες (Σαμιώτες κ.ά.)⁹⁹. Παράλληλα, άρρενες επήλυδες («πάροικοι» όπως αναφέρονται στις πηγές) διέτρεχαν την εμπόλεμη ζώνη, ενταγμένοι στα αντίπαλα στρατεύματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε κατάλογο φονευθέντων κατά την πολιορκία των Αθηνών, οι 211 επί συνόλου 485 (το 43,50%) προέρχονταν από άλλες περιοχές (συμπεριλαμβανομένων των προσφυγικών)¹⁰⁰. Εξάλλου, καθώς εί-

Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821. Ιστορική μελέτη*, εν Θεσσαλονίκη 1939.

98. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 7-11, 21-25, 58-62· Κωνσταντίνος Κωσταβασίλης, *Εγκαταστάσεις Ηπειρωτών και Θεσσαλών προσφύγων στο ελεύθερο κράτος 1832-1862*, Πανεπ. Ιωαννίνων, Διδ. διατριβή, Ιωάννινα 2002, κυρίως σ. 14-19· ΓΑΚ, Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 14α, *Κατάλογος των Όπλαρχηγών των εύρισκομένων εις τὰς Νήσους Σκοπέλου, Σκιάθου και Σκύρου*· Γ. Χιονίδης, *Οι "πάροικοι" της Σκοπέλου (1829) που κατάγονταν από τη Χαλκιδική*, Ανάτυπον εκ του 31-32 τεύχους 1977 «Χρονικών Χαλκιδικής», Θεσσαλονίκη 1978· Κ. Κωνσταντινίδης, *Η ληστεία και η πειρατεία στη Σκύρο, Σκιάθο και Σκόπελο κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 μέχρι και της αντιβασιλείας του Όθωνα. Ιστορική μελέτη βασισμένη αποκλειστικά επί εγγράφων*, τόμ. 1, Αθήνα 1988, σ. 39-41, 49, 67-68· Δικ. Βαγιακάκος, «Κρήτες πρόσφυγες εις την Πελοπόννησον επί Καποδίστρια», *Μνημοσύνη*, τόμ. 1 (1967), σ. 41-70· Ιω. Ν. Φραγκούλας, *Νοσταλγικός περίπατος στο νησί των δύο Αλεξάνδρων τη Σκιάθο*, Αθήνα 31999, σ. 77-78· Δ. Καρατζένης, *Επανάστασις και καταστροφή Καλαρρυτών-Συρράκου, Ιούλιος 1821. Πίνακες αγωνιστών*, Ιωάννινα 1968, σ. 21-25, 36· Ν. Πανταζόπουλος, *Αυτόχθονες και ετερόχθονες. Η πολιτικοκοινωνική διαμάχη στην επαναστατημένη Ελλάδα (1827-1829). Η περίπτωση της Σμύρνης*, Νέα Σμύρνη 1986, διάσπαρτα στοιχεία· Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 49-54· Θεόδ. Μπελίτσος, *Η Λήμνος και τα χωριά της (Ιστορικές πληροφορίες)*, Αθήνα 1994, σ. 42-43· Κ. Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τόμ. 1, Αθήνησιν 1862, ανατύπ. Καραβιάς 1982, σ. 493, 508· Δ. Γρ. Σπανός, *Η συμβολή των Ψαρών κατά το 1821*, Αθήναι 1958, σ. 137-156· Ν.Γ. Μαυρής, *Ιστορικόν Αρχεῖον Κάσου*, τόμ. 1, Αθήναι 1938, σ. 70-107, 278-307· Γ.Ν. Μαυρής, *Εν δάκρυ επί του τάφου λησμονηθέντων ηρώων ήτοι μνημόσυνον των Κασίων αγωνιστών. Τελεσθέν εν τη μητροπόλει Αθηνών τη 18 Ιουνίου 1889*, εν Αθήναις 1889, κυρίως σ. 23 κ.ε.· Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, τόμ. Β', Αθήνα 1973, σ. 49-55· Ιω. Βλαχογιάννης, *Χιακόν Αρχεῖον*, κυρίως τόμ. 2, εν Αθήναις 1910, σ. 24-25, 34-38, 44-45, 66-67, 84-86, τόμ. 3, εν Αθήναις 1910, σ. 370-373, 414-418 και τόμ. 4, εν Αθήναις 1910, σ. 74-78· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 282-287.

99. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 185-189, 209-240, 247-255.

100. *Έκθεσις των ονομάτων των αποθανόντων εν τη πολιορκία των Αθηνών αγωνιζομέ-*

ναι γνωστό, το πολεμικό δυναμικό των προσφύγων (Σουλιώτες, Ψαριανοί, Μικρασιάτες κ.ά.) εντάχθηκε τόσο στα επαναστατικά στρατεύματα όσο και στις πειρατικές (και εν γένει ληστρικές) ομάδες που δημιούργησε ή ενίσχυσε ο πόλεμος¹⁰¹. Τέλος, σε παράλληλη τροχιά με τους παραπάνω, κάποιοι άλλοι εξακολούθησαν, απλώς, να μετακινούνται, ακολουθώντας προγενέστερες πρακτικές, ανεξάρτητες ή εμμέσως μόνο συναφείς με τα πολεμικά γεγονότα¹⁰².

Οι συνέπειες του ανωτέρω σχήματος, ιδιαίτερες ευανάγνωστες κατά την καποδιστριακή περίοδο, ταξινομούνται ως ακολούθως: α) ερήμωση όσων από τις περιοχές υπέστησαν τη βία του πολέμου και, κυρίως, όπου οι επιζώντες κάτοικοι υποχρεώθηκαν σε φυγή¹⁰³. β) πληθυσμιακή πύκνωση άλλων περιοχών, περισσότερο ασφαλών ή (εν συνεχεία) προνομιούχων από οικονομική άποψη¹⁰⁴. Στις τελευταίες συγκαταλέγονται δύο χαρακτηριστικοί οικονομικοκοινωνικοί και δημογραφικοί σχηματισμοί: αφενός πόλεις όπως το Ναύπλιο, οι οποίες υποχώρησαν κάτω από το βάρος της έκτακτης πληθυσμιακής εισροής¹⁰⁵ και αφετέρου άλλες, όπως η εκ του μηδενός δημιουργηθείσα Ερμούπολη, με τη συνδρομή προσφυγικών πληθυσμών (κυρίως Χιωτών και Ψαριανών)¹⁰⁶.

ων εντός της πόλεως και του φρουρίου, χ.τ.ε., χ.χ.ε., αντίτυπο στη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, βιβλιοθήκη Σπ. Λάμπρου (13.337).

101. Κ. Κωνσταντινίδης, *ό.π.*, σ. 85, 97-98, 236-238, 357· Δέσπ. Θεμελή-Κατηφόρη. *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829*, τόμ. Α', *Η δίωξις της πειρατείας*, εν Αθήναις 1973, σ. 2-9, 22, 113-115· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 199-200, 242· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2000, σ. 47.

102. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 242.

103. *Αυτ.*, σ. 243.

104. *Αυτ.*, σ. 243.

105. Χρ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τόμ. 9 (1982-1984), σ. 269-270, 275, 280· Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Πρόνοια ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία*, τχ. 51, Ιούν. 1994, σ. 35-46· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 886-889, 969.

106. Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τόμ. Β', *Η Ερμούπολις (1826-1829)*, Αθήναι 1983, διάσπαρτα στοιχεία· ο ίδιος, «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες που καταφύγανε στη Σύρα μετά την Επανάσταση του 1821», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, Απρ. 1989, σ. 103-114· Βασ. Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987, διάσπαρτα στοιχεία.

Εδώ, αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στο γεγονός ότι από τις αρχές ήδη της Επανάστασης, ένα μέρος των προσφύγων (κυρίως Μικρασιάτες, Χιώτες και Ηπειρώτες) κατευθύνθηκε προς την Τεργέστη, την Αγκόνα και τη Μασσαλία, ακολουθώντας τα εμπορικά δίκτυα και τους μεταναστευτικούς δρόμους του παρελθόντος. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως εξαιτίας του γεγονότος αυτού, οι Έλληνες της Τεργέστης αυξήθηκαν από 1.500 περίπου το 1821 σε 3.200 το 1822-1823¹⁰⁷. Πάντως, η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην έκδοση σχετικής απαγόρευσης, εκ μέρους του Εκτελεστικού (3/8/1825)¹⁰⁸. Ήδη, όμως, από το 1824 είχε εκδηλωθεί παλιννοστησιακή τάση. Ένα νέο ρεύμα επιστροφής θα εκδηλωθεί κατά το 1828· ειδικώς οι Χιώτες θα κατευθυνθούν προς την Ερμούπολη¹⁰⁹.

Η διευθέτηση του ζητήματος των προσφύγων υπήρξε μία από τις σοβαρές υποχρεώσεις της κυβέρνησης Καποδίστρια, η οποία, εν τούτοις, εξαιτίας των δυσμενών συγκυριών, περιορίστηκε σε πειραματικές, ως επί το πλείστον, κινήσεις: κάποιες αποφάσεις για την ίδρυση προσφυγικών οικισμών (όπως η *Πρόνοια* Ναυπλίου ή το *Πεταλίδι* Μεσσηνίας, αν και το τελευταίο σχηματίστηκε τελικώς αργότερα, στην οθωνική περίοδο) και η απόπειρα ενσωμάτωσης των ατάκτων στρατευμάτων υπήρξαν οι σημαντικότερες, χωρίς, ωστόσο, την απόλυτη επιτυχία¹¹⁰. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε επί της ουσίας κατά την οθωνική περίοδο, από το 1834 και εξής. Συγκεκριμένα, περατώθηκαν οι εργασίες στην *Πρόνοια*¹¹¹ και στον *Αδάμαντα* *Μήλου*¹¹². Επίσης, δημιουργήθηκαν εξαρχής άλλοι οικισμοί, όπως τα *Νέα*

107. Όλγα Κατσαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τόμ. 1, Αθήνα 1986, σ. 124, 346-347, 364. Πβ. *Διήγησις των περί την εν Τεργέστη Ελληνικήν κοινότητα σπουδαιότερων συμβάντων*, Τεργέστη 1882, σ. 28-30.

108. Ι.Μ. Χατζηφώτης, «Μέτρα συγκρατήσεως αναχωρήσεων προς ξένες χώρες», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, έτος ΚΓ', τχ. 268, Οκτ. 1990, σ. 126-127.

109. Όλγα Κατσαρδή-Hering, *ό.π.*, σ. 364.

110. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.*, σ. 35-46· Δικ. Βαγιακάκος, «Το Πεταλίδι αποικία Μανιατών», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (2-4 Δεκ. 1977)*, εν Αθήναις 1978, σ. 379-397· Στ. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα 1986, σ. 38-41, 51-105, 115-175, 179-197· Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 184-189.

111. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.*, σ. 35-46.

112. Emmanuel Manitaky, *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*, Ιούλιος 2^ο 1869, σ. 17· Ζαφ. Βάος, «Κρήτες αγωνισταί ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 5 (1965-1966), εν Αθήναις 1966, σ. 163-272 και αυτοτελής βελ-

Ψαρά (Ερέτρια)¹¹³, η Οθωνούπολη (Κάρυστος)¹¹⁴, η Μεγαλόπολη Αρκαδίας¹¹⁵, η Σπάρτη¹¹⁶ και το Πεταλίδι¹¹⁷. Ακόμη, συντελέστηκαν εποικισμοί σε διάφορες περιοχές και πόλεις, που είχαν χάσει τον πληθυσμό τους εξαιτίας του πολέμου ή, απλώς, διέθεταν αμελητέο δημογραφικό κεφάλαιο: στην Αθήνα¹¹⁸, στον Πειραιά¹¹⁹, στην Πάτρα¹²⁰, στη (Νέα) Κόρινθο (μετά τον σει-

τωμένη έκδοση, *Κρήτες αγωνιστές ιδρυτές του Αδάμαντα Μήλου. Νέα έκδοση εμπλουτισμένη*, έκδ. Κοινότητας Αδάμαντα, Αθήνα 1993.

113. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 33, 11/7/1836· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργ. Εσωτ., φάκ. 105, *Einwanderung der Ipsarioten*· αυτ., φάκ. 106, Περί συνοικισμού τών Ψαρήριανών· αυτ., φάκ. 267, διάσπαρα γενικά στοιχεία για τους Ψαριανούς· Π.Α. Μίχος, «Νέα Ψαρά - Ερέτρια (Ευβοίας)», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. 3 (1954), Αθήνα 1955, σ. 137-144 και «Ο εποικισμός της Ερέτριας από τους Ψαριανούς», αυτ., τόμ. 6, Αθήνα 1959, σ. 262-278· Κ. Γουναρόπουλος, *Ιστορία της νήσου Ευβοίας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 104· *Έκθεσις για τους Ψαριανούς (Εν Αθήναις την 19 Μαΐου 1866)*.

114. Ε. Manitaky, *ό.π.*, σ. 16· Ευάγγελος Γλυκός, *Η Καρυστία και η Σκύρος μέσα στο χρόνο. Γεωφυσική, Αρχαιολογική, Ιστορική, Οικονομική, Εκκλησιαστική και Αρχιτεκτονική παρουσίαση της επαρχίας Καρυστίας του νομού Ευβοίας*, Αθήνα 1998, σ. 86-88, 96-97, 226-229· Κ. Γουναρόπουλος, *ό.π.*, σ. 99-100· Θ. Παπαμανώλης, *Κάρυστος. Ραφήνα - Πεταλιό - Μαρμάρι (Μετά σχεδιαγραμμάτων και φωτογραφιών)*, Αθήνα 1954, σ. 23-25· Κ. Κόμης, «Μικρονησιωτικά: το παράδειγμα των Πεταλιών», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΖ', τχ. 1 (1998), σ. 227.

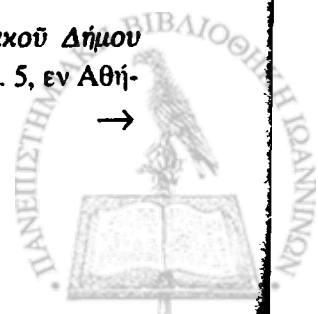
115. Ε. Manitaky, *ό.π.*, σ. 15· ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπουργ. Εσωτ., φάκ. 225.

116. Ν. Γεωργιάδης, «Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτίρια και τις πλατείες της Σπάρτης, από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα», *Επιστημονικό Συνέδριο "Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το παράδειγμα της Σπάρτης"*, Σπάρτη 18-20/2/1994, Αθήνα 2001, σ. 103-107· Ν. Ανδριώτης - Β. Γεωργιάδης, «Τα περί την ανίδρυσιν της παλαιάς Σπάρτης: από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», αυτ., σ. 109-115· Ντίνα Ντούβη, «Το σχέδιο Stauffert για την Σπάρτη. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη και συγκρότηση του αστικού χώρου», αυτ., σ. 127-135· Γ. Γιαξόγλου, «Η πολεοδομική εξέλιξη της Σπάρτης 1834-1994», αυτ., σ. 137-147· Σπ. Λουκάτος, «Έγγραφα ανακτίσεως της αρχαίας Σπάρτης επί Ιω. Καποδίστρια», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη - Γύθειον 7-11 Οκτ. 1977*, τχ. Α', *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 4 (1979), σ. 285-301· Χρυσ. Χρήστου, *Σπάρτη. 150 χρόνια από την ανίδρυσή της*, Σπάρτη 1984, σ. 9-10· Ηλ. Παπαθανασόπουλος, «Οι Μυστριώπες και η νέα Σπάρτη», *Λακωνικά*, τχ. 99, Σεπτ.-Οκτ. 1980, σ. 111· Ε. Manitaky, *ό.π.*, σ. 15.

117. Ε. Manitaky, *ό.π.*, σ. 16· ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπουργ. Εσωτ., φάκ. 270· Δ. Πιεράκος, *Πεταλιδίου συνοικισμός, εν Πεταλιδίω 1864*· Δ. Βαγιακάκος, *ό.π.*

118. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 2^η 1995, σ. 21-26· Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 2^η 1993, σ. 235-255.

119. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκ. 295, *Δημόται του έν Πειραιει Χιακού Δήμου και συντομευμένη (ελλιπίς) έκδοση στο Ιω. Βλαχογιάννης, Χιακόν Αρχαίον*, τόμ. 5, εν Αθή-

σμό του 1858)¹²¹, στην Εύβοια¹²² και στην Ελαφώνησο¹²³, ενώ ειδικώς οι Σουλιώτες οριστικοποίησαν τελικώς παλαιότερη εγκατάστασή τους, κατά κύριο λόγο, στο Αγρίνιο και στη Ναύπακτο¹²⁴. Κοντολογίς, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις που είχαν ως αφετηρία την έναρξη της Επανάστασης σχετίζονται, εκ των πραγμάτων, με τη συγκρότηση και εξέλιξη του νεοελληνικού αστικού δικτύου. Πολύ περισσότερο μάλιστα, εάν λάβουμε υπόψη πως σε ένα επόμενο χρονικώς επίπεδο συνεχίσθηκε η έλευση νεήλυδων στις πόλεις επί τη βάσει οικονομικών πλέον πλεονεκτημάτων. Σχετικώς, αρκεί να σημειώσουμε ότι ο δήμος Πειραιά παρουσίασε κάθετη πληθυσμιακή αύξηση, από 1.011 ψυχές το 1836 σε 10.963 το 1870¹²⁵.

Εκτός των ανωτέρω, για λόγους τόσο πολιτικούς όσο και οικονομικούς, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα συνεχίσθηκε, στην Ελλάδα, η έλευση πληθυσμών από οθωμανικές (και διεκδικούμενες) περιοχές. Αναφέρουμε εν πρώτοις τη συνεχή εισροή Κρητικών, ιδιαιτέρως κατά την Κρητική Επα-

→

ναις 1910, σ. 268-271· Αλ. Φεράλδης, *Το Βιβλίο Πρακτικών της επί του συνοικισμού των Χίων Επιτροπής [Πειραιάς: 1836-1842]*, Αθήνα 1994· Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σ. 41-43, 53-56· ο ίδιος, «Ο Πειραιάς του 19ου αιώνα ως προσφυγούπολη», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απρ. 1997)*, Αθήνα 1999, σ. 182-183. Για τους απασχολούμενους στις βιομηχανίες του Πειραιά, αλλά κατά τον μεσοπόλεμο: Λήδα Παπαστεφανάκη, «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...». *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η Βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Διδ. διατριβή Πανεπ. Κρήτης, τόμ. Α', Αθήνα 2002, σ. 182-242.

120. Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα, 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σ. 47-55.

121. Ε. Manitaky, *ό.π.*, σ. 17.

122. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 209-240.

123. ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπουργ. Εσωτ., φάκ. 270, *Colonisation der Insel Elaphonisi*.

124. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία ελληνικής Γεωργίας*, τόμ. Α' - Β' [σε ενιαία μορφή], Αθήναι 2^η 1976, σ. 540-550· Άγγελος Ν. Παπακώστας, «Το δράμα του εκπατρισμού των Σουλιωτών και μία ονομαστική κατάστασις των εγκατασταθέντων εξ αυτών εις Ναύπακτον», *Ο Νέος Κουβαράς*, έτος Β', Αθήναι 1962, σ. 114-122· Διον. Μιτάκης, «Εποικισμός Ηπειρωτών στο Βραχώρι», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. ΛΖ' (1988), σ. 161-172, 318-329, 468-480 και τόμ. ΛΘ' (1990), σ. 289-309· ο ίδιος, «Εποίκηση Ηπειρωτών στην Αιτωλία», *Ναυπακτιακά*, τόμ. 4 (1988-1989), κυρίως σ. 128-155, 165-166· Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού*, σ. 47-72· Κ. Κωσταβασίλης, *ό.π.*, σ. 59 κ.ε.

125. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, τόμ. Α', μέρος ΙΙ', σ. 50, 109, 175· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 104-105.

νάσταση του 1866-1869¹²⁶. Ακόμη, ορισμένες συνοριακές ελληνικές πόλεις, όπως η Λαμία, με ευνόητα συγκριτικά πλεονεκτήματα, εξελίχθηκαν σε πόλεις έλξης γειτονικών, κατά βάσιν, πληθυσμών της οθωμανικής ενδοχώρας¹²⁷. Από την άλλη πλευρά, μετά το 1881, ένα κύμα νεήλυδων εγκαταστάθηκε στα εύφορα εδάφη της νεοπροσαρτηθείσης Θεσσαλίας, με προέλευση την ορεινή κυρίως ζώνη της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδας αλλά και της οθωμανικής (τότε) Ηπείρου¹²⁸.

Έχοντας αποκομίσει μία συνολική εικόνα επί του θέματος, για τη συνέχεια εξειδικεύουμε το ενδιαφέρον μας στη Μύκονο. Καθώς γνωρίζουμε, από την έναρξη ήδη της Επανάστασης κατέφυγαν στο νησί ουκ ολίγοι πρόσφυγες (κυρίως Μικρασιάτες, Χιώτες και Ψαριανοί), πολλοί από τους οποίους αναγκάστηκαν να μετοικήσουν εκεί μετά την εμφάνιση πανώλης (το 1823) στη γειτονική Τήνο¹²⁹. Η εισροή προσφύγων συνεχίστηκε και

126. Ι.Μ. Χατζηφώτης, «Κρητικοί πρόσφυγες στην Αθήνα του 1842», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, έτος ΙΕ', τχ. 178, Απρ. 1983, σ. 121-123· Γ. Μοσχόπουλος, «Υποδοχή και περίθαλψη Κρητών προσφύγων στην Κεφαλονιά (1867-1869) και η γενικότερη απήχηση του κρητικού αγώνα», *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 331-338· Κ. Παπαδάκης, «Το Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου και η Επανάσταση των Κρητικών 1866-1869», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 4, Οκτ. 1988, σ. 368-373· Απόστ. Αθαν. Παινεσάκης, *Οικογένειαι Κρητών αγωνιστών εις Πόρον-Τροιζηνίας κατά την Επανάστασιν του 1866-69 (Άγνωστα στοιχεία)*, Αθήναι 1974.

127. Δημ. Νάτσιος, «Ηπειρώται αποκτήσαντες ελληνικήν ιθαγένειαν εις την Λαμίαν 1850-1859 (Εξ αγνώστου και ανεκδότης χειρογράφου)», *Ηπειρωτική Εστία*, έτος ΚΣΤ', τχ. 297-298, Ιαν.-Φεβρ. 1977, σ. 1-12. Η πηγή, την οποία αποδελτιώνει ο συγγραφέας, αποκειμένη στο Ιστορικό Αρχείο Λαμίας (ΓΑΚ-ΑΝΦ), περιέχει επίσης, καθώς διαπιστώσαμε επιτοπίως, ουκ ολίγους Θεσσαλούς και κάποιους Μικρασιάτες οι οποίοι ομοίως απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια στη Λαμία, κατά το διάστημα 1850-1859. Βλέπε επίσης: Βαρβάρα Δημ. Νάτσιου, «Εγκαταστάσεις ομογενών μας στην ακριτική Λαμία (1833-1881)», *Φθιωτικά Χρονικά*, τόμ. 21 (2000), σ. 61-65.

128. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Πελοποννήσιοι στην περιοχή της Λάρισας μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) (Συμβολή στην έρευνα του εποίκισμού του πεδινού θεσσαλικού χώρου)», *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτ. 1985*, τόμ. 3 (Αθήναι 1987-1988), σ. 491-518· Μιχ. Λαφαζάνης, «Η εγκατάσταση Ηπειρωτών από τα χωριά της Κόνιτσας στο θεσσαλικό Καζακλάρι (Αμπελώνας) μετά το 1881», *Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο "Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο"*, Κόνιτσα 12-14/5/1995, Κόνιτσα 1996, σ. 345-350.

129. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 50-51, 55, 62, 67-68, 84· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήναι 1979, σ. 179 και τόμ. Β', Αθήναι 1983, σ. 150· Τιμολέων Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολις 1874,

στην καποδιστριακή περίοδο, οπότε, το 1828 συγκεκριμένα, έλαβε χώρα η πρώτη επίσημη καταγραφή ειδικώς των Χιωτών¹³⁰. Κατεγράφησαν 822 άτομα (358 άρρενες και 464 θήλεις), αν και, καθώς αναφέρεται, στην πραγματικότητα υπερέβαιναν πιθανώς τα 1.500. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε ίσως την ποσοτική κυριαρχία του γυναικείου φύλου (κατά 12,9%), δεδομένο το οποίο χαρακτηρίζει εν γένει τους προσφυγικούς πληθυσμούς¹³¹. Πάντως, τα συγκεκριμένα μεγέθη παρουσίασαν εν συνεχεία μείωση, δεδομένου ότι ακολούθησε περαιτέρω μετακίνηση, προς την ίδια τη Χίο και την Ερμούπολη¹³². Εξάλλου, στην τελευταία κατέληξαν και άλλοι πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν αρχικώς καταφύγει στη Μύκονο ή αλλού¹³³.

Το τεκμήριο που μας απασχολεί εδώ, χρονολογούμενο στο 1826, περιέχει «άπαντας τούς παροικοῦντας ξένους» της Μυκόνου¹³⁴. Αναλυτικότερα, αναφέρονται οι άρρενες, άγαμοι ή έγγαμοι, αρχηγοί νοικοκυριών. Απουσιάζει οποιοδήποτε στοιχείο σχετικό με το μέγεθος των νοικοκυριών, ενώ το γυναικείο δυναμικό απεικονίζεται μόνο ως υπόθεση. Στο τεκμήριο περιλαμβάνονται 47 νοικοκυριά (μονομελή ή με περισσότερα μέλη), αλλά σε δύο εξ αυτών ανιχνεύεται συγκυριακή συγκατοίκηση με άλλο· επομένως, στην πραγματικότητα, πρόκειται για 49 μονομελείς ή πυρηνικές οικιακές ομάδες. Σε κάθε περίπτωση, εκτός του ονοματεπωνύμου και της οικογενειακής κατάστασης, μνημονεύεται επίσης ο τόπος καταγωγής, το επάγγελμα του επικεφαλής ανδρός και η θέση εγκατάστασης. Ως προς την τελευταία, εντοπίζονται εγκαταστάσεις σε δέκα «σειρές» (συνοικίες) της πόλης: "Αγ.

ανατύπ. Ερμούπολη 1997, σ. 496-497· Clon Stéphanos, «La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical». Extrait de *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, σ. 510.

130. Στ. Μάνεσης, «Χιώτες πρόσφυγες στη Μύκονο», εφημ. *Νέα Μύκονος*, έτος 1ον, αριθ. 3, Μάιος 1948, σ. 3-4 και αριθ. 4, Ιούνιος 1948, σ. 2 και έτος 30όν, αριθ. 360, Φεβρ. 1978, σ. 2 και αριθ. 361, Μάρτ. 1978, σ. 2, 5 και αριθ. 362, Απρ. 1978, σ. 4· ο ίδιος, «Χιώτες και Ψαριανοί πρόσφυγες στη Μύκονο», *Κυκλαδικά*, τόμ. Α', τχ. 2, Μάρτ.-Απρ. 1956, σ. 90-94.

131. Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, *Οι πρόσφυγες του κόσμου 1997-1998*, Αθήνα 1998, σ. 86.

132. Στ. Μάνεσης, *ό.π.*, εφημ. *Νέα Μύκονος*, αριθ. 5, Ιούν. 1948, σ. 2 και *Κυκλαδικά*, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 91, 93.

133. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 179 και τόμ. Β', σ. 150. Πβ. εδώ στο κείμενο III, κεφ. 2.

134. ΓΑΚ, χφ. 225. Το τεκμήριο δημοσιεύεται εδώ στο Παράρτημα.

1 8 2 64

φύλλον 81

Βιβλίον ὀνομασιῶν, ἐμπεριέχον ἐν γὰ-
ρὶ πάντας τοὺς ἐδῶ εἰς κήτικον παροικούν-
τας γένους, καὶ διακρίνον τὰ σοῦ, τὸ σοῦν γὰρ εἶ-
δῶ παροικίας σου, τὸ ἐπιχειρήματ' σου, καὶ γένος,
τὸν ἀσρατὴ γὰρ διαγωγῆς σου ἐγγυητὴν.

Ἐσοχὴ ἀριθμῶν.
~~~~~
Ἰούνη

- 3. 1. Λαόνιος Ἀρμενιάκος Χρὸς μετὰ τὴν βασιλείαν σου παροικεῖ ἐν τῇ οὐρανῷ σου
ἀγ. Ἀθωνίου, Νάυτης τὸ ἐπιχέσμα. ὁ ἐγγυητὴς σου
Ζαυὸς φασίας
- 2. Λαόνιος Ἀρμενιάκος Χρὸς μετὰ τὴν βασιλείαν σου ἐν τῇ Ἀγίᾳ σου Ἀρι-
ωνι, Νάυτης. ὁ ἐγγυητὴς σου Ζαυὸς φασίας
- 3. Ἀθωνίος Ἐυσεβίου Μουσουλμανοῦ, ἐξ ἡμετέρων, σάκετος ἐν τῇ οὐρανῷ
σου καὶ τῇ Ἀγίᾳ σου, ἀσρατὴ σου, ὁ ἐγγυητὴς σου, καὶ ἐγγυητὴς
ἐ τῆς ἀσρατῆς.
- 4. Γαυὸς Μουσουλμανοῦ Ἀσρατῆς ἐξ ἡμετέρων, σάκετος ἐν τῇ οὐρανῷ
σου καὶ τῇ Ἀγίᾳ σου, ἀσρατὴ σου, ὁ ἐγγυητὴς σου, καὶ ἐγγυητὴς
ἐ τῆς ἀσρατῆς. ὁ ἐγγυητὴς σου Ζαυὸς φασίας
- 5. Ἰούνης Μουσουλμανοῦ Ἀσρατῆς ἐξ ἡμετέρων, σάκετος ἐν τῇ οὐρανῷ
σου καὶ τῇ Ἀγίᾳ σου, ἀσρατὴ σου, ὁ ἐγγυητὴς σου, καὶ ἐγγυητὴς
ἐ τῆς ἀσρατῆς. ὁ ἐγγυητὴς σου Ζαυὸς φασίας
- 6. Δαρδανίος Ἀθωνίου Χρὸς ἐξ ἡμετέρων, σάκετος ἐν τῇ οὐρανῷ σου
καὶ τῇ Ἀγίᾳ σου, ἀσρατὴ σου, ὁ ἐγγυητὴς σου, καὶ ἐγγυητὴς
ἐ τῆς ἀσρατῆς.
- 7. Ζαυὸς Ζαυὸς Χρὸς, ἐξ ἡμετέρων, σάκετος ἐν τῇ οὐρανῷ σου
καὶ τῇ Ἀγίᾳ σου, ἀσρατὴ σου, ὁ ἐγγυητὴς σου, καὶ ἐγγυητὴς
ἐ τῆς ἀσρατῆς. ὁ ἐγγυητὴς σου Ζαυὸς φασίας

11. Η πρώτη σελίδα του τεκμηρίου (ΓΑΚ, χφ. 225)

12. Σχέδιο Χώρας Μυκόνου [Παναγιώτης Κουσαθανάς, Χρηστικό Λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου, Ηράκλειο 1996].

Ἄντωνιος, Ἅγια τῶν Ἁγίων, Ἁγ. Κυριακή, τοῦ Λάσκαρη, Αἰγιαλός, Ἁγ. Τριάδα, Νέο Πηγάδι, Παναγία τοῦ Καμπούρη, Ἁγ. Ὑπακοή και Κάστρο. Στις περισσότερες, ὅμως, των περιπτώσεων, ἡ θέση ορίζεται με βάση τὴν οἰκία διαμονῆς ἢ κάποια ἄλλη γειτονική: εἰς τὸν οἶκον τῆς Ἀνέζας Καρύδενας, εἰς τὸ Μαγαζεῖον τοῦ Ἰω(άν)νου Λάμπη κάτωθεν κ.ά. Ἐκτός των ἀνωτέρω, ἀναφέρεται κατὰ περίπτωσιν ὁ ἐγγυητής («ἀσφαλῆς τῆς διαγωγῆς των»), ἄτομο προερχόμενο ἀπὸ τους γηγενεῖς κατοίκους τῆς Μυκόνου. Ἐναντι τῆς ἀδείας παραμονῆς, οἱ ἐπῆλυδες, καθὼς σημειώνεται, κατέβαλαν τὸ ποσὸ των 10 παράδων. Ἡ συγκεκριμένη πρακτική, θα πρέπει νὰ τονισθεῖ, παραπέμπει σὲ μία πανομοιότυπη διαδικασία, τὴν ὁποία ἐφήρμοσε ἀργότερα ὁ Ἑκτακτὸς Ἐπίτροπος Ἀνατολικῶν Σποράδων (Σάμος, Κάλυμνος, Λέρος, Πάτμος, Ἰκαρία) Ἰωάννης Κωλέττης· με τὴν διαφορὰ ὅτι στὴν συγκεκριμένη περίπτωση ἀπαιτοῦνταν δύο ἐγγυητές («δύο πολίτας ἢ ἐκ τῶν κτηματιῶν, ἢ ἐκ τῶν ἐμπόρων»), ἐνῶ τὸ καταβαλλόμενο ποσὸ γιὰ ἐξάμηνη παραμονὴ ἀνερχόταν σὲ «1/2 τοῦ διστήλου»¹³⁵.

Διερευνώντας τὰ ονοματικά δεδομένα που ἀντιστοιχοῦν στους ἐπῆλυδες, ἀνιχνεύονται δύο περιπτώσεις πατριδωνυμικῶν: *Χαρίτων Ζαγοραῖος* καὶ *Γεώργιος Καρυστινός*. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς τὸ ἐπώνυμο συμπίπτει με τὴν πραγματικὴ καταγωγὴ, ἐφόσον δὲν δηλώνεται κάτι ἄλλο ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἐπιπλέον, ἐντοπιζοῦνται τρεῖς ἀκόμη ονοματικὲς διαμορφώσεις, πανομοιότυπες ἀλλὰ καὶ περισσότερο σύνθετες: *Δημήτριος Ἐλευθέρη*, *Μηκωνιάτου*, *Κωνστ. Κρητικός*, *Κυδωνιεύς* (Αἰβαλιώτης) καὶ *Πέτρος Κρητικός*, *Ψαριανός*. Προφανῶς, ὁ συνδυασμὸς των δύο σημαίνοντων (ἐπώνυμο - τόπος καταγωγῆς) περιγράφει ἀκολουθία μετακινήσεων. Στὴν πρώτη, ὅμως, ἐιδικῶς περίπτωση, ὅπου δηλώνεται ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Μύκονο, ἐπιπροσθέτως, καταδεικνύεται (ἐν γένει) ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τόπου ἐγκατάστασης δὲν ἦταν πάντοτε τυχαία, ἀλλὰ, ἐνίοτε, υπάκουε σὲ παλαιότερες συνάψεις καὶ ἀνταλλαγές ἀνάμεσα στους δύο τόπους (τελικῆς προέλευσης - ἐγκατάστασης)¹³⁶.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ μετατοπιζόμεσθε σὲ μία ἄλλου τύπου ἀνάγνωση, με κύριο ἄξονα τὴ στατιστικὴ ἀξιοποίησιν των δεδομένων. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεξεργασίας ἀπεικονίζεται στους ἐπόμενους πίνακες.

135. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, φάκ. 279, ἔγγρ. 117 [Ἰωάννης Κωλέττης, Ἐν Βαθεῖ Σάμου, τῆ 8 Δεκεμβρίου 1828]. Ἀνάλογη πολιτικὴ ἀκολουθῆσε καὶ ὁ Βιάρος Καποδίστριας, σὲς Δυτικὲς Σποράδες [ΓΕΕ, ἔτος Γ' (1828), ἀριθ. 45, σ. 187].

136. Ἐνα ἀνάλογο παράδειγμα, ἐπὶ τοῦ θέματος: Κ. Κόμης, *Ἱστοριοδημογραφικά*, σ. 251-258.

Πίν. 4. Επήλυδες Μυκόνου (1826): συγχρότητες επαγγελματιών με βάση τον τόπο καταγωγής

Τόπος προέλευσης	Ναυτικοί	Καφε-τζήδες	Αλιείς	Έμποροι	Αγρο-ποιοί	Ταβερνιά-ρηδες	Τεχνίτες κοπής χαπνού	Βαρφεζή	Πελε-κάνοι	Μπιακά-ληδες	Υφαν-τουργοί	Ράπτες	Υπόδη-ματοποιοί	Άεργοι	Σύνολο
Χίος	9	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	12
Ψαρά	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Σμύρνη	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Μοσχονήσια	1	-	-	-	2 ¹⁷	-	1	-	-	-	-	-	1	-	5
Άϊβαλί	2	-	-	3 ¹⁸	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	8
Αίλος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Τσεσμέες	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Κουσαντάσι	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Καλίπολις	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Ραιδεστός	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Κύρος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Τένεδος	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2
Τσανταολί	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1 ¹⁹	-	-	-	-	1
Καραμπουρούν	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Ζαγορά	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Άμπελάκια	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	4
Ζάκυνθος	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Κάρυστος	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Άδηλος	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3
Σύνολο	16	2	1	11	6	2	1	1	1	1	2	1	3	1	49 ²⁰

137. Ο Ίωάννης Βαμβακάς (αριθ. 14) αναφέρεται και ως «ήμεροκαματιστής».

138. Ο Γεώργιος Ήλευθερίου (αριθ. 26) αναφέρεται και ως «Γούναρης».

139. Αναφέρεται και ως «Ταριχοπώλης» (αριθ. 32).

140. Το συνολικό μέγεθος είναι αυξημένο κατά δύο, εξαιτίας των ισάριθμων συγκατοικήσεων (αριθ. 20, 33).

Εν πρώτοις, με βάση τον τόπο καταγωγής, δεσπόζει αριθμητικώς η ευρεία ομάδα καταγομένων από το ανατολικό Αρχιπέλαγος, τη Μικρά Ασία και τη Θράκη (37:49 = 75,51%), περιοχές οι οποίες συνδέθηκαν, ως γνωστόν, με τα πολεμικά γεγονότα της Επανάστασης. Δεν είναι δε τυχαίο πως σε επίπεδο υποσυνόλου, ειδικώς και γενικώς, η μεγαλύτερη συχνότητα αντιστοιχεί στους Χιώτες (12:37 = 32,43% και επί του γενικού συνόλου 12:49 = 24,49%). Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιοι άλλοι τόποι καταγωγής (Κύπρος, Ζάκυνθος, Κάρυστος), οι οποίοι, παρά την ασήμαντη συχνότητα (από 1), επιτρέπουν διαφορετικούς συσχετισμούς, οικονομικού κυρίως τύπου. Σχετικώς, τα αντίστοιχα επαγγέλματα (δύο έμποροι και ένας βαφέας) οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για μετακινήσεις ανεξάρτητες από τα πολεμικά συμβάντα.

Με την τελευταία επισήμανση έχουμε ήδη διεισδύσει στην επαγγελματική σύνθεση, παράγοντα στον οποίο αρμόζει εκτενέστερη μνεία. Κατ' αρχήν, παρατηρούμε ότι σε επίπεδο γενικού συνόλου δεσπόζουν αριθμητικώς οι ναυτικοί και οι έμποροι (16:49 = 32,65% και 11:49 = 22,45% αντιστοίχως). Ιδιαίτερος μάλιστα ως προς την πρώτη κατηγορία, αξίζει να τονισθεί η σημαντική συμμετοχή των Χιωτών (9:16 = 56,25%). Όσον αφορά, όμως, στην άλλη κατηγορία, αυτή των εμπόρων, τα πράγματα είναι περισσότερο σύνθετα: η μεγαλύτερη επιμέρους συχνότητα εντοπίζεται στους καταγομένους από το Αϊβαλί (Κυδωνίαι) [3:11 = 27,27%], αν και οι Θεσσαλοί, επίσης, διαθέτουν κάποια αξία λόγου παρουσίας (Ζαγορά - Αμπελάκια, από 2:11 = 18,18%). Ως προς το πρώτο σκέλος, ως υπενθυμίσουμε εδώ την εγκατάσταση Μικρασιατών, στο νησί, από την οθωμανική ήδη εποχή, στον βαθμό, βέβαια, όπου αυτό τεκμηριώνεται όντως από τα ονοματικά στοιχεία τα οποία διερευνήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Συνεπώς, η συγκεκριμένη εγκατάσταση συνδέεται ενδεχομένως και με τις παλαιότερες ανταλλαγές, ανάμεσα στις δύο περιοχές. Αναφορικώς με το άλλο σκέλος, των Θεσσαλών, οι δύο υφαντουργοί του πληθυσμιακού συνόλου κατάγονταν από τα Αμπελάκια· πρόκειται μάλιστα για δύο αδελφούς τού ενός εκ των δύο εμπόρων με την ίδια καταγωγή (αριθ. 36-38). Κατόπιν τούτου, η συγκεκριμένη εγκατάσταση σχετίζεται ενδεχομένως με τη νηματουργία, δραστηριότητα αναπτυγμένη στη Μύκονο¹⁴¹, γνωστού όντος (παραλλήλως) ότι με την ουσιαστική παρακμή του συνεταιρισμού, το 1818, οι Αμπελακιώτες διεσπάρησαν σε διάφορα σημεία, μεταξύ των οποίων το Αρχιπέλαγος και

141. Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές*, σ. 72, 76-77, 118.

η Σμύρνη¹⁴². Εξάλλου, στην περίοδο ακόμη του συνεταιρισμού, οι ίδιοι διατηρούσαν στενούς οικονομικούς δεσμούς με την Ανατολή, εφόσον εισήγαγαν ριζάρι αλλά και βαμβάκι (ή νήματα) από την περιοχή της Σμύρνης, όπου εν συνεχεία διοχέτευαν έτοιμα προϊόντα¹⁴³. Ανάλογη υπήρξε και η δραστηριότητα των Ζαγοραίων, οι οποίοι, πάντως, εξαιτίας της σημαντικής εμπορικής και ναυτιλιακής δραστηριότητας, παρουσίασαν μεγαλύτερη διασπορά¹⁴⁴. Παρ' όλα αυτά, οι συγκεκριμένες εγκαταστάσεις δεν αποκλείεται να συνδέονται, έστω μερικώς και εμμέσως, με την ήττα της θεσσαλικής επανάστασης, η οποία οδήγησε τον πληθυσμό στη μαζική φυγή¹⁴⁵.

Συνεχίζουμε με έναν άλλου τύπου πίνακα, διερευνώντας την ενδεχόμενη σχέση οικογενειακής κατάστασης - επαγγέλματος. Ωστόσο, το συγκεκριμένο πληθυσμιακό δείγμα είναι τυχαίο, πράγμα το οποίο δυσχεραίνει την άντληση ασφαλών συμπερασμάτων. Επιπλέον, η έλλειψη ηλικιακών στοιχείων αποτελεί μία ακόμη αρνητική παράμετρο. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, ας στρέψουμε την προσοχή μας, έστω με επιφυλάξεις, στα διαθέσιμα δεδομένα.

142. Ιω. Αν. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, Λάρισα 1992, σ. 105· Γιάννης Κορδάτος, *Τ' Αμπελάκια κι' ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, Αθήνα 1973, σ. 105-106, 132· Ηλ. Νικολόπουλος, *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820)*, Αθήνα 1988, σ. 257.

143. Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Αθήνα 1974, σ. 140, 144, 151· Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 193· *Περιήγησις ή Τοπογραφία της Θεσσαλικής Μαγνησίας και της μεν Θεσσαλίας εν επιτομή της δε Μαγνησίας εν εκτάσει συγγραφείσα υπό Νικολάου Ι. Μάγνητος*, εν Αθήναις 1860, ανατύπ. Καραβίας 1985, σ. 85, 97· Ιω. Αν. Λεονάρδος, *ό.π.*, σ. 105· Νικ. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, εν Βόλω 1894, ανατύπ. Λάρισα 1995, σ. 135· Γ. Κορδάτος, *Τ' Αμπελάκια*, σ. 42-43, 45, 49· Ηλ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 162, 166, 241, 245· Λάζ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1984, σ. 84, 88.

144. Φ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 25, 134, 151, 165· Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 189· Ν.Ι. Μάγνης, *ό.π.*, σ. 84· Ιω. Αν. Λεονάρδος, *ό.π.*, σ. 90· Ν. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 140· Βαγγέλης Σκουβαράς - Κίτσος Μακρής, *Αρχαιολογικός και Ιστορικός οδηγός Θεσσαλίας*, Βόλος 1998, σ. 48· Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 42· ο ίδιος, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*, Αθήνα 1974, σ. 40, 43-44· Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά. Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991, σ. 60· Ηλ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 147.

145. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Από το λειμώνα της παράδοσης. Πηλιορείτικα*, τόμ. 1, Αθήνα 1981, σ. 189· Δημ. Κ. Τσοποτός, *Ιστορία του Βόλου*, Βόλος 1991, σ. 202-229· Γ. Κορδάτος, *Η Επανάσταση*, σ. 149, 160· Λάζ. Αρσενίου, *ό.π.*, σ. 303, 309-311, 323-349.

Πίν. 5. Επήλυδες Μυκόνου (1826):
οικογενειακή κατάσταση με βάση το επάγγελμα

Επαγγέλματα	Αριθ. εγγάμων	Αριθ. αγάμων	Σύνολο
Ναυτικοί	12	4	16
Καφετζήδες	—	2	2
Αλιείς	—	1	1
Έμποροι	8 ¹⁴⁶	3	11
Αρτοποιοί	2 ¹⁴⁷	4	6
Ταβερνιάρηδες	2 ¹⁴⁸	—	2
Τεχνίτες κοπής καπνού	—	1	1
Βαφείς	1	—	1
Πελεκάνοι	1	—	1
Μπακάληδες	—	1	1
Υφαντουργοί	—	2	2
Ράπτες	1	—	1
Υποδηματοποιοί	2	1	3
Άεργοι	—	1	1
Σύνολο	29	20	49

Κατ' αρχήν, σε επίπεδο συνόλου απεικονίζεται περίπου ισότιμη συμμετοχή εγγάμων-αγάμων ($29:49 = 59,18\%$ και $20:49 = 40,82\%$ αντιστοίχως)· η σχετικώς σημαντική αναλογία των αγάμων παραπέμπει, ως συνήθως, σε οικονομικού τύπου εγκαταστάσεις¹⁴⁹. Ειδικώς στην κατηγορία των ναυτικών, δεσπόζουν κυριολεκτικώς οι έγγαμοι ($12:16 = 75\%$), αν και, παραλλήλως, η αναλογία των αγάμων δεν είναι αμελητέα ($4:16 = 25\%$). Πανομοιότυπη σύνθεση εντοπίζεται στην κατηγορία των εμπόρων ($8:11 = 72,73\%$ και $3:11 = 27,27\%$). Εν τούτοις, στην τελευταία περίπτωση αξίζει μάλλον να τονισθεί ιδιαίτέρως η θεσσαλική καταγωγή των τριών αγάμων: Χ(α)τ(ζη) Νικόλαος Ίω. Νίκου, Ζαγοραῖος· Νικόλαος Θωμᾶς, Ἄμπελακιώτης και Δημήτριος παπα Εὐθυμίου, Ἄμπελακιώτης (αριθ. 16, 36, 39).

146. Ο Γεώργιος Ἐλευθερίου (αριθ. 26) αναφέρεται και ως «Γούναρης».

147. Ο Ἰωάννης Βαμβακᾶς (αριθ. 14) αναφέρεται και ως «ήμεροκαματιστής».

148. Πρόκειται για την συγκατοίκηση του Μιχαήλ Μαρμάδη, Χίου με τον γαμβρό του Σακίλδóγλου Καλλιπολίτη (αριθ. 20).

149. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 221-222. Πβ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 125-126.

Συνεπώς, ενισχύεται η προηγούμενη υπόθεση, ότι η θεσσαλική εγκατάσταση συνδέεται πιθανότατα με την επαγγελματική δραστηριότητα των συγκεκριμένων προσώπων. Ανάλογοι συσχετισμοί επιτρέπονται στην περίπτωση των υφαντουργών, όπου αμφότεροι καταγράφονται, επίσης, ως άγαμοι [*Ἰωάννης και Δημήτριος Θωμάς, Ἀμπελακιώτη(ε)ς*: αριθ. 37-38]. Τέλος, στη μοναδική, έστω, περίπτωση «ἀέργου» αναδεικνύεται εναργέστερα η συνάφεια της οικογενειακής με την επαγγελματική κατάσταση, δεδομένου ότι πρόκειται για άγαμο, ως ήταν εν πολλοίς αναμενόμενο (*Γεώργιος Ρωσόπουλος, Σμυρναῖος*: αριθ. 13). Παρ' όλα αυτά, οι ανωτέρω παρατηρήσεις και υποθέσεις είναι αδύνατον να επικυρωθούν ή και να διερευνηθούν περαιτέρω, εφόσον δεν διατίθενται τα ηλικιακά δεδομένα.

Πάντως, εδώ, κρίνεται σκόπιμο να προσθέσουμε κάποια άλλα στοιχεία, φαινομενικώς μεν διαφορετικής φύσεως αλλά οπωσδήποτε συναφή με τα προαναφερθέντα και, κυρίως, με τις ήδη διατυπωθείσες επισημάνσεις. Πρόκειται για πληροφορίες προερχόμενες από το «Βιβλίον περιέχον τὴν σύναξιν λιμεναρχίας Μυκόνου», αναφερόμενο στο διάστημα Οκτωβρίου 1825 - Μαρτίου 1826¹⁵⁰. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι μεταξύ των άλλων αναφέρονται, ως πλοίαρχοι, τρεις γνωστοί επήλυδες, οι οποίοι διενεργούσαν διακίνηση αγαθών, με προέλευση τη Μύκονο και κύριο προορισμό νησιά του Αρχιπελάγους. Πρόκειται για τους εξής: *Δημήτριος Κουμπῆς, Κυδωνιεύς, Ναύτης* (αριθ. 10)· *Γεώργιος Κουμπῆς, Κυδωνιεύς, Ναύτης* (αριθ. 11) και *Σκαρλάτος Πίσσας, Χῖος, Ναύτης* (αριθ. 33). Τα στοιχεία, βέβαια, αφορούν σε μικρό μόνο αριθμό επήλυδων. Ωστόσο, περιγράφουν με σαφήνεια την ένταξη των συγκεκριμένων προσώπων στην οικονομία του νησιού. Κατά συνέπεια, έχει ίσως κάποια σημασία να προχωρήσουμε, εν συνεχεία, σε μία διαφορετικού τύπου αξιοποίηση του βασικού τεκμηρίου: πρόκειται για την αναζήτηση πληροφοριών αναφορικώς με τη μελλοντική εξέλιξη της συγκεκριμένης κοινότητας· δηλαδή, με το ενδεχόμενο περαιτέρω μετακίνησης ή οριστικής εγκατάστασης στη Μύκονο. Βέβαια, ερωτήματα του είδους είναι αδύνατον να οδηγήσουν σε τελικές και απόλυτες απαντήσεις· ειδικώς όταν αφορούν σε περιοχές, όπως η Μύκονος, όπου ο πληθυσμός χαρακτηρίζεται από έντονη και μακράς διάρκειας κινητικότητα. Με αυτή την προϋπόθεση, στρέφουμε κατ' αρχάς την προσοχή μας στα δη-

150. Το «Βιβλίο» είναι σταχωμένο μαζί με το τεκμήριο που αποτελεί και το κύριο αντικείμενό μας εδώ (ΓΑΚ, χφ. 225, ιδιαίτερος αριθ. 399 για το 1825 και αριθ. 83, 119, 120, 177 και 216 για το 1826).

μοτολόγια της Ερμούπολης¹⁵¹. Από την έρευνα δεν εντοπίζεται κάποιο όνομα, το οποίο θα μπορούσε να συσχετισθεί με κάποιον από τους επήλυδες του τεκμηρίου που διερευνούμε εδώ. Έτσι, συνεχίζουμε με το Δημοτολόγιο (1861) και το Μητρώο Αρρένων (1838-1934) της Μυκόνου¹⁵². Στις τελευταίες πηγές ανιχνεύονται ορισμένα ονόματα, τα οποία αφορούν ενδεχομένως σε συγγενείς ή απογόνους επήλυδων. Παραθέτουμε την αμελητέα σοδειά.

— Στο τεκμήριο (1826):

Δημήτριος Έλευθέρη Μηκωνιάτου, Μοσχονήσιος, τὸ ἔργον του κόπτει καπνὸν (αριθ. 23)

Στο Δημοτολόγιο (1861), στην Άνω Μερά:

<i>Δημήτριος Ν. Έλευθερίου,</i>	30 ἐτῶν, Γεωργός
<i>Μαρία</i>	20 ἐτῶν, σύζυγος
<i>Νικόλαος</i>	8 ἐτῶν, υἱός

— Στο τεκμήριο (1826):

Ζαννῆς Ζαδάκης, Χῖος, Ναύτης (αριθ. 7)

Στο Δημοτολόγιο (1861):

<i>Ίάκωβος Ζανάκης,</i>	60 ἐτῶν, Ἐργάτης
<i>Εὐδοκία</i>	55 ἐτῶν, σύζυγος
<i>Δημήτριος</i>	24 ἐτῶν, υἱός
<i>Φρατζίσκος</i>	22 ἐτῶν, υἱός
<i>Ζαννῆς</i>	17 ἐτῶν, υἱός
<i>Δέσποινα</i>	9 ἐτῶν, θυγατέρα

Στο Μητρώο Αρρένων (1838-1934):

Ίάκωβος Ζανάκης, γεννηθεὶς το 1883.

— Στο τεκμήριο (1826):

Γεώργιος Καρυστινός, Βαφεύς (αριθ. 25)¹⁵³

Στο Μητρώο Αρρένων (1838-1934):

Καρυστινός Μάρκος τοῦ Νικολάου, γεννηθεὶς το 1871.

151. Για τη συγκεκριμένη πηγή βλ. εδώ στο κείμενο III, κεφ. 3.

152. ΔΒΜ, *Δημοτολόγιον τοῦ Πληθυσμοῦ τοῦ Δήμου Μυκόνου τοῦ 1861 ἔτους*. ΔΜ, *Μητρώων Ἀρρένων Δήμου Μυκονίων ἀπὸ τὸ ἔτος 1838 μέχρι τὸ ἔτος 1934.*

153. Στα δημοτολόγια της Ερμούπολης το «Καρυστινός» εντοπίζεται σε Χιώτες και Κυδωνιάτες (ΓΑΚ-ΑΝΚ, *Δημοτολόγια*).

— Στο τεκμήριο (1826):

Ἰωάννης Πίσσας, Κυδωνιεύς, Ἐμπορος (αριθ. 22)

Στο Μητρώο Αρρένων (1838-1934):

Ἰωάννης Πίσσας τοῦ Ἀλεξάνδρου, γεννηθεὶς το 1859.

*Ἀλέξανδρος Πίσσας τοῦ Ἰωάννου, γεννηθεὶς το 1889
(γιος του).*

— Στο τεκμήριο (1826):

Ἰωάννης Χ(α)τ(ζ)η Γεωργίου, Χῖος, Καφεζῆς (αριθ. 46)

Στο Δημοτολόγιο (1861):

Ἰωάννης Χ. Γεωργίου, Χῖος, Μεταπράτης

Μαρία σύζυγος (Μύκονος)

Γεώργιος 27 ἐτῶν, υἱός

Ἀλέξανδρος 24 ἐτῶν, υἱός

Στο Μητρώο Αρρένων (1838-1934):

*Κωνσταντῖνος Χατζηγεωργίου τοῦ Ἀλεξάνδρου, γεννηθεὶς
το 1885.*

Εάν λάβουμε κυριολεκτικῶς υπόψη τις ανωτέρω ταυτίσεις, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως ελάχιστοι ἦσαν οι ἐπήλυδες οι οποίοι παρέμειναν τελικῶς στη Μύκονο. Για τους υπολοίπους μπορούμε να υποθέσουμε την παλιννόστηση ἢ την περαιτέρω μετανάστευση, σε μεγαλύτερα αστικά κέντρα (λ.χ. Αθήνα - Πειραιάς). Ἐν τούτοις, δεν πρέπει να αποκλείσουμε και την ἀλλαγὴ ονόματος, ἐνδεχόμενο το οποίο θα μείωνε τις ἐντυπώσεις τόσο αναφορικῶς με τὴ Μύκονο ὅσο, και κυρίως, με τὴν Ἐρμούπολη. Πάντως, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀπὸ τα μέσα του 19ου αἰῶνα, καθὼς εἶδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο πληθυσμὸς τῆς Μυκόνου παρουσίασε ἔντονες μεταναστευτικὲς κινήσεις, κατάσταση ἡ οποία ἴσχυσε ἐπὶ μακρόν. Ἡ ἀντιστροφή ἀρχισε ἀπὸ τὴ δεκαετία του 1950, ἐξαιτίας τῆς τουριστικῆς ἀνάπτυξης του νησιού. Μόνο που ἡ τελευταία ἐπέφερε και ἄλλου τύπου παρεπόμενα, ορατά δια γυμνοῦ οφθαλμοῦ ἀπὸ τον σημερινό ἐπισκέπτη τῆς Μυκόνου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

ΓΑΚ, χφ. 225

1826

Βιβλίον ὀνομαστικόν, ἐμπεριέχον ἐν τάξει ἅπαντας τοὺς ἐδῶ εἰς Μήκωνον παροικοῦντας ξένους, καὶ διακρίνον τὰ ποῦ, τὸ ποσὸν τῆς ἐδῶ παροικίας των, τὸ ἐπιχείρημά των, καὶ τέλος, τὸν ἀσφαλῆ τῆς διαγωγῆς των ἐγγυητήν.

Ἐποχὴ	Ἀριθμὸς	
Ἰούνιος 3	1	Λεόντιος Ἀρμενάκης Χίος μὲ τὴν φαμηλίαν του παροικεῖ εἰς τὴν σειρὰν τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου, Ναύτης τὸ ἐπιχείρημα. Ὁ ἐγγυητὴς του....Ζανης Φρηας.
»	2	Ἀντώνιος Ἀρμενάκης, Χίος μὲ τὴν φαμηλίαν του εἰς τ' Ἅγια τῶν Ἁγίων, Ναύτης. Ὁ ἐγγυητὴς του .....Ζανης Φρηας.
»	3	Ἀντώνιος Εὐστρατίου Κουσαντασιανὸς ἐλεύθερος, πάροικος εἰς τὸ καφενεῖον τοῦ καπ(ετὰ)ν Γεωργίου Μορφινοῦ, οὗ ἔργον ὁ καφές, καὶ ἐγγυητὴς ὁ ἴδιος Μορφινός.
»	4	Γεώργιος Κωνστάνη Τζεσμελής ἐλεύθερος, πάροικος εἰς τὴν σειρὰν τῆς Ἀγ. Κυριακῆς, τὸ ἔργον του ἀλιεύς, καὶ ἐγγυητὴς τοῦ αὐτοῦ ὁ ἴδιος Μορφινός. Ὅθεν Γεώργιος Μορφινός

* Το τεκμήριο δημοσιεύεται ὡς ἔχει στο πρωτότυπο· χωρὶς καμμία παρέμβαση στην ορθογραφία, τὴ σύνταξη ἢ τὴ στίξη.

»	5	Πέτρος Κρητικός Ψαριανός με φαμηλιαν εις τὸ σπῆτι τοῦ ποτὲ Μιχ(αήλ) Σκαρδανᾶ, Ναύτης. Ὁ ἐγγυητὴς του .....διμητρὶς Βασηλας. + ἐσῆκωσεν ὁ Δημ. τὴν ἐγγύησίν του ¹⁵⁴
»	6	Δημήτριος Τζοῦρος Χῖος ἐλεύθερος, εις τοῦ Ἰω. Τουφεξῆ τὸ σπῆτι, Ναύτης, ὁ ἐγγυητὴς του, Ζαννῆς Φωκᾶς, ὑπογραφεσόμενος εις τὸν κατωτέρω.
»	7	Ζαννῆς Ζαδάκης Χῖος, εις τοῦ Ἰω(άν)νου Τουφεξῆ τὸ σπῆτι με τὴν φαμηλιαν του, Ναύτης: ὁ ἐγγυητὴς τῶν δύο τούτων .....Ζανης φρηας.
»	8	Ἰωάννης Μιχαληνὸς Χῖος, παροικεῖ με τὴν φαμηλιαν του εις τῆς Χειμωνοῦς τὸ σπῆτι, Ναύτης τὸ ἐπιχειρημα, ἡ ἀσφαλὴς ἐγγύησις τοῦ ὁποῖου ὁ παρῶν .....Ζανης φρηας.
»	9	Μανουὴλ Οὐζουναντῶνης Αἰνίτης, εις τὸ Μαγαζεῖον τοῦ Ἰω(άν)νου Λάμπη κάτωθεν τοῦ Ἰακ(ώ)β(ου) Γρύμπλα με τὴν φαμηλιαν του, ἔμπορος: ὁ ἐγγυητὴς του .....Ἰωάννης λαμπης.
»	10	Δημήτριος Κουμπῆς Κυδωνιεύς, εις τὴν γειτονίαν τοῦ Λάσκαρη με τὴν φαμηλιαν του, Ναύτης τὸ ἐπιχειρημα. Ἐγγυητὴς του ὁ καὶ εις τὸν κατωτέρω ὑπογραφεσόμενος Δημήτριος Ζάχαρης. Δημήτριος Ζάχαρης
»	11	Γεώργιος Κουμπῆς Κυδωνιεύς, εις τὴν γειτονίαν τοῦ Λάσκαρη, ἐλεύθερος, Ναύτης: Ἐγγυητὴς του ὁ παρῶν Δημήτριος Ζάχαρης.
4	12	Κωνσταντῖνος Ἰω(άν)νου Μπάστα Σμυρναῖος, εις τὸ σπῆτι τῆς κυρίας Ἐλένης Ἰω(άν)νου Χαρβούρη, ψωμᾶς ἐν τῷ παρόντι. Ἐγγυήτρια ἡ αὐτὴ οἰκοκυ-

154. Μεταγενέστερη ἐπισήμανση-αναγραφὴ.

		ρία, άντ' αὐτῆς δὲ γυναικὸς οὐσης ὁ καὶ εἰς τὸν κατωτέρω γραφησόμενος καπ(ετὰ)ν Μ. Καλογηρᾶς.
»	13	Γεώργιος Ρωσσόπουλος Σμυρναῖος, ἐλεύθερος, εἰς τὸν οἶκον τῆς κ(υρί)ας Μαρίας Θ. Τενεντεγιάννη μετὴν μητέρα του, ἄεργος ἐπιστάτης τῆς φαμηλίας των. Ἐγγυήτρια ἢ οἰκοκυρία, καὶ άντ' αὐτῆς ὁ ἄνω κ(ύρι)ος Καλογηρᾶς.....Μάρκος Καλογηρᾶς
»	14	Ἰωάννης Βαμβακᾶς Μοσχονησιώτης, εἰς τὸ κατώγι τοῦ Γεροτρακόσιου εἰς τὴν σειρὰν τῆς Ἁγ. Τριάδος, Ψωμᾶς καὶ ἡμεροκαματιστής. Ἐγγυητῆς του εἶν' ὁ παρὼν κύριος Στρατῆς Θεοδόρου.
»	15	Σπῦρος Μπογιάννης, Μοσχονήσιος, μετὰ φαμηλίαν εἰς τὸν οἶκον τοῦ καπ(ετὰ)ν Ἀντωνίου Σβορώνου, τὸ τοῦ Αἰγιαλοῦ, Ναύτης, διατρίβει ἰκανὸν καιρόν. Ἐγγυητῆς του εἶναι ὁ παρὼν Φιλιπῆς Λάμπος.
5	16	Χ(α)τ(ζη) Νικόλαος Ἰω. Νίκου Ζαγοραῖος, εἰς τὸν οἶκον τῆς Ἀνέζας Καρύδενας μετὴν φαμηλίαν του, ἔμπορος. Ὁ ἐγγυητῆς του, εἶν' ὁ παρὼν Πανιερολογιώτατος Δημήτρ(ι)ος Δανασις.
»	17	Στέργιος Ἀμπαζῆς Κυδωνιεύς, ἔμπορος, εἰς τὸ σπῆτι τῆς Φραζεσκῶς πενθερᾶς τοῦ Β. Καλογῆρου μετὴν φαμηλίαν του, διατρίβει ἰκανὸν καιρόν. Ὁ ἐγγυητῆς του, εἶν' ὁ κατωτέρω γραφησόμενος κύριος Ἰερώνυμος Κορίνθιος.
»	18	Χαρίτων Ζαγοραῖος ἔμπορος, εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Ἰω. Πολία εἰς τὸ Νέον Πηγάδι, μετὴν φαμηλίαν του, διατρίβει ἰκανὸν καιρόν. Ἐγγυητῆς ὁ ἄνω Κορίνθιος.....Κ. Ἰερώνυμος Κορίνθιος
»	19	Πέτρος Σολωμοντίδης Κύπριος, ἔμπορος, ἐλεύθερος, εἰς τὸ σπῆτι τῆς κ(υρί)ας Παγουλῶς Λαζάρου. Ἐγγυητῆς του Ἰερώνυμος Κορίνθιος.

»	20	Μιχαήλ Μαμάδης Χίος, καὶ Γαμβρός του Σακιζλό- γλους Καλλιπολίτης, κάπηλοι εἰς τὸ Μαγαζεῖον τοῦ Κωνστ. Κουνενῆ εἰς τὸν Αἰγιαλόν. Διατρίβουσιν ἀρ- κετὸν καιρὸν. Ἐγγυητὴς καὶ τῶν δύο ὁ κ(ύρι)ος Κωνστ. Κουνενῆς.
»	21	Ἄντωνιος Καρακωνσταντῆ ἀπὸ Ῥαιδεστοῦ, Ναύ- της, εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Χ(α)τ(ζη) Χρήστου Λαγκούση μέ τὴν φαμηλίαν του. Ἐγγυητὴς ὁ οἰκοκύριος οὔτος. διαχρίστω λακούση ἀγραμάτω Μ. Ματζουρανίς μαρτυς.
»	22	Ἰωάννης Πίσσας Κυδωνιεύς, ἔμπορος, εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Γιαννάκη Κοκκόλη μέ τὴν φαμηλίαν του. Ἐγγυητὴς του ὁ ματθέος ματζουρανίς.
»	23	Δημήτριος Ἐλευθέρη Μηκωνιάτου Μοσχονήσιος, τὸ ἔργον του, κόπτει καπνόν, εἰς τὸ Μαγαζεῖον τοῦ καπ(ετὰ)ν Ἄντωνῆ Καραγεώργη, ὅστις καὶ ἐγγυητὴς του .....ατόνης καραγιουργῆς.
»	24	Κωνσταντῖνος Μαρμαρινὸς Χίος, ἔμπορος, εἰς τὸ σπῆτι τοῦ καπ(ετὰ)ν Ματθαίου Μαζουρανῆ μέ τὴν φαμηλίαν του. Ἐγγυητὴς του ὁ αὐτὸς οἰκοκύριος. ματθέος ματζουρανίς
»	25	Γεώργιος Καρυστινὸς Βαφεύς, εἰς τὸ σπῆτι τῆς Φρα- ξεσκῶς Σωτηριανούδενας μέ τὴν φαμηλίαν του. Ἐγ- γυητὴς του ὁ παρὼν Ζαφηρης σουρμελης.
»	26	Γεώργιος Ἐλευθερίου Κυδωνιεύς, Γούναρης καὶ ἔμπορος, εἰς τὸ σπῆτι τῆς Ἀνέζας παπ(α) Ἡλία μέ τὴν φαμηλίαν του. Ἐγγυητὴς του ὁ λουκάς λου- λουδῆς.
»	27	Βασίλειος Θεοφάνους Τενέδιος, ψωμᾶς, εἰς τὸ Μα- γαζεῖον τοῦ κ(απετὰ)ν Ἰω. Λασκάρεως μέ τὴν φα-

		μηλίαν του. Έγγυητής του ό παρών κ(ύρι)ος Ίω. Λάσκαρης.
»	28	Δημήτριος Καραγιαννίκης Κυδωνιεύς, πελεκάνος, εις τήν σειράν τής Παναγίας του Καμπούρη με φαμηλίαν. Έγγυητής του ό παρών γιανις βερτόπουλος
»	29	Θεόδωρος Μπολανόπουλος, Ζακύνθιος, έμπορος, εις τό κατώγιον του Ν. Κοζανδίνου με τήν φαμηλίαν του. Έγγυητής Φραγγης Φαμελ(ίτη)ς.
»	30	Κωνστ. Κρητικός Κυδωνιεύς, Ψωμάς, εις τής Ειρήνης του Λεονή τό σπῆτι, έγγυητής του Σπηρρος Σκαλκος.
»	31	Παναγιώτης Σαράφης Τζανταρλιώτης, ψωμάς, εις του ποτέ Γιαννακού Κύτρινου με τήν φαμηλίαν του. Έγγυητής του, άνδρέας φηδέλης.
»	32	Δημήτριος Γαλουτζής Καραμπουρνιώτης, Ταριχοπώλης / Μπακάλης, εις τήν σειράν τής Άγ. Ύπακοής. Έγγυητής ό Άγ. Σακελλάριος Μ. Ποννας γενειάσος
»	33	Κωνστ. Σαλιάρης και Σκαρλάτος Πίσσας, Χίοι, Ναύτες, εις του Άντωνίου Δ. Καραγεώργη με τας φαμηλίας των. Έγγυητής των ό όσπητοοικοκύρης. Δια τον карагиори αγραματο μαθος μαθιας μα<ρ>τις
»	34	Άναγνώστης Ν. Σταυριανός, κάτω από του Νικολάου Ευδάκη τό σπῆτι, Ναύτης τό έπιχείρημα. Έγγυητής του, ό και εις τον ακόλουθον του άρ. 35 μένων Κύριος Πέτρος Π. Μαυρογένης.
»	35	Ίωάννης Καρανδρέου, Ναύτης, έλεύθερος, κάτω από του καπ(ετα)ν Νικ. Ευδάκη. Έγγυητής και του-

		του ὁ Κύριος » [ενν. ο Πέτρος Π. Μαυρογένης] ἀφῆκεν αὐτὸς τὸ γραμματίον.
»	36	Θωμᾶς Νικόλαος Ἀμπελακιώτης, ἐλεύθερος, ἔμπορος, κάτω ἀπὸ τοῦ Παγανέλη. Ἑγγυητὴς του, ὁ καὶ εἰς τοὺς κατωτέρω δύο μένων ἀδελφούς του, Κύριος Ἀναστάσιος Γρύμπλας.
»	37	Ἰωάννης Θωμᾶς Ἀμπελακιώτης, ἐλεύθερος, ὑφάντης, εἰς τῆς Μαρίας Παστελοῦς τὸ σπῆτι. Ἑγγυητὴς ὁ κατωτέρω γραφησόμενος Ἀναστ. Γρύμπλας.
»	38	Δημήτριος Θωμᾶς Ἀμπελακιώτης, ἐλεύθερος, ὑφάντης, εἰς τῆς Μαρίας Παστελοῦς. Ἑγγυητὴς ὁ κατωτέρω γραφησόμενος Κ(ύρι)ος Ἀναστάσιος Γρύμπλας.
»	39	Δημήτριος Παπα Εὐθυμίου Ἀμπελακιώτης, ἐλεύθερος, ἔμπορος, κάτω ἀπὸ τοῦ Παγανέλλη. Ἑγγυητὴς, ὁ καὶ εἰς τοὺς ἄνω τρεῖς.....αναστασις γρυμπλας.
»	40	Μανουὴλ Χ(α)τ(ζη) Δημήτρη Κυδωνιεύς, ῥάπτης, εἰς τῆς λασκαρίνας τοῦ ποτὲ Μιχ. Μήλιου μὲ τὴν φαμηλίαν του. Ἑγγυήτρια ἢ οἰκοκυρία του. δχαν τη μητερρα μου δημητρος μηλος
»	41	Γεώργιος Βουδάκης Χίος. Ναύτης, εἰς τῆς Μαρίας Πολυδούλη τὸ σπῆτι μὲ τὴν γυναῖκά του. Ἑγγυήτρια ἢ ἰδία οἰκοκυρία. Ητον κιοσα μαθος μαθιασ μα<ρ>τις
6	42	Φώτιος Μισοκεφάλου Μοσχονησιώτης, Παπουτζῆς, εἰς τοῦ Μανόλη Κορδία μὲ φαμηλίαν. Ἑγγυητὴς ὁ πενθερός του αντονις σκριβανος.
»	43	Παναγιώτης Πασχάλης Μοσχον(νησιώτης) εἰς τοῦ Μαστρογιάννη Σκριβαννου, ψωμᾶς. Ἑγγυητὴς ὁ οἰκοκύριός του διὰ τὸ σκριβανο αγραμματο Ἰωάννης

		Πάμπαρις μάρτυς.
»	44	Γιαννακός Καματεστουδάκης, παπουτζής, εις τοῦ Ἰω. Πάπαρι τὸ σπῆτι, εις τὸ Κάστρον μὲ φαμηλίαν. Ὁ οἰκοκύριός του ἐγγυητής .....Ἰωάννης Πάμπαρις.
»	45	Ἀντώνιος Πλυνης Χίος, Ναύτης, εις τοῦ Γεώργη Ἰω. λεβάκη, τοῦ Χασομάτη τὸ σπῆτι πλησίον τοῦ Καπ(ετὰ)ν Ν. Καλογερά μὲ φαμηλίαν. Ἐγγυητής του ὁ οἰκοκύριος Γεώργιος, καὶ μάρτυς ἀντ' αὐτοῦ ἀγραμμάτου ὁ Γεώργιος Ἰω. Γρυπάρης μάρτυς. + ἐσήκωσεν ὁ Γεώργιος τὴν ἐγγύησίν του ¹⁵⁵
7	46	Ἰωάννης Χ(α)τ(ζ)η Γεωργίου Χίος, ἐλεύθερος, εις τοῦ Νικόλα Κρετιτῆρι τὸ Μαγαζεῖον, Καφεζῆς. Ἐγγυητής ὁ παρῶν στεφανος μπόνος.
»	47	Ἐλευθέριος Ταρτανέλλης Τενέδιος, ἐλεύθερος, παπουτζής, εις τοῦ Μαστρογιάννη Σκριβάνου τὸ Μαγαζεῖον. Ἐγγυητής του ὁ ἴδιος Σκριβάνος, καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἀγραμμάτου μάρτυς μαθος μαθίας.

Τὰ 47 ταῦτα γραμμάτια τῶν ἐγγυήσεων ἔδωκεν ὁ ὑπογεγραμμένος, ἐκ τῶν ὁποίων, λαμβάνων ἀνὰ 10 παρ(ά)δες τὸ ἓν, ἔλαβεν ὄλα Γρ(όσια) ἔνδεκα καὶ τριάντα ...Γρ(όσια) 11.30.

Ὁ Γραμματεὺς Μηκῶνου
Γ. Ἰω. Γρυπάρης

Ὁ ἄνωθεν λογαριάσθη ἐθεωρήθη

155. Μεταγενέστερη ἐπισήμανση-αναγραφή.

III

Μετασχηματισμοί και ανακατατάξεις στο Αρχιπέλαγος με αφετηρία την Επανάσταση του 1821. Η δημιουργία της Ερμούπολης και η συμβολή της ροδιακής διασποράς

Στο συγκεκριμένο κείμενο εξετάζουμε τις πληθυσμιακές μετακινήσεις του 19ου αιώνα, με προέλευση τη Ρόδο και κατεύθυνση την Ερμούπολη. Ωστόσο, προκειμένου να διασφαλισθούν επαρκώς οι τελικές διαπιστώσεις, κρίνεται σκόπιμο να επεκταθούμε, έστω εν συνόψει, σε μεγαλύτερο χρονικό βάθος αλλά και σε κάποιες άλλες, αν και φαινομενικώς ασύμπτωτες, πλευρές της ιστορικής περιόδου.

1. Ρόδος: χώρος και άνθρωποι

Η Ρόδος αποτελεί το μεγαλύτερο και σημαντικότερο νησί των Δωδεκανήσων, με συνολική έκταση 1.398,03 τετραγωνικά χιλιόμετρα και μήκος ακτών 220,3 χιλιόμετρα¹. Εκτείνεται σε 42 περίπου μίλια, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, ενώ το μεγαλύτερο πλάτος της, περί το μέσον, ισούται με 18 μίλια². Ανάμεσα στο νησί και την αντίπερα μικρασιατική ακτή παρεμβάλλεται το *Στενό της Ρόδου*: το βόρειο όριό του, η άκρα *Μύλων Ζωνάρι*, απέχει 13 μίλια (αναφέρονται και 20 χιλ.) από την απέναντι άκρα *Kara Burun*³.

Η Ρόδος χαρακτηρίζεται ως σχετικώς εύφορη (κατά κύριο λόγο στα πα-

1. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Δ', *Βόρειες και ανατολικές ακτές Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1987, σ. 370· ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 5, 3 και 3 αντιστοίχως· Γ. Γιαγκάκης, *Συστηματική θεώρηση των ελληνικών νησιών 1951-1981*, Αθήνα 1984, σ. 47· ο ίδιος, *Νησιολόγιο των κατοικουμένων ελληνικών νησιών 1940-1991. Η πληθυσμιακή αφαίμαξη και η σταδιακή ανάκαμψη, η συνεχιζόμενη ερήμωση εθνικώς κρίσιμων χώρων*, Αγκίστρι 1995, σ. 28, 40. Πβ. Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μεγάλος του Αιγαίου Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 267.

2. ΕΣΥΕ, *ό.π.*, σ. 370.

3. *Αυτ.*, σ. 370· εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 2.

ράλια), αν και σε πηγές της οθωμανικής περιόδου ανιχνεύεται αναντιστοιχία ανάμεσα στα φυσικά δεδομένα και την καλλιεργητική κατάσταση του νησιού⁴. Πάντως, στη μακρά διάρκεια σημειώθηκαν έντονες διαφοροποιήσεις, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό πεδίο. Στη συνέχεια εστιάζουμε την προσοχή μας επί του θέματος, αναδεικνύοντας τις βασικότερες παραμέτρους.

Από την έρευνα διαπιστώνεται η άξια λόγου και πολυεπίπεδη ανάπτυξη του νησιού (και των υπολοίπων Δωδεκανήσων, μολονότι λιγότερο) κατά την περίοδο κυριαρχίας της περιοχής από τους Ιππότες του Αγίου Ιωάννου (1308 ή 1309-1522)⁵. Αναλυτικότερα, ειδικώς η πόλη της Ρόδου εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό κέντρο, συνδέοντας την Ανατολή με τη Δύση⁶. Ανάλογη ανάπτυξη σημειώθηκε επίσης στον τραπεζικό αλλά και στον δευτερογενή τομέα (σαπωνοποιία, σακχαροποιία, αγγειοπλαστική, υφαντουργία, μεταλλουργία, χυμοί φρούτων κ.ά.)⁷. Ως ήταν αναμενόμενο, η

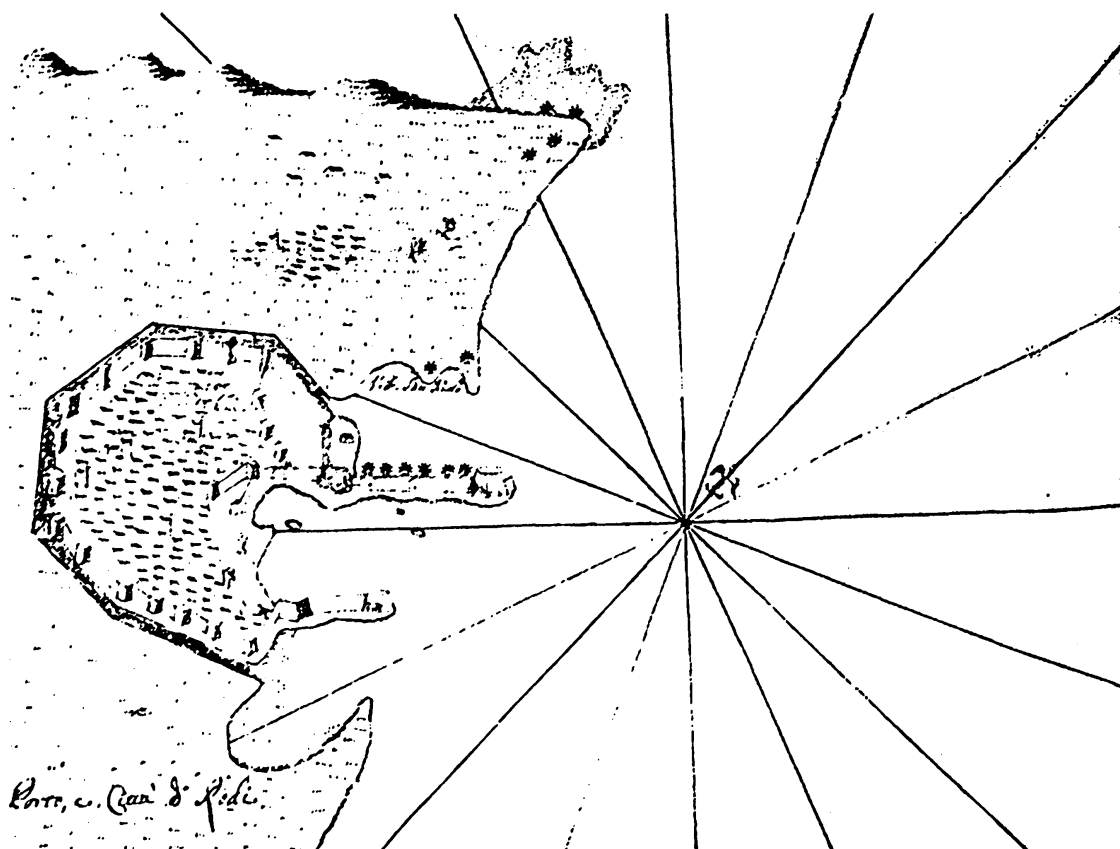
4. ΕΣΥΕ, *ό.π.*, σ. 370· Γ. Χαριτάκης, «Αθανασίου Ψαλίδα, Η Τουρκία κατά τας αρχάς του ΙΘ' αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 6 (1931), σ. 72· Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τόμ. Β', Αθήνα 31981, σ. 764· Μαν. Παπαϊωάννου, *Ρόδος και νεώτερα κείμενα. 1. Ile de Rhodes, par V. Guépin*, Αθήνα-Γιάννινα 1989, σ. 53· Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 21994, σ. 12· Μ. Ευθυμίου, «Από την αγροτική οικονομία της Ρόδου 18ος-19ος αι.: προβλήματα γνώσης, μεθόδων και συνθηκών», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 5, τχ. 9, Δεκ. 1988, σ. 319-320· εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 2.

5. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1994, σ. 14· ο ίδιος, «Η Ρόδος από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως την κατάληψή της από τους Οθωμανούς (1522)», *Αρχαιολογία*, τχ. 47, Ιούνιος 1993, σ. 12· Raymond Matton, *Rhodes*, Αθήνα 1988, σ. 40· David Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, Αθήνα 1999, σ. 392, 402· Μ. Ευθυμίου, «Ομοιότητες και διαφορές στη διοίκηση μιας νησιωτικής περιοχής. Οι Ιωαννίτες ιππότες και οι Οθωμανοί στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου», *Μνήμων*, τόμ. 14 (1992), σ. 39· Μάρκος-Μάριος Σίμφας, *Το ναυτικό στην ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 2, Αθήνα 1982, σ. 81.

6. John Barker, «Byzantium and the Hospitallers, 1306-1421», *Atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o.p. "Bizanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)"*, Βενετία 2002, σ. 44· Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 25-26· ο ίδιος, *Η Ρόδος*, σ. 12· Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995, σ. 61-62, 140, 484, 545-546, 559, 723-724, 748, 765· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 335· R. Matton, *ό.π.*, σ. 43· Μ. Ευθυμίου, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 39-40.

7. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 26· ο ίδιος, *Η Ρόδος*, σ. 12-13· Ζαχ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 723-724· Μ. Ευθυμίου, *ό.π.*, σ. 39-40.

13. Το λιμάνι και η πόλη της Ρόδου σε αχρονολόγητο ιταλικό Πορτολάνο: *Il nautico ricercato Del Mare Ionio, et Arcipelago. Portolano topografo delli porti, golfi, canali, punte, secche, bassi, fondi, et isole di questi due da Gasparo Tentivo, f. 87-88* [Biblioteca Querini Stampalia (Βενετία), Cl. III, XXII (33)].

εξέλιξη αυτή προσέλκυσε επήλυδες (έμποροι, τραπεζίτες και άλλοι)· κατά κύριο λόγο επρόκειτο για Ευρωπαίους (Βενετοί, Γενουάτες, Φλωρεντίνοι, Καταλανοί κ.ά.), αν και εντοπίζονται και άτομα διαφορετικής καταγωγής (Αιγύπτιοι, Μαρωνίτες, Κύπριοι, Κρητικοί κ.ά.)⁸. Επιπλέον, από παλαιότερα είχαν εγκατασταθεί επίσης Εβραίοι, σχηματίζοντας τη συνοικία «Οβριακή» (*Juifrie* ή *Giudecha*)⁹ εν τούτοις, το 1502 αρκετοί από αυτούς θα αποπεμφθούν από το νησί¹⁰.

8. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 25-26· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 50-61.

9. Ηλ. Κόλλιας, *Η Ρόδος*, σ. 14· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 62· Γεώργιος Φασουλάκης, «Η παρουσία των Εβραίων στη Ρόδο», *Ρόδος 2400, Διεθνές Συνέδριο 1993*, Εταιρεία Ροδιακών Μελετών, Ρόδος 1994, σ. 315-335.

10. Μ. Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατο-*

Εκτός των ανωτέρω, αξιοσημείωτη πρόοδο παρουσίασαν οι υλοτομικές εργασίες, για τις ανάγκες του τοπικού ταρσανά¹¹. Ας επισημάνουμε σχετικώς ότι η δραστηριότητα του είδους επεκτάθηκε στην απέναντι μικρασιατική γη αλλά και σε αυτή ακόμη τη Σάμο¹². Παραλλήλως, αναπτύχθηκε η κτηνοτροφία και στις μη δασικές εκτάσεις η γεωργία¹³. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ειδικώς η παραγωγή των σιτηρών υπήρξε ελλειμματική¹⁴. Για την κάλυψη των τοπικών αναγκών διεξάγονταν εισαγωγές από την Κύπρο, την Κρήτη (απ' όπου εισαγόταν επίσης το κρασί), την Πελοπόννησο, τη Μυτιλήνη, τη Σικελία και, εξυπακούεται, τις απέναντι οθωμανικές περιοχές¹⁵. Εξάλλου, με τις τελευταίες, παρά την αντιπαλότητα σε πολιτικό-στρατιωτικό επίπεδο, η Ρόδος διατηρούσε ισχυρούς οικονομικούς δεσμούς¹⁶.

Εξειδικεύοντας το τελευταίο στοιχείο, σημειώνουμε πως το καθεστώς των Ιπποτών, όντας στη συγκεκριμένη γεωγραφική θέση, αντιμετώπιζε διαρκώς την οθωμανική απειλή και τη δράση των μουσουλμάνων πειρατών¹⁷. Οι σχετικές επιθέσεις μάλιστα δεν περιοριζόνταν στη θαλάσσια περιοχή: μνημονεύουμε την επιδρομή εναντίον του Αρχαγγέλου, χωριού της Ρόδου, και άλλων γειτονικών νησιών κατά το 1457¹⁸, ενώ το σοβαρότερο επεισόδιο αυτού του τύπου υπήρξε η παρατεταμένη αλλά ανεπιτυχής πο-

λικού Αιγαίου: *οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, σ. 19· Παναγιώτης Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2000, σ. 70· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 62· Γ. Φασουλάκης, σ. 322-324.

11. Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 140· R. Matton, *ό.π.*, σ. 64· Μάρκος-Μάριος Σίμψας, *ό.π.*, σ. 150-152.

12. Μάρκος-Μάριος Σίμψας, *ό.π.*, τόμ. 3, Αθήναι 1982, σ. 114· Κώστας Κόμης, *Ιστοριοκοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 111.

13. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 26-27· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 12.

14. *Αυτ.*, σ. 18· Μ. Ευθυμίου, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 25.

15. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 25· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 143.

16. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 26· ο ίδιος, *Η Ρόδος*, σ. 12· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 335· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 61-62, 484, 545-546.

17. Ελ. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φερμάνια των ετών 1454-1522)», στο Ελ. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, Λονδίνο 1985, κείμενο XVII, σ. 190-192· J. Barker, *ό.π.*, σ. 47.

18. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 28· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 282.

λιορκία της πρωτεύουσας το 1480¹⁹. Τελικώς, η Ρόδος κατελήφθη από τις οθωμανικές δυνάμεις στο τέλος Δεκεμβρίου του 1522. Οι Ιππότες την παρέδωσαν στην Αυτοκρατορία, όπως και τα υπόλοιπα νησιά, και την πρωτοχρονιά του 1523 απεχώρησαν, ακολουθούμενοι από Ευρωπαίους, Εβραίους και Ροδίτες κατοίκους²⁰.

Η προσάρτηση της Ρόδου στην οθωμανική επικράτεια επέφερε σημαντικές αλλαγές: ο εμπορικός-κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της υπεχώρησε, ενώ, ταυτοχρόνως, το νησί εντάχθηκε στους στόχους και στις προτεραιότητες της Αυτοκρατορίας²¹. Το θεαματικότερο ίσως από τα συμπτώματα υπήρξε η ενίσχυση των δεσμών με την απέναντι ενδοχώρα, τόσο σε οικονομικό (με την αύξηση των εισαγωγών, κυρίως μάλιστα των σιτηρών)²² όσο και σε δημογραφικό επίπεδο (με διασπορά του ροδιακού εργατικού δυνα-

19. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 48-52· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 292-299· Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 191· Père Dominique Bouhours, *Pierre d'Aubusson, Μεγάλος Μάγιστρος της Ρόδου. Πολιορκία 1480 - Άλωση 1522*, Αθήνα 1996, σ. 107-156· R. Matton, *ό.π.*, σ. 41-42· Μάρκος-Μάριος Σίμψας, *ό.π.*, σ. 114.

20. Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 58-59· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 308-324· Père Dominique Bouhours, *ό.π.*, σ. 313-338· Ζ. Τσιρπανλής, «Ανέκδοτη έκθεση για την πολιορκία της Ρόδου στα 1522», στο Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες, στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*. Συλλογή ιστορικών μελετών, Ρόδος 1991, σ. 136-145· R. Matton, *ό.π.*, σ. 46· Μάρκος-Μάριος Σίμψας, *ό.π.*, σ. 115. Έχει σχετικό ενδιαφέρον το γεγονός ότι ήδη από τον 13ο αιώνα (και με υψηλότερη συχνότητα μετά το 1522) απαντάται στην Κρήτη το επώνυμο *Ροδίτης*. Σχετικώς: Βούλα Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τόμ. 8 (1989), σ. 219-223.

21. Μ. Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η πόλη της Ρόδου το 18ο αιώνα. Φυλετικό μωσαϊκό, τόπος κατοικίας και ασχολίες των κατοίκων της», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας "Η Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος"*, Αθήνα 26-28 Σεπτ. και Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984, τόμ. 1, Αθήνα 1985, σ. 67· η ίδια, «Η λειτουργία και η βιωσιμότητα των οθωμανικών θεσμών στην ακμή και στην παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Η περίπτωση της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 119· η ίδια, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 39-40· Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002, σ. 19.

22. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 18· Maria Efthymiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: Les activités portuaires*, Αθήνα 1988, σ. 257-259· η ίδια, *Από την αγροτική οικονομία*, σ. 322-326· η ίδια, *Η λειτουργία και η βιωσιμότητα*, σ. 133· η ίδια, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 26· R. Matton, *ό.π.*, σ. 65· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα 1981, σ. 764.

μικού, σε εποχιακή-προσωρινή ή μόνιμη βάση)²³. Παράλληλως, εντάθηκαν οι εμπορικές ανταλλαγές με άλλες επίσης οθωμανικές περιοχές, όπως η Αίγυπτος, η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη²⁴. Αναλόγως εξελίχθηκε και η εγχώρια παραγωγή, υπακούοντας, πάντως, εν πρώτοις στα νέα δεδομένα κυριαρχίας και στα σχετικά συνακόλουθα. Έτσι, διαπιστώνεται κάμψη της σαπωνοποιίας και της σακχαροποιίας²⁵, ενώ, αντιθέτως, παρατηρείται έντονη δραστηριότητα στην υλοτομία· η τελευταία εξέλιξη υπήρξε αναγκαία προϋπόθεση για την περαιτέρω ανάπτυξη και οργάνωση της ναυπηγικής²⁶ αλλά και για τις εξαγωγές ξυλείας, κυρίως προς την Αίγυπτο και την Κρήτη²⁷. Την ίδια περίοδο, στις πηγές επισημαίνεται η εγκατάλειψη των γαιών και η άγνοια των χωρικών γύρω από τις καλλιεργητικές μεθόδους, φαινόμενα, πάντως, σχετικά, κατά βάση, με τη φοροεισπρακτική λογική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και τις αυθαιρεσίες εκ μέρους των τοπικών αξιωματούχων²⁸.

Τα ανωτέρω δεδομένα υπήρξαν, εν συντομία, τα κύρια χαρακτηριστικά της οθωμανικής περιόδου, τα οποία παρέμειναν σε γενικές γραμμές στα-

23. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 18· Μ. Ευθυμίου, *Από την αγροτική οικονομία*, σ. 231.

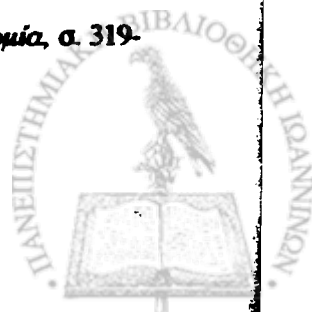
24. Μ. Ευθυμίου, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 67-68· Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 193-234· η ίδια, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 39-40.

25. Μ. Ευθυμίου, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 40.

26. Ο Ψαλίδας αναφέρει σχετικώς: «έδώ είναι τό μεγαλείτερο ναυπηγείο τῶν Τουρκῶν» (Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 72). Ακόμη, σε έγγραφο της κατοδιστριακής εποχής σημειώνεται μεταξύ των άλλων, για τους Ροδίους: «...ἐξοδεύοντες σχεδόν ὅλην τὴν ζωὴν τους εἰς ἀγγαρίας καὶ δουλεύοντες εἰς ξυλοτομίας, ναυπηγίας...» (εδώ στο Παράρτημα, ἔγγρ. 1). Βλ. επίσης: Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 405· Μαρία Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 103-181· η ίδια, *Η λειτουργία και η βιωσιμότητα*, σ. 126· η ίδια, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 42· η ίδια, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 69· η ίδια, *Από την αγροτική οικονομία*, σ. 322· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα 1981, σ. 764, 788· R. Matton, *ό.π.*, σ. 64· Μάρκος-Μάριος Σίμψας, *ό.π.*, σ. 115. Πάντως, στις παραμονές της Επανάστασης του 1821, αναφορικώς με το ναυτιλιακό δυναμικό της Ρόδου, κατεγράφησαν από τον Rouquerville μόνο 24 εμπορικά πλοία, 12 ελληνικά και ισάριθμα οθωμανικά. Σχετικώς: Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του αγώνος της ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Rouquerville», *Ο Ερασιστής*, τόμ. Ι' (1972-1973), σχετικός πίνακας.

27. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 193-228, 238-239· η ίδια, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 40· η ίδια, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 68.

28. Μ. Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σ. 52-55· Μ. Ευθυμίου, *Από την αγροτική οικονομία*, σ. 319-320, 322-323.

θερά, μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης του 1821. Ως απόρροια, προκύπτουν ερωτήματα αναφορικών με μία άλλη παράμετρο, σχετική, ωστόσο, με τις γενικές εξελίξεις: πρόκειται για το δημογραφικό ζήτημα, το οποίο κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί στη μακρά του διάρκεια. Αυτό τον στόχο καλύπτει, στο μέτρο του δυνατού, ο επόμενος πίνακας, με στοιχεία που αντιστοιχούν στο ιστορικό παρελθόν του νησιού έως και το 1900.

Πίν. 6. Πληθυσμός Ρόδου (1309-1900)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1309 ²⁹	10.000 περίπου	Η πόλη της Ρόδου και η Λίνδος παραμένουν οι σημαντικότερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, από τους αρχαίους χρόνους. Πάντως, ο πληθυσμός της πρωτεύουσας δεν υπερβαίνει τις 2.000 ψυχές (το 20% του συνόλου).
1420 ³⁰	18.000	
1440 ³¹	20.000 περίπου	Ειδικώς στην πρωτεύουσα, ο πληθυσμός δεν υπερβαίνει τις 7.000-8.000 ψυχές (το 35%-40% του συνόλου): από αυτές, οι 2.000 περίπου αντιστοιχούν στους Ιππότες (το 25%-28,57% του πληθυσμιακού κεφαλαίου στην πόλη).
1474-1475 ³²	15.000	Γύρω στο 1475 ο συνολικός πληθυσμός έχει μειωθεί στις 15.000 ψυχές. Σε τεκμήριο του 1474 αναφέρονται 44 χωριά, 30 από τα οποία ταυτίζονται με σημερινά.
1479 ³³		Σε τεκμήριο μνημονεύονται 34 χωριά, έξι από τα οποία δεν περιλαμβάνονται στο προηγούμενο.
1523 ³⁴	15.000	Ειδικώς στην πρωτεύουσα: περί τις 7.800-7.900 ψυχές, ήτοι 2.000 χριστιανοί, 5.000 μουσουλμάνοι, 600-700 (150 νοικοκυριά) Εβραίοι και 200 Ευρωπαίοι.

29. Livio Livi, *Prime linee per una storia demografica di Rodi e delle isole dipendenti dall'età classica ai nostri giorni*, Φλωρεντία 1944, σ. 81-82· Μ. Ευθυμίου, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 32· Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 69, 351.

30. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 30· Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, *Δωδεκάνησος. Α. Γενική περιγραφή*, Αθήναι 1947, σ. 289.

31. Livio Livi, *ό.π.*, σ. 87· Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 48.

32. L. Livi, *ό.π.*, σ. 91· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 286.

33. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 287.

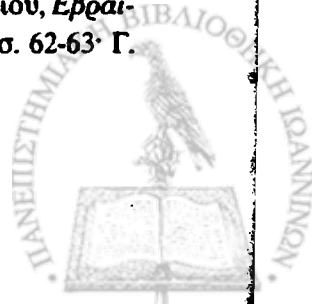
34. Μ. Ευθυμίου, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 32· Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*, σ. 28.

1576 ³⁵	[12.000]	Κατά τον Θεόδωρο Ζυγομαλά: 3.000 «σπίτια» (νοικοκυριά, $x 4 = 12.000$ περίπου ψυχές) και 100 ιερείς.
1577 ³⁶	20.000	Έλληνες: 15.000 περίπου· οι υπόλοιποι Τούρκοι και Εβραίοι. Σημειωτέον: κατά την οθωμανική περίοδο, γενικώς, ο χριστιανικός πληθυσμός κατοικεί έξω από τα τείχη της πόλης, σε ειδικά προάστια, και στην αγροτική ενδοχώρα. Εν τούτοις, έχει το δικαίωμα παραμονής εντός της πόλεως στη διάρκεια της ημέρας, την οποία οφείλει να εγκαταλείπει μετά τη δύση του ηλίου. Όσον αφορά στους Εβραίους, καθώς έχει επισημανθεί και πιο πάνω, η παρουσία τους στη Ρόδο ανάγεται σε παλαιότερες εποχές. Από τον Βενιαμίν εκ Τουδέλης (1165) υπολογίζονται ήδη σε 400, μέγεθος όμως, κατά τα φαινόμενα, υπερβολικό. Αργότερα, στο διάστημα 1320-1330, προστίθενται 37 ακόμη οικογένειες. Πάντως, σύμφωνα με σημερινούς υπολογισμούς εκτιμάται ότι κατά το 1452 «οι Εβραίοι της πόλης δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τις 100 ή 120 ψυχές». Αργότερα, οι διώξεις του 1520 και η οθωμανική κατάκτηση του 1522 οδηγούν την κοινότητα στην παρακμή. Πάντως, το 1525 αναφέρονται 150 νοικοκυριά στην πόλη, ενώ περί τα μέσα του ίδιου αιώνα εγκαθίστανται ακόμη 400 περίπου άτομα, με προέλευση διάφορες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Ιερουσαλήμ κ.ά.). Στο τέλος του αιώνα η εβραϊκή κοινότητα περιλαμβάνει 144 νοι-

35. Π. Ζερλέντης — Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμουπόλει Σύρου 1918, σ. 22. Για το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών (περίπου 4 μέλη) βλέπε: Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 130-131, 220, 305-309· ο ίδιος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 131-133· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 112-121· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2000, σ. 25, 26.

36. F.W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 95· L. Livi, *ό.π.*, σ. 95· R. Matton, *ό.π.*, σ. 67. Σε σχέση με το καθεστώς του χριστιανικού πληθυσμού: Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*, σ. 24· Μ. Ευθυμίου, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 68-71· η ίδια, *Rhodes*, σ. 25-27· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 32· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', Αθήνα ⁵1984, σ. 391, 510, 571-572· *αυτ.*, τόμ. Β', Αθήνα ³1981, σ. 104, 161, 764· Jean Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 195· Μ. Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σ. 84· *ΜΕΕ*, τόμ. 21, έκδ. β', σ. 195· *εδώ στο Παράρτημα, έγγο. 1. Για τους Εβραίους: Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159-1173*, εισαγ.-σχόλια Κοσμάς Μεγαλομμάτης — Αλ. Σαβίδης, Αθήνα 1994, σ. 67· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', Αθήνα ⁵1984, σ. 228· Μ. Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί*, σ. 19, 41· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 25 και *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 62-63· Γ. Φασουλάκης, *ό.π.*, σ. 317-318, 320-326.

		κοκυριά, 720 περίπου ψυχές. Κάποια μεταγενέστερα μεγέθη παρατίθενται στη συνέχεια του πίνακα.
Μέσα 17ου αιώνα ³⁷		Οι Εβραίοι υπολογίζονται σε 600 ψυχές. Προφανώς, έχει ήδη συντελεσθεί εκροή προς την Κω, όπου ανιχνεύονται από το δεύτερο ήμισυ του αιώνα.
18ος αι- ώνας ³⁸	28.000-29.000	44 πυκνοκατοικημένα χωριά. Έλληνες: 17.000 περίπου ψυχές στα προάστια και στην ύπαιθρο, όπου αποτελούν το 90% του πληθυσμού (οι υπόλοιποι είναι Τούρκοι). Εβραίοι: 500 περίπου ψυχές εντός της πόλεως, με τους Τούρκους. Στο Νεοχώρι κατοικούν 60-100 Ευρωπαίοι, ενώ 30-50 Αρμένιοι είναι εγκαταστημένοι στα ελληνικά προάστια. Τα μεγέθη που αφορούν στον τουρκικό πληθυσμό ποικίλλουν: το 1731, 6.000 ψυχές· το 1747, 8.000 περίπου ψυχές· περισσότερο αξιόπιστο θεωρείται αυτό του 1785 και 1795, ίσο με 11.500 ψυχές.
1750 ³⁹	27.500	
1779 ⁴⁰	[30.000]	Με βάση τον Savary: 7.500 νοικοκυριά, 4.700 ελληνικά, 2.500 τουρκικά και 300 εβραϊκά. Δηλαδή, κατά προσέγγιση 30.000 ψυχές, 18.800, 10.000 και 1.200 αντιστοίχως. 44 χωριά και δύο πόλεις (Ρόδος-Λίνδος).
1793 ⁴¹	30.00	
1821 ⁴²	31.500	
1828 ⁴³	30.000	Έλληνες 22.000, Τούρκοι 6.000 και Εβραίοι 2.000· «έχει 44 χωριά τὸ ἓν μὲ τὸ ἄλλο ἀπὸ 100 οἰκίας».
1831 ⁴⁴	[19.978]	10.515 ἄρρενες, εκ των οποίων 7.420 χριστιανοί (συμπεριλαμβά-

37. Μ. Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί*, σ. 44.

38. Μ. Ευθυμίου, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 72-73· η ίδια, *Rhodes*, σ. 24-27.

39. Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, *ό.π.*, σ. 289· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 30.

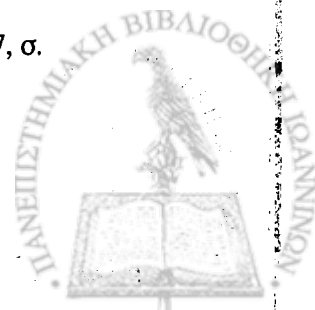
40. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 415· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα ³1981, σ. 764. Για το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών: ανωτ., υποσημ. 35.

41. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 416.

42. *Αυτ.*, σ. 30· Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, *ό.π.*, σ. 289.

43. *Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 2.*

44. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831*, Άγκυρα 1997, σ.

		νονται 2.583 αγόρια) και 3.095 μουσουλμάνοι. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στις απογραφές της εποχής, ανεξάρτητα από την αντικειμενική πραγματικότητα, το γυναικείο δυναμικό εμφανίζεται κατά 10% μικρότερο του ανδρικού, υπολογίζονται κατά προσέγγιση τα μεγέθη για αμφότερα τα φύλα. Σύνολο νησιού: 19.978 ψυχές, εκ των οποίων 14.098 χριστιανοί (με 4.908 παιδιά) και 5.880 μουσουλμάνοι.
1831 ⁴⁵	16.000	Με βάση τους Michaud και Roujoulat.
1830- 1840 ⁴⁶	30.000-35.000	
1850 ⁴⁷	33.000	
1853 ⁴⁸	34.000	Χριστιανοί 21.000, μουσουλμάνοι 10.000 και Εβραίοι 3.000 ψυχές. Από τους χριστιανούς μόνο 41 έχουν ελληνική ιθαγένεια και 120 είναι Ευρωπαίοι. Από το σύνολο, οι 20.000 (το 59%) κατοικούν στην πόλη, στα προάστια και στις γειτονικές αγροικίες.
1854 ⁴⁹	27.120	Έλληνες 20.000, μουσουλμάνοι 6.000 και Εβραίοι 1.000 ψυχές. Επιπλέον, 120 Ευρωπαίοι· άπαντες καθολικοί εκτός από δύο οικογένειες, διαμαρτυρομένων γερμανικής καταγωγής. Από το σύνολο οι 11.000 (το 41%) κατοικούν στην πόλη και στα προάστια. Στην ενδοχώρα: 47 πόλεις και χωριά.
1879 ⁵⁰	45.000	
1881/2- -1893 ⁵¹	30.609	Έλληνες 20.711 (11.174 άρρενες και 9.537 θήλεις), μουσουλμάνοι 6.467 (3.443 άρρενες και 3.024 θήλεις), Εβραίοι 2.690 (1.374

161, 211· Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Λονδίνο 1985, σ. 114. Πβ. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 287.

45. R. Matton, *ό.π.*, σ. 65.

46. L. Livi, *ό.π.*, σ. 96.

47. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 30· Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, *ό.π.*, σ. 289.

48. Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 430· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 418.

49. Μ. Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σ. 51-52, 82, 355· L. Livi, *ό.π.*, σ. 96· Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 351.

50. R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, μετ.-εισαγ.-σχόλια Λ. Παπαδάκη, Αθήνα 1993, σ. 354.

51. Kemal Karpat, *ό.π.*, σ. 130-131.

		άρρενες και 1.316 θήλειες), «Ξένοι» 738 (394 άρρενες και 344 θήλειες), Αρμένισσες 2 και μία Βουλγάρα.
1885 ⁵²	27.096	Χριστιανοί 19.533, μουσουλμάνοι 4.903 και Εβραίοι 2.660.
1893 ^{52α}	51.024	Αυτόχθονες: χριστιανοί ορθόδοξοι 40.988, μουσουλμάνοι 6.152 και Εβραίοι 2.706, σύνολο 49.846. «Ξένοι»: χριστιανοί ορθόδοξοι 395, μουσουλμάνοι 561, Αρμένιοι 2 (πβ. υποσημ. 51), καθολικοί 212, Βούλγαρος 1 (πβ. υποσημ. 51) και Εβραίοι 7, σύνολο 1.178 ψυχές. 54 χωριά.
1900 ⁵³	43.000	
1900 ⁵⁴	28.000	Στην πρωτεύουσα κατοικούν 10.100 ψυχές (το 36% του συνόλου): 6.000 Τούρκοι, 1.500 Εβραίοι και 2.600 Έλληνες στα προάστια.

Οι ανωτέρω αυξομειώσεις αποτελούν, ως επί το πλείστον, απόρροια του μικρού βαθμού αξιοπιστίας των δεδομένων⁵⁵. Παρ' όλα αυτά, από το σύνολο των στοιχείων αντλούνται, έστω αδρώς, κάποια συμπεράσματα ως προς τις γενικές τάσεις. Κατ' αρχάς, παρατηρείται μία διαρκής δημογραφική αύξηση από το 1309 έως το 1440, με αποτέλεσμα τον διπλασιασμό του πληθυσμού (από 10.000 σε 20.000 περίπου ψυχές). Η εξέλιξη αυτή, ανεξαρτήτως του βαθμού ακριβείας, συνδέεται κατά πάσα πιθανότητα με την έλευση επήλυδων, γεγονός στο οποίο έχει ήδη γίνει αναφορά αλλού⁵⁶. Στο

52. *Ημερολόγιον της Νομαρχίας Αρχιπελάγους, έτος 1302 (= 1885)*, σ. 169.

52α. Zeki Arıkan, «La situation administrative, démographique, économique et sociale du vilayet des îles de l'Archipel ottoman dans la seconde moitié du XIXe siècle», *The Karudhan Pasha, his office and his Domain. A Symposium Held in Rethymnon, 7-9 January 2000*, επιμ. ΕΙ. Zachariadou, Ρέθυμνο 2002, σ. 234-236.

53. Υπουργείον Ανοικοδομήσεως, *ό.π.*, σ. 289· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 30.

54. Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά 1815-1980*, Αθήνα 1991, σ. 400, 405.

55. Για μεγέθη αυτού του τύπου, απλές προσεγγίσεις της πληθυσμιακής πραγματικότητας, «στρογγυλά» ως προς τα τελευταία ψηφία και μικρής αξιοπιστίας: Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 79-80, 87-88, 162, 179-180· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 71. Πβ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 89.

56. Βλ. ανωτ. υποσημ. 8.

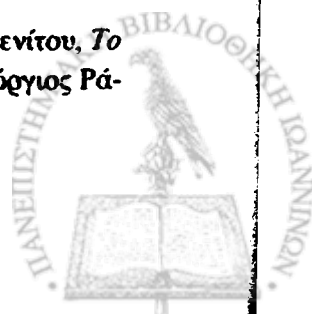
συγκεκριμένο, όμως, σημείο κρίνεται σκόπιμο να συμπληρώσουμε τη σχετική εικόνα, μνημονεύοντας, κατ' αρχάς, την εγκατάσταση Καστελλοριζιτών το 1440, μετά την επιδρομή του αιγυπτιακού στόλου εναντίον του Καστελλοριζίου⁵⁷. Επιπλέον, παραθέτουμε δύο πανομοιότυπες, μεταξύ τους, περιπτώσεις εποικισμού: η πρώτη αφορά σε εικοσαμελή ομάδα Χαλκητών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν το 1450 στο ερημωμένο χωριό Βασιλικά, υποχρεούμενοι να κατοπτρεύουν τον θαλάσσιο χώρο («*fatietis et fatient viglam in loco antiquitus consueto*»): η δεύτερη, του 1493, αναφέρεται και πάλι σε Χαλκήτες, συμποσούμενους εν προκειμένω σε 42, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Αγίας Μάρθας (Άμαρτος;), έναντι της αυτής υπηρεσίας («...οἱ τόποι τῆς θαλάσσου ναῆνεν καλὰ βλεπομένοι...»)⁵⁸. Πάντως, η δεύτερη των περιπτώσεων, ως μεταγενέστερη, φαίνεται μάλλον να σχετίζεται με τις στρατιωτικές ανάγκες της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, πέραν των ενδεχομένων δημογραφικών στόχων (όντας, εξάλλου, ανεξάρτητη από την προηγηθείσα πληθυσμιακή αύξηση, όπως τουλάχιστον προκύπτει η τελευταία από τον πίνακα). Επιπλέον, και εν αντιθέσει προς το γεγονός, το έτος της εν λόγω εγκατάστασης περικλείεται στην περίοδο αντίστροφης πορείας, καθώς περιγράφεται στον πίνακα. Πράγματι, παρατηρείται η σταδιακή μείωση του πληθυσμού, ώστε από 20.000 το 1440 να κατέλθει στις 15.000 περίπου ψυχές το 1475 (έως και το 1522). Χωρίς αμφιβολία, η αρνητική εξέλιξη αποτελεί παρεπόμενο τόσο του πολεμικού κλίματος (και κυρίως κατά το 1457 και 1480)⁵⁹ όσο και δύο άλλων ανθρωποβόρων επίσης παραγόντων: πρόκειται για την επί είκοσι μήνες δράση της πανώλης (1498-1499)⁶⁰ και την παρατεταμένη σεισμική δραστηριότητα του 1481 (από 18

57. Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 49, 562-566· Ευάγγελος Βαρδαμίδης, *Ιστορία της νήσου Μεγίστης (Καστελλοριζίου) από της εποχής των Δωριέων και του Μίνως μέχρι των ημερών μας και της προσαρτήσεως της νήσου εις την Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια 1948, σ. 37.

58. Α.Γ. Τσοπανάκης, «Εγκατάσταση Χαλκητών στην Ρόδο», *Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον*, τόμ. 5 (1970), σ. 54-80· Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 49-50, 562-566. Για την κατόπτευση του θαλασσίου χώρου στη Ρόδο και στην Κω, αλλά επί οθωμανικής κυριαρχίας: Ζ. Τσιρπανλής, «Ο “κανουναμές” (kânuṇ-nâme) της Ρόδου και της Κω (τέλη 16ου αι.)», *Δωδώνη*, τόμ. ΙΒ' (1983), σ. 97. Για το τοπωνύμιο: Χ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 21996, σ. 45, 320, 325.

59. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία*, σ. 282, 306· Ηλ. Κόλλιας, *Οι Ιππότες*, σ. 28· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 10.

60. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 305, 356-357· Εμμανουήλ Γεωργυλλά Λεμενίτου, *Το θανατικόν της Ρόδου (1498-1499)*, έκδ. υπό Τ.Ε. Ευαγγελίδου, εν Ρόδω 1915· Γεώργιος Ρά-

Μαρτίου έως 18 Δεκεμβρίου)⁶¹. Καθώς αποτυπώνεται δε και στον πίνακα, η επούλωση των δημογραφικών πληγμάτων υπήρξε ιδιαίζόντως δυσχερής, παρά τη συνεχή εισροή χριστιανών προσφύγων από την αντίπερα μικρασιατική ακτή⁶².

Ακολούθως, το τελικό δημογραφικό πλήγμα συντελέσθηκε την Πρωτοχρονιά του 1523, οπότε οι Ιππότες εγκατέλειψαν το νησί, ακολουθούμενοι από Ευρωπαίους, Εβραίους και Ροδίτες· σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, οι τελευταίοι αριθμούσαν 4.000 (αναφέρονται και 4.500) έως 5.000 ψυχές⁶³, αν και παραδίδεται επίσης το μετριοπαθέστερο μέγεθος των 500 ψυχών⁶⁴. Πάντως, επί του θέματος, έχει ίσως μεγαλύτερο ενδιαφέρον το στοιχείο ότι οι Οθωμανοί, προκειμένου να μετριάσουν το κύμα φυγής των αυτοχθόνων, παρεχώρησαν διάφορα προνόμια με θετικά, καθώς φαίνεται, αποτελέσματα⁶⁵. Παραλλήλως, διοργάνωσαν εποικισμούς (*sürgün*), τροφοδοτώντας πληθυσμιακώς την αραιοκατοικημένη Ρόδο με μουσουλμάνους της Καραμανίας αλλά και άλλων οθωμανικών περιοχών (Θεσσαλονίκη -

πτης, «Το θανατικό της Ρόδου (1499): η επιδημία πανώλους από φιλολογική πηγή της εποχής», *Ρόδος 2400. Διεθνές Συνέδριο 1993*, Εταιρεία Ροδιακών Μελετών, Ρόδος 1994, σ. 357-361· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 10.

61. Père Dominique Bouhours, *ό.π.*, σ. 157-162· Ηλ. Κόλλιας, *ό.π.*, σ. 52· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 31, 300· Μ. Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σ. 48· Βασ. Παπαζάχος - Κατ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 243· Παν. Ι. Σπυρόπουλος, *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα-Γιάννινα 1997, σ. 289-290· Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993, σ. 109-110, 153· Βασ. Χατζηβασιλείου, «Οι καταστροφικοί σεισμοί της Κω από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. 8(1983), κυρίως σ. 269· Anthony Luttrell, «Earthquakes in the Dodecanese: 1303-1513», *Natural Disasters in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete III. A Symposium Held in Rethymnon, 10-12 January 1997*, edited by El. Zachariadou, Ρέθυμνο 1999, κυρίως σ. 149-150· Nicolas Vatin, «Les tremblements de terre à Rhodes en 1481 et leur historien, Guillaume Caoursin», *αυτ.*, σ. 153-184.

62. Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 193· Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 50-51.

63. Ζ. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο*, σ. 19· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 324· Ηλ. Κόλλιας, *ό.π.*, σ. 58· Μ. Ευθυμίου, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 67· η ίδια, *Η λειτουργία και η βιωσιμότητα*, σ. 124· η ίδια, *Ομοιότητες και διαφορές*, σ. 32· R. Matton, *ό.π.*, σ. 46· ΜΜΕ, *ό.π.*, σ. 196.

64. F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 165· L. Livi, *ό.π.*, σ. 91-92.

65. Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 22-24· Μ. Ευθυμίου, *Η λειτουργία και η βιωσιμότητα*, σ. 124-125· B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 27· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 114.

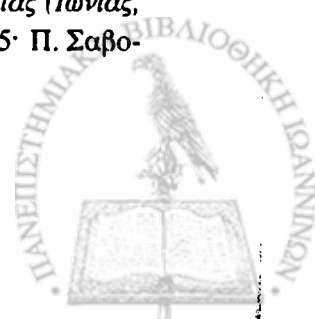
Εύβοια)⁶⁶. Παρά το γεγονός αυτό, η κάλυψη του δημογραφικού κενού υπήρξε κατ' αρχάς αμελητέα⁶⁷. Η πραγματική αύξηση του πληθυσμού, σχετικώς θεαματική, έλαβε χώρα πολύ αργότερα, στη διάρκεια του 18ου αιώνα: η τάση αυτή συνεχίσθηκε έως το 1821, οπότε κατεγράφησαν 31.500 ψυχές. Βέβαια, και εδώ δεν έλειψαν οι αρνητικές παράμετροι, όπως τα συχνά κρούσματα πανώλης⁶⁸, χωρίς, εν τούτοις, κάποια ουσιώδη επιβάρυνση. Για τη συνέχεια, τα δεδομένα του πίνακα χαρακτηρίζονται από υψηλό ποσοστό αμοιβαίας απόκλισης, στοιχείο το οποίο περιγράφει, ως επί το πλείστον, ασήμαντο βαθμό συνολικής αξιοπιστίας, παρά διαδοχικές πληθυσμιακές αυξομειώσεις. Ωστόσο, παραλλήλως δηλώνεται ως λίαν πιθανό το ενδεχόμενο δημογραφικής κάμψης, η οποία με αφετηρία το 1821 διήρκεσε μέχρι τα μέσα περίπου του αιώνα. Ακολούθησαν αυξητικές τάσεις, με αποτέλεσμα, κατά την πλέον αξιόπιστη πηγή, το στρογγυλό (και παρ' όλα αυτά, πλησιέστερο στην πραγματικότητα) μέγεθος των 43.000 ψυχών το 1900. Η περιγραφείσα κατάσταση, θα πρέπει να σημειωθεί, δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη τις αρνητικές παραμέτρους, όπως την πανώλη, τη χολέρα, τη λέπρα (αν και αυτή δεν χαρακτηρίζεται από υψηλή θνητότητα) και κάποιες μεταναστευτικές κινήσεις, για τις οποίες, όμως, η έκταση του πλήγματος παραμένει άγνωστη: ενδεχομένως, οι συνολικές απώλειες να διατηρήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα⁶⁹.

66. Ζ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, σ. 24· Μ. Ευθυμίου, «Περηφάνεια και οδύνη. Με αφορμή τις τουρκικές επιγραφές της Ρόδου», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1994, σ. 228-229· η ίδια, *Εβραίοι και χριστιανοί*, σ. 23· η ίδια, *Η πόλη της Ρόδου*, σ. 67-68· Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 117· Ö.L. Barkan, «Les déportations comme méthode et peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, τόμ. 11 (1949-1950), σ. 88-89. Γενικώς για την εποικιστική πολιτική (*sürgün*) της Αυτοκρατορίας: Halil İnalcık, «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica*, τόμ. 2 (1954), κυρίως σ. 122-129· Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 69-70.

67. L. Livi, *ό.π.*, σ. 94.

68. Μ. Εφθυμίου-Ηαdζιλacου, *ό.π.*, σ. 56-57· η ίδια, *Περηφάνεια και οδύνη*, σ. 235-236.

69. Μ. Ευθυμίου, *Περηφάνεια και οδύνη*, σ. 235-238. Ως προς τη μετανάστευση ειδικώς: ΓΑΚ-ΑΝΣ, ΗΔΓ, φάκ. 8/2 (1885), *Αίτησις Γεωργίου Σωτήρη, κατοίκου Βαθέος. Έν Λιμένι Βαθέος Σάμου τῆ 15 Ἰουλίου 1884*. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 624, 626, 632, 643· Παντ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1921, ανατύπ. 1995, σ. 330· Χρ. Σολδάτος, *Ο οικονομικός βίος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας (Ιωνίας, Αιολίδας, Μυσίας, Βιθυνίας, Λυδίας και Καρίας) 1880-1922*, Αθήνα 1994, σ. 35· Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 77-88.

Από το σύνολο των προλεχθέντων προκύπτει ο αργόσυρτος χαρακτήρας των όποιων δημογραφικών διαφοροποιήσεων, με ετήσιο ρυθμό αύξησης μόλις 2,47%⁷⁰. Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί την ύπαρξη και κάποιων αξιομνημόνευτων διακυμάνσεων, με βαρύνουσα σχετικώς σημασία για την περαιτέρω εξέλιξη. Πάντως, η θεαματικότερη μεταβολή συντελέσθηκε πολύ αργότερα, εξαιτίας της τουριστικής ανάπτυξης: είναι χαρακτηριστικό ότι στο διάστημα 1951-1991 ο πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε από 58.946 σε 98.175 ψυχές (+67%)⁷¹.

Συνεχίζουμε με ένα άλλο ζήτημα: την κατανομή του πληθυσμού στον χώρο. Παρατηρείται ότι από το 1474 αναφέρονται ήδη 44 χωριά στην αγροτική ενδοχώρα. Σχετικώς, ενδιαφέρον στοιχείο είναι η επανάληψη του αριθμού χωριών σε μεταγενέστερες πηγές, έως και το 1828. Αργότερα παραδίδεται ένας κατά τι μεγαλύτερος αριθμός: 47 πόλεις και χωριά το 1854, 54 το 1893 αλλά, εάν υπερβούμε τα χρονικά όρια του πίνακα, 46 χωριά το 1922⁷². Εν τούτοις, στο πεδίο των πληθυσμιακών μεγεθών διαπιστώνεται η ύπαρξη διαφοροποιήσεων: το 1309, το 80% του συνόλου κατοικούσε στην αγροτική ενδοχώρα έναντι 20% στην πρωτεύουσα· το 1440, το 60%-65% στην αγροτική ενδοχώρα έναντι 35%-40% στην πρωτεύουσα· το 1853, 41% έναντι 59%· το 1854, αντιστρόφως, 59% έναντι 41% και το 1900, 64% έναντι 36%. Χωρίς αμφιβολία, ένα ποσοστό των διακυμάνσεων οφείλεται στον χαμηλό βαθμό αξιοπιστίας των δεδομένων, αν και δεν αναιρούνται, εν τούτοις, οι γενικές τάσεις. Σε ό,τι αφορά στις τελευταίες, είναι σαφείς: παρά τις όποιες επιμέρους πληθυσμιακές αυξομειώσεις και τη γενική σταδιακή κάμψη, το αγροτικό οικιστικό δίκτυο παρουσίασε, στη μακρά του διάρκεια, ιδιαίζουσα ανθεκτικότητα. Εάν δε υπερβούμε και πάλι τα όρια του πίνακα, διαπιστώνεται η παράταση του φαινομένου: το 1922 ο πληθυσμός της ενδοχώρας ανερχόταν σε 25.418 ψυχές (το 61% του συνόλου) έναντι 16.153 ψυχών (το υπόλοιπο 39%) στην πρωτεύουσα⁷³.

Τα δεδομένα του 1881/2-1893 επιτρέπουν ανιχνεύσεις σε σχέση με την κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού. Παρατηρείται ότι δεσπόζουν ποσοτι-

70. Υπολογισμοί με βάση τον τύπο $P_k = R_0 \cdot (1+r)^k$, με τη χρήση λογαρίθμων (Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 126).

71. Γ. Γιαγκάκης, *Νησιολόγιο*, σ. 28. Πβ. ο ίδιος, *Συστηματική θεώρηση*, σ. 40.

72. Μ. Παπαϊωάννου, *Ρόδος και νεώτερα κείμενα. 2. Annuario amministrativo e statistico per l'anno 1922, a cura del dott. Ermanno Annao*, Αθήνα-Γιάννινα 1990, σ. 217.

73. Μ. Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σ. 215, 217.

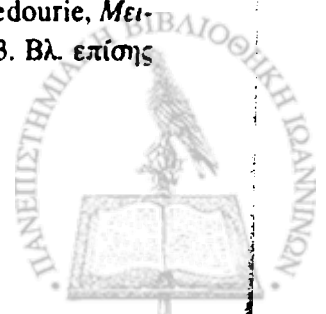

κώς οι άρρενες έναντι των θηλέων. Αναλυτικώς: στον χριστιανικό πληθυσμό κατά 14,65% (11.174 έναντι 9.537)· στους μουσουλμάνους κατά 12,17% (3.443 έναντι 3.024)· στους Εβραίους κατά 4,22% (1.374 έναντι 1.316) και στους «Ξένους» κατά 12,69% (394 έναντι 344). Δηλαδή, το ροδιακό παράδειγμα φαίνεται να συγκλίνει προς τα ισχύσαντα στην ελληνική ενδοχώρα⁷⁴.

Κλείνουμε με ένα διαφορετικό ζήτημα: τον πολυεθνικό χαρακτήρα του νησιού. Κατ' αρχήν, σε ορισμένες πηγές παρατηρείται σύγχυση, η οποία έχει αναπαραχθεί (σκοπίμως) στον πίνακα, ανάμεσα στη θρησκευτική (χριστιανοί-μουσουλμάνοι) και την εθνική (Έλληνες-Τούρκοι) ταυτότητα των δύο πολυπληθέστερων κοινοτήτων. Παρά ταύτα, εάν εξαιρέσουμε τις πρώιμες αναφορές, σε περιηγητικά και άλλα ανάλογης αξιοπιστίας κείμενα, τα δεδομένα του 19ου ειδικώς αιώνα, εποχή των βαλκανικών εθνικισμών και των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (*Tanzimat*), αποτελούν, απλώς, απόρροια της σταδιακής ταύτισης θρησκευτικής-εθνικής ταυτότητας⁷⁵. Κατά τα άλλα, καθώς περιγράφεται, ο πολυεθνικός χαρακτήρας υπήρξε θεαματικότερος στην πρωτεύουσα: τον πληθυσμό συγκροτούσαν Ιππότες (και άλλοι Λατίνοι), χριστιανοί και Εβραίοι μέχρι το 1522, ενώ κατά την οθωμανική περίοδο το μουσουλμανικό στοιχείο εγκαταστάθηκε, μαζί με τους

74. Εδώ στο κείμενο Π, υποσημ. 95.

75. Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ενδεικτικώς: Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the destruction of the Ottoman empire*, Άγκυρα 1993, κυρίως σ. 149-155, 160-162· Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, τόμ. 2, Cambridge University Press 1977, κυρίως σ. 123-128, 195-211, 238-241· Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τόμ. 1, *Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα 2001, σ. 179-277· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 276-308, 453-488· η ίδια, «Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το θεσμικό πλαίσιο του Μιλλέτ των Ρωμιών», *Πρώτη Επιστημονική Ημερίδα «Η παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα»*, Πρακτικά, Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1996, Αθήνα 1997, σ. 17-89· η ίδια, «Μιλλέτ, ορθόδοξο γένος, έθνος», *Ο Πολίτης*, τχ. 104, Οκτ. 2002, σ. 23-27· Δημ. Σταματόπουλος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία. Αναπαραστάσεις του ορθόδοξου μιλλέτ και το μοντέλο της συνταγματικής μοναρχίας (δεύτερο μισό 19ου αι.)», *Μνήμων*, τόμ. 23 (2001), κυρίως σ. 183-189· Χάρης Εξερχζόγλου, «Η ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης: Από το Τανζιμάτ μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 22ος, τχ. 74-75, Δεκ. 2000, σ. 114-123· Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελληνικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, σ. 11-13· Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992, σ. 158-160· Elie Kedourie, *Μειονότητες, Θρησκεία και Πολιτική. Δύο δοκίμια*, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 35-103. Βλ. επίσης κατωτ., υποσημ. 214.

Εβραίους, εντός της πόλεως, και το χριστιανικό σε ειδικά προάστια (στα οποία προσετέθησαν αργότερα και οι λιγοστοί Αρμένιοι) στην περιφέρεια της· την ίδια εποχή, οι Ευρωπαίοι εγκαταστάθηκαν στο γειτονικό Νεοχώρι. Αντιθέτως, στην ενδοχώρα δέσποσε, επί αιώνες, το χριστιανικό στοιχείο, με μία ασήμαντη συμμετοχή, κατά την οθωμανική περίοδο, επήλυδων μουσουλμάνων. Οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις, επί του θέματος, υπήρξαν δύο: η αντικατάσταση των Ιπποτών, από τους Οθωμανούς, μετά την ήττα του 1522, και οι αλληπάλληλες αυξομειώσεις της εβραϊκής κοινότητας, δεδομένο, πάντως, το οποίο συνδέεται επίσης, έστω πλαγίως, με τις πολιτικές συγκυρίες. Στο σημείο αυτό, συγκρατώντας τα όσα αναφέραμε έως εδώ, περατώνουμε το συγκεκριμένο κεφάλαιο.

2. Από την καθολική Σύρο στην Ερμούπολη

Η Σύρος καταλαμβάνει το κέντρο περίπου των Κυκλάδων, με έκταση 83,63 τετραγωνικά χιλιόμετρα και ανάπτυγμα ακτών 87 χιλιόμετρα⁷⁶. Το μήκος της, από βορράν προς νότον, υπερβαίνει τα εννέα μίλια και το μέγιστο πλάτος της, στο νότιο τμήμα, υπολογίζεται σε έξι περίπου μίλια⁷⁷. Η επιφάνεια του νησιού καλύπτεται από λόφους, με παρεμβαλλόμενες μικρές κοιλάδες· το μέγιστο υψόμετρο εντοπίζεται στον Πύργο (442 μέτρα), στο βόρειο τμήμα (*Άνω ή Απάνω Μεριά*)⁷⁸. Η Σύρος διαθέτει δύο σημαντικά

76. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', Νοτιοανατολικαί ακταί, Αθήναι 31976, σ. 379· ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντιστοίχως· Γ. Γιαγκάκης, *Νησιολόγιο*, σ. 26, 40· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 173.

77. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 379.

78. Αν. Κάρτας, *Σύρος*, Αθήνα 1982, σ. 9· Τ. Αναστασίου, *Σύρα. Ιστορική μνήμη. Περιήγηση*, Ερμούπολη 1993, σ. 10· Joseph P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, εισαγ.-σημ. Στ. Yerasimos, τόμ. 1, Παρίσι 1982, σ. 266· *Ελλάς ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών κατά το γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ, Μετά χαρτών και πινάκων υπό Ευαγγελίδου και Γ.Σ. Μαυρογένους*, Αθήναι 1901, σ. 540· Κ. Ρωμαίος, *Ελλάς. Εγκυκλοπαίδεια Λαογραφική και Γεωγραφική*, τόμ. Β', Αθήνα 1969, σ. 574· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, εν Αθήναις 31901, σ. 780· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 116 και σε ανατύπωση *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, επιμ. Δ.Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 1997, σ. 16· Β.Ι. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τόμ. 1, İstanbul 1982, σ. 30.

φυσικά λιμάνια: την *Ερμούπολη* και τον *Φοίνικα*⁷⁹.

Τα τεκμήρια, έως το 1821, περιγράφουν ένα τυπικό δείγμα νησιωτικής κοινωνίας, που επιβιώνει, όσο επιβιώνει, από μία υποτυπώδη αγροκτηνοτροφική κυρίως οικονομία· η συγκεκριμένη δραστηριότητα εντοπίζεται, ακόμη και σήμερα, στις βόρειες περιοχές του νησιού, στην *Άνω Μεριά*⁸⁰. Τα σημαντικότερα προϊόντα ήταν τα κάτωθι: κριθάρι, κρασί, σύκα, ικανή ποσότητα βαμβακιού (για τις ανάγκες της εγχώριας υφαντουργίας), σύκα, όσπρια και ελιές· η παραγωγή σίτου υπήρξε εξαιρετικά ελλειμματική⁸¹. Όσον αφορά στην κτηνοτροφία (όπως και στην αλιεία) δεν σημειώθηκε κάποια άξια λόγου ανάπτυξη⁸². Επίσης, ασήμαντη υπήρξε και η ναυτιλία: στις παραμονές της Επανάστασης κατεγράφησαν από τον *Rouqueville* μόλις τέσσερα πλοία, δύο ελληνικά και ισάριθμα ρωσικά⁸³.

Με βάση τις ασφαλέστερες διαπιστώσεις της έρευνας, ο κεντρικός οικισμός (σημ. *Άνω Σύρος*) δημιουργήθηκε στις αρχές του 13ου αιώνα⁸⁴. Κατά

79. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 381-386, 390· Κ. Ρωμαίος, *ό.π.*, σ. 574· *Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π.*, σ. 116 και 16 αντιστοίχως.

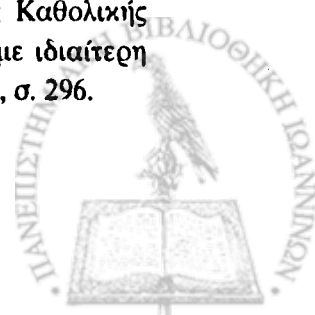
80. Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 18 κ.ε.· Τ. Αναστασίου, *ό.π.*, σ. 103 κ.ε.· Αχ. Δημητρόπουλος, «Η φύση στην *Άνω Μεριά*», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 16, Οκτ. 1991, σ. 327-331· *Ιω. Τραυλός – Αγγ. Κόκκου, Ερμούπολη: Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2^η 1989, σ.17.

81. J.P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 266· B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 30· *Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π.*, σ. 116 και 16· Ανδρ. Δρακάκης, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', εν Ερμουπόλει Σύρου 1948, σ. 100, 102· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ', αριθ. 25, 20 Απρ. / 2 Μαΐου 1839 (εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 3).

82. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 102· Βασ. Καρδάσης, «Αγορά και κεφάλαια στη Σύρο τον 19ο αιώνα: η διεθνής διάσταση», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τόμ. 11 (1988), σ. 49-56.

83. Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σχετικός πίνακας.

84. Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 9· *Ιω. Νουχάκης, ό.π.*, σ. 781· Τιμολέων Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Ερμουπόλει Σύρου 1874, ανατύπ. Ερμούπολη 1997, σ. 378-391· Μάρκος Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra. Θρησκευτική Ιστορία της Σύρου*, Σύρος 2^η 2000, σ. 47-50· *Ιω. Τραυλός – Α. Κόκκου, ό.π.*, σ. 22· *Ιωσήφ και Ιουλία Στεφάνου*, «Ο χαρακτήρας του οικισμού της *Άνω Σύρου*», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 16, Οκτ. 1991, σ. 332-341. Βλ. επίσης: *Το μοναστήρι της «Παναγιάς». Τα πρώτα χρόνια των Ιησουιτών στην Σύρο. Έκθεση του π. Φρ. Λα Λόμια, 1788*, Αθήνα 1981, σ. 11· π. Γαβριήλ Μαραγκός, «Η προϊστορία της Μονής των Ιησουιτών Σύρου», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 16, Οκτ. 1991, σ. 346-358· Δημ. Σαλάχας, «Διοίκηση και οργάνωση της Καθολικής Εκκλησίας. Σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας κατά την Καθολική Εκκλησία, με ιδιαίτερη αναφορά στην Ελλάδα», Θεόδ. Κοντίδης (επιμ.), *Ο Καθολικισμός*, Αθήνα 2000, σ. 296.

μία άποψη, οι πρώτοι έποικοι ήσαν Λατίνοι, στην πλειοψηφία τους Βενετοί, αν και κάποιες νεότερες μελέτες, αναμφίβολα ελληνοκεντρικές, αντικρούουν αυτό το ενδεχόμενο⁸⁵. Εν πάση περιπτώσει, ανεξάρτητα από τον αρχικό πυρήνα, φαίνεται ότι εκ των υστέρων προσετέθησαν διάφοροι επήλυδες (Αθηναίοι, Μυτιληνιοί, Νιώτες κ.ά.), οι οποίοι αφομοιώθηκαν από τους γηγενείς καθολικούς κατοίκους⁸⁶. Η εν λόγω υπόθεση ενισχύεται από πατριδωνυμικά ονόματα και παρωνύμια, τα οποία ανιχνεύονται ανάμεσα σε άτομα καθολικού δόγματος. Πρόκειται για τα εξής ονόματα (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου)⁸⁷: *Ραουζαίος* (< Ραγούζα Αδριατικής), *Δουράτσος* (< Durazzo Αλβανίας), *Δαπόλλας* (< Πόλλα Ιστρίας), *Πρίντεζης* (< Brindisi Ιταλίας) και τα παρωνύμια *Αγιοσιτίης*, *Αμοργίνος*, *Κάνδιας*, *Κίθνιος*, *Κιμουλιάτης*, *Μυκονιάτης*, *Νιώτης*, *Πάριος*, *Πολίτης* (από την Κωνσταντινούπολη), *Σαντοριναίος*, *Σέριφος*, *Σίφνιος-Σιφουνιός*, *Σφακιανός*, *Τηνιακός* και *Χιότισας*. Εκτός αυτών, αξίζει να επισημανθεί επίσης το στοιχείο ότι τρία ακόμη παρωνύμια παραπέμπουν σε αλβανική καταγωγή: *Βλάμης* (< άλβ. *vëlla*, -i, αδελφός και *vëllam*, -i, αδελφοποιτός)⁸⁸, *Μπούας* και *Μπούγας* (*Μπουαίοι*, γνωστό αρβανίτικο γένος της Πελοποννήσου)⁸⁹.

Πάντως, εκτός από τους καθολικούς, οι οποίοι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία, ως γνωστόν, ένα μικρό μέρος του πληθυσμού ακολουθούσε το ορθόδοξο δόγμα⁹⁰. Οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες κα-

85. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 378-391· Κ. Γερασιμίδης, *Το πανόραμα της Σύρου*, Ερμούπολις 1933, σ. 13· Αντ. Σιγάλας, «Η ελληνική καταγωγή των καθολικών της Σύρου», *Κυκλαδικά*, τόμ. Α', τχ. 6, Νοέμβρ.-Δεκ. 1956, σ. 293-299· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 47-50. Πβ. π. Μάρκος Φώσκολος, «Σύντομη ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα», Θεόδ. Κοντίδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 76-77.

86. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 395-402· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 47-50.

87. Δημ. Βαρθαλίτης - Μ. Βαρθαλίτη, «Απανωσυριανά παρατσούκλια», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 16, Οκτ. 1991, σ. 370-372· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 290.

88. Δ. Βαρθαλίτης - Μ. Βαρθαλίτη, *ό.π.*, σ. 370· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 144.

89. Δ. Βαρθαλίτης - Μ. Βαρθαλίτη, *ό.π.*, σ. 371· Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα)*. *Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 62.

90. Επί του παρόντος, βλέπε: Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 10· π. Γαβριήλ Μαραγκός, *ό.π.*, σ. 348· Repata Lavagnini, *Villoison in Grecia. Note di Viaggio (1784-1786)*, Παλέρμο 1974, σ. 87. Για τις καθολικές κοινότητες του ελληνικού χώρου: Αντ. Κατσουρός, «Ιησουίται εις Κίμωλον», *Κιμωλιακά*, τόμ. 3 (1973), σ. 139-144· Εμμ. Καρπάθιος, «Έκθεσις περί της Λατινικής Εκκλησίας Κιμώλου του έτους 1700», *αυτ.*, σ. 145-153· Σίμος Συμεωνίδης, «Το Αρχιπέλαγος κατά τον πόλεμο Τουρκίας-Βενετίας (1645-1669) και οι αρχιερατικές εναλλαγές στις ορθόδοξες

θορίζονταν και προσδιορίζονταν από το στοιχείο της αμοιβαίας καχυποψίας, με κάποιες συγκυριακές διακυμάνσεις⁹¹. Ιδιαίτερος ως προς την ολιγάριθμη ορθόδοξη κοινότητα, φαίνεται ότι η πρακτική ενδογαμίας, εξαιτίας των ελαχίστων δυνατοτήτων επιλογής συντρόφου, οδηγούσε ενίοτε ακόμη και σε αιμομικτικούς γάμους. Επί του θέματος, είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του ορθοδόξου ιερέα Νικολάου Κουντούρη, στο πλαίσιο αναζήτησης συζύγου για τη θυγατέρα του: σε επιστολή του προς τον επίσκοπο Ανδρούσας Ιωσήφ (4/2/1823) αιτεί την άδεια σύναψης γάμου της με συγγενή εξ αγχιστείας, προκειμένου να μην «ύποπση ή θυγατέρα μου εις τὴν ἀγάπην κανενὸς Λατίνου»⁹².

Από μία άλλη άποψη τώρα, καθώς φαίνεται, ο κεντρικός οικισμός αποτέλεσε επί μακρόν τον κύριο χώρο συγκέντρωσης του πληθυσμού, παράλληλως, βέβαια, με τα διάσπαρτα αγροτικά συγκροτήματα (*θημωνιές, κατοικιές*): σε σημερινές περιηγήσεις, τα τελευταία εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην Άνω Μεριά, χωρίς, ωστόσο, να σημαίνει πως αυτά περιορίζονταν στη συγκεκριμένη περιοχή⁹³. Πάντως, η εγχώρια παραγωγή δεν επαρ-

επισκοπές», *Μηλιακά*, τόμ. 3 (1989), σ. 17-136· ο ίδιος, «Οι εκχριστιανισμοί μωκαμεθανών στις Κυκλάδες αίτιο κατηγορίας στις διαμάχες των καθολικών», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 12 (1995), σ. 183-235· ο ίδιος, «Τα οικονομικά της λατινικής επισκοπής Μήλου δύο αρχιερατείων (1642-1699)», *Μηλιακά*, τόμ. 1 (1983), σ. 81-144· ο ίδιος, *Ιστορία της Σίφνου. Από την προϊστορική εποχή μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήναι 1990, σ. 141-171· Β.Ι. Σιοι, «“Ουνίται” της Μήλου και της Κιμώλου κατά τον 17ον αιώνα», *Κιμωλιακά*, τόμ. 6 (1976), σ. 199-214· ο ίδιος, «Καθολικά Εκκλησιαί Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των δυτικών ναυτικών κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των Εκκλησιών των (1600-1893)», *αυτ.*, τόμ. 5 (1975), σ. 51-304· Μάρκος Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, «Οι λατινικές κοινότητες των Κυκλάδων τον 16ο αιώνα κατά τον κ. Σ. Συμεωνίδη», *Ναξιακά*, έτος 6, τχ. 26, Ιαν.-Δεκ. 1990, σ. 17-18· ο ίδιος, *Έλληνες Ιησουίτες (1560-1773)*, Αθήνα 1993, σ. 37-234, 271-362· ο ίδιος, *Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991, κυρίως σ. 331-354· π. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 73-113· ο ίδιος, «Αι μικράι καθολικάι κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 10 (1974-1977), σ. 265-311· Δ. Σαλάχας, *ό.π.*, σ. 265-319. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των συγγραφέων, προϊόν φανατισμού σε ορισμένες περιπτώσεις.

91. Εκτός από τους ανωτέρω τίτλους, βλέπε: Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 382-471· Π. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 102· Κ. Γερασιμίδης, *ό.π.*, σ. 16.

92. Α. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τόμ. Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήναι 1983, σ. 218-219.

93. Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 20-21· Τ. Αναστασίου, *ό.π.*, σ. 105· Χρ. Αγριαντώνη – Αγγελ. Φε-

κούσε για τη διατροφή του πληθυσμού, ο οποίος κατέφευγε στη μετανάστευση: νεαρά άτομα (στην πλειοψηφία τους κοπέλες) εργάζονταν ως οικιακοί βοηθοί σε οικογένειες καθολικών, κατά προτίμηση, της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης· σημειωτέον ότι ανάλογη πρακτική ακολουθούσαν και νέοι άλλων καθολικών κοινοτήτων, κυρίως μάλιστα της Τήνου και της Νάξου⁹⁴. Κατά συνέπεια, έχει σχετικό ενδιαφέρον να διεισδύσουμε, στη συνέχεια, σε κάποια από τα διαθέσιμα πληθυσμιακά στοιχεία του νησιού.

Πίν. 7. Πληθυσμός Σύρου (1470-1821)

Έτος	Αριθ. ψυχών [σύνολο πληθυσμού]	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1470 ⁹⁵	200	
1484 ⁹⁶	400	
1570 ⁹⁷	3.000	Με βάση τον Slot, κατά τον 16ο αιώνα γενικώς: 500-1.000 ψυχές.
1620-1630 ⁹⁸	4.000	
1631 ⁹⁹	2.158	
1638 ¹⁰⁰	3.000	

νερλή, *Ερμούπολη-Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Αθήνα 1999, σ. 157· J. Thévenot, *ό.π.*, σ. 178· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', Αθήνα 1984, σ. 570.

94. R. Lavagnini, *ό.π.*, σ. 37-38, 52· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Γ2, Αθήνα 1975, σ. 551· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 117 και 17. Ανάλογες πρακτικές ακολούθησαν επί χρόνια και οι νεαρές γυναίκες της Φολεγάνδρου: Ζαφείριος Δ. Γαβαλάς, *Η νήσος Φολεγάνδρος*, εν Αθήναις 1886, σ. 26-27.

95. B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, σ. 288-289.

96. *Αντ.*, σ. 30, 288-289· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 42· Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', σ. 79· ο ίδιος, «Η Σύρος και οι πρώτες παπικές προσπάθειες για την απελευθέρωση των νησιών του Αιγαίου από τους Τούρκους», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 16, Οκτ. 1991, σ. 345· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 100· W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, Αθήνα 1960, σ. 683· Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 9-10.

97. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 288-289· Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 79· W. Miller, *ό.π.*, σ. 703.

98. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290.

99. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 79.

100. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 100-101· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 72.

1650 ¹⁰¹	2.000	
1652 ¹⁰²	2.174	448 νοικοκυριά καθολικών και 2.000 ψυχές (μέσο μέγεθος 4,46 μέλη/νοικ.)· 47 νοικοκυριά ορθοδόξων και 174 ψυχές (αντιστοίχως 3,74 μέλη/νοικ.)
1655 ¹⁰³	3.000	
1667 ¹⁰⁴	4.100	Εκ των οποίων 100 ορθόδοξοι.
1670 ¹⁰⁵	[1.948]	487 νοικοκυριά, κατά προσέγγιση $487 \times 4 = 1.948$ ψυχές
1673-1675 ¹⁰⁶	3.000	
1678 ¹⁰⁷	2.206	2.049 καθολικοί και 157 ορθόδοξοι. Αναλυτικότερα: ἄνδρες μεταλαμβάνοντες τῶν μυστηρίων.....612 Γυναῖκες ὡς ἄνω.....880 ἄρρενα τέκνα τοῦ ἰδίου δόγματος.....289 Θήλεα.....220 Λατῖνοι ἱερωμένοι.....18 Κεκαρμένοι.....5 Πατέρες καπουτσῖνοι.....2 Μοναχαὶ Φραγκισκαναὶ.....14 Δομινικαναὶ.....9 Οἰκίαι ἑλληνικοῦ δόγματος 44 εἰς ἃς ὑπάρχουν ἄρρενες, γυναῖκες, μεγάλοι καὶ μικροὶ.....156 Καὶ εἰς Ἑλλήν ἱερεῖς.....1 ἄθροίζονται ἐν συνόλῳ ψυχαὶ.....2.206 Δηλαδή: μέσο μέγεθος ορθόδ. νοικοκυριῶν, $157:44 =$

101. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· Δ. Δημητρόπουλος, «Οικογένειες και φορολογικές καταστάσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 14, τχ. 27, Δεκ. 1997, σ. 343.

102. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 80· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 343· Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 5, τχ. 8, Ιούν. 1988, σ. 6· Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 72.

103. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 80.

104. *Αυτ.*, σ. 80· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', Αθήνα 1984, σ. 579· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 343· Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 72.

105. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290. Για το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών βλ. ανωτ. υποσημ. 35.

106. B.J. Slot, *ό.π.*, σ. 290· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 101· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 343.

107. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 680· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 101· Δ. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σ. 343· Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 6.

		3,57 μέλη/νοικ.: δεν δίδεται ο αριθμός νοικοκυριών για τον καθολικό πληθυσμό. Σύνθεση κατά φύλο στον καθολ. πληθυσμό, με εξαίρεση τους κληρικούς και μοναχούς (-ές): στο σύνολο, 901 άρρενες: 2.001 συνολ. αριθ. ψυχών = 45% (έναντι 55% θηλέων): στον ενήλ. πληθυσμό, 612 άρρενες: 1.492 συνολ. αριθ. ενήλ. = 41% (έναντι 59% θηλέων): στον παιδικό πληθυσμό, 289 αγόρια: 509 συνολ. αριθ. παιδιών = 57% (έναντι 43% κοριτσιών).
1700 [Tournefort] ¹⁰⁸	6.000	Υπέρ των 6.000 καθολικοί και 7-8 νοικοκυριά ορθοδόξων.
1701 [Giustiniani] ¹⁰⁹	2.980	2.859 καθολικοί, εκ των οποίων 32 κληρικοί: επιπλέον, υπέρ των 121 ορθόδοξοι, συμπεριλαμβανομένου ενός ιερέα.
1710 ¹¹⁰	2.660	
1730 ¹¹¹	6.000	6.000 περίπου καθολικοί. Επιπλέον, 12 νοικοκυριά ορθοδόξων
1744 ¹¹²	2.060	
1746 ¹¹³	2.000	
1771 ¹¹⁴	1.000	
1790 ¹¹⁵		«Pour une poignée des Grecs, on y compte près de quatre mille catholiques du rit Latin».
1816 ¹¹⁶	4.000	

108. J.P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 265· Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 42.

109. J.P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 265· Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 81· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 101.

110. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 81.

111. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα 3^η 1981, σ.166.

112. Α. Δρακάκης, *ό.π.*, σ. 81.

113. Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 101.

114. *Αυτ.*, σ. 101· Δ.Π. Πασχάλης, «Αι Κυκλάδες υπό τους Ρώσους (1770-1774). Μετ' ανεκδότων εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 1 (1961), σ. 257.

115. Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 102.

116. *Journal of a Tour in the Levant by William Turner, Esq.*, Λονδίνο 1820, σ. 405· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Γ₂, Αθήνα 1975, σ. 311.

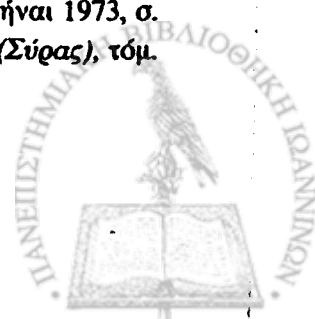

1821 ¹¹⁷	3.950	872 νοικοκυριά, εκ των οποίων 20 (και 150 ψυχές) στην Ερμούπολη. Εν τούτοις, τα δεδομένα αφορούν σε μεταγενέστερες απλές εκτιμήσεις. Πλησιέστερα στην πραγματικότητα ευρίσκεται η αναφορά ότι «...Ἡ Ἐρμούπολις μέχρι τοῦ 1821 μίαν μόνον εἶχε οἰκίαν, τὴν τοῦ Σαλάχα...» (Ελλάς ...υπό Καρόλου Μπαϊδέκερ, ὁ.π., σ. 541). Σύμφωνα με ἄλλη πληροφορία υπήρχε ἡ οἰκία τοῦ Γρηγόρη Στεφάνου καὶ μερικὲς («μία-δύο») αποθήκες (Αγγελικὴ Φενερλή, «Ερμούπολη, ἡ προσφυγούπολη τοῦ 1822», <i>Επιστημονικό Συμπόσιο "Ο ξεριζωμός καὶ ἡ ἄλλη πατρίδα. Οἱ προσφυγονόμοι ἐπὶ τὴν Ελλάδα"</i> , 11 καὶ 12 Ἀπρ. 1997, Αθήνα 1999, σ. 191).
1821 ¹¹⁸	4.500	Με βάση τὸν Δρακάκη, «οἱ ὀρθόδοξοι δὲν ἦσαν πλείονες τῶν 400». Ἀλλοῦ, ὅμως, ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι «ο πληθυσμὸς τῆς Σύρας κατὰ τὸ 1821 ἀνήρχετο περίπου εἰς 4.600 κατοίκους. Ἐκ τούτων οἱ ὀρθόδοξοι δὲν ὑπερέβαινον τοὺς 200».

Βεβαίως, οἱ ἀνωτέρω πληθυσμιακὲς διακυμάνσεις δὲν ἀνταποκρίνονται ἀπολύτως στὶς πραγματικὲς ἐξελίξεις: ἡ δεσπύουσα ἀναλογία στρογγυλῶν ἀριθμῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόνοια ἀναπαραγωγῆς τῶν στοιχείων, μεταξύ

117. Renseignements statistiques sur la Grèce, *Le Moniteur grec*, 4 mars 1856 [ΓΑΚ. Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Δ62]· Κ. Κόμης, *Ιστορικὴ δημογραφία τοῦ νεοελληνικοῦ χώρου. Πηγές (19ος αἰώνας)*, Ἰωάννινα 2002, σ. 95.

118. ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Διοικ. Ἐπ., φάκ. 95, *Κατάλογος τῶν Τμημάτων τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*. ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Καποδιστριακό Ἀρχεῖο, Μέρος Β', φάκ. 457, *Tableau des îles de la mer blanche qui dépendent de l'empire ottoman*, No 17· Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαὶ Ἰ.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου τῆς Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 346· Ἀνδρ. Μάμουκας, *Τα κατὰ τὴν Αναγέννησιν τῆς Ελλάδος, ἤτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν Αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, Νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων Πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 260· *Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αἱ Ἐθνικαὶ Συνελεύσεις*, τόμ. 2, Δ' ἐν Ἀργεὶ Ἐθνικὴ Συνέλευσις, Αθήναι 1973, σ. 247· Γ. Κατσούλης, *Οικονομικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', *Προεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Α' ἐξωτερικοῦ δανείου (1824)*, Αθήναι 1974, σ. 34· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φύλιας, *Οικονομικὴ ἱστορία τῆς νεώτερης Ελλάδος. Ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τὸ 1830*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 106· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ καὶ Πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 31· Α. Δρακάκης, ὁ.π., σ. 138· ὁ ἴδιος, *Ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ερμούπολεως (Σύρας)*, τόμ. Α', 1821-1825, Αθήναι 1979, σ. 3.

των περιηγητών, παραπέμπουν γενικώς σε ασήμαντο ποσοστό αξιοπιστίας¹¹⁹. Συνεπώς, το ερώτημα περιορίζεται περί τον βαθμό αντιστοιχίας των δεδομένων με άλλου τύπου πληροφορίες, ποιοτικού κατά βάσιν χαρακτήρα: κάποια συμπληρωματικά στοιχεία αντλούνται από τη διερεύνηση επιμέρους δημογραφικών παραμέτρων, στο μέτρο του δυνατού.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προλεχθέντα, κατ' αρχάς διαπιστώνεται, σε γενικές γραμμές, μία αυξητική πορεία (με ετήσιο ρυθμό 8,9‰), η οποία, πάντως, όντας σε υψηλή σχετικώς κλίμακα, υποδεικνύει το ενδεχόμενο ξένης εγκατάστασης¹²⁰. Κατά τα άλλα, οι αλληλοαναιρούμενες αυξομειώσεις δεν επιτρέπουν συσχετισμούς με παράγοντες οι οποίοι, βάσει άλλων πηγών, προκάλεσαν σοβαρά πλήγματα στον πληθυσμό. Ως προς τους τελευταίους, κατά πρώτον επισημαίνεται η επιδρομή του οθωμανικού στόλου κατά το 1617, μετά από ενέργειες των ορθοδόξων, σύμφωνα με μία άποψη, γνωστού όντος ότι οι τριβές ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κοινότητες του νησιού αξιοποιήθηκαν επανειλημμένως από την οθωμανική εξουσία¹²¹. Πάντως, κατά γενική παραδοχή, τα συγκεκριμένα γεγονότα επέφεραν βαρύνουσας σημασίας ανθρώπινες απώλειες: ο καθολικός επίσκοπος Ιωάννης Ανδρέας Κάργας και ο γραμματέας του πρε Μιχέλς Γουτζίνος οδηγήθηκαν στην αγχόνη, ενώ 200-300 από τους κατοίκους κατέληξαν στις γαλέρες και ο οικισμός πυρπολήθηκε. Παραλλήλως, οι Οθωμανοί παγίωσαν την κυριαρχία τους στο νησί, αν και αργότερα, με τη διομολόγηση του 1740, η καθολική κοινότητα ετέθη υπό την προστασία της Γαλλίας¹²². Παρ' όλα αυτά, όπως τονίσθηκε ήδη, οι συγκεκριμένες δημογραφικές επιπτώσεις δεν αποτυπώνονται στα δεδομένα του πίνακα. Εν συνεχεία, καθώς προκύπτει από διάφορες πηγές, το 1728 σημειώθηκε παρατεταμένη επιδημία πανώλης, με ανάλογης έκτασης απώλειες: από τις αρχές του έτους έως τον Μάιο, σύμ-

119. Βλ. ανωτ. υποσημ. 59.

120. Βλ. ανωτ. υποσημ. 70 και Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 72-73, 76, 83-86, 96, 113· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 40-45, 57-61.

121. Βλ. ανωτ. υποσημ. 90-91.

122. Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 10· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ.72-80· ο ίδιος, *Ιησουίτες*, σ. 331-334· Charles Frazee, «Catholics», R. Clogg (editor), *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*, Λονδίνο 2002, σ. 31· Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 409-411· π. Γαβριήλ Μαραγκός, *ό.π.*, σ. 347· F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 162· Α. Δρακάκης, *Η Σύρος*, σ. 22-29, 79, 240-242· Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 423-436· Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 102-103· Αγγ. Υψηλάντης, «Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3ης Φεβρουαρίου 1830 και οι καθολικοί της Ελλάδος», *Παργασσός*, τόμ. ΛΔ', Αθήναι 1992, σ. 169.

φωνα με κάποιες εκτιμήσεις, οδηγήθηκαν στον θάνατο 500-1.000 ψυχές· κατά άλλη πληροφορία, το σύνολο των θυμάτων ανήλθε στο 1/3 του συνολικού πληθυσμού και το υπόλοιπο εγκατέλειψε το νησί¹²³. Ωστόσο, το εν λόγω πλήγμα δεν επιβεβαιώνεται επίσης από τα διαθέσιμα μεγέθη, αν και περιγράφεται η εμφάνιση μίας κάμψης, εξαιρεμένου, βεβαίως, του υπερβολικού μεγέθους (6.000 ψυχές) για το 1730. Πάντως, σε ό,τι αφορά στο ύψος των συνολικών απωλειών, κατά πάσα πιθανότητα οι αναφερόμενες εκτιμήσεις (ειδικώς στην περίπτωση της πανώλης) εμπεριέχουν ποσοστό υπερβολής¹²⁴.

Σε σχέση με τις επιμέρους δημογραφικές παραμέτρους, επισημαίνουμε κατ' αρχήν το μικρό εύρος των οικιακών ομάδων στον ορθόδοξο πληθυσμό, έναντι αυτού των καθολικών (3,74 και 3,57 έναντι 4,46). Εκτός αυτού, δίδονται στοιχεία αναφορικώς με την κατά φύλο σύνθεση του καθολικού πληθυσμού: στους ενήλικες ανιχνεύεται η ποσοτική κυριαρχία των θηλέων· αντιθέτως, στον παιδικό πληθυσμό δεσπόζουν αριθμητικώς τα αγόρια. Η πλασματική σύνθεση που διαπιστώνεται στην τελευταία ηλικιακή κατηγορία συνδέεται, ενδεχομένως, τόσο με υποκειμενικούς όσο και με αντικειμενικούς παράγοντες: δηλαδή, με την ελλιπή καταγραφή των κοριτσιών, την έξοδο των ένεργων ανδρών ή με άλλους δυσανιχνεύσιμους παράγοντες¹²⁵.

Με το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821, η ανωτέρω περιγραφείσα κατάσταση υπέστη εκτεταμένες μεταλλαγές. Το ζήτημα δεν αφορά, βέβαια, αποκλειστικώς στη Σύρο, δεδομένου ότι τα παρεπόμενα επηρέασαν διάφορες περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, μη εξαιρεμένου, εξυπακούεται, του Αρχιπελάγους στο σύνολό του. Τώρα, εάν εξειδικεύσουμε την παρατήρηση στο θέμα των πληθυσμιακών μετακινήσεων, ανιχνεύουμε κατ' αρχήν την εντυπωσιακή έκταση του φαινομένου, συνδεδεμένου, είτε αμέσως είτε πλαγίως, με τα πολεμικά γεγονότα. Κοντολογίς, επρόκειτο για ένα ευρύ κύμα προσφύγων, με προέλευση περιοχές όπου είχε προηγηθεί η καταστολή της εξέγερσης, στο οποίο, πάντως, συγκαταλέγονταν και άλλου τύπου μετακινήσεις, οικονομικού ως επί το πλείστον χαρακτήρα. Η θεαματι-

123. Α. Κάρτας, *ό.π.*, σ. 10· Α. Δρακάκης, *Η Σύρος*, σ. 42-52, 81· Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιτώνης, *Syra Sacra*, σ. 119-120.

124. Πβ. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 245-254.

125. Βλ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 94-95.

κότερη από τις συνέπειες των εν λόγω μετακινήσεων υπήρξε η πληθυσμιακή πύκνωση των τόπων εγκατάστασης, συνδεδεμένη, λίγο έως πολύ, με ανάλογη οικονομική ανάπτυξη· αντιθέτως, εννοείται, στους τόπους προέλευσης σημειώθηκε δημογραφική και οικονομική κάμψη ή ακόμη και κρίση¹²⁶.

Η γαλλική προστασία υπήρξε ο βασικός λόγος για τον οποίο ένα μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού κατέληξε στη Σύρο¹²⁷. Οι πρώτοι πρόσφυγες που αφίχθησαν στο νησί προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από το Αϊβαλί (*Κυδωνίαι*)· συγκεντρώθηκαν κατ' αρχάς εντός του οικισμού, ανεγείροντας, ακολούθως, κάποια πρόχειρα παραπήγματα στην (περίπου) έρημη τότε παραλία¹²⁸. Αργότερα, με την έλευση Χιωτών και άλλων, επιταχύνθηκαν οι εργασίες σχηματισμού του παράλιου οικισμού¹²⁹. Η εξέλιξη αυτή, όμως, επέτεινε το αρνητικό κλίμα ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους διαρκώς πολλαπλασιαζομένους επήλυδες, δεδομένου ότι οι πρώτοι επέδειξαν εξασχόληση μία επιφυλακτική στάση απέναντι στην προσφυγική εισροή, ανεξαρτήτως του βαθμού εκδήλωσής της¹³⁰. πολύ περισσότερο μά-

126. Βλ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 97-104.

127. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος*, τόμ. Α', σ. 240-242· ο ίδιος, «Η γαλλική προστασία στην τουρκοκρατούμενη Σύρα», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 9, Ιαν. 1990, σ. 3-11· Άγγ. Υψηλάντης, *ό.π.*, σ. 167-169· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα 1981, σ. 561. Πβ. ανωτ. υποσημ. 122.

128. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, εν Θεσσαλονίκη 1939, σ. 69-71· ο ίδιος, *Ιστορία*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 112· Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 496-497· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Β', Αθήνα 1983, σ. 150· ο ίδιος, «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες που καταφύγανε στη Σύρα μετά την Επανάσταση του 1821», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6, Απρ. 1989, σ. 103-114· Β. Κυριαζόπουλος, «Εμπορική και κοινωνική επικοινωνία της Σύρας με τη Μακεδονία του 19ου αιώνα (Από το Αρχείο χειρογράφων του Λαογραφικού Μουσείου Μυκόνου)», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 8, Οκτ. 1989, σ. 282.

129. Αγγελική Φενερλή, *ό.π.*, σ. 190-191· Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 60-62· ο ίδιος, *Ιστορία*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 113· Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 496-497· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήνα 1979, σ. 179· Στ. Μάνεσης, «Χιώτες και Ψαριανοί πρόσφυγες στη Μύκονο», *Κυκλαδικά*, τόμ. Α', τχ. 2, Μάρτ.-Απρ. 1956, σ. 91, 93. Πβ. Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της ελληνικής Επανάστασης*, τόμ. Β', Αθήνα 1973, σ. 49-55· Γ.Ν. Μαυρίης, *Εν δάκρυ επί του τάφου λησμονηθέντων ηρώων ήτοι μνημόσυνον των Κασίων αγωνιστών. Τελεσθέν εν τη μητροπόλει Αθηνών τη 28 Ιουνίου 1889*, εν Αθήναις 1889· Σταύρος Ι. Βαφίας, «Η "Αδελφότης" Κασίων», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 8, Οκτ. 1989, σ. 302-310.

130. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 69-71· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήνα 1979, σ. 115· Β. Καρδάσης, «Ερμούπολη: Αστικές λειτουργίες και συμπεριφορές», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας "Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος"*, Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984 και Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984, τόμ. Β', Αθήνα

λιστα, εάν λάβει κανείς υπόψη πως οι νεοαφιχθέντες ανήκαν στο ορθόδοξο δόγμα.

Εδώ, αξίζει εν πρώτοις να υπενθυμίσουμε το αρνητικό κλίμα που επικρατούσε, κατά το παρελθόν, ανάμεσα στις δύο θρησκευτικές κοινότητες του νησιού, με διάφορες μάλιστα κατά καιρούς εξάρσεις¹³¹. Ακόμη, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την προνομιακή μεταχείριση της καθολικής κοινότητας, στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και με δεδομένη τη γαλλική προστασία¹³². Συνεπώς, οι καθολικοί, όχι αποκλειστικώς της Σύρου αλλά και άλλων περιοχών, δεν είχαν λόγο να ακολουθήσουν την Επανάσταση, γνωστού όντος μάλιστα ότι από την έναρξή της είχε σαφές θρησκευτικό περιεχόμενο¹³³. Ωστόσο, η ενδεδειγμένη ουδετερότητα απέναντι στα πολεμικά γεγονότα οδήγησε στη διπλή φορολόγηση της κοινότητας: τόσο εκ μέρους της Αυτοκρατορίας όσο και της Προσωρινής Διοίκησης¹³⁴. Οι σχέσεις δε με την τελευταία παρουσίασαν ιδιαίτερη ένταση από τον Μάιο του 1823, οπότε διορίσθηκε τοπάρχης του νησιού ο Νέστωρ Φαζιόλης, πρόσωπο το οποίο είχε ηγηθεί επιδρομής εναντίον του καθολικού οικισμού κα-

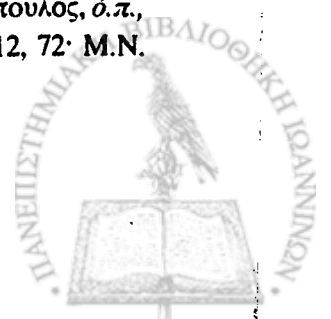
1985, σ. 585-586, 588· Ν. Πανταζόπουλος, *Αυτόχθονες και Ετερόχθονες. Η πολιτικοκοινωνική διαμάχη στην επαναστατημένη Ελλάδα (1827-1829). Η περίπτωση της Σμύρνης*, Νέα Σμύρνη 1986, σ. 13, 18, 22.

131. Βλ. ανωτ. υποσημ. 91.

132. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήναι 1979, σ. 3-4· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 118 και 18 αντιστοίχως· Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τόμ. 3, 1823-1824, Αθήναι 1981, σ. 433-435· ο ίδιος, *ό.π.*, τόμ. 4, Αθήναι 1982, σ. 12· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 148. Πβ. ανωτ. υποσημ. 127.

133. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 112· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήναι 1979, σ. 3, 8-9· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 118 και 18· Ιω. Μουτζούρης, *Η Αρμοστεία των νήσων του Αιγαίου πελάγους στα χρόνια της ελληνικής Επανάστασης*, Αθήναι 1984, σ. 12-13, 31· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 5, 1826-1829, Αθήναι 1984, σ. 388· π. Μάρκος Φώσκολος, *Σύντομος ιστορία*, σ. 97-98· Βασίλης Κρεμμυδάς, «Υποδοχή των ευρωπαϊκών ιδεών από τον ελληνισμό στο τέλος της τουρκοκρατίας», *Θέσεις*, τχ. 42, Ιαν.-Μάρτ. 1993, σ. 30· Αντώνης Παπαρίζος, «Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία», Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήναι 1995, σ. 98· Νίκος Θεοτοκάς, «Εκκλησία και έθνος: Σχέση φτιαγμένη από το κράτος», *εφημ. Η Αυγή*, 28/10/2000, σ. 23· ο ίδιος, «Η ορθόδοξος ανατολική εκκλησία και το "σατανικόν φρόνημα" του 1821», *Ο Πολίτης*, τχ. 86, Μάρτιος 2001, σ. 18.

134. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 118· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 3, 1823-1824, Αθήναι 1981, σ. 434-435· Μάρκος-Μάριος Σίμπας, *ό.π.*, σ. 12, 72· Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 158.

τά το προηγούμενο έτος¹³⁵. Τελικώς, η επανάληψη των επεισοδίων απεφεύχθη, μετά από παρέμβαση του γαλλικού στόλου και σύλληψη του τοπάρχη¹³⁶. Πάντως, εκτός των ανωτέρω σημειώθηκαν και άλλου τύπου εξελίξεις, σε οικονομικό και δημογραφικό επίπεδο.

Καθώς σημειώνει ο Samuel Howe, «Η Σύρος [= Ερμούπολη] εξεπετάχθη ως μανιτάρι»¹³⁷. Το σημαντικότερο, ωστόσο, γεγονός υπήρξε η γοργή οικονομική ανάπτυξη του νέου αυτού οικισμού, εξέλιξη στην οποία οδήγησε η συνύπαρξη δύο καθοριστικών παραγόντων: α) η γαλλική προστασία, για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος¹³⁸. β) η γεωγραφική θέση του νησιού, στο μέσον σημαντικών θαλασσίων δρόμων που συνέδεαν την Ανατολή (και κυρίως τη Σμύρνη), την Κωνσταντινούπολη, τη Ρωσία και τις παραδουνάβιες χώρες με την Ευρώπη και τη βόρεια Αφρική (κατά κύριο λόγο την Αλεξάνδρεια)¹³⁹. Στους εν λόγω παράγοντες αξίζει να προσθέσουμε και τον ρόλο των Χιωτών, πολλοί εκ των οποίων ήσαν έμποροι, ενταγμένοι στα εμπορικά δίκτυα, με επάρκεια κεφαλαίων ή, τουλάχιστον, με πιστωτική επιφάνεια¹⁴⁰. Έτσι, με γρήγορους ρυθμούς ο οικισμός εξελίχθηκε σε σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο, κυρίως δε των σιτηρών, για τα οποία υπήρξε αυξημένη ζήτηση λόγω των πολεμικών συγκυριών¹⁴¹. Είναι χαρα-

135. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 115-118· Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 519-524· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήναι 1979, σ. 51-76· ο ίδιος, «Νέστωρ Φαζιόλης. Ένας Έλληνας στα χρόνια της ελληνικής Επανάστασης», *Κυκλαδικά*, τόμ. Β', τχ. 7, Ιαν.-Φεβρ. 1958, σ. 12-18· Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Syra Sacra*, σ. 156· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 118-119 και 18-19.

136. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 119-120· Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 519-524· Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήναι 1979, σ. 51-76· ο ίδιος, *Νέστωρ Φαζιόλης*, σ. 19.

137. Σάμουελ Χάου, *Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-1829*, εισαγ. Οδ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1971, σ. 123· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 5, 1826-1829, σ. 370.

138. Βλ. ανωτ. υποσημ. 132.

139. Β. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 586· ο ίδιος, *Σύρος. Σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987, σ. 23· Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 84· Μανόλης Τούντας, «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας*, *ό.π.*, σ. 610· Φρειδερίκος Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τόμ. Β', Αθήνα 1972, σ. 74.

140. Β. Καρδάσης, *Σύρος*, σ. 32· ο ίδιος, *Ερμούπολη*, σ. 586· ο ίδιος, *Αγορά και κεφάλαια*, σ. 51· Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 84-85· Μ. Τούντας, *ό.π.*, σ. 610· Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 160· Έλενα Φραγκάκη-Syrett, *Οι χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές (1750-1850)*, Αθήνα 1995, σ. 51.

141. Β. Καρδάσης, *Σύρος*, σ. 23-102· ο ίδιος, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική*

κτηριστικό ότι η εμπορική δραστηριότητα έφθασε σε τέτοιο επίπεδο, ώστε από το 1826 ο οικισμός έλαβε επισήμως την ονομασία *Ερμούπολη*¹⁴².

Εκτός της εμπορικής δραστηριότητας, με τη συμβολή Ψαριανών (από το 1824) και άλλων, αναπτύχθηκε αναλόγως η ναυτιλία, γνωστού όντος ότι παραδοσιακά ναυτιλιακά κέντρα (Ύδρα, Ψαρά κ.ά.) είχαν ήδη οδηγηθεί στην παρακμή, από το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και, κυρίως, από τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση¹⁴³. Ανάλογη ανάπτυξη σημείωσαν οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες¹⁴⁴ και από το τέλος του αιώνα ο δευτερογενής τομέας (και κυρίως η ναυπηγική)¹⁴⁵.

Εν προκειμένω, θα πρέπει να επισημανθεί πως η ανωτέρω περιγραφείσα εξέλιξη περιορίστηκε αποκλειστικώς στον χώρο της Ερμούπολης, ενώ ο παλαιός οικισμός με την ενδοχώρα του εξακολούθησε να επιβιώνει μέσω της υποτυπώδους αγροκτηνοτροφικής οικονομίας του παρελθόντος. Για συγκριτικούς λόγους παραθέτουμε, εν συνεχεία, την επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού κατά το έτος 1838, επί τη βάση των δεδομένων κατά δήμο¹⁴⁶.

εμπορική ναυτιλία 1858-1914, Αθήνα 1993, σ. 19, 33-340· ο ίδιος, *Αγορά και κεφάλαια*, σ. 50· Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 84-85· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 122· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. 3, 1823-1824, Αθήνα 1981, σ. 433 και τόμ. 5, 1826-1829, Αθήνα 1984, σ. 447· Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η σύγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981, σ. 228. Πβ. Β. Κυριαζόπουλος, *ό.π.*, σ. 282-295· ο ίδιος, «Άγνωστα στοιχεία για την εμπορική επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Σύρας τον 19ο αιώνα. Από το αρχείο χειρογράφων του Λαογραφικού Μουσείου Μυκόνου», *Συμπόσιο "Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία"*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 569-594.

142. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 513· Ιω. Τραυλός - Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 28-29· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 398.

143. Β. Καρδάσης, *Σύρος*, σ. 103-143· ο ίδιος, *Από τον ιστίου εις τον ατμόν*, σ. 19· Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 62· Ιω. Τραυλός - Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 35-38.

144. Β. Καρδάσης, *Σύρος*, σ. 190-291.

145. Β. Καρδάσης, *Σύρος*, σ. 144-189· Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 84-98· η ίδια, «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 411-414· Ιω. Τραυλός - Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 41-46.

146. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.* (εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 3).

Πίν. 8. Επαγγέλματα Σύρου (1838)

Επαγγέλματα	Δήμος Ερμούπολης		Δήμος Σύρου	
	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Γεωργοί	36	0,01	655	0,25
Ποιμένες	18	0,01	40	0,02
Τεχνίται	1.093	0,25	275	0,11
Κτηματῖαι μεγάλοι	9	0,00	40	0,02
Κτηματῖαι μικροί	1.711	0,39	830	0,32
Ἄλλοι βιομήχανοι	445	0,10	450	0,17
Ἐμποροὶ μικροί	322	0,07	170	0,07
Στρατιωτικοί	60	0,01	6	0,00
Ναυτικοί	450	0,10	25	0,01
Ἑπάλληλοι πολιτικοί	51	0,01	5	0,00
Ἑπάλληλοι στρατιωτικοί	31	0,01	17	0,00
Συγγραφεῖς	8	0,00	—	—
Διδάσκαλοι	35	0,01	—	—
Ἴατροί	8	0,00	2	0,00
Δικηγόροι	10	0,00	—	—
Πένητες ἀνίκανοὶ νὰ ἐργάζωνται	73	0,02	50	0,02
Ἱερεῖς	20	0,01	30	0,01
Σύνολο	4.380	1,00	2.595	1,00

Το περιεχόμενο του πίνακα, πράγματι αναμενόμενο, περιγράφει δύο διαφορετικές οικονομίες στην περίπτωση των γεωργών, των κτηνοτρόφων, των τεχνιτών και των ναυτικών. Ακόμη, παρατηρείται ότι οι υπάλληλοι και οι επιστήμονες συγκεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικώς στην Ερμούπολη, στοιχείο το οποίο αρμόζει στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της πόλης. Ωστόσο, τα μεγέθη που αντιστοιχούν σε δύο άλλες κατηγορίες δηλώνουν μάλλον προβλήματα αξιοπιστίας των δεδομένων παρά ό,τι άλλο: Κτηματῖαι μικροί, 1.711 στον δήμο Ερμούπολης και 830 στον δήμο Σύρου· Ἐμποροὶ μικροί, 322 και 170 αντιστοίχως. Στην πρώτη από αυτές διαπιστώνεται η απουσία συνάφειας με την οικονομία σε επίπεδο δήμου. Ὅσον αφορά στην κατηγορία των εμπόρων, παρά το γεγονός ότι η αναλογία περιγράφει την ύπαρξη μερικής συνάρτησης, εν τούτοις το μέγεθος που αντιστοιχεί στην ενδοχώρα είναι σχετικώς υψηλό. Σε αυτό το σημείο, εἶναι σκόπιμο να

στραφούμε σε κάποια μεταγενέστερα δεδομένα, του 1861¹⁴⁷. Εν προκειμένω εντοπίζονται τα κάτωθι στοιχεία: Κτηματῖαι, 48 στον δήμο Ερμούπολης και 33 στον δήμο Σύρου· Μικρέμποροι, 69 αποκλειστικώς στον δήμο Ερμούπολης. Διαπιστώνεται η ύπαρξη τελείας απόκλισης, σε σχέση με τα προηγούμενα μεγέθη. Πάντως, είναι αδύνατον να διερευνηθεί ο βαθμός αξιοπιστίας εκάστης πηγής, λαμβανομένου υπόψη μάλιστα πως τα στοιχεία του 1861, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον στην επαγγελματική σύνθεση, παρουσιάζουν πολλαπλά προβλήματα (όπως λ.χ. η μη συμπερίληψη των ναυτικών).

Ο διαφορετικός χαρακτήρας των δύο οικισμών επισημαίνεται σε διάφορα περιηγητικά κείμενα της εποχής, χωρίς να λείπουν και οι αξιολογικές αναφορές. Έτσι, ο Buchon αναφερόμενος το 1841 στους κατοίκους της *Ανω Σύρου* (το χαρακτηριστικό «Ανω» προστέθηκε μετά την ίδρυση της Ερμούπολης) σημειώνει, μεταξύ των άλλων, και τα εξής: «...ils sont très certainement les plus pauvres et les plus ignorants et les plus sales habitants de l'Archipel...»¹⁴⁸. Αργότερα, το 1845, η Χριστίνα Λυτ θα επισημάνει: «...Η Χώρα δεν ήταν τόσο όμορφη όσο φαινόταν από τη θάλασσα. Οι δρόμοι ήταν στενοί και σε μεγάλο βαθμό ακάθαρμοι...»¹⁴⁹. Περισσότερο σαφής, ως προς τις διαφορές ανάμεσα στους δύο οικισμούς, είναι η αναφορά του Γκωτιέ, το 1852: «...Η Σύρα παρουσιάζει ένα αρκετά περίεργο αντιφατικό φαινόμενο μιας πόλης που ερημώνεται και μιας άλλης που χτίζεται. Η κάτω πόλη είναι γεμάτη σκαλωσιές, πέτρες, σοβάδες που φράζουν τους δρόμους, τα σπίτια φυτρώνουν από τη μια στιγμή στην άλλη· στην άνω πόλη τα πάντα καταρρέουν, γκρεμίζονται, η ζωή αφήνει το κεφάλι και καταφεύγει στα πόδια...»¹⁵⁰. Τέλος, σε μία διαφορετική, αλλά συμπληρωματική των προηγούμενων, επισήμανση είχε ήδη προχωρήσει από το 1830 ο Edgar Quinet: «...Οι παλιοί κάτοχοι του νησιού, που ανήκουν στο λατινικό δόγμα,

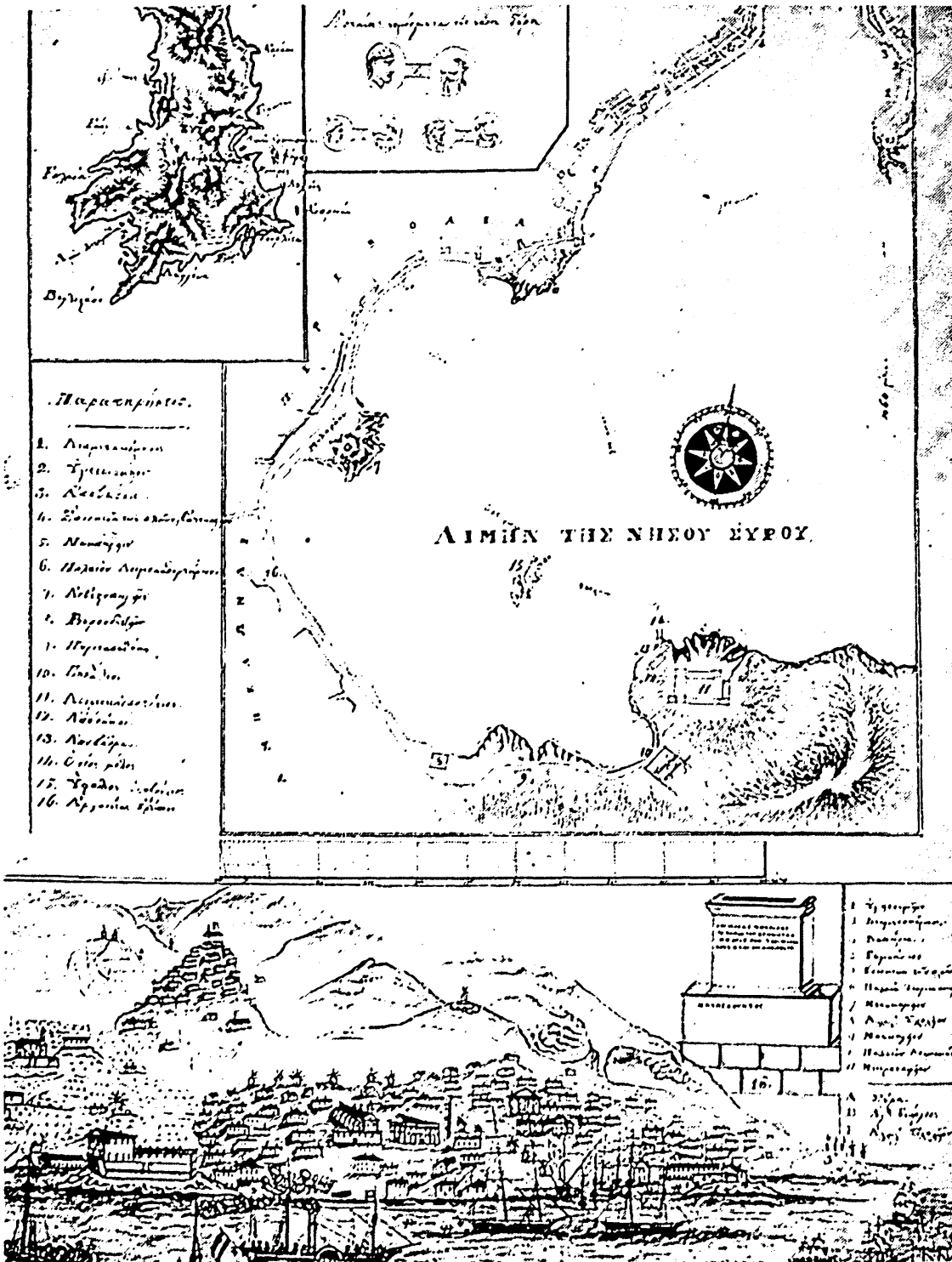
147. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862, ανατύπ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και ΕΜΝΕ, προλεγόμενα-επιμ. ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Αθήνα 1991, σ. 80-81.

148. Alexandre Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841*, Παρίσι 1911, σ. 18.

149. Χριστίνα Λυτ, *Αρμενίζοντας. Πέντε ταξίδια στο Αιγαίο 1845-1851*, Αθήνα 1999, σ. 29.

150. Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος - Νερβάλ - Γκωτιέ, πρόλ. Π. Μουλλάς, Αθήνα 1990, σ. 130. Πβ. Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκαησιακά 1815-1980*, Αθήνα 1991, σ. 131.

14. Σχέδιο Ερμούπολης - Άνω Σύρου (Λ. Ζαβός, 1840 περίπου)
[Ιω. Τραυλός - Α. Κόγκου, Ερμούπολη, Πίν. 6].

μένουν απομονωμένοι στα υψώματα και δεν έχουν καμία επικοινωνία με την καινούργια πόλη...»¹⁵¹.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή και να ερμηνευθεί η στάση της καθολικής κοινότητας, καθώς επισημαίνεται από τον Quinet, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι επί αιώνες διαμόρφωνε τη συλλογική της ταυτότητα επί τη βάση της αντιπαλότητας με τους ορθόδοξους του νησιού, αλλά και τους πέραν αυτού (το ίδιο έκαναν και οι ορθόδοξοι, εξάλλου)¹⁵². Δηλαδή, η ίδρυση της Ερμούπολης δεν εσωτερικεύθηκε ως απλή παρέμβαση στον χώρο, αλλά ως έξωθεν εισβολή του αιωνίου αντιπάλου, με παράπλευρα πολιτισμικά και κοινωνικά παρεπόμενα¹⁵³. Ο συγκεκριμένος τρόπος πρόσληψης, όπως σημειώνει και ο Quinet, κατηύθυνε τον αυτόχθονα πληθυσμό προς την εσωστρέφεια, εκδήλωση της οποίας υπήρξε, θα πρέπει να τονισθεί, και η ονοματοδοτική του συμπεριφορά: είναι χαρακτηριστικό πως επί χρόνια απέφυγε να χρησιμοποιήσει την ονομασία «Ερμούπολη», προτιμώντας το παλαιότερο σημαίνον «Γιαλός» και το νεότερο, αλλά με βάση τον καθολικό οικισμό, «Κάτω Χώρα» (ενίοτε δε απλώς «Κάτω»)¹⁵⁴.

Επιστρέφοντας στο θέμα της Ερμούπολης, επισημαίνουμε ότι στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα σημειώθηκε μία σαφής κάμψη στις εμπορικές δραστηριότητες της πόλης, για δύο κυρίως λόγους: α) εξαιτίας του ανταγωνιστικού Πειραιά, ο οποίος ως επίνειο της νέας πρωτεύουσας, από τον Δεκέμβριο του 1833, ακολούθησε τη δική του αναπτυξιακή πορεία, απορροφώντας, εκτός από τα τμήματα της οικονομικής δραστηριότητας, και κά-

151. Edgar. Quinet, *Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*, Αθήνα 1988, σ. 236. Ειδικώς για την πολεοδομία της Ερμούπολης: Ιω. Τραυλός - Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 64-71.

152. Πβ. Έφη Αβδελά, «“Ετερότητα” και “ταυτότητα”»: Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 18ος, τχ. 54, Ιαν.-Μάρτ. 1995, σ. 17-19.

153. Στ. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν τον χώρο*, Αθήνα 1990, σ. 18· Θεανώ Σ. Τερκενλή, *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1996, σ. 18, 112, 114· Φωτεινή Τσαλίκου, *Ψυχολογικά. Οι παγίδες του αυτονόητου*, Αθήνα 1994, σ. 122. Ο Γκυ Ντεμπόρ σημειώνει σχετικώς: «...Το θέαμα δεν είναι ένα σύνολο εικόνων αλλά μια κοινωνική σχέση μεταξύ προσώπων δια μέσου των εικόνων...» (Γκυ Ντεμπόρ, *Η κοινωνία του θεάματος*, Αθήνα 1972, σ. 8).

154. Αντ. Σιγάλας, *Η ελληνική καταγωγή*, σ. 294· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 398.

ποιους από τους Χιώτες της Ερμούπολης (203 νοικοκυριά έως το 1837)¹⁵⁵. β) ένεκα της χρήσης του ατμού, γενικευμένης από τη δεκαετία του 1870, η οποία συντόμευσε τον χρόνο των θαλασσιών μεταφορών και, κατά συνέπεια, υποβάθμισε τον διαμετακομιστικό ρόλο της Ερμούπολης¹⁵⁶. Η εκβιομηχάνιση που έλαβε χώρα αργότερα λειτούργησε, κατά κάποιο τρόπο, ως αντιστάθμισμα της εμπορικής κάμψης.

Το ερώτημα είναι κατά πόσον οι ανωτέρω μεταλλαγές συνδέονται με ανάλογες δημογραφικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, στο σημείο αυτό, προχωρούμε στον επόμενο πίνακα.

Πίν. 9. Πληθυσμός Σύρου (1828-1991)

Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)		
1828 ¹⁵⁷	13.805	6.402		20.207	Στον πληθυσμό της Άνω Σύρου συγκαταλέγονται 1.134 «Ερμούπολιται» πρόσφυγες. Πάντως, το τεκμήριο, όπως τουλάχιστον δημοσιεύεται από τον Αμπελά, παρουσιάζει αθροιστικά σφάλματα. Τα αναφερόμενα εδώ μεγέθη αποτελούν προϊόν διόρθωσης.
1828 ¹⁵⁸		5.725			Συμπεριλαμβάνονται 557 πρόσφυγες. Αναλυτικά στοιχεία, όπως περιέχονται στο τεκμήριο: Αυτόχθονες άρσενικοί Νυμφευμένοι 969 Χηρευμένοι 138

155. Βλ. ανωτ. στο κείμενο II, υποσημ. 19 και Β. Καρδάσης, Σύρος, σ. 99· Πολ. Ενεπεκίδης, *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμπάχερ*, Αθήνα 1994, σ. 143.

156. Χρ. Λούκος, «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αι.», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, ό.π.*, σ. 591.

157. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 600-601· Emile Kolodny, «Hermoupolis - Syra. Naissance et évolution d'une ville insulaire grecque», *Méditerranée*, no 2, avril-juin 1969, σ. 193 και στην ελληνική έκδοση «Ερμούπολις-Σύρος. Γέννησις και εξέλιξις μιας ελληνικής νησιωτικής πόλεως», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 8 (1969-1970), σ. 255.

158. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Β', Αθήναι 1983, σ. 111.

Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)		
1828 ¹⁵⁹				16.943	Νεολαία και βρέφη 1.278 Γέροντες 93 2.478 Ίδιοι θηλυκαί Νυμφευμένοι 969 Χηρευμένοι 173 Νέαι και βρέφη 1.492 Γραΐαι 56 2.690 5.168 Διαίρεσις παροίκων Νυμφευμένοι και νέοι 250 Νυμφευμένοι και νέαι 307 557
1829 ¹⁶⁰				30.000	Με βάση τη γαλλική Expédition Scientifique.
1832 ¹⁶¹	15.469	4.551		20.020	Ο αντίστοιχος αριθμός νοικοκυριών ανέρχεται σε 3.536 και 1.018, σύνολο 4.554. Δηλαδή, μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 4,37, 4,47 και 4,40 μέλη/νοικ.
1834 ¹⁶²	12.392	4.551		16.943	Αριθ. νοικοκυριών: 2.812 και 1.018, σύνολο 3.830. Μέσο μέγεθος: 4,41, 4,47 και 4,42 μέλη/νοικ. αντιστοίχως.
1836 ¹⁶³				17.572	

159. Λ. Μπίστης, «Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησης μιας εκατονταετίας 1861-1961», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 6 (1967), σ. 49.

160. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 45· Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 404.

161. *Renseignements statistiques*: Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 95.

162. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 4, 26/2/1835, *Διαίρεσις κατά δήμους του Νομού των Κυκλάδων*. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255 αντιστοίχως.

163. Fr. Strong, *Greece as a Kingdom, or a statistical description of that country from the arrival of king Otto in 1833 down to the present time*, Λονδίνο 1842, σ. 5.

Έτος	Αριθ. ψυχών				Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)	Σύνολο νησιού	
1838 ¹⁶⁴	11.923		2.878	14.801	Στο τεκμήριο εντοπίζονται ασάφειες, αναντιστοιχίες ή υπολογιστικά ενδεχομένως σφάλματα. Με κάποιες επιφυλάξεις, παρατίθενται τα αναλυτικά στοιχεία: 2.183 νοικοκυριά στον δήμο Ερμούπολης και 930 στον δήμο Σύρου (δηλαδή, μέσο μέγεθος 5,46 και 3,09 μέλη/νοικ. αντιστοίχως), σύνολο 3.113 (με μέσο 4,75 μέλη/νοικ.)· ενήλικες, 1.805 άρρενες και 2.208 θήλεις στον δήμο Ερμούπολης έναντι 1.307 και 1.161 αντιστοίχως στον δήμο Σύρου· παιδιά έως 18 ετών, 2.103 αγόρια και 2.252 κορίτσια έναντι 602 και 633· άγαμοι νέοι 18-25 ετών, 271 και 100 κατά δήμο· σύνολο 8.639 ψυχές (ενώ αναφέρονται 11.923) έναντι 3.803 (αντιστοίχως 2.878) και σε επίπεδο νησιού 12.442 ψυχές (συνεπώς 14.801 ψυχές). Σημειωτέον: ο αναφερόμενος αριθμός δημοτών ανέρχεται σε 8.973 και 4.500 κατά δήμο, σύνολο 13.473.
1842 ¹⁶⁵	11.170		3.911	15.081	Αριθ. νοικοκυριών: 2.780 στον δήμο Ερμούπολης και 965 στον δήμο Σύρου, σύνολο 3.745. Μέσο μέγεθος: 4,02, 4,05 και 4,03 μέλη/νοικ. αντιστοίχως.

164. Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π., Πληθυσμός των κατοίκων της Διοικήσεως Σύρου εν έτει 1838 (εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 3).

165. Renseignements statistiques· Κ. Κόμης, ό.π., σ. 95.

Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)		
1844 ¹⁶⁶	12.148		4.097	16.245	
1844 ¹⁶⁷	12.148				
1848 ¹⁶⁸	19.410		5.092	24.502	
1849 ¹⁶⁹	19.517		5.156	24.673	
1850 ¹⁷⁰	19.562		5.179	24.741	
1851 ¹⁷¹	19.395		5.214	24.609	
1852 ¹⁷²	19.441		5.247	24.688	Με βάση τον πίνακα των ΓΑΚ

166. Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωριών υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1846, σ. 86.

167. Ι. Δε-Κιγάλλας, «Γεωγραφική περιγραφή του νομού Κυκλάδων», Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων, έτος Β' (1848), σ. 81 [αντιγραφικό σφάλμα].

168. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., τόμ. Α', μέρος ΙΙ', Αθήναι 1974, σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα, Αθήνα 1994, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, ό.π., σ. 49· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 22, 5/8/1850, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους τών έτων 1848 και 1849, συνταχθείς διά μέν τό 1848 έτος επί τη βάσει τών υποβληθέντων παρά τών Νομαρχών απογραφικών πινάκων, διά δέ τό 1849 επί τη βάσει του πληθυσμού του 1848 και τη προσθαφαιρέσει τών κατά τό 1849 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.

169. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 435, 437· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ό.π.· ΓΑΚ. Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62, (έντυπος) Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του έτους 1850, συνταχθείς επί τη βάσει του διά του ύπ' αριθ. 22 φύλλου της έφημερίδος της Κυβερνήσεως του έτους 1850 δημοσιευθέντος πληθυσμού του 1849, και τη προσθαφαιρέσει τών κατά τό 1850, λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.

170. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 435, 437· ΓΑΚ, ό.π.

171. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 435, 437.

172. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 435, 437· Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π., σ. 250 και 150 αντιστοιχώς· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργ. Εσωτερικών, φάκ. 266, Συγκριτικός πίναξ του πληθυσμού τών δήμων κατά την στατιστικήν απογραφην τών κατοίκων και κατά τας συνεπεία της ύπ' αριθ. 64 έγκυκλιου του 1851 γενομένης καταγραφάς· Κ. Κόμης, ό.π., σ. 81.

Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)		
1853 ¹⁷³	19.981	4.671		24.652	(Οθ. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φάκ. 266) τα συγκεκριμένα μεγέθη περιλαμβάνονται στη στήλη «στατιστικοί πίνακες». Στη στήλη «Πληθυσμός κατά την υπό των επιτροπών γενομένην καταγραφήν» περιέχονται τα μεγέθη 19.981 και 4.475 αντιστοίχως (σύνολο 24.456 ψυχές). Προστίθεται επίσης η «Αύξησης» στον δήμο Ερμούπολης (540 ψυχές) και η «Μείωσις» στον δήμο Σύρου (772 ψυχές).
1854 ¹⁷⁴	19.483	4.663		24.146	Επιδημία χολέρας (11/7-31/8/1854): 166 νεκροί (94 άρρενες και 74 θήλεις). Σύμφωνα με νεότερους υπολογισμούς, ο συνολικός αριθμός νεκρών υπερέβη τους 500 [Clon Stéphanos, <i>La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique et médical</i> . Extrait de Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales, Παρίσι 1884, σ. 515· Χρ. Λούκος, «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», <i>Μνημων</i> , τόμ. 14 (1992), σ. 52-53].
1855 ¹⁷⁵	19.539	4.705		24.244	

173. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255 αντιστοίχως· *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

174. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437.

175. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 53, 22/11/1858, *Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του έτους 1856*.

Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)		
1856 ¹⁷⁶	16.830	4.144		20.974	
1861 ¹⁷⁷	18.511	4.567	400	23.478	Αναλυτικά στοιχεία: στην πόλη της Ερμούπολης 8.651 δημότες, 6.895 ετεροδημότες, 290 «Έλληνες μη καταγεγραμμένοι Δημόται» και 2.675 αλλοδαποί στον δήμο Σύρου 3.399 δημότες, 751 ετεροδημότες και 414 αλλοδαποί (σύνολο 4.567 αντί του αναφερομένου 4.564). Ο πληθυσμός των 400 ψυχών που περιέχεται εδώ στη στήλη «χωριά» ανήκει στην περιφέρεια της Ερμούπολης. Σύνθεση κατά φύλο: Ερμούπολη, 8.851 άρρενες έναντι 9.088 θηλέων· Σύρος, 2.351 έναντι 2.216· σύνολο νησιού 23.478 ψυχές αντί του αναφερομένου 22.506 (έστω 23.078, εάν εξαιρεθεί το 400 των χωριών).
1870 ¹⁷⁸	20.996	4.914	570	26.480	Ο πληθυσμός των χωριών αφορά στην ενδοχώρα του δήμου

176. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, σ. 22· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255. Σε άλλα δημοσιεύματα εντοπίζεται σφάλμα στο μέγεθος του δήμου Σύρου: 8.723 (σύνολο 25.553) αντί του ορθού 4.144. Σχετικώς: Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 26· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49.

177. Στατιστική της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 14, 22, 30· Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 35· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, εν Αθήναις 1867, ανατύπ. Καραβίας 1980, σ. 30· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωριών υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1863, σ. 96.

178. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 46· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· Θεμ. Ιωαννίδης, *Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος*, εν Πάτραις 1871, σ. 100.

Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)		
1879 ¹⁷⁹	21.540	4.398	1.008	26.946	Σύρος, όπως και στις επόμενες περιπτώσεις· εξαιρείται ο πληθυσμός της Γυάρος, μέγεθος στο οποίο, όπως επίσης σε κάποια υπολογιστικά σφάλματα και παρατυπίες, οφείλονται διάφορες αποκλίσεις ανάμεσα στα χρησιμοποιούμενα εδώ δημοσιεύματα. Κατά τον Θεμ. Ιωαννίδη: στον δήμο Ερμούπολης 20.996 κάτοικοι αλλά 11.313 δημότες, ενώ στον δήμο Σύρου 5.484 και 4.189 αντιστοίχως.
1889 ¹⁸⁰	22.104	8.296	1.173	31.573	Σύνθεση κατά φύλο: στον δήμο Ερμούπολης, 10.716 άρρενες και 10.824 θήλεις· στο δήμο Σύρου, 2.775 και 2.631 αντιστοίχως.
1896 ¹⁸¹	18.760	3.605	5.391	27.756	
1907 ¹⁸²	18.132	2.652	6.541	27.325	Σύνθεση κατά φύλο: στον δήμο

179. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 86· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· M.B. Girard, *La Grèce en 1883*, Παρίσι 1884, σ. 38.

180. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 152· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· Ιω. Νουχάκης, *Νέος χωρογραφικός πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών*, εν Αθήναις 1890, σ. 244-245· Υπουργείον Εσωτερικών -Διεύθυνσις Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Α'*, εν Αθήναις 1890, σ. 105.

181. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 220· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 435, 437· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 782-784· *Ελλάς, ό.π.*, σ. 540.

182. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 308· Υπουργείον των Εσωτερικών, *Απογραφή του πληθυ-*

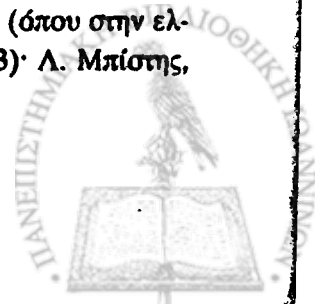

Έτος	Αριθ. ψυχών				Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)	Σύνολο νησιού	
1920 ¹⁸³	18.663	2.368	3.565	24.596	Ερμούπολης, 8.407 άρρενες και 9.725 θήλειες· στον δήμο Σύρου, 4.603 και 4.615 αντιστοίχως [σύν. 27.350 αντί 27.325].
1928 ¹⁸⁴	21.416	2.298	3.949	27.663	Μέρος της πληθυσμιακής αύξησης, ειδικώς της Ερμούπολης, οφείλεται στην εγκατάσταση προσφύγων. Σε ανέκδοτη αναλυτική απογραφή, αποκείμενη στα Αρχεία Νομού Κυκλάδων, περιλαμβάνονται εν συνόλω 2.169 νοικοκυριά, περικλείοντα 7.805 ψυχές [ΓΑΚ-ΑΝΚ, Μητρώων προσφύγων Σύρου Χρ. Λούκος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη. Πρώτες υποθέσεις μιας έρευνας για τα προβλήματα εγκατάστασης και ενσωμάτωσης», <i>Επιστημονικό Συμπόσιο, ό.π., σ. 203</i>], αλλά στο «Δημοτολόγιον προσφύγων του Δήμου Έρμουπόλεως», των ιδίων Αρχείων, περιέχονται μό-

σμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907. Μέρος δεύτερον - Πίνακες αριθμητικοί. Α΄ Πληθυσμός πραγματικός, εν Αθήναις 1908, σ. 156-157· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π., σ. 435, 437*· Λ. Μπίστης, *ό.π., σ. 49*· Ε. Kolodny, *ό.π., σ. 193 και 255*.

183. ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως δήμων και κοινοτήτων*, τόμ. 28, *Νομός Κυκλάδων*, Αθήναι Ιούλιος 1962, σ. 260-263, 268-279· Ε. Kolodny, *ό.π., σ. 193 και 255*· Λ. Μπίστης, *ό.π., σ. 49*· Γ. Γιαγκάκης, *Δημογραφικά Κυκλάδων 1821-1971*, Αθήναι 1978, Πίν. 6.

184. ΚΕΔΚΕ, *ό.π., σ. 260-263, 268-279*· Ε. Kolodny, *ό.π., σ. 193 και 255* (όπου στην ελληνική έκδοση ο συνολικός πληθυσμός αναγράφεται ως 27.664 αντί 27.663)· Λ. Μπίστης, *ό.π., σ. 49*· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π., Πίν. 6*.

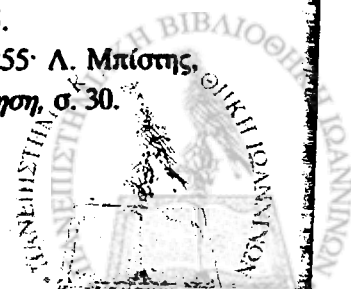
Έτος	Αριθ. ψυχών			Σύνολο νησιού	Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις																				
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)																						
					λις 5.104 ψυχές [Χρ. Λούκος, <i>ό.π.</i>, σ. 204]. Επιπλέον, στη γενική απογραφή προσφύγων, δημοσιευμένη το 1923, τα μεγέθη είναι παρεμφερή, αν και οπωσδήποτε μεγαλύτερα από το τελευταίο: <table border="1"> <thead> <tr> <th></th> <th>Άρρενες</th> <th>Θήλεις</th> <th>Σύνολο</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Ερμούπολη</td> <td>2.160</td> <td>3.258</td> <td>5.418</td> </tr> <tr> <td>Άνω Μεριά</td> <td>4</td> <td>12</td> <td>16</td> </tr> <tr> <td>(Άνω) Σύρος</td> <td>80</td> <td>125</td> <td>205</td> </tr> <tr> <td>Σύνολο</td> <td>2.244</td> <td>3.395</td> <td>5.639</td> </tr> </tbody> </table> Σχετικώς: Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως - Τμήμα Στατιστικής, <i>Απογραφή προσφύγων διενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923</i>, εν Αθήναις 1923, σ. 30. Ακόμη μικρότερα μεγέθη εντοπίζονται στην απογραφή του 1928: στο σύνολο των Κυκλάδων αναφέρονται μόλις 4.782 πρόσφυγες· οι περισσότεροι, πάντως, από αυτούς (3.032, ποσοστό 63,40%) εμφανίζονται εγκαταστημένοι στην Ερμούπολη (το 14,16% του συνολικού πληθυσμού της). Σχετικώς: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, <i>Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1930</i>, σ. 39-40. Στην ίδια απογραφή περιέχονται, εκτός των άλλων, και αναλυτικά στοιχεία για τη θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού. Ειδικώς για τους καθολικούς: στο σύνολο των Κυκλάδων 10.994 (το 8,48% του συνολικού πληθυσμού).		Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο	Ερμούπολη	2.160	3.258	5.418	Άνω Μεριά	4	12	16	(Άνω) Σύρος	80	125	205	Σύνολο	2.244	3.395	5.639
	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο																						
Ερμούπολη	2.160	3.258	5.418																						
Άνω Μεριά	4	12	16																						
(Άνω) Σύρος	80	125	205																						
Σύνολο	2.244	3.395	5.639																						

Έτος	Αριθ. ψυχών				Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)	Σύνολο νησιού	
1940 ¹⁸⁵	18.925	2.732	4.264	25.921	σμού)· στην επαρχία Σύρου 6.818 (το 21,18% αντιστοίχως)· στην Ερμούπολη 1.367 (το 6,38%). Σχετικώς: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, <i>Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόπος γεννήσεως - Θρησκεία και Γλώσσα - Υψηλότητα</i> , εν Αθήναις 1935, Πίν. 5, 6, 7. Πάντως, ειδικώς στη Σύρο πρέπει να σημειώθηκε κάποια κάμψη του καθολικού πληθυσμού, από τις αρχές του 20ού αιώνα, εξαιτίας μετακίνησης: στα δημοτολόγια της Νάξου αναφέρονται πολιτογραφήσεις Συριανών καθολικού δόγματος, στοιχείο το οποίο αποτελεί ενδεχομένως ένδειξη μίας μεγαλύτερης σε έκταση εγκατάστασης (ΔΝ, <i>Παλαιά δημοτολόγια</i>).
1951 ¹⁸⁶	16.971	2.069	4.090	23.130	Εδώ διαπιστώνεται η γενική δημογραφική κάμψη, παρεπόμενων κακουχιών της κατοχικής περιόδου. Ένας σημαντικός παράγων απωλειών υπήρξε η αστία, που οδήγησε στον θάνατο 300.000 περίπου (κατά άλλη

185. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 260-263, 268-279· E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255.

186. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 260-263, 268-279· E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· Λ. Μπίσιης, *ό.π.*, σ. 49· Γ. Γιαγκάκης, *Δημογραφικά*, Πίν. 7· ο ίδιος, *Συστηματική θεώρηση*, σ. 30.

Έτος	Αριθ. ψυχών				Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Ανω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)	Σύνολο νησιού	
					προσέγγιση 100.000) άτομα συνολικώς. Ειδικώς στη Σύρο, το φαινόμενο παρουσίασε έξαρση από τον Σεπτέμβριο του 1941 έως τον Ιούνιο του 1942· κατά τα έτη αυτά η φυσική εξέλιξη σημείωσε αρνητικό πρόσημο (-654 και -1.964 αντιστοίχως), εφόσον 524 και 326 γεννήσεις συνέπεσαν με 1.178 και 2.290 αποβιώσεις. Περισσότερο επλήγη η Ερμούπολη, με 1.293 γεννήσεις έναντι 3.630 αποβιώσεων στο διάστημα 1939-1944. Το στοιχείο αυτό διευκόλυνε το στερεότυπο (κοινό και στην Τήνο, απ' όσον γνωρίζουμε), ότι οι καθολικοί, σε σύγκριση με τους ορθοδόξους, έτυχαν καλύτερης μεταχείρισης από τις κατοχικές αρχές. Παρά ταύτα, καθώς φαίνεται, η διαφορά οφείλεται στην πρόσβαση που είχε (και έχει) ο καθολικός πληθυσμός στην αγροτική ενδοχώρα, εν αντιθέσει προς τον αστικό πληθυσμό της Ερμούπολης. Σχετικώς: Κ. Καλλιγιάς, «Οι θυσίες και οι απώλειες του ελληνισμού κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο», <i>Επιστημονικό Συμπόσιο "Η Ελλάδα του '40"</i>, 19 και 20 Απριλίου 1991, Αθήνα 1993, σ. 13, 16· Χάγκεν Φλάισερ, <i>Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944</i>, τόμ. 1, Αθήνα 1989, σ. 195-196· Δ. Βαρθαλίτης, «Η κίνηση του πληθυσμού της Σύ-

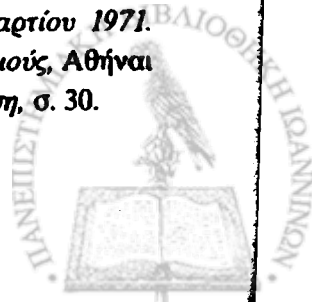

Έτος	Αριθ. ψυχών				Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)	Σύνολο νησιού	
1961 ¹⁸⁷	14.405	1.773	3.395	19.573	ρας κατά την Κατοχή», <i>Συριανά Γράμματα</i> , τχ. 15, Ιούλ. 1991, σ. 251-252· Δημ. Χάλαρης, <i>Τα Κατοχικά</i> , τόμ. Α', Αθήνα-Σύρος 1997, σ. 160-184· Χρ. Λούκος, «Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες», <i>Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού</i> , τόμ. 1, <i>Μνήμη Ελευθερίου Πρεβελάκη</i> , Αθήνα 1998, σ. 191-192· ο ίδιος, «Τα δημογραφικά της Κατοχής». <i>Αρχειοτάξιο</i> , τόμ. 3, Μάιος 2001, σ. 91-92. Στην απογραφή του 1951 περιέχονται κάποια γενικά στοιχεία αναφορικούς με τον καθολικό πληθυσμό, άξια μνείας: σύνολο χώρας 28.430, εκ των οποίων 24.965 ελληνόφωνοι· καθολικοί Κυκλάδων 11.366 (το 40% του συνόλου), οι 11.307 ελληνόφωνοι. Σχετικώς: <i>Αποτελέσματα της Απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951</i> , τόμ. II, <i>Πίνακες Δημογραφικών και Κοινωνικών χαρακτηριστικών του Πληθυσμού</i> , εν Αθήναις 1958, Πίν. 7.
1971 ¹⁸⁸	13.502	1.671	3.469	18.642	

187. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 260-263, 268-279· Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 193 και 255· Α. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Γ. Γιαγκάκης, *Δημογραφικά*, Πίν. 7· ο ίδιος, *Συστηματική θεώρηση*, σ. 30.

188. ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς*, Αθήναι 1972, σ. 116· Γ. Γιαγκάκης, *Δημογραφικά*, Πίν. 7· ο ίδιος, *Συστηματική θεώρηση*, σ. 30.

Έτος	Αριθ. ψυχών				Άλλα στοιχεία- Παρατηρήσεις
	Ερμούπολη πόλη-δήμος	Άνω Σύρος πόλη	Χωριά (εξαιρείται η Γυάρος)	Σύνολο νησιού	
1981 ¹⁸⁹	13.876	1.689	4.103	19.668	
1991 ¹⁹⁰	13.030	1.652	5.188	19.870	Σήμερα οι έλληνες καθολικοί υπολογίζονται σε 45-50.000. Εάν συμπεριληφθούν οι ξένοι μετανάστες, με κυριότερους τους Πολωνούς (60.000-80.000) και τους Φιλιπινέζους (45.000· έως το 1994, 21.084 Φιλιπινέζοι είχαν άδεια παραμονής), το σύνολο των καθολικών που διαμένει στην Ελλάδα κυμαίνεται μεταξύ 200 και 300 χιλιάδων [εφημ. <i>Ελευθεροτυπία</i> , 29/12/1998, σ. 45· <i>αυτ.</i> , 4/10/2000, σ. 42 και 6/5/2001, σ. 49· Leodinito Y. Cañete, «Η φιλιπινέζικη κοινότητα στην Ελλάδα στο τέλος του 20ού αιώνα», Αθ. Μαρθάκης – Δ. Παρσάνογλου – Μ. Παύλου (επιμ.), <i>Μετανάστες στην Ελλάδα</i> , Αθήνα 2001, σ. 283].

Στον πίνακα δεσπόζουν οι μη στρογγυλοί αριθμοί, ένδειξη αξιοπιστίας συνήθως· παραλλήλως, όμως, δεν λείπουν οι διακυμάνσεις, στοιχείο το οποίο οδηγεί σε σκεπτικισμό ως προς την αρχική εντύπωση¹⁹¹. Πάντως, ένα τμήμα τουλάχιστον των αυξομειώσεων πρέπει να οφείλεται στις πληθυσμιακές μετακινήσεις: ειδικώς στην Ερμούπολη πρόκειται για παρεπόμενο

189. ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς*, Αθήνα 1972, σ. 116· Γ. Γιαγκάκης, *Δημογραφικά*, Πίν. 7· ο ίδιος, *Συστηματική θεώρηση*, σ. 30.

190. ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991 κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς*, Αθήνα 1994, σ. 150.

191. Βλ. ανωτ. υποσημ. 55 και Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 28 κ.ε.

της διαδικασίας πύκνωσης και, εν συνεχεία, αποπύκνωσης του πληθυσμού· στην ενδοχώρα, όμως, το φαινόμενο συνδέεται ενδεχομένως, έστω εν μέρει, και με τον εκάστοτε τρόπο καταγραφής-κατανομής του δημογραφικού δυναμικού στις επιμέρους ενότητες (Άνω Σύρος - Χωριά).

Καθώς παρατηρείται, από το 1828 ο καθολικός πληθυσμός είχε ήδη μετατραπεί σε μειονότητα: οι κάτοικοι της Ερμούπολης αποτελούσαν το 68,32% του συνόλου έναντι μόλις 31,68% (εκ του οποίου μάλιστα το 5,61% αφορούσε σε «Ερμούπολίτες») στην Άνω Σύρο. Εν συνεχεία, για το σύνολο του πληθυσμού διαπιστώνεται κλιμακωτή αύξηση έως το 1889, οπότε ακολούθησε αντίστροφη πορεία, προφανώς εξαιτίας της οικονομικής κάμψης¹⁹². Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης υπολογίζεται σε 7,34‰· εδώ, το ύψος του δείκτη καταδεικνύει τη συνεχή έλευση επήλυδων, στο πλαίσιο αναζήτησης οικονομικών ευκαιριών¹⁹³. Εν τούτοις, διαπιστώνονται επιμέρους διαφοροποιήσεις: 7,75‰ στην Ερμούπολη αλλά 6,44‰ στην ενδοχώρα. Βέβαια, στη δεύτερη περίπτωση οι υπολογισμοί εδράζονται ενδεχομένως σε ελλιπή στοιχεία, έστω κατά ένα μικρό βαθμό, δεδομένου ότι το μέγεθος που περικλείουν τα χωριά αναφέρεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1861. Πάντως, εν συνεχεία, τα χωριά παρουσίασαν αξιοσημείωτο ρυθμό ανάπτυξης, αντλώντας, κατά τα φαινόμενα, από το διαρκώς συρρικνούμενο πληθυσμιακό κεφάλαιο της Άνω Σύρου, αν και κάποιο ρόλο, ως προς το τελευταίο, πρέπει να έπαιξε επίσης η μικρή, έστω, μετακίνηση καθολικών προς την Ερμούπολη¹⁹⁴. Έτσι, ενώ αρχικώς, το 1861, τα χωριά περιείχαν μόλις το 1,70% του συνολικού πληθυσμού (έναντι 19,45% στην Άνω Σύρο), το 1896 η αναλογία είχε ήδη ανέλθει στο 19,42% (έναντι 12,99% αντιστοίχως). Οι εν λόγω τάσεις εμφανίζονται ολοκληρωμένες στα δεδομένα του 1991, όπου η συμμετοχή κατά ενότητα ανέρχεται στο 26,11% έναντι μόλις 8,31%. Ως συμπλήρωμα των τελευταίων διαπιστώσεων, υπολογίζεται η ετήσια μεταβολή για το διάστημα 1861-1991, κατά επιμέρους πληθυσμιακό σύνολο. Το αποτέλεσμα είναι ανάλογο: σημαντική αύξηση (κατά 19,91‰) στα χωριά, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες συγκεντρώσεις. Ως προς το δεύτερο σκέλος, η μεγαλύτερη μείωση παρατηρείται στην Άνω Σύρο (κατά 7,8‰), ενώ στην Ερμούπολη καταλαμβάνει κατώτερη κλίμακα (κατά 2,7‰). Ας συμπληρώσουμε την εικόνα, σημειώνοντας ότι σε επίπεδο συ-

192. Βλ. ανωτ. υποσημ. 155, 156.

193. Βλ. ανωτ. υποσημ. 70, 120.

194. E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 192 και 254-255.

νόλου ο αρνητικός δείκτης είναι ακόμη μικρότερος, μόλις κατά 1,3%· εδώ είναι προφανής η συμβολή της θετικής εξέλιξης που σημειώθηκε στα χωριά του νησιού.

Συνεχίζουμε με μία άλλου τύπου αξιοποίηση των δεδομένων: πρόκειται για διερεύνηση της δημογραφικής εξέλιξης, σε συνάφεια με συγκυριακούς παράγοντες. Κατ' αρχάς, εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στην επιδημία χολέρας του 1854¹⁹⁵. Η σύγκριση των μεγεθών που αντιστοιχούν στο συγκεκριμένο έτος με αυτά του 1853 επικυρώνει τα ήδη γνωστά περί ανθρωπίνων απωλειών. Πράγματι, διαπιστώνεται γενική πληθυσμιακή μείωση (κατά 2,05%), με ανάλογο ποσοστό στην Ερμούπολη (κατά 2,5%) και στα χωριά του νησιού (κατά 2,05%). Εν τούτοις, στην Άνω Σύρο υπολογίζονται ασήμαντες απώλειες (μόλις κατά 0,17%). Κοντολογίς, τουλάχιστον ως προς την Ερμούπολη παρατηρείται ότι οι ενδείξεις του πίνακα συμπίπτουν εν πολλοίς με την εξέλιξη της επιδημίας. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα, η εισροή προσφύγων κατά την Κρητική Επανάσταση 1866-1869, και κυρίως μετά τη λήξη της, είχε θετικές επιδράσεις¹⁹⁶. Από τη σύγκριση των στοιχείων του 1870 με αυτά του 1861 προκύπτει γενική αύξηση κατά 12,79%. Το θετικό πρόσημο εντοπίζεται τόσο στην Ερμούπολη (13,42%) όσο και στην Άνω Σύρο, αν και λιγότερο σε αυτή (7,60%). Πάντως, το πληθυσμιακό κεφάλαιο της τελευταίας φαίνεται πως αποτέλεσε τον κύριο τροφοδότη των χωριών, στα οποία η αύξηση υπήρξε πράγματι θεαματική (42,5%). Ανάλογα αποτελέσματα κόμισε και η εγκατάσταση προσφύγων κατά το 1922¹⁹⁷, καθώς συνάγεται από τη συσχέτιση των δεδομένων του 1928 με τα αντίστοιχα του 1920. Οι υπολογισμοί οδηγούν σε μία γενική αύξηση κατά 12,47%, ενώ ειδικώς στην Ερμούπολη κείται σε υψηλότερη κλίμακα (14,75%). Όσον αφορά στην Άνω Σύρο και στα χωριά του νησιού, για μία ακόμη φορά αναδεικνύεται η μεταξύ τους αρνητική συνάφεια, εφόσον η μείωση (κατά 2,96%) στην πρώτη περίπτωση αντιστοιχεί σε μία σχετικώς θεαματική αύξηση στα χωριά (κατά 10,77%)· εδώ, πάντως, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η μετακίνηση καθολικών προς την Ερμούπολη, τη Νάξο ή και πέραν αυτών¹⁹⁸. Τέλος, από τη σύγκριση των μεγεθών του 1951 με τα

195. Βλ. ανωτ. Πίν. 9, σχόλια για το έτος 1854.

196. Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 781· Κ. Παπαδάκης, «Το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου και η Επανάσταση των Κρητικών 1866-1869», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 4, Οκτ. 1988, σ. 368-373.

197. Βλ. ανωτ. Πίν. 9, σχόλια για το έτος 1928.

198. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 192 και 254-255· βλ. ανωτ. Πίν. 9, σχόλια για το έτος 1928.

αντίστοιχα του 1940 επικυρώνονται οι ανθρώπινες απώλειες της Κατοχής, στις οποίες έχει ήδη γίνει αναφορά¹⁹⁹. Αναλυτικότερα, προκύπτει γενική μείωση κατά 10,77%, με ισοδύναμο περίπου ποσοστό στην Ερμούπολη (10,33%). Ειδικώς, πάντως, στην Άνω Σύρο, η υπερβολική μείωση που παρατηρείται (24,27%) συνδέεται μάλλον με την εκροή, κατά κύριο λόγο προς τα χωριά, όπου η αρνητική εξέλιξη υπολογίζεται μόλις σε 4,08%, και δευτερευόντως προς την Ερμούπολη· εξάλλου, καθώς είναι γνωστό, οι απώλειες της ενδοχώρας υπήρξαν σχετικώς αμελητέες²⁰⁰.

Η εν συνεχεία εξέλιξη συνοψίζεται ως εξής: διαπιστώνονται γενικώς αρνητικές τάσεις, διόλου ισοϋψείς, όμως, προς τις εντοπιζόμενες σε άλλες νησιωτικές ή ορεινές περιοχές του ελληνικού χώρου, στις οποίες παρατηρήθηκε ένα ογκώδες πράγματι μεταναστευτικό ρεύμα κατά τη μεταπολεμική περίοδο²⁰¹. Μερική, έστω, εξαίρεση αποτελούν και εδώ τα χωριά του νησιού, στα οποία διαπιστώνονται αυξητικές τάσεις, από τη δεκαετία του 1970 και εξής. Πάντως, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα απογραφικά μεγέθη περιγράφουν ελλιπώς τα (σύνθετα) κοινωνικά φαινόμενα, αναδεικνύοντας περιοριστικώς μόνο κάποιες από τις πλευρές τους, κρίνεται σκόπιμο να διατυπωθεί εδώ η ακόλουθη επισήμανση: παρά την ασήμαντη παρουσία τους κατά το παρελθόν, σήμερα πολυάριθμοι καθολικοί διαθέτουν επιχειρήσεις ή ασκούν κάποιο άλλο επάγγελμα στην Ερμούπολη, διαμένοντας, όμως, στην Άνω Σύρο (ή στα καθολικά χωριά), όπου και απογράφονται²⁰². Εξάλλου, το φαινόμενο παρουσιάζει ευρύτατη διάδοση τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και πέραν αυτής.

Τέλος, στο περιεχόμενο του πίνακα συγκαταλέγονται επίσης κάποια επιμέρους στοιχεία δημογραφικού ενδιαφέροντος. Κατ' αρχήν, ως προς την κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού παρατηρείται ότι ειδικώς στους κατοίκους της Ερμούπολης δεσπόζει αριθμητικώς το γυναικείο φύλο, στα δεδομένα των ετών 1838, 1861, 1879 και 1907 (έστω, με τη μερική εξαίρεση αυτών του 1889): δηλαδή, διαπιστώνεται σύγκλιση του συγκεκριμένου παραδείγματος προς τα αντίστοιχα άλλων νησιωτικών περιοχών²⁰³. Οφείλου-

199. Βλ. ανωτ. Πίν. 9, σχόλια για το έτος 1951.

200. *Αντ.*

201. Κ. Κόμης, «Μικρονησιωτικά: το παράδειγμα των Πεταλιών», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΖ', τχ. 1 (1998), σ. 232-233, όπου εκτενής σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, εδώ Αντί Εισαγωγής, υποσημ. 325-343.

202. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 192 και 254.

203. Βλ. ανωτ. στο κείμενο II, Πίν. 3 και υποσημ. 94.

με δε να σημειώσουμε ότι ανάλογη σύνθεση ανιχνεύεται επίσης στους πρόσφυγες που εισέρρευσαν το 1922 στο νησί, αν και αυτό ισχύει κατά κανόνα στους προσφυγικούς πληθυσμούς²⁰⁴. Παρ' όλα αυτά, τα στοιχεία τα οποία αναφέρονται στον καθολικό πληθυσμό χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις: ενώ στις απογραφές των ετών 1828 και 1907 αλλά και στα δεδομένα του 1838 (ειδικώς στην κατηγορία των ενηλίκων) κυριαρχεί αριθμητικώς το γυναικείο φύλο, αντιθέτως τόσο στα δεδομένα του 1838 (εν προκειμένω στον παιδικό πληθυσμό) όσο και στις απογραφές των ετών 1861, 1879 και 1889 δεσπόζουν οι άρρενες.

Ένα άλλο στοιχείο, άξιο ιδιαίτερης μνείας, είναι η σημαντική αριθμητική διαφορά ανάμεσα στον νόμιμο (πολιτογραφημένο) και τον πραγματικό πληθυσμό. Ειδικώς στην Ερμούπολη, ο πραγματικός πληθυσμός εμφανίζεται κατά πολύ μεγαλύτερος του νομίμου, στα δεδομένα του 1838 και στις απογραφές των ετών 1861 και 1870· προφανώς, πρόκειται για απόρροια της διαρκούς πληθυσμιακής εισροής, εφόσον η χρονική στιγμή άφιξης των νεήλυδων προηγήθηκε της καταγραφής τους στο δημοτολόγιο. Πάντως, η συγκεκριμένη διάσταση εντοπίζεται επίσης στον δήμο Σύρου, αν και σε μικρότερη κλίμακα, στις απογραφές των ετών 1852, 1861 και 1870.

Συνοψίζοντας τα όσα αναφέρθηκαν στις τελευταίες παραγράφους, σημειώνουμε τούτο: η Ερμούπολη υπήρξε προϊόν πολεμικών συγκυριών, με διαφορετικά λόγια ένα εκ του μηδενός συσταθέν αστικό μόρφωμα και από άλλη άποψη, στην εξέλιξή της, μία πόλη χωρίς αγροτική ενδοχώρα ή καλύτερα αποκομμένη από αυτή²⁰⁵. Από την πλευρά των αυτοχθόνων τώρα, η δημιουργία της πόλης αποτέλεσε από μόνη της μία «παρατυπία», την πληθυσμιακή βαρύτητα της οποίας περιγράφει με σαφήνεια το περιεχόμενο του τελευταίου πίνακα. Το ίδιο το γεγονός, ωστόσο, δεν ήταν παρά ένα από τα συμπτώματα των διεργασιών, στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, με αφετηρία την έναρξη της Επανάστασης. Το ιδεολογικό περιεχόμενο της τελευταίας, ως βασικό κριτήριο, είναι δυνατόν να οδηγήσει σε επαρκείς ερμηνείες των διαφόρων, και παραλλήλων, εντάσεων που δημιούργησε ή, απλώς, έφερε στην επιφάνεια, στις οποίες, βέβαια, συγκαταλέγεται και το αρνητικό κλίμα, στην όποια εκδοχή του, εις βάρος του καθολικού πληθυσμού²⁰⁶.

204. *Αυτ.*, υποσημ. 131.

205. E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 192-193 και 256.

206. Βλ. *ανωτ.* υποσημ. 134-136.

Οι διεργασίες και τα παρεπόμενα της Επανάστασης ανέτρεψαν ισοροπίες αιώνων, τόσο ανάμεσα στον κυριαρχούμενο πληθυσμό και την οθωμανική εξουσία όσο και ανάμεσα στην Εκκλησία του ελλαδικού χώρου και το Οικουμενικό Πατριαρχείο²⁰⁷. Παραλείποντας τα αυτονόητα, αξίζει να επισημάνουμε πως η τοπική Εκκλησία, με τη συμμετοχή της στην Επανάσταση, οδηγήθηκε σε διάσταση με το Πατριαρχείο· το τελευταίο, ως μηχανισμός ελέγχου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, από την έναρξη των συγκρούσεων, με διάφορες εγκυκλίους προσπάθησε να μεταπείσει τους μετέχοντες στο εγχείρημα, ώστε να δηλώσουν υποταγή («...έπιστηριζόμενοι εις τὴν εὐσπλαχνίαν τοῦ κραταιοτάτου ἡμῶν βασιλέως...»)²⁰⁸.

Η συμμετοχή του κλήρου (αλλά και κάποιων εκκλησιαστικών αυθεντιών) στις επαναστατικές διαδικασίες επέδρασε αναλόγως τόσο στο επίπεδο των συλλογικών συμπεριφορών όσο και σε αυτό των ιδεολογικών διαμορφώσεων. Εξυπακούεται, όμως, ότι σε κάθε περίπτωση τα φαινόμενα δεν εξελίχθηκαν ερήμην των ήδη σχηματισμένων στερεοτύπων, από την προηγηθείσα οθωμανική εποχή. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται οι ακρότητες των στρατευμάτων της Επανάστασης, όπως η γνωστή επιδρομή ενα-

207. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 161, 327· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σ. 468 κ.ε.· Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα 2000, σ. 44· Ν. Θεοτοκάς, *Η ορθόδοξος ανατολική εκκλησία*, σ. 18· ο ίδιος, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 9, τχ. 17, Δεκ. 1992, σ. 348· ο ίδιος, «Το παλίμψηστο της εθνικής μνήμης», εφημ. *Η Εποχή*, 23/3/1997, σ. 19· Σία Αναγνωστοπούλου, «Ελληνικότητα και Ορθοδοξία. Η πραγματική ιστορική σχέση τους και τα σύγχρονα μνθεύματα», εφημ. *Η Αυγή*, 4/6/2000, σ. 24-25.

208. Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, «Εγκύκλιοι (Αύγ. 1821-Ιαν. 1822) του Οικουμενικού Πατριάρχη Ευγενίου Β' περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τόμ. 2 (2000), σ. 19-43, το απόσπασμα σ. 37· Βάσος Τσιμπιδάρος, *Το 1821 χωρίς δάφνες και στέφανα*, Αθήνα 2001, σ. 31, 33-38. Βλ. επίσης ανωτ. υποσημ. 207. Γενικώς για το Πατριαρχείο: Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17ος-αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 40-42, 124-131, 198-199, 364· Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, Αθήνα 1992, κυρίως σ. 24-27, 180, 189-190· Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης συγχρόνου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Αθήνα 2002, σ. 73-74, 240-241· Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα 2000, σ. 59-60· Λ. Διβάνη, *ό.π.*, σ. 40-44· Σ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*

ντίον της Σύρου²⁰⁹ και η μαζική εξόντωση Εβραίων (στην Τρίπολη και στο Αργίνο)²¹⁰ αλλά και αμάχων μουσουλμάνων²¹¹.

Πάντως, στη διάρκεια της Επανάστασης, η Εκκλησία παγίωσε και ενίσχυσε τη θέση της στο εσωτερικό της κοινωνίας και δημιούργησε ευνοϊκούς όρους για τον ρόλο της στο υπό διαμόρφωση κράτος. Έτσι, άπαντα τα επαναστατικά συντάγματα, παρά τις αναμφισβήτητες επιρροές τους από τον γαλλικό Διαφωτισμό, όριζαν σαφώς ότι «Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας»²¹². Εν τούτοις, η πλήρης χειραφέτηση συντελέσθηκε με το διάταγμα της 23ης Ιουλίου / 4ης Αυγούστου 1833, οπότε η Ελλαδική Εκκλησία ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη²¹³. Η εξέλιξη αυτή, ισοδύναμη με «κρατικοποίηση» (και όχι «εθνικοποίηση») της Εκκλησίας, επέτεινε τη διαδικασία εκκοσμίκευσης και ενίσχυσε τους δεσμούς με το κράτος και την υπό διαμόρφωση εθνικιστική ιδεολογία· ως τονισθεί, οι επιρροές στους δύο

209. Βλ. ανωτ. υποσημ. 134-136.

210. Λύσανδρος Π. Παπανικολάου, *Αθέατες πλευρές της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1997, σ. 31· Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της ελληνικής Επανάστασης*, τόμ. Α', Αθήνα 1973, σ. 229· Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, Ηγεσία, Τακτική, Ήθη, Ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 163-164· Nicholas P. Stavroulakis – Timothy J. Devinney, *Jewish sites and Synagogues in Greece*, Αθήνα 1992, σ. 266, 269· Γ. Μαργαρίτης, «Ελληνικός αντισημιτισμός: μια περιήγηση, 1821, 1891, 1931», *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επιστημονικό Συμπόσιο (3 και 4 Απρ. 1998)*, Αθήνα 1999, σ. 18· Νίκος Αλεξίου, «Η σφαγή των Εβραίων στο Βραχώρι το 1821», *Contact*, τχ. 2, Αθήνα-Αργίνο Ιούλιος 2001, σ. 16-20.

211. Α. Π. Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 31· Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 169-170.

212. Α. Παπαρίζος, *ό.π.*, σ. 90-93· *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952. Αλεξάνδρου Σβώλου, Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 65, 79, 93, 111. Πβ. Κώστας Βεργόπουλος, «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 2, Σεπτ. 1990, κυρίως σ. 87-88· Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 468-469.

213. Π. Κονόρτας, *ό.π.*, σ. 228-229· Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 48-51· Γιώργος Καραγιάννης, *Εκκλησία και Κράτος 1833-1997. Ιστορική επισκόπηση των σχέσεών τους*, Αθήνα 1997, σ. 13· Ι.Α. Πετρόπουλος – Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού Κράτους. Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Αθήνα 1982, σ. 103· Δημήτρης Μαλέσης, «Αφετηρίες ανορθολογικών τάσεων στη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Πολιτισμικές συγκρούσεις γύρω από το Αυτοκέφαλο της ελληνικής Εκκλησίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 87 (1995), σ. 3-27 και κυρίως σ. 4· «Εκκλησία και Έθνος. Μια συζήτηση (Χρ. Γιανναράς, Στ. Ζουμπουλάκης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Νίκος Κοκοσαλάκης, Αντ. Μανιτάκης, Πάνος Νικολόπουλος)», *Σύναξη*, τχ. 79, Ιουλ.-Σεπτ. 2001, *Εκκλησία και Έθνος. Δεσμοί και Δεσμά*, κυρίως σ. 5-14.

φορείς εξουσίας (Κράτος-Εκκλησία) υπήρξαν αμφίπλευρες²¹⁴.

Έχοντας υπόψη το ανωτέρω γενικό πλαίσιο, επικεντρώνουμε εκ νέου το ενδιαφέρον μας στη Σύρο. Η αντιπαλότητα ανάμεσα στην Ερμούπολη και την Άνω Σύρο έλαβε σαφείς διαστάσεις κατά την Δ' Εθνική Συνέλευση του Άργους (1829). Εκεί, οι πληρεξούσιοι του καθολικού οικισμού αμφισβήτησαν το δικαίωμα εκπροσώπησης των Ερμούπολιτών, με βασικό επιχείρημα πως επρόκειτο για «παροίκους»²¹⁵. Δηλαδή, η συγκεκριμένη διαμάχη αποτέλεσε, κατά κάποιο τρόπο, κλάσμα του γενικού προβλήματος μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων· σε μία περισσότερο ενισχυμένη μάλιστα εκδοχή, εφόσον εδώ παρεισέφρησε και ο θρησκευτικός παράγων. Πάντως, η διαπάλη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων έλαβε τεράστιες διαστάσεις αργότερα και απασχόλησε ιδιαιτέρως την Εθνική Συνέλευση του 1844 αλ-

214. Αντώνης Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα 2000, σ. 23-27, 38, 75· Λ.Π. Παπανικολάου, *ό.π.*, σ. 46, 70-72· Ι.Α. Πετρόπουλος - Αικ. Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 104-105· Π. Ματάλας, *ό.π.*· Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 470, 477-478· ο ίδιος, «Ορθοδοξία και συλλογική ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος 12ος-17ος αιώνες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού, Αθήνα 14-15 Ιανουαρίου 1994*, Αθήνα 1998, σ. 128, 138· Δόμνα Μιχαήλ, *Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Αθήνα 1992, σ. 59· Ν. Θεοτοκάς, *Η ορθόδοξος ανατολική εκκλησία*, σ. 18· ο ίδιος, *Παράδοση και νεοτερικότητα*, σ. 363-366· ο ίδιος, *Εκκλησία και έθνος*, σ. 23. Γενικώς για τη σχέση θρησκείας-εθνικισμού: Π.Ε. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 158-166· ο ίδιος, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα 2001, σ. 56, 124-125, 137-138· Δ. Σταματόπουλος, *ό.π.*, σ. 183-220· Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα 1983, σ. 22, 107-108, 133-136· ο ίδιος, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία*, Αθήνα 2002, κυρίως σ. 116-121· Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκοφώνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο 2001, κυρίως σ. 39-55· E. Kedourie, *ό.π.*, κυρίως σ. 105-161· E.J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα 1994, σ. 99, 101-103, 244-245· Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997, σ. 31-32, 45· Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 152· Θεόφιλος Βέικος, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 1993, σ. 38· Αθ. Παρέσογλου, «Μουσουλμανικές μειονότητες στα Βαλκάνια», Θ. Βερέμης (επιμ.), *Βαλκάνια. Από τον διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα 2^η 1995, κυρίως σ. 753-768.

215. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 118-121· Έλλη Σκοπετέα, *Το "πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1998, σ. 51.

λά και την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της. Επιπροσθέτως, καθώς αποδείχθηκε επρόκειτο πράγματι για ένα σύνθετο και δυσεπίλυτο ζήτημα, συναφές τόσο με το τοπικιστικό πνεύμα, απόρροια των οθωμανικών δομών, όσο και με οικονομικούς ανταγωνισμούς, δεδομένα αλληλένδετα και ισχυροποιημένα από τα γεγονότα του 1821²¹⁶.

Εδώ, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (3/2/1830) έληξε το καθεστώς της γαλλικής προστασίας για τους καθολικούς της Σύρου, εφόσον οι καθολικές κοινότητες της ελληνικής επικράτειας ετέθησαν πλέον στη δικαιοδοσία του νεοπαγούς κράτους. Παράλληλα, εξασφαλίσθηκε η ελεύθερη άσκηση της θρησκευτικής λατρείας και ο σεβασμός των υφισταμένων καθολικών αποστολών, των επισκοπών και των καθιδρυμάτων· τέλος, κατοχυρώθηκε η πλήρης ισότητα μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων²¹⁷. Εν συνεχεία, το 1870 έλαβε χώρα αναδιοργάνωση των

216. Επισημαίνονται διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές επί του θέματος προσεγγίσεις και σχετικές πηγές: Ιω. Δημιάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα 1991, κυρίως σ. 17-21, 25-167, 214-215, 224· Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 50-56· John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Β', Αθήνα 1986, σ. 611-615· Χρ. Μούλιας, *Η διάσταση αυτοχθόνων και ετεροχθόνων στη μετεπαναστατική Πάτρα (1828-1850)*, Πάτρα 1995, διάσπαρτες πληροφορίες· Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα 1986, σ. 109-110, 122· Ν. Παναζόπουλος, *Αυτόχθονες και ετερόχθονες*, σ. 13-18, 50-51· ο ίδιος, *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, Αθήνα 31993, σ. 29· ο ίδιος, «L'organisation communale, les Lumières et les libertés humaines», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire "La Révolution Française et l'Hellenisme moderne"*, Athènes 14-17 oct. 1987, Αθήνα 1989, σ. 306· Ν.Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997, σ. 11-12, 28-31· ο ίδιος, «Το ζήτημα της εξουσίας στην Επανάσταση», *εφημ. Η Αυγή*, 18/3/2001, σ. 26· Νικ. Παπαντωνίου, *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματιζόνταν οι αγωνιστές του '21*, Αθήνα 1988, σ. 27-28· Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 281· *Τα ελληνικά συντάγματα, ό.π.*, σ. 66, 80-81, 94, 112· Α. Παπαρίζος, *ό.π.*, σ. 93· *Πρακτικά της εν Αθήναις της τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, εν Αθήναις 1844, κυρίως σ. 146-154, 514, 705, 735-736· Δημ. Σκάλκος, «Κλεφταρματολοί και "στρατιωτικοί"», *εφημ. Η Αυγή*, 18/3/2001, σ. 22· Ελ. Δ. Ανδριάκαινα, «Αυτοχθονισμός και Επανάσταση. Η αντίδραση στον εκσυγχρονισμό», *αυτ.*, 24/3/2002, σ. 27. Για τη σύγχρονη εκδοχή του τοπικισμού, στη μεταμοντέρνα Ελλάδα: Νίκος Ξυδάκης, «Η νόσος των τοπικών κοινωνιών», *εφημ. Η Καθημερινή*, 12/8/2000, σ. 13 [το ίδιο στην *εφημ. Η Μυκονιάτικη*, έτος ΙΒ', αριθ. 129, Αύγ. 2000, σ. 9].

217. Α. Υψηλάντης, *ό.π.*, σ. 171· Γ.Σ. Μαριδάκης, «Γάμος Ελλήνων καθολικών και το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3 Φεβρουαρίου 1830», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 23 (1976), εν Αθήναις 1978, σ. 4-5, 9· π. Μ. Φώσκολος, *Σύντομη ιστορία*, σ. 98-99· C. Frazee, *ό.π.*, σ. 35.

καθολικών επισκοπών της εγγύς Ανατολής, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, καθεστώς το οποίο διατηρήθηκε μέχρι σήμερα· η αναδιοργάνωση στα «νέα εδάφη» συντελέστηκε αργότερα, στον 20ό αιώνα²¹⁸.

Η εικόνα που παρουσιάζει σήμερα η Ερμούπολη (κατά κάποιο τρόπο και η Τήνος), φαίνεται να επικυρώνει κατ' αρχάς τον ισχυρισμό περί ειρηνικής συμβίωσης των δύο κοινοτήτων· παράγοντες όπως η έντονη πλέον παρουσία των καθολικών στην πόλη και ο πολλαπλασιασμός των μικτών γάμων συντείνουν τα μέγιστα στην παραγωγή θετικών εντυπώσεων²¹⁹. Παρ' όλα αυτά, καθώς δεικνύουν άλλες αναγνώσεις, η πραγματικότητα είναι περισσότερο σύνθετη, εν αντιθέσει προς την εξωτερική όψη των πραγμάτων²²⁰. Σε ανεξάρτητη, πάντως, τροχιά από το επίπεδο αρμονικής συμβίωσης των δύο κοινοτήτων στη Σύρο ή αλλαχού, θα πρέπει να σημειωθεί πως η Καθολική Εκκλησία δεν διαθέτει στην Ελλάδα, ακόμη και σήμερα, νομική υπόσταση²²¹. Το εν λόγω νομικό κενό, το οποίο αντιμετωπίζουν και άλλες εκκλησίες (όπως λ.χ. η Ευαγγελική), δημιουργεί ευνόητα προβλήματα στη λειτουργία των καθιδρυμάτων, ακυρώνοντας εν πολλοίς την κατοχυρωμένη, κατά τα άλλα, θρησκευτική λατρεία²²². Βέβαια, εσχάτως έλαβε χώρα μία νομική ρύθμιση (ΦΕΚ 138, 5/7/1999), η οποία, παρά ταύτα, περιέλαβε αποκλειστικώς τα παλαιότερα καθιδρύματα (τα συσταθέντα ή λει-

218. π. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 99.

219. Δημ. Κρίνος, *Η αληθινή Ερμούπολις επαγωγικώς... Μια άλλη γνωριμία με τη Σύρο*, Ερμούπολη 2003, σ. 303-304. Πβ. και επισημάνσεις σε διάφορα κείμενα στα *Συριανά Γράμματα*, τχ. 31, Ιουλ. 1995, σ. 115-120 και στην επιφυλλίδα του Αντώνη Καρκαγιάννη, «Οι Καθολικοί της Σύρου», *εφημ. Η Καθημερινή*, 5/3/1998, σ. 20.

220. Α. Καρκαγιάννης, *ό.π.*· ο ίδιος, «Πάρος», *αυτ.*, 10/6/1998, σ. 16. Ενδιαφέρον, από αυτή την άποψη, παρουσιάζουν επιστολές αναγνωστών, στην ειδική στήλη της Καθημερινής «Γράμματα Αναγνωστών» (*αυτ.*, 10, 13/3 και 4, 18-19/4/1998).

221. Δ. Σαλάχας, *ό.π.*, σ. 300-301· Ν.Κ. Αλιβιζάτος, «Κράτος, Εκκλησία και θρησκευτική ελευθερία», *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', χρόνος 22ος, τχ. 73, Ιούν. 2000, σ. 8· Κώστας Ε. Μπέης, «Η θρησκευτική ελευθερία στην καθημερινή ελληνική πρακτική» και Μάρκος Φρέρης, «Η θρησκευτική ελευθερία, όπως τη βιώνουν στην Ελλάδα οι Καθολικοί», στο *Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, επιμ. Κ. Ε. Μπέης, Αθήνα 1997, σ. 207-212 και 401-415 αντιστοίχως.

222. Δ. Σαλάχας, *ό.π.*, σ. 301· Κ.Ε. Μπέης, *ό.π.*, σ. 207-212· Μ. Φρέρης, *ό.π.*, σ. 401-415. Πβ. ανωτ. υποσημ. 217.

τουργούνται προ της 23ης Φεβρουαρίου 1946)²²³. Επομένως, το πρόβλημα παραμένει μετέωρο, έστω εν μέρει· πολύ περισσότερο μάλιστα, εάν ληφθεί υπόψη ότι δεν ισχύει κάτι ανάλογο στην περίπτωση της «επικρατούσας θρησκείας» (όρος ο οποίος ενυπάρχει ακόμη και σήμερα στον καταστατικό χάρτη της χώρας)²²⁴.

Επεκτείνοντας τα προαναφερθέντα, τα τελευταία χρόνια η Ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία εμφανίζεται ιδιαίτερος ενισχυμένη, εξαιτίας διαφόρων συγκυριών, τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών. Η εκδήλωση της εν λόγω ισχύος, με ευανάγνωστα κοσμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά (βλέπε, επί παραδείγματι, τις λεγόμενες «λαοσυνάξεις», κατά το πρότυπο πολιτικών-κομματικών συγκεντρώσεων, αλλά και τη συλλογή υπογραφών που ακολούθησε)²²⁵, οδηγεί την Εκκλησία σε σύγκρουση, ή έστω σε συγκυριακές τριβές, με το κράτος, το οποίο, υιοθετώντας τα διεθνή δεδομένα της εποχής, επιδεικνύει ενίοτε κάποιες απόπειρες εκκοσμίκευσής του. Το φαινόμενο εκδηλώνεται σε διάφορα πεδία και με ανάλογες αφορμές, αλλά η

223. Δ. Σαλάχας, *ό.π.*, σ. 311-312.

224. *Αυτ.*· Μ. Φρέρης, *ό.π.*, σ. 401.

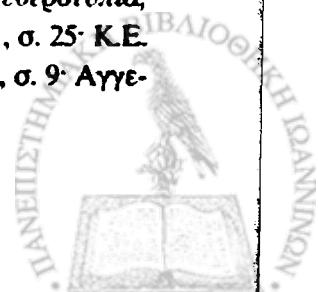
225. Αλ. Τζιόλας, «Το κόμμα της Εκκλησίας», *Αντί*, περ. Β', τχ. 718-719, 21 Ιουλ.-6 Σεπτ. 2000, σ. 52-53· Δημ. Δημητράκος, «Ο Διαφωτισμός και οι αγιατολάδικες προτροπές», εφημ. *Το Βήμα*, 25/6/2000, σ. 610-611· Κώστας Ε. Μπέης, «Απάντηση στη μομφή του θρησκευτικού φονταμενταλισμού», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 17/5/2000, σ. 9· ο ίδιος, «Η διεκδικούμενη από την Εκκλησία κοσμική εξουσία», *αυτ.*, 26/7/2000, σ. 9· Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, «Θρησκεία και ορθός λόγος», *αυτ.*, 6/6/2000, σ. 10· ο ίδιος της Κυριακής, «Το κόμμα του μαύρου σταυρού», *αυτ.*, 18/6/2000, *Έψιλον*, τχ. 480, σ. I-VI· Άγγελος Ελεφάντης, «Εκκλησία και κράτος: το παζάρεμα», εφημ. *Η Αυγή*, 21/5/2000, σ. 23-24· ο ίδιος, «Ορθοδοξία, ελληνικότητα, εθνικό κράτος», *αυτ.*, 18/6/2000, σ. 31· ο ίδιος, «Η αναβίωση της θρησκείας και ο φόβος του Θεού», *αυτ.*, 8/10/2000, σ. 18, 23· ο ίδιος, «Αλαλα τα χείλη των ασεβών;», *Ο Πολίτης*, τχ. 90-91, Ιούλ.-Αύγ. 2001, σ. 12-15· Φίλιππος Ηλιού, «Περί ταυτοτήτων, παραδόσεων και άλλων τινών...», εφημ. *Η Αυγή*, 11/6/2000, σ. 26, 31· Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*· η ίδια, «“Λαοσυνάξεων το ανάγνωσμα” ή “εθναρχισμού” τερτίπια», εφημ. *Η Αυγή*, 2/7/2000, σ. 25, 32· Αλ. Ηρακλείδης, «Ο νεορθόδοξος εθνικιστικός λόγος: δαιμονοποίηση Δύσης και Τουρκίας», *αυτ.*, 4/2/2001, σ. 24-25· ο ίδιος, «Εκκλησία και νεοορθοδοξία», εφημ. *Τα Νέα*, 23/8/2001, σ. 6. Βλέπε επίσης: Γρηγ. Καλοκαιρινός, «Χριστόδουλος κατά ιντελιγκέντσιαν», εφημ. *Η Καθημερινή*, 12/10/2000, σ. 5 και γενικώς *αυτ.*, 29/8/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 23/6, 25/9 και 11/10/2000, 29/8/2001· εφημ. *Η Αυγή*, 18/6/2000. Γενική προσέγγιση επί του θέματος: Φώτης Τερζάκης, *Ανορθολογισμός, Φονταμενταλισμός και Θρησκευτική Αναβίωση: τα Χρώματα της Σκακιέρας*, Αθήνα 1998, σ. 59-68. Ιστορικό υλικό, σχετικό με τον ρόλο της Εκκλησίας κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο, στο: Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2001.

κορύφωσή του εντοπίζεται σε δύο κυρίως περιπτώσεις: στο «θέμα των ταυτοτήτων» (κατά τους θερινούς μήνες του 2000, αλλά με κατά περιόδους εξάρσεις και αργότερα)²²⁶ και στις αντιδράσεις (από το 1999 έως το 2001) απέναντι στην προοπτική επίσκεψης της χώρας από τον Πάπα Ιωάννη Παύλο Β΄, στο πλαίσιο περιοδείας του στα «χνάρια του αποστόλου Παύλου» (με προφανείς πολιτικούς στόχους). Σε σχέση με το δεύτερο ζήτημα πάντως, η Ιερά Σύνοδος οδηγήθηκε τελικώς σε μία επαμφοτερίζουσα στάση, ενώ η επίσκεψη υλοποιήθηκε στις 4 Απριλίου 2001· ως συνήθως, ο ελληνικός τύπος επικεντρώθηκε στην εξωτερική (και θεαματικότερη) όψη του γεγονότος, παραβλέποντας τις πολιτικές του προεκτάσεις²²⁷. Αξίζει να

226. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Ο αβέβαιος εκσηγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση*, Αθήνα 2001, σ. 311-320· Αλέξ. Καζαμιάς, «Ο Ελληνοχριστιανισμός στο στάδιο της παγκοσμιοποίησης», *Αντί*, περ. Β΄, τχ. 745, 7/9 2001, σ. 15-17· Δημήτρης Τσαρδάκης, «Από τον Τζορντάνο Μπρούνο στον κ. Χριστόδουλο», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 31/8/2001, σ. 9· Ανδρέας Πανταζόπουλος, «Ορθόδοξος μηδενισμός», *αυτ.*, σ. 10· Γιώργος Βότσης, «Ναι, θα πολιτεύονται οι ιεράρχες σε κράτος άκρως θρησκευόμενο», *αυτ.*, 10/9/2001, σ. 9· Χ. Γεωργούλας, «Εκκλησία και πολιτική: μια σχέση που διαρκεί», εφημ. *Η Εποχή*, 2/9/2001, σ. 4 και γενικώς εφημ. *Η Καθημερινή*, 14.22/6/2000, 22 έως 31/8/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 14, 15, 21, 22/6/2000, 22 έως 31/8/2001· εφημ. *Το Βήμα*, 26/8/2001· εφημ. *Ταυτότητα*, 23/3/2001. Ένα σχετικό και φονταμενταλιστικό κείμενο: Θ. Χαραλαμπίδης, αρχιμ., *Ελληνική Ορθόδοξη Χριστιανική Αντίσταση*, Αθήνα 2002, σ. 16-19. Πβ. ανωτ. υποσημ. 225.

227. Γρηγ. Καλοκαιρινός, «Όλοι “νίπτουν τας χείρας”», εφημ. *Η Καθημερινή*, 22/4/2001, σ. 26· Βασ. Ιωακείμ, «Ορθόδοξοι και Καθολικοί», εφημ. *Η Εποχή*, 29/4/2001, σ. 2· Παντελής Μπουκάλας, «Α, ναι, “αγαπάτε αλλήλους”», εφημ. *Η Καθημερινή*, 3/5/2001, σ. 13· Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «“Propaganda fidei”. Σκέψεις για τα ταξίδια τριών ιεραρχών», εφημ. *Η Αυγή*, 22/7/2001, σ. 23 και γενικώς εφημ. *Η Καθημερινή*, 3 και 5/9/1999, 3/2/2000, 17/2, 11/3, 20, 24, 26, 28 και 29/4, 2 και 3/5/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 31/8 και 7/9/1999, 28/1, 1 και 25/3/2000, 19/2 και 7, 8, 20, 21, 30/3 και 8, 17, 20, 22, 24, 29/4, 2 και 3/5/2001· εφημ. *Το Βήμα*, 26/11/2000, 25/2, 11/3 και 29/4/2001· εφημ. *Η Αυγή*, 23/3, 22 και 29/4, 3/5/2001 και εφημ. *Τα Νέα*, 27-28/1, 28-29/4/2001. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιπαράθεση επί του θέματος ανάμεσα στον Κ. Μπέη και τον π. Γ. Μεταλληνό: εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 14 και 21/9/1999. Για την κατ'επίφασιν ουδέτερη τελικώς θέση της επίσημης Εκκλησίας, απέναντι στην προοπτική επίσκεψης του Ποντίφικα: εφημ. *Ταυτότητα*, 30/3/2001, κυρίως σ. 1, 8-9. Επιπλέον, σε σχέση με τις εξελίξεις των ημερών αλλά και την απήχηση της επίσκεψης: Γρηγ. Καλοκαιρινός, «Όλοι κέρδισαν από την επίσκεψη Αγάπης», εφημ. *Η Καθημερινή*, 6/5/2001, σ. 14· Παντελής Μπουκάλας, «Ο απόηχος ενός χειροκροτήματος», *αυτ.*, 8/5/2001, σ. 1· Φαίδων Μαλιγκούδης, «Το καλωσόρισμα ενός Ορθοδόξου», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 4/5/2001, σ. 15· Ευγένιος Αρανίτσης, «Η σωπή των δογμάτων», *αυτ.*, 13/5/2001, σ. 25· Κ.Ε. Μπέης, «Εκκαθάριση τώρα εκκρεμοτήτων μετά τον ασπασμό», *αυτ.*, 16/5/2001, σ. 9· Αγγε-

σημειωθεί πως η ένταση ανάμεσα στους δύο πόλους εξουσίας είχε ως αποτέλεσμα, κυρίως κατά το 2000, τον πολλαπλασιασμό δημοσιευμάτων με θέμα την αναγκαιότητα διαχωρισμού Πολιτείας-Εκκλησίας ή θέσπισης «διακριτών ρόλων» μεταξύ τους, εν όψει της αναθεώρησης του συντάγματος· τελικώς, επεκράτησαν διάφορες σκοπιμότητες και το καθεστώς παρέμεινε ατροποποίητο²²⁸. Παρά ταύτα, το όλο κλίμα επέτρεψε στην Καθολική

λική Ξύδη, «Ο πάπας στην Πνύκα», εφημ. *Η Εποχή*, 6/5/2001, σ. 1, 3 και γενικώς εφημ. *Η Καθημερινή*, 4/5, 5/5, 8/5/2001· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 4/5-10/5/2001· εφημ. *Το Βήμα*, 6/5/2001· εφημ. *Τα Νέα*, 5-6 και 7. 13/5/2001· εφημ. *Η Αυγή*, 4/5 και 6/5/2001· εφημ. *Ταυτότητα*, 4/5/2001.

228. Ν.Κ. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 299-310· Κ. Ε. Μπέης, *Η θρησκευτική ελευθερία*, σ. 238-242· Α. Μανιτάκης, *ό.π.*, σ. 101-119· Μιχάλης Σταθόπουλος, «Η εκκοσμίκευση της πολιτείας», *Θρησκευτική Ελευθερία και Δημοκρατία*, έκδ. Κίνησης Πολιτών κατά του Ρατσισμού, πρόλ. Μ. Σταθόπουλος, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 59, 61· Ιω. Κονιδάρης, «Θεσμική Μεταρρύθμιση Σχέσεων Πολιτείας-Εκκλησίας», *Θρησκευτική Ελευθερία και Δημοκρατία*, *ό.π.*, σ. 50· Φ. Ηλιού, «Δογματισμός και αυθεντία στις διαδρομές του νεοελληνικού στοχασμού», *Θρησκευτική Ελευθερία και Δημοκρατία*, *ό.π.*, σ. 39· Γ.Χ. Σωτηρέλης, «Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», *Νομικά ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*, επιμ. Δ. Χριστόπουλος, Αθήνα 1999, σ. 19, 22, 38-39· Γ. Μαργαρίτης, «Από τη "Συνωμοσία του αίματος" στη "Συνωμοσία του χρήματος". Οι πρόοδοι της Ελληνικής Ορθόδοξου Εκκλησίας στην οδό των θρησκευτικών και πολιτικών διώξεων», *Ο Πολίτης*, τχ. 76, Μάιος 2000, σ. 5-7· Ανρί Πενά-Ρουίς, «Η Ευρώπη χρειάζεται ανεξίθρησκειά. Διεκδικήσεις ταυτότητας και ελευθερία συνείδησης», *Ο Πολίτης*, τχ. 77, Ιούνιος 2000, σ. 23-27· Γιώργος Φαράκλας, «Για τη διάκριση των μορφών εξουσίας», *αυτ.*, σ. 28-30· Στέφ. Μπεκατώρος, «Για τον διαχωρισμό Εκκλησίας και κράτους», *Αντί*, περ. Β', τχ. 712, 28/4/2000, σ. 46-48· Νίκος Φίλης, «Η μάχη της μπροσούρας. Οι αστυνομικές ταυτότητες και η εθνική ταυτότητα», *Αντί*, περ. Β', τχ. 715, 9/6/2000, σ. 14-15· Δημήτρης Τσάτσος – Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Δημοκρατία και Εκκλησία», εφημ. *Τα Νέα*, 15-16/7/2000, σ. 8· Αριστόβουλος Μάνεσης, «Το θέμα χωρισμού κράτους-Εκκλησίας», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 25/6/2000, ένθετο *Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας*, σ. 6-7· Σπ. Παπασπηλιόπουλος, «Η ανάγκη διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 14/7/2000, σ. 10· Δημ. Κυρίτσης, «Εκκλησία και κράτος: η νομική διάσταση», εφημ. *Αυγή*, 14/5/2000, σ. 32· Γιάννης Κτιστάκης, «Η υπερπροστασία της επικρατούσας θρησκείας», *αυτ.*, σ. 32· Τάκης Φωτόπουλος, «Ωριμο αίτημα ο διαχωρισμός Εκκλησίας-Πολιτείας», εφημ. *Η Αυγή*, 8/9/2001, σ. 9. Βλέπε επίσης: εφημ. *Η Καθημερινή*, 31/8/2000 και εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 31/8/2000. Ο αντίλογος: Βλάσιος Ιω. Φειδάς, «Ο μύθος του χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας», εφημ. *Η Καθημερινή*, 16/7/2000, σ. 23. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από έρευνα που διεξήχθη σε δείγμα 622 νοικοκυριών στο λεκανοπέδιο Αττικής, το 67,9% τάχθηκε υπέρ των «διακριτών ρόλων» (εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 2/2/2001, σ. 17). Το αίτημα του διαχωρισμού εντοπίζεται ήδη στον John Lock: «...Ο κοσμικός άρχων δεν πρέπει εξάλλου να απαγορεύει τις θεωρητικές απόψεις που αποκτώνται και διδάσκονται στους κόλπους μιας οποιασδήποτε Εκκλησίας, διότι αυτές δεν

Εκκλησία της χώρας να εξέλθει από την αφάνεια, προβάλλοντας τα προβλήματα λειτουργίας της αλλά και κάποιες, μάλλον κατ' επίφασιν, νεωτεριστικές απόψεις²²⁹. Αυτό, σε συνδυασμό με άλλες συγκυρίες, δημιουργεί ενδεχομένως την εντύπωση ότι κάποια μεταβολή συντελείται στο εσωτερικό της κοινωνίας· ταυτοχρόνως, όμως, οι αντιθετικοί παράγοντες παραμένουν επί του παρόντος ισχυροί.

3. Ροδίτες εγκαταστημένοι στην Ερμούπολη (1821-1900)

Οι κάτοικοι της Ρόδου, σε αντίθεση με άλλους Δωδεκανησίους, παρέμειναν «ακίνητοι» απέναντι στην Επανάσταση. Καθώς είναι γνωστό, βασικό εμπόδιο για τη συμμετοχή τους στο εγχείρημα υπήρξε η σημαντική στρατιωτική δύναμη του αντιπάλου, εφόσον το νησί αποτελούσε ναιτική βάση της Αυτοκρατορίας και διέθετε περί τους δύο χιλιάδες στρατιώτες²³⁰. Εν τούτοις, κάποιοι Ροδίτες ενεπλάκησαν τελικώς στα γεγονότα, σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο. Επρόκειτο για τον αρχικό πυρήνα της ροδιακής διασποράς, παραλλήλως με άλλες, ογκωδέστερες, κοινότητες Δω-

αφορούν διόλου τα κοσμικά δικαιώματα των πολιτών...» (J. Lock. *Κράτος και Εκκλησία*, Αθήνα 1998, σ. 47). Περισσότερο σαφής είναι ο Μαγκ: «...Ο άνθρωπος χειραφετείται πολιτικά από τη θρησκεία εκτοπίζοντάς την από την περιοχή του δημοσίου δικαίου στην περιοχή του ιδιωτικού...» [Hegel-Feuerbach-Μαγκ. *Κράτος και θρησκευτική αντίθεση*, Αθήνα 2000, σ. 64· Γιάννης Μηλιός (επιμ.). *Καρλ Μαξ, Για τη Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα 1990, σ. 127]. Τέλος, ο Ρενάν από το 1882 θεωρούσε ήδη αναχρονιστική αντίληψη τη σύνδεση Κράτους-Εκκλησίας: «...Δεν υπάρχει πια κρατική θρησκεία. Μπορεί κανείς να είναι Γάλλος, Άγγλος, Γερμανός και να είναι Καθολικός, Διαμαρτυρόμενος, Ισραηλίτης, ή και να μην είναι οπαδός καμιάς θρησκείας. Η θρησκεία έχει γίνει ιδιωτική υπόθεση...» (Ernest Renan. *Τι είναι έθνος*, Αθήνα 1998, σ. 44).

229. Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 13/5 και 11/8/2000, 24/4/2001.

230. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία*, σ. 444-456, 462-463· Μάρκος-Μάριος Σίμφας, *ό.π.*, τόμ. 4, Αθήνα 1982, σ. 11, 19, 44· Ε. Πρωτοψάλτης, «Η τύχη των Νοτίων Σποράδων κατά την Επανάσταση και μετ' αυτήν», *Καρπαθιακά Μελέται*, τόμ. 2 (1981), σ. 290· ο ίδιος, «Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, τόμ. 2 (1956-1957), σ. 47-48· ο ίδιος, «Η Δωδεκάνησος κατά την Επανάσταση», *Δωδεκανησιακά*, τόμ. 2 (1967), σ. 92-93· Κώστας Σακελλαρίδης, «Η ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων», *Νισυριακά*, τόμ. 3 (1969), σ. 13· Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 110. Πβ. εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1 [δημοσιευμένο ήδη στο Ε. Πρωτοψάλτης, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες*, σ. 50 και *Η Δωδεκάνησος*, σ. 94, όπου εντοπίζονται, όμως, πολυάριθμες επεμβάσεις ή σφάλματα σε σχέση με το πρωτότυπο κείμενο, αλλαγές στη σειρά των στίχων και, κυρίως, παράλειψη ενός τμήματος του τεκμηρίου].

δεκανησίων (Κασιωτών κ.ά.), τις οποίες παρήγαγε η βία του πολέμου²³¹.

Ειδικώς στην Ερμούπολη, από το 1821 κατεγράφησαν ήδη τρεις Δωδεκανήσιοι, μεταξύ των οποίων ο *Εὐθύμιος Ἀναστασίου ἐκ Ρόδου*· εν συνεχεία, το 1822 εγκαταστάθηκαν ακόμη τρεις, το 1823 ένας και το 1824 δεκατέσσερις, αν και για τους τελευταίους ιδιαίτέρως δεν παρέχονται αναλυτικά στοιχεία ως προς την καταγωγή τους²³². Πάντως, κατά πάσα πιθανότητα η καταγραφή του 1824 είναι προγενέστερη των αιματηρών γεγονότων που έλαβαν χώρα στην Κάσο, εφόσον περικλείει ένα αναλογικώς αμελητέο μέγεθος· ως γνωστόν, μετά τα γεγονότα ένα πλήθος Κασιωτών προσφύγων εισέρρευσε στην Ερμούπολη²³³. Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η αυξητική πορεία, έστω σε ευρύτερο επίπεδο, σημειώνουμε πως το 1830 οι ενήλικες (άνω των 20 ετών) Δωδεκανήσιοι με τους Σαμιώτες αποτελούσαν το 3,5% των Ερμουπολιτών αυτής της ηλικιακής κατηγορίας²³⁴. Εν τω μεταξύ, από το 1828 οι Ροδίτες της πόλης είχαν ήδη αποστείλει δύο σημαντικά έγγραφα προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια: το πρώτο εξ αυτών αφορούσε σε σχέδιο για την κατάληψη της Ρόδου, εγχείρημα το οποίο επιζητούσαν οι υπογράφωντες²³⁵. το άλλο, συνημμένο του πρώτου, αποτελούσε ένα σύντομο υπόμνημα για το νησί, χωρίς, ωστόσο, να προστίθεται κάτι επιπλέον στα ήδη εκτενώς αναλυθέντα εδώ²³⁶. Οι υπογράφωντες τα τεκμήρια ανέρχονται σε δώδεκα (ακολουθείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου): *Χριστοφής Μηλλιώνης, Σταμάτης Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνος Κάξηρας, Μαυρανός Μιλιώνης, Νικόλαος Καστρίσιος, μανόλις κάξιρας, Χριστόδου-*

231. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 464-473· Ε. Πρωτοψάλτης, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες*, σ. 49 κ.ε.: ο ίδιος, *Η Δωδεκάνησος*, σ. 93 κ.ε.: Μιλτιάδης Λογοθέτης, «Οι Δωδεκανήσιοι στον κοινοβουλευτικό βίο της Ελλάδας (1821-1981)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. 8 (1983), σ. 79· ο ίδιος, «Οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (1821-1912)», *αυτ.*, τόμ. 10 (1984), σ. 244-245.

232. Α. Δρακάκης, *Ιστορία*, τόμ. Β', Αθήναι 1983, σ. 201, 205, 208-209.

233. Στ. Ι. Βαφίας, *ό.π.*, σ. 302-310.

234. Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 203 και 268. Πβ. ο ίδιος, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, τόμ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 195· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 213-214· Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856)*, Αθήνα 1983, σ. 255.

235. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1.

236. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 2 [δημοσιευμένο ήδη στο Ε. Πρωτοψάλτης, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες*, σ. 51, όπου εντοπίζονται, όμως, πολυάριθμες επεμβάσεις στην ορθογραφία και στη στίξη]. Για τη Ρόδο βλ. εδώ στο πρώτο κεφάλαιο.

λος άσκληπιάδης, Μανόλης Κωνσταντίνου, Π.Γ. Ρόδιος, Ίωάννης Ροδίτης, Νικόλαος Κάλογλου και άντώνης Παύλου²³⁷. Ορισμένα από τα ανωτέρω πρόσωπα είναι ήδη γνωστά, από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ή εντοπίζονται επίσης σε άλλα ανέκδοτα τεκμήρια. Εν πρώτοις, για τον Κωνσταντίνο Κάζηρα γνωρίζουμε ότι υπήρξε επί χρόνια δημογέρον, στη δημογεροντία Σύρου²³⁸, όντας επίσης μέτοχος και ένας από τους ιδρυτές του Ελληνικού Ασφαλιστικού Καταστήματος²³⁹. Ακόμη, σε εκλογικούς καταλόγους του 1843 χαρακτηρίζεται ως «έμπορος»· εν προκειμένω αναγράφεται και η ηλικία του, 50 ετών²⁴⁰. Ένα άλλο πρόσωπο, ο Σταμάτης Κωνσταντίνου, υπηρέτησε επίσης στη δημογεροντία, ενώ το 1835 εκλέχθηκε πάρεδρος²⁴¹. στους εκλογικούς καταλόγους αναφέρεται ομοίως ως «έμπορος», με ηλικία 44 ετών²⁴². Στο ίδιο τεκμήριο εμπεριέχεται και ο Μανόλης Κωνσταντίνου, «μεσίτης» 45 ετών²⁴³. Επιπροσθέτως, σε κάποιους προγενέστερους εκλογικούς καταλόγους, του 1829, εντοπίζεται ο Χριστοφής Μιλιώνης²⁴⁴. Τέλος, ένα άλλο άτομο, ο Γ.Π. Ρόδιος, δραστηριοποιήθηκε κυρίως εκτός Ερμούπολης: σπούδασε στην Ιταλία και στη Γαλλία, έλαβε μέρος στην Επανάσταση και, εν συνεχεία, σταδιοδρόμησε στον στρατό· κατά την καποδιστριακή περίοδο αλλά και αργότερα, το 1844 και 1848, χρημάτισε υπουργός στρατιωτικών²⁴⁵.

Πάντως, το σχέδιο για την κατάληψη της Ρόδου δεν υλοποιήθηκε. Ως γνωστόν, με το πρωτόκολλο του Λονδίνου (3/2/1830) τα Δωδεκάνησα, όπως και άλλες περιοχές, ετέθησαν εκτός ορίων του νεοπαγούς κράτους²⁴⁶. Αχο-

237. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1.

238. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 547, 562, 666, 671· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 473· Μ. Λογοθέτης, *Οι Δωδεκανήσιοι στον κοινοβουλευτικό βίο*, σ. 202· ο ίδιος, *Οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς*, σ. 245-246.

239. Β. Καρδάσης, *Σύρος*, σ. 418.

240. ΓΑΚ. Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκ. 296, έγγρ. 71. *Πρακτικά τής Συναθροίσεως τών Έρμουπολιτών διά τήν έκλογήν τών έκλογέων. 1843. Όνομαστικός Κατάλογος τών έχόντων δικαίωμα ψήφου διά τήν έκλογήν τών έκλογέων τών Έρμουπολιτών.*

241. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 646-647, 651· Κ. Γερασιμίδης, *ό.π.*, σ. 41.

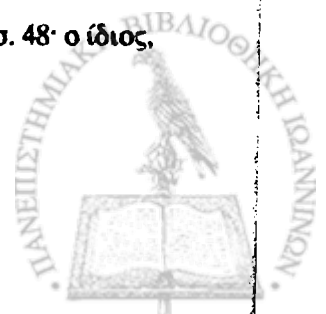
242. ΓΑΚ. *ό.π.*

243. ΓΑΚ. *ό.π.*

244. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 197, έγγρ. 64.

245. Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 465-470· Μ. Λογοθέτης, *Οι Δωδεκανήσιοι στον κοινοβουλευτικό βίο*, σ. 27-28, 208-209.

246. Ε. Πρωτοψάλτης, *Η τύχη*, σ. 293· ο ίδιος, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες*, σ. 48· ο ίδιος, *Η Δωδεκάνησος*, σ. 96.

λούθησαν επιστολές διαμαρτυρίας εκ μέρους Δωδεκανησίων προς τον Καποδίστρια, στις οποίες διαφαίνεται και η επιθυμία τους να μεταναστεύσουν στην ελληνική επικράτεια· εν τούτοις, κατά τα φαινόμενα οι πολιτικές συγκυρίες δεν ευνοούσαν μία τέτοια προοπτική, εξού και η σχετική απροθυμία του Κυβερνήτη²⁴⁷. Με την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα, το αίτημα των Δωδεκανησίων επαναλήφθηκε, ευθαρσώς αυτή τη φορά, με θετική, καθώς αποδεικνύεται, αντιμετώπιση²⁴⁸. Πάντως, η Οθωμανική αυτοκρατορία, έχοντας ως προφανή στόχο, εκτός των άλλων, να συγκρατήσει τον πληθυσμό στα νησιά, παρεχώρησε μία σειρά από προνόμια, κατ' αρχάς στην «Τετρανήσο» (*Κάλυμνος, Λέρος, Πάτμος και Ικαρία*), τα οποία κατοχυρώθηκαν επισήμως το 1835, με ειδικό σουλτανικό φερμάνι (*ferman*), ενώ αργότερα επεκτάθηκαν και στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα· υπ' όψιν ότι ο διακανονισμός δεν συμπεριέλαβε τη Ρόδο (όπως και την Κω), αν και το γενικότερο κλίμα των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (*Tanzimat*) οδήγησε και εδώ σε ανάλογες εξελίξεις²⁴⁹. Πάντως, το 1869, με το πέρας της Κρητικής Επανάστασης, ο οθωμανικός στόλος επέβαλε συρρίκνωση των προνομίων· ακολούθησαν οι αναμενόμενες αντιδράσεις εκ μέρους των Δωδεκανησίων²⁵⁰.

Παρ' όλα αυτά, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις είναι αδύνατον να ερμηνευθούν μονομερώς με βάση τις πολιτικές συγκυρίες, εφόσον η έρευνα έχει

247. Ε. Πρωτοψάλτης, *Η τύχη*, σ. 304-305· ο ίδιος, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες*, σ. 59-66· ο ίδιος, *Η Δωδεκάνησος*, σ. 97-98.

248. Ε. Πρωτοψάλτης, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες*, σ. 66· ο ίδιος, *Η Δωδεκάνησος*, σ. 98· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργ. Εσωτερικών, φάκ. 268, *Winwanderung der Symioten* (συμπληρωματικώς, από άλλη άποψη, *αυτ., Einwanderung der Cypriothioten*). Βλ. σχετικώς τη μετανάστευση των Σαμιωτών στην Εύβοια: Κ. Κόμης, *Ιστοριοδομημογραφικά*, σ. 209-240.

249. Μ.Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου (Δωδεκάνησου)*, τχ. 4, Αθήναι 1949, σ. 472, 520-524· Ιπποκράτης Κλ. Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήναι 1995, σ. 51, 78· Γ. Κουκούλης, «Το φερμάνι της Τετρανήσου και η επέκτασή του σ' όλες τις Νότιες Σποράδες», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. 5 (1985), κυρίως σ. 148-156· ο ίδιος, «Μια δεύτερη μετάφραση του φερμανιού για τα προνόμια της Τετρανήσου», *αυτ.*, σ. 170-177· Ιω. Μελάς, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας*, τόμ. 2, Αθήναι 1957, σ. 183-184· Ε. Πρωτοψάλτης, *Η τύχη*, σ. 306· Κ. Σακελλαρίδης, *ό.π.*, σ. 17-21· Λ. Διβάνη, *ό.π.*, σ. 306.

250. Μ.Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 532-535· Ιπποκράτης Κλ. Φραγκόπουλος, *ό.π.*, σ. 99 κ.ε· Γ. Κουκούλης, «Η συμβολή της Καλύμνου στους αγώνες για τα προνόμια», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. 4 (1984), σ. 29· Ε. Πρωτοψάλτης, *Η τύχη*, σ. 306-307· Κ. Σακελλαρίδης, *ό.π.*, σ. 24-25· Κυρ. Χατζηδάκης, «Η Κάλυμνος στα τέλη της Τουρκοκρατίας», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. 8 (1989), σ. 61 κ.ε· Π. Σαβοριανάκης, *ό.π.*, σ. 112-113, 116-125.

δείξει ότι πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο, συναφές με διάφορες παραμέτρους, συμπεριλαμβανομένων των πάσης φύσεως ανταλλαγών ή, απλώς, της αναζήτησης οικονομικών ευκαιριών εκ μέρους των μετακινουμένων²⁵¹. Η διερεύνηση προς αυτή την κατεύθυνση μας οδηγεί σε κάποιες πληροφορίες οικονομικού τύπου, οι οποίες περιγράφουν, όσο περιγράφουν, την ύπαρξη οικονομικών δεσμών ανάμεσα στη Ρόδο και τη Σύρο:

- Την 27η Απριλίου 1829, αγορά *μαρτιγάνας* (μικρό ιστιοφόρο) στην Ερμούπολη από τον *Βασίλειο Άσκληπιάδη*, Ροδίτη²⁵².
- Την 3η Ιουλίου 1834, κατάπλους *μπρικίου* (δικάταρτο ιστιοφόρο) στην Ερμούπολη, με φορτίο «ξυλική» (300 τόννους): σημαία αυστριακή και πλοίαρχος ο *Πασχάλης Μπεούτσας*²⁵³.
- Τέλος, την 26η Ιουλίου 1834, απόπλους *μαρτίγου* (μαρτιγάνας) από την Ερμούπολη, με προορισμό τη Ρόδο και φορτίο «διάφορα»: σημαία ελληνική και πλοίαρχος ο *Σταμάτιος Ταττάκης*²⁵⁴.

Στο σημείο αυτό, για την περαιτέρω διερεύνηση του θέματος, στρέφουμε το ενδιαφέρον μας προς τα δημοτολόγια της Ερμούπολης²⁵⁵. Βέβαια, καθώς είναι ευνόητο, η συγκεκριμένη πηγή δεν περικλείει το σύνολο της εγκατάστασης, εφόσον κάποιιοι από τους επήλυδες δεν διέκοψαν απολύτως τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής τους. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη, εστιάζουμε την προσοχή μας στα δημοτολόγια, όπου κατά περίπτωση περιλαμβάνονται τα ακόλουθα στοιχεία: αριθμός εγγραφής, ονοματεπώνυμο ανδρός, ηλικία, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση, τόπος καταγωγής (εν προκειμένω Ρόδος), έτος εγκατάστασης στην Ερμούπολη και ημερομηνία ορκωμοσίας. Από τη σχετική αποδελτίωση προκύπτουν 75 εν συνόλω περιπτώσεις για την περίοδο 1821-1900²⁵⁶. Εν τούτοις, για 22 από αυτές (πο-

251. Εδώ στο κείμενο Π, υποσημ. 102, 125, 127-128, 141-145· Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 221, 242, 254· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 27, 31-38, 86-112.

252. ΓΑΚ, χφ. 177, σ. 120. Για τη μαρτιγάνα: Δικ. Βαγιακάκος, *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου (16ος-19ος αι.)*. Γλωσσικόν σχεδίασμα, Αθήναι 1990, σ. 92.

253. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκ. 294, έγγρ. 142, *Ἀντίγραφον ἐκ τοῦ Βιβλίου τῶν Κατάπλων καὶ Ἀπόπλων τοῦ λιμένος Σύρας τοῦ μηνὸς Ἰουλίου 1834* καὶ Δικ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 89-90.

254. ΓΑΚ, *ό.π.* καὶ Δικ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 92.

255. ΓΑΚ-ΑΝΚ, *Δημοτολόγια* [μηχανογραφημένα].

256. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 4.

σοστό 29%) δεν αναγράφεται το έτος εγκατάστασης, οπότε, κατ' ανάγκην, λαμβάνουμε υπόψη το έτος ορκωμοσίας. Πάντως, από το υπόλοιπο (53 περιπτώσεις ή το 71%) προκύπτουν οι κάτωθι διαπιστώσεις: α) η ταύτιση έτους εγκατάστασης και ορκωμοσίας εντοπίζεται σε δύο μόνο περιπτώσεις (αύξ. αριθ. 3, 10)· β) η μεγαλύτερη μεταξύ τους απόκλιση ισούται με 30 έτη (αύξ. αριθ. 74)· γ) άξιες μνείας αποκλίσεις παρατηρούνται γενικώς στο πρώτο ήμισυ του αιώνα, αν και για το δεύτερο ήμισυ, ίσως διόλου τυχαίο, παραλείπεται το έτος εγκατάστασης (με μία και μόνη εξαίρεση, αύξ. αριθ. 27). Δηλαδή, η παράθεση του τελευταίου εντοπίζεται κυρίως στο διάστημα κατά το οποίο σημειώθηκε συνωστισμός επήλυδων, έως το 1834, έτος κατά το οποίο άρχισε η διαδικασία ορκωμοσίας. Κατά συνέπεια, τουλάχιστον για το δεύτερο ήμισυ του αιώνα, το έτος ορκωμοσίας ταυτίζεται περίπου με το αντίστοιχο της εγκατάστασης. Για το πρώτο ήμισυ, καθώς επισημάνθηκε, στις περισσότερες των περιπτώσεων υπάρχει σαφής αναφορά ως προς την εγκατάσταση. Πάντως, εκτός των ανωτέρω αξίζει να τονισθεί η σιγή της πηγής αναφορικός με τα υπόλοιπα μέλη της οικιακής ομάδας, στις περιπτώσεις των εγγάμων ανδρών.

Διεισδύοντας σταδιακώς στο υπάρχον υλικό, παρατηρείται κατ' αρχάς ότι στα περικλειόμενα πρόσωπα συγκαταλέγεται ο *Ευθύμιος Αναστασίου* αλλά και ο *Παρασκευάς Κάζηρας*, αδελφός του προαναφερθέντος Κωνσταντίνου²⁵⁷. Ο Παρασκευάς Κάζηρας ανέπτυξε ανάλογη δραστηριότητα με αυτή του αδελφού του, όντας παραλλήλως δημογέρων και μέτοχος-συνιδρυτής του Ελληνικού Ασφαλιστικού Καταστήματος. Επιπλέον, ο ίδιος υπήρξε ένας από τους δύο πληρεξουσίου της Ερμούπολης στην Εθνική Συνέλευση του Άργους (1829), όπου εκδηλώθηκε έντονη διαμάχη με τους εκπροσώπους της Άνω Σύρου²⁵⁸. Ταυτοχρόνως, όμως, διαπιστώνεται η μη συμπερίληψη, στα δημοτολόγια, ενός γνωστού Ροδίτη, του *Γεωργίου Μηλιώνη*, από τους ιδρυτές του νοσοκομείου «Ελπίς», του οποίου οι εργασίες κατασκευής ολοκληρώθηκαν το 1827²⁵⁹. Ομοίως, παραλείπεται ο *Βασίλειος*

257. Βλ. ανωπ. υποσημ. 232, 237-240.

258. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 509, 572, 579, 581, 589· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 473· Βασ. Καρδάσης, *ό.π.*, σ. 418· Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, σ. 118-121· Μ. Λογοθέτης, *Οι Δωδεκανήσιοι στον κοινοβουλευτικό βίο*, σ. 93, 202· ο ίδιος, *Οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς*, σ. 245· ΓΑΚ, *Πρακτικά*, *ό.π.*

259. Τ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 509, 562, 597· Χ. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 473· Μ. Λογοθέτης, *Οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς*, σ. 246· Κ. Γερασιμίδης, *ό.π.*, σ. 118-120.

Ασκληπιάδης, ο οποίος, αντιθέτως, συγκαταλέγεται στους εκλογικούς καταλόγους του 1829²⁶⁰. Οι εν λόγω διαπιστώσεις, εξυπακούεται, περιγράφουν τα όρια της πηγής που χρησιμοποιούμε εδώ, αν και ανάλογα προβλήματα αποτελούν τον γενικό κανόνα σε έρεινες του είδους.

Σε κάποιο άλλο επίπεδο, ας επισημάνουμε τη συμπερίληψη, στα δημοτολόγια, δύο πατριδωνυμικών ονομάτων: «Άγιομαυρίτης», σε μία περίπτωση· «Μοσχοβίτης», σε τρεις. Προφανώς, ο σχηματισμός των συγκεκριμένων ονομάτων παραπέμπει σε προγενέστερες μετακινήσεις, άλλως σε παλαιότερη ξένη εισροή στον τόπο προέλευσης. Διαφορετική, αν και πανομοιότυπη, πραγματικότητα περιγράφει το όνομα «Καστρίσιος»: πρόκειται για τον Νικόλαο Καστρίσιο, ο οποίος συνυπέγραψε επίσης το σχέδιο κατάληψης της Ρόδου²⁶¹. Κατά πάσα πιθανότητα, το σημαίνον σχηματίστηκε σε συνάφεια με την περτειχισμένη πόλη της Ρόδου (= Κάστρο), στο πλαίσιο ενδεχομένως τοπικής μετακίνησης κατά το απώτερο παρελθόν. Εδώ, ίσως έχει σημασία να μνημονεύσουμε τις ονοματικές διαμορφώσεις «Καστρινός» (< Κάστρο, Χάνδακας) και «Καστρίτης» (< Καστρί Μυλοποτάμου), γνωστές στην Κρήτη από τον 14ο και 16ο αιώνα αντιστοίχως²⁶².

Για τη συνέχεια, μετατοπίζουμε την προσοχή μας στη στατιστική ανάλυση των δεδομένων. Στον πίνακα που ακολουθεί εμπεριέχεται το αποτέλεσμα επεξεργασίας προς αυτή την κατεύθυνση.

Πίν. 10. Ροδίτες Ερμούπολης: συχνότητες επαγγελμάτων με βάση τον χρόνο εγκατάστασης (1821-1900)

Επαγγέλματα	Χρονική περίοδος εγκατάστασης				Σύνολο
	1821-1830	1831-1835	1836-1850	1851-1900	
Ναυτικοί	7	1	4	2	14
Έμποροι	7	4	2	3	16
Μαραγκοί	6	4	2	1	13
Κτίστες	1	—	—	2	3
Ζαχαροπλάστες	—	—	—	1	1
Σανδαλοποιοί	1	—	—	1	2
Ξυλέμποροι	—	—	—	1	1

→

260. Γ.ΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 197, έγγρ. 64.

261. Βλ. ανωτ. υποσημ. 237.

262. Βούλα Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τόμ. 8 (1989), σ. 163.

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΙΡΗΝΟΔΙΚΗΝ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ

εμπληροῦντα χρέη Δημαρχικά:

Ὁ ὑποφαινόμενος κατὰ συνέπειαν τῆς ὑπ' Ἀρ. 1; καὶ ἀπὸ 25 Νοεμβρίου Διακηρύξεώς σας, σπεύδω νὰ θέσω ὑπ' ὄψιν σας τὴν ἐξῆς σημείωσίν μου:

Ὄνομάζομαι *Γεωργίου Μουζαίου*
 Εἶμαι ἐτῶν *(πενήντα δύο)*
 Νυμφευμένος ἢ *ἄγαμος* *Μητροφάνης* —

Κατοικῶ εἰς τὸν Δήμον ἀπὸ τοῦ 1826. — ζῶν ἀνεξαρτήτως.

Εἶμαι *φίσιος* —

ἔδωκα τὸν ὄρκον τῆς ὑποταγῆς *(εἰς τὴν)* *ἡμετέρας* *ἡμετέρας*
 Θέλω δὲ νὰ εἶμαι Δημότης τῆς Ἐρμουπόλεως.

Ἐν Ἐρμουπόλει τὴν *26. 11. 34* — 1834. —

Ὁ Εὐπειθέστατος

Γ. Μουζαίου

15. Αἴτηση Ροδίτη για πολιτογράφηση στην Ερμούπολη
 [ΓΑΚ-ANK, Αρχεῖον Στοιχείων Γενικοῦ Μητρώου (Δημοτολογίου)]

→ Επαγγέλματα	Χρονική περίοδος εγκατάστασης				Σύνολο
	1821-1830	1831-1835	1836-1850	1851-1900	
Υποδηματοποιοί	—	—	—	1	1
Λεπτουργοί	1	1	1	—	3
Βυρσοδέφες	—	—	—	1	1
Ξυλουργοί	1	—	—	1	2
Σκυτοτόμοι	1	—	—	—	1
Πριονιστές	1	—	—	—	1
Ράπτες	1	—	1	—	2
Καφερώλες	1	—	—	—	1
Παντοπόλες	—	—	—	1	1
Εργάτες	—	—	—	1	1
Πρόξενοι	—	1	—	—	1
Ιατροί	—	—	—	1	1
Γραμματείς- Γραφείς	2	—	—	—	2
Σπουδαστές	1	1	—	—	2
Εμπορ. υπάλληλοι- Υπάλληλοι	—	—	—	3	3
Τραπεζ. υπάλληλοι	—	—	—	1	1
Αδηλα	—	1	—	—	1
Σύνολο	31	13	—	21	75

Στα ανωτέρω δεδομένα παρατηρείται ότι οι μεγαλύτερες συχνότητες αντιστοιχούν σε επαγγέλματα συναφή με βασικούς τομείς της ερμουπολίτικης οικονομίας: 14 ναυτικοί (το 18,67% του συνόλου) και 16 έμποροι (το 21,33% αντιστοίχως). Επιπροσθέτως, τρία ακόμη επαγγέλματα (του μαραγκού, του ξυλουργού και του πριονιστή), πανομοιότυπα μεταξύ τους, περιλαμβάνουν επίσης μία αξια μνείας συνολική συχνότητα (16, το 21,33%): χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για ειδικότητες σχετικές με τη ναυπηγική, δεδομένου ότι τόσο αυτή όσο και η υλοτομία υπήρξαν επί αιώνες αναπτυγμένες στη Ρόδο («...δουλεύοντες εις ξυλοτομίας, ναυπηγίας...»: «...οί περισσότεροι είναι γεωργοί, άλλοι τεχνῆται καὶ ναῦται καὶ μέρος ἱκανὸν μαραγκοί...»)²⁶³. Συνεπώς, τα συγκεκριμένα επαγγέλματα περιγράφουν, κατά πάσα πιθανότητα, οικονομικού τύπου μετακινήσεις, ανεξαρτήτως των πολιτικών συγκυριών. Τα υπόλοιπα περιλαμβάνουν αμελητέες συχνότητες (μεταξύ 1 και 3), στοιχείο το οποίο υποδηλώνει μεμονωμένες εγκαταστάσεις. Σημειωτέον

263. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1, 2.

ότι κάποια από αυτά (όπως του βυρσοδέψη και του σκυτοτόμου) δηλώνουν, ενδεχομένως, μετακίνηση επί τη βάσει της εξειδίκευσης, αλλά κάποια άλλα (όπως του ράπτη, του καφεπώλη κ.ά.) καλύπτουν γενικές ανάγκες του πληθυσμού, άνευ ειδικής σημασίας.

Εν τούτοις, λαμβάνοντας υπόψη την επιμέρους κατανομή των δεδομένων, με βάση τον χρόνο εγκατάστασης, προκύπτουν περισσότερο σύνθετες (ή και αντιφατικές) διαπιστώσεις. Έτσι, παρατηρείται εν πρώτοις πως 31 εγκαταστάσεις (το 41,33% του συνόλου) συντελέσθηκαν εντός της περιόδου 1821-1830, επιτρέποντας συσχετισμούς με τις πολιτικές συγκυρίες. Ένα άλλο, αναλογικώς ασήμαντο, τμήμα (13 ή το 17,33%) εισέρρευσε μετά το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, έως το 1835· δηλαδή, εδώ αποκλείονται ανάλογες με τις προηγούμενες υποθέσεις. Για τη συνέχεια, έως το 1900, έλαβαν χώρα 31 εγκαταστάσεις (το 41,33%), συχνότητα σχετικώς υπολογίσιμη· προφανώς, τα παραχωρηθέντα προνόμια, στα Δωδεκάνησα, δεν επέτυχαν τη συγκράτηση του πληθυσμού στον επιθυμητό βαθμό²⁶⁴. Εξάλλου, σε σχέση με την τελευταία επισήμανση, από το σύνολο των δεδομένων επιβεβαιώνεται προγενέστερη υπόθεση, περί κάμψης του ροδιακού πληθυσμού κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα²⁶⁵.

Παραμένοντας στην αυτή κατεύθυνση, αλλά σε επίπεδο επαγγελματικής κατηγορίας, διαπιστώνονται, εν πρώτοις, τα κάτωθι: οι επτά από τους ναυτικούς και ισάριθμοι έμποροι (το 50% και 43,75% εκάστης κατηγορίας) εγκαταστάθηκαν μεταξύ 1821 και 1830. Κάτι ανάλογο παρατηρείται στις κατηγορίες των μαραγκών, ξυλουργών και πριονιστών, όπου το ήμισυ των εγκαταστάσεων έλαβε χώρα εντός της αυτής περιόδου. Κατά συνέπεια, σε παράλληλη τροχιά με τον οικονομικό παράγοντα, στις συγκεκριμένες εγκαταστάσεις, χωρίς αμφιβολία συνέβαλαν και οι πολιτικές συγκυρίες. Στις υπόλοιπες κατηγορίες, που αφορούν σε μικροεπαγγελματίες, τεχνίτες ή υπαλλήλους, με ασήμαντες, πάντως, συχνότητες, η εγκατάσταση δεν φαίνεται να υπακούει σε κάποιο ειδικό κανόνα, εφόσον πρόκειται για μεμονωμένες στην πλειοψηφία τους αφίξεις, διασπαρμένες ατάκτως στα επιμέρους χρονικά υποσύνολα. Έτσι, έχοντας αποκομίσει τις διαπιστώσεις της συγκεκριμένης ανάλυσης, για τη συνέχεια, στρεφόμαστε προς μία διαφορετικού τύπου διερεύνηση: πρόκειται για την ενδεχόμενη συνάφεια επαγγελματικής - οικογενειακής κατάστασης.

264. Βλ. ανωτ. υποσημ. 249.

265. Βλ. ανωτ. Πίν. 6.

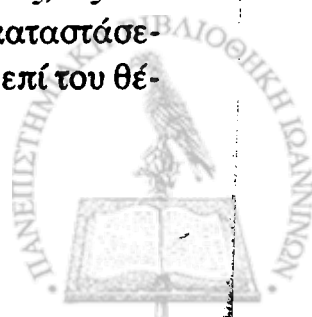

Πίν. 11. Ροδίτες Ερμούπολης: οικογενειακή κατάσταση
με βάση το επάγγελμα (1821-1900)

Επαγγέλματα	Αριθ. εγγάμων	Αριθ. αγάμων	Σύνολο
Ναυτικοί	4	10	14
Έμποροι	8	8	16
Μαραγκοί	8	5	13
Κτίστες	3	—	3
Ζαχαροπλάστες	—	1	1
Σανδαλοποιοί	1	1	2
Ξυλέμποροι	1	—	1
Υποδηματοποιοί	—	1	1
Λεπτουργοί	2	1	3
Βυρσοδέψες	1	—	1
Ξυλουργοί	—	2	2
Σκυτοτόμοι	—	1	1
Πριονιστές	—	1	1
Ράπτες	—	2	2
Καφεπώλες	1	—	1
Παντοπώλες	—	1	1
Εργάτες	1	—	1
Πρόξενοι	—	1	1
Ιατροί	—	1	1
Γραμματείς-Γραφείς	—	2	2
Σπουδαστές	—	2	2
Έμπορ. υπάλληλοι - Υπάλληλοι	2	1	3
Τραπεζ. υπάλληλοι	—	1	1
Άδηλα	1	—	1
Σύνολο	33	42	75

Εν πρώτοις, παρατηρείται πως δεσπάζουν αριθμητικώς οι άγαμοι έναντι των εγγάμων (42 έναντι 33 ή 56% έναντι 44%). Συνεχίζοντας με την κατανομή των δεδομένων κατά ιδιαίτερη επαγγελματική κατηγορία, επισημαίνεται ότι ενώ στους ναυτικούς κυριαρχούν οι άγαμοι (10 ή το 71,43%) στους εμπόρους συμμετέχουν εξίσου (από οκτώ) άτομα αμφοτέρων των καταστάσεων (έγγαμοι-άγαμοι). Αντιθέτως, στους μαραγκούς υπερτερούν οι έγγαμοι (8 ή 61,54%). Όσον αφορά στις υπόλοιπες κατηγορίες, τις περικλείουσες αμελητέες συχνότητες, δεσπάζει η μία εκ των δύο καταστάσεων, χωρίς, ωστόσο, να διευκολύνονται έτσι κάποιοι συσχετισμοί επί του θέ-

ματος. Παρ' όλα αυτά, έχει πιθανώς κάποια σημασία να σημειώσουμε πως σε ορισμένα επαγγέλματα που αφορούν σε προσφερόμενες υπηρεσίες δεσπόζουν απολύτως οι άγαμοι (πρόξενοι, ιατροί, γραμματείς-γραφείς, τραπεζοϋπάλληλοι και για ευνόητους λόγους, εδώ, σπουδαστές). Εν τούτοις, στην κατηγορία των εμποροϋπαλλήλων-υπαλλήλων υπερτερούν οι έγγαμοι (2:3). Συνεπώς, σε αυτό το σημείο, είναι σκόπιμο να διερευνήσουμε μία ακόμη παράμετρο: την ηλικία.

Πίν. 12. Ροδίτες Ερμούπολης: οικογενειακή κατάσταση με βάση την ηλικία (1821-1900)

Τάξεις ηλικίας	Αριθ. εγγάμων	Αριθ. Αγάμων	Σύνολο
16-20	—	3	3
21-25	1	8	9
26-30	7	19	26
31-35	7	4	11
36-40	5	4	9
41-45	3	2	5
46-50	4	1	5
51-55	2	—	2
56-60	2	—	2
61-65	2	1	3
Σύνολο	33	42	75

Από τα δεδομένα του πίνακα προκύπτει ότι η πλειοψηφία των συγκεκριμένων επήλυδων ανήκει στην ευρεία ηλικιακή κατηγορία 16-30 ετών: μερικό άθροισμα 38, δηλαδή το 50,67% του συνόλου. Επιπροσθέτως, στην αυτή κατηγορία δεσπόζουν οι άγαμοι: 30 άτομα (το 40% επί του συνόλου των περιπτώσεων και το 78,95% επί του συνόλου της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας) έναντι μόλις 8 εγγάμων (το 10,67% και 21,05% αντιστοίχως). Παρά ταύτα, μεγαλύτερη αποδεικτική αξία διαθέτουν τα αφορόντα στην ηλικιακή κατηγορία 26-30 ετών: 19 άγαμοι (το 73,08% της εν λόγω κατηγορίας) έναντι 7 εγγάμων (το 26,92% αντιστοίχως). Επιπλέον, στις μεγαλύτερες ακόμη ηλικίες παρατηρείται σχετικώς ασήμαντη ποσοτική κυριαρχία των εγγάμων: στα άτομα ηλικίας 31-45 ετών εντοπίζονται 15 έγγαμοι (το 60% του μερικού αθροίσματος που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη ευρεία κατηγορία) έναντι 10 αγάμων (το 40% αντιστοίχως). Στις υπόλοιπες κατηγορίες, των μεγαλύτερων ηλικιών, δεσπόζουν κατ' απόλυτο τρόπο

οι έγγαμοι (10 έναντι μόλις 2 αγάμων). Από το σύνολο των επισημάνσεων προκύπτει η ποσοτική κυριαρχία των αγάμων στις μικρότερες ηλικίες, σε αντίθεση με τα ισχύοντα στις μεγαλύτερες. Ακόμη, φαίνεται ότι γενικώς στη μετακίνηση συμμετείχαν ως επί το πλείστον άγαμοι έναντι των εγγάμων· οι τελευταίοι διέθεταν επιπλέον και μεγαλύτερη ηλικία²⁶⁶.

Οδεύοντας προς το κλείσιμο του κεφαλαίου, σημειώνουμε, κατ' αρχήν, ότι η ροδιακή εγκατάσταση στην Ερμούπολη παρουσιάζει έντονα τα χαρακτηριστικά της οικονομικής μετανάστευσης, ακόμη και στις αφίξεις μεταξύ 1821-1830. Ωστόσο, παραλλήλως, εντοπίζονται στοιχεία που δηλώνουν συνάφεια με τις πολιτικές εξελίξεις. Ως προς τις τελευταίες, πάντως, αξίζει να τονισθεί η αναποτελεσματικότητα των προνομίων, τα οποία παραχώρησε στα Δωδεκάνησα η Οθωμανική αυτοκρατορία, με στόχο τη συγκράτηση του πληθυσμού στη γενέτειρα. Σε αντίθεση με τα αναμενόμενα, οι αφίξεις, τουλάχιστον στην Ερμούπολη, συνεχίσθηκαν ανεξαρτήτως των οθωμανικών προσδοκιών. Η τελευταία διαπίστωση, βέβαια, ενισχύει τα όσα ήδη ελέγχθησαν περί του οικονομικού χαρακτήρα της εγκατάστασης. Από μία άλλη άποψη τώρα, σε ορισμένες επαγγελματικές εξειδικεύσεις, σχετικές κυρίως με την παροχή υπηρεσιών, δεσπόζουν γενικώς οι άγαμοι, χωρίς, εν τούτοις, να είναι απόλυτο αυτό. Πάντως, οι άγαμοι κυριαρχούν μεν ποσοτικώς στις νεαρές ηλικίες, στις οποίες εμπεριέχεται και η πλειοψηφία των επήλυδων, αλλά και στις μεγαλύτερες η αναλογία των εγγάμων είναι αναλογικώς μικρή. Από τη σύζευξη των δύο τελευταίων αξόνων, προκύπτουν χαρακτηριστικά τα οποία αντιστοιχούν, κατά κανόνα, σε μετακινήσεις οικονομικού χαρακτήρα²⁶⁷.

Κατόπιν των ανωτέρω διαπιστώσεων, μετατοπιζόμαστε προς το επόμενο κεφάλαιο, όντας καθ' οδόν προς το πέρας του κειμένου.

4. Κατακλείδα

Τα όσα προηγήθηκαν είχαν ως αρχικό στόχο την ανάδειξη των δεδομένων εντός (και μέσω) των οποίων εξελίχθηκαν οι πληθυσμιακές μετακινήσεις του 19ου αιώνα, με προέλευση τη Ρόδο και κατεύθυνση την Ερμούπολη. Εκ των πραγμάτων, όμως, το συγκεκριμένο θέμα υπήρξε συναφές, είτε

266. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 149 και Πίν. 5. Επίσης: Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 135-136, 168-169.

267. Βλ. ανωτ. υποσημ. 266.

ως απόρροια είτε ως παράλληλη πραγματικότητα, με άλλες παραμέτρους, βαρύνουσας και πολυεπίπεδης σημασίας για την νεοελληνική κοινωνία· και αυτό μας οδήγησε σε αντίστοιχες διαδρομές.

Η περίπτωση της Ρόδου, καθώς αναλύθηκε, αφορά σε ένα χαρακτηριστικό νησιωτικό παράδειγμα, και μάλιστα του ανατολικού Αρχιπελάγους, στο οποίο η ισορροπία οικονομικών εισροών - πληθυσμιακού δυναμικού επετεύχθη, εν πολλοίς, μέσω των ανταλλαγών με την απέναντι μικρασιατική ενδοχώρα. Οι ανταλλαγές αυτές ενισχύθηκαν από το 1523, οπότε η Ρόδος προσαρτήθηκε στην οθωμανική επικράτεια· την ίδια στιγμή, όμως, σημειώθηκε η σημαντικότερη, μέχρι στιγμής, πληθυσμιακή εκροή, την οποία, καθώς φαίνεται, δεν κατόρθωσαν να καλύψουν, κατ' αρχάς, οι εποικισμοί που διοργάνωσαν οι Οθωμανοί. Πάντως, εν συνεχεία, το νησί απέκτησε εκ νέου, έστω σταδιακά, την ισορροπία ανάμεσα στα οικονομικά διαθέσιμα και το πληθυσμιακό του κεφάλαιο. Η επόμενη δημογραφική κάμψη συντελέστηκε το 1821, ένεκα της γενικής αναταραχής και κυρίως της διασποράς μέρους του πληθυσμού. Βέβαια, το μέγεθος της ροδιακής κοινότητας, την οποία εντοπίσαμε στην Ερμούπολη, δεν ανταποκρίνεται, εξυπακούεται, στο σύνολο της εκροής, δεδομένου, εξάλλου, ότι το εν λόγω ζήτημα δεν αποτελούσε στόχο της συγκεκριμένης μελέτης. Παρ' όλα αυτά, η διερεύνησή της οδήγησε σε διαπιστώσεις ικανές να περιγράψουν τους όρους πραγμάτωσης της ροδιακής εξόδου. Η τελευταία, καθώς αποδείχθηκε, κινήθηκε σε ανεξάρτητη τροχιά από τα προνόμια τα οποία παραχώρησε η Οθωμανική αυτοκρατορία, στην οποία παρέμειναν τελικώς τα Δωδεκάνησα μετά το 1830. Από μία άλλη πλευρά, η εγκατάσταση στην Ερμούπολη υπήρξε κλάσμα, έστω αμελητέο ποσοτικώς, των γενικών πληθυσμιακών μετακινήσεων, οι οποίες οδήγησαν στην εκ του μηδενός δημιουργία της πόλης, αλλά και των συναφών δεδομένων, δηλαδή των προϋποθέσεων, των συμπτωμάτων και των παρεπομένων.

Τα πλέον θεαματικά συμπτώματα - παρεπόμενα στη δημιουργία της Ερμούπολης υπήρξαν δύο: το οικονομικό και το δημογραφικό· δηλαδή, η γένεση του συγκεκριμένου αστικού μορφώματος και η συγκέντρωση ενός πλήθους, κατ' αρχάς, προσφύγων και εν συνεχεία πάσης φύσεως επήλυδων οικονομικού τύπου, σε ένα άγονο και μέχρι στιγμής υποτυπωδώς αγροκτηνοτροφικό νησί. Παράλληλως, όμως, το γεγονός συνδέθηκε με διάφορους τοπικισμούς, απόρροιες των οθωμανικών δομών αλλά σε μία ενισχυμένη εκδοχή, εξαιτίας συνάφειας με πραγματικότητες τις οποίες δημιούργησε ή, απλώς, έφερε στην επιφάνεια η Επανάσταση. Στη συγκεκριμένη, πάντως,

περίπτωση η διάσταση αυτοχθόνων-ετεροχθόνων, φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίσε την εποχή, εμπεριείχε και ένα επιπλέον στοιχείο, χρονολογούμενο ήδη στην οθωμανική εποχή: επρόκειτο για τον θρησκευτικό παράγοντα, δηλαδή για τη διαμάχη ορθοδόξων-καθολικών. Η τελευταία έλαβε ιδιαίτερες διαστάσεις κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, πραγματικότητα διόλου ανεξάρτητη από την παράλληλη ενίσχυση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κοντολογίς, επρόκειτο για εξελίξεις οι οποίες οδήγησαν, έστω μέσω μεταλλάξεων, σε ζητήματα που αντιμετωπίζει (ή υποκύπτει σε αυτά) η σύγχρονη ελληνική κοινωνία: σε ζητήματα δηλαδή, τα οποία, προς το παρόν τουλάχιστον, παραμένουν εκκρεμή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

1

ΓΑΚ, Γεν. Γραμ., φάκ. 1, έγγρ. 44

Ἐξοχώτατε!

Σᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ νῆσος Ρόδος, σᾶς εἶναι γνωστότατον καὶ τὸ ὁποῖον ὄφελος προξενεῖ ἐκ φύσεως καὶ θέσεως εἰς τὴν ναυπηγίαν, ἐμπόριον καὶ ἀσφάλειαν ἴσως τῆς ναυτικῆς δυνάμεως καὶ τῶν πέριξ πολλῶν καὶ ἀδυνάτων νησιδίων, ἐὰν συμπεριληφθῇ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ Ρόδιοι ἐστάθησαν μέχρι τοῦδε ἀκίνητοι. ἐγγύτατα τῆς Ἀσίας, πλησίον τῆς Αἰγύπτου καὶ στερημένοι ὅποιοιδήποτε ὄπλου δὲν ἐδύναντο, παρὰ νὰ στενάξουν ὑπὸ τὸν ζυγόν, ἐξοδεύοντες σχεδὸν ὅλην τὴν ζωὴν τους εἰς ἀγγαρίας καὶ δουλεύοντες εἰς ξυλοτομίας, ναυπηγίας καὶ .... [σημ. τα αποσιωπητικά στο πρωτότυπο]. Ἡ πυρπόλησις ὁμως τοῦ στόλου τῶν πολεμίων, καὶ ἡ ἔλευσις τοῦ πατρὸς καὶ προστάτου τοὺς ἐμψυχώνει. καὶ ἡ προθυμία των ἤδη δὲν περιμένει, παρὰ τὴν πατρικὴν Σας κηδεμονίαν διὰ νὰ ἐξοπλισθῇ ὁ καθεὶς, ὅπως δύναται, κατὰ τῶν τυράνων.

Οἱ ἐχθροὶ πεφοβισμένοι ἤδη περιορίζονται πάντοτε μέσα εἰς τὸ φρούριον, τοῦ ὁποίου ἡ περίμετρος εἶναι σχεδὸν 5 μίλια, διότι περιέχει τὴν πόλιν, εἰς τὴν ὁποίαν κατοικοῦν μόνον Τοῦρκοι καὶ Ἑβραῖοι. Τὸ φρούριον ἂν καὶ παλαιὸν ἔργον τῶν ἱππέων, ἀρκετὰ ὁμως δυνατόν ὡς πρὸς ἡμᾶς. ἔχει κανόνια ὑπὲρ τὰ 150 καὶ ἔνοπλοι Τοῦρκοι ἐντόπιοι καὶ ἄσιανοὶ δὲν συμποσοῦνται περισσότερον τῶν δύο χιλιάδων. ὥστε μία δύναμις κατ' ἀρχὰς ἀπὸ δύο χιλιάδας στρατιώτας καὶ 4 πλοῖα θέλουσι τοὺς ἀποκλείσει καὶ πολιορκίσει πάραυτα.

Ρόδιοι Ἕλληνες ἄξιοι ὄπλων εἶναι περὶ τὰς 3.000 μὲ ἐν διάταγμα τῆς ἐξοχότητός Σας ὅλα τὰ πέριξ νησίδια ἠμποροῦν ν' ἀποβιβάσωσι χιλίους ἄνδρας ἐνόπλους. Ἀπὸ τὴν Ρόδον ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ ὠφέλεια χρηματικὴ ὑπὲρ τοῦ στρατοῦ, καὶ ὠφέλεια τροφῆς ἀπὸ βόας καὶ πρόβατα.

ἡμεῖς οἱ ἐκτὸς τῆς πατρίδος μας Ρόδιοι ἔμποροῦμεν ἐκ τοῦ ὑστερή-

* Τα τεκμήρια δημοσιεύονται ὡς ἔχουν στο πρωτότυπο· χωρὶς καμία παρέμβαση στην ορθογραφία, τὴ σύνταξη ἢ τὴ στίξη.

ματός μας νὰ συνεισφέρωμεν εἰς τοῦτο ἕως πέντε χιλιάδας τάλληρα, ἔχομεν καὶ πεντακόσια τουφέκια ἔτοιμα. προσφέρωμεν ἐν ταυτῷ τὴν προθυμίαν καὶ τὴν ἰδικὴν μας, καὶ τῶν λοιπῶν συμπατριωτῶν μας, καὶ ζητοῦντες ἔλεος καὶ ἀντίληψιν διὰ τὴν πολλὰ πάσχουσαν ἀνθρωπότητα ὑποφαινόμεθα μὲ βαθύτατον σέβας.

Οἱ ταπεινότατοι καὶ εὐπειθέστατοι δούλοι σας.

Ἐν Σύρα τῇ 10 Ἰαννουαρίου 1828

Χριστοφῆς Μηλλιῶνης	Νικόλαος Καστρίσιος	Π. Γ. Ρόδιος
Σταμάτης Κωνσταντίνου	μανόλις κάζιρας	Ἰωάννης Ροδίτης
Κωνσταντίνος Κάζηρας	Χριστόδουλος ἀσκληπιάδης	Νικόλαος Κάλογλου
Μαυρανὸς Μιλιῶνης	Μανόλης Κωνσταντίνου	ἀντώνης Παύλου

2

Αὐτ., ἐγγρ. 45

Ἡ νήσος Ῥόδος ἀπέχει τῆς Ἀσίας 20 μίλια. τῆς Ἀλεξανδρείας 325 καὶ τῆς Συρίας 360. ἔχει περίμετρον 130 σχεδόν μιλίων. ἡ γῆ τῆς εὐφορος καὶ καλλίδενδρος. Ὅρη κατάσκια καὶ σύνδενδρα. ἔχει ἀφθονον ὕλην ναυπηγήσιμον. περιῶρέεται ἀπὸ πολλὰ καὶ ἀφθονα ὕδατα. ἔχει 44 χωρία τὸ ἐν μὲ τὸ ἄλλο ἀπὸ 100 οἰκίας. ἔχει πολίχνιον τὴν Λίνδον. καὶ ἀκρόπολιν παρημελημένην ὁμως. ἔχει πόλιν ὁμόνυμον μὲ τὴν νήσον. Αὕτη εἶναι περιβεβλημένη μὲ τείχη καὶ μὲ τάφρον εἰς τὰ ὅποια φαίνονται ὄλα τὰ παράσημα τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ Τάγματος τῶν Ἰππέων. περὶ τὸ φρούριον καὶ εἰς βολὴν κανονίου εὐρίσκονται τὰ προάστια ὅπου κατοικοῦν οἱ Ἕλληνες.

διὰ τὴν θέσιν τῆς εἶναι κοινὸν ἄραγμα καὶ καταφύγιον εἰς τρικυμίαν τῶν διαπλεόντων ἀπ' Αἴγυπτον εἰς Ἀσίαν καὶ Ἑλλάδα καὶ αὐτόθεν εἰς Αἴγυπτον. ἔχει 2 λιμένας καλοῦς, εἶναι μία τῶν πρώτων ναυπηγείων τοῦ Σουλτάνου. ἤδη ἔχουσι σκαρομένα 1 φρεγάδα πρώτου μεγέθους καὶ 2 κορβέττα. ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων κατήντησε διὰ τὴν τυραννίαν ἕως 30 χιλιάδες ἐκ τούτων οἱ μὲν 6 χιλιάδες εἶναι Τοῦρκοι, 2 χιλιάδες Ἑβραῖοι καὶ 22 χιλιάδες Ἕλληνες, ἐκ τούτων οἱ περισσότεροι εἶναι γεωργοί, ἄλλοι τεχνῆται καὶ ναῦται καὶ μέρος ἱκανὸν μαραγκοί. τα καλῆτερα μέρη τῆς νήσου καὶ σχεδὸν τὸ ἥμισυ εἶναι ἰδιοκτησία τουρκικὴ.

3

Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, έτος Γ', αριθ. 25, 20 Απρ./2 Μαΐου 1839,
Παράρτημα

ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΣΥΡΟΥ

Όνομα πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών.	Φυσική και υγιεινή θέσις και κατάσταση εκάστου.	Πόσιμα ύδατα.	Άνεμοι κυριεύοντες.	Προϊόντα.	Αριθμός κατοίκων	Έμπόρευμα αυτών.	Φυσική κρᾶσις των.
ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ	Εἰς κοιλάδα υγιεινὸν, και εἰς σχῆμα ἀμφιθεάτρου.	Ἐχει ἐκλειψιν ποτίμων ὑδάτων, και τὰ ὑπάρχοντα εἶναι γλυφὰ μεταλλικά, ἀναμιγμένα με σίδηρον και θιάφη.	Βορέας.	—	11.923	Ἐμπορ. κτηματ., ναυτικοὶ και βιομηχανοί.	Κρᾶσεως δυνατῆς.
ΔΗΜΟΣ ΣΥΡΟΥ.	Ἐπὶ λόφου υγιεινόν.	Ἐχει ἀρκετὰ πόσιμα ὑδατα διακρίνεται δὲ τὸ τῆς πηγῆς κειμένης ὀλίγον μακρὰ τῆς πόλεως πρὸς τὸ ἀρκτικὸν μέρος.	Βορέας.	Οἶνος, κριθή, σῦκα, ὄσπρια και ὀλίγον μέλι.	2.876	Κτημ. ἔμποροι, γεωργοί, τεχνῖται και τινες ναυτικοί.	Κρᾶσεως δυνατῆς.

Κ α τ ά σ τ α σ ι ς .

Όνομα πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων.	Φαρμακοπωλείων	Υγειονομίων και λοιμοκαθαρτηρίων.	Νεκροταφείων.	Σχολείων	Άλλων δημοσίων καταστημάτων.
ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ	Τέσσαρα καλά.	Έν υγειονομίων του οποίου ή καταλληλότερα θέσις είναι να άνεγερθή επί του μικρού νησιδίου, προς τό νότιον μέρος των δημοσίων άποθηκών. Έν κεντρικόν λοιμοκαθαρητήριον τό όποιον τώρα οικοδομείται νέον άντικρύ της πόλεως.	Έν νεκροταφείον κείμενον εις κατάλληλον θέσιν, περιτοιχισμένον, έντός του όποιου άνηγέρθη και μία έκκλησία διά συνδρομών.	Τό γυμνάσιον, δύο σχολεία των κορασίων, έν των άρρένων και έν έτερον διευθυνόμενον παρά του Κ. Χιλδνερ.	Δύο έκκλησίαι, έν ώραιον νοσοκομείον, και τά τρία ταύτα κοινοτικά.
ΔΗΜΟΣ ΣΥΡΟΥ.	—	—	Έν κείμενον εις κατάλληλον θέσιν περιτοιχισμένον.	Δύο, δηλ. έν άλληλοδιδασκικόν και έν έτερον γυμνάσιον κληρικών (Seminario).	Έκτός των έκκλησιών δέν ύπάρχει κανέν άλλο δημοτ. κατάστημα.
Όνομα πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων.	Άσθένειαι επικρατούσαι.	Αίτια αυτών.	Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα.	Όνομα πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων.	Άσθένειαι επικρατούσαι.
ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ	Πλευρίται, γαστρικοί πυρετοί, όφθαλμίαι, γαστροεντερικοί, ρευματισμοί, διάρρία, και έξανθηματικά άσθένειαι, των παιδων από ηλικίαν 6 μηνών μέχρι 3 χρόνων.	Άπό την ύγρασίαν των οικιών, την κακοφάγίαν και των παστών φαγητών.	Αίτια αυτών.	Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα.	Όνομα πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων.
ΔΗΜΟΣ ΣΥΡΟΥ.	Ρευματισμοί, πλευρίται, βρογχίται και έν μέρος χλωρώσεις, όφθαλμίαι.	Ένεκα της άκαθαριότητος των όδων προερχομένης από τους έπιτολίζοντας χοίρους, και έξ άμελείας της άστυνομικής άρχής.	Αίτια αυτών.	Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα.	Όνομα πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων.

Όνομα και αριθμός της άδειας ή του διπλώματός των					
Όνομα πόλεων, κοινοτήτων και χωριών.	Ύατροχειρουργών.	Χειρουργ. έμπειρικών	Φαρμακοποιών.	Μαιών.	Έμβολιαστών
ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ	Μ. Ναύτης δ'έπλωμ. φέρει αριθ. 51. Ν. Βελισσάριος του ύγειονομ. και λοιμοκαθ. άρ. 26. Α. Βιτάλης άρ. 557. Β. Διασκούφης άρ. 151 Ί. Βοτάρος άρ. 37. Π. Ζωντανός άρ. 23.	Ίω. Πράσινος άρ. του άδ. 299.	Π. Καρβούνης άρ. 87. ΎΑΘ. Κρίνος άρ. 318, Γεώργ. Σταυράκης, άρ. 529.	Βενετζιάνα Τριανταφύλλου άδεια της Νομαρχ. άρ. 4.340. Λούλα Ροδίτσα με άδειαν του αυτού άριθ. Ύν. Κ. Ύρναούτη με άδ. του αυτού άριθμ. Ύασμ. Τζορτζίδενα με άδειαν ύπ' άρ. 4.608. Γαρ. Καμπόσου με άδειαν ύπ' άρ. 4.340. Λούλα Διατζίντενα. Ύαφράτ. Κυδωνιάτσα, Σιδερούλα Ύω. Σπάθη, Είρ. Καστρινάρα, και Βασιλική Σακαλίδενα, με άδειας του αυτού άρ. Παγών. Γιακουμή ύπ. άρ. 4.648.	Μ. Ύλμπερης. έμβολιαστής Κυκλάδων
ΔΗΜΟΣ ΣΥΡΟΥ	—	Π. Σπαδάρος με άδειαν ύπ' 506 Έμ. Περίκης με άδ. 626.	—	Ύαντώνια Πρίντζη με άδειαν ύπ' άρ. 4.340 Ύαντώνια Ρούσου άδεια του αυτού άριθ. ΎΑννα Φ. Σολίτη με άδειαν ύπ' άριθ. 1.405. Μαρία Δρίτσα ύπ' άρ. 449.	

→

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΑΤΡΟ-ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΣΥΡΟΥ

Όνομα ΔΗΜΩΝ	Έκτασις γής.	Σύνορα.	Φυσική και ύγεινή κατάστασις.	Άριθμ. κατοίκων.
ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΣ	36 τετραγωνικά μίλια ήτοι στρέμματα 27.000 είναι εν μέρει καλλιεργημένα.	Από μὲν τὸ ἀρκτικὸν μέρος θάλασσα ἀπὸ δὲ τὸ μεσημβρινὸν ὁ δῆμος τῆς Σύρου. Θάλασσα ἀπὸ δὲ τὰ μέρη, ἐκτὸς τοῦ ἀρκτικοῦ, ὁποῦ συνορεύει μετὸν δῆμον Ἐρμουπόλεως.	Καλῆ.	11.923
ΣΥΡΟΣ			Ὁρεινὴ καὶ πετρώδης ἀλλὰ ὑγεινὴ.	2.876

Όνομα ΔΗΜΩΝ	Κατάστασις τῆς καλλιεργείας.	Προϊόντα.	Άρ. τῶν ἰατρῶν.	Άρ. χειρουργῶν (ἐμπειρ. ἰατρῶν).	Άριθ. Φαρμακοποιῶν.	Άριθ. ἑμβολιασμάτων.	Άριθ. ἐμβολιασμάτων.	Άριθ. φλεβοτόμ.
ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΣ	—	—	7	1	4	11	1	9
ΣΥΡΟΣ	Μετρίας.	Ὀἶνος, κριθή, σῦκα καὶ ὀλίγα ὄσπρια.	1	1	Ὀὐδεὶς.	4	Ὁ ἰατρὸς ἐνεργεῖ καὶ τὰ τοῦ ἐμβολιαστοῦ.	Ὀὐδεὶς.

ΠΑΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΣΥΡΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ 1838.

Όνοματα των Δήμων.	Άδεν.	Θήλει.	Παιδ. μέχρι του 18 έτους.		Νέοι άντρες μετά των 18 και 25 ετών.	Ολικός αριθ. οικογενειών.	Ολικός αριθ. δημοτών.	Άλλογενείς.	Γεωργοί.	Ποιμένες.	Τεχνίται.	Κτηματία		Άλλοι βιοτήχ.
			Άρρενα	Θήλια								μεγάλοι	μικροί	
ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΣ	1.805	2.208	2.103	2.252	271	2.183	8.973	611	31	18	1.093	9	1.711	445
ΣΥΡΟΣ	1.307	1.161	602	633	100	930	4.500	30	655	40	275	40	830	450
Σύνολον	3.112	3.369	2.705	2.885	371	3.113	13.473	641	686	58	1.368	49	2.511	895

Όνοματα των Δήμων.	Έμποροι		Στρατιωτικοί		Ναυτικοί		Υπάλληλοι		Έπιστήμονες				Πένητες άνθκ. να εργάζωντ.	Μαθηταί οχολέων.	Άνδρες ήξευρόντες να γράφουν.	Ολικός αριθ. κατοίκων
	Μεγά.	Μικροί	Στρατιωτικοί	Ναυτικοί	Πολιτικ.	Στρατιωτ.	Συγρ.	Διδασ.	Ίατροί	Δικηγ.						
ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΣ	—	322	60	450	51	31	8	10	8	10	73	1.600	20	906	11.923	
ΣΥΡΟΣ	—	170	6	25	5	17	2	—	—	—	50	171	30	350	2.876	
Σύνολον	—	492	66	475	56	48	10	10	8	10	123	1.771	50	1.256	14.799	

Έν Έρμουπόλει, τῆ 8 Φεβρουαρίου 1839. Ο Διοικητικὸς ἱατρὸς Σύρου κλπ. Π. ΑΡΔΟΥΪΝΟΣ

ΓΑΚ-ΑΝΚ, Δημοτολογία [μηχανογραφημένα]*

ΡΟΔΙΤΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΗΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ (1821-1900)

Αύξων αριθμός	Αριθ. εγγραφής	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος εγκατάστασης	Ημερομηνία ορκωμοσίας	Παρατηρήσεις
1	13.144	Νικόλ. Γ. Αγιωμαυρίτης	56	Ναυτικός	Έγγαμος		3/4/1872	
2	1.895	Ιπποκράτης Αθανασίου	17	Σπουδαστής	Άγαμος	1830	17/9/1835	
3	5.510	Φίλιππος Γ. Αμάραντος	44	Έμπορος	Έγγαμος	1844	17/8/1844	
4	9.330	Κωνσταντίνος Α. Αμπελάς	29	Ράπτης	Άγαμος	1851	16/10/1858	
5	6.252	Ευθύμιος Αναστασίου	65	Μαραγκός	Έγγαμος	1821	21/4/1847	
6	466	Κωνσταντίνος Αναστασίου	26	Καφρεπώλης	Έγγαμος	1829	29/11/1834	Ίσως γιος του προηγούμενου.
7	4.721	Αθανάσιος Ανθού	40	Ναυτικός	Έγγαμος	1821	22/1/1844	
8	1.859	Δημήτριος Αντωνίου	34	Πριονιστής	Άγαμος	1829	30/7/1835	
9	3.636	Παναγιώτης Αντωνίου	30	Μαραγκός	Άγαμος	1835	7/12/1840	Ενδεχομένως αδελφός του Δημητρίου.
10	3.089	Αλέξανδρος Αποστολίδης	23	Έμπορος	Άγαμος	1839	15/11/1839	
11	7.046	Νικόλαος Γ. Αριστέιδης	32	Ναυτικός	Άγαμος	1830	1/9/1850	
12	11.759	Δημοσθένης Μ. Δρακίδης	32	Έμπορος	Έγγαμος		17/8/1866	
13	23.525	Νικ. Δημ. Δρακίδης	33	Τραπεζ. υπάλ.	Άγαμος		11/4/1900	Μιάλλον εξάδελφος του προηγούμενου.

* Από αυτή τη θέση αφαιρώ να ευχαριστήσω τον συνάδελφο Χρήστο Λούκο και το προσωπικό των Αρχείων Νομού Κυκλάδων, Αγγελική Ψιλοπούλου και Τάνα Χιέτλια, για την καθοδήγηση και την καλή υποδοχή κατά την έρευνά μου στα Αρχεία.

Αύξων αριθμός	Αριθ. εγγραφής	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος εγκατάστασης	Ημερομηνία ορκωμοσίας	Παρατηρήσεις
14	4.001	Γεώργιος Ειμανουήλ	27	Ναυτικός	Άγαμος	1829	13/10/1841	Τα πρόσωπα υπ' αριθμόν 14 έως 19 αποτελούν μάλλον συγγενική ομάδα.
15	1.094	Κωνσταντίνος Ειμανουήλ	27	Σανδαλοποιός	Άγαμος	1827	2/12/1834	
16	2.336	Κωνσταντίνος Ειμανουήλ	27	Σκυτοτόμος	Άγαμος	1829	11/9/1836	
17	8.162	Κωνσταντίνος Ειμανουήλ	24	Ιατρός	Άγαμος		15/9/1855	
18	18.647	Πέτρος Γ. Ειμανουήλ	40	Μαργαρός	Άγαμος		18/7/1888	
19	2.282	ΧΓεώργιος Ειμανουήλ	52	Κτίστης	Έγγαμος	1829	3/10/1836	
20	293	Ιωάννης Μ. Ζαχαρίου	58	Έμπορος	Έγγαμος	1828	28/11/1834	
21	7.185	Κλεόβουλος Ιω. Ζαχαρίου	25	Γραμματεύς	Άγαμος	1827	9/8/1851	Προφανώς γιος του Ιωάννου.
22	6.406	Μιλτιάδης Ιω. Ζαχαρίου	24	Έμπορος	Άγαμος	1828	14/7/1847	Ομοίως.
23	18.358	Παναγιώτης Ιακωβίδης	28	Παντοπώλης	Άγαμος		9/1/1888	
24	6.244	Μιχαήλ Χ. Ιωάννου	30	Μαργαρός	Έγγαμος	1832	20/4/1847	
25	5.804	Κυριάκος Κάζηρας	25	Έμπορος	Άγαμος	1835	12/4/1845	Προφανώς συγγενής του Κωνσταντίνου και του Παρασκευά.
26	884	Κωνσταντίνος Κάζηρας	48	Έμπορος	Έγγαμος	1824	1/12/1834	
27	28	Παρασκευάς Κάζηρας	62	Έμπορος	Έγγαμος		29/11/1834	Αδελφός του Κωνσταντίνου (βλ. ανωτ. υποσημ. 257)
28	21.100	Κων/νος Καφαγιάννης	40	Έμπορ. υπάλ.	Άγαμος		20/6/1892	

Αύξων αριθμός	Αριθ. εγγραφής	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος εγκατάστασης	Ημερομηνία ορκωμοσίας	Παρατηρήσεις	
29	6.910	Αναγν. Καραγιαννόπουλος	29	Ναυτικός	Άγαμος	1837	27/8/1849	Ενδεχομένως αδελφός του προηγούμενου.	
30	3.983	Νικόλαος Καστρίσιος	42	Έμπορος	Άγαμος	1825	25/9/1841		
31	7.403	Αντώνιος Ι. Κολοφάσης	30	Μαργακός	Άγαμος	1843	15/9/1852		
32	13	Σταμάτιος Κωνσταντίνου	35	Έμπορος	Έγγαμος	1826	26/11/1834		
33	1.204	Χρυσάνθος Κωνσταντίνου	35	Ράπτης	Άγαμος	1828	1/12/1834	Συγγενής του προηγούμενου (ανεψιός:).	
34	8.743	Αντώνιος Γερασ. Λαδικός	30	Ναυτικός	Έγγαμος	1843	13/6/1857		
35	1.715	Σωπήριος Λεοντίου	28	Ξυλουργός	Άγαμος	1828	15/5/1835		
36	6.848	Κωνσταντ. Α. Μαμαλιγκός	42	Μαργακός	Έγγαμος	1836	12/7/1849		
37	21.117	Αντώνιος Μιχ. Μανιάς	44	Εργάτης	Έγγαμος	1830	13/10/1892		
38	1.918	Μιχ. Μανιάς	22	Έμπορος	Άγαμος	1826	17/9/1835		
39	4.141	Νικόλαος Χ. Μανώλης	40	Μαργακός	Έγγαμος	1826	28/3/1842		
40	6.258	Απόστολος Μιρισίης	40	Μαργακός	Έγγαμος	1824	21/4/1847		
41	2.106	Λεόντιος Μαυρίης	30	Λεπτοουργός	Έγγαμος	1829	12/4/1836		
42	1.093	Λεωνίδα Μαυριού	27	Μαργακός	Έγγαμος	1827	1/12/1834		
43	6.248	Λεόντιος Μιτύρος	38	Μαργακός	Έγγαμος	1828	21/4/1847		
44	6.958	Χρηστοφής Μηλλιώνης	62	Πρόξενος	Άγαμος	1834	31/1/1850		
45	40	Μαυριανός Ν. Μιλιώνης	34	Έμπορος	Έγγαμος	1827	27/11/1834		
46	571	Εμίμαν Μιχαήλ (Χαλκιός)	26	Ναύτης	Άγαμος	1826	30/11/1834		Ίσως αδελφός του προηγούμενου.
47	6.001	Γεώργιος Μουχοβίτης	23	Ναυτικός	Άγαμος	1827	9/11/1845		
48	4.551	Κωνσταντίνος Μουχοβίτης	29	Ναυτικός	Άγαμος	1839	29/5/1843		

Αύξων αριθμός	Αριθ. εγγραφής	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος εγκατάστασης	Ημερομηνία ορκωμοσίας	Παρατηρήσεις
49	2.806	Λεόντιος Μοσκοβίτης	36	Ναυτικός	Άγαμος	1831	9/8/1838	Πιθανώς πρόκειται για συγγενή των δύο επομένων προσώπων.
50	17.515	Δημήτριος Εμι. Μουρσελιάς	32	Υπάλληλος	Έγγαμος	1832	26/8/1886	
51	2.882	Εμιαν. Μπουρδουβάκης	52		Έγγαμος		22/11/1838	
52	14.097	Γεώργιος Νεοφώτιστος	27	Ζαχαροστής	Άγαμος		30/6/1875	
53	13.851	Γεώρ. Ροδίτης Νεοφώτιστος	29	Κτίστης	Έγγαμος		10/6/1874	Προφανώς αδελφός του Ιωάννου.
54	16.550	Νικόλαος Νεοφώτιστος	32	Βυροδέφης	Έγγαμος		12/8/1882	
55	9.876	Θωμάς Νικολαΐδης	32	Εμποροϋπάλ.	Έγγαμος		12/8/1861	
56	4.728	Εμιανουήλ Νικολάου	30	Μαραγκός	Άγαμος	1835	30/1/1844	
57	1.629	Αντώνιος Οικονομίδης	20	Γραφεύς	Άγαμος	1830	11/1/1835	
58	19.743	Ιωάννης Σταμ. Παλιός	46	Σανδαλοποιός	Έγγαμος		3/12/1890	
59	19.742	Νικόλαος Σταμ. Παλιός	50	Ξυλόμετρος	Έγγαμος		3/12/1890	
60	1.572	Λεόντιος Παπαδόπουλος	26	Ναυτικός	Άγαμος	1824	11/1/1835	
61	19.740	Ανδρέας Σταμ. Παπαμηνάς	36	Κτίστης	Έγγαμος		7/12/1890	
62	19.739	Κοσμάς Σταμ. Παπαμηνάς	28	Υποδηματοπ.	Άγαμος		7/12/1890	
63	19.741	Μηνάς Σταμ. Παπαμηνάς	39	Ξυλουργός	Άγαμος		7/12/1890	Προφανώς αδελφός του Ανδρέα. Ομοίως.
64	2.691	Αθανάσιος Παυλίδης	28	Λεπτοουργός	Άγαμος	1834	18/2/1838	
65	12.863	Εμι. Αθ. Παυλίδης (Μπάλης)	29	Έμπορος	Άγαμος		23/12/1870	

Αύξων αριθμός	Αριθ. εγγραφής	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος εγκατάστασης	Ημερομηνία ορκωμοσίας	Παρατηρήσεις
66	12.579	Κοιμ.Αθ.Παυλίδης (Μπαλίας)	26	Έμπορος	Έγγαμος		29/7/1869	προηγουμένου. Προφανώς αδελφός του προηγουμένου.
67	4.431	Ιωάννης Πετρής	25	Λειτουργός	Έγγαμος	1836	5/11/1842	
68	6.249	Ιωάννης Στ. Σκάρος	35	Μαραγκός	Έγγαμος	1832	21/4/1847	
69	6.742	Νικόλαος Θ. Σπεράντζας	26	Ναυτικός	Άγαμος	1840	15/4/1849	
70	5.803	Θεόδωρος Στεφανίδης	28	Έμπορος	Άγαμος	1835	12/4/1845	
71	2.332	Κωνσταντίνος Τσίχης	50	Ναυτικός	Έγγαμος	1830	11/9/1836	
72	2.842	Αδαμάντιος Φιλιππίδης	23	Έμπορος	Άγαμος	1834	5/10/1838	
73	2.082	Εμμανουήλ Φιλιππίδης	19	Σπουδαστής	Άγαμος	1832	31/3/1836	Ίσως αδελφός του Αδαμαντί- ου.
74	9.177	Εμμανουήλ Χαρινός	45	Μαραγκός	Άγαμος	1828	14/4/1858	
75	16.638	Ιωάννης Νικολ. Ωρολογάς	46	Ναυτικός	Άγαμος		28/1/1883	

IV

Ικαρία: πληθυσμιακό κεφάλαιο και διασπορά (19ος αιώνας)

1. Γενική προσέγγιση: το παρελθόν

Η Ικαρία ευρίσκεται περί τα 10 μίλια νοτιοδυτικώς της Σάμου, με ενδιάμεσο το *Στενό των Φούρνων*· επιπροσθέτως, η απόστασή της από τη Μύκονο, κειμένη προς δυσμάς, υπολογίζεται σε 25 περίπου μίλια¹. Η συνολική έκταση του νησιού ανέρχεται σε 255,26 τετραγωνικά χιλιόμετρα και το ανάπτυγμα των ακτών του σε 101,9 χιλιόμετρα². Η Ικαρία εκτείνεται σε 21 περίπου μίλια, από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, ενώ το μεγαλύτερο πλάτος της, στο νοτιότερο τμήμα, ανέρχεται σε 5 μίλια³. Ο οθωμανός γεωγράφος Piri Reis (1520) αναφέρει σχετικώς: «Αυτό το νησί είναι ένα πολύ μακρύ βουνό. Έχει περίμετρο εβδομήντα μίλια»⁴. Αιώνες αργότερα, το 1854, ο Ιάκωβος Ραγκαβής θα σημειώσει: «Ίκαρος ἢ Ίκαρία καὶ κοινῶς Νικαρία· εἶναι στενωτάτη καὶ ἐπιμήκης ἐκτεινομένη ἀπὸ τοῦ βορ-ἀνατολικοῦ πρὸς τὸ νοτ-δυτικὸν καὶ ἀπέχει τῆς Σάμου 18 μίλια»⁵.

Το νησί διασχίζεται από την οροσειρά *Αθέρας*, κατά τρόπο που παραπέμπει στις ανωτέρω περιγραφές· η υψηλότερη κορυφή της είναι η *Φάρδη*

1. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Δ', *Βόρειες και ανατολικές ακτές Αιγαίου πελάγους*, Αθήναι 1987, σ. 248· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μεγάλκοσμος του Αιγαίου Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 160.

2. ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντίστοιχως· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 160.

3. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 248.

4. Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 1, İstanbul 1988, σ. 419· Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 233. Πβ. Νικ. Τσάγκας, *Η νήσος Ικαρία στους ευρωπαίους περιηγητές*, Αθήνα 2003, σ. 11-12, 16-17, 25, 70, 93, 115, 156.

5. Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 372· Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 156.

(1.041 μέτρα)⁶. Εν τούτοις, η Ικαρία δεν είναι απολύτως ορεινή, όπως, για παράδειγμα, αναφέρεται σε κάποια περιηγητικά κείμενα του παρελθόντος⁷. Σε άλλα κείμενα, και σε νεότερες μελέτες, επισημαίνεται η ύπαρξη πηγαίων ή τρεχούμενων υδάτων καθώς επίσης μικρών πεδιάδων και κοιλάδων⁸. Εξάλλου, αυτό εντοπίζεται ευχερώς και από σημερινές περιηγήσεις στον χώρο· ιδιαίτερος μάλιστα στην ενδοχώρα. Όσον αφορά στην παραγωγή του νησιού, διάφορα τεκμήρια συμπίπτουν ως προς τα κάτωθι προϊόντα: μέλι και κερί, φρούτα (κυρίως μνημονεύονται τα σύκα), λαχανικά, κτηνοτροφικά προϊόντα (με εξαγωγές στη Χίο και αλλαχού), κρασί (μέρος του οποίου εξήγετο επίσης στη Χίο) και μικρή ποσότητα αραβοσίτου· ο τελευταίος, αναφέρεται, δεν κάλυπτε τις διατροφικές ανάγκες παρά για το ήμισυ του έτους, αναγκάζοντας τους κατοίκους να εισάγουν συμπληρωματική ποσότητα από τη Χίο⁹. Ωστόσο, τα σημαντικότερα εξαγωγή-

6. Ιω. Μελάς, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας*, τόμ. 1. Αθήναι 1955, σ. 18· ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 249.

7. Emile Legrand, *Description des îles de l'Archipel par Cristophe Buondelmonti*, Παρίσι 1897, σ. 69, 225· *A Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos by Joseph Georgirenes, Arch-Bishop of Samos*, Λονδίνο 1677, σ. 59· B. Randolph. *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 53· Jean Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 180· Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 11-12, 25, 32, 40, 47, 77, 85, 87, 93, 96-97. Η εικόνα αυτή αναπαράγεται σε μία σύγχρονη μελέτη: «Τα νησιά Ικαρία και Φούρνοι είναι καθαρά ορεινές περιοχές [...] Στην Ικαρία μπορεί κανείς να πει, ότι δεν υπάρχουν μεμονωμένα φυσικά τοπία, αλλά όλη η περιοχή μαζί με τους παραδοσιακούς οικισμούς της αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο που χαρακτηρίζεται από την αγριάδα του τοπίου». (Γιάννης Πατέλλης, «Έρευνες στις προβληματικές περιοχές του Ελληνικού Αγροτικού Χώρου. Θεσπρωτία-Σάμος», *Αγροτική. Τριμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό της ΑΤΕ*, τχ. 5, Ιαν.-Μάρτ. 1978, σ. 47).

8. Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 373· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 18-19· Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 3, 30, 38, 60, 78-79, 105, 156-157· ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 249.

9. E. Legrand, *ό.π.*, σ. 69, 225· J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 60-61· Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 12, 17, 19, 23-24, 26, 30, 38, 42, 48, 58, 60, 71, 79, 93, 99, 103, 116-117, 123, 150, 157-158· B. Randolph, *ό.π.*, σ. 53· Αγαμέμνων Τσελίκας, «Αρχαιακές μαρτυρίες για την Ικαρία του 16ου και 17ου αιώνα», *Ικαριακά*, έτος 32ο, περ. Γ', τχ. 31 (87), Δεκ. 1990, σ. 47-52· Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, Statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, τόμ. 1, Παρίσι 1890, σ. 444· Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1984, σ. 300· F.W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 168· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 376· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, τόμ. 2, Αθήναι 1957, σ. 93, 97, 102· Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Η', 1921, σ. 276. Πβ. Γ. Πατέλλης, *ό.π.*, σ. 51-52.

μα προϊόντα προέρχονταν από τον δασικό πλούτο του νησιού: ήδη από τον 17ο αιώνα μνημονεύονται εξαγωγές ξυλείας, και μάλιστα καυσόξυλων, και ξυλανθράκων, κυρίως στη Χίο και στη Μικρά Ασία· ως απόρροια, αναπτύχθηκαν τα αντίστοιχα επαγγέλματα, αυτό του υλοτόμου και του ανθρακέως¹⁰. Παράλληλα, οι Ικαριώτες ναυπηγούσαν πλοιάρια, τα οποία πωλούσαν σε γειτονικά νησιά¹¹. Πάντως, επί χρόνια τα προϊόντα εξαγωγής μεταφέρονταν κυρίως από τους παραγωγούς στα παράλια του νησιού, όπου διεξαγόταν επιτοπίως η πώληση σε διερχόμενα πλοία¹². Επιπροσθέτως όμως, και παρά την έλλειψη λιμανιού¹³, οι Ικαριώτες αναλάμβαναν, επίσης, οι ίδιοι την εμπορία και μεταφορά των προϊόντων στον τόπο εξαγωγής, χρησιμοποιώντας ιδιόκτητα μικρά πλεούμενα¹⁴.

Όσον αφορά στο δημογραφικό ζήτημα, κατ' αρχήν αξίζει να σημειωθεί πως η έρευνα έχει τεκμηριώσει την πληθυσμιακή και οικιστική συνέχεια του νησιού, σε αντίθεση με τη γειτονική Σάμο, η οποία, καθώς αναφέρεται, κατά το διάστημα 1475-1571 υπήρξε έρημη¹⁵. Ωστόσο, ως προς τη Σάμο,

10. J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 60· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 42, 70-71, 79, 85, 93, 96, 98-99, 104-105, 150· Joseph de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, εισαγ.-σημ. St. Yerasimos, τόμ. 1, Παρίσι 1982, σ. 313-314· Μάρκος Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησούιτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 35· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 376· V. Cuinet, *ό.π.*, σ. 444· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 195· Ν.Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, σ. 276· Κυρ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα 31981, σ. 484. Σχετικώς με την κατασκευή καμινιού για την παρασκευή ξυλανθράκων: Αλ. Ι. Πουλιανός, *Λαογραφικά Ικαρίας της στεριάς και της θάλασσας. (Γλωσσολογικά - Αγροτικά - Θαλασσινά)*, τόμ. Α', Αθήνα 1976, σ. 143-147. Για ένα άλλο παράδειγμα του είδους: Ν. Τσενόγλου, «Κατασκευή ξυλανθράκων. Πρώτα αποτελέσματα μιας επιτόπιας έρευνας στον Κάτω Σταυρό του Νομού Θεσσαλονίκης», *Ιστορία της Νεοελληνικής Τεχνολογίας. Α' τριήμερο εργασίας, Πάτρα, 21-23 Οκτ. 1988*, Κοινοφελές Ίδρυμα ΕΤΒΑ - Νομαρχία Αχαΐας, Αθήνα 1991, σ. 171-176.

11. J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 60· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 42, 79· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 99· V. Cuinet, *ό.π.*, σ. 444· Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994, σ. 118.

12. Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 195.

13. J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 55· N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 26, 57-58, 114· J.P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 316· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, τόμ. 1, Αθήνα 1955, σ. 19 και τόμ. 2, Αθήνα 1957, σ. 93· V. Cuinet, *ό.π.*, σ. 444.

14. N. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 26, 42, 58, 60, 70-71, 79, 85, 93, 104, 118, 150· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, τόμ. 2, Αθήνα 1957, σ. 195.

15. F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 168· N. Vatin, «Deux îles à la dérive: Samos et Icarie entre 1475 et 1572», *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Κωνσταντινούπολη 1994, σ. 340· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, τόμ. 1, Αθήνα 1955, σ. 119· Θεολ. Μπινίκος, «Πληθυσμιακή

αξίζει να επισημανθεί, κάποια τεκμήρια αποδεικνύουν την ύπαρξη κατοίκων κατά το εν λόγω διάστημα, χωρίς να αναιρείται, βέβαια, η δημογραφική παρακμή της¹⁶. Πάντως, εστιάζοντας εκ νέου το ενδιαφέρον μας στην Ικαρία, ένα στοιχείο το οποίο χαρακτήρισε επί αιώνες το νησί είναι η μεγάλη διασπορά των κατοικιών σε μεμονωμένες αγροτικές εκμεταλλεύσεις¹⁷. Πρόκειται για τα γνωστά «σπιτοκαθίσματα», με διαφορετικά λόγια αγροικίες, που εντοπίζει σήμερα η έρευνα αλλά και ο απλός επισκέπτης του νησιού¹⁸. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελούν οι σημαντικότεροι οικισμοί, όπως αναφέρονται από τον Γεωργιρήνη το 1677: *Steli* (Στελί), *Cachoria* (Κα-Χωριά, δηλαδή Κάτω Χωριά) και *Musara* (Μεσαρία)¹⁹. Παρατηρείται πως οι δύο τελευταίες περιπτώσεις αφορούν σε ευρείες γεωγραφικές-οικιστικές ενότητες, απόρροια, βέβαια, του συγκεκριμένου φαινομένου²⁰. Εκτός των ανωτέρω, πάντως, ο Γεωργιρήνης επισημαίνει την ύπαρξη και άλλων μικρότερων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων, διασπαρμένων στον χώρο²¹. Επιπλέον, από έτερα τεκμήρια, τόσο του 17ου όσο και του 18ου αιώνα, πιστοποιείται η ύπαρξη πολλών από τους σημερινούς οικισμούς του νησιού²².

Ως προς το πληθυσμιακό κεφάλαιο της Ικαρίας, τα διαθέσιμα στοιχεία είναι λιγοστά και, επιπλέον, αντιφατικά: το 1675 ο Paul Ricaut έκανε λόγο για 1.000 ψυχές²³, μέγεθος το οποίο επανέλαβε το 1700 ο Tournafort²⁴ και

συνέχεια της Ικαρίας. Στοιχεία από τις πηγές και τα αρχεία ότι η Ικαρία δεν ερημώθηκε ποτέ», *Αιγαίο και νησιά*, τχ. 10, 15 Ιουλ. - 15 Αυγ. 1987, σ. 12-18.

16. Κώστας Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 109-114.

17. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 38, 40, 71, 78, 87, 103, 119, 123· J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 58· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, τόμ. 2, Αθήνα 1957, σ. 97.

18. Στ. Βαλέτας, «Οι διάσπαρτοι οικισμοί της Ικαρίας», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου του Αιγαίου*, Αθήνα 1993, σ. 361-363.

19. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 41· J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 58· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 97· ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων*, τόμ. 42, *Νομός Σάμου*, Αθήνα Μάιος 1962, σ. 16-17.

20. J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 58 και Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 97.

21. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 41· J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 58· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 97.

22. Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 102· J.P. de Tournafort, *ό.π.*, σ. 314-315.

23. *The Present state of the Greek and the Armenian churches, by Paul Ricaut, late consul at Smyrna*, Λονδίνο 1679, σ. 365.

24. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 71· J.P. de Tournafort, *ό.π.*, σ. 314.

το 1789 ο γεωγράφος Frieseman²⁵. ωστόσο, από το 1656 ο J. Thévenot υπε-
λόγισε τους κατοίκους σε 3.000²⁶, εκτίμηση την οποία υιοθέτησε το 1688 ο
Francesco Piacenza²⁷. Καθώς σημειώνει, όμως, και πάλι ο Tournefort, η
Ικαρία δεν υπήρξε ποτέ πυκνοκατοικημένη· ο ίδιος μάλιστα επισημαίνει
ότι τα στοιχεία του Thévenot οφείλονται σε σύγχυση ανάμεσα στην Ικαρία
και τη Νίσυρο²⁸. Κατόπιν τούτου, η άποψη του Hasluck, ότι «η Ικαρία δεν
υπήρξε ποτέ ένα πυκνοκατοικημένο ή (οικονομικώς) εύρωστο νησί»²⁹, φαί-
νεται πως περιγράφει σε ικανοποιητικό βαθμό τόσο τη δημογραφική όσο
και την οικονομική πραγματικότητα.

Η ισορροπία ανάμεσα στις οικονομικές εισροές και το δημογραφικό
δυναμικό του νησιού επιτυγχάνετο, υπό κοινωνική σταθερότητα, μέσω ενός
απλού μηχανισμού, διαδομένου: επρόκειτο για τη μετανάστευση³⁰. Έτσι,
στον 11ο αιώνα, και αναλυτικότερα στο διάστημα 1088-1093, Ικαριώτες ερ-
γάζονταν στην ανέγερση της μονής Πάτμου. Οι ίδιοι, με το πέρας των ερ-
γασιών, εγκαταστάθηκαν στο νησί, σχηματίζοντας τον αρχικό πυρήνα κο-
σμικών εποίκων· το επώνυμο «Καργιωτίνης», αναφερόμενο σε πατμιακό
κατάστιχο του 1693, σχετίζεται ενδεχομένως με αυτή την αρχική εγκατά-
σταση³¹, ενώ το «Καριώτης», το οποίο ανιχνεύεται σε πηγή του 19ου αιώνα,
είναι μάλλον συναφές με μεταγενέστερη άφιξη στην Πάτμο³². Σε άλλα τεκ-
μήρια, ήδη από το 1300 αναφέρεται επίσης το επώνυμο «Καριώτης» [
Ικαρία ή Καρούα(;)], στην Κρήτη: έως το 1640 εμφανίζονται εικοσιεννέα
συνολικά άτομα με το εν λόγω όνομα³³.

Παραλλήλως, όμως, με τις εκροές, σημειώθηκαν επίσης και εισροές
πληθυσμού. Κατ' αρχάς, είναι γνωστή η εγκατάσταση Μανιατών στο τέλος

25. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 71· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα ³1981, σ. 484.

26. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 25· J. Thévenot, *ό.π.*, σ. 180.

27. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 32· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 104.

28. Ν. Τσάγκας, *ό.π.*, σ. 74· J.P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 314, 316· Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 94.

29. F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 168. Πβ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', Αθήνα ⁵1984, σ. 390.

30. *Εδώ στο κείμενο* III, υποσημ. 94· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνες*, Ιωάννινα 1995, σ. 34-36.

31. Χρ. Δ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα Μάης 1978, σ. 48-49, 70· Μαρία Φινέ, «Πολεοδομική συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών των Κυκλάδων», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 384.

32. Σπ. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 225.

33. Βούλα Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τόμ. 8 (1989), σ. 204.

του 18ου αιώνα, πιθανόν ως απόρροια των «Ορλωφικών»³⁴. Περισσότερες σχετικές πληροφορίες αντλούνται από τα πατριδωνυμικά ονόματα του νησιού, στον βαθμό, βέβαια, όπου αυτά περιγράφουν πράγματι την καταγωγή³⁵. Παραθέτουμε, λοιπόν, εν συνεχεία, το διαθέσιμο ονοματικό υλικό, το οποίο έχει αποθησαυρίσει ο Μελάς, με βάση τον δηλούμενο τόπο καταγωγής (ή προέλευσης): εντός παρενθέσεως αναγράφεται το έτος αρχικής μνείας³⁶.

- 1) Ονόματα που δηλώνουν καταγωγή από την ενδοχώρα της ελληνικής χερσονήσου: *Τζακονίτης* (το 1710 και 1764) - *Τζάκωνας* (1793), *Μονεμβασιώτης* (1750), *Κουτούφαρης* (1832: προερχόμενο από τη Μάνη³⁷) και *Μωραΐτης* (1827).
- 2) Ονόματα σχετικά με τη Μικρά Ασία: *Βρουλιώτης* (1655) - *Βουλιώτης* (1701), *Πηγιώτης* (1657: *Biga* - αρχ. *Πηγαί*³⁸), *Αϊβαλιώτης* (1895), *Φωκιανός* (1693³⁹, 1726), *Πολίτης* (1801) και *Τσεσμελής* (1838).
- 3) Ονόματα σχετικά με άλλα νησιά του Αρχιπελάγους: *Αμοργινός* (1657, 1760), *Σκυριανός* (1774), *Παριανός* (1777), *Ρόδιος* (1779, 1827) - *Ροδίτης* (1863), *Μυκονιάτης* (1783), *Λεριός* (1790), *Κασώτης* (1864), *Καλύμνιος* (1895) και *Χιώτης* (1798).
- 4) Όνομα που δηλώνει καταγωγή από την Κρήτη: *Κρητικός* (1810).
- 5) Όνομα σχετικό με το Ιόνιο: *Τζιριγώτης* (1814).

Στα ανωτέρω δεδομένα παρατηρείται ότι ένα μέρος από τα ονόματα του είδους αφορά σε μνείες μεταγενέστερες του 1821, χωρίς, εν τούτοις, το στοιχείο αυτό να δηλώνει οπωσδήποτε τη χρονική στιγμή σχηματισμού του: ούτε, απολύτως, τον συγκεκριμένο τόπο καταγωγής/προέλευσης. Πάντως, στο επόμενο κεφάλαιο διερευνώνται, κατ' αρχάς, οι πληθυσμιακές εισροές που σχετίζονται με τα γεγονότα της Επανάστασης.

34. Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 110-119. Ανάλογες περιπτώσεις εγκατάστασης Μανιατών, και άλλων Πελοποννησίων, εντοπίζονται και στη γειτονική Σάμο: Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 116.

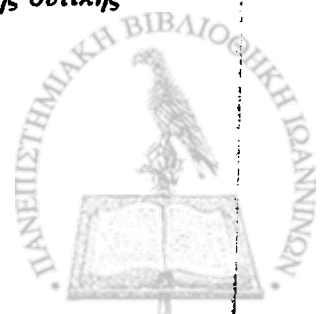
35. *Εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 19.

36. Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 158, 272-281. Ως προς τις ονοματικές κατηγορίες που ακολουθούνται εν προκειμένω: *εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 20.

37. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 100, 152, 154-157, 169, 276, 283-284, 298.

38. Ελευθέριος Ε. Κουβαράς, *Ευρετήριο και χάρτης των αρχαίων πόλεων της δυτικής Μικρασίας*, Αθήνα 1991, σ. 106.

39. Α. Τσελίκας, *ό.π.*, σ. 51.

2. Η διασπορά του 19ου αιώνα: όροι και όρια της πληθυσμιακής εκροής

Η συμμετοχή της Ικαρίας στην Επανάσταση είχε στην ουσία ως αφετηρία το 1822, οπότε ένα ολιγάριθμο εκστρατευτικό σώμα, αποτελούμενο από 30 άτομα, έλαβε μέρος, έστω με καθυστέρηση, στην εκστρατεία των Σαμιωτών εναντίον της Χίου⁴⁰. Τα αιματηρά γεγονότα, τα οποία ακολούθησαν είναι, βέβαια, γνωστά⁴¹. Εν τούτοις, οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ ότι «χίλιοι περίπου» από τους Χιώτες πρόσφυγες κατέφυγαν στην Ικαρία, όπου και εγκαταστάθηκαν⁴². Στη συνέχεια, ακολούθησαν και άλλοι «πάρροικοι», προερχόμενοι κυρίως από τις ακτές της Μικράς Ασίας αλλά και πειρατές, οι οποίοι κατά βάσιν εγκαταστάθηκαν στο νότιο τμήμα του νησιού (*Κάτω Σπόδα*)⁴³. Πάντως, σύντομα δημιουργήθηκαν τριβές ανάμεσα στον αυτόχθονα πληθυσμό και τους επήλυδες, με κορύφωση την αποπομπή των τελευταίων, τουλάχιστον από τη συγκεκριμένη περιοχή⁴⁴. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως εκδόθηκε σχετικό ψήφισμα, με σαφείς απειλές προς όσους από τους κατοίκους είχαν πρόθεση να φιλοξενήσουν στο εξής «παροίκους»⁴⁵:

1827 γεναρίου 29

τὴ σήμερον ἐσινφόνισαν ὄλον τὸ χορίον ἢ κατοσποδάνι ἀπεδὸ καὶ στὸ ἐξίς οπιος ἠθελεν νὰ βάνη ξενον ανθρωπον εἰς τὸ σπῆτι του να πεδεβεται ἀπὸ τοὺς ἐπιλήπους τὸν χορίον καὶ νὰ κέουν καὶ τὸ σπίτι εκεινο οπου ἠθελε βάλη ξενο μαισα καὶ νὰ εἶναι ἀκριτον ἐν παντικριτηρίο καὶ διὰ τὸ βέβειον τίς ἀλιθίας εγινε τὸ παρὸν ἐνωπιον τον κάτοθι γεγραμμένον.

Γεώργιος ἱερεὺς Ρόδιος ἐπίτροπος τοῦ Ἁγίου Σάμου, Βασίλης Πετζᾶκος, Ἄλεξαντρὶς Πετζᾶκος, Κωσταντῆς Πετσᾶκος, Σταμάτης Πετζᾶκος, Γεώργιος Κράτζας, Ἰω. Τζαρναδάκης, Ξένος Γλαρός, Ζαχαρίας Λιγηζάκης, Θεόδωρος Μωραΐτης, Ἰω. Παμφίλης, Σταυρινὸς Λυγίζος, Κωνσταντῆς Γλαρός, Γεώργιος Λακίος, Λέος Κανίνης.

40. Ιω. Μελάς, *ό.π.*, σ. 171· ο ίδιος, «Η Ικαρία του Αιγαίου», *Πρακτικά, ό.π.*, σ. 109.

41. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 248, 281-294, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

42. Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, σ. 157· ο ίδιος, *Η Ικαρία*, σ. 109.

43. Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, σ. 157.

44. *Αυτ.*, σ. 157-158. Πβ. *εδώ* στο κείμενο III, υποσημ. 215-216.

45. Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, σ. 158.

Καί ὅλη ἡ ἐπίληπι μικρὶ καὶ μεγάλη.

Εν συνεχείᾳ, τὸ 1828, τὸ νησί ἐντάχθηκε στὴν Ἑκτακτὴ Επιτροπεΐα Ἀνατολικῶν Σποράδων (Σάμος, Κάλυμνος, Λέρος, Πάτμος καὶ Ἰκαρία)⁴⁶. Ωστόσο, με τὸ Πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου (3/2/1830), ἡ Ἰκαρία, ὅπως καὶ ἄλλα γειτονικά νησιά, ἐτέθη τελικῶς ἐκτὸς ορίων τοῦ νεοπαγούς κράτους⁴⁷. Ἀκολούθησε ἡ παραχώρηση προνομίων, ἐκ μέρους τῆς Οθωμανικῆς αυτοκρατορίας, ἀν καὶ δὲν ἔλλειψαν οἱ παλινωδίες, ἰδιαιτέρως μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ οθωμανικοῦ στόλου, τὸ 1869⁴⁸. Πάντως, ἀπὸ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο οἱ Ἰκαριῶτες εἶχαν ἤδη ἐπεκτείνει τὴν ἀκτίνα ἐμπορικῆς δράσης, μεταφέροντας ξυλεῖα καὶ ξυλάνθρακες σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση (Τσεσμέ, Σμύρνη, Ἀλεξάνδρεια, Σύρο κ.ά.)⁴⁹.

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, ἕως τὸ 1912, ἡ οἰκονομία ἐξελίχθηκε, βέβαια, στὸ πλαίσιο τῶν ἀγροκτηνοτροφικῶν δομῶν τοῦ παρελθόντος, καθὼς περιγράφεται με σαφήνεια στὸ *Ἡμερολόγιον τῆς Νομαρχίας Ἀρχιπελάγους (salname)*, τοῦ ἔτους 1885: «...παράγει [ἡ Ἰκαρία] ἐλαίας, ἀμύγδαλα, ροδάκινα, ἄπια, κάρνα, σῦκα, σῖτον, κριθὴν, πατάτας καὶ κρόμμυα. Οἱ κάτοικοι εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνθρακεῖς καὶ γεωργοί. Κατασκευάζουσι πλοῖα καὶ λέμβους χωρητικότητος 150-300 κοιλῶν. Ἡ νῆσος ἔχει περίπου 12.000 αἴγας, 1.500 πρόβατα, 400 βόας, 500 χοίρους, 20 ἡμίονους καὶ 100 ὄνους...»⁵⁰. Παράλλῃως, ἐντάθηκαν οἱ μεταναστευτικὲς

46. *Αυτ.*, σ. 159.

47. *Αυτ.*, σ. 172-173. Πβ. ἐδῶ στὸ κείμενο III, υποσημ. 246.

48. Ἰπποκράτης Κλ. Φραγκόπουλος, *Ἱστορία τῆς Καλύμνου*, Αθήνα 1995, σ. 78, 99 κ.ε.· Γ. Κουκούλης, «Τὸ φερμάνι τῆς Τετρανήσου καὶ ἡ ἐπέκτασή του σ' ὅλες τὶς Νότιες Σποράδες», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. 5 (1985), κυρίως σ. 148-156· ὁ ἴδιος, «Μία δευτέρα μετάφραση τοῦ φερμανίου γιὰ τὰ προνόμια τῆς Τετρανήσου», *αυτ.*, σ. 170-177· ὁ ἴδιος, «Ἡ συμβολὴ τῆς Καλύμνου στους ἀγῶνες γιὰ τὰ προνόμια», *αυτ.*, τόμ. 4 (1984), σ. 29· Ε. Πρωτοψάλτης, «Ἡ τύχη τῶν Νοτίων Σποράδων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ μετ' αὐτήν», *Καρπαθιακαὶ Μελέται*, τόμ. 2 (1981), σ. 306-307· Ἀλέκα Πορῆ-Τσοῦμου, «Ἡ Ἰκαρία ἀπὸ τὸ 1830 ἕως τὸ 1912», *Ἰκαριακά*, ἔτος 35ο, περ. Γ', τχ. 34 (90), Δεκ. 1993, σ. 108· Κώστας Σακελλαρίδης, «Ἡ ἱστορία τῶν προνομίων τῶν Νοτίων Σποράδων», *Νισυριακά*, τόμ. 3 (1969), σ. 17-21, 24-25· Κυρ. Χατζηδάκης, «Ἡ Κάλυμνος στα τέλη τῆς Τουρκοκρατίας», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. 8 (1989), σ. 61 κ.ε.· Ἰω. Μελάς, *ὁ.π.*, σ. 179 κ.ε. Πβ. ἐδῶ στὸ κείμενο III, υποσημ. 249-250.

49. Ἰω. Μελάς, *ὁ.π.*, σ. 195.

50. *Ἡμερολόγιον τῆς Νομαρχίας Ἀρχιπελάγους (salname) τοῦ ἔτους 1302 (= 1885)*, σ. 117.

κινήσεις, επί τη βάσει, εξυπακούεται, της επαγγελματικής εξειδίκευσης: οι άνδρες συνήθιζαν να μετακινούνται προς ανατολάς, ασχολούμενοι με την παρασκευή ξυλανθράκων ή με άλλες εποχιακές εργασίες, επιστρέφοντας με το προϊόν του μόχθου των αλλά και με τα αναγκαία για την επιβίωση σιτηρά· οι νεαρές γυναίκες, από την πλευρά τους, εργάζονταν ως οικιακές βοηθοί στη Χίο, στη Σμύρνη ή αλλαχού⁵¹.

Από το τέλος του αιώνα και τις αρχές του επομένου, δύο κυρίως παράγοντες συνέβαλαν τα μέγιστα στην υπερπόντια μετανάστευση: α) η φυλλοξήρα, η οποία προξένησε εκτεταμένες καταστροφές στους αμπελώνες⁵². β) οι περιορισμοί για την καλλιέργεια του καπνού, ο οποίος θα μπορούσε να υποκαταστήσει τις πληγείσες αμπελοφυτείες (κατ' αναλογία με τα συμβεβηκότα στη Σάμο)⁵³. Εν τούτοις, αναφορικός με τον δεύτερο παράγοντα, ορισμένοι Ικαριώτες, προχώρησαν στην καπνοκαλλιέργεια, παρά το οθωμανικό μονοπώλιο⁵⁴. Κάποιοι άλλοι, όμως, προσαρμόστηκαν στα δεδομένα· παρατίθεται σχετικό απόσπασμα από επιστολή των προκρίτων Μεσαρίας, «Πρὸς τὸν ἔσοχώτατον Νομάρχην Αἰγαίου» (18/7/1908): «...Τὴν ἀπερίγραφτον ἡμῶν πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν, εὐπείθειαν καὶ ὑποταγήν, ἦν μέχρι τοῦδε ἐδείξαμεν πρὸς τὸν Σ: Αὐτοκρατορικὸν Νόμον ἀποδεικνύομεν ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ρητῆς ταύτης καὶ κατηγορηματικῆς ταύτης δηλώσεως ὅτι ἡμεῖς οὐδέποτε ἐγενόμεθα καλλιεργηταὶ καπνοφυτείας παρὰ τοὺς Σεπτοὺς Νόμους τῆς Σεβ. ἡμῶν Αὐτοκρατορίας ...»⁵⁵. Το ζεύγος των ανωτέρω προβλημάτων, καθώς αναφέρθηκε ήδη, συνέβαλε σε μία άξια μνείας πληθυσμιακή εκροή, με κατεύθυνση την Αμερική αλλά και την Αίγυπτο· ας σημειωθεί εδώ ότι από το 1905 συγκροτήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής η «Ικαριακή Αδελφότης», ενώ στην Αίγυπτο χρονολογείται τουλάχιστον στο 1910⁵⁶. Κατά συνέπεια, παρουσιάζει κάποιο

51. Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, σ. 191-192· ο ίδιος, *Η Ικαρία*, σ. 110. Για τη μετανάστευση αυτού του τύπου: Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 100, 124-126. Πβ. εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 94.

52. Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, σ. 207, 214.

53. *Αυτ.*, σ. 198, 206-209· Ιω. Μελάς, *Η Ικαρία*, σ. 110-111. Για την περίπτωση της Σάμου: Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 272-274.

54. Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, σ. 221.

55. ΕΝΣ, ΑΜΣΑ, έγγρ. 232.

56. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 614· Νίκος Ε. Μηλιώρης, *Τα*

ενδιαφέρον να στραφούμε, εν συνεχεία, σε διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με το δημογραφικό κεφάλαιο του νησιού.

Πίν. 13. Πληθυσμός Ικαρίας (1821-1913)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις																																																																										
1821 ⁵⁷	2.000																																																																											
1828 ⁵⁸	3.110	Αναλυτικά στοιχεία: <table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="8">Ψυχομετρία</th> </tr> <tr> <th>Άνδρες</th> <th>Γυναίκες</th> <th>Αυτόχθονες</th> <th>Πάροικοι</th> <th>Ίερείς</th> <th>Καλόγηροι</th> <th>Καλογραΐαι</th> <th>ΣΥΝΟΛΟ</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1.650</td> <td>1.460</td> <td>2.992</td> <td>118</td> <td>47</td> <td>5</td> <td>3</td> <td>3.110</td> </tr> </tbody> </table> <table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="6">Οικοδομετρία</th> </tr> <tr> <th>Οικίαι</th> <th>Μύλοι</th> <th>Ένορΐαι</th> <th>Έξωκλήσια</th> <th>Δημόσια οικοδομήματα</th> <th>Όλοτης οικοδομΐων</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>636</td> <td>2</td> <td>23</td> <td>145</td> <td>2</td> <td>[808]</td> </tr> </tbody> </table> Μία άλλη επίσης αναλυτική, αλλά μεταγενέστερη, εκδοχή της ίδιας απογραφής: <table border="1"> <thead> <tr> <th>Πόλεις</th> <th>Οικίαι ιδιόκτηται</th> <th>Άνδρες</th> <th>Γυναίκες</th> <th>Τό όλων των ατόμων</th> <th>Έχοντες ιδιόκτητα</th> <th>Καλλιεργημένα Γη Ξερική Ίδ.</th> <th>Άμπελώνες κατά στρέμματα</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Ίκαρία</td> <td>636</td> <td>1.655</td> <td>1.463</td> <td>3.118</td> <td>341</td> <td>946</td> <td>676</td> </tr> <tr> <td>2. Μεσαρία</td> <td>—</td> <td>—</td> <td>—</td> <td>—</td> <td>139</td> <td>214</td> <td>184 $\frac{3}{4}$</td> </tr> <tr> <td>[Σύνολο]</td> <td>636</td> <td>1.655</td> <td>1.463</td> <td>3.118</td> <td>480</td> <td>1.140 [αντί του ορθού 1.160]</td> <td>860 $\frac{3}{4}$</td> </tr> </tbody> </table> Αον. Καθ' όλην την Νήσον Ίκαρίαν εύρισκονται πάροικοι 118. Βον. Εΐς την αΐτην Νήσον εύρισκονται μύλοι 2, δημόσια οικοδομήματα 2. [Σχετικΐως με τη δεύτερη εκδοχή: Αρχείον Ιωάννου Καποδΐστρια, έκδ. Εταιρείας Κερκυραΐκών Σπουδΐων, τόμ. Η΄, Συναγωγή κειμένων - Εισαγωγή - Σχόλια Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 327-328 (πβ. Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», Μνημοσύνη, τόμ. 7, εν Αθήναις 1978-1979, σ. 314-315)]. Πάντως, ο Μελάς γνωρίζει την πρώτη εκδοχή, εφόσον κάνει λόγο για 3.110 (αντί 3.118) κατοίκους (Ιστορία, τόμ. 2, Αθήναι 1957, σ. 307).	Ψυχομετρία								Άνδρες	Γυναίκες	Αυτόχθονες	Πάροικοι	Ίερείς	Καλόγηροι	Καλογραΐαι	ΣΥΝΟΛΟ	1.650	1.460	2.992	118	47	5	3	3.110	Οικοδομετρία						Οικίαι	Μύλοι	Ένορΐαι	Έξωκλήσια	Δημόσια οικοδομήματα	Όλοτης οικοδομΐων	636	2	23	145	2	[808]	Πόλεις	Οικίαι ιδιόκτηται	Άνδρες	Γυναίκες	Τό όλων των ατόμων	Έχοντες ιδιόκτητα	Καλλιεργημένα Γη Ξερική Ίδ.	Άμπελώνες κατά στρέμματα	1. Ίκαρία	636	1.655	1.463	3.118	341	946	676	2. Μεσαρία	—	—	—	—	139	214	184 $\frac{3}{4}$	[Σύνολο]	636	1.655	1.463	3.118	480	1.140 [αντί του ορθού 1.160]	860 $\frac{3}{4}$
Ψυχομετρία																																																																												
Άνδρες	Γυναίκες	Αυτόχθονες	Πάροικοι	Ίερείς	Καλόγηροι	Καλογραΐαι	ΣΥΝΟΛΟ																																																																					
1.650	1.460	2.992	118	47	5	3	3.110																																																																					
Οικοδομετρία																																																																												
Οικίαι	Μύλοι	Ένορΐαι	Έξωκλήσια	Δημόσια οικοδομήματα	Όλοτης οικοδομΐων																																																																							
636	2	23	145	2	[808]																																																																							
Πόλεις	Οικίαι ιδιόκτηται	Άνδρες	Γυναίκες	Τό όλων των ατόμων	Έχοντες ιδιόκτητα	Καλλιεργημένα Γη Ξερική Ίδ.	Άμπελώνες κατά στρέμματα																																																																					
1. Ίκαρία	636	1.655	1.463	3.118	341	946	676																																																																					
2. Μεσαρία	—	—	—	—	139	214	184 $\frac{3}{4}$																																																																					
[Σύνολο]	636	1.655	1.463	3.118	480	1.140 [αντί του ορθού 1.160]	860 $\frac{3}{4}$																																																																					

Βουρλά της Μικράς Ασίας, Αθήναι 1955, σ. 92· ο ίδιος, Μικρασιατικές επιφυλλίδες, Αθήνα 1974, σ. 60· Ιω. Μελάς, Ιστορία, σ. 207, 209, 214, 293-298· ο ίδιος, Η Ικαρία, σ. 110.

57. ΓΑΚ. Συλλογή Βλαχογιάννη, Διοικ. Επ., φάκ. 95, Κατάλογος των Τμημάτων των Νήσων του Αιγαίου Πελάγους.

58. ΓΒ, Αρχ. Μουσούρου, φάκ. XVII, έγγρ. 229^α, φ. ε΄-στ΄.

1854 ⁵⁹	7.500	«...αί δὲ οἰκίαι μόνον 900, διότι συνεχέστατα τρεῖς οἰκογένειαι, ὁ πατήρ καὶ δύο νενυμφευμένοι αὐτοῦ υἱοὶ κατοικοῦσιν ἐν τῇ αὐτῇ οἰκίᾳ [...] τὸ μέγιστον χωρίον εἶναι ἡ Μεσαρία συγκείμενον ἐκ 200 οἰκιῶν καὶ κείμενον κατὰ τὸ μέσον τῆς νήσου ἐπὶ τοῦ ὄρους [...] κατὰ τὸ νοτ-ἀνατολικὸν τῆς νήσου ὑπάρχει ὄρος καὶ παρ' αὐτῷ χωρίον ὡς 20 οἰκιῶν ἝΑγιος Κύρικος...».																																																																						
1876 ⁶⁰	8.000																																																																							
1885 ⁶¹	12.800	Επίσης: «...ἐργαστήρια 21, μονὰς 3, σχολεῖα 12, λωβοκομεῖα 4...». Εντύπωση καὶ σκεπτικισμό προκαλεῖ ἡ αναφορά σε λωβοκομεῖα.																																																																						
1890 ⁶²	10.000	«...On ne croit pas qu'il y ait dans toute l'île et ses dépendances [οἱ Φούρνοι,] plus de 10.000 habitants, qui sont presque tous Grecs - orthodoxes et se disent de sang impérial (<i>Porphyrogénètes</i>)...».																																																																						
1905 ⁶³	13.495	Παρατίθενται αναλυτικῶς τα δημογραφικὰ στοιχεῖα που παρουσιάζουν ἐδῶ ενδιαφέρον (οἱ ονομασίες των οικισμῶν παρέχονται σε μία βελτιωμένη μορφή):																																																																						
		<table border="1"> <thead> <tr> <th>Ὄνομα Πόλεως ἢ Χωρίου</th> <th>Ἕλληνες</th> <th>Τούρκοι</th> <th>Ἐκκλησιαί</th> <th>Ἱερεῖς Ὀρθόδοξοι-Ἀπαιδευτοὶ</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>ἝΑγιος Κήρυκος</td> <td>1.200</td> <td>25</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Παναγία</td> <td>600</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Κουντουμάς</td> <td>450</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Γλαρέδες</td> <td>450</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>ἝΑγιος Παντελεήμων</td> <td>400</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Μαυράτον</td> <td>110</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Μαυρικᾶτον</td> <td>180</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>ἝΟξέα</td> <td>150</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Καταφύγιον</td> <td>650</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>Περδίκιον</td> <td>750</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Ξυλοσύρτης</td> <td>450</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>Χρυσόστομος</td> <td>700</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>Καραβόσταμον</td> <td>500</td> <td>—</td> <td>1</td> <td>2</td> </tr> </tbody> </table>	Ὄνομα Πόλεως ἢ Χωρίου	Ἕλληνες	Τούρκοι	Ἐκκλησιαί	Ἱερεῖς Ὀρθόδοξοι-Ἀπαιδευτοὶ	ἝΑγιος Κήρυκος	1.200	25	1	1	Παναγία	600	—	1	1	Κουντουμάς	450	—	1	1	Γλαρέδες	450	—	1	1	ἝΑγιος Παντελεήμων	400	—	1	1	Μαυράτον	110	—	1	1	Μαυρικᾶτον	180	—	1	1	ἝΟξέα	150	—	1	1	Καταφύγιον	650	—	1	2	Περδίκιον	750	—	1	1	Ξυλοσύρτης	450	—	1	1	Χρυσόστομος	700	—	1	2	Καραβόσταμον	500	—	1	2
Ὄνομα Πόλεως ἢ Χωρίου	Ἕλληνες	Τούρκοι	Ἐκκλησιαί	Ἱερεῖς Ὀρθόδοξοι-Ἀπαιδευτοὶ																																																																				
ἝΑγιος Κήρυκος	1.200	25	1	1																																																																				
Παναγία	600	—	1	1																																																																				
Κουντουμάς	450	—	1	1																																																																				
Γλαρέδες	450	—	1	1																																																																				
ἝΑγιος Παντελεήμων	400	—	1	1																																																																				
Μαυράτον	110	—	1	1																																																																				
Μαυρικᾶτον	180	—	1	1																																																																				
ἝΟξέα	150	—	1	1																																																																				
Καταφύγιον	650	—	1	2																																																																				
Περδίκιον	750	—	1	1																																																																				
Ξυλοσύρτης	450	—	1	1																																																																				
Χρυσόστομος	700	—	1	2																																																																				
Καραβόσταμον	500	—	1	2																																																																				

59. Ιάκ. Ραγκαβῆς, ὄ.π., σ. 373-375.

60. Αριστ. Σταυρίδης, *Εγχειρίδιον πολιτικῆς, φυσικῆς καὶ ἐμπορικῆς γεωγραφίας του Ὀθωμανικοῦ κράτους ἐκ διαφόρων νεωτάτων ευρωπαϊκῶν συγγραμμάτων*, ἐν Κυδωνίαις 1876, ἀνατύπ. Πανεπιστήμιου Αἰγαίου, Τμήμα Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας, Μυτιλήνη 1996, σ. 89.

61. *Ἡμερολόγιον*, ὄ.π., σ. 117.

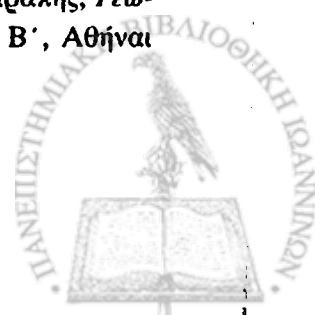
62. V. Cuinet, ὄ.π., σ. 443.

63. Ξενοφάνης, *Σύγγραμμα περιοδικόν του Συλλόγου των Μικρασιατῶν «Ἀνατολή»*, τόμ. 2, τχ. 8, ἐν Αθήναις Μάιος 1905, σ. 380-383.

		Χωριούδια	350	—	3	1
		Εύδηλος (α)	700	—	1	2
		Άρεθουσα	350	—	1	1
		Άκαμάτρα	450	—	1	2
		Δρούτσουλας	120	—	1	1
		Πλατάκι	120	—	1	1
		Δάφνη	300	—	1	1
		Κοσοίκια	150	—	1	1
		Πετροπούλιον	120	—	1	1
		Μαγγανίτης	250	—	1	1
		Πλαγιά	100	—	1	1
		Χωριά	200	—	1	1
		Ράχαι (β)	1.500	—	3	3
		Μάραθον	200	—	1	1
		Φραντάτον	350	—	1	1
		Στάβλος	300	—	1	1
		Λαφαχάδες	250	—	1	1
		Κουνιάδοι	100	—	1	2
		Προεσπέρα	50	—	1	—
		Βραχάδες	150	—	1	1
		Λαγκάδα	150	—	1	1
		Άμάλον	150	—	1	—
		Κάλαμος	120	—	1	1
		Τρατάλον	50	—	—	—
		Πέζιον	100	—	1	—
		Καρκινάγριον (γ)	200	—	1	1
		(α) Τά μέχρι τῆς Εύδηλου χωρία ἀπαρτίζουσι τὸ τμήμα Φαναρίου, δαπανῶσι δὲ διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ἐν δλω γρ. 45.000. (β) Τά ἀπὸ τοῦ χωρίου Ἀραθούσης [= Ἀρεθούσης] μέχρι τῶν Χωριῶν χωρία ἀπαρτίζουσι τὸ τμήμα Μεσσαρίας, δαπανῶσι δὲ διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ἐν δλω γρ. 35.000. (γ) Τά δὲ ἀπὸ Ῥαχῶν μέχρι Κερκινάγριον [= Καρκινάγριον] ἀπαρτίζουσι τὸ τμήμα Ῥαχῶν καὶ δαπανῶσι διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν γρ. 15.000.				
		Στὴν ἀπογραφή περιλαμβάνονται καὶ τὰ νησιά Φούρνοι: με 1.000 Ἑλλη- νες, 1 ἐκκλησία καὶ 2 ἱερεῖς. ΓΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΕΠΙΣΗΜΑΙΝΕΤΑΙ ὅτι τὸ 1920 διέθεταν 1.006 καὶ τὸ 1928 1.130 κατοίκους (ΚΕΔΚΕ, ὁ.π., σ. 30- 31· Σαμιακὸν Ἡμερολόγιον 1953, σ. 141).				
1913 ⁶⁴	14.764	Αναλυτικὰ στοιχεῖα: 7.587 ἄρρενες καὶ 7.177 θήλειες. Ὁ Στέφανοπολι πα- ραθέτει τὸ συνολικὸ μέγεθος 14.760, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 14.764 (Jean Stéphanopoli, <i>Les îles de l'Égée. Leurs privilèges. Avec documents et notes statistiques</i>, Αθήνα 1912, σ. 147).				

64. Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικῆς, *Απαρίθμησις τῶν κατοίκων τῶν νέων ἐπαρχιῶν τοῦ ἔτους 1913*, ἐν Αθήναις 1915, σ. 93· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ καὶ Πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971*, τόμ. Β', Αθήνα 1975, σ. 110.

Χωρίς αμφιβολία, οι ανωτέρω πληθυσμιακές διακυμάνσεις συνδέονται, έστω εν μέρει, με τον βαθμό αξιοπιστίας των διαθέσιμων μεγεθών. Εν τούτοις, σε γενικές γραμμές δηλοποιούνται συγκεκριμένες τάσεις, εν πολλοίς αναμενόμενες. Κατ' αρχάς, η σύγκριση του μεγέθους για το 1821 με το αντίστοιχο του 1913 οδηγεί σε ιδιαίτερος υψηλούς δείκτες: συνολική αύξηση κατά 638,2% με ετήσιο ρυθμό 22%⁶⁵. Παρ' όλα ταύτα, η αύξηση αυτή εντοπίζεται κυρίως στο διάστημα έως το 1885, με αντίστοιχα ποσοστά 540% και 29,4%. Το εν λόγω στοιχείο ερμηνεύεται, τουλάχιστον μερικώς, από το ενδεχόμενο έλευσης μεγάλου αριθμού επήλυδων στο νησί, αν και δεν πιστοποιείται κάτι τέτοιο από τα διαθέσιμα τεκμήρια: με εξαίρεση, βέβαια, το ονομαστικό υλικό, το οποίο περιγράφει ως πιθανό τον συγκεκριμένο παράγοντα⁶⁶. Για τη συνέχεια, υπολογίζονται σαφώς μικρότερες μεταβολές: 15,3% και 5% στο διάστημα 1885-1913: ακόμη μικρότερες, 5,4% και 2,5%, ειδικώς στο υποδιάστημα 1885-1905. Προφανώς, τα τελευταία δεδομένα σχετίζονται με το αξιοσημείωτο μεταναστευτικό ρεύμα της εποχής⁶⁷.

Συνεχίζουμε με την κατανομή του πληθυσμού στον χώρο. Με βάση τα δεδομένα του 1905, το μεγαλύτερο μέγεθος εντοπίζεται στις Ράχες (σημ. Χριστός Ραχών), κατοικούμενες από 1.500 ψυχές ή ποσοστό 11,11% επί του συνόλου. Μικρότερος εμφανίζεται ο Άγιος Κήρυκος, 1.200 και 8,89% αντιστοίχως. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Εύδηλος διαθέτει σχετικώς αμελητέο πληθυσμό, 700 και 5,19%. Προκειμένου να διαπιστώσουμε τις μεταβολές που ακολούθησαν, παραθέτουμε τα μεγέθη του 1991, για τους ίδιους οικισμούς⁶⁸: Χριστός Ραχών 342 (το 4,5%), Άγιος Κήρυκος 1.797 (το 23,8%)

65. Η ετήσια μεταβολή υπολογίζεται με βάση τον τύπο $P_k = P_0 \cdot (1+r)^k$ [βλ. εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 70].

66. Βλ. ανωτ. υποσημ. 36.

67. Βλ. ανωτ. υποσημ. 56. Γενικώς για την εξωτερική μετανάστευση των κατοίκων του Αρχιπελάγους: Emile Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, τόμ. 2, Aix-en-Provence 1974, σ. 569-609. Βλέπε επίσης: Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 147-159: Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 77-112: εδώ Αντί Εισαγωγής, υποσημ. 258-276.

68. ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991. Κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς (κυρώθηκε με την 24197/Γ' 3812/24-11-1993 κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών)*, Αθήνα 1994, σ. 204-205: ΕΣΥΕ, *Λεξικό των δήμων, κοινοτήτων και οικισμών της Ελλάδος. Καταρτίστηκε με βάση την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991*, Αθήνα 1995, σ. 194, 240, 364.

και Εύδηλος 438 (το 5,8%). Η εξέλιξη στους δύο πρώτους οικισμούς περιγράφει ευκρινώς τη μετατόπιση του κέντρου βάρους, από την ενδοχώρα στην παραλιακή ζώνη. Η υπό ανάπτυξη τουριστική οικονομία θα προκαλέσει, κατά τα φαινόμενα, θεαματικότερες διαφοροποιήσεις στο μέλλον· ακόμη και στην περίπτωση του Ευδήλου, έστω μικρότερης εμβέλειας.

Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε τη δυνατότητα περαιτέρω διερευνήσεων. Κατ' αρχήν, το 1828 κατεγράφησαν 118 πάροικοι, απόδειξη της οριστικής εγκατάστασης ορισμένων από τους επήλυδες, οι οποίοι εισέρρευσαν στο νησί με τα γεγονότα του 1821⁶⁹. Ατυχώς, πάντως, δεν παρέχονται μεγέθη σχετικά με την κατά φύλο σύνθεση της συγκεκριμένης ομάδας. Αντιθέτως, παρατίθενται ανάλογα στοιχεία για τους αυτόχθονες: σε αμφότερες τις εκδοχές του τεκμηρίου δεσπόζουν αριθμητικώς οι άρρενες, κατά 13% (1.650 έναντι 1.460 γυναικών και 1.655 έναντι 1.463 αντιστοίχως). Αξίζει να σημειώσουμε ότι την ίδια μαθηματική σχέση εντοπίζουμε επίσης στην απογραφή του 1913, αν και σε μικρότερη κλίμακα (7.587 έναντι 7.177). Προφανώς, το ικαριώτικο παράδειγμα αποκλίνει από άλλα αντίστοιχα του Αρχιπελάγους, συγκλίνοντας, αντιθέτως, προς αυτά της ενδοχώρας⁷⁰.

Μετατοπιζόμαστε στο μέσο εύρος των νοικοκυριών. Κατ' αρχάς, για το 1828: 4,70 μέλη/νοικ. (2.992: 636) στην πρώτη εκδοχή του τεκμηρίου και 4,90 μέλη/νοικ. (3.118:636) στη δεύτερη. Ακόμη, από τα δεδομένα του 1854 προκύπτει αναλογία 8,33 μελών/οικία (7.500:900)· εάν, όμως, ληφθεί υπόψη η συγκατοίκηση νοικοκυριών, για την οποία κάνει λόγο ο Ραγκαβής, ακυρώνονται οι αρχικές εντυπώσεις (υπ' όψιν: 7.500:1.800 = 4,17 έως 7.500:2.700 = 2,77). Κατά συνέπεια, σε πυρηνικό επίπεδο, το μέγεθος των ικαριώτικων νοικοκυριών φαίνεται ότι συγκλίνει προς τα γενικώς ισχύοντα στον ελληνικό χώρο⁷¹.

Τέλος, στα δεδομένα του 1905 συγκαταλέγονται οι τούρκοι κάτοικοι: μόλις 25 άτομα, εγκαταστημένα στον Άγιο Κήρυκο. Ας επισημάνουμε ότι αναλόγως ισχνή παρουσία διέθεταν επίσης στη γειτονική Σάμο⁷².

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σκόπιμο να συνεχίσουμε με μία άλλου τύπου διερεύνηση, συναφή, όμως, με τα ανωτέρω. Στόχος μας είναι η άντλη-

69. Βλ. ανωτ. υποσημ. 42-45.

70. Βλ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 94-95 και στο κείμενο III, υποσημ. 74.

71. Βλ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 94-95.

72. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 248.

ση κάποιων διαπιστώσεων, έως κάποιο βαθμό και γενικών συμπερασμάτων, αναφορικός με την ικαριώτικη διασπορά στα εδάφη του νεοελληνικού κράτους. Κατ' αρχάς, στρεφόμαστε στην Ερμούπολη, με την οποία, ως γνωστόν, το νησί διατηρούσε οικονομικές ανταλλαγές⁷³. Στα ήδη αναφερθέντα σχετικώς, θα προσθέταμε την πληροφορία ότι κατά το διάστημα 23 Δεκεμβρίου 1829 - 18 Ιανουαρίου 1830 κατέπλευσαν στην Ερμούπολη δεκαέξι ικαριώτικα πλοία, κομίζοντας ξυλάνθρακες και (στη μία εκ των περιπτώσεων) κρασί· ατυχώς, δεν παρατίθενται αναλυτικά στοιχεία επί του θέματος⁷⁴. Από μία άλλη πηγή, μεταγενέστερη, αντλούμε λεπτομερείς πληροφορίες, ειδικώς για τον Ιούλιο του 1834⁷⁵:

- Την 3η Ιουλίου, κατάπλους στην Ερμούπολη ενός *τσερνικίου* (μικρό ιστιοφόρο)⁷⁶, χωρητικότητας $6\frac{1}{94}$ τόννων, με προέλευση την Ικαρία και σημαία «Γραικοθωμανική»· φορτίο ξυλάνθρακες και πλοίαρχος ο *Κωνσταντίνος Δάμαλος*.
- Την 5η του ιδίου μηνός, απόπλους του προηγούμενου με προορισμό την Ικαρία και φορτίο, και πάλι, ξυλάνθρακες (στοιχείο που επιδέχεται διάφορες ερμηνείες, εκτός εάν πρόκειται για σφάλμα της πηγής).
- Την 19η του μηνός, απόπλους της *σακολέβας* (μσν. *σακολαίβα*, μικρό ιστιοφόρο)⁷⁷ «Άγιος Μιλιάνος», χωρητικότητας $32\frac{1}{94}$ τόννων, με προορισμό την Ικαρία και σημαία «Γραικοθωμανική»· φορτίο δύο βαρέλια με πυρίτιδα και πλοίαρχος ο *Παναγιώτης Κακούζης*.
- Την 29η του μηνός, κατάπλους της *σακολέβας* «Χελιδών», χωρητικότητας 4 τόννων, με προέλευση την Ικαρία και σημαία «Γραικοθωμανική»· φορτίο ξυλάνθρακες και πλοίαρχος ο *Νικόλαος Χλίτας*.
- Επιστροφή του τελευταίου, χωρίς φορτίο, στις 30 του μηνός.

Θα πρέπει να σημειώσουμε πως στα ανωτέρω ανιχνεύονται, και πάλι, οι εξαγωγές ξυλανθράκων, το κυριότερο εξαγωγίμο προϊόν του νησιού. Πα-

73. Βλ. ανωτ. υποσημ. 49.

74. ΓΕΕ, έτος Ε' (1830), αριθ. 9, σ. 36· Ιω. Μελάς, *Ιστορία*, τόμ. 2, Αθήναι 1957, σ. 163. Η αναφορά της πηγής έχει ως εξής: «Λιμνή Σύρας. Κατάπλοι έμπορικῶν πλοίων ἀπὸ τῆς 23 Δεκεμβρίου μέχρι τῆς 18 Ἰανουαρίου [...] Ἐξ Ἰκαρίας 15 πλοίαρκα μὲ ἄνθρακας καὶ ἓν μὲ οἶνον».

75. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, φάκ. 294, έγγρ. 142, Ἀντίγραφον ἐκ τοῦ Βιβλίου τῶν Κατάπλων καὶ Ἀπόπλων τοῦ λιμένος Σύρας τοῦ μηνός Ἰουλίου 1834.

76. Δικ. Βαγιακάκος, *Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῶν ναυτικῶν ἐμπορικῶν καὶ οικονομικῶν ὁρῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου (16ος-19ος αἰ.)*. Γλωσσικὸν σχεδιάσμα, Αθήναι 1990, σ. 95.

77. Αὐτ., σ. 94.

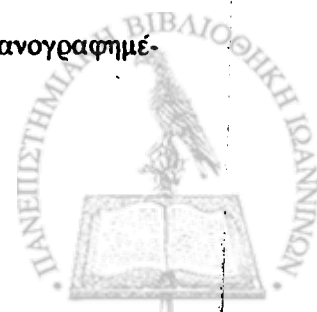
ραλλήλως, διαπιστώνεται η προμήθεια βιομηχανικών προϊόντων (όπως η πυρίτιδα) από την Ερμούπολη. Το θέμα είναι κατά πόσον οι εν λόγω οικονομικές ανταλλαγές οδήγησαν σε εγκατάσταση Ικαριωτών στην Ερμούπολη. Έτσι, για τη συνέχεια, εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στα δημοτολόγια της Ερμούπολης, γνωστού όντος, πάντως, ότι στην εν λόγω πηγή περικλείεται μόνο ένα τμήμα της συνολικής εγκατάστασης⁷⁸. εν συνεχεία, παρατίθεται το αποτέλεσμα της αποδελτίωσης.

Πίν. 14. Ικαριώτες εγκαταστημένοι στην Ερμούπολη (1821-1913)

Αύξων αριθμός	Όνοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Έτος εγκατάστασης	Ημερομηνία εγγραφής - Ορκωμοσίας
1	Δανιήλ Σ. Κυργιακουδάκης	28	Ιεροδιάκονος	Άγαμος	1865	8/8/1867
2	Αντώνιος Ζ. Λακαδάκης	25	Βυρσοδέψης	Άγαμος	1836	—
3	Γεώργιος Σταμ. Λομβαρδός	28	Ελληνοδιδάσκαλος	Άγαμος	—	27/12/1891
4	Γεώργ. Σταμ. Σκυριανός	32	Ναυτικός	Άγαμος	—	13/8/1883
5	Βασίλειος Ν. Συριανός (Τσερεμέγκας)	25	Ναυτικός	Άγαμος	—	24/4/1904
6	Ιωάννης Σταυρ. Τσαρνάς	31	Ναυτικός	Έγγαμος	—	20/10/1897

Κατ' αρχήν, διαπιστώνεται πως η ικαριώτικη κοινότητα της Ερμούπολης, τουλάχιστον με βάση τα δημοτολόγια, υπήρξε ισχνή. Επίσης, παρά το γεγονός ότι το έτος εγκατάστασης μνημονεύεται μόνο σε δύο περιπτώσεις, φαίνεται πως η κοινότητα σχηματίσθηκε μετά το 1830, ανεξαρτήτως των γεγονότων του 1821. Από την άλλη πλευρά, η επαγγελματική σύνθεση των επήλυδων δεν επιτρέπει συσχετισμούς ανάμεσα στην εγκατάσταση και τις οικονομικές ανταλλαγές Ερμούπολης-Ικαρίας: το ήμισυ των περιπτώσεων (3:6) αφορά σε ναυτικούς και το υπόλοιπο σε άλλα επαγγέλματα, ένδειξη, εν πολλοίς, μεμονωμένων αφίξεων. Τέλος, η νεαρή σχετικώς ηλικία (25-32 ετών) και η οικογενειακή κατάσταση (άγαμοι οι πέντε εκ των έξι) περι-

78. Βλ. εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 255 [ΓΑΚ-ΑΝΚ, *Δημοτολόγια* (μηχανογραφημένα)].

14 Μαΐου
1836

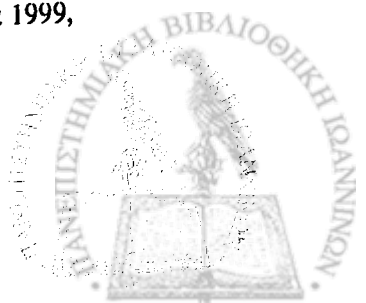
Πρόβ. τ. Τζεμεργον
 Τζιμουράνη
 Συνέμ. τῶν προσόντων τῶν ἀσπασί-
 μου μετακινησῶν καὶ τῶν ἐγγρά-
 ρων τῶν ἀσπασίμων 1836 ἔχοντες
 ἵνα καὶ ὁ ἀσπασίμων τῶν δι-
 μαρτυρησῶν ἀπὸ τῆς ἐκεί-
 ποιν μου ἀναγράφω, Ἄξι-
 οίσις τῶν ἀσπασίμων τῶν ἀσπασί-
 μων τῶν ἀσπασίμων ἀσπασίμων
 ἀσπασίμων ἀσπασίμων
 ἀσπασίμων ἀσπασίμων
 ἀσπασίμων ἀσπασίμων

16. Αίτηση Ικαριώτη για πολιτογράφηση στην Ερμούπολη [ΓΑΚ, Αρχεῖον Στοιχείων Γενικοῦ Μητρώου (Δημοτολογίου)]

γράφουν μάλλον μετακίνηση οικονομικοῦ τύπου παρά ὅτι ἄλλο⁷⁹. Τέλος, μία διαφορετικὴ ἐπισήμανση σε σχέση εἰδικῶς με τὴν πέμπτη κατὰ σειρά περίπτωση: τὸ ἐπώνυμο Τσερμέγκας (ἢ Τζερμέγκας) ἀπαντᾶται ἀπὸ τὸν 17ο ἤδη αἰῶνα στὴν Ικαρία⁸⁰. ἐπομένως, τὸ χαρακτηριστικὸ «Συριανός» εἶναι μεταγενέστερο, στὸ πλαίσιο μίας πρόσφατης σχέσης τοῦ συγκεκριμένου προσώπου με τὸ νησί ἢ παρεπόμενο τῆς ἐγκατάστασής του ἐκεῖ⁸¹.

Προκειμένου να συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα, στρεφόμεστε πρὸς τὴ Μύκονο. Ἐν προκειμένῳ οἱ ἀνταλλαγές τῆς Ικαρίας με τὴν τελευταία ἀνιχνεύονται στὸ «Βιβλίον περιέχον τὴν σύναξιν λιμεναρχίας Μυκῶνου», τὸ

79. Βλ. ἐδῶ στὸ κείμενο III, ὑποσημ. 266.
 80. Ἰω. Μελάς, ὁ.π., σ. 272.
 81. Πβ. Κ. Κόμης, Δημογραφικὲς ὄψεις τῆς Πρέβεζας 16ος-18ος αἰῶνας, Ἰωάννινα 1999, σ. 104-105.

οποίο καλύπτει το διάστημα Οκτωβρίου 1825 - Μαρτίου 1826⁸². Πάντως, το περιεχόμενο του «Βιβλίου» χαρακτηρίζεται από διάφορα κενά, το σημαντικότερο των οποίων είναι ότι περιλαμβάνει αποκλειστικώς τους απόπλους (και όχι τους κατάπλους) των πλοίων· έτσι, είναι αδύνατον να διερευνηθούν οι εμπορικές εξαγωγές της Ικαρίας προς τη Μύκονο. Εν τέλει, από την αποδελτίωση του τεκμηρίου προκύπτουν τα κάτωθι:

- Την 19η Οκτωβρίου 1825, απόπλους ελληνικής βάρκας, χωρητικότητας 250 κοιλών, με προορισμό την Ικαρία, πλήρωμα 4 ναύτες και φορτίο «μερικόν Σιτάρι»· «διοικητής» (πλοίαρχος) ο Έλευθέριος Ξηντάρης Μοσχοννήσιος.
- Την ίδια ημέρα, απόπλους ελληνικού τσερνικίου (μικρό ιστιοφόρο)⁸³, χωρητικότητας 150 κοιλών, με τον αυτό προορισμό, πλήρωμα 4 ναύτες και φορτίο «20 κοιλά Σιτάρι»· πλοίαρχος ο Νικ. Μοσχοννήσιος.
- Την 20ή Οκτωβρίου, απόπλους άλλου τσερνικίου, χωρητικότητας 200 κοιλών, πλήρωμα 5 ναύτες και άδηλο φορτίο· πλοίαρχος ο Γεώργιος Πίσσας Χίος.
- Την ίδια ημέρα, απόπλους ετέρου τσερνικίου, με άδηλη χωρητικότητα, πλήρωμα 4 ναύτες και φορτίο 4 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο Γεώργιος Κυριακού Μοσχοννήσιος.
- Την 22α του ιδίου μηνός, απόπλους βάρκας, χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 5 και φορτίο 6 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο Δημ. Χιονᾶς
- Την 27η, απόπλους βάρκας, χωρητικότητας 300 κοιλών, πλήρωμα 5 και άδηλο φορτίο· πλοίαρχος ο Άλέξανδρος Μυστακουλῆς Μυκῶνιος.
- Την 30ή του ιδίου μηνός, απόπλους 3 βαρκών, χωρητικότητας 300, 200 και 100 κοιλών αντιστοίχως και πλήρωμα 5, 4 και 3· φορτίο 10 κοιλά, άδηλο και 6 κοιλά σιτάρι αντιστοίχως· πλοίαρχοι οι Άγγελῆς Άθυμαρίτης, Μανουῆλ Άρναούτης και Θεόδωρος Τρικαμηνᾶς.
- Την 2α Νοεμβρίου, απόπλους τρεχαντηρίου, χωρητικότητας 100 κοιλών, πλήρωμα 4 και άδηλο φορτίο· πλοίαρχος ο Χριστοφῆς Σουσουρης Χίος.
- Την 6η του ιδίου μηνός, απόπλους βάρκας, χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο 10 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο Πέτρος Γ. Μυκῶνιος.

82. ΓΑΚ, χφ. 225, Βιβλίον περιέχον τὴν σύναξιν λιμεναρχίας Μυκῶνου.

83. Δικ. Βαγιακάκος, ὁ.π., σ. 95.

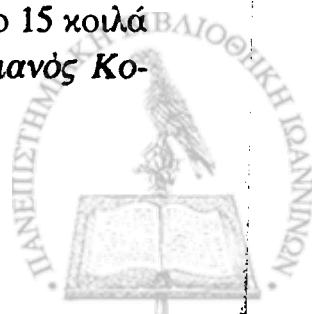
- Την 7η του μηνός, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 100 κοιλών, πλήρωμα 5 και φορτίο 10 κοιλιά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Ἀντώνιος Παρπέρης*.
- Την 17η, απόπλους *βάρκας* και *τρεχαντηρίου*, αμφότερα χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 5 και 4 αντιστοίχως και φορτίο άδηλο σε αμφότερες τις περιπτώσεις· πλοίαρχοι οι *Θεόδωρος Σχοινώτης Μυκώνιος* και *Λεόντιος Πίσσας*.
- Την 18η, απόπλους *τρεχαντηρίου* και *τσερνικίου*, χωρητικότητας 150 και 200 κοιλών αντιστοίχως, πλήρωμα 5 σε αμφότερες τις περιπτώσεις και φορτίο 3 και 6 κοιλιά σιτάρι· πλοίαρχοι οι *Χριστόφορος Σουσουρης Χίος* και *Γεώργης Πίσσας Χίος*.
- Την 20ή, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 200 κοιλών, πλήρωμα 6 και φορτίο άδηλο· πλοίαρχος ο *Εὐστράτιος Μισοκέφαλος Μοσχονήσιος*.
- Την 23η, απόπλους δύο *βαρκών*, χωρητικότητας 250 και 150 κοιλών, πλήρωμα 5 σε αμφότερες τις περιπτώσεις και φορτίο 20 και 7 κοιλιά σιτάρι αντιστοίχως· πλοίαρχοι οι *Πέρος Κορίνθιος* και *Εὐστράτιος Μανουήλ Μοσχονήσιος*.
- Την 26η, απόπλους *λατινίου* (εμπορικό ιστιοφόρο με τριγωνικά ιστία)⁸⁴, χωρητικότητας 100 κοιλών, πλήρωμα 3 και φορτίο 13 κοιλιά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Γεώργιος Δόρυζας Κεφαληνεύς*.
- Την 28η, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 200 κοιλών, πλήρωμα 5 και φορτίο άδηλο· πλοίαρχος ο *Νικόλαος Μαρίνος*.
- Την 4η Δεκεμβρίου του ιδίου έτους, απόπλους *τσερνικίου*, χωρητικότητας 200 κοιλών, πλήρωμα 5 και φορτίο 6 κοιλιά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Γεώργιος Πίσσας*.
- Την 7η του ιδίου μηνός, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο άδηλο· πλοίαρχος *Ἐλευθέριος Ξηντάρης*.
- Την 9η του ιδίου μηνός, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 100 κοιλών, πλήρωμα 3 και φορτίο «ὀλίγον Σιτ. καὶ κριθή»· πλοίαρχος ο *Θεόδωρος Τρικαμινᾶς*.
- Την 17η του μηνός, απόπλους *σακολέβας* (μικρό ιστιοφόρο)⁸⁵, χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο άδηλο· πλοίαρχος ο *Νικόλαος Πέρος*.
- Την ίδια ημέρα, απόπλους *σακολέβας* και *βάρκας*, χωρητικότητας 150 και 130 κοιλών, πλήρωμα 4 σε αμφότερες τις περιπτώσεις και φορτίο 10

84. Δικ. Βαγιακάκος, *ό.π.*, σ. 92.

85. *Αυτ.*, σ. 94.

- και 6 κοιλά σιτάρι αντιστοίχως· πλοίαρχος άδηλος σε αμφότερες τις περιπτώσεις.
- Την 17η Ιανουαρίου 1826, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 300 κοιλών, πλήρωμα 5 και φορτίο άδηλο· πλοίαρχος ο *Γεώργιος Δαμασκηνός*.
  - Την 18η του ιδίου μηνός, απόπλους *τσερνικίου*, χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο 6 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Αντώνιος Σουσουλίας*.
  - Την 21η του ιδίου μηνός, απόπλους *βάρκας*, χωρητικότητας 150 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο 3 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Θεόδωρος Σχοιινιώτης*.
  - Την 6η Φεβρουαρίου, απόπλους *σακολέβας*, χωρητικότητας 100 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο 10 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Γεώργιος Κυριακού Μοσχοννήσιος*.
  - Την 8η του μηνός, απόπλους δύο *καϊκιών* και μίας *σακολέβας*, χωρητικότητας 150, 200 και, πάλι, 200 κοιλών αντιστοίχως· πλήρωμα 5 και φορτίο άδηλο σε όλες τις περιπτώσεις· πλοίαρχοι οι *Δημήτρης του Γιάννη τής Άννας*, *Γεώργης Πίσας Χίος* και *Αντώνης Άράπης*.
  - Την 13η του μηνός, απόπλους *βάρκας* και *σακολέβας*, χωρητικότητας 150 κοιλών σε αμφότερες τις περιπτώσεις, πλήρωμα 4 ομοίως, φορτίο άδηλο και 3 κοιλά σιτάρι αντιστοίχως· πλοίαρχοι οι *Δημήτριος Κουμπής* και *Εύστράτιος του χατζηΚωνσταντίνου*.
  - Την 16η, απόπλους *τσερνικίου*, χωρητικότητας 200 κοιλών, πλήρωμα 5 και φορτίο άδηλο· πλοίαρχος ο *Στυλιανός Κομνηνός Μοσχοννήσιος*.
  - Την 22α, απόπλους *σακολέβας*, χωρητικότητας 250 κοιλών, πλήρωμα 6 και φορτίο 15 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Έλευθέριος Ξηντάρης Μοσχοννήσιος*.
  - Την 4η Μαρτίου, απόπλους *σακολέβας*, χωρητικότητας 100 κοιλών, πλήρωμα 4 και φορτίο 5 κοιλά σιτάρι· πλοίαρχος ο *Γεώργιος Μοσκοβάκης Μοσχοννήσιος*.
  - Την 12η του ιδίου μηνός, απόπλους τριών *τρεχαντηρίων* και μίας *βάρκας*, χωρητικότητας 100, 150, 150 και 300 κοιλών αντιστοίχως με πλήρωμα 4 σε όλες τις περιπτώσεις· φορτίο άδηλο, 6 και 2 κοιλά σιτάρι και, επίσης, άδηλο αντιστοίχως· πλοίαρχοι οι *Δημ. Κουμπής*, *Δημ. Χιονās*, *Σκαρλάτος Κωνστ. Πίσας Χίος* και *Άγγελής Άθυμαρίτης*.
  - Τέλος, την 19η του ιδίου μηνός, δύο *σακολέβες*, χωρητικότητας 300 και 150 κοιλών, πλήρωμα 5 σε αμφότερες τις περιπτώσεις, φορτίο 15 κοιλά σιτάρι και άδηλο· πλοίαρχοι οι *Αντώνιος Άράπης* και *Στυλιανός Κομνηνός*.

Από τα προηγούμενα προκύπτει η ύπαρξη συχνής επικοινωνίας ανάμεσα στα δύο νησιά, τα οποία, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε, απέχουν μεταξύ των 25 μίλια⁸⁶. Παράλληλως, συνάγεται ότι η Ικαρία προμηθευόταν αποκλειστικώς σιτηρά από την αγορά της Μυκόνου, τουλάχιστον με βάση τα συγκεκριμένα στοιχεία. Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί ιδιαίτερος πως οι εν λόγω μεταφορές διεξάγονταν κυρίως με πλοίαρχα της Μυκόνου, καθ' όσον μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε οι αναγραφές του τεκμηρίου. Επιπροσθέτως, κάποιιοι από τους πλοιάρχους ήσαν επήλυδες (Χιώτες κ.ά.), εγκαταστημένοι στη Μύκονο⁸⁷. Εν τούτοις, το τελευταίο δεδομένο περιγράφει μάλλον τον βαθμό ένταξης των ετεροχθόνων στην κοινωνία της Μυκόνου παρά κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στις ανταλλαγές ανάμεσα στα δύο νησιά. Επομένως, για τη συνέχεια, συγκρατώντας τα όσα προαναφέρθηκαν, μετατοπιζόμαστε στο θέμα που αποτελεί και το κύριο ενδιαφέρον μας εν προκειμένω: στην ικαριώτικη διασπορά. Έτσι, αξιοποιούμε το μοναδικό σχετικό τεκμήριο, το δημοτολόγιο Μυκόνου του 1861⁸⁸. Το αποτέλεσμα της αποδελτίωσης είναι πράγματι πενιχρό.

Πίν. 15. Ικαριώτες εγκαταστημένοι στη Μύκονο (1861)

Αϊών αριθμός	Αρχηγός νοικοκυριού	Ηλικία	Τόπος γεννήσεως	Επάγγελμα	Οικογενειακή κατάσταση	Άλλα μέλη	Ηλικία	Τόπος γεννήσεως	Επάγγελμα	Συνολικός αριθμός μελών
1	Καλίσσα έξ Ίκαρίας	14	Ίκαρία	Ύπηρέτρια	Ύγαμη					1
2	Σπυρ. Καλίας	—	Μύκονος	—	Έγγαμος	Σοφία, σύζυγος	35	Ίκαρία	—	2
3	Ζαχαρίας Καράμαλλης [αντί Καρήμαλλης]	55	Ίκαρία	Ίερεύς	Έγγαμος	<σύζυγος>	—	—	—	2
4	Κωνσταντίνος Ρουσταΐς	40	Ίκαρία	Ναύτης	Έγγαμος	Άννουσα, σύζυγος	35	—	—	5
						Ευάγγελος, <γιος>	—	Μύκονος	—	
						Μαρία <θυγατέρα>	—	Μύκονος	—	
						Άγγερούλα, <θυγατέρα>	—	Μύκονος	—	

86. Βλ. ανωτ. υποσημ. 1.

87. Βλ. εδώ στο κείμενο ΙΙ, υποσημ. 150.

88. ΔΒΜ, Δημοτολόγιον του Πληθυσμού του Δήμου Μυκόνου του 1861 έτους.

5	Ἀνδρέας Καρά- μαλλης (αντί Κα- ρήμαλης)	40	Ἰκαρία	Ἱερεὺς	Ἐγγα- μος	Καλή. σύζυγος Θεόδωρος. <γιος> Ἄργυρη. <θυγατέρα> Δημήτριος. <γιος> Βασίλειος. <γιος> Ἰωάννης. <γιος> Μαρία. <θυγατέρα>	35	—	—	8
							13	—	—	
							11	—	—	
							8	—	—	
							6	—	—	
							4	—	—	
							1	—	—	

Καθώς παρατηρείται, οι Ικαριώτες της Μυκόνου ἦσαν ὄντως λιγοστοί, αναλόγως με αὐτοὺς της Ερμούπολης. Επιπλέον, εἰάν ἐξαιρέσει κανεὶς τοὺς δύο ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι μάλιστα διέθεταν τὸ ἴδιο ἐπώνυμο (πιθανόν ἦσαν ἀδελφία), οἱ υπόλοιπες ἐγκαταστάσεις ἀποτελοῦσαν μάλλον ἀπόρροια μεμονωμένων ἐκροῶν, στο πλαίσιο ἀτομικῶν ἐπιλογῶν: ἓνας ναύτης (προφανῶς ἔνεκα γάμου), ἓνας ἄλλος γάμος (Ικαριώτισσας με Μυκονιάτη) καὶ μία οἰκιακὴ βοηθός, ἀφοροῦν πράγματι σε περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ ἀξιολόγηση περιορίζεται στὴν ἀπλὴ παράθεσή τους. Θα πρέπει, ἐν τούτοις, ὡς πρὸς τὴν οἰκιακὴ βοηθό νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη παρὰδειγμα τοῦ εἴδους⁸⁹. ἐπιπλέον, ἡ παράλειψη τοῦ ἐπωνύμου («ἔξ Ἰκαρίας») παραπέμπει σε εὐνόητες κοινωνικὲς πραγματικότητες καὶ ἀνάλογες συλλογικὲς συμπεριφορές.

Συνεχίζουμε τὴ διερεύνηση με μίαν σημαντικὴ ἐλληνικὴ πόλη: τὸν Πειραιά. Μετὰ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1833 ὁ Πειραιάς, ὡς ἐπίνειο τῆς νέας πρωτεύουσας, ἀκολούθησε γοργὴ ἀνάπτυξη, τόσο οἰκονομικὸ ὅσο καὶ δημογραφικὸ τύπου⁹⁰. Κατ' ἀρχάς, ἐξελίχθηκε σε εἰσαγωγικὸ κέντρο, ἐξαιτίας τοῦ λιμανιοῦ του· ἀργότερα, συντελέσθηκε ἡ βιομηχανικὴ τοῦ ἀνάπτυξη⁹¹.

89. Βλ. ἀνωτ. ὑποσημ. 51.

90. Βλ. ἐδῶ στο κείμενο III, ὑποσημ. 155.

91. Χρ. Αἰγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ελλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, Αθήνα 1986, σ. 100· Μαριάνθη Γ. Κοτέα, «Ἡ βιομηχανικὴ ζώνη τοῦ Πειραιά», *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Ἡ πόλη στὸς Νεότερους χρόνους. Μεσογειακὲς καὶ Βαλκανικὲς ὄψεις (19ος-20ός αι.)»*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2000, σ. 115-123· Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι καὶ λιμάνια στὴν Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 167.

Ανάλογη πρόοδος σημειώθηκε στο δημογραφικό επίπεδο. Έως το 1833 ο Πειραιάς υπήρξε περίπου έρημος: σε διάφορες πηγές της οθωμανικής περιόδου γίνεται λόγος μόνο για τη μονή του αγίου Σπυρίδωνα (με 3-4 καλογήρους), το τελωνείο, μερικές αποθήκες και μία θερινή κατοικία στην περιοχή⁹². Από το 1833, όμως, η έλευση επήλυδων μετέβαλε ριζικώς το δημογραφικό τοπίο. Αρκεί να σημειώσουμε πως ο δήμος Πειραιά, στο σύνολό του, από 1.011 ψυχές το 1836 ανήλθε στις 10.963 το 1870⁹³.

Τα δημοτολόγια της πόλης καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του 19ου και τον 20ό αιώνα: φυλάσσονται στο Γενικό Αρχείο του δήμου Πειραιά⁹⁴. Το εν λόγω υλικό είναι ιδιαίτερος χρήσιμο για την έρευνα, δεδομένου μάλιστα ότι τα δημοτολόγια της Αθήνας αλλά και της Πάτρας περιορίζονται στον 20ό αιώνα⁹⁵. Ο επόμενος πίνακας (βλ. επόμενη σελίδα) αποτελεί προϊόν αποδελτίωσης της συγκεκριμένης πηγής.

Καθώς προκύπτει από τα εν λόγω δεδομένα, η κοινότητα του Πειραιά υπήρξε επίσης ολιγομελής. Επιπροσθέτως, καθ' όσον δεικνύει το έτος εγγραφής, επρόκειτο για μεμονωμένες αφίξεις από το 1844 και εξής. Πάντως, έχει ίσως κάποια σημασία να επισημανθεί ότι στην ολιγάριθμη αυτή ομάδα περιλαμβάνονται δύο κηπουροί: το αμελητέο μέγεθος του δείγματος, ωστόσο, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο του τυχαίου.

Συνοψίζοντας το σύνολο των διαπιστώσεων, σημειώνουμε κατ' αρχήν την ασήμαντη διασπορά Ικαριωτών στα εδάφη του ελληνικού κράτους. Καθώς φαίνεται, οι υπερπόντιες χώρες απερρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος της πληθυσμιακής εκροής⁹⁶, χωρίς να παραγνωρίζεται, βέβαια, και ο ρόλος της Μικράς Ασίας, στην οποία επί αιώνες κατευθύνονταν οι Ικαριώτες,

92. Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, Αθήνα 1976, σ. 162· Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σ. 36-37· Αθ. Χατζηδήμιος, «Το λιμάνι του Πειραιά. Από ανέκδοτο χειρόγραφο του 18ου αιώνα και όπως το παρουσιάζουν οι Περιηγητές και "Πορτολάνοι" τον καιρό της Τουρκοκρατίας», *Συλλέκτης*, Αθήνα 1949, σ. 118, 122-124.

93. Βλ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 125.

94. ΓΑΔΠ, *Δημοτολόγια*. Πβ. Κ. Κόμης, «Σάμοι εγκαταστημένοι στον Πειραιά (1834-1912)», *Πρακτικά Συμποσίου "Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)"*. Παλαιό Αμφιθέατρο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών 20-21 Δεκ. 1999, επιμ. Μαν. Βουρλιώτης - Αλεξ. Σφοίνη, Αθήνα 2002, σ. 128-149.

95. Πρόκειται για επιτόπια διαπίστωση, μετά από επίσκεψη στον δήμο Αθηνών και Πάτρας.

96. Βλ. ανωτ. υποσημ. 52-56.

Πίν. 16. Ικαριώτες εγκαταστημένοι στον Πειραιά (1834-1913)

Αριθμός Λογίου	Ασχηγός νοικοκυριού	Ηλικία	Τόπος γεννή- σεως	Επάγ- γέλμα	Οικογε- νειακή κατά- σταση	Άλλα μέλη	Ηλικία	Τόπος γεννήσεως	Επάγ- γέλμα	Λυοαίκοι αριθμός	Ημερο- μηνία εγγραφής	Παραπομπές - Παρατη- ρήσεις
1	Ίάκωβος Έμμ. Γλαρός	27	Ίκαρία	Ναυτικός	Άγαμος	—	—	—	—	1	13/11/1892	ΓΑΔΠ, Δη- μοτολόγιον 7
2	Νικόλαος Δημητρ. Κασκαρέλης	49	Ίκαρία	Κηπουρός	Άγαμος	—	—	—	—	1	28/1/1887	Αυτ., Δημο- τολόγιον 4
3	Πέτρος Λεργιάδης	30	Ίκαρία	Μαργακός	Άγαμος	—	—	—	—	1	26/1/1896	Αυτ., Δημο- τολόγιον 8
4	Γεώργιος Νικολ. Μητσάκης	38	Ίκαρία	Μηχανικός	Άγαμος	—	—	—	—	1	14/4/1902	Αυτ., Δημο- τολόγιον 11
5	Άσπιάνα χήρα Νικολάου Τσακαλή	45	Ίκαρία	Οικιακά	Χήρα	Παρασκευάς, υιός Έλένη, θυγ. Βασιλική, θυγ.	22	Πειραιεύς	Άρτοποιός	4	18/4/1844	Αυτ., Δημο- τολόγιον 1
6	Δημήτριος Γ. Χιώτης	46	Ίκαρία	Κηπουρός	Έγγα- μος	Άγγελική, σύζυγος	45	Ίκαρία	Οικιακά Οικιακά	2	12/10/1861	Αυτ., Δημο- τολόγιον 1

προκειμένου να εργασθούν (σε εποχιακή ή μόνιμη βάση)⁹⁷. Ωστόσο, ειδικώς ως προς το τελευταίο, τα δεδομένα άρχισαν να μεταβάλλονται από το 1912, και τυπικώς από το 1913, οπότε το νησί προσαρτήθηκε στην ελληνική επικράτεια⁹⁸. Η στροφή, όμως, προς τα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους, παραλλήλως, βέβαια, με την υπερπόντια μετανάστευση, κατέστη περισσότερο σαφής αργότερα, στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου⁹⁹. Σχετικώς, οφείλουμε ίσως να σημειώσουμε πως το πληθυσμιακό κεφάλαιο του νησιού στο διάστημα 1940-1991 παρουσίασε μείωση κατά 35,03%, από 11.614 σε 7.546 ψυχές¹⁰⁰. Η αρνητική αυτή πορεία είναι ενδεχομένως αντιστρέψιμη στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης, για την οποία καταβάλλονται προσπάθειες τα τελευταία χρόνια. Εν τούτοις, η εν λόγω προοπτική εμπεριέχει και άλλου τύπου παρεπόμενα.

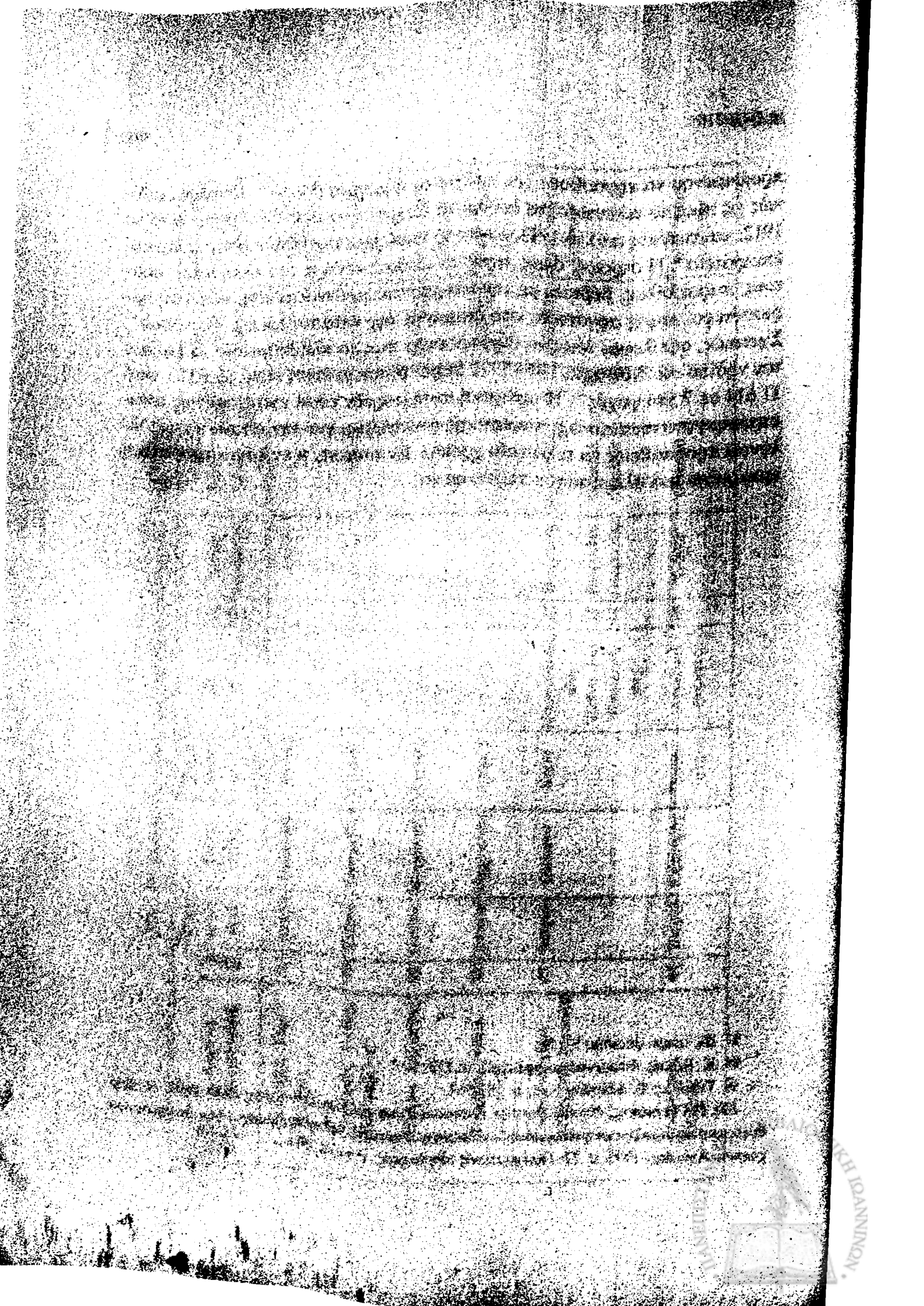
97. Βλ. ανωτ. υποσημ. 51, 56.

98. Κ. Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 279.

99. Γενικώς: Ε. Kolodny, *ό.π.*, σ. 551-567.

100. Γ. Γιαγκάκης, *Νησιολόγιο των κατοικουμένων ελληνικών νησιών 1940-1991. Η πληθυσμιακή αφαίμαξη και η σποραδική ανάκαμψη, η συνεχιζόμενη ερήμωση εθνικώς κρισίμων χώρων*, Αγκίστρι 1995, σ. 27· *Πραγματικός πληθυσμός, ό.π.*, σ. 204.

V

Κρήτη: τεκμήρια από το στατιστικό έργο της καποδιστριακής εποχής

Με την έναρξη της Επανάστασης του 1821, διάφορες εστίες εξέγερσης εμφανίσθηκαν επίσης και στην Κρήτη¹. Η εξέγερση αντιμετωπίσθηκε βιαίως, από τις οθωμανικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα τον σχηματισμό ενός εκτεταμένου κύματος προσφύγων· οι συνολικές απώλειες (νεκροί-πρόσφυγες), ειδικώς για την Ανατολική Κρήτη, υπολογίζονται σε 20.000 περίπου ψυχές². Η προσφυγική ροή κατευθύνθηκε κατά κύριο λόγο προς τα νησιά του Αρχιπελάγους, σημειώνοντας ένταση μετά το 1824, οπότε έληξε ανεπιτυχώς το όλο εγχείρημα³. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί Κρητικοί, οι οποίοι κατέφυγαν κατ' αρχάς στη γειτονική Κάσο, αναγκάσθηκαν σε περαιτέρω μετακίνηση όταν αργότερα έλαβαν χώρα τα γνωστά αιματηρά γεγονότα στο νησί⁴.

1. Ελ. Κούγκου, «Δύο ανέκδοτα γαλλικά έγγραφα για την κατάσταση της Κρήτης κατά το 1829-1830», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 31 (1988), σ. 5· Ελ. Μπελιά, «Το Κρητικόν Ζήτημα επί Καποδίστρια», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτ. 1971)*, τόμ. Γ', *Νεώτεροι Χρόνοι*, εν Αθήναις 1975, σ. 231· Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, σ. 322-324· Γ. Κατσούλης - Μ. Νικολινάκος - Β. Φίλιας, *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από του 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 163-165.

2. Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 323-324· Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, εν Θεσσαλονίκη 1939, σ. 46· Δικ. Βαγιακάκος, «Κρήτες πρόσφυγες εις την Πελοπόννησον επί Καποδίστρια», *Μνημοσύνη*, τόμ. 1 (1967), σ. 41-70· Βασίλης Δημητριάδης - Διονυσία Δασκάλου, *Ο κώδικας των Θυσιών. Ονόματα και δημιουργημένες περιουσίες των Χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάστασιν του 1821*, Ηράκλειο 2003, σ. με'.

3. Γ. Κατσούλης - Μ. Νικολινάκος - Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 164· Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 58· Τιμολέων Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Ερμούπολει Σύρου 1874, ανατύπ. Ερμούπολη 1997, σ. 509· Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τόμ. Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήναι 1983, σ. 201, 205, 208. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 98.

4. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 58-61.

Στη συνέχεια, εμπεδώθηκε εκ νέου η οθωμανική εξουσία στην Κρήτη, η οποία μάλιστα από το 1825 χρησιμοποιήθηκε ως στρατιωτική βάση από τα αιγυπτιακά στρατεύματα, τα οποία ενίσχυσαν τους Οθωμανούς στην πολεμόπληκτη Πελοπόννησο⁵. Ακολούθησε μία ρευστή περίοδος, κατά την οποία εκδηλώθηκαν σαφείς προσδοκίες και έλαβαν χώρα σοβαρές προσπάθειες, εκ μέρους του Ιωάννη Καποδίστρια, για τη συμπερίληψη του νησιού στο υπό δημιουργία ελληνικό κράτος· εν τούτοις, με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (3/2/1830) ετέθη εκτός ορίων⁶. Έτσι, η Κρήτη πέρασε κατ' αρχάς, για μία δεκαετία, στην αιγυπτιακή κυριαρχία, καταλήγοντας και πάλι (το 1840) στην Οθωμανική αυτοκρατορία· από το 1898, όμως, θα αρχίσει η περίοδος της «Κρητικής Πολιτείας», με απόληξη την ενσωμάτωση στην ελληνική επικράτεια (1913)⁷.

Εάν εξαιρέσουμε κάποιες πρώιμες απόπειρες⁸, η περίοδος της ελληνικής στατιστικής αρχίζει με τη συλλογή ποσοτικών, και συμπληρωματικώς ποιοτικών, στοιχείων κατά την καποδιστριακή περίοδο⁹. Ο Καποδίστριας, όντας υποχρεωμένος να δώσει άμεσες λύσεις στο στρατολογικό ζήτημα, είχε ανάγκη από μία πλήρη (και αξιόπιστη καταγραφή του πληθυσμιακού δυναμικού της επικράτειάς του¹⁰. Παραλλήλως, η συλλογή στοιχείων του είδους, σε συνδυασμό μάλιστα με ανάλογη καταγραφή του υλικού δυναμι-

5. Ελ. Κούκκου, *ό.π.*, σ. 5· Ελ. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 232· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 332-336.

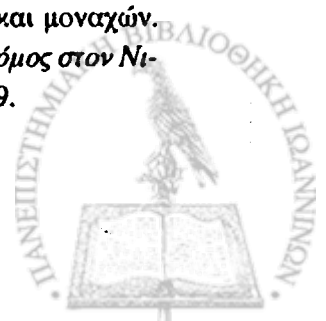
6. Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*, Αθήνα 2000, σ. 371· Ελ. Κούκκου, *ό.π.*, σ. 6-9· Ελ. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 233-240· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 347.

7. Ζενάπ Ισμαΐλ Ρασέντ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840*, Ηράκλειον Κρήτης 1978, κυρίως σ. 22 κ.ε.· Λ. Διβάνη, *ό.π.*, σ. 377-412· Γιώργος Μαργαρίτης, «Από την οθωμανική στην αυτόνομη Κρήτη», *Ε-Ιστορικά*, τχ. 51, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2000, σ. 6-13.

8. Χρ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τόμ. 9 (1982-1984), σ. 261-349· Κώστας Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 13-14, 39.

9. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 263-264, 304-305· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2000, σ. 13· ο ίδιος, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14 κ.ε.

10. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 282· ο ίδιος, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14 κ.ε.· Χρ. Λάνδρος, «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομονάχων και μοναχών. Μία απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος στον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 377· *ΓΕΕ*, έτος Γ' (1828), αριθ. 29, σ. 119.

κού, εξυπηρετούσε τη χάραξη πολιτικής σε άλλους τρεις εξίσου κρίσιμους τομείς: στο προσφυγικό¹¹, στη φορολογία¹² και στις εθνικές (τέως οθωμανικές) γαίες¹³. Έτσι, από το 1828 ήδη έλαβε χώρα η διοικητική οργάνωση των τμημάτων¹⁴ και του συστήματος των δημογεροντιών¹⁵, ο διορισμός των Εκτάκτων Επιτρόπων¹⁶ και, βέβαια, η έκδοση του νόμου περί απογραφής¹⁷. Εν τέλει, την 24η Αυγούστου 1830 συστήθηκε ειδική επιτροπή, αποτελούμενη από τους Αλέξανδρο Σούτσο, Ν. Σιλήβεργο και Ν. Θεοχάρη, αρμόδια για τη συγκέντρωση του επιμέρους υλικού και τη σύνταξη συνοπτικών πινάκων («...πρὸ πάντων θέλει συνθέσει πίνακας δι' ἑκάστην ἑπαρχίαν, καὶ θέλει μᾶς προβάλει τὸν τρόπον, δι' οὗ θέλει δυνηθῆ μετὰ ταῦτα νὰ ἀπαρτίσῃ καὶ νὰ ἐκδώσῃ τὴν πολιτειογραφίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους...»)¹⁸. Ως απόρροια αυτής της πρακτικής, αλλά και των διαφόρων τοπικών συγκυριών, η έρευνα εντοπίζει σήμερα ανάλογης μορφής, και ποιό-

11. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 281· ο ίδιος, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14 κ.ε.: *ΓΕΕ*, ὄ.π., σ. 120· *αυτ.*, ἔτος Ε' (1830), αριθ. 96, σ. 450· ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Ἑκτακτοὶ Ἐπίτροποι καὶ Προσωρινοὶ Διοικηταί, φάκ. 123, ἔγγρ. 60. Γενικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος: Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*.

12. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 282· ο ίδιος, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14 κ.ε.: *ΓΕΕ*, ἔτος Ε' (1830), αριθ. 3, σ. 9 καὶ αριθ. 96, σ. 450.

13. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 282· ο ίδιος, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14 κ.ε.: *ΓΕΕ*, ἔτος Γ' (1828), αριθ. 29, σ. 121· *αυτ.*, ἔτος Ε' (1830), αριθ. 3, σ. 9 καὶ αριθ. 96, σ. 450. Για τὸ ζήτημα τῶν εθνικῶν γαιῶν γενικῶς, τὸ ὁποῖο ἀπασχόλησε τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία κατὰ τὸν 19ο καὶ μέρος τοῦ 20οῦ αἰῶνα: Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 214-215, 223-233· ο ίδιος, «Μικρονησιωτικά: τὸ παράδειγμα τῶν Πεταλιῶν», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΖ', τχ. 1 (1998), σ. 226-228, 238· Δ. Ζωγράφος, *Ἱστορία ἐλληνικῆς Γεωργίας*, τόμ. Α'-Β' (σε ἐνιαία μορφή), Ἀθήναι 1976, σ. 386-391, 394-400· Δ.Κ. Ψυχογιός, *Τὸ ζήτημα τῶν εθνικῶν γαιῶν*, Ἀθήναι 1994, κυρίως σ. 24-39.

14. Χρ. Λάνδρος, ὄ.π., σ. 379· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14, 41-42· *ΓΕΕ*, ἔτος Γ' (1828), αριθ. 27, σ. 111 καὶ αριθ. 28, σ. 115-116.

15. Χρ. Λάνδρος, ὄ.π., σ. 379· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14, 41-42· *ΓΕΕ*, ὄ.π., αριθ. 28, σ. 115-116.

16. Χρ. Λάνδρος, ὄ.π., σ. 379· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14, 43-46· *ΓΕΕ*, ὄ.π., αριθ. 27, σ. 111-112.

17. Χρ. Λάνδρος, ὄ.π., σ. 379· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 14, 43-46· *ΓΕΕ*, ὄ.π., αριθ. 29, σ. 119-121.

18. *ΓΕΕ*, ἔτος Ε' (1830), αριθ. 71, σ. 293-294· ΓΑΚ, Γενικὴ Γραμματεία, φάκ. 250, ἔγγρ. 136 καὶ φάκ. 251^Α, ἔγγρ. 107. Στὸ γενικὸ θετικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἀναφορικῶς με τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν πρόοδο τῆς στατιστικῆς, δὲν ἔλλειψαν οἱ νεωτερικῆς προτάσεις: Νίκος Ἀνδριώτης, «Ἐνα ὑπόμνημα τοῦ 1829 περὶ στατιστικῆς. Καταβολές καὶ ἐπιδράσεις», *Μνήμων*, τόμ. 18 (1996), σ. 181-190· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 15-23, 47-61.

τητας, τεκμήρια· σε κάθε περίπτωση, όμως, προϋπόθεση είναι η διάσωση του σχετικού υλικού. Έτσι, για κάποιες περιοχές ανευρίσκονται συνοπτικοί πίνακες¹⁹, για άλλες αναλυτικοί (κατά νοικοκυριό)²⁰ και ενίοτε διαπιστώνονται παραλείψεις και παρατυπίες²¹. Σε κάθε περίπτωση, παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον το στοιχείο ότι ανάμεσα στα άλλα ανιχνεύονται και τεκμήρια για περιοχές οι οποίες τελικώς, το 1830, ετέθησαν εκτός συνόρων· επί παραδείγματι, για τη Σάμο²², τη Χίο²³ και, καθώς προκύπτει εδώ, την Κρήτη. Παρά ταύτα, σε αυτές ακόμη τις περιπτώσεις, το υλικό είναι ανομοιογενές: για τη Χίο, όπως και για την Κρήτη (κάτι που θα διαπιστωθεί και εν συνεχεία) το περιεχόμενο συμπίπτει περίπου με τα συγκεντρωτικά στοιχεία, τα οποία παρέδωσε ο Καποδίστριας στους εκπροσώπους των τριών Δυνάμεων²⁴. Αντιθέτως, για τη Σάμο τα δεδομένα είναι περισσότερο αναλυτικά, κατά οικισμό²⁵.

19. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, έκδ. Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, τόμ. Η', Συναγωγή κειμένων - Εισαγωγή - Σχόλια Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987· Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά της Ηλείας κατά την καποδιστριακήν περίοδο», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ηλιακών Σπουδών (Πύργος 23-26 Νοεμβρ. 1978)*, Αθήναι 1980, σ. 141-148· η ίδια, «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδάυρον Λιμηράς κατά το 1828», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 5 (1980), σ. 60-117· Τάσος Γριτσόπουλος, «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 8 (1971), σ. 411-460· Ιωάννα Γιανναροπούλου, «Κατάλογοι κωμοπόλεων και χωριών των επαρχιών Ναυπλίας και Κάτω Ναχαγιέ (1830)», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 13 (1978-1979), σ. 121-128· Σπ. Λουκάτος, «Ανέκδοτη καταγραφή των Επαρχιών Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου κατά χωρία και ψυχάς του έτους 1830», *Ιθάκη*, τχ. 33-34, Ιούν. 1992, σ. 16-19 [πβ. «Πολιτειογραφικά Κορώνης, Μεθώνης και Νεοκάστρου, 1830», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 15 (1982-1984), σ. 209-231]· Ηλ. Παπαθανασόπουλος, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των τουρκικών κτημάτων και της προσαρτήσεως της Ευβοίας», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. 17 (1971), σ. 335-337.

20. Αθ. Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 11 (1992), σ. 581-594· *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, υπό Αντ. Λιγνού, τόμ. 14, εν Πειραιεί 1930, σ. 121-203· Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 307-315· εδώ στο κείμενο ΙΧ. Παράρτημα.

21. Αθ. Φωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 583· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1994, σ. 54-55.

22. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά*, σ. 127-136, 160-163· Χρ. Λάνδρος, *ό.π.*, σ. 406-429· Μαν. Βουρλωτής, «Ιωάννη Λεκάτη Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τόμ. Ι', τχ. 37-38, Ιαν. 1989, σ. 17-32.

23. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 281-294.

24. *Αυτ.* Για την Κρήτη βλ. σχετικά στη συνέχεια.

25. Βλ. ανωτ. υλοσημ. 22.

Το ζεύγος τεκμηρίων που μας απασχολεί εδώ αφορά σε ένα συνοπτικό υπόμνημα σχετικό με την οικονομία, τη δημογραφία και τη διοίκηση της Κρήτης καθώς και σε ένα πίνακα όπου απεικονίζεται η διοικητική διαίρεση του νησιού· σημειωτέον ότι το δεύτερο εμπεριέχεται επίσης, σε μία πανομοιότυπη μορφή, στο πρώτο τεκμήριο²⁶. Το υπόμνημα, γραμμένο σε γαλλική γλώσσα, απόκειται στα Αρχεία Νομού Κερκύρας, ενώ ο πίνακας, ομοίως στη γαλλική γλώσσα, φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Μαυροκορδάτου²⁷. Κοντολογίς, τα τεκμήρια προέρχονται από τα στοιχεία (*Απαντήσεις*) τα οποία κατέθεσε ο Κυβερνήτης στους τρεις εκπροσώπους. Εξάλλου, κάποιες επιμέρους πλευρές εντοπίζονται στην ελληνική έκδοση των συγκεκριμένων στοιχείων, όπου περιλαμβάνεται και ο πίνακας διοικητικής διαίρεσης²⁸. Συνεπώς, η αξία των δύο τεκμηρίων αφορά, κυρίως, στην ανάδειξη των τοπικών συγκυριών στο πλαίσιο των οποίων παρήχθησαν. Κατά τα άλλα όμως, ας θεωρηθεί δεδομένο ότι εδώ θα επιχειρηθεί ο έλεγχος και η όποια αναγκαία ανασκευή των περικλειομένων πληροφοριών.

Κατ' αρχάς, στο υπόμνημα δίδεται η περίμετρος και η έκταση του νησιού: «περίπου» 570 μίλια και 350 τετραγωνικές λεύγες αντιστοίχως. Ας σημειώσουμε, στο σημείο αυτό, ότι με βάση σύγχρονες μετρήσεις, της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το ανάπτυγμα των ακτών ανέρχεται σε 1.046,4 χιλιόμετρα και η έκταση σε 8.258,61 (αλλά το 1980-81 υπολογίζεται σε 8.263) τετραγωνικά χιλιόμετρα²⁹. Εν τούτοις, η Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού υπολογίζει σαφώς μεγαλύτερη έκταση, ίση με

26. Εδώ στο Παράρτημα.

27. ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', φάκ. 578, έγγο. 6· ΓΑΚ, Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 15^β, έγγο. 004, 435 [αμφότερα εδώ στο Παράρτημα].

28. Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 353· Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι Συλλογή των περί την Αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, Νόμων και άλλων επισήμων Πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 267· Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τόμ. 2, Δ' εν Άργει Εθνική Συνέλευσις, Αθήναι 1973, σ. 253· Γ. Κατσούλης, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής Επανάστασως*, τόμ. Α', *Προεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι και του Α' εξωτερικού δανείου (1824)*, Αθήναι 1974, σ. 40-41· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φύλιας, *ό.π.*, σ. 111. Πβ. ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φάκ. 269, έγγο. 188.

29. ΕΣΥΕ, *Στατιστική ετησίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 5, 3 και 3 αντιστοίχως.

8.331 τετρ. χιλιόμετρα³⁰. Κατά πάσα πιθανότητα, η εν λόγω διαφορά οφείλεται στη συμπερίληψη της επιφανείας γειτονικών νησίδων. Ανεξαρτήτως, όμως, από τις παραπάνω διαφορές, η Κρήτη αποτελεί το μεγαλύτερο νησί του Αρχιπελάγους και το πέμπτο σε μέγεθος της Μεσογείου³¹.

Με βάση το ίδιο τεκμήριο, το νησί αποτελείται από τρία σαντζάκια (οθωμ. *sancak*)³²: του Χάνδακα (*Ηρακλείου*), του Ρεθύμνου και των Χανίων. Οι τρεις εν λόγω διοικητικές περιφέρειες απαρτίζονται από 21 (20 σύμφωνα με τον πίνακα) επιμέρους υποδιαίρέσεις, «provinces» κατά το υπόμνημα και «districts ou cadiliques» (*kadılık*, δηλ. *kaza*)³³ κατά τον πίνακα. Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως οι καζάδες της οθωμανικής περιόδου ταυτίζονται περίπου με τις καστελλανίες της Βενετοκρατίας αλλά και με τις σημερινές επαρχίες³⁴. Ως προς τα σαντζάκια, στο πέρασμα του χρόνου σημειώθηκαν κάποιες αξιοσημείωτες αλλαγές: με την έλευση των Οθωμανών, το 1669, η Κρήτη χωρίσθηκε σε τέσσερα σαντζάκια (Χάνδακα, Ρεθύμνου, Χανίων και Σητείας): αργότερα, το σαντζάκι Σητείας προσαρτήθηκε σε αυτό του Χάνδακα, καθώς δηλώνεται και στο υπόμνημα: το 1867, με τη γενική διοικητική αναδιοργάνωση, το σαντζάκι του Χάνδακα διασπάσθηκε εκ νέου, στο ομώνυμο και σε αυτό του Λασιθίου: τέλος, το 1877 σχηματίσθηκαν πέντε σαντζάκια (ταυτίζονται με τις «Διοικήσεις» της απογραφής του 1881) [Ηρακλείου, Ρεθύμνου, Χανίων, Λασιθίου και Σφακίων]³⁵.

30. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', Νοτιοανατολικαί ακταί, Αθήναι 1976, σ. 37.

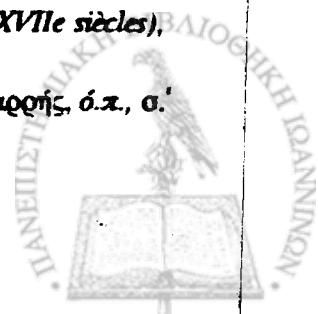
31. *Αυτ.*

32. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Αθήνα 1995, σ. 183· J. Deny, «Sandjak». *Encyclopédie de l'Islam*, τόμ. IV, Leyde - Paris 1934, σ. 154-156· Ιω. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821). Συμβολή εις την μελέτην της Επαρχιακής Διοικήσεως του κυρίαρχου Οθωμανικού Κράτους*, εν Αθήναις 1971, σ. 44· ο ίδιος, «Η παρακμή του Οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», *ΙΕΕ*, τόμ. 11 (1975), σ. 103· Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939 και ανατύπ. 1978, σ. 81, 84· Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστηματική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. II. Η δογματική διοίκηση*, Αθήνα 1990, σ. 257 κ.ε.

33. Ιω. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, σ. 48-49· ο ίδιος, *Η παρακμή*, σ. 103· Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 84· Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 271-276.

34. Nikolaos Andriotis, *La population et le peuplement de la Crète (XVIe-XVIIe siècles)*, Mémoire de DEA Πανεπ. Paris-I, Παρίσι 1989, σ. 38-39.

35. Ιω. Γιαννόπουλος, *Η παρακμή*, σ. 105· Ν. Andriotis, *ό.π.*, σ. 37· Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ.

Επιστρέφοντας στο κύριο τεκμήριο, θα πρέπει να προσθέσουμε, εν πρώτοις, ότι οι καζάδες κατανέμονται ως εξής: δώδεκα από αυτούς στο σαντζάκι Χάνδακα, τέσσερις στο σαντζάκι Ρεθύμνου και πέντε σε αυτό των Χανίων. Επιπλέον, δίδεται ο αριθμός χωριών κατά σαντζάκι: 350, 200 και 280, σύνολο 830 χωριά. Σημειώνεται μάλιστα ότι τα μισά από αυτά, καθώς και 70.000 ελαιόδενδρα, πυρπολήθηκαν από τους Οθωμανούς κατά την Επανάσταση. Εδώ, θα πρέπει να επισημανθεί πως οι Βενετοί είχαν καταγράψει 1.066 και 1.134 χωριά κατά το 1577 και 1588 αντιστοίχως, μεγέθη σαφώς μεγαλύτερα³⁶.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να σχολιάσουμε τα περικλειόμενα, στο υπόμνημα, πληθυσμιακά μεγέθη: προ της Επανάστασης υπήρχαν «περίπου» 160.000 Έλληνες και 130.000 Τούρκοι στο νησί· ο ενεργός ανδρικός πληθυσμός («σε θέση να φέρουν όπλα») ανερχόταν σε 26.000 (δηλαδή το 16,25% επί του συνόλου) και 17.000 (το 13,08%) αντιστοίχως. Εν τούτοις, καθώς παρατηρούμε, πρόκειται για απολύτως στρογγυλά μεγέθη, στοιχείο που παραπέμπει γενικώς σε μικρό βαθμό αξιοπιστίας³⁷. Επιπροσθέτως, η αναλογία του ενεργού ανδρικού πληθυσμού κινείται, σε αμφότερες τις περιπτώσεις, σε ιδιαίτερος χαμηλές κλίμακες, δεδομένου ότι το ύψος του δείκτη κυμαίνεται κατά κανόνα γύρω στο 30%³⁸. Εκτός των ανωτέρω, αναφέρεται, στο υπόμνημα, ότι στη διάρκεια της Επανάστασης, εξαιτίας των συγκρούσεων και της πανώλης, ο ελληνικός πληθυσμός μειώθηκε

239, 263, 300, 311· Κάλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα 1988, σ. 113-115, 135-143· Philippe de Bonneval – Mathieu Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης. Μια ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783*, Έκδοση - Μετάφραση - Εισαγωγή - Σχόλια Γιώργου Β. Νικολάου – Μανόλη Γ. Πεπονάκη, Ρέθυμνο 2000, σ. 51-52· Αριστ. Σταυρίδης, *Εγχειρίδιον πολιτικής, φυσικής και εμπορικής γεωγραφίας του Οθωμανικού κράτους εκ διαφόρων νεωτάτων ευρωπαϊκών συγγραμμάτων*, εν Κυδωνίαις 1876, ανατύπ. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη 1996, σ. 91· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 273-275· Ν. Σαοράης, *ό.π.*, σ. 311· Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. ειδήσεων περί της Νήσου*, Αθήνησι 1890, ανατύπ. 1978, σ. 187.

36. Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των οικισμών)*, τόμ. 1, Ηράκλειο 1991, σ. 13.

37. Εδώ στο κείμενο ΙΙΙ, υποσημ. 55.

38. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 61-62· ο ίδιος, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 318-319· ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 135-136.

στα 3/5 (δηλαδή σε 96.000 ψυχές) και ο τουρκικός έχασε τα 3/4 (υπόλοιπο 32.500 ψυχές)³⁹. Εν προκειμένω, για συγκριτικούς λόγους, οφείλουμε να σημειώσουμε πως το 1577 είχαν καταμετρηθεί 183.798 και το 1588 194.829 ψυχές στο σύνολο του νησιού⁴⁰. Βέβαια, ως γνωστόν, η κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς, το 1669, προκάλεσε ένα εκτεταμένο προσφυγικό κύμα⁴¹, το οποίο, πάντως, δεν έφθασε στο επίπεδο που περιγράφει, επί παραδείγματι, ο υπερβολικός Β. Randolph (μείωση από 1 εκατ. σε 80.000 ψυχές, εκ των οποίων οι 50.000 Τούρκοι)⁴². Συνεπώς, τα μεγέθη του υπομνήματος στερούνται αξιοπιστίας. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, λογίζεται ως χρήσιμο να στραφούμε, εν συνεχεία, σε κάποια μεταγενέστερα δημογραφικά στοιχεία.

Πίν. 17. Πληθυσμός Κρήτης (1832-1913)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1832 ⁴³	139.875	Αναλυτικά στοιχεία: 79.175 χριστιανοί και 60.700 Τούρκοι· 1.186 οικισμοί.
1834 ⁴⁴	128.675	Αριθ. ψυχών κατά προσέγγιση. Στο τεκμήριο παρατίθεται αναλυ-

39. Σημειωτέον ότι στην ελληνική έκδοση των πληθυσμιακών στοιχείων, προφανώς ένεκα σφάλματος, αντί των μεγεθών 96.000 και 32.500 αναγράφονται τα 90.000 και 22.000, χωρίς άλλη αναφορά. Σχετικώς: Μ. Σχινάς, *ό.π.*, σ. 346· Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 260· *Αρχαία, ό.π.*, σ. 247· Γ. Κατσούλης, *ό.π.*, σ. 34· Γ. Κατσούλης - Μ. Νικολινάκος - Β. Φύλιας, *ό.π.*, σ. 94· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 32. Ειδικώς τα προεπαναστατικά μεγέθη: ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Διοικ. Επ., φάκ. 95, *Κατάλογος τών Τμημάτων τών Νήσων του Αιγαίου Πελάγους*. Σύμφωνα με άλλα στοιχεία, ο προεπαναστατικός πληθυσμός ανερχόταν σε 266.355 ψυχές, 141.650 Χριστιανοί και 124.705 Τούρκοι (Στ. Σπανάκης, *ό.π.*, σ. 15· Ν. Σταυράκης, *ό.π.*, σ. 191). Το 1825, ο Prokesch von Osten σημείωνε ότι από τους 200.000 κατοίκους, που είχε το νησί πριν την Επανάσταση, δεν είχαν απομείνει παρά 80.000· σε 10.000 υπελόγιζε τους διασπαρμένους στην Πελοπόννησο και σε 6.000 στα Κύθηρα. Σχετικώς: Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Αθηναϊκά, Αττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά 1815-1980*, Αθήνα 1991, σ. 306. Πβ. ανωτ. υποσημ. 2.

40. Βλ. ανωτ. υποσημ. 36.

41. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 41.

42. Β. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 93-94.

43. Στ. Σπανάκης, *ό.π.*, σ. 15· Ν. Σταυράκης, *ό.π.*, σ. 191.

44. Robert Pashley, *Ταξίδια στην Κρήτη*, τόμ. Β', Ηράκλειο 1991, σ. 226-241· Ζενάπ Ισματ Ρασέντ, *ό.π.*, σ. 115-131· Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 566-576· Στ. Σπανάκης, *ό.π.*, σ. 16.

1858 ⁴⁵	278.908	τικώς, κατά οικισμό, ο αριθμός νοικοκυριών: στον αγροτικό χώρο 16.133 νοικ. χριστιανών και 5.402 μουσουλμάνων, κατά προσέγγιση 107.675 ψυχές· στον αστικό χώρο (Χάνδακας, Χανιά, Ρέθυμνο), κατά προσέγγιση 21.000 συνολικώς ψυχές. Αριθ. οικισμών: 754. Αναλυτικά στοιχεία: 215.863 χριστιανοί, 62.138 Τούρκοι και 907 Εβραίοι.
1864 ⁴⁶	220.000	
1872 ⁴⁷	210.000	Αναλυτικά στοιχεία: 90.000 μουσουλμάνοι και 120.000 μη μουσουλμάνοι.
1876 ⁴⁸	250.000	
1877/	232.834	Αναλυτικά στοιχεία, κατά σαντζάκι: Χανίων 53.591, Χάνδακα 86.814, Ρεθύμνου 39.529, Σφακίων 23.946 και Λασιθίου 28.954.
1878 ⁴⁹		
1881 ⁵⁰	279.165	Αναλυτικώς, κατά «Διοίκηση»: Χανίων 61.473, Σφακίων 30.887, Ρεθύμνου 46.591, Ηρακλείου 87.965 και Λασιθίου 52.249. Σύνθεση κατά φύλο, επί του συνόλου: 141.602 άρρενες και 137.563 θήλεις. Σύνθεση κατά θρήσκευμα: 202.934 χριστιανοί και 72.353 μουσουλμάνοι, σύνολο 275.287 (προφανώς, το υπόλοιπο περικλείει Εβραίους κ.ά.). Ο μισός περίπου μουσουλμανικός πληθυσμός είναι εγκαταστημένος στις τρεις μεγαλύτερες πόλεις του νησιού - έδρες ομώνυμων δήμων: δήμος Χανίων 9.469 (το 13,09% του συνόλου των μουσουλμάνων), δήμος Ρεθύμνου 6.691 (το 9,25%) και δήμος Ηρακλείου 14.597 (το 20,17%). Αριθ. οικισμών: 1.092.
1890 ⁵¹	294.192	
1894 ⁵²	250.000	Αναλυτικά στοιχεία: 74.150 μουσουλμάνοι, 175.000 Έλληνες, 500 Αρμένιοι, 200 Εβραίοι και 150 «Άλλοι».
1900 ⁵³	301.273	Αναλυτικά στοιχεία: 267.266 χριστιανοί, 33.281 μουσουλμάνοι και 726 Εβραίοι. Αριθ. οικισμών: 1.167.
1913 ⁵⁴	336.151	

45. Στ. Σπανάκης, *ό.π.*, σ. 17· Ν. Σταυράκης, *ό.π.*, σ. 192.

46. Cem Behar, *Osmanlı imparatorluğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu 1500-1927 (The population of the Ottoman empire and Turkey)*, Άγκυρα 1996, σ. 37.

47. *Αυτ.*, σ. 38· Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985, σ. 117.

48. Αριστ. Σταυρίδης, *ό.π.*, σ. 91.

49. Κ. Karpat, *ό.π.*, σ. 119.

50. Ν. Σταυράκης, *ό.π.*, *Μέρος δεύτερον*, σ. 3-5, 80-82, 141· Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 44-45.

51. Cem Behar, *ό.π.*, σ. 43.

52. Κ. Karpat, *ό.π.*, σ. 155.

53. Στ. Σπανάκης, *ό.π.*, σ. 19.

54. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήναι 1975, σ. 103-109.

Κατ' αρχήν, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι τα μεγέθη των ετών 1832 και 1834 ευρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα αναφερόμενα στο υπόμνημα, επιβεβαιώνοντας, κατά κάποιον τρόπο, τα τελευταία. Εν τούτοις, εδώ θα πρέπει να τονίσουμε, ή απλώς να υπενθυμίσουμε, ότι άπαντα τα πρώιμα αριθμητικά στοιχεία του πίνακα (έστω με μερική εξαίρεση αυτά του 1834) αποτελούν προϊόν απλής εκτίμησης και όχι πραγματικής καταμέτρησης⁵⁵. Παρ' όλα αυτά, όμως, η προεπισημανθείσα σύμπτωση περιγράφει μάλλον, και τουλάχιστον, τις γενικές πληθυσμιακές τάσεις. Παρατηρώντας τα υπόλοιπα στοιχεία, διαπιστώνεται η ύπαρξη διαδοχικών αυξομειώσεων, καρπός, βέβαια, ως επί το πλείστον, του διαφορετικού κατά περίπτωσιν βαθμού αξιοπιστίας. Παρά ταύτα, ωστόσο, δηλώνεται σαφώς η αυξητική πορεία του πληθυσμού. Εάν μάλιστα συγκρίνουμε το μέγεθος του 1832 με αυτό του 1913, καταλήγουμε σε ένα ετήσιο ρυθμό αύξησης ίσο με 10,88%· το ύψος του δείκτη, έστω ως απλή προσέγγιση, παραπέμπει σε πιθανή πληθυσμιακή εισροή, κοντολογίς στην ξένη εγκατάσταση ή, ακόμη, και στην παλιννόστηση τμήματος της αρχικής διασποράς⁵⁶. Πάντως, το τελευταίο ενδεχόμενο δεν πρέπει να έλαβε θεαματικές διαστάσεις: αντιθέτως, είναι εν γένει γνωστή η διασπορά Κρητικών στην Ελλάδα, στη Μικρά Ασία, στην Αίγυπτο αλλά και σε νοτιότερες περιοχές της Αφρικής⁵⁷. Τώρα,

55. Βλ. ανωτ. Πίν. 17 και υποσημ. 43, 44. Επίσης, τα αριθμητικά στοιχεία του υπομνήματος φέρουν το χαρακτηριστικό «ενίγον», περίπου (εδώ στο Παράρτημα).

56. Βλ. ανωτ. υποσημ. 3. Για τον υπολογισμό του δείκτη χρησιμοποιείται ο μαθηματικός τύπος $P_k = P_0 \cdot (1+r)^k$ [εδώ στο κείμενο IV, υποσημ. 65].

57. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 268, *Kretenser in Milos, Kretenser in Minoa, Kretenser in Modon* και *Kretenser in Nauplia*· αντ., φάκ. 269, *Einwanderung der Cretenser, Tom. I*· αντ., φάκ. 106, *Colonisation der Kretenser, Tom. II*· Ζαφ. Βάος, «Κρήτες αγωνισταί ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 5 (1965-1966), σ. 163-272 και αυτοτελής βελτιωμένη έκδοση *Κρήτες αγωνιστές ιδρυτές του Αδάμαντα Μήλου. Νέα έκδοση εμπλουτισμένη*, έκδ. Κοινότητας Αδάμαντα, Αθήνα 1993 (πβ. στο κείμενο II, υποσημ. 112 και στο κείμενο III, υποσημ. 196)· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 110, 619, 624, 643· Κ.Μ. Σταματόπουλος, «Στοιχεία από την ιστορία των ελληνικών χωριών στις εκβολές του Μαιάνδρου: ο τόπος και οι άνθρωποι», *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Η πολιτική ιστορία και η πολιτιστική δημιουργία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από την Κλασική Αρχαιότητα ως τον αιώνα μας* (Θεσσαλονίκη 27-29 Νοεμβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1994, σ. 78· Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19ος-20ός αιώνες)*, Αθήνα 1999, σ. 447· Γιάννης Μαρκάκης, *Έλληνες στη μαύρη Αφρική 1890-1990*, Αθήνα 1998, σ. 41, 96.

ανεξαρτήτως των γενικών εξελίξεων, εάν εξειδικεύσουμε την παρατήρησή μας στα μεγέθη των ετών 1864 και 1872 (και όχι του 1876, που αποτελεί απλή εκτίμηση⁵⁸) διαπιστώνεται μία δημογραφική κάμψη· προφανώς, εδώ αποτυπώνεται η εκροή εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων του 1866-1869⁵⁹.

Από μία άλλη πλευρά, παρατηρείται αναλογικώς μεγάλος αριθμός χωριών, παρά τις διακυμάνσεις, οφειλόμενες, εν πολλοίς, στον χαμηλό βαθμό αξιοπιστίας των πηγών. Εξάλλου, ως γνωστόν, οι όποιες συγκυριακές καταστροφές, εξαιτίας πολεμικών γεγονότων, επί παραδείγματι, δεν παρέμπουν οπωσδήποτε στην πλήρη εγκατάλειψη των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων· η πιθανότερη μελλοντική εξέλιξη είναι ο ανασυνοικισμός τους παρά ό,τι άλλο⁶⁰. Συνεπώς, υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ελεγχθούν και οι υπερβολές του υπομνήματος, σε σχέση με τις καταστροφές χωριών κατά την Επανάσταση του 1821. Εν κατακλείδι, τα δεδομένα του πίνακα, έστω με κάποιες αντιφάσεις, περιγράφουν σαφώς την εκ νέου άνθηση της ενδοχώρας.

Συνεχίζοντας στο πεδίο των επιμέρους δημογραφικών χαρακτηριστικών, επισημαίνουμε με έμφαση το στοιχείο πως ο μουσουλμανικός πληθυσμός κατοικούσε κυρίως στις πόλεις· κάτι ανάλογο έχει διαπιστωθεί, εδώ, και στην περίπτωση της Ρόδου, όπου ο χριστιανικός πληθυσμός δέσποζε αποκλειστικώς στην αγροτική ενδοχώρα⁶¹. Κατά τα άλλα παρατηρείται, και πάλι, η σύγχυση των πηγών, αλλά και μέρους της σύγχρονης βιβλιογραφίας, ανάμεσα στη θρησκευτική και την εθνική ταυτότητα των κοινοτήτων (μουσουλμάνοι-Τούρκοι, χριστιανοί-Έλληνες)⁶². Πάντως, το συγκεκριμένο παράδειγμα συνδέεται, και εν προκειμένω, με τα βασικά χαρακτηριστικά του βαλκανικού 19ου αιώνα, οπότε συντελέσθηκε σταδιακώς η ταύτιση θρησκευτικής - εθνικής ταυτότητας⁶³.

Τέλος, με βάση τα δεδομένα του 1881, διαπιστώνεται η ποσοτική κυριαρχία των αρρένων έναντι των θηλέων. Βέβαια, αυτή η μαθηματική σχέση δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα του είδους, στις απογραφές του παρελθόντος, αν και ειδικώς στον νησιωτικό χώρο δεν λείπουν οι περιπτώ-

58. Βλ. ανωτ. υποσημ. 48.

59. Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 196.

60. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, σ. 229-232.

61. Εδώ στο κείμενο III, Πίν. 6.

62. Αυτ., Πίν. 6.

63. Αυτ., υποσημ. 75.

σεις με αντίστροφη αναλογία⁶⁴. Φαίνεται, όμως, εδώ, πως ο τρόπος εξέλιξης της κρητικής διασποράς (κατά οικογένειες και όχι αποκλειστικώς ανδρική) αλλά και η πληθυσμιακή εισροή στο νησί (προφανώς, κατά κύριο λόγο ανδρική) συνέβαλαν στο τελικό αποτέλεσμα: εξίσου πιθανή, όμως, είναι και η συμβολή άλλων παραγόντων, υποκειμενικών⁶⁵. Ωστόσο, στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαίο, για τη συνέχεια, να στρέψουμε εκ νέου την προσοχή μας στο περιεχόμενο του υπομνήματος.

Στο τεκμήριο αναφέρεται πως τα 3/5 των γαιών του νησιού ανήκαν σε Τούρκους και τα υπόλοιπα 2/5 σε Έλληνες⁶⁶. Ακόμη, το 1/5 από τις τελευταίες αποτελούσαν μοναστηριακή περιουσία, ενώ, αντιθέτως, στην περίπτωση των οθωμανικών γαιών δεν συγκαταλέγονταν βακούφια (*vakif*, γαίες αφιερωμένες σε θρησκευτικά και εν γένει ευαγή ιδρύματα⁶⁷) ή δημόσιες γαίες· δηλώνεται μάλιστα κατηγορηματικώς ότι αυτές ανήκαν αποκλειστικώς σε ιδιώτες. Εν τούτοις, προστίθεται, ένα μέρος των φορολογικών εσόδων που προέρχονταν από τις συγκεκριμένες εκμεταλλεύσεις κατέληγε στον σουλτάνο ή στα τζαμιά, υπό μορφή προσφορών. Πάντως, καθώς έχει δείξει η έρευνα, ενώ πράγματι σημειώθηκε σταδιακή μείωση των δημοσίων γαιών, ώστε στο τέλος του 19ου αιώνα να περιορίζονται, στην Κρήτη, σε κάποια βοσκοτόπια, τουναντίον, τα βακούφια αποτέλεσαν πάντοτε γεγονός⁶⁸. Έτσι, τουλάχιστον ως προς αυτό το ζήτημα, οι πληροφορίες του υπομνήματος αποδυναμώνονται σε μεγάλο βαθμό.

Εκτός αυτών, στο τεκμήριο μνημονεύονται τα φορολογικά έσοδα:

— Από το χαράτσι «γύρω» στις ..... 300.000 γρόσια⁶⁹

64. Εδώ στο κείμενο II, Πίν. 3 και υποσημ. 94-95· στο κείμενο III, υποσημ. 74 και στο κείμενο IV, υποσημ. 70.

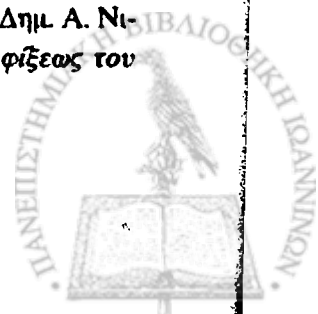
65. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 94-95.

66. Πβ. Μ. Σχινάς, *ό.π.*, σ. 357· Α. Μάμουκας, *ό.π.*, σ. 272· Αρχαία, *ό.π.*, σ. 257· Γ. Κατσούλης, *ό.π.*, σ. 11· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 83.

67. Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μετ. Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990, σ. 133-168· Δ.Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1974, σ. 70-83· Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 72-74.

68. Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 53-55· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 278-279.

69. Ας σημειώσουμε εδώ τις υποδιαιρέσεις του γροσιού: 1 γρόσι (*giris*, σημ. *kuvis*) = 40 παράδες (*para*) = 120 άσπρα (*akse*). Ακόμη, αξίζει να επισημάνουμε την επί αιώνες συνεχή υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος και των υποδιαιρέσεων. Σχετικώς: Δημ. Α. Νικολετόπουλος, *Περί του νομίσματος εν Ελλάδι. Από της Αλώσεως μέχρι της αφίξεως του Όθωνος*, Αθήναι 1974, σ. 40-70.

Notions Statistiques sur l'Île de Crète.

1. Circonférence

6/

La circonférence de l'île de Crète est d'environ 570. milles, et par conséquent de 130. milles à peu près moins considérable que celle du Péloponèse.

2. Étendue

Cette île comprend dans sa longueur et dans sa largeur une surface d'environ 350. lieues quadrées.

3. Division Topographique

Les Turcs divisaient toute l'île en trois Départemens qu'ils appellaient Sangdjak's ou Principautés, savoir le Sangdjak de Crète, celui de Rethymne, et celui de la Canée. Les Grecs de leur côté comptaient dans l'île 21. provinces savoir.

1. Canée ou megalon Castron. Ville et forteresse de premier ordre
2. Temenos
3. Malevizi
4. Pidiada
5. Sasithi
6. Mirambelo Forteresse de troisième ordre nommée Spina-longa
7. Sitia
8. Hierapytnos Forteresse de troisième ordre.
9. Rigo-castron.
10. Monofatzi
11. Sionourion
12. Pyriotissa } Ces deux provinces sont comprises sous le nom de Mefara
13. Rethymne . . . . Forteresse de second ordre

17. Η πρώτη σελίδα του υπομνήματος [ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', φάκ. 578, έγγο. 6].

— Από τη δεκάτη	1.500.000 γρ.
— Από τους τελωνειακούς δασμούς	200.000 γρ.
	<u>Σύνολο 2.000.000 γρ.</u>

Ο πρώτος φόρος, αξίζει να διευκρινίσουμε, παρά την καθιερωμένη ονομασία του, δεν είχε ουδεμία σχέση με το πραγματικό χαρακτήρα: επρόκειτο για τον κεφαλικό φόρο (το «κεφαλιάτικο», οθωμ. *cizye*)⁷⁰, τον οποίο κατέβαλαν άπαντες οι μη μουσουλμάνοι άνω των 14 ετών⁷¹. Όσον αφορά στο *haraç*, αντιστοιχούσε σε δύο κατηγορίες φορολογικής υποχρέωσης: α) στο *haraçi minvazzaf*, στρεμματικό φόρο, τον οποίο επίσης κατέβαλαν οι μη μουσουλμάνοι (σε αυτόν ανήκε και το τέλος *ispence*, η γνωστή σπέντζα)⁷². β) στο *haraçi mukaaseme* ή *δεκάτη* (*öşur* ή *aşar*), φόρο επί της παραγωγής, στον οποίο υποχρεούντο κατ' αρχάς οι μουσουλμάνοι αλλά σύντομα επεκτάθηκε και στους μη μουσουλμάνους⁷³. Ως προς τους τελωνειακούς δασμούς, καθόσον γνωρίζουμε, ειδικώς τουλάχιστον στην Κρήτη, το τέλος εισαγωγής κυμαινόταν κατ' αναλογία προς τον τόπο προέλευσης των εμπορευμάτων αλλά και το θρήσκευμα του εμπορευομένου, ευνοώντας τόσο τις περιοχές της Αυτοκρατορίας όσο και τους μουσουλμάνους έναντι των υπολοίπων⁷⁴. Ιδιαίτερος δε ως προς τις εξαγωγές, από τον 18ο αιώνα εφαρμό-

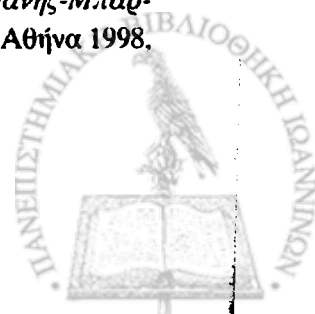
70. Πβ. Γ. Κατσούλης, *ό.π.*, σ. 26· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 94.

71. Halil Inalcik, «Djizya», *Encyclopédie de l'Islam*, τόμ. II, Leyde - Paris 1965, σ. 573-580· Ziya Kazici, *Osmanlılarda vergi sistemi*, İstanbul 1977, σ. 102-109· Δ.Κ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 115-116· Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 54-55· Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 163-172.

72. C. Ornohlu, «Kharadj», *Encyclopédie de l'Islam*, τόμ. IV, Nouvelle Edition, Leiden-Paris 1978, ειδικώς σ. 1.085-1.087· Z. Kazici, *ό.π.*, σ. 58-85· Δ.Κ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 65· Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 60-63· Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996, σ. 40· Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 160-161.

73. A. Grohmann, «Ushur», *Encyclopédie de l'Islam*, τόμ. IV, Leyde-Paris 1934, σ. 1.107-1.109· Z. Kazici, *ό.π.*, σ. 86-101· Δ.Κ. Τσοποτός, *ό.π.*, σ. 65, 86-87, 116-117· Χ. Ιναλιζίκ, *ό.π.*, σ. 188-189· Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 60, 66· Α. Κυρκίνη-Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 29, 33· Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 161-163.

74. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1795)*, Ηράκλειο 1988, σ. 54-55. Πβ. Ζαχ. Τσιρπανλής, «Ο «Κανοναμέζ» (Kânun-nâme) της Ρόδου και της Κω (τέλη 16ου αι.)», *Δωδώνη*, τόμ. IB' (1983), σ. 95· Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδουνίας (αρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 17-18.

σθηκε το τέλος *bid'at*, τόσο στην ίδια την Κρήτη όσο και σε άλλα λιμάνια της Αυτοκρατορίας⁷⁵.

Στο υπόμνημα σημειώνεται ότι ετησίως διανεμόνταν 36.000 «billets» (τα λεγόμενα «χαρατσόχαρτα» ή «χαρτία», *haraç kâğıtları*), για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου⁷⁶. Παραλλήλως, όμως, καθώς αναφέρεται, σε ορισμένα χωριά η φορολογική υποχρέωση επιδικαζόταν κατ' αποκοπήν (σύστημα *maktûc*)⁷⁷. Ακόμη, επισημαίνεται πως η Αυτοκρατορία ακολουθούσε την πρακτική εκμίσθωσης των φόρων, με αποτέλεσμα την τελική εισροή ελλειμματικών εσόδων⁷⁸.

Εκτός των ανωτέρω, πάντως, στο τεκμήριο γίνεται αναφορά στην ύπαρξη εκτάκτων φορολογικών επιβαρύνσεων, δυσβάστακτων για τον χριστιανικό πληθυσμό. Αξίζει να προστεθεί πως ο Robert Pashley αναφέρει, για το 1834, δύο επιπλέον είδη φόρου⁷⁹.

- Τον φόρο προβάτων και κατσικιών, 200.000 γρ.
  - Τον φόρο επί των κερδών εργολαβιών, 718.951 γρ.
- Από την άλλη πλευρά, ο ίδιος, για δύο ήδη γνωστές κατηγορίες παραθέτει πολύ μεγαλύτερα χρηματικά ποσά⁸⁰:
- Από τη δεκάτη 6.400.000 γρ.
  - Από τους τελωνειακούς δασμούς (εισαγωγών-εξαγωγών) 2.466.740 γρ.

Εν προκειμένω, ας προσθέσουμε ότι σε προγενέστερα στοιχεία, του 1823 (στην πραγματικότητα προ του 1821), εντοπίζονται επίσης μεγαλύτερα ποσά: μόνο για το τέλος εξαγωγής του ελαιολάδου αναφέρεται το ποσόν των 450.000 γροσίων⁸¹. Συνεπώς, οι πολεμικές συγκυρίες επέδρασαν

75. Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *ό.π.*, σ. 56.

76. Α. Κυρκίνη-Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 36· Ν. Σαρηής, *ό.π.*, σ. 169-172· Κάλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 60-62· Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *ό.π.*, σ. 41-42· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 281-282.

77. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 10-12· ο ίδιος, *Ιστοριοδημογραφικά*, σ. 47-59· Η. Inalcik, *ό.π.*· ο ίδιος, «L'Empire ottoman», Η. Inalcik, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, σ. 100-101· ο ίδιος, «Military and Fiscal transformation in the Ottoman empire, 1600-1700», *αυτ.*, κυρίως σ. 333· D. Goffman, «The *mactûc* system and the jewish community of sixteenth century safed: a study of two documents from the ottoman archives», *Osmanlı Araştırmaları*, τόμ. 3 (1982), σ. 81-90.

78. Πβ. Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, σ. 19-38.

79. R. Pashley, *ό.π.*, σ. 224-225· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 572.

80. R. Pashley, *ό.π.*

81. Α. Μάμουκας, *ό.π.*, τόμ. 3, Αθήνησιν 1839, σ. 25· Γ. Κατσούλης, *ό.π.*, σ. 222· Γ. Κα-

αναλόγως στο ύψος των φορολογικών εσόδων του νησιού. Ενδέχεται, όμως, ένα μέρος της διαφοράς να οφείλεται στον άνισο βαθμό αξιοπιστίας των στοιχείων μεταξύ τους.

Τέλος, στο υπόμνημα εμπεριέχονται στοιχεία για την ετήσια παραγωγή του νησιού:

- Ελαιόλαδο, έως και 800.000 βαρέλια (υπ' όψιν ότι 1 βαρέλι = 48 οκάδες⁸²), «δηλαδή γύρω στα 400 φορτία» (επομένως, αναλογία 2.000:1)· το ήμισυ περίπου της παραγωγής, σημειώνεται, εχρησιμοποιείτο ως πρώτη ύλη στα σαπωνοποιεία.
- Σταφίδα, άνω των 40 φορτίων.
- Χαρούπια, 40 φορτία.
- Κάστανα, 5 φορτία.
- Αμυγδαλόπιχα, 1 φορτίο.
- Μέλι και τυρί, 1 φορτίο.
- Μετάξι, «γύρω» στους 2.000 στατήρες (1 στατήρας = 44 οκάδες⁸³) «και άλλα».

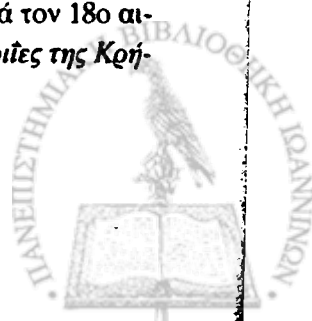
Εν πρώτοις, οφείλουμε να προσθέσουμε πως η σαπωνοποιία είχε αναπτυχθεί ιδιαιτέρως στο νησί, δεδομένου ότι διετίθετο και άφθονη πρώτη ύλη: «ἐδῶ γίνεται τὸ σαποῦνι τὸ καλὸ, ὅπου λέγεται Κρητικὸ» σημειώνει ο Ψαλίδας⁸⁴. Το 1881, ο Χατζιδάκης αναφέρει πως μόνο στο Ηράκλειο

τσούλης — Μ. Νικολινάκος — Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 204. Για τη μείωση των εισπραττομένων ποσόν του κεφαλαικού φόρου, κατά την περίοδο της Επανάστασης: Β. Δημητριάδης — Δ. Δασκάλου, *ό.π.*, σ. νβ' -νδ'.

82. Ν. Πλέσκας, *Συγκριτικοί πίνακες νομισμάτων, μέτρων και σταθμών*, Κέρκυρα 1866, σ. 81· Δ. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 7 (1952), σ. 79· Δ. Παπασωτηρίου, *Η πρακτική Γεωπονία*, Αθήνα 1952, σ. 677· Β.Ι. Σλοτ, «Συμφωνητικόν πωλήσεως ελαιολάδου Μάνης», *Λακωνικά Σπουδαί*, τόμ. 8 (1986), σ. 269.

83. Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 211· Ν. Πλέσκας, *ό.π.*, σ. 77· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*. (Με βάση τα γαλλικά αρχεία), Αθήνα 1972, σ. 128· G. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τόμ. 1, Παρίσι 1807, σ. XX.

84. Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 66-69, 195· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 295· Γ. Χαριτάκης, «Αθανασίου Ψαλίδα, Η Τουρκία κατά τας αρχάς του ΙΘ' αιώνας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 6 (1931), σ. 67. Ειδικώς για τα σαπωνοποιεία του νησιού κατά τον 18ο αιώνα, αξίζει να επισημανθεί η μονογραφία: Βασίλης Κρεμμυδάς, *Οι σαπωνοποιείες της Κρήτης στο 18ο αιώνα*, Αθήνα 1974.

υπήρχαν δεκαπέντε σαπωνοποιεία, με ετήσια παραγωγή 25-40.000 στατήρες⁸⁵. Πλησιέστερα στην εποχή του υπομνήματος, ο Pashley υπολογίζει το σύνολο των εξαγωγών σαπουνιού σε 50.000 στατήρες⁸⁶. Αυτό που προκαλεί ίσως ιδιαίτερη εντύπωση είναι η σιγή του τεκμηρίου ως προς τα σιτηρά, βασικό εξαγωγίμο προϊόν της Κρήτης από αιώνων⁸⁷. Πάντως, και πάλι, ο Pashley αν και κάνει λόγο για ετήσια εξαγωγή 30.000 οκάδων σίτου, παραλλήλως, στις εξαγωγές συμπεριλαμβάνει 70.000 κοιλά του προϊόντος και 360.000 κριθαριού (1 κοιλό Κωνσταντινούπολης ζύγιζε περίπου 20 οκάδες, αναλόγως του προϊόντος· ωστόσο, σε τοπικό επίπεδο επικρατούσαν σημαντικές αποκλίσεις)⁸⁸. Επιπλέον, ο ίδιος επισημαίνει τη μείωση της παραγωγής σε σχέση με τα δεδομένα της προεπαναστατικής περιόδου⁸⁹. Φαίνεται, επομένως, ότι τα πολεμικά γεγονότα τα οποία μεσολάβησαν επέφεραν καθοριστικά πλήγματα στην οικονομία του νησιού, όπως, εξάλλου, έστω κατ' αρχάς, και στο δημογραφικό του κεφάλαιο. Ως φυσική συνέπεια, οι επιπτώσεις αυτές αποτυπώνονται, αν και εμμέσως, στο συγκεκριμένο υπόμνημα· κατά κύριο λόγο πρόκειται για τις παραλείψεις, τις σιωπές και τις παραμορφώσεις που εμπεριέχονται σε αυτό.

85. Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Περιήγησις εις Κρήτην*, εν Ερμουπόλει 1881, σ. 12.

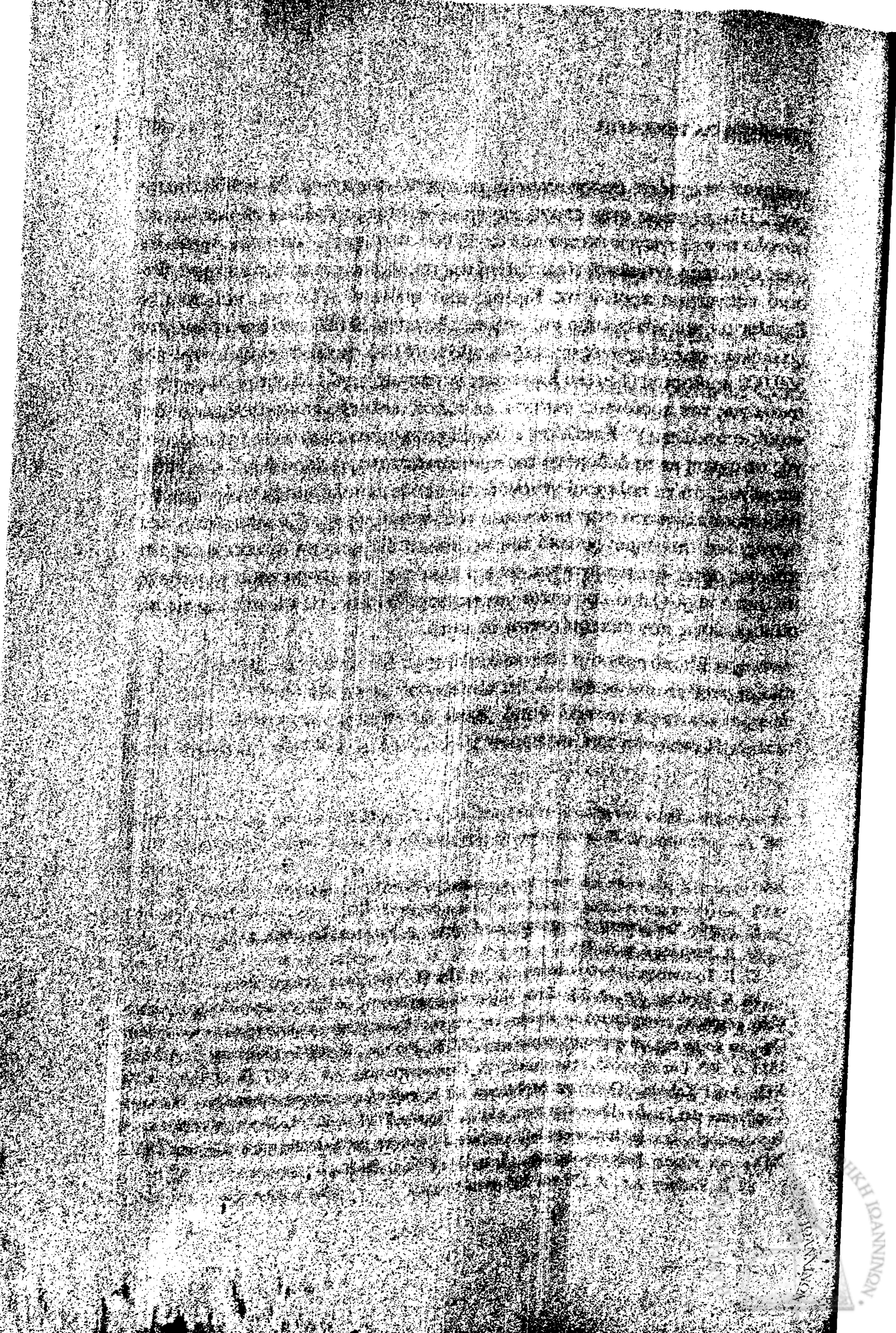
86. R. Pashley, *ό.π.*, σ. 218.

87. Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *ό.π.*, σ. 170· Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 294.

88. R. Pashley, *ό.π.*, σ. 220. Στην ελληνική μετάφραση, αξίζει να σημειώσουμε, ως μονάδα μέτρησης αναφέρεται το «κιλό», αν και στο πρωτότυπο χρησιμοποιείται το «quilot» (δηλ. το κοιλό της οθωμανικής περιόδου). Πβ. R. Pashley, *Travels in Crete*, τόμ. 2, Λονδίνο 1837, σ. 303. Για το κοιλό, ενδεικτικώς: Δ. Παπασωτηρίου, *ό.π.*, σ. 677· G. Olivier, *ό.π.*, σ. XIX· Josef Kabrda, «Quelques problèmes de la métrologie turque-ottomane», *Deuxième Conférence des Etudes Albanologiques*, τόμ. 2, Τίρανα 1970, σ. 117· L. Beron, «Problèmes de la métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane (XVe-XIXe ss.)», *Etudes Balkaniques*, τόμ. 11, τχ. 2 (1975), σ. 30-31.

89. R. Pashley, *ό.π.*, σ. 220 και 303 αντιστοίχως.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

1

ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', φάκ. 578, έγγρ. 6

Notions Statistiques sur l'île de Crète

1. Circonférence

La circonférence de l'île de Crète est d'environ 570 milles, et par conséquent de 130 milles à peu près moins considerable que celle du Peloponèse.

2. Étendue

Cette île comprend dans sa longueur et dans sa largeur une surface d'environ 350 lieues quarrées.

3. Division Topographique

Les Turcs divisaient toute l'île en trois Départemens qu'ils appellaient Sangdjaks, ou Principautés, savoir le Sangdjac de Crète, celui de Rethymne, et celui de la Canée. Les Grecs de leur côté comptaient dans l'île 21 provinces savoir:

1. Candie ou megàlon Castron. Ville et forteresse de premier ordre.
2. Temenos
3. Malevizi
4. Pédiada
5. Lasithi
6. Mirambelo Forteresse de Troisième ordre nommée Spina-longa.
7. Sitia
8. Hierapytnos. Forteresse de Troisième ordre.
9. Rizo-castron
10. Monofatzi

* Τα τεκμήρια δημοσιεύονται ως έχουν στο πρωτότυπο· χωρίς καμία παρέμβαση στην ορθογραφία, τη σύνταξη ή τη σελξη.

11. Kenourion — Ces deux provinces sont comprises sous
 12. Pyriotissa — le nom de Messarà.
13. Rethymne Forteresse de second ordre.
 14. Milopotamon
 15. Amari
 16. Ahios Basilios
 17. Kydonie ou Canée. Forteresse de second ordre.
 18. Apocorona
 19. Kissamos. Deux forts dont l'un s'appelle Grabousa.
 20. Selinon
 21. Sphakià. C'est ici où se trouve le fort nommé Phrango-castelon.

4. Habitans

Le nombre des Grecs établis dans l'île de Crète montait, avant la révolution, à environ 160.000, et celui des Turcs à environ 130.000.

5. Propriétés Territoriales

Si on divise par cinquième le territoire de l'île on trouve que trois de ces cinquièmes appartenaient aux Turcs, et les deux autres aux Grecs.

6. Impôts perçus par le Sultan

Les revenus que la Porte retirait de l'île de Crète, montaient à environ deux millions de Piastres savoir

Du Havatz environ.....	300.000 piastres	
De la Dîme	1.500.000	»
De la Douane	200.000	»
Total Piastres.....	<u>2.000.000</u>	

Remarques et Explications

1. Les provinces comprises depuis le No 1 jusqu'au No 12 inclusivement (paragraphe 3me) possèdent environ 350 villages

Celles depuis le No 13 jusqu'au No 16 ..... 200 »
 Celles depuis le No 17 jusqu'au No 21 ..... 280 »

Total des villages 830

A peu-près la moitié de ces villages a été incendiée ou demolie par les Turcs, pendant la révolution et sur tout lorsque Hassan-Pacha fit bruler

plus de 70.000 oliviers.

2. Parmi les habitans Grecs de l'île de Crète (voyez le paragraphe 4) on comptait environ 26.000 hommes en état de porter les armes, le reste se composait de femmes, d'enfans, et de vieillards.

On comptait parmi les Turcs environ 17.000 hommes en état de porter les armes, et tout le reste consistait en femmes, enfans, vieillards, et en une grande quantité d'esclaves noirs.

La lutte actuelle, et la peste qui se manifesta au commencement de la guerre ont fait périr le 3/4 de la population Turque de l'île.

La population grecque est de son côté reduite aux 3/5.mes de ce qu'elle était avant la revolution.

3. Presqu'un quart des terres appartenantes aux Grecs dans l'île de Crète étaient la propriété des Monastères. Les terres possedées par les Turcs qui occupaient les 3/5 du sol (voyez le paragraphe 6) appartenaient aux particuliers; ni le Domaine public; ni les établissemens religieux tels que Mosquées etc.^a n'avaient dans l'île aucune possession territoriale.

On doit cependant observer que sur les revenus que la Porte encaissait et qui provenaient des dîmes et autres impôts de l'île de Crète, il y avait plusieurs sommes prélevées pour faire des présens aux Sultanes, et des offrandes aux Mosquées etc.^a

4. On envoyait en Crète des billets de Haratz pour 36.000 têtes (voyez paragraphe 6) mais les employés préposés à leur distribution nommés *Haratzis* donnaient aussi des *Teskerès* ou billets de leur propre signature, ou bien parcourant les villages ils y levaient des sommes que les habitans leur versaient en bloc pour être exempts de Haratz par tête.
5. Les productions de l'île de Crète étant très-riches, la Porte par la perception des dîmes, aurait pu encaisser plusieurs millions, si ces dîmes eussent été perçues pour son compte; mais elle avait la coûtume de les donner à ferme viagère à differens particuliers. De plus le peu qu'on encaissait (voyez paragraphe 6) était dépensé pour payer les jannissaires et les agas du pays, et donner des gratifications, de sorte que la Porte retirait à peine chaque année 100.000 Piastres Turques effectives de l'île entière.
6. Les principaux produits de Crète consistaient en huile d'Olive. Dans les années abondantes cette île pourrait en fournir jusqu'à 800.000 barriques c'est-à-dire environ 400 cargaisons de grandeur ordinaire. La moitié à peu-près de cette huile était consommée pour la fabrication du savon.

Cette île produisait de plus chaque année 40 cargaisons de raisin sec, 40 cargaisons de caroubes, 5 cargaisons de châtaignes, une cargaison d'amande cassées, une cargaison de miel et de fromage, environ 2.000 quintaux de soie etc.^a

7. De même que les pachás, et les gouverneurs Turcs des autres parties de la Grèce surchargeaient les habitans Grecs de contributions arbitraires etc.^a, de même aussi les Pachás, les agas, et leurs subalternes surchargeaient les Chrétiens de cette île d'une infinité de contributions; De plus ils les traitaient comme des Îlotes, et ce la par ce que le nombre des Turcs habitans dans le pays était proportionnellement à celui des Chrétiens plus considerable qu'il l'était ailleurs, et que leur caractère était plus arrogant et plus cruel.

2

ΓΑΚ, Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 15^β, έγγρ. 004, 435

Division moderne des districts ou Cadilques de la Candie

	noms anciens	noms Modernes	Profession des habitans
1.	Cissamos		agriculteurs et artisans
2.	Elissos	Selino	agriculteurs
3.	Cydonie	Canée	négociants, artisans, les montagnards pasteurs et agriculteurs
4.	Foenikia	Sfakia	pasteurs, marins, et agriculteurs
5.	Aptera	Apricornò	agriculteurs et artisans
6.	Retymne	Retimo	négociants, artisans et agriculteurs
7.	Lampe	Saint Basilio	agriculteurs et pasteurs
8.	Panacre	Amari	agriculteurs
9.	Avlopotamos	Milopotamo .	agriculteurs, artisans et pasteurs
10.	Cnossos	Malviso	agriculteurs et artisans
11.	Ecaleum	Candie	négociants, artisans et agriculteurs
12.	Faestos	Priatina	agriculteurs
13.	Caenon	Cénurio	agriculteurs
14.	Gortyna	Monofazi	agriculteurs
15.	Arcadie	Risocastro	agriculteurs et artisans
16.	Jerapytra	Gerapetra	agriculteurs et artisans
17.	Cheronese	Pediada	agriculteurs
18.	Petra	Mirabello	agriculteurs et artisans
19.	Lassaeam	Lassiti	agriculteurs et pasteurs
20.	Coetium	Citia	pasteurs et agriculteurs

VI

Ένα υπόμνημα για τη Νάξο (1828)

Το τεκμήριο, στο οποίο εστιάζεται το ενδιαφέρον μας εδώ, αποτελεί ένα από τα δείγματα του στατιστικού έργου κατά την καποδιστριακή περίοδο¹. Ας επισημάνουμε εξ αρχής ότι το συγκεκριμένο υπόμνημα, με συντάκτη τον «δωρόθεο Ήγούμενο Νάξου»², είναι σχετικώς ασήμαντο, συγκρινόμενο με ανάλογα τεκμήρια, προγενέστερα, περίπου σύγχρονα ή μεταγενέστερα, αναφερόμενα στη Νάξο³. Παρόμοια διαπίστωση προκύπτει, βέβαια, στην περίπτωση σύγκρισης του υπομνήματος με αντίστοιχα άλλων περιοχών (επί παραδείγματι της Σάμου και της Άνδρου) της καποδιστριακής επίσης εποχής⁴.

Παρ' όλα αυτά, ως γνωστόν, η Νάξος αποτελεί το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων, με έκταση 428,07 τετραγωνικά χιλιόμετρα και μήκος ακτών 148,2 χιλιόμετρα⁵. Επιπλέον, το νησί εκτείνεται επί 17,6 περίπου μίλια, από

1. Εδώ στο κείμενο V, υποσημ. 8-25.

2. ΓΑΚ, Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 14^α, έγγρ. 003, 978 (δημοσιεύεται εδώ, στο Παράρτημα).

3. Ενδεικτικώς: Ν. Κεφαλληνιάδης, *Ταξίδια στο Αιγαίο (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1989, σ. 41-45, 71-86· Joseph P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, εισαγ.-σημ. St. Yerasimos, τόμ. 1, Παρίσι 1982, σ. 202· G.A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, τόμ. 2, Παρίσι 1807, σ. 163-174· Κ. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο και Νάξο στα 1828», *Μνημοσύνη*, τόμ. 6 (1976-1977), σ. 272-274· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ', αριθ. 18, 19/31 Μαρτίου 1839, Παράρτημα· Ι. Δε-Κιγάλλας, «Γεωγραφική περιγραφή του νομού Κυκλάδων», *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, εν Σύρω, τόμ. Β' (1848), σ. 83-84· Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 168-172 και σε ανατύπωση *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, επιμ. Δ.Ζ. Σοφριανός, Αθήνα 1997, σ. 68-72· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, εν Αθήναις 1901, σ. 817-823.

4. Μαν. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τόμ. Ι', τχ. 37-38, Ιαν. 1989, σ. 17-32· *ΓΕΕ*, έτος Γ' (1828), αριθ. 20, σ. 83-84.

5. ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντι-

βορράν προς νότον, ενώ το μέγιστο πλάτος του υπολογίζεται σε 13,2 μίλια, περί το μέσον· κοντολογίς, στη φυσική γεωγραφία της Νάξου δεσπόζει το «αυγοειδές» σχήμα του νησιού, καθώς σημειώνει και ο Κ. Ρωμαίος⁶.

Κατ' αρχάς, στο υπόμνημα, γίνεται λόγος στο δημογραφικό κεφάλαιο του νησιού: 16.000 περίπου κάτοικοι και 6.000 «πάροικοι». Εδώ, κρίνεται σκόπιμο να προχωρήσουμε σε μία σύντομη αναφορά στη δημογραφική εξέλιξη του παρελθόντος, αφήνοντας για τη συνέχεια τον έλεγχο των δεδομένων, σε συνδυασμό με άλλα σύγχρονα αλλά και μεταγενέστερα στοιχεία. Από τον 12ο ήδη αιώνα, δηλαδή το 1154, η Νάξος χαρακτηρίζεται ως «île reuillée», χωρίς, ωστόσο, να προστίθεται κάποια ποσοτική εκτίμηση⁷. Αργότερα, στον 16ο αιώνα, ο πληθυσμός εκτιμάται στις 5.000 ψυχές⁸. Η εν συνεχεία εξέλιξη περιγράφεται κατά τρόπο αντιφατικό, με βάση, τουλάχιστον, τα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία, άπαντα στρογγυλά και κατά συνέπεια μικρής αξιοπιστίας⁹. Παρά ταύτα, περιγράφουν επαρκώς τις γενικές τάσεις: καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου το σύνολο του πληθυσμού σημείωσε σταδιακή αύξηση, έστω με κάποιες κυμάνσεις, φθάνοντας στις 10.000 ψυχές το 1770· σχετική σταθερότητα παρουσίασε η καθολική κοινότητα του Κάστρου, αποτελούμενη από απογόνους των λατίνων αρχόντων του παρελθόντος, αν και εν προκειμένω τα μεγέθη παρουσιάζ-

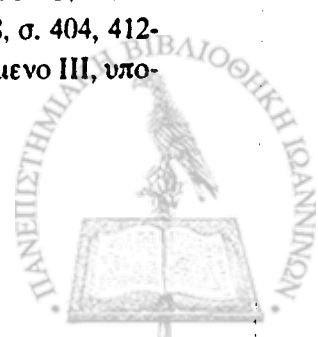
στοίχως· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μεγάλος του Αιγαίου Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 186.

6. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', *Νοτιοανατολικά ακταί*, Αθήνα 1976, σ. 350· Κ. Ρωμαίος, *Ελλάς. Εγκυκλοπαίδεια Λαογραφική και Γεωγραφική*, τόμ. Β', Αθήνα 1969, σ. 568.

7. *Géographie d'Edrisi par P. Amédée Joubert*, τόμ. 2, Παρίσι 1840, σ. 128.

8. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Στατιστικά Νάξου», *Ναξιακά*, έτος 3, τχ. 12-13, Ιαν.-Μάρτ. 1987, σ. 5-6· Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τόμ. 1, Istanbul 1982, σ. 286-287 [μεταγενέστερα στοιχεία στη σ. 290].

9. Βλ. ανωτ. υποσημ. 8. Επίσης: W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, Αθήνα 1960, σ. 651· F.W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 160· Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμούπολει Σύρον 1918, σ. 77-79· J.P. de Tournesfort, *ό.π.*, σ. 207· G.A. Olivier, *ό.π.*, σ. 164· *The Present state of the Greek and Armenian churches, by Paul Ricaut, late consul at Smyrna*, Λονδίνο 1679, σ. 365· *Voyages en Sicile, dans la Grande Grèce et au Levant, par M. Le Baron de Riedesel*, Παρίσι 1802, σ. 258· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 404, 412-413. Αναφορικώς με τον βαθμό αξιοπιστίας στοιχείων του είδους: εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 55.

18. Choiseul-Gouffier: η πόλη και το λιμάνι της Νάξου (1782) [*Ταξιδεύοντας στις Κυκλάδες, 16ος-19ος αιώνας*, Πνευματικό Κέντρο / Μέγαρο Γκύζη-Σαντορίνη, Αθήνα 1990, σ. 62].

ζουν επίσης προβλήματα αξιοπιστίας¹⁰. Πάντως, η προαναφερθείσα εξέλιξη ενισχύει, έως ένα βαθμό, την υπόθεση περί εγκατάστασης Κρητικών, αναλυτικότερα Σφακιανών, κατά το 1770-1771¹¹. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι ορισμένα από τα ονόματα των κατοίκων περιγράφουν την έλευση και άλλων επήλυδων, οι οποίοι, καθώς φαίνεται, συνέβαλαν στη θετική εξέλιξη του πληθυσμού.

Κατ' αρχάς, έχει ήδη εντοπισθεί από την έρευνα η ύπαρξη οικογενειακών ονομάτων όπως *Άτταλειώτης*, *Φιλαδελφειανός* (αμφότερα από τον 16ο αιώνα) και *Χωματιανός-Σμυρναϊός* (από τον 17ο αιώνα), τα οποία δηλώνουν καταγωγή ή προέλευση από τη Μικρά Ασία¹². Ακόμη, από τον 16ο

10. Αυτ. Γενικώς για τον καθολικό πληθυσμό του νησιού: Γεώργιος Μελισσηνός, *Η Νάξος σε απλή Γεωγραφική - Ιστορική και Γεωλογική επισκόπηση*, Αθήναι 1958, σ. 112· Θαν. Κωτσάκης, *Η Νάξος κατά την Ενετοκρατία*, Νάξος 2001, σ. 127.

11. Γ.Δ. Ζευγώλης, *Έποικοι Κρητικοί στ' Απεράθου της Νάξου*, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 303-304. Γενικώς για τη διασπορά των Κρητικών, αλλά κατά τον 19ο αιώνα: εδώ στο κείμενο V, υποσημ. 2-4, 57.

12. Ι.Κ. Προμπονάς, «Μικρασιάται εις Νάξον», *Παρνασσός*, περ. Β', τόμ. Ι' (1968), σ.

αιώνα αναφέρονται στη Νάξο τα ονόματα *Ἀναπλιώτης* και *Κορφιάτης*¹³. Εκτός αυτών, σε ένα σώμα συμβολαιογραφικών εγγράφων του 16ου αιώνα, παραλλήλως με τα ήδη γνωστά *Ἀτταλειώτης* - και *Ἀτταλειώτισσα* (εν συνόλω σε δύο πρόσωπα), *Ἀναπλιώτης* (επίσης σε δύο πρόσωπα) και *Κορφιάτης* (σε ένα πρόσωπο), εντοπίζεται ένα πλήθος πατριδωνυμικών ονομάτων, τα οποία παραθέτουμε στη συνέχεια· εντός παρενθέσεως αναγράφεται η συχνότητα εκάστου ονόματος (αριθμός προσώπων)¹⁴: *Τηνιακός* (2), *Σαλονικαῖος* (1), *Χιώτης* (3), *Μυτιληναῖος* (3), *Ἀθηναῖος* (2), *Συριανός-Συριανή* (2), *Παριανός* (1), *Ροδαῖος* (1) - *Ροδίτης* (2), *Μυκονιάτης* (1), *Ἐκ τοῦ Ρεθύμνου* (1), *Κυπριώτης* (1), *Νταμίλος* (2) και *Ντασύφαντος* (1).

Επιπροσθέτως, σε άλλα νοταριακά έγγραφα, του 17ου αιώνα, εκτός των γνωστών *Ἀναπλιώτης* (13), *Ἀτταλειώτης* (2), *Κορφιάτης* (2), *Σμυρναῖος* (1) αλλά και των περικλειομένων στο προηγούμενο σώμα τεκμηρίων *Ἀθηναῖος* (4), *Μυκονιάτης* (1), *Παριανός* (3), *Τηνιακός* (4) και *Χιώτης* (3), περιλαμβάνεται και μία νέα σειρά ονομάτων της αυτής κατηγορίας¹⁵: *Ἁγιομαυρίτης* (6), *Ἀργίτης* (2), *Καντιώτης* (1), *Κιμουλιώτης* (1), *Κυπραῖος* (8), *Μηλαῖος* (4), *Νισύριος* (1), *Νταρόδος* (5), *Σαντοριναῖος* (5), *Σκοπελίτης* (1) και *Χανιώτης* (2).

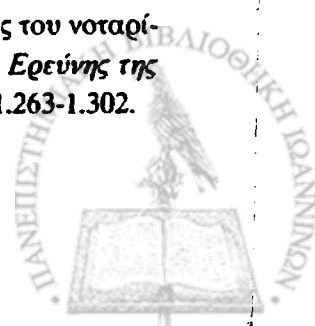
Από το σύνολο των δεδομένων, με μία πρώτη ματιά, συνάγεται η σημαντική συμβολή των προερχομένων από άλλα νησιά του Αρχιπελάγους, στη διαδικασία πύκνωσης του ναξιακού πληθυσμού. Εν τούτοις, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις δεν ήσαν μονόπλευρες, δεδομένου ότι δεν έλλειψαν οι εκροές. Αναλυτικότερα, ήδη από τον 13ο αιώνα (και αργότερα) ανιχνεύονται Ναξιῶτες εγκαταστημένοι στην Κρήτη και από τον 18ο αιώνα στη Μύ-

247-250· Βασ. Σφυρόερας, «Γάμοι και διαζύγια στη Νάξο του ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα (Ανέκδοτα έγγραφα από τον κώδικα Α' της μητροπόλεως Παροναξίας). Παρατηρήσεις και σχόλια», *Κυκλαδικά*, τόμ. Α', τχ. 5, Σεπτ.-Οκτ. 1956, σ. 268.

13. Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 269, 275.

14. Ιάκ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τχ. 4 (1951), σ. 150-156. Πβ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 7 (1968), σ. 305-337.

15. Αναστ. Σιφωνίου-Καραπά - Γ. Ροδολάκης - Λ. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. ΓΑΚ 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τόμ. 29-30 (1982-1983), εν Αθήναις 1990, σ. 1.263-1.302.

κονο¹⁶· μαζικότερη, ωστόσο, μετανάστευση σημειώθηκε αργότερα, περί το τέλος του 18ου αιώνα, προς τα εδάφη της Μικράς Ασίας¹⁷. Πάντως, το 1816 ο συνολικός πληθυσμός του νησιού υπολογίζεται σε 15.000 ψυχές¹⁸, αν και εξαιτίας του στρογγυλού χαρακτήρα που διαθέτει το μέγεθος κρίνεται σκόπιμη η διατήρηση επιφυλάξεων¹⁹. Ωστόσο, παραλλήλως αξίζει να επισημανθεί ότι πρόκειται για μετριοπαθή εκτίμηση, σε σύγκριση με τα αναφερόμενα στο υπόμνημα. Ας προσθέσουμε μάλιστα πως η συγκεκριμένη διαπίστωση ενισχύεται από τα υπόλοιπα διαθέσιμα στοιχεία. Έτσι, στις απαντήσεις του Καποδίστρια προς τους εκπροσώπους των τριών Δυνάμεων αναφέρεται η ύπαρξη 13.000 ψυχών κατά το 1821²⁰, ενώ σε άλλη πηγή προστίθεται το μέγεθος των 1.000 ψυχών ειδικώς για τους καθολικούς του νησιού²¹. Επιπροσθέτως, διατίθεται μία εκ των υστέρων εκτίμηση για το ίδιο έτος, ίση με 11.165 ψυχές²². Αργότερα, το 1829, η γαλλική *Expédition Scientifique* κατέγραψε ένα κατά τι μεγαλύτερο πληθυσμιακό κεφάλαιο,

16. Βούλα Κόντη, «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Σύμμεικτα*, τόμ. 8 (1989), σ. 218-219· Sevasti Lazari, *Economies et sociétés des îles de la mer Egée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, διδ. διατριβή στο Πανεπ. Paris-I, Παρίσι 1990, σ. 104-106.

17. Ι.Κ. Προμπονάς, *ό.π.*, σ. 246.

18. *Journal of a Tour in the Levant by William Turner, Esq.*, τόμ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405.

19. Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 55.

20. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Διοικ. Επ., φάκ. 95, Κατάλογος τῶν Τμημάτων τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους· Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 345· Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ἤτοι Συλλογή των περί την Αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, Νόμων και άλλων ἐπισήμων Πράξεων, ἀπό του 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 261· *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αἱ Ἐθνικαί Συνελεύσεις*, τόμ. 2, *Δ' ἐν Ἀργεῖ Ἐθνικὴ Συνέλευσις*, Αθήναι 1973, σ. 248· Γ. Κατσούλης, *Οικονομικὴ ἱστορία της ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', *Προεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι του Α' ἐξωτερικοῦ δανείου (1824)*, Αθήναι 1974, σ. 36· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φίλιας, *Οικονομικὴ ἱστορία της νεώτερης Ελλάδος. Ἀπό του 1453 μέχρι το 1830*, Αθήνα 1985, σ. 108· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ και Πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 32.

21. ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Κυποδιστριακὸ Ἀρχεῖο, Μέρος Β', φάκ. 457, *Tableau des îles de la mer blanche qui dépendent de l'empire ottoman*.

22. *Renseignements statistiques sur la Grèce*, *Le Moniteur grec*, 4 mars 1856 [ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62]· Κ. Κόμης, *Ιστορικὴ δημογραφία του νεοελληνικοῦ χώρου. Πηγές (19ος αἰώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

αποτελούμενο από 11.730 ψυχές²³. Κοντολογίς, προκύπτει αύξηση του πληθυσμού, εξέλιξη στην οποία αναφέρεται εκτενώς ο γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης A. Durgé, σε υπόμνημα το οποίο συνέταξε κατά το 1828. Αναλυτικότερα, το πληθυσμιακό δυναμικό του 1821 υπολογίζεται σε 12.000, μέγεθος το οποίο ανήλθε στις 18.000 ψυχές έως το 1828· καθώς σημειώνεται μάλιστα, η αύξηση υπήρξε παρεπόμενο της εγκατάστασης Χιωτών και Κρητικών προσφύγων της Επανάστασης²⁴. Οφείλουμε να σημειώσουμε πως η εγκατάσταση Χιωτών στη Νάξο επιβεβαιώνεται από το δημοτολόγιο του δήμου Βίβλου (Τριπόδων), του 1841²⁵. Έτσι, επικυρώνεται η ύπαρξη «παροίκων», καθώς μνημονεύεται και στο υπόμνημα. Ως παρεπόμενο, προκύπτει το ερώτημα αναφορικός με τη μελλοντική εξέλιξη, κάτι που οδηγεί στο περιεχόμενο του επομένου πίνακα.

Πίν. 18. Πληθυσμός Νάξου (1832-1896)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1832 ²⁶	13.430	Αριθ. νοικοκυριών: 2.934. Δηλαδή, μέσο μέγεθος 4,58 μέλη/νοικοκυριό.
1833 ²⁷	14.366	Αριθ. νοικ.: 3.000 (4,79 μέλη/νοικ.). Συγκαταλέγονται 65 νοικ. καθολικών (= 300 ψυχές, 4,61 μέλη/νοικ.).
1834 ²⁸	10.628	
1836 ²⁹	16.758	
1838 ³⁰	10.681	Αριθ. νοικ.: 2.838 (3,76 μέλη/νοικ.). Σύνθεση κατά φύλο: ενήλικες, 2.767 άρρενες έναντι 3.201 θηλέων· παιδιά έως 18 ετών, 2.673 αγόρια έναντι 2.644 κοριτσιών. Επιπλέον, 396 νεαρά άγαμα άτομα 18-25 ετών, ανεξαρτήτως φύλου [σύν. 11.681 αντί 10.681].

23. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 45· Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1832*, Αθήνα 1988, σ. 404.

24. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 272.

25. ΔΒ(Τ)Ν, *Δημοτολόγιον 1841*.

26. *Renseignements statistiques*, *ό.π.*· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 95.

27. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 16.

28. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 4, 26/2/1835. *Διαίρεσις κατά δήμους του Νομού των Κυκλάδων*. Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σ. 466-469, 473.

29. Fr. Strong, *Greece as a Kingdom, or a statistical description of that country from the arrival of king Otto in 1833 down to the present time*, Λονδίνο 1842, σ. 5.

30. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.*

		Αριθ. δημοτών: 11.684. «55 περίπου οικογένειαι ἦτοι 300 ψυχαὶ εἶναι δυτικῶν δόγματος» (5,45 μέλη/νοικ.).
1842 ³¹	13.032	Αριθ. νοικ.: 3.275 (3,98 μέλη/νοικ.).
1844 ³²	13.611	
1848 ³³	14.786	
1849 ³⁴	14.739	
1850 ³⁵	14.734	
1851 ³⁶	14.724	
1852 ³⁷	14.813	Το συγκεκριμένο μέγεθος ταυτίζεται με το αναφερόμενο στους «στατιστικούς πίνακας», με βάση τον πίνακα των ΓΑΚ (Οθ. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φάκ. 266). Στο ίδιο τεκμήριο αναφέρεται και ο «Πληθυσμός κατά τὴν ὑπὸ τῶν ἐπιτροπῶν γενομένην καταγραφήν 13.958». Επιπλέον, υπολογίζεται και η «μείωσις»: 855 ψυχές.
1853 ³⁸	14.269	Αριθ. νοικ.: 3.020 (4,72 μέλη/νοικ.).
1854 ³⁹	14.470	

31. *Renseignements statistiques*, ὄ.π.· Κ. Κόμης, ὄ.π., σ. 95.

32. Ι.Δε-Κιγάλλας, ὄ.π., σ. 83-84· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωριών υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1846, σ. 90.

33. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 22, 5/8/1850, Πίναξ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Κράτους τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1849, συνταχθεὶς διὰ μὲν τὸ 1848 ἔτος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑποβληθέντων παρὰ τῶν Νομαρχῶν ἀπογραφικῶν πινάκων, διὰ δὲ τὸ 1849 ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1848 καὶ τῇ προσθαιρέσει τῶν κατὰ τὸ 1849 λαβουσῶν χώρων γεννήσεων καὶ ἀποβιώσεων· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.· Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., τόμ. Α', μέρος ΙΙ', Αθήναι 1974, σ. 9· Λ. Μπίστης, «Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησης μιας εκατοταετίας 1869-1961», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. 6 (1967), σ. 49.

34. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ὄ.π.· ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62 (έντυπος) Πίναξ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Κράτους τοῦ ἔτους 1850, συνταχθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 22 φύλλου τῆς ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως τοῦ ἔτους 1850 δημοσιευθέντος πληθυσμοῦ τοῦ 1849, καὶ τῇ προσθαιρέσει τῶν κατὰ τὸ 1850, λαβουσῶν χώρων γεννήσεων καὶ ἀποβιώσεων· Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.

35. ΓΑΚ, ὄ.π.· Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.

36. Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.

37. Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.· Ιάκ. Ραγκαβίης, ὄ.π., σ. 161 και 61 αντιστοίχως· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχεῖο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 266, Συγκριτικὸς πίναξ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν δήμων κατὰ τὴν στατιστικὴν ἀπογραφὴν τῶν κατοίκων καὶ κατὰ τὰς συνεπεῖα τῆς ὑπ' ἀριθ. 64 ἐγκυκλίου τοῦ 1851 γενομένης καταγραφῆς· Κ. Κόμης, ὄ.π., σ. 82.

38. Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.· Λ. Μπίστης, ὄ.π., σ. 49· *Renseignements statistiques*, ὄ.π.· Κ. Κόμης, ὄ.π., σ. 95.

39. Μ. Χουλιαράκης, ὄ.π., σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ὄ.π.

1855 ⁴⁰	14.540	
1856 ⁴¹	14.776	Στα δημοσιεύματα του Χουλιαράκη και του Σκιαδά εντοπίζονται κάποια σφάλματα, στα επιμέρους μεγέθη: στον δήμο Βίβλου 3.945 αντί του ορθού 3.954 και στον δήμο Τραγαίας 4.131 αντί 4.434 (σύνολο νησιού 14.464 αντί 14.776).
1861 ⁴²	12.908	Αριθ. νοικ.: 3.206 (4,03 μέλη/νοικ.). Σύνθεση κατά φύλο: 6.473 άρρενες και 6.322 θήλεις, σύνολο 12.795 (έναντι του πραγματικού 12.908). Ετεροδημότες 308 και αλλοδαποί 33. Δημότες: 12.451.
1870 ⁴³	13.626	Με βάση τον Θεμ. Ιωαννίδη: 14.450 δημότες.
1879 ⁴⁴	14.880	Άρρενες 7.584 έναντι 7.296 θηλέων.
1889 ⁴⁵	14.572	Άρρενες 7.546 έναντι 7.026 θηλέων.
1896 ⁴⁶	15.608	

Τα μεγέθη των ετών 1832 και 1833 (αλλά και τα μεταγενέστερα αυτών) τεκμηριώνουν την ύπαρξη ενός πληθυσμού σαφώς μικροτέρου του αναφερομένου στο υπόμνημα που αξιοποιούμε εδώ αλλά και σε αυτό του Α. Dupré· προφανώς, σε αμφότερες τις περιπτώσεις τα συγκεκριμένα μεγέθη

40. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 53, 22/11/1858, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους τό έτος 1856.

41. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 27· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*

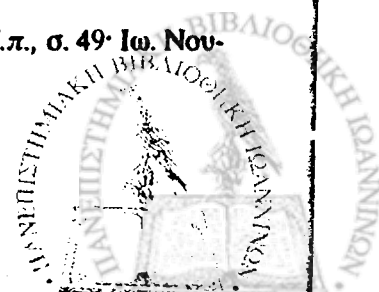
42. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 36· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, εν Αθήναις 1867, ανατύπ. Καραβίας 1980, σ. 30· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωρίων, υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1863, σ. 97· Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862, ανατύπ. Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και ΕΜΝΕ, Προλεγόμενα - επιμ. ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Αθήνα 1991, σ. 15, 23, 31, 39.

43. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 46· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Θεμ. Ιωαννίδη, *Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος*, εν Πάτραις 1871, σ. 105-106.

44. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 88-89· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Μ. Girard, *La Grèce en 1883*, Παρίσι 1884, σ. 39.

45. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 153-154· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Ιω. Νουχάκης, *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών*, εν Αθήναις 1890, σ. 252-253· Υπουργείον Εσωτερικών - Διεύθυνσις Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Α'*, εν Αθήναις 1890, σ. 109-110.

46. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 223· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 819-823.

αποτελούν προϊόν υπερεκτίμησης. Κατά τα άλλα, εντυπωσιάζει η σχετική σταθερότητα του πληθυσμού, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αναλυτικότερα, παρά το γεγονός της μετανάστευσης⁴⁷, το πληθυσμιακό δυναμικό της Νάξου παρουσίασε αξιωματική αντοχή, στο διάστημα 1832-1896: σε αντίθεση με τα αναμενόμενα, σημείωσε συνολική αύξηση, έστω μόνον κατά 16,22% (κατ' έτος 2,35%)⁴⁸. Πάντως, το στοιχείο της μετανάστευσης αναδεικνύεται στον πίνακα, εάν λάβει κανείς υπόψη πως ο απεικονιζόμενος αριθμός δημοτών είναι μεγαλύτερος του αντιστοίχου των κατοίκων (στοιχεία του 1838 και 1870).

Εκτός των προαναφερθέντων, στο επίπεδο των επιμέρους δημογραφικών δεικτών, ως επισημάνουμε κατ' αρχάς πως το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών κυμαίνεται γύρω στο 4, όπως ισχύει κατά κανόνα στον ελληνικό χώρο⁴⁹. Όσον αφορά στην κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού παρατηρείται κατ' αρχήν η ποσοτική κυριαρχία των αρρένων: στον παιδικό πληθυσμό του 1838 και στο συνολικό περιεχόμενο των απογραφών του 1861, 1879 και 1889. Εν αντιθέσει όμως, ειδικώς στην κατηγορία των ενηλίκων του 1838 υπερτερούν αριθμητικώς οι γυναίκες. Κατά συνέπεια, ο ναξιακός πληθυσμός συγκλίνει γενικώς, ως προς το συγκεκριμένο θέμα, στα ισχύοντα της ενδοχώρας αλλά και τμήματος του νησιωτικού χώρου⁵⁰.

Στο σημείο αυτό πάντως, κρίνεται σκόπιμο να επιστρέψουμε στο περιεχόμενο του υπομνήματος. Εκτός των πληθυσμιακών δεδομένων, στο τεκμήριο γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα «ύγεινά ύδατα» και στα «ύψηλότερα ὄρη» της Νάξου. Αξίζει να επισημανθεί ότι αναφορικώς με το πρώτο ζήτημα διατίθεται ένα πλήθος σχετικών στοιχείων, περικλειομένων σε διάφο-

47. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 19· ο ίδιος, *Παράξενες ιστορίες στο Αιγαίο (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1987, σ. 176-180· ο ίδιος, *Μνήμες από την Ανατολή*, Αθήνα 1988, σ. 51, 59, 78-80, 214-215· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 614, 618· Παντ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1921, ανατύπ. 1995, σ. 310· ο ίδιος, *Η ελληνικότης των νομών Προύσης και Σμύρνης*, εν Αθήναις 1919, σ. 92· Χρ. Σολδάτος, *Ο οικονομικός βίος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας (Ιωνίας, Αιολίδας, Μυσίας, Βιθυνίας, Λυδίας και Καρίας) 1880-1922*, Αθήνα 1994, σ. 35· Νίκος Ε. Μηλιώρης, *Τα Βουρλά της Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1955, σ. 43, 87, 92· ο ίδιος, *Μικρασιατικές επιφυλλίδες*, Αθήνα 1974, σ. 57-59.

48. Ως προς τον τελευταίο δείκτη: εδώ στο κείμενο V, υποσημ. 56. Γενικώς για τα απογραφικά στοιχεία του 19ου αιώνα: Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 28 κ.ε.

49. Εδώ στο κείμενο IV, υποσημ. 71.

50. Εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 94-95· στο κείμενο III, υποσημ. 203-204· στο κείμενο IV, υποσημ. 70 και στο κείμενο V, υποσημ. 64-65.

ρες πηγές του άμεσου και απώτερου παρελθόντος⁵¹. Ακόμη, ως γνωστόν, το νησί διατρέχεται, από βορράν προς νότον, από συμπαγή οροσειρά με υψηλότερη την κορυφή Ζευσ (κατά το τοπικό ιδίωμα Ζας, 1.004 μέτρα)· παρεμβάλλονται, πάντως, πολυάριθμες κοιλάδες, ενώ στη βορειοδυτική πλευρά (όπου και η ομώνυμη πρωτεύουσα του νησιού) δεσπόζει η πεδιάδα του Ποταμιού (με έκταση 25.000 περίπου τετραγωνικά χιλιόμετρα)⁵².

Επιπλέον, στο υπόμνημα, παρατίθενται κάποια στοιχεία σε σχέση με την παραγωγή και τις εξαγωγές του νησιού. Κατ' αρχάς, μνημονεύεται ο ελλειμματικός χαρακτήρας της παραγωγής σιτηρών (τα αναφερόμενα ως «σητοτρόφημα»), η οποία επαρκούσε μόνο για τη δεκάμηνη διατροφή των κατοίκων. Στη συνέχεια, απαριθμούνται τα εξαγωγήμα προϊόντα: ελαιόλαδο, κρασί, βαμβάκι, εσπεριδοειδή και άλλα φρούτα, λαχανικά, ημίονοι, σφάγια ζώα και σμύριδα. Το σύνολο των εξαγωγών, κατά το τεκμήριο, εισέφερε γύρω στα 600.000 γρόσια ετησίως⁵³. Οι διαθέσιμες, επί του θέματος, πηγές είναι πολυάριθμες και λεπτομερείς· επιλέγουμε ορισμένα σχετικά στοιχεία, προς επιβεβαίωση και κυρίως προς συμπλήρωση των αναφερομένων στο υπόμνημα. Εν πρώτοις, επιβεβαιώνεται ο ελλειμματικός χαρακτήρας της σιτοπαραγωγής: σύμφωνα με μία πληροφορία, η εγχώρια παραγωγή κάλυπτε μόνο το 1/3 των αναγκών⁵⁴, ενώ σε άλλο τεκμήριο αναφέρονται εισαγωγές σιτηρών από τη Ρωσία και την Αίγυπτο⁵⁵. Συνεπώς, οι 86 μύλοι (εκ των οποίων 70 υδρόμυλοι), τους οποίους έχει καταγράψει στο νησί ο Ιάκωβος Ραγκαβής⁵⁶, δεν συνδέονται τόσο με την εγχώρια παραγωγή όσο με την εισαγόμενη ποσότητα· ας σημειωθεί δε ότι οι εισαγωγές σι-

51. Μάρκος Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησούιτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 59, 61-62· Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 231· Jean Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 165· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ό.π.· Ν. Κεφαλληνιάδης, ό.π., σ. 15· Ι. Δε-Κιγάλλας, ό.π., σ. 83· *ΜΕΕ*, τόμ. 18, έκδ. β', σ. 30· Ιω. Νουχάκης, ό.π., σ. 817· Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π., σ. 169 και 69.

52. Μ.Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 58· Ι. Δε-Κιγάλλας, ό.π., σ. 83· Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π., σ. 168 και 68· Ιω. Νουχάκης, ό.π., σ. 817· *ΜΕΕ*, ό.π., σ. 29· ΥΥΠΝ, ό.π., σ. 350· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *Οι Κυκλάδες*, Σύρα 1979, σ. 72· Γ. Μελισσηνός, ό.π., σ. 39-40.

53. Για το οθωμανικό νόμισμα: *εδώ* στο κείμενο V, υποσημ. 69.

54. Ν. Κεφαλληνιάδης, ό.π., σ. 16· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 41.

55. Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 274.

56. Ιάκ. Ραγκαβής, ό.π., σ. 170 και 70.

τηρών συνεχίσθηκαν και στον 20ό αιώνα, έως την εποχή μας⁵⁷. Αντιθέτως, η οινοπαραγωγή και η ελαιοπαραγωγή υπερκάλυπταν τις τοπικές ανάγκες, επιτρέποντας την εξαγωγή ενός μέρους· υπ' όψιν ότι το κρασί της Νάξου υπήρξε φημισμένο από τους αρχαίους ήδη χρόνους⁵⁸. Στην εποχή που μας ενδιαφέρει, το κρασί εξαγόταν στην Αλεξάνδρεια, στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη και στη Χίο, ενώ ο Β. Randolph κάνει λόγο για πώληση 5.000 βαρελιών σε γάλλο έμπορο⁵⁹. Όσον αφορά στο ελαιόλαδο, σε τεκμήρια περίπου σύγχρονα του υπομνήματος υπολογίζεται πως η ετήσια παραγωγή κυμαινόταν γύρω στις 250.000 οκάδες· το περίσσευμα, καθώς αναφέρεται, εξαγόταν στα γειτονικά νησιά, στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να σημειωθεί πως το ύψος της παραγωγής επαναλαμβάνεται περίπου («υπέρ τὰς 200.000 ὀκάδας») σε πηγή των αρχών του 20ού αιώνα⁶¹. Εκτός αυτών, σε διάφορες άλλες πηγές, του 19ου αιώνα, μνημονεύονται εξαγωγές κρεμμυδιών, εσπεριδοειδών (και χυμών), άλλων φρούτων και λαχανικών αλλά και κτηνοτροφικών προϊόντων (κυρίως ζώων και τυριού), σε γειτονικά νησιά, στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη και στη Ρωσία⁶². Σημειωτέον ότι η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας αναφέρεται ήδη από τους αρχαίους χρόνους, ενώ στην εποχή του υπομνήματος υπήρξε μία από τις βασικές παραμέτρους στην οικονομία του νησιού⁶³. Τέλος, ως προς τη σμύριδα ας επισημάνουμε πως επρόκειτο για το σημαντικότερο ορυκτό της Νάξου, το οποίο εξήγετο κατ' αρχάς στη Σμύρνη (για το στίλβωμα μετάλλων, την κατασκευή ακονιστικών εργαλείων κ.ά.).

57. Γ. Μελισσηνός, *ό.π.*, σ. 19.

58. Αντ. Μηλιαράκης, *Κυκλαδικά ήτοι Γεωγραφία και Ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, εν Αθήναις 1874, ανατύπ. Καραβίας 1981, σ. 19.

59. J. Thévenot, *ό.π.*, σ. 164· Β. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 21. Μεταγενέστερα στοιχεία: Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 24· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 42-43.

60. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 274· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 24, 28· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 42-43.

61. Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Η' (1921), σ. 458.

62. G.A. Olivier, *ό.π.*, σ. 174· Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 274· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 24, 28· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 42-45, 71-78· Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 153.

63. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 19· *Géographie d'Edrisi*, σ. 128· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 170 και 70· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 16, 24· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 44-45.

Το ενδιαφέρον για το ορυκτό, το οποίο αποτυπώνεται και στο συγκεκριμένο υπόμνημα, οδήγησε τελικώς, το 1830, στην εθνικοποίηση των ορυχείων. Πάντως, η συστηματική εκμετάλλευση της σμύριδας τοποθετείται στις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε στα ορυχεία του νησιού εργάζονταν γύρω στα 1.000 άτομα, εκ των οποίων 400 «ύπογείως». Στη συνέχεια σημειώθηκε αύξηση της παραγωγής, από 10.317 τόννους το 1920 σε 17.183 τόννους το 1929. Θα πρέπει να προσθέσουμε, ότι κατά την εποχή αυτή ένα σημαντικό μέρος του προϊόντος διοχετευόταν στις βιομηχανίες της δυτικής Ευρώπης⁶⁴.

Στις παραμονές της Επανάστασης ο Rouquerville κατέγραψε δύο μόλις εμπορικά πλοία στο νησί, χωρητικότητας 240 τόννων⁶⁵. Εν τούτοις, σε άλλα περίπου σύγχρονα τεκμήρια δίδονται διαφορετικά στοιχεία ως προς το ναυτιλιακό δυναμικό και περιγράφεται σαφώς η δραστηριότητα των Ναξιωτών στο εμπόριο: 15-20 ναξιακά πλοία μεταφέραν τα εξαγωγίμα προϊόντα στον τόπο προορισμού, απ' όπου το νησί προμηθευόταν τα αναγκαία βιομηχανικά και αποικιακά είδη (κυρίως από τη Σύρο, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη· υπ' όψιν ότι η Μικρά Ασία αποτελούσε παράλληλως τόπο προσωρινής μετανάστευσης των Ναξιωτών, προς εξεύρεση ερ-

64. Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 817· Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 119· Κ. Τσέστων, *Η Ελλάς του 1887*, Αθήνησι 1887, ανατύπ. Καραβίας 1990, σ. 85, 152· Μ.Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 73· Ν.Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, σ. 458· ο ίδιος, *ό.π.*, έτος Ε' (1916), σ. 731· ΜΕΕ, *ό.π.*, σ. 30· Χρ. Αγριαντώνη, «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 415· Σ.Ν. Λεοντάρης, «Γεωλογική-μορφολογική δομή και εξέλιξη της νήσου Νάξου», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσον των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτ. 1992, επιμ. Ιωάννης Κ. Προμπονάς - Στέφ. Ε. Ψαρράς, Αθήνα 1994, σ. 66-67· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 15, 24· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 42, 44, 85-86· Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 274· Γ. Μελισσηνός, *ό.π.*, σ. 19, 55-58, 191-192· Μανόλης Αρχοντάκης - Γιαννούλης Γιαννούλης, *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα. Κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το σμυρίγλι από τ' Απεράθου και την Κόρωνο της Νάξου*, Αθήνα 2001, σ. 52-53, 78-105, 454· Η. Γούναρης, *Η εκμετάλλευση των σμυριδώρυχείων Νάξου*, Υπουργείου Συντονισμού, Αθήναι 1950, σ. 11-13· Νικ. Σιδέρης, *Η ελληνική Βιομηχανία. Βιομηχανική παραγωγή και αξία αυτής κατά τα έτη 1953 και 1954 εν συγκρίσει προς τα έτη 1931 και 1949. Κατάλογος των κυριωτέρων εργοστασίων*, Αθήναι 1955, σ. 88.

65. Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του αγώνος της ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Rouquerville», *Ο Εραμιστής*, τόμ. Ι' (1972-1973), σχετικός πίνακας· Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, σ. 37· Β. Καρδάσης, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1858-1914*, Αθήνα 1993, σ. 20.

γασίας)⁶⁶. Πάντως, η έρευνα και διάφορες πηγές της εποχής επιμένουν ως προς τη συγκριτικώς ασήμαντη ανάπτυξη του εμπορίου, εξαιτίας, καθώς ει- κάζεται, της έλλειψης λιμανιού⁶⁷. Επιπροσθέτως, σε τεκμήρια εντοπίζεται μία άλλη πληροφορία, σχετική με το καλλιεργητικό επίπεδο της Νάξου· αυ- τή εμπεριέχεται και στο υπόμνημα: «Τὸ τρίτον μέρος αὐτῆς εἶναι διόλου ἀγεώργητον καὶ ἔρημον»⁶⁸. Παρά ταύτα, καθώς φαίνεται, αμφότερες οι πραγματικότητες σχετίζονται ως επί το πλείστον με το φεουδαλικό καθε- στώς του παρελθόντος και τη μεγάλη γαιοκτησία (ιδιαίτερος στην περιοχή Φιλοτίου) παρά με την απουσία λιμανιού· χωρίς να παραγνωρίζονται, βέ- βαια, και άλλοι παράγοντες (κατά κύριο λόγο, η εκτεταμένη ενδοχώρα του νησιού κ.ά.)⁶⁹. Αναλυτικότερα, στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου ο καθολικός πληθυσμός του Κάστρου εξακολούθησε να κατέχει τις ευφορό- τερες, και σχετικώς εκτεταμένες, γαίες του νησιού (γνωστές από τις πηγές ως «τόποι»), κατ' αναλογία προς τα ισχύσαντα κατά την προηγηθείσα πε- ρίοδο της λατινοκρατίας⁷⁰. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που σημειώνει ο Ιά-

66. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 273· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 24, 29-30· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 41-43· Βασ. Σφυροδερρας, *ό.π.*, σ. 273· Φάνη Μαυροειδή, *Ο Ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και Οικονομικές πραγματικότητες*, Ιωάν- νινα 1992, σ. 113-114, 147. Βλ. επίσης ανωτ. υποσημ. 17.

67. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 273· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 15, 29· ο ίδιος, *Ταξίδια στο Αιγαίο*, σ. 42, 45· Δ. Φιλιππίδης – Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 231· Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 60· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 83· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 169 και 69· *ΜΕΕ*, *ό.π.*, σ. 30.

68. Πβ. G.A. Olivier, *ό.π.*, σ. 163· Ν. Κεφαλληνιάδης, *Στατιστικά Νάξου*, σ. 16, 24.

69. Περ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, εν Ερμουπόλει 1925, σ. 3-4· Β.Ι. Slot, «Ο τόπος του Φιλοτιού. Απόψεις σχετικά με την εκμετάλλευση της μεγάλης έγ- γειας ιδιοκτησίας στο δουκάτο της Νάξου πριν και μετά την τουρκική κατάκτηση», *Ναξια- κά*, έτος 1, τχ. 4-5, Σεπτ.-Δεκ. 1985, σ. 22-25· Aglaia E. Kasdagli, *Land and Marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth - century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 317· Ελ. Κούγκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1984, σ. 83-84· Θ. Κοτσάκης, *ό.π.*, σ. 119-127.

70. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 413· ΓΑΚ-ΑΝΚερ., Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Α', φάκ. 525, *Evaluation approximative des sommes que peuvent fournir quelques Isles de l'Archipel*· Περ. Ζερλέντης, *ό.π.*, σ. 3-4, 11· Α.Ε. Kasdagli, *ό.π.*, σ. 315, 317· Α. Κάσδαγλη, «Φτωχοί και πλούσιοι στη Νάξο του 17ου αιώνα. Αντιλήψεις, Συμπεριφορά και Πραγματι- κότητα», *Διεθνές Συμπόσιο "Πλούσιοι και φτωχοί στην Κοινωνία της ελληνολατινικής Ανα- τολής"*, επιμ. Χρ. Μαλτέζου, Βενετία 1998, σ. 112· Β.Ι. Slot, *ό.π.*, σ. 22-25· Ε. Κούγκου, *ό.π.*, σ. 83-84· Εύα Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγ- μα της Νάξου τον 17ο αιώνα*, Αθήνα 2001, σ. 63, 70-71, 213. Πβ. Δ.Ι. Πολέμης, *Οι αφεντό-*

κωβος Ραγκαβής, στα μέσα του 19ου αιώνα: «...Κτήματα έκλησιαστικά, τὸ ἕν τρίτον σχεδὸν Λατινικά, καὶ ἔξ αὐτῶν τὸ τῶν Λαζαριστῶν, πρότερον τῶν Ἰησουϊτῶν εἶναι τὸ πλουσιώτερον...»⁷¹. Ἔτσι, ἐντὸς του συγκεκριμένου πλαισίου, συντελέσθηκε ἡ παραγωγή καὶ ἀναπαραγωγή τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης: παράμετροι καὶ παρεπόμενα τῆς τελευταίας υπῆρξαν ἀφενὸς ἡ προσκόλληση τοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ (ορατὴ ἀκόμη καὶ σήμερα στὴν ἐνδοχώρα) καὶ ἀφετέρου οἱ γενικῆς οικονομικοκοινωνικῆς καθυστερήσεις (ἀσήμαντη ἐμπορικὴ δραστηριότητα ἀλλὰ καὶ ἀναγκαστικὴ ἐγκατάλειψη κάποιων γαιῶν, ὄχι οπωσδήποτε τῶν λιγότερο προσοδοφόρων)⁷². Σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο τώρα, ὡς ἀπόρροια τοῦ συστήματος γαιοκτησίας ἀλλὰ καὶ τῶν δογματικῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὶς δύο θρησκευτικῆς κοινότητες τοῦ νησιοῦ, διαμορφώθηκαν οἱ μεταξύ τους σχέσεις. Ἐπὶ τοῦ θέματος, ἀξίζει νὰ παρατεθοῦν τὰ ὅσα ἐπισημαίνουν οἱ Δημητριάδης: «...Οἱ Ἀξιώται οἱ περισσότεροί εἶναι Ἀνατολικοί, οἱ ἐπίλοιποι Λατῖνοι, καὶ ἔχουν καὶ οἱ δύο τους τοὺς ἀρχιερεῖς τους, καὶ ἕνα ἄσπονδο μῖσος ἀναμεταξύ τους...»⁷³. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς στὸ ὑπόμνημα δὲν ἐμπεριέχονται ἀναφορῆς σχετικῆς μετὰ τὴν καθολικὴ κοινότητα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐξαιτίας τῆς Ἐπανάστασης προκλήθηκε ἐνταση στὶς σχέσεις μετὰ τὴν ὀρθόδοξη πλειοψηφία τοῦ νησιοῦ⁷⁴. Ἐν τούτοις, περιλαμβάνεται σὲ αὐτὸ μία σαφῆς ἀναφορά ὡς πρὸς τὰ παρεπόμενα τῶν γαιοκτητικῶν σχέσεων: «...καταδυναστεύεται τὸ δικαίωμα τοῦ κάθε πτωχοῦ, καὶ ἀδυνάτου, παρὰ τῶν ἀρχόντων, καὶ ἰσχυροτέρων...».

Τὸ τεκμήριο κλείνει μετὰ τὴν ἐπισημάνση, ἐκ μέρους τοῦ συντάκτη, ὅτι ἡ οικονομικὴ κατάσταση τοῦ νησιοῦ θὰ μπορούσε νὰ βελτιωθεῖ, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους: οἱ οικονομικῆς πρὸσοδοὶ ἐπίσης.

τοποὶ τῆς Ἀνδρου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευναν τῶν καταλοίπων τῶν φεουδαλικῶν θεσμῶν εἰς τὰς νήσους κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, Ἀνδρος 1995, σ. 30, 61-87.

71. Ἰάκ. Ραγκαβής, ὁ.π., σ. 171 καὶ 71. Πβ. Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 26.

72. Α.Ε. Kasdagli, ὁ.π., σ. 318-321· Α. Κάσδαγλη, ὁ.π., σ. 113-114.

73. Δ. Φιλίππιδης – Γρ. Κωνσταντάς, ὁ.π., σ. 231.

74. Γ. Μελισσηνός, ὁ.π., σ. 134-135, 157-158· Β.Ι. Slot (ἐπιμ. Ν. Κεφαλληνιάδης), «Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ προξένου τῆς Ολλανδίας στὴ Νάξο», *Ναξιακά*, ἔτος 4, τχ. 19-20, Μάρτιος-Ιούνιος 1988, σ. 7-10· C. Franzee, «Catholics», R. Clogg (editor), *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*, Λονδίνο 2002, σ. 34· Ἰω. Μουτζούρης, *Ἡ ἀρμοστεία τῶν νήσων τοῦ Ἀιγαίου Πελάγους στα χρόνια τῆς ἐλληνικῆς Ἐπανάστασης*, Ἀθήναι 1984, σ. 13, 31-32, 36, 99· Θ. Κωτσάκης, ὁ.π., σ. 107-109. Για ἀνάλογα, ἀλλὰ σοβαρότερα, προβλήματα στὴ Σύρο: εἰς τὸ κείμενο III, ὑποσημ. 121-122, 130-136.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

ΓΑΚ, Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 14^α, έγγρ. 003, 978

/1828/

Νάξος - Έκθεσις

Νήσος ή Νάξος κατά την φυσικήν αὐτῆς θέσιν, καλεῖται πασῶν τῶν Κυκλάδων Νήσων ή μητρόπολις, εἶναι κατάρρητος, καθαροῦ ἀέρος, ὑδάτων ὑγιεινῶν, τὰ ὑψηλότερα αὐτῆς ὄρη πλήρως, μυθολογιῶν ἀρχαίων, καὶ ὑπομνήματα τῶν ἑπτὰ ἡμιθέων. Ἔχει κατοίκους περίπου τῶν 16.000 παροίκους τῶν 6.000. Τὸ τρίτον μέρος αὐτῆς εἶναι διόλου ἀγεώργητον, καὶ ἔρημον. διοικεῖται χεῖρηστα τῶν ἄλλων Νήσων, διότι καταδυναστεύεται τὸ δικαίωμα τοῦ κάθε πτωχοῦ, καὶ ἀδυνατοῦ, παρὰ τῶν ἀρχόντων, καὶ ἰσχυροτέρων αὐτῆς ἀσυνειδήτως.

Ἐξάγει προϊόντα, σπητοτρόφημα μὲν ἕως 10 μηνῶν διόλους τοὺς ἐκεῖ κατοίκους. Περισσεύοντα δὲ καὶ ἐξαγόμενα, λάδι, κρασί, βαμπάκι, ξυνίδα, παντῖα πωρικά, κυπουροτρόφια διάφορα. Ἡμιόνοι ταχύποδες, κρέατα ὕδιστα, καὶ πέτρα σμιρῦλι καλούμενη.

Ταῦτα τὰ ἐξαγόμενα φθάνουν ἄχρι τῶν 600.000 γροσίων τὰ ὁποῖα, ή ἐπισύστασις τῶν νόμων, ή διατήρησις τῆς δικαιοσύνης, καὶ ή ἀνακάλεσις τῆς βιομηχανίας, θέλει πολλαπλασιάση ἀφεύκτως μέσον δὲ ἀσφαλὲς τῆς διατηρήσεως τούτων ἀπάντων, καὶ τῆς Ἑλλάδος, Νομίζω, νὰ προηγήται, ἐκάστου πολίτου, ή ἀρετὴ βραβεβομένη. Καὶ ή κακία τημορουμένη.

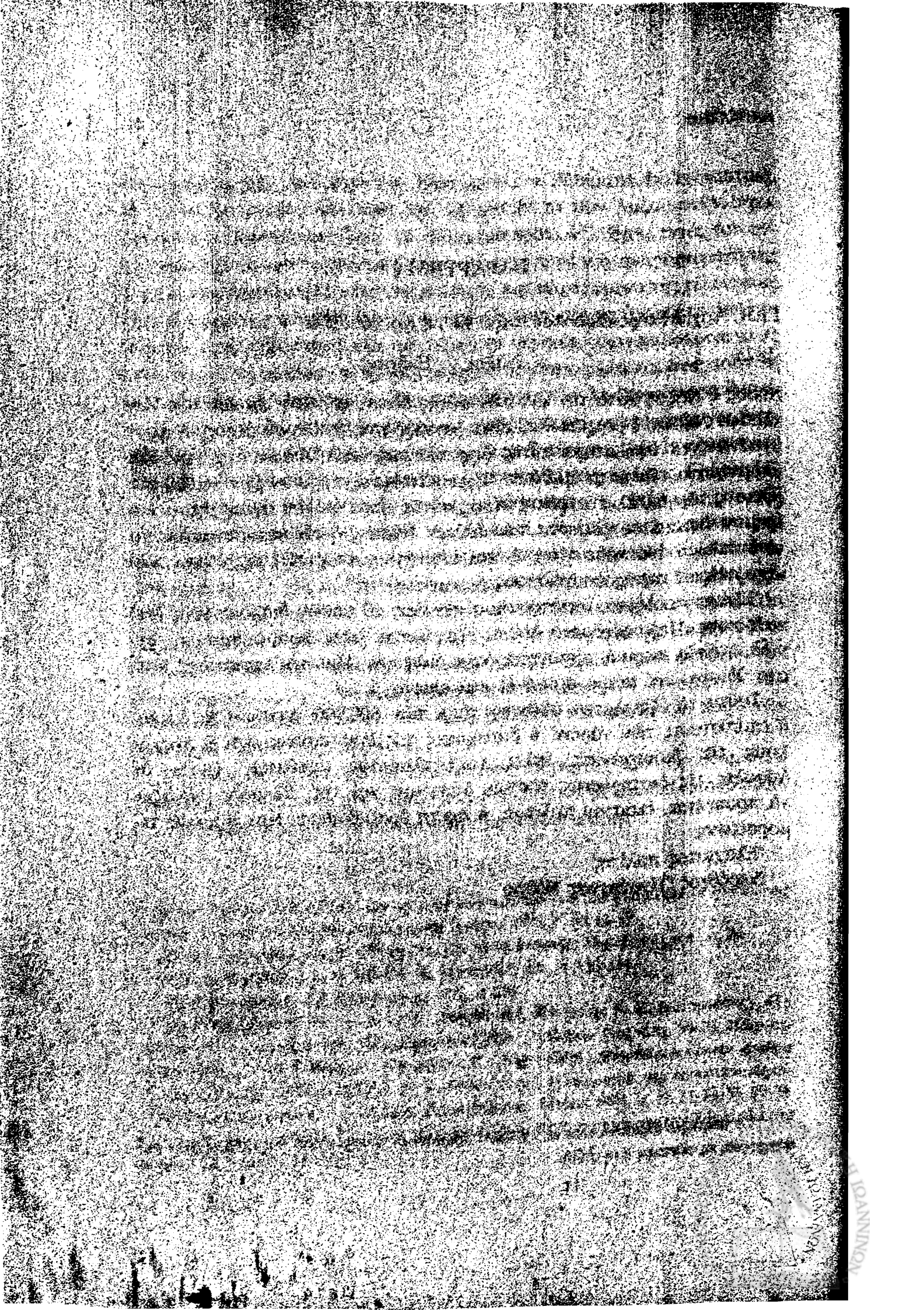
Ἐλάχιστος πολίτης

δωρόθεος Ἡγούμενος Νάξου

* Το τεκμήριο δημοσιεύεται ὡς ἔχει στο πρωτότυπο· χωρὶς καμία παρέμβαση στην ορθογραφία, τη σύνταξη ή τη στίξη.

VII

Καταγραφές νησίδων και βραχονησίδων του Αργοσαρωνικού (1828)

Τα μικρότερα σε έκταση νησιά αλλά και οι διάσπαρτες νησίδες και βραχονησίδες των ελληνικών θαλασσών καταλαμβάνουν περιθωριακή θέση στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, τόσο γεωγραφικής όσο και ιστορικής κατεύθυνσης¹. Βέβαια, πολυάριθμες σχετικές αναφορές εμφανίζονται στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, με περιεχόμενο και στόχους πέραν των απολύτως επιστημονικών ορίων: κάποιες νησίδες-βραχονησίδες αναφέρονται προκειμένου να προσδιορίσουν συγκεκριμένη θαλάσσια περιοχή, σε σχέση με ένα ναυάγιο ή άλλου τύπου ατύχημα², περισσότερα στοιχεία εμπειρεύονται σε εκλαϊκευτικά δημοσιεύματα τουριστικού³, φυσιολατρικού⁴,

1. Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του δωδεκανησιακού Αρχιπελάγους. Νησίδες-Νησίδα (Βραχονησίδες) - Βράχοι. Γεωγραφική, Ιστορική και Ονοματολογική προσέγγιση (Σαράντα δύο χάρτες εκτός κειμένου)*, Αθήνα 1994· ο ίδιος, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μέγας κοσμος του Αιγαϊακού Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001· W.S. Allen, «Καλόγερος. Μία Ατλαντίς εν μικροκόσμου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 10 (1974-1977), σ. 13-98 (μερική αξιοποίηση της μελέτης, στο εκλαϊκευτικό άρθρο: Γ. Κούκας, «Οι καλόγεροι του Αιγαίου», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 277, Ιούλιος 1991, σ. 118-121)· Γ. Κούκας, «Λειψώ. Μια μικρή οριακή Ελλάδα», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 294, Δεκ. 1992, σ. 57-59· Γ. Γιαγκάκης, *Το Άγαθονήσι και η Ψέριμος. Συμβολή στη μελέτη του οικονομικού χώρου των ακραίων μικρών πολυνησών του Δωδεκανησιακού αρχιπελάγους*, Αθήνα 1988· ο ίδιος, *Δοκός. Το άγνωστο ησυχαστήριο του Μυρτώου, Ύδρα 1989*· αφιέρωμα στη Γαύδο του περιοδικού *Μανδραγόρας*, έτος 7ο, τχ. 20-21, Αθήνα 1999, σ. 169-202· Κώστας Κόμης, «Μικρονησιωτικά: το παράδειγμα των Πεταλιών», *Δωδώνη*, τόμ. ΚΖ', τχ. 1 (1998), σ. 217-245.

2. Εφημ. *Ελευθεροτυπία και Τα Νέα*, 15/1/2001.

3. Δύρα Αντωνίου, «Δύσκολη υπόθεση να είσαι μόνιμος κάτοικος "παραδείσου"», εφημ. *Η Καθημερινή*, 28/7/1996, σ. 16.

4. Θ. Μπασγιουράκης - Άννα Καλαϊτζή, «Γαύδος "ο φάρος του νότου"», *Ελληνικό Πανόραμα*, τχ. 10, Σεπτ. 1998, σ. 20-91· οι ίδιοι, «Διαπόντια νησιά "οι ακρίτες του Ιονίου"», *αυτ.*, σ. 122-163 και τχ. 13, καλοκαίρι 1999, σ. 90-131.

εγκυκλοπαιδικού⁵ ή άλλου, συγκυριακής φύσεως, περιεχομένου⁶.

Κατόπιν αυτού, τα τεκμήρια που αξιοποιούνται εδώ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όντας κατ' αρχήν απόδειξη ότι το στατιστικό έργο της κυβέρνησης Καποδίστρια συμπεριέλαβε και απειροελάχιστες ακόμη γεωγραφικές οντότητες⁷. Αναλυτικώς, πρόκειται για τρεις καταγραφές με το ακόλουθο περιεχόμενο: 1) ακατοίκητες νησίδες και βραχονησίδες της Σαλαμίνας· 2) ομοίως, κατοικημένες και ακατοίκητες της Ύδρας και 3) το ίδιο, αλλά ευρισκόμενες «πέραν του Πόρου» (στην πραγματικότητα γειτονικές της Αίγινας). Δηλαδή, από τις καταγραφές παραλείπεται το εσωτερικό του Αργολικού κόλπου και η θαλάσσια περιοχή πέριξ του Πόρου. Πάντως, ως προς το διαθέσιμο υλικό, κρίνεται σκόπιμο να προχωρήσουμε στην περαιτέρω αξιοποίησή του, σε συνδυασμό με άλλες πηγές, προγενέστερες, σύγχρονες και μεταγενέστερες.

Στην πρώτη καταγραφή περιλαμβάνονται δεκατέσσερις νησίδες-βραχονησίδες, ορισμένες από τις οποίες εμφανίζονται με παρεφθαρμένη ονομασία, κάτι αναμενόμενο, βέβαια, για την εποχή: *Ρεβεθοῦσα* αντί του ορθού *Ρεβυθοῦσα*, *Πέρανη* (εντός του ομωνύμου όρμου της Σαλαμίνας) αντί *Πέρα*, *Τάλαν* αντί *Ύατάντη*, *Τροῦπα* αντί *Μακρόνησος* ή *Τρούπικα* (στον ομώνυμο όρμο της Σαλαμίνας) και *Νέρα*, κατά πάσα πιθανότητα, αντί *Λέρος*⁸. Επιπλέον, η «Λιψοκουτάλα» (*Λειψοκουτάλα*, εξαιτίας του σχήματός της ή κατά παραφθορά της αρχαίας ονομασίας) αντιστοιχεί στην *Ψυττάλεια*⁹.

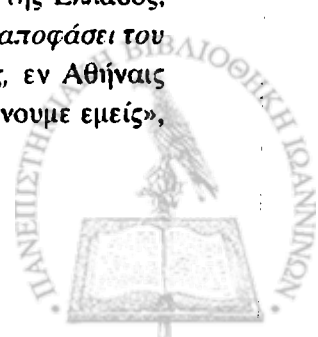
5. Αλ. Σαββίδης, «Τα παλιά Γιούρα: ένα “διαβολονήσι” για τους Τούρκους», εφημ. *Η Καθημερινή*, 17/7/1994, σ. 23.

6. Δήμ. Κουντή, «Πωλείται η νήσος Δοκός», εφημ. *Η Καθημερινή*, 15/5/1994, σ. 22· Αχ. Φακατσέλης, «Βραχονησίδες. Απόβαση στα Ίμια του Σαρωνικού», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 29/12/1996, *Έψιλον*, τχ. 299, σ. 56-59· Έφη Χατζηγιωαννίδου, «Οικισμός εκπαιδευτικών απειλεί αρχαία», εφημ. *Η Καθημερινή*, 18/3/1997, σ. 6. Βλ. επίσης εφημ. *Το Βήμα*, 23/2/1997, σ. 41 και *Η Καθημερινή*, 11/3/1999, σ. 8.

7. Τα τεκμήρια δημοσιεύονται εδώ στο Παράρτημα.

8. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', *Νοτιοανατολικαί ακταί*, Αθήναι ³1976, σ. 217-218, 221, 223-225, 239· Θεοφανώ Παντελή, *Σαλαμίνα. Πορεία στο χρόνο*, Αθήναι ²2003, σ. 29, 235-238· Δρ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ο Αναδρομάρης της Αττικής*, Αθήναι 1920 και ανατύπ. Καραβίας 1996, σ. 23.

9. Το νεότερο τοπωνύμιο αποτελεί επαναφορά του αρχαίου, στο πλαίσιο της γεωγραφικής εθνοκάθαρσης. Επί του θέματος, γενικώς: Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος, *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας Συνοικισμών και Κοινοτήτων*, εκδιδόμεναι αποφάσει του Υπουργείου των Εσωτερικών υπό Ν.Γ. Πολίτου, Προέδρου της Επιτροπείας, εν Αθήναις 1920· Γιώργος Γιαννουλόπουλος, «Κακό αν το κάνουν εκείνοι, καλό αν το κάνουμε εμείς»,

Επιπροσθέτως, εντοπίζεται μία σύγχυση την οποία θα πρέπει να επισημά-
νουμε: στο τεκμήριο συμπεριλαμβάνονται οι νησίδες *Μεγάλη* και *Μικρή*
Κυρά, καλούμενες και *Φαρμακοῦσαι*· για τη Μικρή Κυρά δίδεται η ονομα-
σία «Ἄρπεδόνη» (δηλαδή Ἄρπηδώνη). Ωστόσο, καθώς γνωρίζουμε, το εν-
λόγω σημαίνον ανταποκρίνεται σε μία τρίτη νησίδα, ανεξάρτητη της Μι-
κρῆς Κυράς¹⁰. Εκτός των ανωτέρω, τα δύο «ἐρημονήσια τῶν Μεγάρων»
ταυτίζονται πιθανότατα με τις νησίδες *Πάχη* και *Παχάκι*, εντός του ορμί-
σκου *Πάχη* στην περιοχή Μεγάρων¹¹. Τέλος, η «Κανάκιανη» αφορά, στην
πραγματικότητα, σε ζεύγος νησίδων ονόματι *Κανάκια*, ενώ η μικρότερη ἐξ
αυτῶν καλεῖται παραλλήλως *Γαῖδουρονῆσι* ἢ *Τρίγκος* (έχουσα εμβαδόν 11
στρέμματα και ανάπτυγμα ακτῶν 0,417 χιλιόμετρα)¹².

Οι περισσότερες ἀπὸ τις νησίδες, καθώς επισημαίνεται στο τεκμήριο,
εχρησιμοποιούντο ὡς βοσκοτόποι, για την εκτροφή ζῶων εγκαταστημένων
εκεῖ. Κάποιες πρόσθετες πληροφορίες ἀντλούνται ἀπὸ άλλες πηγές. Κατ'
αρχάς, ὡς πρὸς το μέγιστο υψόμετρο: Ρεβυθούσα 47 μέτρα, η μεγαλύτερη
ἀπὸ τις ἡσίδες Κανάκια 42 μέτρα, Λέρος 64 μέτρα και Ψυττάλεια 45 μέ-
τρα. Επιπλέον, αναφορικῶς με την έκταση και το μήκος των ακτῶν: Ρεβυ-
θούσα 141 στρέμματα και 1,864 χιλιόμετρα ἀντιστοίχως, Ψυττάλεια 467 και
4,138, Μακρόνησος 239 και 3,075, τα δύο Περιστερία 1,3 και 0,793, Πέρα

εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 2/5/2001, σ. 10. Σε δημοσίευμα, υπογραφόμενο ἀπὸ τον «Δικαίαρχο»,
στην *Αθηνά* (έτος Β', 1833, αριθ. 106, την 26 Ἀπριλίου Τετράδη) ἀναφέρονται, μεταξύ άλ-
λων, τα ἐξής: «...ὅταν οἱ Τοῦρκοι αὐτοὶ μὲ ὄλην τὴν καταστρεπτικὴν των ἐπιμέλειαν ἐφύ-
λαξαν πολλὰ παλαιὰ τῶν τόπων ὀνόματα οἰονεὶ σεβόμενοι αὐτὰ, ἐνῶ τέλος ἡ ποίησις
πανταχοῦ προτιμᾷ τὰ παλαιὰ, πόσω μᾶλλον πρέπει εἰς ἡμᾶς. Ἕλληνες, νὰ ἀναστήσωμεν
ὁμοῦ μὲ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐθνικῆς εὐκλείας, ὅσα ὀνόματα ἔδοσαν οἱ
ἀθάνατοὶ μας προπάτορες εἰς τοὺς διαφόρους τόπους τῆς ἐκείνων καὶ ἡμῶν κοινῆς πα-
τριδος ...» (σ. 424). Για τη συγκεκριμένη ταύτιση: ΥΥΠΝ, ὄ.π., σ. 239· Pliny, *Natural History*,
τόμ. 2 (βιβλ. III-VII), Harvard University Press 1969, σ. 162· Ψυττάλεια, τχ. 5, Ἀμφιάλη 1986,
σ. 4-5· Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὄ.π., σ. 23· Ηλίας Οικονομόπουλος, *Μεγάλη-Γενικὴ Γεωγρα-
φία. Ἐμπορικὴ, Βιομηχανικὴ, Οικονομικὴ, Στρατιωτικὴ κλπ. γραφεῖσα ἐπὶ τη βάσει των ἀρί-
στων και νεωτάτων συγγραφέων*, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 48· Ιάκ. Ραγκαβῆς, *Τα Ἑλληνικά, ἤτοι
περιγραφή γεωγραφικὴ, ιστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ, και στατιστικὴ της ἀρχαίας και νέας Ελλά-
δος*, τόμ. 3, ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 91· Ἰω. Νουχάκης, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ἰστο-
ρία, Στατιστικὴ πληθυσμοῦ και ἀποστάσεων*, ἐν Ἀθήναις ³1901, σ. 61· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλί-
δης, *Ονοματολογικὴ ναυσιπλοΐα*, σ. 54· Θ. Παντελή, ὄ.π., σ. 214-215.

10. ΥΥΠΝ, ὄ.π., σ. 232· Ἰω. Νουχάκης, ὄ.π., σ. 89· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, ὄ.π., σ. 53,
361· Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὄ.π., σ. 23.

11. ΥΥΠΝ, ὄ.π., σ. 216.

12. *Αυτ.*, σ. 218 και Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, ὄ.π., σ. 361.

21 και 0,619, Αταλάντη 12 και 0,416, Άγιος Γεώργιος 198 και 2,371, Κυρά (Μεγάλη-Μικρή) 98 και 2,252 και Αρπηδώνη 5 και 0,548¹³. Ως συμπλήρωμα, ας σημειώσουμε κατά πρώτον πως η Λέρος συνδέεται τεχνητώς με την απέναντι ακτή της Σαλαμίνας· το ίδιο ισχύει, από το 1980, και με τον Άγιο Γεώργιο¹⁴. Η ονομασία του τελευταίου οφείλεται στην ομώνυμη εκκλησία, ανεγερθείσα στα θεμέλια πρωτοβυζαντινής βασιλικής του δού αιώνα¹⁵. Επιπροσθέτως, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία υπολογίζει την έκτασή του σε 0,20 τετραγωνικά χιλιόμετρα¹⁶. Σε σχέση επιπλέον με την Αρπηδώνη, εκτεινομένη επί 140 μέτρα, εκ δυσμών προς ανατολάς, θα πρέπει να προσθέσουμε πως απέχει 2 περίπου δέκατα του μιλίου από την πλησιέστερη ακτή της Αττικής, με την οποία συνδέεται μέσω στενής λωρίδας αβαθών¹⁷. Τέλος, η Ψυττάλεια εκτείνεται επί 8,3 περίπου δέκατα του μιλίου, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, ενώ το μέσο πλάτος της ανέρχεται στα 2 περίπου δέκατα του μιλίου¹⁸. Ακόμη, ως προς την έκτασή της αναφέρεται επίσης το μέγεθος των 0,37 τετραγωνικών χιλιομέτρων¹⁹.

Ως γνωστόν, στον Άγιο Γεώργιο υπήρξε από τον 19ο αιώνα, έως το 1924, λοιμοκαθακτήριο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε και για τους πρόσφυγες του 1922, ενώ στα μεταπολεμικά χρόνια, μέχρι το 1964, λειτούργησε ψυχιατρείο εκεί· υπολείμματα από το τελευταίο διατηρούνται ακόμη και σήμερα στη νησίδα²⁰. Όσον αφορά στην Ψυττάλεια, αυτή μνημονεύεται ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Με βάση τον Πausανία, κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας έλαβε χώρα το ακόλουθο επεισόδιο: «...Νήσος δέ πρό Σα-

13. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 217-218, 223-224, 239· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 361-363.

14. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 223-224· Νικ. Τσαπράξης, *Ο πολεμικός ναύσταθμος Σαλαμίνας*, Ιστ. Υπηρ. Π.Ν. 1991, σ. 134.

15. Μπέττυ Καγιά, *Τα νησιά του Αργοσαρωνικού κόλπου*, Αθήνα 1995, σ. 21 (πβ. το υπό εξέταση τεκμήριο, *εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 2*)· Θ. Παντελή, *ό.π.*, σ. 213.

16. *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1980, 1981*, σ. 19 σε αμφότερες τις περιπτώσεις.

17. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 232.

18. *Αυτ.*, σ. 239.

19. Βλ. ανωπ. υποσημ. 15.

20. Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 88· ο ίδιος, *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών*, εν Αθήναις 1890, σ. 61· Ψυττάλεια, *ό.π.*, σ. 11· Αχ. Φακατσέλης, *ό.π.*, σ. 58· Ν. Τσαπράξης, *ό.π.*, σ. 134· Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 23· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 53· Θ. Παντελή, *ό.π.*, σ. 213· Μ. Μαραβελάκης – Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 28, 65, 92, 221, 376· Henry Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. 1922- Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994, σ. 126.

λαμίνος ἔστι καλουμένη Ψυττάλεια· ἐς ταύτην τῶν βαρβάρων ὅσον τετρακοσίους ἀποβῆναι λέγουσιν, ἥττωμένου δὲ τοῦ Ξέρξου ναυτικοῦ καὶ τούτους ἀπολέσθαι φασὶν ἐπιδιαβάντων ἐς τὴν Ψυττάλειαν τῶν Ἑλλήνων...»²¹. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ Ψυττάλεια παρέμεινε, στη μακρὰ διάρκεια, το ἀπόλυτο γεωγραφικὸ περιθώριο, σε πλήρη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα καὶ τὴν ἀπέναντι ἐνδοχώρα, ὄντας περιορισμένη σε συγκεκριμένες χρήσεις. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ φυλακὲς τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, οἱ ὁποῖες λειτούργησαν ἕως τὸ 1986 ὁπότε συγχωνεύθηκαν στὶς στρατιωτικὲς φυλακὲς τοῦ Αὐλώνα²². Πάντως, ὁ συγκεκριμένος ρόλος εἶχε ὡς παρεπόμενο τὰ υψηλά δημογραφικὰ μεγέθη τὰ ὁποῖα ἀπέδωσαν στὴν Ψυττάλεια οἱ ἀπογραφές τοῦ παρελθόντος. Κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ με τὸν Ἅγιο Γεώργιο, συνδεδεμένο με πανομοιότυπες, καθὼς ἐπισημάνθηκε, δραστηριότητες. Παραθέτουμε, ἐν συνεχείᾳ, τὰ μεγέθη αὐτά.

Στὴν Ψυττάλεια:²³

1940, 67 ψυχές

1951, 74 ψυχές

1961, 80 ψυχές

1971, 96 ψυχές

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο:²⁴

1896, 9 ψυχές

1907, 513 ψυχές

1920, 5 ψυχές

1940, 11 ψυχές

1951, 13 ψυχές

1961, 506 ψυχές

21. Πανσανίου *Ελλάδος Περιήγησις, Ἀττικά*, I, 36, 2 (εἰσαγ. - μετ. - Σημειώσεις Νικ. Δ. Παπαχατζῆς, Αθήνα 1994, σ. 566). Πβ. Ιάκ. Ραγκαβῆς, *ὄ.π.*, σ. 91· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνικὴ Χωρογραφία*, σ. 61· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ὄ.π.*, σ. 54.

22. *Ψυττάλεια*, *ὄ.π.*, σ. 14, 20, 27.

23. *Αὐτ.*, σ. 14· ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων, τόμ. 5, Νομός Ἀττικῆς*, Αθήναι Ἰούλιος 1962, σ. 83· ΕΣΥΕ, *Πληθυσμὸς τῆς Ελλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τῆς 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικὸς πληθυσμὸς κατὰ νομούς, ἐπαρχίας, δήμους, κοινότητας καὶ οικισμοὺς*, Αθήναι 1972, σ. 144.

24. Ιω. Νουχάκης, *ὄ.π.*, σ. 88· ΚΕΔΚΕ, *ὄ.π.*, σ. 82-83, 309· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ καὶ Πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ελλάδος 1821-1971, τόμ. Α', μέρος Β'*, Αθήναι 1974, σ. 176, 265.

Οφείλουμε να σημειώσουμε εδώ ότι ακόμη και στην περίπτωση ενός ειδικού πληθυσμού, όπως εν προκειμένω, οι έντονες αυξομειώσεις επιτρέπουν την έγερση ερωτηματικών αναφορικός με την αξιοπιστία των μεγεθών. Πάντως, παραμένει γεγονός πως η εν συνεχεία εξέλιξη οδήγησε στην ερήμωση και στην παγίωση του περιθωριακού χαρακτήρα αμφοτέρων των νησίδων. Ο Άγιος Γεώργιος περιήλθε, το 1987, στη δικαιοδοσία του Πολεμικού Ναυτικού· το ίδιο συνέβη και με τρεις ακόμη νησίδες (*Μεγάλη και Μικρή Κυρά, Άρπηδώνη*)²⁵. Παραλλήλως, στη δεκαετία του 1990 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για το Κέντρο Βιολογικού Καθαρισμού των αστικών και βιομηχανικών λυμάτων του λεκανοπεδίου Αττικής, στην Ψυττάλεια· η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην ισοπέδωση της νησίδας, μειώνοντας το μέγιστο ύψος της στα 10 μόλις μέτρα²⁶. Επιπλέον, σημειώθηκαν και άλλου τύπου περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις, σε μία περιοχή, εν τούτοις, η οποία αντιμετώπιζε προ πολλού προβλήματα του είδους²⁷. Τέλος, μία άλλη νησίδα, η Ρεβυθούσα, επιλέχθηκε ως σημείο υποδοχής και διανομής του φυσικού αερίου με προέλευση την Ιταλία²⁸. Κατά συνέπεια, είναι πράγματι εντυπωσιακό το γεγονός ότι κάποιοι εξακολουθούν ακόμη να ασχολούνται με την αλιεία στην περιοχή²⁹.

Στη δεύτερη καταγραφή περιλαμβάνονται δεκαεννέα νησίδες-βραχονησίδες και δύο ακόμη «μικρά νησίδα» περίξ της Δοκού [υπ' όψιν ότι σε παλαιότερες επίσημες πηγές αλλά και σε δημοσιεύματα του τύπου, το εν λόγω μικρονήσι εμφανίζεται και ως *Δοκός, ο*]. Εδώ εντοπίζονται επίσης παρεφθαρμένες ονομασίες, κατ' αναλογία με την προηγούμενη περίπτωση: *Τρίκερη* αντί του ορθού *Τρίκερι* ή *Τρίκκερι*, *Καρτέο* αντί *Καρτέλι*, *Δισακάκια* αντί *Δισάκια* (το ζεύγος των βραχονησίδων, νοτιοανατολικά της Ύδρας), του *Άλεξανδρή* αντί *Άλέξανδρος* ή *Πλατονήσι*, του *Λιμενιδία* αντί *Λιμνιόνιζα* ή *Λιμνιό*, του *Παλαμηδίου* αντί *Παλαμηδᾶς* ή *Παλαμίδα*, *Πέτασι* αντί *Πετάσ(σ)ι* και *Ποντικόννησος* αντί *Ποντικονήσι* ή *Πο-*

25. Αχ. Φακατσέλης, *ό.π.*, σ. 58· Ν. Τσαπράζης, *ό.π.*, σ. 134.

26. Αχ. Φακατσέλης, *ό.π.*, σ. 57· Ψυττάλεια, *ό.π.*, σ. 26-27· εφημ. *Το Βήμα*, 5/7/1998· Θ. Παντελή, *ό.π.*, σ. 215.

27. Εφημ. *Η Καθημερινή*, 3/11/1993, 16/6/1995, 25/7/2001 και 16/7/2003· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 25/7/2001, 10/6 και 22/7/2004· εφημ. *Το Βήμα*, 12/1/1997. *Νέα Οικολογία*, τχ. 165-166, Ιουλ.-Αύγ. 1998, σ. 5.

28. Αχ. Φακατσέλης, *ό.π.*, σ. 57-58.

29. *Αυτ.*, σ. 58.

Καταγραφή τῶν Νέων Καλοσημείων
 τῶν ἀναβίωντων ὁμοίων γι τὴν
 Νέον Λαίαν (Ἰθάκη).

ἡ Νέος Θοῦος μετὰ τὴν μετὰ τοῖς, ὡς τὴν ὁμοίαν καλοσημείων
 ὁμοίον τοῦτοι.

Τρίμετα, Νέος ἔργων ἀναβίωντες.

Μαρίον ἀναβίωντες.

Διουμαίνα ἀναβίωντες.

Μαίον ἀναβίωντες.

ἡ τὸ Ἀρξενόρα ἀναβίωντες.

ἡ τὸ Ἀρξενόρα Νικηρά ἀναβίωντες.

ἡ Πρακίνα ἀναβίωντες.

ἡ τὸ Λιμανιτῆ ἀναβίωντες.

ἡ Ἐχίνα ὁμοίον.

ἡ τὸ Σαυρονόον ὁμοίον.

ἡ τὸ Ἀρξενόρα Νικηρά — ὁμοίον τοῦτοι καλοσημείων.

ἡ τὸ Μαρινίον ὁμοίον ἀναβίωντες.

ἡ τὸ Βηχίον ἀναβίωντες.

ἡ τὸ Παρμενίον ὁμοίον ἀναβίωντες.

ἡ τὸ Πρακίνα Νέον ἀναβίωντες. τὸ ἔργον μετὰ τὴν ἁμοίον.

ἡ τὸ Πέλαος — ὁμοίον ἀναβίωντες.

ἡ Ποσειδώνιος ἀναβίωντες.

19. Η πρώτη σελίδα από την Καταγραφή νησίδων της περιοχής Ἰθάκης [ΓΑΚ, Ἑκτακτοί Ελίτροποι, φάκ. 37].

ντίκι³⁰. Επιπλέον, τα «δύο μικρά νησίδα» ταυτίζονται ενδεχομένως με τους ισάριθμους «βραχώδεις ύφάλους» που έχει καταγράψει η Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού στον όρμο Σκίντος της Δοκού³¹. Όσον αφορά δε στις «τοῦ μόλου δύο» νησίδες, χωρίς αμφιβολία πρόκειται για την Κιβωτό και τη γειτονική «μικροτέρα βραχονησίδα» (Έρημονήσι στον χάρτη της ΓΥΣ)³². Κάποιες άλλες ταυτίσεις είναι λιγότερο προφανείς: η Πλακίτζα συμπίπτει ενδεχομένως με τη «μικρά βραχονησίδα», 2,7 μίλια νοτιοδυτικώς της άκρας Ζούρβα (Ύδρα)· παραλλήλως, η Σχινέζα αντιστοιχεί πιθανώς στη Νήσιζα, εντός του ομωνύμου όρμου (ομοίως)³³.

Για δύο από τις νησίδες δηλώνεται, στο τεκμήριο, η ύπαρξη κάποιων κατοίκων: τόσο για την Δοκό όσο και για τον Άγιο Γεώργιο αναφέρεται πως «κατοικοῦν ὀλίγοι βοσκοί». Ακόμη, για μία εκ των περιπτώσεων, για την Κιβωτό, γίνεται λόγος περί «ένος ἀμπελακίου». Κατά τα άλλα, παραλείπεται οποιαδήποτε μνεία ως προς το ενδεχόμενο καλλιεργητικό καθεστώς των νησίδων, μη εξαιρουμένης και αυτής της Δοκού, αν και αποτελεί τη σημαντικότερη γεωγραφική οντότητα του καταλόγου. Κάποια συμπληρωματικά στοιχεία προέρχονται από άλλες πηγές. Κατ' αρχάς, το Τρίκκερι αναφέρεται ήδη από την αρχαιότητα (*Tricarenis* κατά τον Πλίνιο)³⁴. Εξάλλου, επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα έχει τεκμηριώσει την ύπαρξη «πρωτοελλαδικού οικισμού» εκεί· καθώς εικάζεται μάλιστα, η ανθρώπινη παρουσία διατηρήθηκε και αργότερα³⁵. Το Τρίκκερι διαθέτει ένα ιδιόμορφο σχήμα, χαρακτηριστικό που επισημαίνουν διάφορες πηγές του παρελθόντος. Σε ελληνικό πορτολάνο του 16ου αιώνα αναφέρονται σχετικώς τα εξής: «ἓνα νησί μεγάλο με δύο τζίμαις χοντραίς καί λέγουν το Τρίκερο»³⁶. Ο Αντώνης Μηλιαράκης είναι αναλυτικότερος: «... Ἡ νήσος σύγκεται ἐκ δύο ὄρεινῶν τμημάτων κορυφουμένων εἰς δύο κορυφάς, ὧν ἡ πρὸς Μ. ἔχει ὕψος 163 μέτρων, ἐνουμένων διὰ στενοῦ χθαμαλοῦ Ἴσθμοῦ, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται δύο κόλποι ἀναπεπτα-

30. ΥΥΠΝ, ὁ.π., σ. 144-146, 153, 161-162, 165· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, ὁ.π., σ. 60-65, 364-367.

31. ΥΥΠΝ, ὁ.π., σ. 155.

32. Αὐτ., σ. 161 (πβ. χ. ΓΥΣ, 1:50.000, φ. Ὑδρα).

33. ΥΥΠΝ, ὁ.π., σ. 165.

34. Pliny, ὁ.π., σ. 158.

35. Άδωνις Κ. Κύρου, Στο σταυροδρόμι του Αργολικού, τόμ. Α'. Ιστορικό και αρχαιολογικό οδοιπορικό σ' ένα χώρο της θάλασσας του Αιγαίου, Αθήνα 1990, σ. 237, 240, 252, 258.

36. Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, τόμ. Α', Λιέγη 1947, σ. 220.

μένοι ό μέν πρός Δ.. ό δέ πρός Α. 'Η νήσος ένεκα του κολπώδους αύτης σχηματισμού έχει παραλίαν 3½ περίπου μιλίων...»³⁷. Παρόμοια περιγραφή παρέχεται από την Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού, η οποία υπολογίζει το υψόμετρο του μεσημβρινού λόφου σε 126 μέτρα, σημειώνοντας ταυτοχρόνως ότι αντιστοιχεί στο υψηλότερο σημείο της νησί-δας· επίσης, μας δίδεται η συνολική έκταση και το ανάπτυγμα των ακτών, 923 στρέμματα και 6,213 χιλιόμετρα³⁸. Από μία άλλη άποψη τώρα, με βάση κάποια ιστορικά τεκμήρια, το Τρίκκερι παραχωρήθηκε το 1736 στον Αντ. Ζουμπουρλάκη, ο οποίος το αφιέρωσε εν συνεχεία στη μονή αγίου Νικολάου 'Υδρας³⁹. Αργότερα, ο Μηλιαράκης θα καταγράψει την κτηνοτροφική εκμετάλλευση του χώρου, από Σπετσιώτες και Υδραίους που εγκαθιστούσαν ζώα εκεί· αυτό θα επιβεβαιωθεί το 1934 με την αναφορά του Τρ. Ευαγγελίδη, «Τρίκκερι (Τρίκρανα) κειμένη μεταξύ Σπετσών και 'Υδρας, χρησιμεύουσα πρός βοσκήν»⁴⁰.

Όσον αφορά στη νησίδα Καρτέλι, ευρισκομένη 2,5 μίλια ανατολικά της βορειοανατολικής άκρας του Τρικκερίου, το μέγιστο ύψος της υπολογίζεται στα 27 μέτρα, η συνολική έκταση στα 30 στρέμματα και το ανάπτυγμα ακτών στα 0,687 χιλιόμετρα⁴¹. Τα αντίστοιχα μεγέθη για τον Αλέξανδρο είναι 73, 348 και 2,590, ενώ η θέση του υπολογίζεται στα 8 δέκατα του μιλίου ανατολικά της άκρας Μπίστη ('Υδρα)⁴². Σύμφωνα δε με τον Μηλιαράκη, η περίμετρος του τελευταίου ισούται με 1,5 μίλι⁴³. Μεγαλύτερο υψόμετρο διαθέτει το Σταυρονήσι (100 μ.), ευρισκόμενο στα 4,7 περίπου μίλια νοτιοανατολικά της άκρας Μπίστη· η έκτασή του ανέρχεται στα 346 στρέμματα και το ανάπτυγμα ακτών του στα 2,652 χιλιόμετρα⁴⁴. Απέ-

37. Αντ. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας, μετά γεωγραφικού πίνακος του νομού*, εν Αθήναις 1886, ανατύπ. Καραβίας 1995, σ. 238.

38. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 153· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 367.

39. Ιω. Β. Λυκούρης, *Η διοικήσεις και δικαιοσύνη των τουρκοκρατούμενων νήσων. Αίγινα - Πόρος - Σπέτσαι - 'Υδρα κλπ. Επί τη βάσει εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου 'Υδρας και άλλων*, Αθήναι 1954, σ. 9· *Αρχείον της Κοινότητας 'Υδρας 1778-1832, Δημοσιευμένον υπό Αντ. Λιγνού*, τόμ. 6, 1818-1821, εν Πειραιεί 1925, σ. 158.

40. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 189· Τρύφων Ευαγγελίδη, *Ιστορία του εποίκισμού της 'Υδρας*, εν Αθήναις 1934, σ. 12.

41. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 153· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 365.

42. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 153-154· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 366.

43. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 190.

44. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 154· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 367.

ναντι από τις βορειοδυτικές ακτές της Ύδρας κείνται δύο ακόμη νησίδες, ο Βλυχός και το Καμίνοι, απέχοντας από αυτές 3 περίπου δέκατα του μιλίου, ενώ η έκταση και το ανάπτυγμα των ακτών τους υπολογίζεται σε 6 στρέμματα έναντι 4 και 0,319 χιλιόμετρα έναντι 0,264, κατά περίπτωση. Στο έδαφος των νησίδων έχουν ανεγερθεί ναΐσκοι, των αγίων Ιωάννου και Νικολάου αντιστοίχως, ευδιάκριτοι από την αντίπερα ακτή⁴⁵.

Ο Άγιος Γεώργιος ευρίσκεται στο μέσον περίπου της νοητής ευθείας που συνδέει την Ύδρα με το Λαύριο· απέχει 18 μίλια από το ακρωτήριο Ζούρβας (Ύδρα) και 11 μίλια από το Σούνιο⁴⁶. Η νησίδα είναι απολύτως ορεινή, με μέγιστο υψόμετρο 360 μέτρα κατά τον Μηλιαράκη⁴⁷. Ωστόσο, η Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού το υπολογίζει στα 300 μέτρα, ενώ η έκταση ανέρχεται στα 4.370 στρέμματα (αναφέρονται επίσης 4,5 τετραγωνικά χιλιόμετρα⁴⁸) και το ανάπτυγμα των ακτών στα 12,345 χιλιόμετρα⁴⁹. Ας επισημανθεί ότι ο Μηλιαράκης, από την πλευρά του, έχει ήδη υπολογίσει την έκταση σε 6,8 τετραγωνικά χιλιόμετρα⁵⁰. Κατά μία γενική παραδοχή η νησίδα ταυτίζεται με την αρχαία Βέλβινα («Βέλβινα νήσος»), την οποία μνημονεύουν τόσο ο Στράβων όσο και ο Σκύλαξ⁵¹. Παρά ταύτα, η ταύτιση δεν τεκμηριώνεται από τα πορίσματα αρχαιολογικής έρευνας. Κατά τους μέσους χρόνους, στις δυτικές κυρίως πηγές, κυριάρχησε η λατινική εκδοχή του τοπωνυμίου (*San Zorzi*, *San Tzōrtzης*), η οποία έκτοτε σημείωσε ευρεία διάδοση⁵². Σε ένα άλλο επίπεδο τώρα, με βάση τα γραφόμενα από τον Μηλιαράκη «...Ἡ νήσος αὕτη ἀνυδρος οὔσα καλλιεργείται ἐν σμικρῷ ὑπό τινων γεωργῶν Ὑδραίων, κτῆμα οὔσα ὀλό-

45. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 162 (πβ. χ. ΓΥΣ, 1:50.000, φ. Ύδρα)· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 364-365.

46. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 190.

47. Αντ. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ', αριθ. 70-71, 19 Νοεμβρίου 1838 / 1 Δεκ. 1838, *Παράρτημα*.

48. Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 23/6/1996, σ. 62.

49. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 270· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 364.

50. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 24.

51. *Recueil des itinéraires anciens comprenant l'itinéraire d'Antonin, la Table de Peutinger et un choix des Périples grecs, avec dix Cartes dressées par M. le Colonel Lapie, Publié par M. le M. de Fortia d'Urban*, Παρίσι 1841, σ. 338· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 191· Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 12· Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 69, 71· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 60, 364.

52. *Recueil*· Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 24, 26· εφημ. *Ελευθεροτυπία*, *ό.π.*

κληρος τῆς οἰκογενείας Πατέρου ἐξ Ὑδρας...»⁵³. Αργότερα, στην απογραφή του 1940 η νησίδα εμφανίζεται κατοικημένη από 4 άτομα⁵⁴. Σήμερα κατοικείται από ένα κτηνοτρόφο, έναντι ενοικίου προς την οικογένεια Κοτρώνη, ιδιοκτήτρια του Αγίου Γεωργίου⁵⁵. Το 1996 προκλήθηκε κάποιος θόρυβος γύρω από τη νησίδα, μετά από πρόταση για την εγκατάσταση χωματερῆς εκεί, εν αγνοία, βέβαια, του ιδιοκτησιακού καθεστώτος⁵⁶. Αργότερα, τον Ιανουάριο του 2001, ο Άγιος Γεώργιος αναφέρθηκε εκ νέου, εξαιτίας πτώσης ελικοπτέρου στη θαλάσσια περιοχή⁵⁷. Πρόκειται για συνήθεις αφορμές, επί τη βάσει των οποίων ανασύρονται κατά κανόνα από την αφάνεια τα ελληνικά μικρονήσια⁵⁸.

Εν τέλει, αναφερόμαστε στη Δοκό, τη σημαντικότερη, από πάσα άποψη, γεωγραφική οντότητα της συγκεκριμένης καταγραφῆς. Η Δοκός κείται νοτιοανατολικά της άκρας Μουζάκι (Ερμιονίδα) και 1,9 περίπου μίλια βορειοδυτικά της άκρας Μπίστη (Ύδρα)· έχει έκταση 12,50 τετραγωνικά χιλιόμετρα και μήκος ακτών 30,8 χιλιόμετρα⁵⁹. Το μικρονήσι εκτείνεται επί 3,9 μίλια· εκ δυσμών προς ανατολάς, ενώ το μέγιστο πλάτος του, περί το μέσον, ανέρχεται σε 1,5 μίλι και το υψηλότερο σημείο του, στο ανατολικό τμήμα, σε 293 μέτρα (κατά Μηλιαράκη σε 334 μ.)⁶⁰. Το έδαφος της Δοκού είναι «ξηρόν, ἄνυδρον καὶ πετρῶδες», καθώς αναφέρεται σε τεκμήριο του 1838⁶¹. Στις βόρειες ακτές της σχηματίζεται ο όρμος Σκίντος (άνοιγμα περί τα 8 δέκατα του μιλίου), γνωστό αγκυροβόλιο του ελληνικού στόλου κατά την Επανάσταση του 1821. Στο εσωτερικό του βορειοδυτικού ορίου του έχει διαμορφωθεί ο *Λιμὴν Δοκού*, όπου σήμερα αγκυροβολούν τοπικά πλοία⁶². Η παρεχόμενη εικόνα από κάποια απόσταση είναι χαρακτηρι-

53. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 190. Πβ. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 12.

54. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 169.

55. Εφημ. *Ελευθεροτυπία*, *ό.π.*

56. *Αὐτ.*

57. Εφημ. *Ελευθεροτυπία και Τα Νέα*, 15/1/2001.

58. Πβ. ανωτ. υποσημ. 2-6.

59. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 154· ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντιστοίχως· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 24, 189· Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 12· Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 466.

60. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 154· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 189.

61. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.* Βλ. επίσης: ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 154· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 189· ΜΕΕ, έκδ. β', τόμ. 9, σ. 475· Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 465· Γ. Γιαγκάκης, *Δοκός*, σ. 10· Γιώργος Βογιατζής, *Αργοσαρωνικός*, Αθήνα χ.χ.ε., σ. 191.

62. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 155· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 189· ΜΕΕ, *ό.π.*· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 10· Γ. Βογιατζής, *ό.π.*, σ. 191.

στική. Ιδού ένα σχετικό απόσπασμα από πορτολάνο του 16ου αιώνα: «...θέλεις ἰδῆ ἓνα βουνὸ χοντρὸ καὶ ἓναι ὁ κάβος τῆς Δοκός...»⁶³. Από ἄλλη ἄποψη τῶρα, θεωρεῖται πῶς ἡ Δοκός ταυτίζεται με τὴν ἀρχαία ἸΑπεροπία⁶⁴. Θα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ πλῆθος ευρημάτων, διαφόρων ἐποχῶν, πού ἔχει ἐντοπίσει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα: ἐξάλλου, καὶ τὸ γνωστὸ «ναυάγιο τῆς Δοκού», χρονολογούμενο στο 2.500 π.Χ. περίπου, δηλώνει, ἔστω ἐμμέσως, ἀνθρώπινη παρουσία στὴν περιοχὴ⁶⁵. Επιπροσθέτως, εἶναι σκόπιμο νὰ ἐπισημάνουμε πῶς ἄλλα ευρήματα περιγράφουν τὴν ὑπαρξὴ πληθυσμιακῆς συγκέντρωσης κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ τουλάχιστον περίοδο⁶⁶. Τέλος, μεταγενέστερα μνημεῖα, ὅπως τὰ λείψανα βενετικῶν κάστρου (Καστέλλι), ἡ μονὴ καλογραιῶν καὶ οἱ μικρὲς ἐκκλησίαι, τρεῖς ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάσταση (τῶν αγίων Αναργύρων καὶ Αποστόλων καὶ τοῦ αγίου Νικολάου), τεκμηριώνουν, ἐκ τῶν πραγμάτων, τὴ διατήρηση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας⁶⁷.

Ὅσον ἀφορᾷ στο ζήτημα τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος, παρατηρεῖται κατ' ἀρχάς συμφωνία τῶν πηγῶν ὡς πρὸς τὴν κτηνοτροφία κατὰ κύριο λόγο καὶ τὴ γεωργία ἐπικουρικῶς⁶⁸. Πάντως, ἀπὸ τεκμήρια τοῦ 1812 καὶ 1817 προκύπτει ἡ ὑπαρξὴ ἐλαιῶνων, πλησίον τοῦ ναῖσκου «ἐπ' ὄνοματι τῆς Θεοτόκου», ἰδιοκτῆτες τῶν ὁποίων ἦσαν τὰ κάτωθι πρόσωπα: Γιάννης Δελῆ Θεοδόση, Χριστόφορος Σταυριανοῦ Μάρκου Τζούβαλη, Νικόλας Γιάννη Μανώλη, Ἀνάργυρος Μαυριδερός, οἰκογένεια Γκιωναίων καὶ

63. A. Delatte, ὁ.π., σ. 220.

64. Πανσανίου *Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά, II, 34, 9* (εἰσαγ. - μετ. - Σημειώσεις Νικ. Δ. Παπαχατζῆς, Αθήνα 1994, σ. 501)· Pliny, ὁ.π., σ. 158· Ἰω. Νουχάκης, ὁ.π., σ. 466· Ἀντ. Μηλιαράκης, ὁ.π., σ. 189· *MEE*, ὁ.π.

65. Ἀδωνις Κ. Κύρου, ὁ.π., σ. 17, 68, 71, 115, 237, 239, 250-251, 257· G.A. Papathanassopoulos, «The Early Helladic Schipwreck of Dokos within the main maritime route of the Neolithic Aegean», *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek world, Athens, Greece, 25-28 October 1990*, Centre for Neohellenic Research, Αθήνα 1991, σ. 69, 71.

66. Ἀδωνις Κ. Κύρου, «Περιπλανήσεις αγίων λειψάνων καὶ μιὰ ἀγνωστὴ καστροπολιτεία στὸν Ἀργολικό», *Πελοποννησιακά*, τόμ. 21 (1995), κυρίως σ. 108· ἐφημ. *Τὸ Βῆμα*, 23/2/1997, σ. 41.

67. Ἀντ. Μηλιαράκης, ὁ.π., σ. 189· Ἰω. Νουχάκης, ὁ.π., σ. 466· *MEE*, ὁ.π.· Γ. Γιαγκάκης, ὁ.π., σ. 11.

68. *ΥΥΠΝ*, ὁ.π., σ. 155· Ἀντ. Μηλιαράκης, ὁ.π., σ. 189· *MEE*, ὁ.π.· Γ. Γιαγκάκης, ὁ.π., σ. 11.

Παῦλος Γεώργη Κάβουρα⁶⁹. Επιπλέον, αναφέρονται παλαιότεροι ιδιοκτήτες γης: Γιάννης, Ἀθανάσης και Γεώργης Κοταρᾶς (πιθανόν ἀδελφία) και Ἀλεξανδρῆς Ζεμπερλάκης⁷⁰. Ἐκτός του οικονομικοῦ ενδιαφέροντος, δέον να σημειωθεῖ ὅτι ἀπό τα ἀνωτέρω τουλάχιστον στοιχεῖα δεν συνάγεται συνάφεια του μικρονησίου με ἄτομο ὄνοματι Δοκός, γνωστό ἐπώνυμο της Ὑδρας⁷¹, στο οποίο οφείλεται κατὰ τα φαινόμενα το τοπωνύμιο. Ἐπιστρέφοντας, ὁμως, στο οικονομικό ενδιαφέρον της Δοκού, ας παραθέσουμε τα ὅσα σημειώνονται ἀπό τον Ἰάκωβο Ραγκαβή: «...ὀλίγοι πτωχοὶ ποιμένες οἰκοῦσιν ἐπὶ τῆς νησίδος ταύτης· προάγει δὲ αὕτη ὄσπρια τινὰ καὶ χλόην ἱκανὴν πρὸς τροφήν ὀλίγων προβάτων, καὶ οἱ ποιμένες ἐκ τοῦ γάλακτος αὐτῶν κατασκευάζουσι μίζιθραν ἐξαίρετον καὶ τυρίον παχὺ καὶ εὐγευστον· οἱ Ὑδραῖοι κατέχουσι τὰ μᾶλλον δεκτικὰ καλλιιεργείας μέρη, καὶ τὸ νησίον ὀλόκληρον ὑπόκειται τῇ Ὑδρᾷ, ἧς ἀπέχει περίπου ἕξ μίλια Β.Δ. Κατὰ τὸ βάθος τοῦ λιμένος ὑπάρχει οἶκημα λιθόκτιστον, ἔχον ἀποθήκην, ἐν ἧ εὐρίσκουσι τὰ προσορμιζόμενα πλοῖα οἶνον, ἔλαιον, τυρίον καὶ ἄλλα τινά...»⁷². Σε σχέση με τα προαναφερθέντα, οφείλουμε να ἐπισημάνουμε πως τα κτηνοτροφικά προϊόντα της Δοκού ἦσαν περιζήτητα στην περιοχή μέχρι των ἡμερῶν μας⁷³. Ἐκτός αὐτῶν, ὁμως, καθὼς συνάγεται, στη Δοκὸς υπῆρξε παραλλήλως και λοιμοκαθαρητήριο, δεδομένο διόλου σπάνιο για τα ἐλληνικά μικρονήσια⁷⁴. Τέλος, στον 20ὸ αἰῶνα λειτούργησαν ἐκεῖ λατομεῖα ευκατέρωστας γκριζας πέτρας (εἶδος ψαμμίτη), ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευὴ υπέρθυρων, γωνιολίθων και ἐξωτερικῶν ἐπενδύσεων στα ἀρχοντικά των γειτονικῶν νησιῶν· τα λατομεῖα ἐγκαταλείφθηκαν πριν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες⁷⁵.

Μετατοπίζοντας κατὰ τι το ενδιαφέρον μας, ἀλλὰ σε σχέση πάντοτε με την Δοκὸς, στρεφόμεστε πρὸς τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία.

69. *Αρχεῖον της Κοινότητος Ὑδρας, ὄ.π.*, τόμ. 4, 1810-1812, ἐν Πειραιεὶ 1923, σ. 251, 265 και τόμ. 5, 1813-1817, ἐν Πειραιεὶ 1924, σ. 415-416.

70. *Αὐτ.*, τόμ. 5, σ. 415-416.

71. *Αρχεῖον, ὄ.π.*, τόμ. 14, 1828, ἐν Πειραιεὶ 1930, σ. 137, 163· *Αὐτ.* Λιγνός, *Ἱστορία της νήσου Ὑδρας*, τόμ. 1, *Τα ἀπὸ της ἀρχαιότητος μέχρι της Ἐπαναστάσεως του 1821*, Ἀθῆναι 1946, σ. 15.

72. Ἰάκ. Ραγκαβῆς, *ὄ.π.*, σ. 111.

73. *ΜΕΕ, ὄ.π.*· Γ. Γιαγκάκης, *ὄ.π.*, σ. 11.

74. *Αρχεῖον, ὄ.π.*, τόμ. 6, 1818-1821, ἐν Πειραιεὶ 1925, σ. 220, 268· ΙΑ-ΜΥ, φάκ. 1, ἔγγρ.

116. Πβ. ἀνωτ. ὑποσημ. 20.

75. *ΜΕΕ, ὄ.π.*· Γ. Βογιατζῆς, *ὄ.π.*, σ. 191· Γ. Γιαγκάκης, *ὄ.π.*, σ. 11.

Πίν. 19. Πληθυσμός Δοκού (1834-1991)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1834 ⁷⁶	90	
1879 ⁷⁷	16	Το μέγεθος αφορά μόνο στη μονή καλογραιών.
1889 ⁷⁸	13	Ομοίως.
1896 ⁷⁹	61	Εκ των οποίων 12 στη μονή καλογραιών.
1907 ⁸⁰	110	Ομοίως 11 στη μονή καλογραιών. Στο υπόλοιπο 62 άρρενες και 37 θήλεις.
1920 ⁸¹	101	Ομοίως 13. Στο υπόλοιπο 54 άρρενες και 34 θήλεις.
1928 ⁸²	36	23 άρρενες και 13 θήλεις.
1940 ⁸³	41	21 άρρενες και 20 θήλεις.
1951 ⁸⁴	36	24 νοικοκυριά. Μέσος όρος: 1,5 μέλη/νοικοκυριό.
1961 ⁸⁵	28	
1971 ⁸⁶	7	
1981 ⁸⁷	9	
1991 ⁸⁸	8	

Από τα δεδομένα του πίνακα διαπιστώνεται κατ' αρχήν το σχετικώς υψηλό δημογραφικό δυναμικό της Δοκού κατά το 1907. Στη συνέχεια,

76. Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σ. 281.

77. Μιχ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 61.

78. *Αυτ.*, σ. 124· Ιω. Νουχάκης, *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ*, σ. 151.

79. Μιχ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 191. Ο Νουχάκης αναφέρει 44 ψυχές (εκτός της μονής): *Ελληνική Χωρογραφία*, σ. 463.

80. Μιχ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 286· Υπουργείον των Εσωτερικών, *Απογραφή του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907. Μέρος δεύτερον. Πίνακες αριθμητικοί. Α' Πληθυσμός πραγματικός*, εν Αθήναις 1908, σ. 97.

81. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 364· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12.

82. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 364· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12. Στη ΜΕΕ, *ό.π.* αναφέρεται το μέγεθος 38 αντί 36.

83. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 364· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12.

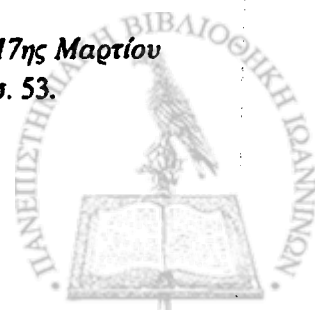
84. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 364· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12.

85. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 365· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12.

86. ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος, ό.π.*, σ. 145· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12.

87. ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 5 Απριλίου 1981 κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς*, Αθήνα 1982, σ. 53· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 12.

88. ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991 κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς*, Αθήνα 1994, σ. 53.

ωστόσο, και ιδιαίτερος στη μεταπολεμική περίοδο παρατηρείται σημαντική μείωση, κατ' αναλογία με άλλες νησιωτικές, και κυρίως μικρονησιωτικές, γεωγραφικές οντότητες⁸⁹. Κατά τα λοιπά, οι γενικές αυξομειώσεις συνδέονται, χωρίς αμφιβολία, με την πληθυσμιακή εξάρτηση της Δοκού από την απέναντι Ύδρα, τόπο προέλευσης, κατά κύριο λόγο, των κατά καιρούς νεήλυδων⁹⁰. Ταυτοχρόνως, εν τούτοις, ειδικώς ως προς τα ασημαντα μεγέθη της μεταπολεμικής εποχής, κάποιο ρόλο πρέπει να έπαιξε και ο τρόπος (και ο τρόπος) καταγραφής/κατανομής του πληθυσμού, λαμβάνοντας υπόψη τους ισχυρούς δεσμούς με την Ύδρα⁹¹.

Ως προς τα επιμέρους δημογραφικά χαρακτηριστικά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ποσοτική κυριαρχία των αρρένων έναντι των θηλέων, η οποία διαπιστώνεται στα δεδομένα του 1907, 1920, 1928 και 1940, συνδέεται κατά πάσα πιθανότητα με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του πληθυσμιακού συνόλου, απόρροια ενδεχομένως ανδρικής (κατά κύριο λόγο) μετανάστευσης προς τη Δοκό⁹². Ανάλογοι συσχετισμοί επιτρέπονται σε σχέση με το μικρό εύρος των νοικοκυριών, επί τη βάση των στοιχείων του 1951, χαρακτηριστικό γνώρισμα εν γένει των μετακινουμένων πληθυσμών⁹³.

Μεταφέρουμε το ενδιαφέρον μας στην τρίτη, και τελευταία, καταγραφή. Στο τεκμήριο περιλαμβάνονται είκοσι γεωγραφικές οντότητες. Εν τούτοις, σε δύο περιπτώσεις ανιχνεύονται προφανείς παραλείψεις. Κατ' αρχάς, στα «Διαπόρια» (γνωστά και ως *Πεντανήσια*) δεν συγκαταλέγεται το μικρότερο σε μέγεθος, η «βραχονησίς Πρασού», με έκταση 13 στρέμματα⁹⁴. Επίσης, στην καταγραφή συγκαταλέγονται «δύο λεούσες» (*Λαγοῦσες*, *Λαοῦσες* ή *Ἐλεοῦσαι*) αντί των πέντε· προφανώς πρόκειται για τις μεγαλύτερες νησίδες (*Λαγοῦσα* ή *Ἐλεοῦσα* και *Παναγίτσα*, με 188 και 43 στρέμματα αντιστοίχως), ενώ παραλείπονται οι μικρότερες (*Γαΐδαρος*, *Μακρό-*

89. Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 201 και στο κείμενο IV, υποσημ. 99-100· Κ. Κόμης, *Μικρονησιωτικά*, σ. 232-233.

90. Πβ. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 231. Ειδικώς σε σχέση με τα στοιχεία του 19ου αιώνα, αξίζει να ληφθεί υπόψη και ο βαθμός αξιοπιστίας: Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 28 κ.ε.

91. Πβ. Κ. Κόμης, *Μικρονησιωτικά*, σ. 231.

92. Πβ. εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 50.

93. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 120-121.

94. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 206· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 362.

νησος και Κορδελιάρης, με 3, 13 και 2 στρέμματα)⁹⁵. Εκτός αυτών, στο τεκμηρίο, κατ' αναλογία με τις προηγούμενες καταγραφές, ανιχνεύονται παρεφθαρμένες ή απλώς ανορθόγραφες ονομασίες: 'Ασπάλαθος αντί Σπαλαθρονήσι, Πέτρος αντί Πετρονήσι, Τρυγωνήσιον αντί Τραγωνήσι, Κλειδοῦ αντί Λεδοῦ, Έβριός αντί Έβραϊός ή Όβριός. Πλαταιᾶ αντί Πλατειᾶ (περὶ τα 2,3 μίλια δυτικῶς της νησίδας Έβραϊός), Σταχτορίνη αντί Σταχτορρόη, Πλαταῖς αντί Πλατειᾶ (περὶ τα 9 δέκατα του μιλίου ανατολικῶς - νοτιοανατολικῶς της νησίδας Σταχτορρόη και 3,7 μίλια δυτικῶς της νησίδας Λαγοῦσα), Φλέβα αντί Φλέβες και Μουνῆ αντί Μονῆ⁹⁶.

Για δύο μικρονήσια τεκμηριώνεται η μόνιμη ανθρώπινη παρουσία: για το Αγκίστρι, το σημαντικότερο όλων από κάθε άποψη, σημειώνεται ότι ήταν «κατοικημένον ἀπὸ οἰκογενείας αὐτοχθῶνων πενήκοντα περίπου, ἐκτὸς τῶν παροίκων»: για τη Νησίδα, αντιστοίχως, ότι «ἔχει ἐπάνω μία ἐκκλησία, καὶ ἓν σπητόπουλον, ὅπου κατοικεῖ ἓνας καλόγηρος». Ακόμη, πέντε ἀπὸ αὐτὰ εμφανίζονται ως καλλιεργημένα: Μετώπη (γράφεται και ως Μετόπη), «γεωργουμένη μὲ σπόρον κοιλῶν 40 περίπου»: Κυρά, «ὁμοίως κοιλῶν 12 περίπου»: Άγιος Ιωάννης, «ὁμοίως κοιλῶν 12 περίπου»: Άγιος Θωμάς, «ὁμοίως κοιλῶν 10 περίπου» και Φλέβες, «κοιλὰ 20 περίπου». Επιπροσθέτως, ειδικῶς για τη νησίδα Μονῆ επισημαίνεται πως «βόσκονται Αἰγίδια τὸν χειμῶνα». Ὅσον αφορά δε γενικῶς στη σχέση γεωργικῆς - κτηνοτροφικῆς δραστηριότητας, στο τέλος του τεκμηρίου προσιθεται μία γενικὴ ἐπισημάνση: «Τὰ μὴ ἐπιδεκτικὰ Γεωργίας, τὸν χειμῶνα χρησιμεύουν εἰς κτηνοτροφίαν Μικρῶν Ζῶων».

Κάποιες συμπληρωματικὲς πληροφορίες προκύπτουν ἀπὸ άλλες πηγές. Κατ' αρχάς, η νησίδα Μονῆ εὐρίσκεται πλησίον των νοτιοδυτικῶν παραλίων της Αἰγίνας και εκτείνεται σε ἓνα και πλέον μίλι, ἀπὸ τα νοτιοδυτικὰ προς τα βορειοανατολικά: το μέγιστο πλάτος της υπολογίζεται στο μισό μίλι, το υψόμετρο στα 179 μέτρα, η ἔκταση στα 1.065 στρέμματα και το ἀνάπτυγμα των ακτῶν στα 5,711 χιλιόμετρα⁹⁷. Το βόρειο τμήμα της καλύπτεται ἀπὸ πεύκα, ενώ το νότιο εἶναι ἄδενδρο⁹⁸. Η Μονῆ ἀνήκε παλαιότερα στη

95. *Αυτ.*, σ. 195 και 361-363 αντιστοίχως.

96. *ΥΥΠΝ*, ὁ.π., σ. 192, 194-195, 199, 201, 206-207, 263· Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ὁ.π., σ.

24. Για τα στοιχεία που ἔπονται, ὑπόψιν ὅτι 1 κοιλὸ Κωνσταντινούπολης ἰσοδυναμοῦσε με 20 περίπου οκάδες (εἰδὼ στο κείμενο V, ὑποσημ. 88).

97. *ΥΥΠΝ*, ὁ.π., σ. 192 και Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, ὁ.π., σ. 362.

98. *Αυτ.*, σ. 192 και 362 αντιστοίχως.

μονή Παναγίας της Χρυσολεόντισσας, της Αίγινας (εξού και η ονομασία της)⁹⁹. Σήμερα αποτελεί προστατευόμενο βιότοπο, με οργανωμένη παραλία και εγκαταστάσεις της Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης¹⁰⁰. Στη βορειοανατολική άκρη του Αγκιστρίου ευρίσκεται μία άλλη νησίδα, η Μετώπη. Βασικό χαρακτηριστικό της εν λόγω γεωγραφικής οντότητας αποτελεί το περίπου επίπεδο ανάγλυφο (μέγιστο υψόμετρο μόλις 18 μέτρα), ενώ στην αρχαιότητα υπήρξε ενωμένη με το Αγκίστρι¹⁰¹. Η Μετώπη διαθέτει έκταση ίση με 364 στρέμματα, ανάπτυγμα ακτών 2.946 χιλιόμετρα και εκτείνεται επί 7 δέκατα του μιλίου, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά· φέρει την εκκλησία των αγίων Θεοδώρων, ενώ παλαιότερα ήταν κατάφυτη από αμπέλια και δημητριακά¹⁰². Επίσης, κάποτε αποτελούσε μετόχι της μονής Χρυσολεόντισσας, όπως και η Μονή, αλλά σταδιακώς πωλήθηκε σε κατοίκους του Αγκιστρίου¹⁰³. Θα πρέπει να σημειώσουμε πως με βάση στοιχεία της καποδιστριακής εποχής, τα καλλιεργούμενα εδάφη της Μετώπης ανέρχονταν σε 150 στρέμματα¹⁰⁴. Μία άλλη νησίδα, η Δωρούσα, με έκταση 304 στρέμματα και ανάπτυγμα ακτών 3,181 χιλιόμετρα, ευρίσκεται επίσης πλησίον του Αγκιστρίου, αλλά στη νοτιοδυτική πλευρά. Κατά το παρελθόν διέθετε καλλιέργειες και κάποια ζώα, εν αντιθέσει προς το βραχώδες εδαφός της αλλά και τα αναφερόμενα στο υπό εξέταση τεκμήριο· στην κορυφή της νησίδας έχει ανεγερθεί εκκλησία του προφήτη Ηλία¹⁰⁵. Σε μεγαλύτερη απόσταση από το Αγκίστρι, περί τα 5 μίλια, κείται η νησίδα Κυρά, με έκταση 1.057 στρέμματα, ανάπτυγμα ακτών 5,632 χιλιόμετρα και μέγιστο υψόμετρο 137 μέτρα¹⁰⁶. Παλαιότερα, στη νησίδα, ιδιοκτησίας του Γ. Λογιω-

99. Γεωργία Π. Κουλικούρδη, *Αίγινα*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 201· Κ. Σταμάτης, *Αίγινα. Ιστορία - Πολιτισμός*, τόμ. 1, Αθήνα 1989, σ. 18.

100. Γ. Βογιατζής, *ό.π.*, σ. 112, 114.

101. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 199, 201· Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 20.

102. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 201· Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 81· Αναστασία Πελαγινή, *Αγκίστρι. Ένα μικρό νησί κι ένα διάφανο βάθος*, Αθήνα 1998, σ. 22· Γ. Γιαγκάκης, *Το Αγκίστρι του Σαρωνικού άλλοτε και τώρα...*, *Αγκίστρι του Σαρωνικού* 1996, σ. 19· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 46, 362.

103. Γ.Π. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 201· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 22· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 19.

104. *Αρχεῖον Ιωάννου Καποδίστρια*, έκδ. Εταιρείας Κερκυραϊκόν Σπουδών, τόμ. Η', Συναγωγή κειμένων - Εισαγωγή - Σχόλια Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ. 309-310.

105. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 201· Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 81· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 35· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 19, 22· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 47, 361.

106. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 201· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 19, 23.

τατίδη, οικονομικού παράγοντα της Αίγινας, επί τη βάσει στοιχείων της καποδιστριακής περιόδου, είχαν αναπτυχθεί καλλιέργειες, καθώς δηλώνεται και στην καταγραφή, αλλά σήμερα φιλοξενεί απλώς κάποια ζώα¹⁰⁷.

Τα Διαπόρια κείνται στα ανατολικά της άκρας Σπειρί (στις δυτικές ακτές του Σαρωνικού). Παραθέτουμε ορισμένα στοιχεία για τέσσερα από αυτά, τα οποία περικλείονται στο τεκμήριο: Άγιος Θωμάς, υψόμετρο 46 μ., έκταση 316 στρ. και ανάπτυγμα ακτών 2,055 χιλ.· Τραγονήσι, 82, 42 και 0,616 αντιστοίχως· Λεδού, 19, 76 και 1,307· τέλος, Άγιος Ιωάννης, 81, 1.143 και 5,310¹⁰⁸. Ειδικώς για το Τραγονήσι, ο Ιωάννης Νουχάκης σημειώνει ότι «ἀνήκει εἰς τὸν Β. Κοτζᾶν παρ' οὗ καλλιεργεῖται», ενώ για τον Άγιο Ιωάννη ότι «κατέχεται ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Ἀντωνίου καὶ Ν. Τσάνα»¹⁰⁹. Νοτιοανατολικῶς των Διαπορίων, σε απόσταση 1,8 περίπου μιλίου, ευρίσκεται η Υψηλή, με μέγιστο υψόμετρο 140 μέτρα, έκταση 528 στρ. και ανάπτυγμα ακτών 3,671 χιλιόμετρα¹¹⁰. Σε απόσταση 1,3 μιλίου, βορειοανατολικῶς της τελευταίας, υπάρχει η νησίδα Σταχτορρόη (71, 97 και 1,439 αντιστοίχως)¹¹¹. Επίσης, στα βορειοανατολικά της, και σε απόσταση 2,2 μιλίων, κείται η νησίδα Πλατειά (51, 71 και 1,130)¹¹². Σε σχέση και πάλι με την άκρα Σπειρί, περί τα 3,5 μίλια βορειοδυτικῶς ευρίσκεται ο Εβραῖος (83, 158 και 2,688)¹¹³. Ακόμη, περί τα 2,3 μίλια δυτικῶς του τελευταίου κείται η βραχονησίδα Πλατειά¹¹⁴. Τέλος, σε διαφορετική θέση ευρίσκεται η νησίδα Φλέβες (74, 1.348 και 8,055): σε 1,3 μίλι νοτιοδυτικῶς της νοτιοδυτικῆς άκρας της χερσονήσου Λομβάρδας (ανατολικές ακτές Σαρωνικού) και σε 12 μίλια από το στόμιο του λιμένος Πειραιῶς¹¹⁵.

Καθ' οδόν προς το πέρας του κειμένου, στρέφουμε την προσοχή μας στο σημαντικότερο μικρονήσι του Αργοσαρωνικού. Το Αγκίστρι, διότι περὶ αὐτοῦ πρόκειται, ευρίσκεται σε απόσταση 3,5 περίπου μιλίων νοτιοδυτικῶς του λιμανιού της Αίγινας και 2,5 μιλίων δυτικῶς της Μονῆς¹¹⁶. Με βάση τις

107. Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 36· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 361· Γ. Π. Κουλικούρδη, *Αίγινα II. Η Αίγινα στην επανάσταση του 1821. Αιγινητες Αγωνιστές*, Αίγινα 2002, σ. 154.

108. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 206· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 361-363.

109. Ιω. Νουχάκης, *ό.π.*, σ. 81.

110. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 206· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 363.

111. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 206· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 363.

112. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 206· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 362.

113. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 207· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 362.

114. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 207· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 362.

115. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 263· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 363.

116. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 200.

πλέον αξιόπιστες μετρήσεις, το Αγκίστρι εκτείνεται επί 2,9 μίλια, από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, και το μέγιστο πλάτος του, στο βορειότερο τμήμα, ισούται με 1,9 μίλια. Επιπλέον, η έκτασή του ανέρχεται σε 12,50 (στρογγυλοποιημένο σε 13) τετραγωνικά χιλιόμετρα, το μήκος ακτών σε 30,8 (ενίοτε αναφέρονται και 31) χιλιόμετρα και το μέγιστο ύψος του σε 294 μέτρα¹¹⁷. Σε σχέση με το τελευταίο, καθώς αναφέρεται σε πηγή του 1838, η γενική κατάσταση του εδάφους έχει ως ακολούθως: «τὸ περισσότερον μέρος ὄρεινὸν τὸ ἄλλο ἐπίπεδον»¹¹⁸. Επιπλέον, το Αγκίστρι χαρακτηρίζεται γενικώς ως «πιτυοσκεπές»¹¹⁹, στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση περί ταύτισης με την αρχαία *Πιτυόνησο*. Παράλληλως, όμως, προτείνεται η επίσης αρχαία *Κεκουφάλεια*¹²⁰.

Το κύριο προϊόν του Αγκιστρίου είναι το ρετσίνι, απόρροια, βέβαια, του πευκόφυτου χαρακτήρα του¹²¹. Επιπλέον, σε διάφορες πηγές του 19ου και 20ού αιώνα αναφέρονται και άλλα προϊόντα, όπως «ὀλίγη κριθή, ὀλίγος οἶνος, ὀλίγα ἀμύγδαλα καὶ ὀλίγον ἔλαιον»¹²². Ακόμη, προστίθενται τα σύκα και άλλα οπωρικά, ελιές και λίγο βαμβάκι¹²³. Πάντως, οι γεωργοί αποτελούσαν την κύρια επαγγελματική ομάδα του νησιού, με βάση τουλάχιστον μία αναφορά του 1838¹²⁴. Στην απογραφή του 1861 εμπεριέχονται αναλυτικότερα στοιχεία¹²⁵.

117. *Αυτ.*· ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς, ὁ.π.*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντιστοίχως. Πβ. Α. Πελαγινή, *ὁ.π.*, σ. 11· Στυλ. Λυκούδης, «Αγκίστρι», *ΜΕΕ*, έκδ. β', τόμ. 1, σ. 594· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ὁ.π.*, σ. 46, 361.

118. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ἔτος Γ', αριθ. 6, 22 Ιαν./3 Φεβρ. 1839, *Παράρτημα*.

119. *Ιάκ. Ραγκαβής, ὁ.π.*, τόμ. 1, εν Αθήναις 1853, σ. 303· Στυλ. Λυκούδης, *ὁ.π.*

120. *Ιάκ. Ραγκαβής, ὁ.π.*, σ. 303· Στυλ. Λυκούδης, *ὁ.π.*· *Ιω. Νουχάκης, ὁ.π.*, σ. 81· *Μερκούριος Α. Καρύδης, Η ιστορία της Αίγινας*, Αθήνα 1979, σ. 126· Α. Πελαγινή, *ὁ.π.*, σ. 12· *Ιω. Β. Λυκούρης, ὁ.π.*, σ. 8· *Κ. Σταμάτης, ὁ.π.*, σ. 17· *Γ. Γιαγκάκης, ὁ.π.*, σ. 26· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ὁ.π.*, σ. 46.

121. *Ηλ. Οικονομόπουλος, ὁ.π.*, σ. 47· Στυλ. Λυκούδης, *ὁ.π.*, σ. 594· *Αρχεῖον της Κοινότητος Ὑδρας, ὁ.π.*, τόμ. 11, 1825, εν Πειραιεὶ 1929, σ. 522· *Ιάκ. Ραγκαβής, ὁ.π.*, σ. 303· *Ιω. Νουχάκης, ὁ.π.*, σ. 81· *ΥΥΠΝ, ὁ.π.*, σ. 200.

122. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ὁ.π.* και ανωτ. υποσημ. 121.

123. *Ηλ. Οικονομόπουλος, ὁ.π.*, σ. 47· Στυλ. Λυκούδης, *ὁ.π.*, σ. 594· *Ιάκ. Ραγκαβής, ὁ.π.*, σ. 303.

124. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ὁ.π.*

125. *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του ἔτους 1861*, εν Αθήναις 1862, ανατύπ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και ΕΜΝΕ, προλεγόμενα - επιμ. ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Αθήνα 1991, σ. 68.

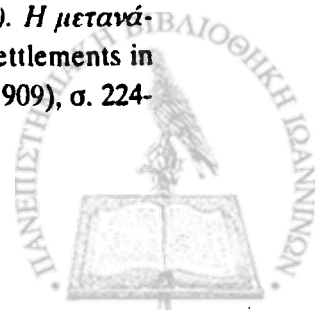
Πίν. 20. Επαγγέλματα Αγκιστρίου (1861)

Επαγγέλματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Κτηματῖαι	3	0,03
Γεωργοί	45	0,43
Έργαται	35	0,33
Κληρικοί	1	0,01
Μικρέμποροι	2	0,02
Ναυτικοί έμπορ. ναυτ.	7	0,06
Δημόσιοι Έπάλληλοι	1	0,01
Δημοτικοί Έπάλληλοι	8	0,08
Διδάσκαλοι	1	0,01
Μαῖαι	2	0,02
Σύνολο	105	1,00

Τα ανωτέρω δεδομένα δεν επιτρέπουν αμφιβολίες ως προς τη δεσπόζουσα θέση των γεωργών (συμπληρωματικώς και των κτηματιών), δηλαδή του πρωτογενούς τομέα, στην οικονομία του Αγκιστρίου. Ως προς τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες (και κυρίως αυτή των εργατών, τη δεύτερη κατά σειρά συχνότητας), κατά πάσα πιθανότητα περιλαμβάνουν και άτομα συνδεδεμένα παραλλήλως με τη γη, κάτι αναμενόμενο για μία αγροτική κοινωνία.

Μεταφερόμαστε σε ένα άλλο ζήτημα, διόλου ανεξάρτητο, πάντως, από τα προηγούμενα: πρόκειται για τον πληθυσμό, αλβανικής καταγωγής, καθώς διαπιστώνεται ακόμη και σήμερα επιτοπίως. Εάν εξαιρέσουμε κάποιες πρώιμες εγκαταστάσεις, χρονολογούμενες τουλάχιστον στα μέσα του 15ου αιώνα, το κύριο ρεύμα της αλβανικής εισροής στον χώρο του Αργοσαρωνικού, με προέλευση την Αττική ή την Πελοπόννησο, αναλόγως της γεωγραφικής θέσης εκάστου νησιού, τοποθετείται στο δεύτερο ήμισυ του επομένου αιώνα. Δηλαδή, συνδέεται με τον εποικισμό (*sürgün*), που διοργάνωσε η Οθωμανική αυτοκρατορία, εν πολλοίς προς θεραπεία των πληγμάτων από τις επιδρομές του Barbarossa (1537-1538)¹²⁶. Περί το τέλος,

126. Κώστας Μπίρης, *Αρβανίτες, Οι Δωριείς του νεωτέρου ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα 1997, σ. 71, 241-243, 246· Ιω. Πούλος, «Η εποίκηση των Αλβανών εις Κορινθίαν», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 3 (1950), σ. 49-51, 71· Alain Ducellier, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*, Αθήνα 1994, σ. 19, 37-38· F.W. Hasluck, «Albanian settlements in the Aegean islands», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 15 (1908-1909), σ. 224-

όμως, του 17ου αιώνα μεσολάβησαν εκτεταμένες πληθυσμιακές μετακινήσεις, εξαιτίας του οθωμανοβενετικού πολέμου¹²⁷. Έτσι, τα μεταγενέστερα δημογραφικά μεγέθη, συμπεριλαμβανομένου, βεβαίως, του αρβανίτικου δυναμικού, αποτελούν παρεπόμενο του συγκεκριμένου παράγοντα· κατά κύριο λόγο, μάλιστα, στην Αίγινα και λιγότερο ίσως στο Αγκίστρι και στα άλλα νησιά¹²⁸. Πάντως, ειδικώς ως προς το τελευταίο, το οποίο αποτελεί και το αντικείμενό μας εδώ, τα πλέον αξιόπιστα και αναλυτικά στοιχεία χρονολογούνται από τον 19ο αιώνα και εξής.

Πίν. 21. Πληθυσμός Αγκιστρίου (1821-1991)

Έτος	Αριθ. Ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1821 ¹²⁹	180	Αριθ. νοικοκυριών: 34. Μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 5,29 μέλη/νοικ.
1828-1830 ¹³⁰	[152]	Αριθ. νοικοκυριών: 38. Κατά την ίδια πηγή, μέσο μέγεθος νοικοκυριών 4 μέλη/νοικ. (κατά προσέγγιση, σύνολο 152 ψυχές).
1832 ¹³¹	235	Αριθ. νοικοκυριών: 50. Μέσο μέγεθος: 4,7 μέλη/νοικ.
1834 ¹³²	248	Αριθ. νοικοκυριών: 58. Μέσο μέγεθος: 4,28 μέλη/νοικ. Τα μεγέθη αντιστοιχούν στο <i>Μεγαλοχώρι</i> , πρωτεύουσα του νησιού.
1838 ¹³³	267	«Αγκίστρι νήσος. Πιτζούνα» [= <i>Παλαιοχώρι</i> (:), βλ. κατωτ. δεδομένα έτους 1851].
1842 ¹³⁴	346	Αριθ. νοικοκυριών: 61. Μέσο μέγεθος: 5,67 μέλη/νοικ.

227· Titos Jochalas, «Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland (Eine zusammenfassende Betrachtung)», *Dissertationes Albanicae. In Honorem Josephi Valentini et Ernesti Koliqi Septuagenariorum*, Μόναχο 1971, σ. 98-104· Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 154, 164-165· Γ.Π. Κουλικούρδη, *Αίγινα I, ό.π.*, σ. 19, 206-207· Ηλ. Σκουλίδας, «Μετοικεσίες αλβανοφώνων στον ελληνικό χώρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 33 (1998-1999), σ. 284-285, 288· Α. Λιγνός, *ό.π.*, σ. 5-13· Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 13-31.

127. Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 243-244· Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 169· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 16-17.

128. Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 169.

129. Renseignements statistiques sur la Grèce, *Le Moniteur grec*, 4 mars 1856 [ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62]· Κώστας Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 88.

130. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, ό.π.*, σ. 305, 307· Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη*, τόμ. 7 (1978-1979), σ. 314-315· Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 404.

131. *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*

132. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 113, *Tableau des Communes des Eparchies de Thèbes, de la Megaride, et de l'Égine*· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Γ. Βογιατζής, *ό.π.*, σ. 114· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

133. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*

134. *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*

1848 ¹³⁵	400	Αναλυτικά στοιχεία, με βάση τον Ραγκαβή: <i>Μεγαλοχώρι</i> , 27 νοικοκυριά και 182 ψυχές (μέσο μέγεθος 6,74 μέλη/νοικ.)· <i>Παλιόχωρι</i> , 14 και 62 (αντί του ορθού 80) αντιστοίχως (μέσο μέγεθος, 5,71 μέλη/νοικ.)· <i>Μετόχι</i> , 11 και 74 (μέσο μέγεθος 6,73 μέλη/νοικ.) και <i>Λιμνάριο</i> (= <i>Λιμενάρια</i>), 12 και 82 (μέσο μέγεθος 6,83 μέλη/νοικ.). σύνολο 64 και 418 (μέσο μέγεθος 6,53 μέλη/νοικ.).
1849 ¹³⁶	402	
1850 ¹³⁷	408	
1851 ¹³⁸	418	
1852 ¹³⁹	427	Με βάση τον πίνακα των ΓΑΚ (Οθ. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φάκ. 266): στη στήλη «στατιστικοί πίνακες» αναφέρεται το μέγεθος 414, ενώ στη στήλη «Πληθυσμός κατά την υπό των επιτροπών γενομένην καταγραφήν» το 412· επιπροσθέτως, υπολογίζεται και η «μείωσις» (διαφορά), ίση με 2.
1853 ¹⁴⁰	413	Αριθ. νοικοκυριών: 99. Μέσο μέγεθος: 4.17 μέλη/νοικ.
1854 ¹⁴¹	420	

135. Μιχ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 1· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 22. 5/8/1850, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους των ετών 1848 και 1849, συνταχθείς διά μέν τό 1848 έτος επί τη βάσει των υποβληθέντων παρά των Νομαρχών απογραφικών πινάκων, διά δέ τό 1849 επί τη βάσει του πληθυσμού του 1848 και τη προσθαφαιρέσει των κατά τό 1849 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

136. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 1· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*· ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62, (έντυπος) Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του έτους 1850, συνταχθείς επί τη βάσει του διά του υπ' αριθ. 22 φύλλου της εφημερίδος της Κυβερνήσεως του έτους 1850 δημοσιευθέντος πληθυσμού του 1849, και τη προσθαφαιρέσει των κατά τό 1850 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

137. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 1· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· ΓΑΚ, *ό.π.*· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

138. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 1· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Στυλ. Λυκούδης, *ό.π.*, σ. 594· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

139. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 10· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 303· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 266. Συγκριτικός πίναξ του πληθυσμού των δήμων κατά την στατιστικήν απογραφήν των κατοίκων και κατά τας συνεπεία της υπ' αριθ. 64 εγκυκλίου του 1851 γενομένης καταγραφάς· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 78.

140. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 10· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33· *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 88.

141. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 10· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

1855 ¹⁴²	422	
1856 ¹⁴³	320	Εκ των οποίων 136 στο Μεγαλοχώρι.
1861 ¹⁴⁴	341	Αναλυτικά στοιχεία: Μεγαλοχώρι 156, Παλαιοχώρι 23, Μετόχι 69 και Λιμενάρι 93. Ετεροδημίτες: μόλις 14. Σύνθεση κατά φύλο: 187 άρρενες και 154 θήλεις.
1870 ¹⁴⁵	420	Εκ των οποίων 183 στο Μεγαλοχώρι. Κατά τον Θεμ. Ιωαννίδη οι δημότες ανέρχονται σε 447 άτομα. Ο ίδιος παραθέτει και τα ονόματα των οικισμών (συμπεριλαμβανομένου του Παλαιοχωρίου), χωρίς, ωστόσο, πληθυσμιακή ένδειξη.
1879 ¹⁴⁶	519	Αναλυτικά στοιχεία: Μεγαλοχώρι 259, Μετόχι 96 και Λιμενάρι 164. Σύνθεση κατά φύλο: 275 άρρενες και 244 θήλεις.
1889 ¹⁴⁷	511	Αναλυτικά στοιχεία: Μεγαλοχώρι 251, Μετόχι 58 και Λιμενάρι 202. Σύνθεση κατά φύλο: 251 άρρενες και 260 θήλεις.
1896 ¹⁴⁸	713	Αναλυτικά στοιχεία: Μεγαλοχώρι 364, Μετόχι 121 και Λιμενάρι 228. Ο Νουχάκης προσθέτει και μία ενδιαφέρουσα πληροφορία για το Παλαιοχώρι: «Ἦδη ἀκατοίκητον». Ανάλογη μνεία ανιχνεύεται επίσης στη Γεωγραφία του Οικονομόπουλου, για τον ίδιο οικισμό: «ἐγκατελείφθη πρὸ χρόνων». Σε τοπικό επίπεδο, το Παλαιοχώρι, απολύτως ερημωμένο πλέον, ονομάζεται Κατούντι,

142. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 10· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 53, 22/11/1858, Πίναξ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Κράτους τὸ ἔτος 1856· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

143. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 19· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

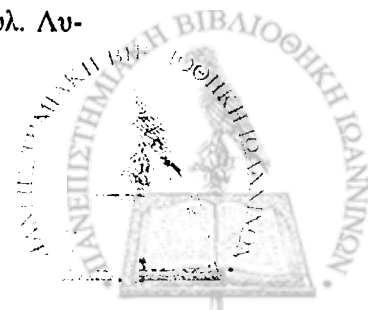
144. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 28· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Στατιστική της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 8, 24· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωριών, υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1863, σ. 4· Α. Μανσόλας, Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος, εν Αθήναις 1867, ανατύπ. Καραβίας 1980, σ. 21· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

145. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 38· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Θεμ. Ιωαννίδη, Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος, εν Πάτραις 1871, σ. 4· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

146. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 51· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· M.B. Girard, *La Grèce en 1883*, Παρίσι 1884, σ. 32· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

147. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 109· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Ιω. Νουχάκης, Νέος Χωρογραφικός Πίναξ, σ. 59· Υπουργείον Εσωτερικών - Διεύθυνσις Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Α', εν Αθήναις 1890, σ. 4· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

148. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 176· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Ιω. Νουχάκης, Ελληνική Χωρογραφία, σ. 81· Ηλ. Οικονομόπουλος, *ό.π.*, σ. 48· Στυλ. Λυκούδης, *ό.π.*, σ. 594· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

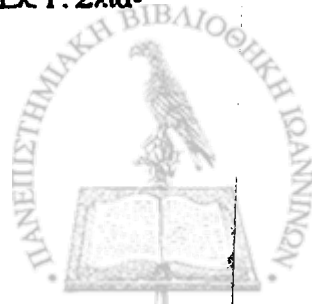

		λέξη αλβανικής καταγωγής (< katund, -i, χωριό· βλ. και <i>Παλιοκατούντι</i> στην Αττική) [Α. Πελαγινή, <i>ό.π.</i>, σ. 16· Νίκος Γκίνης, <i>Αλβανο-Ελληνικό Λεξικό, Fjalor Shqip-Greqisht</i>, επιμ. Γ.Δ. Καψάλης, Ιωάννινα 1998, σ. 373· Τίτος Γιοχάλας, <i>Άνδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα</i>, Αθήνα 2000, σ. 304· Π.Α. Φουρικής, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής», <i>Αθηνά</i>, τόμ. 41 (1929), σ. 148-149]. Κατά τα άλλα, το τοπωνύμιο παραπέμπει στη μεσαιωνική ελλην. λέξη <i>κατούνα</i>, λατινικής προέλευσης και διαδεδομένη σε άλλες επίσης βαλκανικές γλώσσες [= γωνιώδης περιοχή κατάλληλη για διαμονή, γενικώς κατοικία στρατόπεδο (βλ. βεν. <i>capiton</i> - ιταλ. <i>cantone</i>): η ίδια ετυμολογία αποδίδεται και στη λέξη <i>καντούνι</i>, γωνία δρόμου, στενός πλακόστρωτος δρόμος]. Σχετικώς: Δικ. Β. Βαγιακάκος, «Γλωσσικά στοιχεία του Χρονικού του Μορέως και απήχησις θεσμών της Φραγκοκρατίας εις την διάλεκτον και τα έθιμα της Μάνης», <i>Πελοποννησιακά</i>, τόμ. 16 (1985-1986), σ. 488· Giuseppe Boerio, <i>Dizionario del Dialetto Veneziano</i>, Seconda Edizione Aumentata e Corretta, Βενετία 1856, σ. 130· Ευαγγελία Παπακυριακού-Απέργη - Χάρης Παπακυριακού, <i>Βασικό Λεξικό ξένων λέξεων της νέας Ελληνικής</i>, Αθήνα 1997, σ. 146, 163· Δ. Δημητράκος, <i>Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής γλώσσης</i>, τόμ. Η', Αθήναι 1964, σ. 3.817· Π.Α. Φουρικής, <i>Συμβολή</i>, σ. 109· Κ. Οικονόμου, <i>Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου</i>, Ιωάννινα 1991, σ. 306-307· ο ίδιος, <i>Τα οικωνύμια του νομού Ιωαννίνων. Γλωσσολογική εξέταση</i>, Ιωάννινα 2002, σ. 134· Γεώργιος Σαρηγιάννης, «Αρβανίτικα τοπωνύμια στην Ήπειρο και στην Αττική - Μερικά μυθολογικά προβλήματα», <i>Ηπειρωτικό Ημερολόγιο</i>, 1989, σ. 69· Νίκος Μαλαβάκης, «Ετυμολογημένα τοπωνύμια νομού Τρικάλων», <i>Τρικαλινά</i>, τόμ. 21 (2001), σ. 118. Στον ελληνικό χώρο, ο όρος <i>κατούνα</i>, όπως αναφέρεται σε διάφορες πηγές του παρελθόντος, περιγράφει πρόσκαιρες κυρίως εγκαταστάσεις των αλβανών <i>stradiotti</i>. Σχετικώς: Κ. Μπίρης, <i>ό.π.</i>, σ. 49, 117· Era L. Vranoussi, «Deux documents byzantins inédits sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siècle», <i>Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα</i>, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 299-301.
1907 ¹⁴⁹	779	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Μεγαλοχώρι</i> 473, <i>Μετόχι</i> 120 και <i>Λιμενάρι</i> 186. Σύνθεση κατά φύλο: 374 άρρενες και 405 θήλειες.
1920 ¹⁵⁰	696	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Μεγαλοχώρι</i> 387, <i>Μετόχι</i> 118 και <i>Λιμενάρι</i> 191. Το 1926 το Μεγαλοχώρι, πρωτεύουσα της μικρονήσου, μετονομάσθηκε σε <i>Αγκίστρι</i> [Α.Υ. Εσωτ. 31.440/1926, ΦΕΚ Β 74/1926].

149. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 265· Υπουργείον των Εσωτερικών, *ό.π.*, σ. 41· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 111· Α. Πελαγινή, *ό.π.*, σ. 8· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

150. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 13· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

1928 ¹⁵¹	664	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 382, <i>Μετόχι</i> 110 και <i>Λιμενάρια</i> 172.
1940 ¹⁵²	764	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 466, <i>Μετόχι</i> 134 και <i>Λιμενάρια</i> 164.
1951 ¹⁵³	654	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 355, <i>Μετόχι</i> 138 και <i>Λιμενάρια</i> 161.
1961 ¹⁵⁴	618	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 361, <i>Μετόχι</i> 127 και <i>Λιμενάρια</i> 130.
1971 ¹⁵⁵	635	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 365, <i>Μετόχι</i> 33, <i>Λιμενάρια</i> 122 και <i>Σκάλα</i> 115. Η <i>Σκάλα</i> αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, το επίνειο του διαρκώς συρρικνουμένου <i>Μετοχίου</i> , στα ανατολικά του <i>Αγκιστρίου</i> (πρώην <i>Μεγαλοχώρι</i>) [Α. Πελαγινή, <i>ό.π.</i> , σ. 22· Γ. Βογιατζής, <i>ό.π.</i> , σ. 114].
1981 ¹⁵⁶	766	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 405, <i>Μετόχι</i> 17, <i>Λιμενάρια</i> 123 και <i>Σκάλα</i> 221.
1991 ¹⁵⁷	791	Αναλυτικά στοιχεία: <i>Αγκίστρι</i> 396, <i>Λιμενάρια</i> 118 και <i>Σκάλα</i> 277. Το <i>Μετόχι</i> , ακατοίκητο πλέον, δεν περιλαμβάνεται στην τελευταία απογραφή.

Εν πρώτοις, διαπιστώνεται πως άπαντα τα μεγέθη που προέρχονται από τεκμήρια σύγχρονα (ή περίπου σύγχρονα) της καταγραφής είναι σαφώς μικρότερα των 50 περίπου νοικοκυριών (εκτός των παροίκων), για τα οποία κάνει λόγο η τελευταία¹⁵⁸. Δεν υπάρχει, ωστόσο, αμφιβολία ότι η διαφορά αυτή οφείλεται κατά πολύ στον χαμηλό βαθμό αξιοπιστίας των δεδομένων, στο σύνολό τους, παρά σε άλλο παράγοντα. Αξίζει, πάντως, ιδιαίτερης επισήμανσης η έλλειψη στοιχείων, από το περιεχόμενο του πίνακα, αναφορικός με το θέμα των παροίκων, μολονότι υπάρχει (επίσης) άλλη πληροφορία περί εγκατάστασης ρουμελιωτών προσφύγων, στο *Αγκίστρι*, κατά την εποχή αυτή¹⁵⁹.

151. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 13· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

152. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 13· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

153. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 13· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

154. ΚΕΔΚΕ, *ό.π.*, σ. 13· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

155. ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός ... κατά την απογραφή της 14ης Μαρτίου 1971*, *ό.π.*, σ. 143· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

156. ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός ... κατά την απογραφή της 5 Απριλίου 1981*, *ό.π.*, σ. 49· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

157. ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991*, *ό.π.*, σ. 51. Πβ. Κ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 106· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 33.

158. Βλ. εδώ στο Παράρτημα.

159. Γ.Π. Κουλικούρδη, *ό.π.*, σ. 131 και *Αίγινα II*, *ό.π.*, σ. 83· Γ. Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 30-31. Γενικός περί των προβλημάτων αξιοπιστίας, στα απογραφικά δεδομένα του 19ου αιώνα: Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 28 κ.ε.

Από το υλικό στο σύνολό του, συνάγεται ότι τα στοιχεία που καλύπτουν το διάστημα 1821-1842 αφορούν, κατά πάσα πιθανότητα, σε τμήμα μόνο του συνολικού πληθυσμού (ενδεχομένως του Μεγαλοχωρίου)· εκτός εάν πρόκειται, βέβαια, για γενική υποεκτίμηση. Από το υπόλοιπο, προκύπτει μία αύξηση κατά 97,75% (και ετησίως κατά 4,78%) για το διάστημα 1848-1991¹⁶⁰. Ας σημειώσουμε εδώ, ότι η εκροή η οποία σημειώθηκε, κατ' αρχάς προς την Αίγινα¹⁶¹ και αργότερα προς την Αμερική¹⁶², συνέβαλε στη συγκράτηση της πληθυσμιακής αύξησης σε χαμηλά επίπεδα. Εν τούτοις, σε εσωτερικό επίπεδο σημειώθηκαν θεαματικές διαφοροποιήσεις. Οι σημαντικότερες εξ αυτών αφορούν στην ερήμωση δύο οικισμών (*Παλαιοχώρι-Μετόχι*) και στη δημιουργία ενός νέου (*Σκάλα*). Επιπλέον, το στοιχείο ότι οι δύο πρώτοι ανήκαν στην ενδοχώρα του Αγκιστρίου ενώ ο τρίτος είναι παραθαλάσσιος καθιστά τις εν λόγω μεταβολές ιδιαίτερες ενδιαφέρουσες. Ας προσθέσουμε μάλιστα και ένα άλλο δεδομένο, το οποίο συμπληρώνει την εικόνα: ο πληθυσμός του Μεγαλοχωρίου σημείωσε αύξηση κατά 117,58%, ποσοστό σαφώς υψηλότερο του συνολικού. Παραλλήλως, ωστόσο, σε έναν άλλο οικισμό της ενδοχώρας σημειώθηκε εντυπωσιακή στασιμότητα: στα Λιμενάρια η αύξηση έφθασε μόλις στο 43,90%, το οποίο για τη μακρά περίοδο που διερευνούμε περιγράφει σαφώς την προσκόλληση του πληθυσμού στον οικισμό αλλά και την ανυπαρξία (στην ουσία) ξένης εισροής. Προφανώς, η πραγματικότητα αυτή συνδέεται με τις παραδοσιακές δομές της εσωστρεφούς αρβανίτικης κοινωνίας, εντοπίσιμες ακόμη και σήμερα στα Λιμενάρια¹⁶³.

Όσον αφορά στις ειδικές δημογραφικές παραμέτρους, ας επισημανθεί κατ' αρχήν ο ασήμαντος αριθμός ετεροδημοτών: μόλις 14 άτομα το 1861. Αυτό ενισχύει, βέβαια, τα όσα προαναφέρθηκαν, περί αμελητέας εισροής επήλυδων. Εκτός αυτού, στον πίνακα παρέχεται, σε πλείστες περιπτώσεις, το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών. Από τη συγκεκριμένη κατηγορία δεδομένων, προκύπτει πως στο Αγκίστρι το εύρος των οικιακών ομάδων υπερέβαινε γενικώς τον αριθμό 4, ισχύοντα κατά κανόνα στον ελληνικό χώρο¹⁶⁴. Προφανώς, πρόκειται για παρελόμενο των κοινωνικών δομών της συ-

160. Εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 48.

161. Γ.Π. Κουλικούρδη, *Αίγινα I*, ό.π., σ. 198.

162. Στυλ. Λυκούδης, ό.π., σ. 594.

163. Α. Πελαγινή, ό.π., σ. 32.

164. Εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 49.

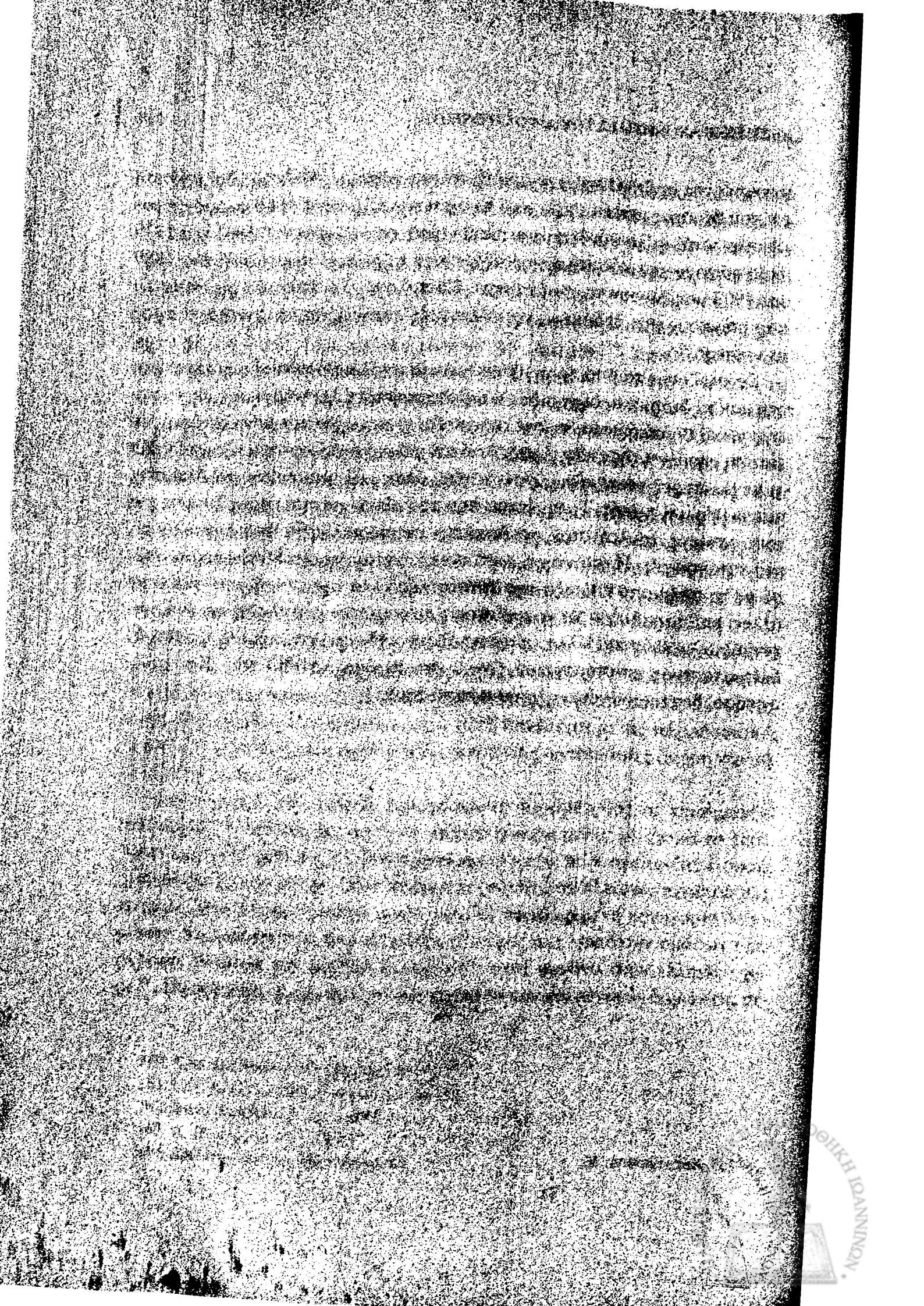

γκεκριμένης αρβανίτικης κοινωνίας, αν και κάποια ενδελεχής διερεύνηση επί του θέματος κινείται έξω από τα όρια του παρόντος. Τέλος, όσον αφορά στην κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού, τα στοιχεία του 1861 και 1879 περιγράφουν την ποσοτική κυριαρχία των αρρένων· αλλά αυτά του 1889 και 1907 μας δίνουν το αντίστροφο. Κοντολογίς, τα παλαιότερα στοιχεία παραπέμπουν στα δεδομένα της ελληνικής ενδοχώρας, εν αντιθέσει προς τα νεότερα¹⁶⁵.

Συνοψίζουμε τα όσα προηγήθηκαν με το ακόλουθο γενικό συμπέρασμα: στη μακρά διάρκεια, οι νησίδες και βραχονησίδες λειτούργησαν ως το γεωγραφικό συμπλήρωμα, ενίοτε αναγκαίο, γειτονικών και μεγαλύτερων σε έκταση νησιών ή της ενδοχώρας. Από τον γενικό αυτό κανόνα εξαιρέθηκαν οι μεγαλύτερες γεωγραφικές οντότητες, όπως, εξυπακούεται, το Αγκίστρι και εν μέρει η Δοκός. Το ερώτημα που προκύπτει αφορά στους λόγους για τους οποίους, τουλάχιστον, το Αγκίστρι συμπεριελήφθη στις συγκεκριμένες καταγραφές. Η απάντηση, ωστόσο, φαίνεται ότι συνδέεται περισσότερο με το άσημαντο επίπεδο της στατιστικής κατά την εποχή αυτή παρά με άλλες, επί παραδείγματι, γεωγραφικές παραμέτρους. Δηλαδή, τα εν λόγω τεκμήρια, καθώς και άλλα, παρουσιάζουν ενδιαφέρον, κυρίως ως παραδείγματα ενός επιστημονικού έργου στο πρώιμο στάδιό του. Και πάλι, ωστόσο, δεν ακυρώνεται η χρησιμότητά τους.

165. *Αυτ.*, υποσημ. 50.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

1

ΓΑΚ, Έκτακτοι Επίτροποι, φάκ. 37

Άρ. 1343 Έλληνική Πολιτεία
Πρὸς τὸν κατὰ τὰς Δυτικὰς Σποράδας Έκτακτον Έπίτροπον

Έλήφθη ἡ ὑπ' ἀριθ. 462 διαταγή σας περὶ τῆς καταγραφῆς τῶν Νήσων, ἀκατοικητῶν. ἢ μὴ, ἀναγομένων εἰς ταύτην τὴν Νῆσον.

Κατὰ συνέπειαν αὐτῆς, ἡ Προσ. αὕτη Διοίκησις, συνενοηθεῖσα καὶ ὠμιλήσασα μετὰ τῶν Δημογερόντων τῆς Νήσου ταύτης, σὰς διευθύνει τὴν Έσώκλειστον Καταγραφὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔκρινε χρέος τῆς νὰ κάμη τὴν παρατήρησιν, ὅτι ὄσαι ἐκ τῶν ἀκατοικητῶν Νήσων φαίνονται εἰς τὴν ἀνωτέρω καταγραφὴν, ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὴν Νῆσον ταύτην τῆς Αἰγίνης, κατεγράφησαν ὡς τοιαῦται, ἐκ μόνης διαδοχικῆς παραδόσεως, χωρὶς ἐτέρας ἀποδείξεως. Οἱ δημογέροντες λέγουν, ὅτι καὶ αἱ λοιπαὶ ὄλαι ἀνήκουσιν εἰς τὴν Νῆσον των.

Τὴν ἀκριβῆ ἐξέτασιν καὶ ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας ταύτης δὲν ἐπεχειρίσθη ἡ Προσ. αὕτη Διοίκησις, ὡς μὴ ἀνήκουσα εἰς τὰ χρέη τῆς, εἰδοποιεῖ δὲ περὶ τούτου μόνον τὴν εὐγενεῖαν σας, ὅστις καθὼ Έκτακτος Έπίτροπος, ἐὰν ἐγκρίνετε δύνασθε καὶ μόνος νὰ τὴν ἐνεργήσητε. Τοῦτο δὲ μόνον προσθέττει, ὅτι αὐτὰ κατ' ἔτος ἐνοικιαζόμενα, θέλουν δώσει κάποιαν αὔξησιν εἰς πόρους τοῦ Τμήματος.

Τῆ 17 Αὐγούστου 1828
Έν Αἰγίνῃ

Ό Προσ. Διοικητῆς Αἰγίνης
Άνδρέας Γιαννίτζης
Ό Γραμματεὺς
Κ. Ράμφος

* Τα τεκμήρια δημοσιεύονται ὡς ἔχουν στο πρωτότυπο· χωρὶς καμία παρέμβαση στη ὀρθογραφία, τὴ σύνταξιν ἢ τὴν στίξιν.

2

Καταγραφή τῶν ἀκατοικήτων νήσων τῆς Σαλαμίνας.

Δύω ἐρημόνησοι εἰς τὸ Δυτικὸν μέρος τῆς νήσου κείμεναι, κατέμπροσθεν τοῦ σκαλώματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Μεγάρων, ὀνομαζόμεναι «Τὰ ἐρημονήσια τῶν Μεγάρων».

Μία ἄλλη, Ῥεβεθοῦσα, ὀνομαζομένη.

Ἐτέρα κειμένη εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς νήσου μας, καὶ κατὰ μεσημβρίαν τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ τείχους, ὀνομαζομένη «Τροῦπα» εἰς τὴν ὁποίαν μετακομίζουν τὰ ζῶά των.

Ἐτέρα κειμένη εἰς τὸ δυτικὸν ἀκρωτήριο, ὀνομαζομένη «Κανάκιανη». Εἰς αὐτὴν ὁμοίως μετακομίζουν τὰ ζῶά των.

Δύω μικραὶ νῆσοι κείμεναι κατὰ μεσημβρίαν τῆς νήσου μας, «Περιστέρια» ὀνομαζόμεναι.

Ἐτέρα κειμένη κατὰ σιρόκον, ὀνόματι «Πέρανη».

Δύω κείμεναι εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀκρωτήριο τῆς νήσου μας, ὀνομαζόμεναι, ἡ μὲν μεγάλη «λιποκουτάλα» ἡ δὲ μικρὰ «Τάλαν».

Ἐτέρα εἰς τὸ ἀρκτικὸν ἀκρωτήριο, ὀνομαζομένη «Τὸ Νησι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου» ἐπειδὴ ἐπ' αὐτῆς εἶναι οἰκοδομημένη ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Δύω, κατ' ἄρκτον τῆς νήσου μας, ὀνομαζόμεναι ἡ μὲν μεγάλη «Κυρᾶ» ἡ δὲ μικρὰ «Ἀρπεδόνη» εἰς τὰς ὁποίας μετακομίζουν τὰ ζῶά των.

Ἐτέρα κειμένη κατ' ἄρκτον, πλησίον τῆς Ἐλευσίνας, ὀνομαζομένη «Νέρα» ὁμοίως μετακομίζουν ζῶά των εἰς αὐτήν.

Τῇ 25 Αὐγούστου 1828

Ἐν Σαλαμίनि

Ὁ προσωρινὸς Διοικητὴς Σαλαμίνας

Μάνθος Χ(ατζ)η Ἀνδρέου

3

Καταγραφή τῶν Νήσων κατοικημένων καὶ ἀκατοικήτων ἀνηκόντων εἰς τὴν Νῆσον ταύτην (Ἵδραν)

Ἡ Νῆσος Δοκὸς μὲ δύο μικρὰ νησίδια, εἰς τὴν ὁποίαν κατοικοῦν ὀλίγοι βοσκοί.

Τρίκερη, Νῆσος ἔρημος καὶ ἀκατοίκτης.

Καρτέρ ἀκατοίκτης.

Δισακάκια ἀκατοίκτης.

Κέδρος ἀκατοίκτης.

- Ἡ τοῦ Ἀλεξανδρῆ ἀκατοίκητος.
- Ἡ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἀκατοίκητος.
- Ἡ Πλακίτζα ἀκατοίκητος.
- Ἡ τοῦ Λιμενιδία ἀκατοίκητος.
- Ἡ Σχινέζα ὁμοίως.
- Ἡ τοῦ Σταυρονησίου ὁμοίως.
- Ἡ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου - ὀλίγοι βοσκοὶ κατοικοῦν.
- Ἡ τοῦ Καμινίου ὁμοίως ἀκατοίκητος.
- Ἡ τοῦ Βλυχοῦ ἀκατοίκητος.
- Ἡ τοῦ Παλαμηδίου ὁμοίως ἀκατοίκητος.
- Αἱ τοῦ μόλου δύο ἀκατοίητοι. Ἡ μία μὲ ἐν ἀμπελάκι.
- Ἡ τοῦ Πέτασι - ὁμοίως ἀκατοίκητος.
- Ἡ Ποντικόννησος ἀκατοίκητος.

4

Κάταγραφὴ τῶν Κατοικημένων καὶ ἀκατοικήτων Νησίων,
ἐντὸς τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου πέραν τοῦ Πόρου

Ἄγκιστριον.	Κατοικημένον ἀπὸ οἰκογενείας αὐτοχθόνων πενήκοντα περίπου, ἐκτὸς τῶν παροίκων.	
Μετόπη.	ἀκατοίκητος, Γεωργουμένη μὲ σπόρον κοιλῶν 40 περίπου, πρὸς τὸ Βόρειον μέρος τοῦ ἀγκιστριοῦ, ἀνήκουσα εἰς τὴν Αἴγινα.	
δωροῦσα.	ἀκατοίκητος, ἀγεώργητος πρὸς τὸ δυτικὸν Μέρος τοῦ ἀγκιστριοῦ.	
Κυρά.	Ὅμοίως Γεωργουμένη μὲ σπόρον κοιλῶν 12 περίπου, μεταξὺ ἐπιδαύρου, καὶ ἀγκιστριοῦ. ἀνήκουσα εἰς τὴν Αἴγινα.	
ἀσπάλαθος.	ἀκατοίκητος, ἀνεπίδεκτος γεωργίας, μικροτάτη πλησίον τῆς Ν. Κυρᾶς.	
Πέτρος.	Ὅμοίως. Ὅμοίως » » τοῦ Σοφικοῦ.	
Ἅγιος Ἰωάννης.	ἀκατοίκητος.	
Ἅγιος Θωμᾶς.	Γεωργούμενος μὲ σπόρον Κοιλῶν 12 περίπου	} ὀνομαζόμενα διαπόρεια
Τρυγωνήσιον.	ὁμοίως » » 10 »	
κλειδοῦ.	ὁμοίως > ἀνεπίδεκτα γεωργίας	

- έβριός. άκατοίκητος άνεπίδεκτος γεωργίας με έρείπια ενός Παλαιού φρουρίου. Μεταξύ του Ίσμου και της Πελοποννήσου.
- Πλαταιά. άκατοίκητος, άνεπίδεκτος γεωργίας, προς τον Ίσθμόν.
 ύψηλή. όμοίως   όμοίως
 Στακτορίνη. όμοίως   όμοίως > προς τό δυτικόν
 Πλαταΐς. όμοίως   όμοίως > βόρειον της Αίγινης.
 λεούσες. Νησίδια δύο, άκατοίκητα, και άνεπίδεκτα Γεωργίας, προς τό δυτικοβόρειον της Αίγινης.
- Νησίδα. άκατοίκητος, και άνεπίδεκτος γεωργίας, έχει επάνω μία εκκλησία, και έν σπητόπουλον. όπου κατοικεί ένας καλόγηρος, προς τό Βορειοανατολικόν της Αίγινης, μισόν Μήλιον πλησίον της.
- φλέβα. άκατοίκητος, Γεωργουμένη με σπόρον κοιλά 20 περίπου. προς τό ανατολικοβόρειον, Μεταξύ Άττικής και Αίγινης.
- Μουνή. όμοίως και άνεπίδεκτος Γεωργίας, ανήκει εις τό μοναστήριον της Αίγινης, όπου βόσκονται Αιγίδια τον χειμώνα.

Σημείωσις. Τά μη έπίδεκτικά Γεωργίας, τον χειμώνα χρησιμεύουν εις κτηνοτροφίαν Μικρών Ζώων.

VIII

Σέριφος: οικονομία και πληθυσμός (19ος αιώνας)

Τα βορειοδυτικά παράλια της Σερίφου ευρίσκονται περί τα 7,5 μίλια νοτιοανατολικώς του Αγίου Δημητρίου (νότια άκρα της Κύθνου). Στην ίδια περίπου απόσταση, νοτιοανατολικώς της Σερίφου, κείται η Σίφνος¹. Το σχήμα της Σερίφου είναι περίπου κυκλικό, με διάμετρο 6 μίλια και συνολική έκταση 73,23 τετραγωνικά χιλιόμετρα· το μήκος των ακτών της υπολογίζεται σε 81,5 χιλιόμετρα και το μέγιστο υψόμετρο, κατά την Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού, σε 483 μέτρα, στο κέντρο του νησιού (θέση *Τρούλος*)². Εν τούτοις, ως προς το τελευταίο ζήτημα διατίθενται και κάποιες άλλες μετρήσεις: *Τρούλος* 587 μέτρα, *Πετριάς* (βορειοδυτικώς της Χώρας) 570 μ. και *Όρος* (νοτίως του Πετριά) 509 μέτρα³.

Σε ό,τι αφορά στην κατάσταση του εδάφους, πολυάριθμες γραπτές πηγές του παρελθόντος αλλά και του παρόντος επαναλαμβάνουν, σε γενικές γραμμές, τη γνωστή φράση του Στράβωνα: «Ούτω δ' ἔστι πετρώδης ἡ νῆσος»⁴. Παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα: «Bu ada taşlık

1. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', *Νοτιοανατολικαί ακταί*, Αθήνα 1976, σ. 293· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μεγάλος του Αιγαϊακού Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 204.

2. ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντιστοίχως· Τρούφων Ευαγγελίδης, «Σέριφος», *ΜΕΕ*, έκδ. β', τόμ. 21, σ. 698· ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 293.

3. Μάρκος Β. Πελοποννήσιος, *Σερφιώτες караβοκύρηδες. Ο ταρσανάς της Σύρας*, Αθήνα 1996, σ. 76.

4. Στράβων, *Γεωγραφικά*, Χ, 5, 9 (Strabon, *Géographie*, Les Belles Lettres, τόμ. 7, Παρίσι 1971, σ. 112). Πβ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987, σ. 30· *L'isole più famosa del Mondo descritte da Tomaso Porcacchi da Castiglione aretino, et intagliate da Girolamo Pompo Padovano*, Βενετία 1686, σ. 77· Μάρκος Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ιησουίτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 83· ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., Καποδιστριακό Αρχείο, Μέρος Β', φάκ. 457, *Tableau des îles de la mer blanche qui dépendent de l'empire ottoman. Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος-Νερβάλ-Γκωτιέ, πρόλογος Π. Μουλλάς*, Αθήνα 1990, σ. 124· *Iles de la Grèce par M.*

bir adadır (Είναι ένα πετρώδες νησί)» σημειώνει ο Piri Reis⁵: «...είναι ένας μικρός τόπος του οποίου τὰ βουνὰ είναι πολλά τραχέα και απότομα...» επισημαίνουν οι Δημητρείς⁶: «...Τὰ ὄρη αὐτῆς εἰσὶ τραχέα και απότομα...» αντιγράφει, προφανώς, ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ο Ἰάκωβος Ραγκαβῆς⁷: τέλος, «...Εἶναι ὄρεινή, ἀποτελουμένη κυρίως ἐκ μαρμαρυγιῶν και ἐν τῷ Ν. μέρει ἐκ γρανίτου...» τονίζει ο Ἰωάννης Νουχάκης⁸. Ἐν τούτοις, οἱ ἀνωτέρω πανομοιότυπες περιγραφές ἐπιτρέπουν τὴν ἐγερση κάποιου σκεπτικισμοῦ, ἐνισχυμένου, βέβαια, ἀπὸ ἄλλες, περισσότερο σύνθετες, προσλήψεις: χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελοῦν τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Jacques Lacarrière, τὸ 1963: «...Ἀν και εἶναι ἀκόμα ξερή, ἡ Σέριφος δὲν ἔχει πια σήμερα τὴν αὐστηρή, τὴν ἐρημη ὄψη που τῆς ἐβρίσκαν οἱ παλιοὶ ταξιδιώτες. Για αἰῶνες ολόκληρους αὐτὸ τὸ νησί περνούσε για ἕνας ὑπόπτος, ἀφιλόξενος τόπος, χωρὶς νερό, χωρὶς πόρους. Οἱ ταξιδιώτες που τὴν πλησίασαν δὲν εἶδαν σ' αὐτὴν παρά ἐρήμωση και φρίκη...»⁹. Ὡς προέκταση τῶν τελευταίων, ἀς σημειώσουμε πως ἡ καλλιεργητικὴ κατάσταση τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸ παρελθόν δὲν υπῆρξε μονομερῶς ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς τοῦ κατάστασης, ἐφόσον συνέβαλε και ἡ ἐργασία τῶν κατοίκων. Ἐδῶ, ἀναφερόμαστε κυρίως στὴν ἀξιοποίηση «χειμαρροκοιλιάδων» για τὴν ἀνάπτυξη καλλιεργειῶν¹⁰ ἀλλὰ και στο διαδεδομένο, στὶς Κυκλάδες, σύστημα τῶν τεχνητῶν ἀναβαθμίδων¹¹. Ἡ ὑπαρξη τῶν τελευταίων περιγράφεται ἐπίσης

Louis Lacroix, Παρίσι 1880, σ. 472· Ἠλίας Οικονομόπουλος, *Μεγάλη-Γενικὴ Γεωγραφία. Ἐμπορικὴ, Βιομηχανικὴ, Οικονομικὴ, Στρατιωτικὴ κλπ. γραφεῖσα ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἀρίστων και νεωτάτων ξένων συγγραφέων*, ἐν Αθήναις 1901, σ. 343· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *Οἱ Κυκλάδες*, Σύρα 1979, σ. 52· ΥΥΠΝ, *ὁ.π.*, σ. 293.

5. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, ἐκδ. Υπουργείου Πολιτισμοῦ Τουρκίας, τόμ. 1, İstanbul 1988, σ. 1.739· Δημήτρης Λούπης, *Ὁ Πιρί Ρεῖς (1465-1553) χαρτογραφεῖ τὸ Αἰγαίον. Ἡ ὀθωμανικὴ χαρτογραφία και ἡ λίμνη τοῦ Αἰγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 366.

6. Δανιὴλ Φιλιππίδης – Γρηγ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Αθήνα 1988, σ. 236.

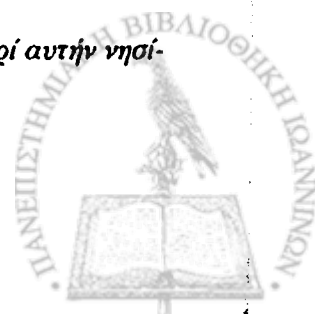
7. Ἰάκ. Ραγκαβῆς, *Τὰ Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφὴ γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ, και στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας και νέας Ἑλλάδος*, τόμ. 3, ἐν Αθήναις 1854, σ. 149 και σε ἀνατύπωση *Τὰ Ἑλληνικά. Κυκλάδες νῆσοι*, ἐπιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 1997, σ. 49.

8. Ἰω. Νουχάκης, *Ἑλληνικὴ Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ἱστορία, Στατιστικὴ πληθυσμοῦ και ἀποστάσεων*, ἐν Αθήναις 31901, σ. 814.

9. Jacques Lacarrière, *Τὸ Ἑλληνικὸ Καλοκαίρι*, Αθήνα 51997, σ. 227.

10. Π. Γρίσπος, «Ἡ δασικὴ φυσιογνωμία τῶν Κυκλάδων νήσων», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. 7 (1968), σ. 505.

11. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Σέριφος*, σ. 699· ὁ ἴδιος, *Ἡ νῆσος Σέριφος και αἱ περὶ αὐτὴν νησίδες*, ἐν Ἐρμουπόλει 1909, σ. 8-9.

από τον Lacarriègre¹², μολονότι, καθώς τονίζουν και οι σημερινοί κάτοικοι του νησιού, από τη δεκαετία ήδη του 1860 σημειώθηκε στροφή στην τοπική οικονομία, με τη συστηματική εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου¹³. Ως είναι δε ευνόητο, η εξέλιξη αυτή επέτεινε την αποσάρθρωση των ορεινών όγκων, οδηγώντας στην εκτεταμένη απουσία βλάστησης που παρατηρείται σήμερα¹⁴.

Στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, οι σημαντικότερες καλλιέργειες του νησιού αφορούσαν κυρίως στους αμπελώνες, στο κριθάρι και στα κρεμμύδια. Σαφώς μικρότερη υπήρξε η παραγωγή βαμβακιού (για τις ανάγκες της τοπικής βιοτεχνίας), σίτου, ελαιολάδου, οσπρίων, σύκων, σταφυλιών και άλλων οπωρικών ή λαχανικών¹⁵. Παραλλήλως, εκτρέφονταν ζώα, κυρίως κατσίκια, ενώ η μελισσοκομία αποτελούσε μία ακόμη δραστηριότητα των κατοίκων¹⁶. Το κύριο εξαγωγίμο προϊόν υπήρξε το κρασί, το οποίο αγοραζόταν επιτόπου σε μορφή μούστου από Υδραίους· κατά την

12. J. Lacarriègre, *ό.π.*, σ. 229.

13. Νίκος Μπελαβίλας, «Τα μεταλλεία στους νεότερους χρόνους», *Επτά Ημέρες, Σέριφος*, εφημ. *Η Καθημερινή*, 27/8/2000, σ. 9.

14. Μ.Β. Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ. 76· Γιάννης Βαρλάς, *Σέριφος, το άγνωστο νησί ενός μεγάλου ποντοπόρου*, Αθήνα 1998, σ. 22-23. Ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και σε άλλες περιοχές: Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 21-22.

15. Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 83· B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 38· Ludwig Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, τόμ. 1, Stuttgart-Tübingen 1840, σ. 116· Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel, Rédigée d'après de nouvelles observations et particulièrement utile aux Négocians et aux Navigateurs*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 114· Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τόμ. Β', Αθήνα 1981, σ. 339· Ι. Δε-Κιγάλλας, «Γεωγραφική περιγραφή του νομού Κυκλάδων», *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, εν Σύρω, έτος Β' (1848), σ. 174· ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., *ό.π.*· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ', αριθ. 25, 20 Απρ. / 2 Μαΐου 1839, *Παράρτημα* (εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 5)· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 149, 252 και 49, 152 αντιστοίχως· *Iles de la Grèce*, *ό.π.*, σ. 472· Τρ. Ευαγγελίδης, *Σέριφος*, σ. 699· ο ίδιος, *Η νήσος Σέριφος*, σ. 9, 75· Ηλίας Οικονομόπουλος, *ό.π.*, σ. 343· Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 155, 161, 164· Μ.Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 52· B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c.1500-1718*, τόμ. 1, Istanbul 1982, σ. 27.

16. Emile Legrand, *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti*, Παρίσι 1897, σ. 40· Piri Reis, *ό.π.*, σ. 1.739 και 366 αντιστοίχως· Tomaso Porcacchi, *ό.π.*, σ. 77· Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 83· Frieseman, *ό.π.*, σ. 114· Κυρ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 339· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.* (εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 5)· Τρ. Ευαγγελίδης, *Σέριφος*, σ. 699· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 174· Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 148, 164.

οθωνική εποχή, όμως, αναφέρονται εξαγωγές στην Ερμούπολη και στην Αθήνα¹⁷.

Ως προς το ζήτημα του πληθυσμού, αξίζει κατ' αρχήν να επισημάνουμε τον ασήμαντο βαθμό αξιοπιστίας των διαθέσιμων μεγεθών¹⁸. Εν τούτοις, παραλείποντας ορισμένες υπερβολές, είναι εφικτή η άντληση συμπερασμάτων για τις γενικές τάσεις¹⁹. Εν πρώτοις, στον 15ο αιώνα, σύμφωνα με διάφορες πηγές, η Σέριφος διέθετε αμελητέο πληθυσμό· είναι χαρακτηριστικό ότι με βάση μία πληροφορία του 1418, το νησί υπήρξε ακατοίκητο, αν και αυτό αναιρείται από άλλα σχετικά στοιχεία, ενώ ειδικώς για το 1468 γίνεται λόγος περί 300 (ή και λιγότερο, έστω) ψυχών²⁰. Πάντως, η πληροφορία πως ο Βαγβαγόσσα αιχμαλώτισε 1.000 κατοίκους κατά την επιδρομή του, το 1537, εμπεριέχει, κατά τα φαινόμενα, ένα άξιο λόγου ποσοστό υπερβολής²¹. Παρά ταύτα, ο πληθυσμός ακολούθησε όντως θετική πορεία. έστω με αργούς ρυθμούς και με κάποιες συγκυριακές κάμψεις· σε σχέση με το τελευταίο, ας χαρακτηρίσουμε ως υπερβολικά τα περί «ερήμωσης» της Σερίφου, εξαιτίας πανώλης το 1680, τα οποία αναφέρονται σε μεταγενέστερο τεκμήριο²². Πάντως, καθώς μνημονεύεται και σε κάποιες πηγές, το πιθανότερο είναι ότι στις αρχές του 18ου αιώνα το πληθυσμιακό κεφάλαιο του νησιού κυμαινόταν γύρω στις 1.000 ψυχές, μέγεθος το οποίο αυξήθηκε σταδιακώς, εν συνεχεία, φθάνοντας περίπου στο διπλάσιο έως τις παραμονές της Επανάστασης του 1821²³.

Η όλη εξέλιξη, βέβαια, δεν αποτέλεσε αποκλειστικώς παρεπόμενο της φυσικής εξέλιξης, εφόσον συνέβαλαν αφενός οι εισροές και αφετέρου,

17. Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμουπόλει Σύρον 1918, σ. 224-235· Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού της Ύδρας*, εν Αθήναις 1934, σ. 96· Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 161· L. Ross, *ό.π.*, σ. 116.

18. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 32.

19. Το σύνολο των σχετικών στοιχείων: Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Νήσος Σέριφος*, σ. 84 και Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33.

20. F.W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 161· Benedetto Bordone, *Libro de tutte l'Isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. XLII· Emile Legrand, *ό.π.*, σ. 40· W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, Αθήνα 1960, σ. 679· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, σ. 84.

21. Π. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 92· F.W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 161.

22. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, σ. 80.

23. Βλ. ανωτ. υποσημ. 19. Πβ. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 33-38.

αντιστρόφως, οι εκροές πληθυσμού. Αναφορικός με τον πρώτο παράγοντα, τα πατριδωνυμικά οικογενειακά ονόματα (και συμπληρωματικώς κάποια σχετικά τοπωνύμια) περιγράφουν, έως κάποιο βαθμό, την εξέλιξη του φαινομένου. Συνεπώς, είναι σκόπιμο, στο σημείο αυτό, να στραφούμε στο ονοματικό υλικό το οποίο περιέχεται στη γνωστή μονογραφία της Ευτυχίας Λιάτα²⁴. Κατ' αρχάς, σε κατάστιχο του 1754 αναφέρονται, μεταξύ των άλλων, τα ακόλουθα οικογενειακά ονόματα-παρωνύμια: *Αξιώτης* (βλ. και τοπωνύμιο στον *Αξιώτη*), *Κορωνιός* (παρωνύμιο), *Μηλαίος* (= *Μηλιός*), *Ξένος*, *Πέρογamos*, *Συρ(γ)ιανός* και *Σιφνιός*: στο ίδιο τεκμήριο περιέχεται και το *Μπόχαλης* (= *Μπούχαλης*), γνωστό αρβανίτικο όνομα της Μάνης και της Ζακύνθου²⁵. Σε άλλο κατάστιχο, του 1781, εκτός των ήδη μνημονευθέντων, *Αξιώτης*, *Κορωνιός* (παρωνύμιο), *Μηλαίος* (= *Μηλιός*), *Πέρογamos*, *Συρ(γ)ιανός* και *Σιφνιός*, περικλείονται επίσης τα κάτωθι σημαίνοντα: *Ζιώτης*, *Κεφαλλονίτης*, *Μονεμβασιίτης* (= *Μονοβασιώτης*), *Μωραϊίτης*, *Παριανός*, *Πολίτης*, *Σφακιανός* και *Υδραίος*. Τέλος, σε ένα τρίτο κατάστιχο, του 1790, όπου εντοπίζονται και πάλι τα ονόματα *Αξιώτης*, *Κεφαλλονίτης*, *Κορωνιός* (ως κανονικό πλέον επώνυμο), *Μανιάτης* (παρωνύμιο), *Μηλαίος* (= *Μηλιός*), *Μονεμβασιίτης* (= *Μονοβασιώτης*), *Ξένος*, *Πέρογamos*, *Πολίτης*, *Συρ(γ)ιανός*, *Σφακιανός* και *Υδραίος*, εμπεριέχονται επίσης τα ακόλουθα: *Ανδριώτης*, *Γκενοβέζος* και *Τηνιακός* (βλ. και τοπωνύμιο *Τρύπα Τηνιακού*). Από το σύνολο των στοιχείων προκύπτει σημαντική αναλογία των προερχομένων από γειτονικά νησιά, αν και η συμμετοχή της ενδοχώρας (συμπεριλαμβανομένης της Μικράς Ασίας) είναι επίσης αξιομνημόνευτη. Ατυχώς, όμως, δεν διατίθεται η συχνότητα των ονομάτων, στοιχείο που θα επέτρεπε την άντληση συμπερασμάτων σε σχέση με τη διάδοσή τους στο νησί. Πάντως, ας προσθέσουμε στα ανωτέρω δύο σχετικά τοπωνύμια: *Σπηλιά τ' Αμουργιανού* και *στου Λέκα*: το δεύτερο συνδέεται με ένα από τα πλέον διαδεδομένα, στον ελληνικό χώρο, αρβανίτικα ανθρωπωνύμια (< αλβ. *Lëkë*, -a, *Αλέξανδρος*)²⁶. Σε παράλληλη τροχιά με τις εισροές, καθώς έχει ήδη αναφερθεί, ελάμβαναν χώρα, κατά μία έννοια ως αντιστάθμισμα, εκροές: επρόκειτο για μετακινήσεις τόσο εποχιακού (ή προσωρινού) όσο

24. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 188-211.

25. Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 62. Πβ. εδώ στο κείμενο ΙΧ, Πίν. 30.

26. Κ. Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 150.

και μόνιμου τύπου. Μία χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούσε η μετανάστευση κοριτσιών και νεαρών γυναικών, προς διάφορα αστικά κέντρα της Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και αργότερα Αίγυπτος), όπου εργάζονταν ως οικιακές βοηθοί ή τροφοί. Το φαινόμενο παρατηρήθηκε από τον 17ο ήδη αιώνα, κατ' αναλογία προς άλλα νησιά του Αρχιπελάγους (Σύρος, Τήνος, Νάξος, Φολέγανδρος, Ικαρία)²⁷, ενώ στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, το μεταναστευτικό ρεύμα κατευθύνθηκε προς τις ημεδαπές πόλεις· σε κάθε περίπτωση πάντως, καθώς σημειώνει και ο Ευαγγελίδης, παρατηρήθηκαν ευνόητες κοινωνικές επιπτώσεις («...ἐπιστρέφουσιν εἶτα οἴκαδε βεβαίως ὄχι ἀπλαί ὡς ἦσαν ἐν τῇ πατρικῇ στέγῃ ἀλλ' ἠλλοιωμένοι τὰ ἀπλοϊκὰ αὐτῶν ἦθη...»)²⁸. Εκτός του ανωτέρω φαινομένου, σε διάφορα νησιά, συμπεριλαμβανομένης της Ὑδρας, εντοπίζεται το επώνυμο *Σεριφιώτης* (ἢ *Σερφιώτης*)²⁹. Ειδικώς ως προς την Ὑδρα, φαίνεται πως οι ανταλλαγές με τη Σέριφο δεν περιορίστηκαν στον οικονομικό τομέα³⁰.

Τα τεκμήρια τα οποία δημοσιεύονται εδώ, στο Παράρτημα, αν και χρονολογούνται στον 19ο αιώνα περιέχουν, μεταξύ άλλων, και στοιχεία σχετικά με τη Σέριφο της οθωμανικής εποχής. Ιδιαίτερος στην πρώτη ενότητα, αποτελούμενη από έγγραφα της καποδιστριακής περιόδου, συγκεκριμένα του 1828, τα δεδομένα αφορούν κατά βάσιν στο οθωμανικό παρελθόν του νησιού³¹. Εκτός αυτών, όμως, στο Παράρτημα, για λόγους συμπληρωματικούς, συγκαταλέγονται και οι «ιατροστατιστικοί» πίνακες, δημοσιευμένοι στον *Ελληνικό Ταχυδρόμο* το 1839 (με στοιχεία του 1838)³².

Προχωρούμε στη διερεύνηση των τεκμηρίων του 1828, χρησιμοποιώντας, πάντως, επικουρικώς και τους «ιατροστατιστικούς» πίνακες. Καθώς προκύπτει, το εν λόγω υλικό συγκεντρώθηκε μετά από έγγραφο του Εκτάκτου Επιτρόπου Βορείων Κυκλάδων Κωνσταντίνου Μεταξά, το οποίο απεστάλη στη δημογεροντία Σεριφου την 1η Αυγούστου 1828³³. Στο έγγραφο

27. Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 94· αυτ., στο κείμενο IV, υποσημ. 51, 89.

28. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, σ. 100-102.

29. Αντ. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ὑδρας*, τόμ. 1, *Τα από της αρχαιότητος μέχρι της Επανάστασεως του 1821*, Αθήναι 1946, σ. 114-116, 120, 123, 126, 128-129, 133. Βλ. επίσης εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 27· αυτ., στο κείμενο III, υποσημ. 87.

30. Βλ. ανωτ. υποσημ. 17, 24 και στο κείμενο IX, Πίν. 29.

31. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1-4.

32. Αυτ., έγγρ. 5. Στοιχεία των εν λόγω πινάκων χρησιμοποιούνται ήδη στα κείμενα II, III (βλ. και στο Παράρτημα, έγγρ. 3), VI και VII.

33. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1.

διατυπώνεται το αίτημα αποστολής στοιχείων αναφερομένων στη μονή και στα σχολεία του νησιού. Εν τούτοις, ανάμεσα στα τεκμήρια που έχουν ως αντικείμενο τη μονή Ταξιαρχών εντοπίζεται και ένα υπόμνημα με περιεχόμενο τη γενική κατάσταση του νησιού (*Καταγραφή τῆς νήσου Σερίφου*)³⁴. Στο τελευταίο, το οποίο υπογράφεται από τον Χριστόδουλο Αλεξάνδρου, επιχειρείται κατ' αρχάς μία σύντομη αλλά περιεκτική περιγραφή του χώρου. Τονίζεται σαφώς ο ορεινός και άγονος χαρακτήρας του εδάφους, «ἐκτὸς τινῶν παραλίων μερῶν» καθώς σημειώνεται. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη «μεγαλητέρα» πεδιάδα του νησιού, ανάμεσα στο λιμάνι (*ὄρμος Λιβάδι*) και τους πρόποδες του λόφου όπου ευρίσκεται η ομώνυμη (επισημως) *Χώρα* [«...θωρεῖς τὸν κόρφον καὶ ἀπάνω του στέκει τὸ κάστρον ὡσὰν μιζήθρα...», σύμφωνα με ένα πορτολάνο του 16ου αιώνα]³⁵. Η έκταση της πεδιάδας υπολογίζεται με βάση την ποσότητα του χρησιμοποιούμενου σπόρου: 500 κοιλιά «καὶ ἐπέκεινα» (υπ' ὄψιν ὅτι 1 κοιλὸ Κωνσταντινούπολης ισοδυναμούσε με 20 περίπου οκάδες, αν και δεν ἔλλειπαν οι τοπικὲς αποκλίσεις)³⁶. Εν τούτοις, επισημαίνεται, η αγροτική παραγωγή υπῆρξε σαφώς κατώτερη της αναμενομένης, εξαιτίας της ἀγνοίας των καλλιεργητικῶν μεθόδων εκ μέρους των κατοίκων.

Στη συνέχεια παρατίθενται στοιχεία για την ετήσια παραγωγή, αναλυτικῶς κατὰ προϊόν:

Κριθάρι	14.000 κοιλιά (περίπου 280.000 οκάδες)
Όσπρια	1.500 κοιλιά (περίπου 30.000 οκάδες)
Σύκα	5.000 οκάδες
Βαμβάκι	2.000 οκάδες
Τυρί	5.000 οκάδες
Μέλι	750 οκάδες
Κρεμμύδια	750 στατήρες (υπ' ὄψιν ὅτι 1 στατήρας = 44 οκάδες, δηλαδή σύνολο 33.000 οκάδες) ³⁷ .

34. *Αυτ.*, ἔγγρ. 4. Πανομοιότυπα στοιχεία, της ίδιας εποχής, αλλά για ἄλλη περιοχή: Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία περί των μοναστηρίων Ἀρκαδίας κατὰ την καποδιστριακὴν περίοδον (1829)», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τρίπολις 14-15 Δεκ. 1974)*, εν Αθήναις 1976, σ. 128-141.

35. Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, τόμ. Α', Λιέγη 1947, σ. 100-101. Για μία σύγχρονη περιγραφή του χώρου: ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 296.

36. *Εδώ* στο κείμενο V, υποσημ. 88.

37. *Αυτ.*, υποσημ. 83.

Μήλα και άλλα οπωρικά	12.500 οκάδες
Κρασί	8.000 βαρέλια (κατά την πηγή, 1 βαρέλι = 50 οκάδες, δηλαδή σύνολο 400.000 οκάδες).

Επιπροσθέτως, δίδονται στοιχεία για το ζωικό κεφάλαιο:

Βόδια	1.000 κεφάλια
Όνοι	600 κεφ.
Πρόβατα	5.000 κεφ.
Χοίροι	1.500 κεφ.

Ένα μέρος της παραγωγής ορισμένων προϊόντων, κατά το τεκμήριο, αποτελούσε τις ετήσιες εξαγωγές του νησιού, ως εξής:

Κρασί «εις μούστον» τα 3/4 της παραγωγής (δηλαδή 6.000 βαρέλια ή 300.000 οκάδες).

Κρεμμύδια το 1/2 της παραγωγής (375 στατήρες ή 16.500 οκάδες).

Μέλι το 1/3 της παραγωγής (250 οκάδες).

Οπωρικά το σύνολο της παραγωγής (12.500 οκάδες).

Επίσης, εξαγόταν ένα τμήμα του ζωικού κεφαλαίου, ως ακολούθως:

Βόδια	50 κεφάλια
Πρόβατα	1.000 κεφ.
Πουλερικά	700 κεφ.

Τέλος, παρατίθενται στοιχεία αναφορικών με τις ετήσιες εισαγωγές του νησιού:

Σιτηρά (σίτος-κριθάρι)	8.000 κοιλιά
Ελαιόλαδο	7.000 οκάδες
Σαπούνι	5.000 οκ.
Βαμβάκι	1.000 οκ.
Σίδηρος	1.000 οκ.
Δέρματα βουβαλιών	50 μπάλες αξίας 15.000 γροσίων
Δέρματα βοδιών	25 μπάλες αξίας 2.000 γροσίων
Εδώδιμα και λοιπά χρειώδη	αξίας 5.000 γροσίων

Κατ' αρχήν, παρατηρείται ότι άπαντα τα μεγέθη είναι στρογγυλά (με τελευταίο τουλάχιστον ψηφίο το μηδέν, εδώ), χαρακτηριστικό που συνδέεται συνήθως με μικρό βαθμό αξιοπιστίας³⁸. Επιπλέον, εντοπίζονται κάποι-

38. Εδώ στο κείμενο III, υποσημ. 55.

ες παρατυπίες ή ελλείψεις, οι οποίες ενισχύουν τον προβληματισμό επί του θέματος: α) διαπιστώνεται απόλυτη σιγή ως προς τα εκτρεφόμενα κατσίκια, αν και δεν αποκλείεται να έχουν συμπεριληφθεί στα «πρόβατα» του τεκμηρίου· β) παρά το γεγονός ότι στο ζωικό κεφάλαιο δεν συγκαταλέγονται τα πουλερικά, εν τούτοις αναγράφονται εξαγωγές τους από το νησί· γ) οι εξαγωγές οπωρικών είναι αδύνατον να συμπίπτουν με το σύνολο της παραγωγής. Συνεπώς, το πιθανότερο είναι πως τα ανωτέρω μεγέθη αποτελούν ως επί το πλείστον προϊόν απλής εκτίμησης παρά πραγματικής καταγραφής. Εν τούτοις, καθόσον γνωρίζουμε, πρόκειται για τα μοναδικά στοιχεία του είδους· και αυτό δεν επιτρέπει τον περαιτέρω έλεγχο και διερεύνηση του ζητήματος.

Εκτός των προαναφερθέντων, στο τεκμήριο εμπεριέχεται μία σχετικώς εκτενής μνεία στον ορυκτό πλούτο της Σερίφου: «Τὸ μέταλλον τοῦ μαγνήτου εὐρίσκεται ἄφθονον ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ. ἡ πρόσοψις αὐτοῦ φθάνει μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς γῆϊνου ἐπιφανείας [...] τὰ ἀποτελέσματα τοῦ μαγνήτου τούτου φαίνονται ὄχι τόσον ἰσχυρά, πλὴν βαθύτερον ἴσως εὐρίσκεται μὲ δραστηριώδη ἀποτελέσματα». Θα πρέπει να σημειωθεί πως παρόμοιες περιγραφές εντοπίζονται σε διάφορες πηγές, τόσο προγενέστερες όσο και σύγχρονες ή περίπου σύγχρονες του τεκμηρίου³⁹. Ἔτσι, οι Δημητρίεις σημειώνουν τα εξής: «...Φαίνεται λοιπὸν πῶς τὰ μέταλλα τοῦ σιδήρου καὶ μαγνήτου ὅπου ἔχει, δὲν ἦταν γνωστὰ εἰς τοὺς παλαιούς, μ' ὅλον ὅπου εἶναι σχεδὸν ἀπὸ πάνω ἀπὸ τῆ γῆ· τὰ μέταλλα τοῦ σιδήρου εἶναι ἀπὸ πάνω ἀπὸ τῆ γῆ, τοῦ μαγνήτου ὅμως διὰ νᾶχη τινὰς χονδρὰ κομμάτια, πρέπει νὰ σκάψη βαθεά...»⁴⁰. Ἐναν αἰῶνα περίπου αργότερα, ο Ραγκαβῆς θα επαναλάβει, ἐπὶ της ουσίας, τα προαναφερθέντα: «...Ἐχει μεταλλεῖα σιδήρου καὶ μαγνήτιδος παρὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς, καὶ ὁσάκις βρέξη, ἀνακαλύπτονται· τὰ τῆς μαγνήτιδος εἰσὶν ἀφθονώτατα, ἀλλὰ τὸ κάλλιστον εἶδος εὐρίσκεται πολὺ βαθύτερον τῆς ἐπιφανείας...»⁴¹. Πάντως, η αναφορά του ὑπὸ αξιοποίηση τεκμηρίου στον ορυκτό πλούτο της Σερίφου δεν εἶναι τυχαία, εφόσον, καθὼς γνωρίζουμε, κατὰ τὴν καποδιστριακὴ ἐποχὴ σημειώθηκε γενικὸ ενδιαφέρον ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ διορ-

39. Joseph P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, εισαγ.-σημ. St. Yerasimos, τόμ. 1, Παρίσι 1982, σ. 179· ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., ὄ.π.· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ὄ.π. (ἐδῶ στο Παράρτημα, ἐγγρ. 5)· *Hes de la Grèce*, ὄ.π., σ. 472· Ιω. Νουχάκης, ὄ.π., σ. 814-815· Ηλ. Οικονομιόπουλος, ὄ.π., σ. 343.

40. Δ. Φιλίπιδης – Γρ. Κωνσταντάς, ὄ.π., σ. 236.

41. Ιάκ. Ραγκαβῆς, ὄ.π., σ. 149 καὶ 49.

γανώθηκαν έρευνες σε διάφορα νησιά (στην Κύθνο, στη Σκόπελο και την Αλόνησο αλλά και στη Σάμο)⁴². Ειδικώς ως προς τη Σέριφο, τα μεταλλεύματα εμπειριέχονταν στις νοτιοδυτικές περιοχές του νησιού, όπου αργότερα ιδρύθηκαν και τα ορυχεία⁴³. Σε σχέση με το τελευταίο, από το 1861 άρχισε η συστηματική εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου· και ιδιαίτερος από το 1869, οπότε κατόπιν ειδικού βασιλικού διατάγματος παραχωρήθηκαν σημαντικές εκτάσεις στην Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία (*Société Metallurgique Hellénique*)⁴⁴. Αργότερα, το 1873, ιδρύθηκε μία νέα εταιρεία, η «Σέριφος Α.Ε.», η οποία από το 1880 δραστηριοποιήθηκε υπό την επωνυμία «Σέριφος-Σηλιάζεζα»· τη διεύθυνση της εταιρείας ανέλαβε, από το 1886, ο γερμανός μεταλλειολόγος Αιμίλιος Γρώμαν⁴⁵. Το επόμενο έτος δημιουργήθηκε μία τρίτη εταιρεία, η «Βιάρ-Σγούτας-Ντυφούρ». Με βάση στοιχεία του 1916, η εταιρεία «Σέριφος-Σηλιάζεζα» απασχολούσε 800 περίπου μεταλλεργάτες· το 1921 αναφέρονται 20 υπάλληλοι και 650 εργάτες, εκ των οποίων οι 410 εργάζονταν «υπογείως»⁴⁶. Επιπροσθέτως, η ετήσια παραγωγή σιδηρομεταλλεύματος από την εταιρεία, επίσης κατά τα στοιχεία του 1916, έφθανε στους 184.000 τόννους⁴⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταλλευτική δραστηριότητα προκάλεσε μία σημαντική στροφή στην μέχρι τότε αγροκτηνοτροφική οικονομία της Σερίφου, οδηγώντας, παραλλήλως, στην εισροή εργατών με προέλευση άλλα νησιά (Μύκονος, Πάρος, Κάρπαθος, Εύβοια κ.ά.). Η αλλαγή αυτή συμπυκνώνεται, από την άποψη του εργατικού κινήματος, στην εξέγερση του 1916 και τη σύγκρουση των εργατών με τις δυνάμεις της χωροφυλακής, γεγονότα που οδήγησαν τέσσερις εργάτες στον θάνατο και τριαντατέσσερις στον τραυματισμό, ενώ στο αντί-

42. ΓΕΕ, έτος Ε' (1830), αριθ. 53, σ. 213-215· *αυτ.*, αριθ. 85, σ. 403-405· *αυτ.*, αριθ. 101, σ. 477-478· Μανόλης Βουρλιώτης, «Οικονομικές αντιλήψεις των Καρμανιόλων», *Απόπλους*, τχ. 1, Σάμος άνοιξη 1990, σ. 85-90.

43. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, σ. 11-13· ο ίδιος, *Σέριφος*, σ. 699· Γ. Βαρλάς, *ό.π.*, σ. 25-26.

44. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η νήσος Σέριφος*, σ. 13· Ν. Μπελαβίλας, *ό.π.*, σ. 9.

45. Ν. Μπελαβίλας, *ό.π.*, σ. 9· Χρ. Αγριαντώνη, «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα 1998, σ. 414· Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ' (1910-1911), σ. 861· *αυτ.*, έτος Ε' (1916), σ. 693, 695· *αυτ.*, έτος Η' (1921), σ. 560.

46. Ν. Μπελαβίλας, *ό.π.*, σ. 9· Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 414· Νικόλαος Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, έτος Ε' (1916), σ. 693, 695· *αυτ.*, έτος Η' (1921), σ. 560.

47. Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, έτος Η' (1921), σ. 560.

παλο στρατόπεδο οι απώλειες έφθασαν τα τέσσερα και είκοσι περίπου άτομα αντιστοίχως⁴⁸. Πάντως, τα μεταλλεία διέκοψαν τις εργασίες τους το 1964, με προφανείς επιπτώσεις στην τοπική οικονομία⁴⁹.

Σε αυτό το σημείο, έχοντας αποκομίσει μία συνολική εικόνα για την οικονομία της Σερίφου, μετατοπίζουμε το ενδιαφέρον μας σε ένα σχετικό ζήτημα: στην επαγγελματική σύνθεση. Αρχίζουμε με τα δεδομένα του 1838⁵⁰.

Πίν. 22. Επαγγέλματα Σερίφου (1838)

Επαγγέλματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Γεωργοί	200	0,47
Ποιμένες	108	0,25
Τεχνίται	19	0,04
Άλλοι βιομήχανοι	39	0,09
Έμποροι μικροί	7	0,02
Ναυτικοί	21	0,05
Υπάλληλοι πολιτικοί	12	0,03
Υπάλληλοι στρατιωτικοί	10	0,02
Διδάσκαλοι	2	0,00
Πένητες άνικ. νά εργαζωνται	3	0,01
Ίερείς	8	0,02
Σύνολο	429	1,00

Το περιεχόμενο του πίνακα υπήρξε, εν πολλοίς, αναμενόμενο, ως αποτέλεσμα, βέβαια, των ήδη γνωστών παραμέτρων για την οικονομία του νησιού: παρατηρείται ότι η συντριπτική πλειοψηφία (το 72%) αφορούσε σε

48. Ν. Μπελαβίλας, *ό.π.*, σ. 10-11· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1974, σ. 203-204· Πέτρος Λιβάνιος, «Μια αιματηρή απεργία το 1916 στην Σέριφο», Α. Στίνας – Α. Σουμάκης – Π. Λιβάνιος, *Σελίδες από την πρώιμη ιστορία του ελληνικού λαϊκού κινήματος*, Αθήνα 2002, σ. 89-96. Σημαντική πηγή ως προς τα συγκεκριμένα γεγονότα αποτελεί η αφήγηση του Κωνσταντίνου Σπέρα, γνωστού αναρχοσυνδικαλιστή, προέδρου του Σωματείου Μεταλλωρύχων Σερίφου: Κ. Σπέρας, *Η απεργία της Σερίφου ήτοι Αφήγησις των αιματηρών σκηνών της 21ης Αυγούστου 1916 εις τα μεταλλωρυχεία του Μεγάλου Λειβαδίου της Σερίφου*, Εισαγ. - Σημειώσεις Λεονάρδος Κόττης, έκδ. Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2001, κυρίως σ. 53-70. Άλλες σχετικές πηγές συγκεντρώνονται στον τόμο: Νίκος Σκόνης, *Η αιματηρή απεργία των μεταλλωρύχων της Σερίφου 21 Αυγούστου 1916*, έκδ. Ομοσπονδίας Μεταλλωρύχων Ελλάδας, Αθήνα 1990.

49. Ν. Μπελαβίλας, *ό.π.*, σ. 10.

50. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.* (εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 5).

γεωργούς και κτηνοτρόφους. Ένα επίσης αξιομνημόνευτο, αν και κατά πολύ μικρότερο, μέγεθος αντιστοιχούσε στους «άλλους βιομηχάνους» (κατηγορία συγγενής των «τεχνιτών») με αναλογία 9%. Όσον αφορά στους ναυτικούς, αποτελούσαν μόλις το 5%, φυσικό επόμενο για μία πρωτογενή οικονομία όπως αυτή της Σερίφου. Οι υπόλοιπες κατηγορίες περιέκλειαν ασήμαντες συχνότητες.

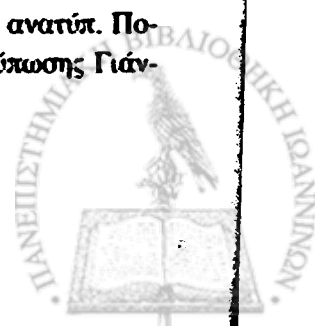
Μία άλλη εικόνα μας δίνει η απογραφή του 1861· διαφορετική μεν από την προηγούμενη, αν και ουδόλως αντίθετη⁵¹.

Πίν. 23. Επαγγέλματα Σερίφου (1861)

Επαγγέλματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Κτηματίαι	635	0.44
Γεωργοί	417	0.29
Έργαται	115	0.08
Ύπηρέται	56	0.04
Ύπηρέτριαι	124	0.09
Κληρικοί	11	0.01
Μικρέμποροι	22	0.02
Ναυτικοί του έμπορικού	43	0.03
Δημόσιοι υπάλληλοι	5	0.00
Δημοτικοί υπάλληλοι	3	0.00
Διδάσκαλοι	4	0.00
Ίατροί	1	0.00
Μαΐαι	2	0.00
Σύνολο	1.438	1.00

Κατ' αρχήν, είναι αδύνατον να επιχειρηθεί οποιαδήποτε σύγκριση ανάμεσα στα (απόλυτα τουλάχιστον) μεγέθη των δύο πινάκων. Εξάλλου, πρόκειται για διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις, με ανάλογες διαφορές στα περιεχόμενα μεγέθη, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου πρόκειται για τις ίδιες (βασικώς κατ' όνομα, καθώς φαίνεται) επαγγελματικές κατηγορίες. Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η αναντιστοιχία, αρκεί να σημειώσουμε ότι στα δεδομένα του 1838 (όπως και στον τελευταίο πίνακα) καταγράφεται η

51. Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862, ανατύπ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και ΕΜΝΕ, προλεγόμενα - επιμ. ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Αθήνα 1991, σ. 82-83.

ύπαρξη δύο μαιών, αν και στην πρώτη πηγή το εν λόγω στοιχείο δεν περιέχεται στον πίνακα επαγγελματικής σύνθεσης αλλά στον «Γενικό Ιατροστατιστικό» πίνακα⁵². Προφανώς, στην περίπτωση αυτή η συγκεκριμένη συχνότητα έχει συμπεριληφθεί σε κάποια από τις λοιπές επαγγελματικές κατηγορίες (επί παραδείγματι, στους «Τεχνίτες»). Παρ' όλα αυτά, διαπιστώνεται η ύπαρξη μερικής, έστω, σύγκλισης ανάμεσα στα δύο τεκμήρια, σε επίπεδο επιμέρους κατηγορίας. Έτσι, από τον τελευταίο πίνακα προκύπτει ένα σημαντικό συνολικό ποσοστό, ίσο με 73%, ως άθροισμα των συχνοτήτων για τις κατηγορίες «κτηματῖαι» και «γεωργοί», μέγεθος το οποίο συμπίπτει περίπου με το 72% των γεωργών-ποιμένων του 1838. Επιπλέον, το 8% των «ἐργατῶν» στα δεδομένα του 1861 οδηγεί στο 9% των «ἄλλων βιομηχάνων» του 1838. Πάντως, ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί η συχνότητα ενός ζεύγους κατηγοριών στα δεδομένα του 1861: «ὑπηρέται» 4% και «ὑπηρέτριαι» 9%, σύνολο 13%. Εδώ, αποτυπώνεται σαφώς μία πραγματικότητα, στην οποία έχει ήδη γίνει αναφορά⁵³. Στις υπόλοιπες κατηγορίες, οι συχνότητες, και εδώ, κινούνται σε μικρότερες έως αμελητέες κλίμακες. Ως σύνοψη πάντως, σε αμφότερες τις περιπτώσεις καταδεικνύεται με σαφήνεια ο αγροκτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας.

Επιστρέφοντας στο περιεχόμενο του υπό διερεύνηση τεκμηρίου, επικεντρώνουμε κατ' αρχάς το ενδιαφέρον μας στα αναφερόμενα σχετικά με την πληθυσμιακή και οικιστική πραγματικότητα του νησιού: «... Ὑπάρχει ἐν τῇ νήσῳ μία Κωμόπολις ἐπὶ τινος δυσβάτου λόφου κειμένη καὶ τρία χωρίδια ἀπὸ 15 ἕως 20 ὀσπήτια συνιστάμενα. Ὅλα ὁμοῦ κωμόπολις καὶ χωρία παρέχουσι 470 οἰκογενείας ὡς ἔγγιστα καὶ κατοίκους ἔγγυς τῶν 2.000...». Ως προς την ταυτότητα των οικισμών αντλούμε ρητή απάντηση από ένα άλλο τεκμήριο, περίπου σύγχρονο, του 1830:

«Κατὰ τὴν νήσον Σέριφον
ἢ πόλις

χωρίδια $\left\{ \begin{array}{l} \text{Κένταρχος} \\ \text{Γαλανή} \\ \text{ἢ Παναγία} \end{array} \right.$ ⁵⁴.

Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως ειδικώς η Παναγία αναφέρεται ως

52. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.* (εδώ στο Παράρτημα, έγγο. 5).

53. Βλ. ανωτ. υποσημ. 27-28.

54. Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά Κυκλάδων Νήσων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 13 (1985-1990), Αθήνα 1990, σ. 285.

μικρός οικισμός από τον 18ο ήδη αιώνα, με δώδεκα οικίες το 1790⁵⁵. Για τη συνέχεια, υποστηρίζεται η πύκνωση του πληθυσμού της, εξαιτίας της εισροής προσφύγων του 1821 («από τη νότιο Πελοπόννησο και από νησιά»), οι οποίοι, επίσης, αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα της Γαλανής· την ίδια εποχή, κατά μία παράλληλη υπόθεση, σχηματίσθηκε και ο Κένταρχος (ή *Καλίτσος*), από κατοίκους της Χώρας που μετακινήθηκαν προς την περιοχή αυτή⁵⁶. Εν τούτοις, ως προς το ζήτημα των προσφύγων δεν διατίθενται στοιχεία, ικανά να τεκμηριώσουν την τελική εγκατάστασή τους στη Σέριφο⁵⁷, αν και απαιτείται ίσως περαιτέρω έρευνα για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις της εποχής⁵⁸. Πάντως, ο σχηματισμός των συγκεκριμένων οικισμών (Γαλανή-Κένταρχος) ενδέχεται να σχετίζεται επίσης με τις ήδη υπάρχουσες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις στην ενδοχώρα του νησιού⁵⁹, σε συνάρτηση με τη μετακίνηση τμήματος, έστω, του υπάρχοντος πληθυσμού προς τις εν λόγω θέσεις (με ή και χωρίς αλλαγή των τοπωνυμίων). Σε ό,τι αφορά δε στο δημογραφικό κεφάλαιο του νησιού, ας προσθέσουμε, εδώ, κάποια επιπλέον στοιχεία. Κατ' αρχάς, με βάση τις απαντήσεις του Καποδίστρια προς τους τρεις εκπροσώπους των μεγάλων Δυνάμεων, ο πληθυσμός της Σερίφου κατά το 1821 ανερχόταν στις 2.000 ψυχές⁶⁰. Από μία εκ των υστέρων, όμως, εκτίμηση προκύπτουν μικρότερα μεγέθη: 400 νοικοκυ-

55. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 41.

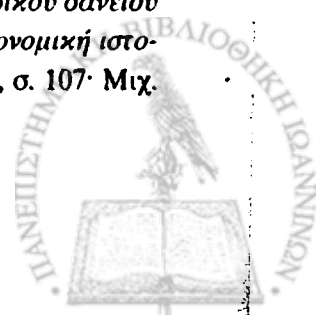
56. Λουκία Βοτύλια-Χατζηνικολάου, «Οι οικισμοί της Σερίφου», *Επτά Ημέρες, Σέριφος*, εφημ. *Η Καθημερινή*, 27/8/2000, σ. 19· Παναγιώτης Χρυσολωράς, «Η Σέριφος στους Αιώνες», *αυτ.*, σ. 5.

57. Βλ. κυρίως τη γνωστή μονογραφία του Απ. Βακαλόπουλου, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821. Ιστορική μελέτη*, εν Θεσσαλονίκη 1939· συμπληρωματικώς έχουν διερευνηθεί και ανέκδοτα τεκμήρια της εποχής.

58. *Εδώ* στο κείμενο II, υποσημ. 96-109 και στο κείμενο III, υποσημ. 126.

59. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 40-41.

60. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Διοικ. Επ., φάκ. 95, *Κατάλογος τῶν Τμημάτων τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*· Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαί Ἰ.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου τῆς Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 345· Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά τὴν Αναγέννησιν τῆς Ελλάδος, ἤτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν Αναγεννησμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων Πολιτευμάτων, Νόμων καὶ ἄλλων ἐπισημῶν Πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 261· *Αρχεὶα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αἱ Ἐθνικαὶ Συνελεύσεις*, τόμ. 2, Δ' εν Ἄργει *Ἐθνικῆ Συνέλευσις*, Αθήναι 1973, σ. 248· Γ. Κατσούλης, *Οικονομικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', *Προεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι τοῦ Α' ἐξωτερικοῦ δανείου (1824)*, Αθήναι 1974, σ. 36· Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φίλιας, *Οικονομικὴ ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος. Ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 107· Μιχ.

ριά και 1.600 ψυχές, επίσης για το 1821⁶¹. Αργότερα, το 1829, η γαλλική Επιστημονική Αποστολή θα κάνει λόγο για 800 μόλις ψυχές⁶². Κατόπιν των ανωτέρω, τα στοιχεία που εμπεριέχονται στο υπό εξέταση τεκμήριο αποτελούν την πλέον αναλυτική και (κατά πάσα πιθανότητα) αξιόπιστη αναφορά επί του θέματος. Είναι σκόπιμο, ωστόσο, να στραφούμε, εν προκειμένω, σε κάποια μεταγενέστερα μεγέθη.

- Πίν. 24. Πληθυσμός Σερίφου (1832-1896)

Έτος	Αριθ. ψυχών	Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
1832 ⁶³	1.340	Αριθ. νοικοκυριών: 460. Μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 2,91 μέλη/νοικ.
1834 ⁶⁴	1.932	Αριθ. νοικοκυριών: 441. Μέσο μέγεθος: 4,38 μέλη/νοικ.
1838 ⁶⁵	2.039	Αριθ. νοικοκυριών: 497 (4,10 μέλη/νοικ.). Σύνθεση κατά φύλο: ενήλικες, 487 άρρενες έναντι 483 θηλέων· παιδιά έως 18 ετών, 422 αγόρια έναντι 467 κοριτσιών. Επιπλέον. 170 άγαμα άτομα 18-25 ετών, ανεξαρτήτως φύλου [σύν. 2.029 αντί 2.039]. Αριθ. δημοτών: 1.925.
1842 ⁶⁶	2.499	Αριθ. νοικοκυριών: 601. Μέσο μέγεθος: 4,16 μέλη/νοικ.
1844 ⁶⁷	2.464	Αναλυτικά στοιχεία, κατά οικισμό: Σέριφος 2.143, Κένταρχος 106, Παναγία 126 και Γαλανή 89.
1848 ⁶⁸	2.554	

Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 32.

61. Renseignements statistiques sur la Grèce, *Le Moniteur grec*, 4 mars 1856 [ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62]· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 95.

62. Μιχ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 45· Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 404.

63. Renseignements statistiques· Κ. Κόμης, *ό.π.*

64. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 4, 26/2/1835, *Διαιρέσεις κατά δήμους του Νομού των Κυκλάδων*· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σ. 457.

65. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, *ό.π.* (εδώ στο Παράρτημα, έργο. 5).

66. Renseignements statistiques· Κ. Κόμης, *ό.π.*

67. Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωριών υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1846, σ. 87· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 174.

68. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, τόμ. Α', μέρος ΙΙ', Αθήναι 1974, σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Λ. Μπίστης, «Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησις μιας εκατονταετίας 1861-1961», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 6 (1967), σ. 48· Εφημερίς της

1849 ⁶⁹	2.606	Αναλυτικά στοιχεία, κατά οικισμό: Σέριφος 572 νοικοκυριά και 2.292 ψυχές, Κένταρχος 21 και 85, Παναγία 24 και 103, Γαλανή 19 και 74, σύνολο 636 και 2.554 (αντί 2.562· η διαφορά αφορά ίσως και στους καλογήρους της μονής Ταξιαρχών). Μέσο μέγεθος: 4,01 μέλη/νοικ. Με βάση τον πίνακα των ΓΑΚ (Οθ. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φάκ. 266), το συγκεκριμένο μέγεθος περιλαμβάνεται στους «στατιστικούς πίνακες». Στο ίδιο τεκμήριο όμως περιλαμβάνεται και άλλο μέγεθος: «Πληθυσμός κατά την υπό των επιτροπών γενομένην καταγραφήν 2.567». Επιπλέον, υπολογίζεται και η «αύξησης» (διαφορά) ανάμεσα στα δύο μεγέθη: 5 ψυχές.
1850 ⁷⁰	2.630	
1851 ⁷¹	2.610	
1852 ⁷²	2.562	
1853 ⁷³	2.646	
1854 ⁷⁴	2.686	Αριθ. νοικοκυριών: 610. Μέσο μέγεθος: 4,34 μέλη/νοικ.
1855 ⁷⁵	2.724	
1856 ⁷⁶	2.703	
1861 ⁷⁷	2.699	
		Εκ των οποίων 2.359 στην πρωτεύουσα.
		Αναλυτικά στοιχεία: Σέριφος 2.318, Κένταρχος 110, Παναγία 158,

Κυβερνήσεως, αριθ. 22, 5/8/1850, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους των ετών 1848 και 1849, συνταχθείς διά μέν τό 1848 έτος επί τη βάσει των υποβληθέντων παρά των Νομαρχών απογραφικών πινάκων, διά δέ τό 1849 επί τη βάσει του πληθυσμού του 1848 και τη προσθαφαιρέσει των κατά τό 1849 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.

69. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*· ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62, (έντυπος) Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του έτους 1850, συνταχθείς επί τη βάσει του, διά του υπ' αριθ. 22 φύλλου της εφημερίδος της Κυβερνήσεως του έτους 1850 δημοσιευθέντος πληθυσμού του 1849, και τη προσθαφαιρέσει των κατά τό 1850, λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.

70. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· ΓΑΚ, *ό.π.*

71. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 8· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457.

72. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 252 και 152· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 266, Συγκριτικός πίναξ του πληθυσμού των δήμων κατά την στατιστικήν απογραφήν των κατοίκων και κατά τας συνετεία της υπ' αριθ. 64 εγκυκλίου του 1851 γενομένης καταγραφάς· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 81.

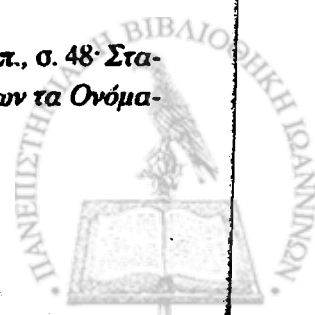
73. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 48· *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 95.

74. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457.

75. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 17· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 53, 22/11/1858, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους τό έτος 1856.

76. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 26· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 48· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*· Στατιστική της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 23.

77. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 35· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 457· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 48· Στατιστική της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 15, 31· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόμα-

1870 ⁷⁵	2.180	Γαλανή 100 και Μονή Ταξιαρχών 13. Σύνθεση κατά φύλο: 1.427 άρρενες και 1.272 θήλεις. Από το σύνολο των κατοίκων μόλις 4 ετεροδιημίτες.
1879 ⁷⁹	2.943	Εκ των οποίων 1.837 στην πρωτεύουσα. Αριθ. δημοτών: 2.341. Αναλυτικά στοιχεία: Σέριφος 2.463, Κένταρχος ή Καλίτση 181, Παναγία 187, Γαλανή 132, Μονή Ταξιαρχών 13 και Ναυτικοί αλιείας και ακτοπλοΐας 27, σύνολο 3.003 αντί 2.943· προφανώς, κάποιο σφάλμα υπάρχει στα επιμέρους μεγέθη. Σύνθεση κατά φύλο: 1.588 άρρενες και 1.355 θήλεις, σύνολο 2.943.
1889 ⁹¹	2.731	Αναλυτικά στοιχεία: Σέριφος 2.306, Κένταρχος 94, Παναγία 214, Γαλανή 107 και Μονή Ταξιαρχών 10. Σύνθεση κατά φύλο: 1.517 άρρενες και 1.214 θήλεις, σύνολο 2.731.
1896 ⁹¹	3.851	Αναλυτικά στοιχεία (συγκαταλέγονται κάποια σχόλια του Νουχάκη): Σέριφος 2.442, Σέριφος λιμήν 10, Κένταρχος 129, Παναγία 265, Γαλανή 124, Λειβάδι 213, Μέγα Λειβάδι «Κατοικοῦσιν ἐργατικοὶ μεταλλείου» 367, Κουταλά «Κατοικοῦσιν οἱ ἐργάται μεταλλείου» 208, Πύργος 27, Μονή Ταξιαρχών 11, Ράμος 42, Νενίτης 5, Όχθη 4 και Τσιλεπάκι 4. Σύνθεση κατά φύλο: 2.204 άρρενες και 1.647 θήλεις.

Προκειμένου να οδηγηθούμε σε αξιόπιστα συμπεράσματα είναι ίσως αναγκαίο να μην λάβουμε σοβαρά υπόψη το μέγεθος του 1832, ως προϊόν μεταγενέστερης απλής εκτίμησης του πληθυσμού. Κατόπιν αυτού, διαπιστώνεται ότι κατά το διάστημα 1834-1870 σημειώθηκε μεν πληθυσμιακή αύξηση, αλλά με άξιους μνείας αργούς ρυθμούς (κατά 12,8%, με ετήσιο

τα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωριών υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1863, σ. 96· Α. Μανσόλας, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, εν Αθήναις 1869, ανατύπ. Καραβίας 1980, σ. 30.

78. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 46· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 457· Λ. Μπίστης, ό.π., σ. 48· Θεμ. Ιωαννίδης, Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος, εν Πάτραις 1871, σ. 101.

79. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 86· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 457· Λ. Μπίστης, ό.π., σ. 48· M.B. Girard, *La Grèce en 1883*, Παρίσι 1884, σ. 38.

80. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 152· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 457· Ιω. Νουχάκης, Νέος χωρογραφικός πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών, εν Αθήναις 1890, σ. 246-247· Υπουργείον Εσωτερικών - Διεύθυνσις Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Α', εν Αθήναις 1890, σ. 105-106.

81. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 221· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 457· Λ. Μπίστης, ό.π., σ. 48· Ιω. Νουχάκης, Ελληνική Χωρογραφία, σ. 815· Γ. Γιαγκάκης, Δημογραφικά Κυκλάδων 1821-1971, Αθήναι 1978, Πίν. 12· Τρ. Ευαγγελίδης, Η νήσος Σέριφος, σ. 83.

ρυθμό 3,36‰)⁸². Συνεπώς, ας θεωρηθεί βέβαιη η πληθυσμιακή εκροή στο διάστημα αυτό· σχετικώς, το επώνυμο *Σερίφιος* που εντοπίζουμε στο μητρικό αρρένων Κιμώλου, σε τέσσερις περιπτώσεις, συνδέεται πιθανώς με το συγκεκριμένο μεταναστευτικό ρεύμα⁸³. Πάντως, ο ρυθμός αύξησης εντάθηκε θεαματικώς μετά το 1870, δεδομένου ότι έως το 1896 ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 76,65% (και 22,13‰ ετησίως)⁸⁴. Προφανώς, πρόκειται για παρεπόμενο της μεταλλευτικής δραστηριότητας, κάτι το οποίο συνεχίστηκε, βεβαίως, και στον επόμενο αιώνα⁸⁵. Έτσι, είναι μάλλον συναφή με το θέμα ορισμένα νέα πατριδωνυμικά ονόματα (*Ροδίτης, Αναφιώτης Πελοποννήσιος κ.ά.*), τα οποία ανιχνεύονται στο μητρικό αρρένων Σερίφου, ενώ κάποια άλλα ονόματα (*Χιώτης, Κανδιώτης, Χανιώτης κ.ά.*) παραπέμπουν σε παλαιότερες εγκαταστάσεις⁸⁶.

Μία άλλη σημαντική μεταβολή αφορά στην κατανομή του πληθυσμού στον χώρο: ενώ το 1844 η πρωτεύουσα του νησιού περιέκλειε το 87% του συνόλου, εν συνεχεία η αναλογία μειώθηκε, φθάνοντας στο 63% το 1896. Πρόκειται, και πάλι, για τα αποτελέσματα της μεταλλευτικής ανάπτυξης, δεδομένου ότι οι επήλυδες μεταλλεργάτες, καθώς αποτυπώνεται και στον πίνακα, εγκαταστάθηκαν πλησίον του τόπου εργασίας.

Εστιάζοντας, τώρα, το ενδιαφέρον μας στα επιμέρους δημογραφικά χαρακτηριστικά, σημειώνουμε κατ' αρχάς τη σύγκλιση του εύρους των νοικοκυριών προς τον αριθμό 4 (στοιχεία 1834, 1838, 1842, 1852 και 1853): εξάλλου, αυτό ισχύει κατά κανόνα στον ελληνικό πληθυσμό⁸⁷. Επιπροσθέτως, σε ό,τι αφορά στη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο, δεσπόζουν αριθμητικώς οι άρρενες, με μερική εξαίρεση τον παιδικό πληθυσμό του 1838. Παρ' όλα αυτά, ειδικώς στον νησιωτικό χώρο ανιχνεύονται επίσης αντίστροφα παραδείγματα⁸⁸.

82. Για τον ετήσιο δείκτη: εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 48. Σε σχέση με τα προβλήματα αξιοπιστίας των απογραφικών δεδομένων του 19ου αιώνα, εν γένει: Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 28 κ.ε.

83. ΚΚ, *Μητρώων Άρρένων τῆς Κοινότητος Κιμώλου τοῦ Νομοῦ Κυκλάδων περιλαμβάνον τοὺς γεννηθέντας κατὰ τὰ ἔτη 1864-1934*.

84. Βλ. ανωτ. υποσημ. 82.

85. Ν. Μπελαβίλας, *ό.π.*, σ. 10. Πβ. ανωτ. υποσημ. 48.

86. ΔΣ, *Μητρώων Άρρένων τῆς Κοινότητος Σερίφου Ἐπαρχίας Κέας περιλαμβάνον τοὺς γεννηθέντας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1829 μέχρι καὶ τοῦ 1934*.

87. Εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 49.

88. *Αυτ.*, υποσημ. 50.

Επιστρέφουμε στο βασικό τεκμήριο, επικεντρώνοντας, εν πρώτοις, τη διερεύνηση στα αναφερόμενα σε σχέση με τις φορολογικές υποχρεώσεις των Σεριφίων. Στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, επισημαίνεται, το καταβαλλόμενο ποσό έφθανε ετησίως έως 10.000 γρόσια. Η επιδικαζόμενη επιβάρυνση, ωστόσο, αφορούσε μόλις σε 3.500 γρόσια (το 35%): «...τά δὲ περιπλέον ἐπρόσθεσεν ἀπὸ χρόνου εἰς χρόνον ἢ ἀπληστία τῶν σατραπῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου καὶ τῶν διερμηνέων των, ἔνεκα ὑπηρετῶν καὶ ὑδροφορίας τῶν πλοίων, ἔνεκα προβάτων καὶ ἔνεκα προσφορᾶς τῶν ὑπαλλήλων ὑπουργῶν...». Εκτός τούτων, καθώς σημειώνεται, οι Σεριφιῶτες κατέβαλαν γύρω στις 7.000-8.000 γρόσια κατ' έτος, έναντι των οφειλομένων τόκων [«...εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν χρονικῶν δ(ια)φ(ορ)ῶν...»]. Επιπλέον, προστίθεται, στο διάστημα 1821-1828, εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων, οι οφειλές (φόρος και τόκοι) πολλαπλασιάστηκαν, φθάνοντας στο ποσό των 200.000 γροσίων. Πάντως, όσον αφορά στα προαναφερθέντα μεγέθη, ο συντάκτης του τεκμηρίου δηλώνει σαφώς την έλλειψη σχετικών λογαριασμών, ώστε «...ἡ νῆσος [...] οὔτε γνωρίζει ἐντελῶς τὸ ποσὸν τοῦ χρέους της καὶ τοὺς δανειστάς της...». Εν συνεχεία, γίνεται αναφορά στη φορολογική επιβάρυνση, στο χρονικό πλαίσιο της Ελληνικής Πολιτείας: «...ἔγγυς τῶν 50.000 γρο(σίων) βάρος ὑπέρογκον...», μέγεθος σαφώς υψηλότερο του ισχύοντος κατά την παρελθούσα οθωμανική περίοδο⁸⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στρατηγική των Σεριφιωτών, με στόχο την εξοικονόμηση χρήματος, προς εξόφληση του οφειλομένου φόρου και παραλλήλως προς επιβίωση. Σε ό,τι αφορά στην οθωμανική περίοδο, γίνεται λόγος για τη μετανάστευση κατοίκων, γυναικών και ανδρών, οι οποίοι απασχολούμενοι ως οικιακοί βοηθοί εξασφάλιζαν, ταυτοχρόνως, και την αναγκαία εισροή εισοδημάτων στο νησί⁹⁰. Για την περίοδο μετά το 1821, λόγω της συγκυριακής αδυναμίας μετακίνησης, αναγκάζονταν να περιορίσουν τα έξοδα διατροφής, τρεφόμενοι εναλλακτικώς με όσπρια και ψωμί· ενίοτε δε, επισημαίνεται στο τεκμήριο, κατέφευγαν αποκλειστικώς στα «χόρτα τῆς γαίας». Η πρακτική αυτή, βεβαίως, δεν προξενεί εντύπωση, εφόσον κάτι ανάλογο, δηλαδή η εξοικονόμηση (προς εξαγωγή) σιτηρών υψηλής ποιότητας έναντι διατροφής με υποδεέστερα προϊόντα (κριθάρι, σμιγάδι κ.ά.), αποτελούσε περίπου τον κανόνα στις αγροτικές κοινω-

89. Πβ. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 107-108.

90. Για τη μετανάστευση αυτού του τύπου, ειδικώς των γυναικών βλ. ανωτ. υποσημ. 27.

νίες του παρελθόντος⁹¹. Πάντως, στον οθωμανικό χώρο, εν γένει, η συγκέντρωση του ποσού που αντιστοιχούσε στη φορολογική επιβάρυνση επιτυγχάνετο κυρίως μέσω της αγοράς: δηλαδή μέσω της εμπορευματοποίησης μέρους της παραγωγής⁹² ή και της πώλησης ακινήτων⁹³. Πρόκειται για πρακτικές, εξυπακούεται, άμεσα συνδεδεμένες με την έλλειψη χρήματος, με προϋπόθεση, βέβαια, την ύπαρξη αγαθών προς εμπορευματοποίηση. Σε άλλο επίπεδο, η κοινότητα, ο ορισμένος διαμεσολαβητής ανάμεσα στους φορολογουμένους και την οθωμανική εξουσία, περίπου κατά κανόνα, προσέφευγε στον δανεισμό, εξασφαλίζοντας έτσι το αναγκαίο συμπλήρωμα⁹⁴. Η πρακτική αυτή οδηγούσε την κοινότητα σε ένα καθεστώς καταχρέωσης (εσωτερικής-εξωτερικής ή συνδυασμού αυτών), ιδιαίτερος ευνάγνωστο σε αρνητικές συγκυρίες (οικονομικού ή γενικού τύπου), όπως στις παραμονές, στη διάρκεια και στα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση⁹⁵.

Στο τεκμήριο, παρά την αναφορά στους «δανειστάς» του κοινού της Σερίφου, δεν εμπεριέχονται πρόσθετες πληροφορίες επί του θέματος. Εν τούτοις, από άλλα στοιχεία προκύπτει πως η μονή Ταξιαρχών, στην οποία θα γίνει εκτενής αναφορά κατωτέρω, δανειοδοτούσε τόσο το κοινό όσο και ιδιώτες (Σεριφιώτες αλλά και άλλους), προς εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων ή κάλυψη άλλων αναγκών⁹⁶. Επίσης, Σεριφιώτες εγκαταστη-

91. Ενδεικτικός: *Histoire Economique et Sociale de la Grande Bretagne*, τόμ. 1, M. Postan - Ch. Hill, *Des origines au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1977, σ. 114· F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνες)*, τόμ. 1, *Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, μετ. Αικ. Ασδραχά, Αθήνα 1995, σ. 105-146.

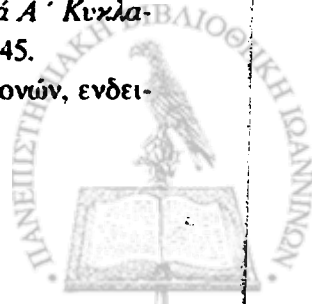
92. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία τη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988, σ. 79-80.

93. Ελευθερία Ζέη, «Το ακίνητο και το χρέος στην Πάρο. 18ος-19ος αι.: ανάμεσα στο κοινό και το ιδιωτικό», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τχ. 24-25, Ιούν.-Δεκ. 1996, σ. 70-71.

94. Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 5, τχ. 9, Δεκ. 1988, σ. 233, 238· Παντ. Κ. Ραιπτάρχης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος*, τόμ. Α', *Από της Ελληνικής Επανάστασης μέχρι της εκθρονίσεως του Όθωνος (1821-1862)*, Αθήναι 1934, σ. 47.

95. Σπ. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 238· ο ίδιος, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, σ. 80· Sevasti Lazari, *Economies et sociétés des îles de la mer Egée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, διδ. διατριβή στο Πανεπ. Paris-I, Παρίσι 1990, σ. 224-229· η ίδια, «Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Μυκόνου. Εξέλιξη και κατανομή των φόρων, τέλη 17ου αρχές 19ου αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 14 (1991-1993), *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτ. 1991*, Μέρος Α', Αθήνα 1993, σ. 144-145.

96. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 65-69, 71-72. Για ανάλογη δραστηριότητα άλλων μονών, ενδει-

μένοι στην Κωνσταντινούπολη αλλά και άλλοι ιδιώτες, κάτοικοι του νησιού ή προερχόμενοι από γειτονικές περιοχές, συνέβαλαν στην εξόφληση του οφειλομένου φόρου, δανειοδοτώντας την κοινότητα. Το επιτόκιο, κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα, κυμαινόταν μεταξύ 8% και 10%⁹⁷, αν και σε δανειοληψία του έτους 1818 συμφωνήθηκε το 12%⁹⁸. Καθώς, όμως, επισημαίνεται και στο συγκεκριμένο τεκμήριο, δεν διατίθενται λεπτομερείς καταγραφές για τις φορολογικές υποχρεώσεις και δανειοληψίες του κοινού της Σερίφου. Αντιθέτως, για ένα άλλο Κυκλαδονήσι, για τη Μύκονο, είναι γνωστά λεπτομερή στοιχεία. Εδώ, τεκμηριώνεται το καθεστώς καταχρέωσης, στο οποίο είχε οδηγηθεί το κοινό του συγκεκριμένου νησιού. Ειδικότερα, από πηγή του 1817 προκύπτει η κατανομή των οφειλών, ως εξής: το 22,74% του συνόλου σε πιστωτές της Κωνσταντινούπολης, το 22,30% σε πιστωτές προερχομένους από άλλες νησιωτικές, κυρίως, περιοχές και το υπόλοιπο 54,96% σε κατοίκους του νησιού. Κοντολογίς, οι οφειλές διαμοιράζονταν ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό περιβάλλον της Μυκόνου⁹⁹.

Έχοντας ήδη πραγματοποιήσει μία παράκαμψη, κρίνεται σκόπιμο, στο σημείο αυτό, να προχωρήσουμε σε έξι σχετικά κατάστιχα, αφορόντα σε ισάριθμα Κυκλαδονήσια: *Σίφνος, Σίκινος, Νάξος, Αμοργός, Ίος και Φολέγανδρος*. Πάντως, εξυπακούεται πως το συγκεκριμένο εγχείρημα είναι αδύνατον να συμπεριλάβει άπαντα τα παρεχόμενα στοιχεία, όντας εξειδικευμένο σε παραμέτρους συναφείς με τα προλεχθέντα. Παρατίθενται, λοιπόν, τα δεδομένα κατά νησί:

α) *Σίφνος*¹⁰⁰. Στο τεκμήριο αναγράφονται οφειλόμενα δάνεια, τα οποία πραγματοποίησε η κοινότητα στο διάστημα 1802-1829, αν και για επτά πράξεις «άγνοείται ή έποχή» ενώ, επιπροσθέτως, μία δανειοληψία χρονο-

κτικώς: Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή αγίου Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 200· Χάρης Κουτελάκης, *Άγιος Παντελεήμονας Τήλου. Ένα μοναστήρι - μνημείο για τη νίκη των χριστιανών στην πολιορκία της Ρόδου το 1480. Ιστορική και αρχιτεκτονική διερεύνηση*, Τήλος 1995, σ. 39-51, 157.

97. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 123-124.

98. Σίμος Συμεωνίδης – Γ. Θεοδώρου, «Κατάλογος λυτών εγγράφων της ιδιωτικής συλλογής Γ. Γαϊτάνου», *Σιφνιακά*, τόμ. 2 (1992), σ. 11.

99. S. Lazari, *Economies*, σ. 227-228· η ίδια, *Συμβολή*, σ. 146-147.

100. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 238^B, φ. 244^Γ -252^Γ [*Καταγραφή τῶν χρεῶν, εἰς ἃ ἐπὶ τῆς Ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ὑπέπεσεν ἡ Κοινότης τῆς Νήσου Σίφνου, ἐν Σίφνῳ τῇ 28 Ἰανουαρίου 1830*].

λογείται στο 1785. Το σύνολο των οφειλών ανέρχεται σε 157.561,86 γρόσια: 137.378,75 (το 87,19%) έως τις παραμονές της Επανάστασης και το υπόλοιπο 20.183,11 (το 12,81%) κατά το διάστημα 1821-1829. Γενικώς, το επιτόκιο κυμαίνεται μεταξύ 10% και 12%, αλλά σε έξι περιπτώσεις σύναψης δανείου από μονές ισούται μόλις με 8%. Ακόμη, σε μία περίπτωση είναι ίσο με 15% και σε άλλη με 20%. Οι οφειλές κατανέμονται ως εξής: 15.691 γρόσια (το 9,96% του συνόλου) σε πιστωτές της Κωνσταντινούπολης, 6.000 γρόσια (το 3,81%) σε πιστωτές του Αρχιπελάγους (Χίος-Μήλος) και 135.870,86 γρόσια (το 86,23%) σε ιδιώτες και ιδρύματα του νησιού. Σε ό,τι αφορά ειδικώς στα ιδρύματα, πρόκειται για δανειοληψίες ύψους 10.760 γροσίων (το 7,92% του συνόλου από το νησί) από διάφορες μονές και 4.000 γροσίων (το 2,94% αντιστοίχως) από το «Κοινὸν Ἑλ. Σχολεῖον Σίφνου».

β) *Σίκινος*¹⁰¹. Οφειλές από δάνεια κατά το διάστημα 1731-1821. Σύνολο οφειλομένων: 17.336 γρόσια. Σε δώδεκα περιπτώσεις, με αντίστοιχο ποσό 6.422 γρόσια (το 37,04% του συνόλου), αναφέρεται ρητώς πως η δανειοληψία αποσκοπούσε στην εξόφληση του φόρου. Ακόμη, σε τρεις περιπτώσεις πρόκειται για ανανέωση παλαιότερου χρέους (3.629 γρόσια, το 20,93%). Τέλος, σε επτά άλλες περιπτώσεις η δανειοληψία αποσκοπούσε στην εξόφληση παλαιότερου χρέους προς τρίτο πρόσωπο (4.942 γρόσια, 28,51%). Ως προς την τελευταία υποκατηγορία, παρατίθεται ένα χαρακτηριστικό δείγμα: «1818 ἀπριλίου 1. ἔδανείσθη ἡ κοινότης δι' ὁμολόγου παρὰ τοῦ Νικολάου Ντεκαβάλε Πολυκάνδριου τὰ ὅποια ἦτον διὰ παλαιὸν χρέος ὁποῦ ἔχρεωστοῦσεν ἡ κοινότης πρὸς τὸν Φιλόθεον Ἀνδριώτην, 500 γρόσια». Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις έχουν εξοφληθεί οι τόκοι έως και το έτος 1820. Σημειωτέον ότι δεσπόζει το επιτόκιο 10%, αν και εντοπίζονται επίσης ολιγάριθμες αποκλίσεις. Ειδικώς στην περίπτωση μίας δανειοληψίας από τη μονή Χρυσοπηγής (Ζωοδόχου Πηγής) του νησιού, το επιτόκιο ανέρχεται μόλις σε 8%. Αντιθέτως, το υψηλότερο επιτόκιο, ίσο με 24%, ανιχνεύεται σε δάνειο από ιδιώτη. Κατά τα άλλα, οι οφειλές κατανέμονται ως ακολούθως: 8.092 γρόσια (το 46,68%) σε πιστωτές προερχομέ-

101. *Αυτ.*, φ. 253^f-256^f [Κατάλογος τῶν παλαιῶν χρεῶν τῆς Κοινότητος τῆς Νήσου ταύτης, ἐν Σικίνῳ τῇ 15 Ἀπριλλίου 1830]. Σχετικῶς με τὴ μονὴ Χρυσοπηγῆς (Ζωοδόχου Πηγῆς): ἀρχιμ. Δωρόθεος Πολυκανδριώτης, *Τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπηγῆς στὴ Σίκινο*, Αθήνα 1998.

νους από διάφορα νησιά του Αρχιπελάγους· το υπόλοιπο 9.244 (53,32%) σε ιδιώτες της Σικίνου και στη μονή Χρυσοπηγής (τα 1.484 γρόσια). Εδώ, αξίζει να προστεθούν ορισμένα στοιχεία, προερχόμενα από τα υπόλοιπα κατάστιχα, αναφερόμενα σε ορισμένους εκ των πιστωτών της πρώτης κατηγορίας:

- Περάκης Βαροῦχας, από Φολεγάνδρο, δανειστής της κοινότητας Σικίνου, με το ποσό των 400 γροσίων και της Φολεγάνδρου, με το ποσό των 88 φοινίκων ($\times 2,5 = 220$ γρόσια)¹⁰².
- Γεώργιος Γρυπάρης, από Σίφνο, δανειστής της κοινότητας Σικίνου (500 γρόσια), της Σίφνου (με το αυτό ποσό) και της Αμοργού (600 γρόσια).
- Κωνσταντάκης Μάτζας, από Φολεγάνδρο, δανειστής της κοινότητας Σικίνου (500 γρόσια) και της Φολεγάνδρου (680 φοίνικες, δηλαδή 1.700 γρόσια) και τέλος,
- Χατζή Ίωάννης Κορτέσης, από Ίο, δανειστής της κοινότητας Σικίνου (300 γρ.) και της Ίου (6.435 γρ.).

γ) *Νάξος*¹⁰³. Οι αναγραφές καλύπτουν το διάστημα 1784-1829. Εδώ, δεν αναφέρεται το επιτόκιο κατά περίπτωση· απλώς, σημειώνεται πως οφείλονται οι τόκοι για το διάστημα 1821-1829. Το σύνολο των οφειλών ανέρχεται στο ποσό των 118.958,20 γροσίων, 111.023,20 στο Μπούργο (*Κάστρο*) και 7.935 στο Νεοχώρι. Άπαντες οι πιστωτές προέρχονται από τη Νάξο: 109.281,20 γρόσια (το 91,87% του συνόλου) οφείλονται σε ιδιώτες και 9.677 (το υπόλοιπο 8,13%) σε ιδρύματα (μονές, μητρόπολη, Ελληνική Σχολή).

δ) *Αμοργός*¹⁰⁴. Οι οφειλές αφορούν σε δανειοληψίες κατά το διάστημα

102. Ο φοίνικας αντικατέστησε το γρόσι, τυπικώς τουλάχιστον, από την 1η Μαρτίου 1830: ΓΕΕ, έτος Ε' (1830), αριθ. 11, σ. 41-42· Αναστάσιος Π. Τζαμαλής, *Νομίματα του ελληνικού χώρου 1184-1976*, Αθήνα 1977, σ. 153-157.

103. ΓΑΚ, ό.π., φ. 258^r-262^r [*Καταγραφή τῶν Κοινῶν χρεῶν τοῦ Μέρους Μπούργου, ἀναγνωριζομένων ὡς Νομίμων ἀπὸ τὴν αὐτοῦ Κοινότητα καὶ Καταγραφή τοῦ Χρέους τῆς Κοινότητος τοῦ μέρους Νεοχωρίου, Ἐν Νάξῳ τῇ 11 Δεκεμβρίου 1829*].

104. *Αυτ.*, φ. 263^r-264^r [*Κατάλογος τῶν κοινῶν χρεῶν τῆς Νήσου Ἀμοργοῦ, ἐν Ἀμοργῷ τῇ 24 Ἰαννουαρίου 1830*]. Σχετικῶς με τὴν μονὴ τῆς Αμοργοῦ: Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος. Αμοργός μεθ' ἐνός γεωγραφικοῦ πίνακος*, ἐν Αθήναις 1884, σ. 29-41 καὶ ἐν ἀνατύπῳ *Αμοργιανά*, έτος Α', τχ. 1ο, Μάρτιος 1995, σ. 45-54· Henry Hautteccœur, *L'île d'Amorgos*, Βρυξέλλες 1899, σ. 39-41· Ι.Κ. Βο-

1792-1820. Το επιτόκιο ανέρχεται στο 10% του κεφαλαίου αλλά σε πέντε περιπτώσεις ισχύει το 12%. Το σύνολο των τόκων έχει εξοφληθεί. Το οφειλόμενο ποσό ισούται με 30.727,12 γρόσια: 15.022 γρόσια (το 48,89% του συνόλου) προς τη μονή Χοζοβιώτισσας και τα υπόλοιπα 15.705,12 (51,11%) προς ιδιώτες. Για τις δανειοληψίες από τη μονή της Αμοργού έχει συμφωνηθεί επιτόκιο 10%. Άπαντες οι ιδιώτες πιστωτές προέρχονται από την Αμοργό, εκτός από δύο πρόσωπα: τον Γεώργιο Γρουπάρη, από τη Σίφνο, πισωτή επίσης της Σίφνου και της Σικίνου· και τον Κ. Ίωάννου Λιμβέο, από τη Σέριφο.

ε) *Ίος*¹⁰⁵. Οφειλές από δανειοληψίες κατά το διάστημα 1784-1828. Δεσπόζει το επιτόκιο 15% και λιγότερο το 12%· σπανίζει το 10%, ενώ σε μία περίπτωση εμφανίζεται το 20%. Σχεδόν άπαντες οι τόκοι έχουν εξοφληθεί έως και το έτος 1820. Το οφειλόμενο ποσό ανέρχεται σε 50.418,70 γρόσια: 37.718,70 γρόσια (το 74,81%) προς επιχωρίους δανειστές και 12.700 (25,19%) προς προερχομένους από γειτονικά νησιά. Στη δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγεται η μονή Χοζοβιώτισσας, της Αμοργού, με 2.500 γρόσια και επιτόκιο 12%.

στ) *Φολέγανδρος*¹⁰⁶. Περικλείονται οφειλές από δανειοληψίες για το

γιατζίδης, *Αμοργός. Ιστορικά έρευναι περί της νήσου*, εν Αθήναις 1918 και σε ανατύπωση *Αμοργιανά*, έτος Γ', τχ. 4ο, Απρ. 1997, σ. 16-58· Αμβρόσιος Λαμνάτος, *Η Ιερά Μονή Χοζοβιωτίσσης εν Αμοργώ. Ασματογραφικών εγκώμιον εις τύπον Ι. Ακολουθίας και Σινοπτικόν ιστορικών σημείωμα περί της Μονής*, εν Βόλω 1955 και σε ανατύπωση *Αμοργιανά*, έτος Α', τχ. 2ο, Νοέμβριος 1995, σ. 69-77· Νικόλαος Γ. Γάσπαρης, *Η νήσος Αμοργός από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς υπό γεωγραφικήν και ιστορικήν έποψιν εξεταζομένη μετά των επικρατεστέρων ηθών και εθίμων αυτής*, εν Αθήναις 1895 και σε ανατύπωση αυτ., έτος Β', τχ. 2ο, Μάιος 1996, σ. 73-75· Νικόλαος Π. Πράσιнос, «Τα Σιγίλλια της Ιεράς Μονής Χοζοβιωτίσσης Αμοργού», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 4, Οκτ. 1988, σ. 309-315· ο ίδιος, «Τα Σιγίλλια της Ιεράς Μονής Χοζοβιωτίσσης Αμοργού», *Αμοργιανά*, έτος Α', τχ. 2, Νοέμβριος 1995, σ. 17-56· Λίλα Μαραγκού, «Η ιστορία της Αμοργού από τα μνημεία της», *Αμοργός 1975. Πρακτικά Συνεδρίου - Πεπραγμένα*, έκδ. Σύνδεσμος Αμοργίνων, Αθήνα Ιανουάριος 1976, σ. 64-67· η ίδια, *Η μονή της Παναγίας της Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό*, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 20-24, 34-35· Λουκάς Σίμος, «Γενική ιστορία της Αμοργού», *Αμοργός 1975, ό.π.*, σ. 90-92.

105. ΓΑΚ, ό.π., φ. 269^Γ-275^Γ [*Βιβλίον περιέχον κατάλογον όνομαστικόν του χρέους της Κοινότητος Νήσου Ίου. Έν Ίω 31 Ίανουαρίου 1830*].

106. Αυτ., φ. 270^Γ-272^Γ [*Καταγραφή των κοινών χρεών της νήσου Πολυκάνδρου. Έν Πολυκάνδρω τῆ 11 Ἀπριλίου 1830*].

διάστημα 1811-1824. Το επιτόκιο ισούται με 10%, εκτός έξι περιπτώσεων όπου έχει συμφωνηθεί το 12%. Σχεδόν όλοι οι τόκοι έχουν εξοφληθεί μέχρι το έτος 1820. Το σύνολο των οφειλών ανέρχεται στο ποσό των 7.662 φοινίκων 56 λεπτών, δηλαδή 19.157,32 γροσίων (1 φοίν. = 60 λεπτά = 2,5 γρόσια)¹⁰⁷. Οι πιστωτές είναι Φολεγανδριώτες, με εξαίρεση δύο πρόσωπα: τον *Γεώργιο Παπαδόπουλο εκ Σικίνου*, με 200 φοίν. (500 γρ.), πιστωτή επίσης της Σικίνου (2.045 γρ.)· και τον *Πέτρο Μιτυληναίο εκ Σίφνου*, με 151 φοίν. 40λ. (379,17 γρ.), πιστωτή επίσης της Σίφνου (3.475 γρ.).

Στα ανωτέρω προσθέτουμε ένα γενικό στοιχείο: τα δάνεια τα οποία πραγματοποιήθηκαν μετά το 1821, καθώς δηλώνεται γενικώς στα κατάστιχα, είχαν ως κύριο σκοπό την κάλυψη των εκτάκτων επιβαρύνσεων· εξαιτίας, κυρίως, των «δοσιμάτων» στις δυνάμεις της Επανάστασης. Κατά τα άλλα, από τα ήδη αναφερθέντα συνάγεται κατ' αρχάς, και κατ' αρχήν, η ύπαρξη αποκλίσεων αλλά και συγκλίσεων σε σύγκριση με το παράδειγμα της Μυκόνου. Έτσι, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, με εξαίρεση τη Σίκινο, το μεγαλύτερο μέρος των οφειλών αφορούσε σε εσωτερικά δάνεια της κοινότητας. Παρά ταύτα, ο βαθμός εξάρτησης από τα εγχώρια (όπως και από τα έξωθεν προερχόμενα) χρηματικά διαθέσιμα δεν ήταν ταυτόσημος σε όλες τις κοινότητες: η γενική οικονομική κατάσταση, ο βαθμός ρευστοποίησης των τοπικών προσόδων αλλά και το επίπεδο ένταξης εκάστης νησιωτικής οικονομίας στα δίκτυα χρηματικής ροής συνέβαλαν στις επιμέρους διαφοροποιήσεις. Κάπως έτσι ερμηνεύεται η εξαιρετική σπάνις (στη Σίκινο, εξού και οι πολλαπλές ανανεώσεις ή μεταβιβάσεις χρεών) και το υψηλό κόστος (στην Ίο) του χρήματος αλλά και η εντυπωσιακή χρηματική αυτάρκεια (κατά κύριο λόγο στη Νάξο), που περιγράφουν τα συγκεκριμένα τεκμήρια. Εξάλλου, η έλλειψη χρήματος περιγράφεται με τον πλέον σαφή τρόπο από το στοιχείο της παράλληλης δανειοληψίας διαφόρων νησιών, με προέλευση τους ίδιους πιστωτές (ιδιώτες και ιδρύματα), ενώ ο σημαντικός ρόλος ορισμένων μονών (κυρίως της Αμοργού) δηλώνει, εκτός των άλλων, με ρητό τρόπο την εξάρτηση των τοπικών κοινωνιών από αυτές. Κάτι ανάλογο, καθώς έχει ήδη αναφερθεί, φαίνεται ότι ίσχυε και στη Σέριφο· αλλά η έλλειψη λεπτομερών καταγραφών επιτρέπει, ατυχώς, πλείστα ερωτήματα επί του θέματος.

107. Βλ. ανωτ. υποσημ. 102.

Επιστρέφοντας στο βασικό τεκμήριο, σημειώνουμε κατ' αρχήν ότι με προϋπόθεση την αρνητική οικονομική κατάσταση της Σερίφου προτείνεται, σε αυτό, να δοθεί μέριμνα για την ανάπτυξη δύο φυτειών: της πατάτας και της σταφίδας. Επιπλέον, επιχειρείται μία σύντομη αναφορά στους δασκάλους του νησιού, ενός βασικού «τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» και ενός «ἀλληλοδιακτικοῦ» (αντί αλληλοδιδασκτικού): καθώς σημειώνεται, οι δάσκαλοι συντηρούνταν «ἐκ τοῦ ὑστερήματος» των κατοίκων¹⁰⁸.

Εκτός του τεκμηρίου αυτού, καθώς έχει ήδη επισημανθεί, στο ίδιο σώμα εγγράφων συγκαταλέγεται επίσης μία «Καταγραφή» της μονῆς Ταξιαρχών, αποτελούμενη από επιμέρους υποκεφάλαια, και η διαβιβαστική επιστολή: ἀμφότερες υπογράφονται ομοίως ἀπὸ τον Χριστόδουλο Αλεξάνδρου¹⁰⁹. Κατὰ την επικρατούσα ἀποψη, η μονή, κειμένη στο βόρειο τμήμα του νησιού, οικόδομήθηκε το 1571¹¹⁰. Αργότερα, το 1616, ἔλαβε χώρα διαμάχη ἀνάμεσα στους μοναχούς και τους ιερεῖς του νησιού: οι τελευταῖοι διεκδίκησαν τα ἔσοδα ἀπὸ τις «ελεημοσύνες» της μονῆς, εγείροντας ἀντιδράσεις στο ἀντίπαλο στρατόπεδο¹¹¹. Βέβαια, ο Αλεξάνδρου δεν διεισδύει σε ἀνάλογο χρονικό βάθος, ὥστε να κομίσει συμπληρωματικές πληροφορίες ἐπὶ του θέματος. Εν τούτοις, δηλώνει ρητῶς πως η μονή αποτελοῦσε κατὰ το παρελθόν «τὸ μόνον ξενοδοχεῖον» του νησιού, κατοικουμένη «ἐπέκεινα ἀπὸ τεσσαράκοντα ἀνδρας»¹¹². Οφείλουμε να σημειώσουμε ὅτι με βάση πηγές του 18ου αἰῶνα, στη μονή διέμεναν 60 ἕως 100 μοναχοί¹¹³. Παρὰ ταῦτα, ἐν συνεχείᾳ, «πρὸ ἡμίσεως σχεδὸν αἰῶνος» κατὰ τον Αλεξάνδρου, ἐκδηλώθηκε ἐσωτερικὴ κρίση: προφανῶς, πρόκειται για τα «σκάνδαλα» του 1793, για τα οποία κάνει λόγο ο Ευαγγελίδης¹¹⁴. Πάντως, η ἐξέ-

108. Πβ. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ὄ.π. (ἐδῶ στο Παράρτημα, ἔγγρ. 5): Ιάκ. Ραγκαβῆς, ὄ.π., σ. 149 και 49· Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (18^{ῆς}) ἐκατονταετηρίδος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 173. Γενικῶς για τὴν αλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο: Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ αλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας στὴν Ελλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Αθήνα-Γιάννινα 1992.

109. Ἐδῶ στο Παράρτημα, ἔγγρ. 2-3α.

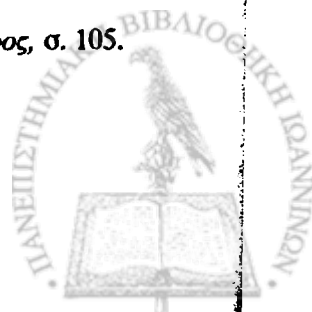
110. Τρ. Ευαγγελίδης, *Σέριφος*, σ. 699· Περ. Ζερλέντης, *Ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου*, τόμ. 1, τχ. 1-2, ἐν Ἐρμουπόλει 1913-1922, ἀνατύπ. Καραβίας 1998, τχ. 1, σ. 63.

111. Π. Ζερλέντης, ὄ.π., σ. 64-66.

112. Ἐδῶ στο Παράρτημα, ἔγγρ. 2.

113. Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ὄ.π., σ. 84· Τρ. Ευαγγελίδης, *Ἡ νήσος Σέριφος*, σ. 105.

114. Τρ. Ευαγγελίδης, ὄ.π., σ. 134.

λιξη αυτή υπήρξε η αφετηρία για μία μακρά περίοδο παρακμής, τουλάχιστον κατά την εκτίμηση του Αλεξάνδρου. Ακολούθως, το 1827, εκδηλώθηκε νέα εσωτερική διαμάχη¹¹⁵, αναγκάζοντας τον Έκτακτο Επίτροπο Βορείων Κυκλάδων Κωνσταντίνο Μεταξά να ορίσει τριμελή Επιτροπή, επιφορτισμένη με την εξομάλυνση της κατάστασης· ένα από τα μέλη της Επιτροπής υπήρξε ο ίδιος ο Αλεξάνδρου, ο οποίος ανέλαβε να συντάξει την «Καταγραφή τῆς ἐν τῇ νήσῳ Σερίφῳ ἱερᾶς Μονῆς»¹¹⁶.

Εν πρώτοις, στο τεκμήριο επιχειρείται μία σύντομη περιγραφή της μονής: αναφέρεται η ύπαρξη 40 καταλυμάτων εντός του κτιρίου και 10 εκτός αυτού, αποθηκών, κοιμητηρίου και ενός ανεμομύλου. Ακόμη, καθώς σημειώνεται, στη μονή διέμεναν 19 άτομα, ήτοι ἕξι ιερείς, δύο ιεροδιάκονοι, ἕξι μοναχοί και πέντε κοσμικοί εργάτες. Εν συνεχείᾳ, διατυπώνεται μία συνολική εκτίμηση ως προς τα διαθέσιμα κεφάλαια, τα οποία υπολογίζονται σε 15.000 γρόσια· λαμβανομένων δε υπόψη των απαιτήσεων, από δάνεια και «δεδουλευμένους» (τόκους) εκτιμώνται «ἐπέκεινα τῶν τριάκοντα χιλιάδων γρό(σια)». Από το σύνολο του διεκδικουμένου ποσού, τα 6/7 αφορούσαν σε χρεώστες προερχομένους από τη Σέριφο και το υπόλοιπο σε κατοίκους της Ύδρας, του Πόρου και της Κύθνου. Εδώ, ας επισημανθεί πως για μία προσέτι φορά καταδεικνύεται η ύπαρξη ανταλλαγών ανάμεσα στη Σέριφο και την Ύδρα¹¹⁷. Επιπροσθέτως, σε αντίθετη φορά, αναφέρεται επίσης, η μονή είχε διάφορες οφειλές στη Σέριφο, στη Σίφνο και στην Κύθνο, εν συνόλω 6.000 γρόσια. Σε άλλο σημείο του τεκμηρίου επαναλαμβάνεται, κατά κάποιο τρόπο, η τελευταία πληροφορία, τονίζοντας ότι η μονή κατέφευγε στη δανειοληψία, προκειμένου να καλύψει τη ζημία από την κακή διαχείριση, τις «καταχρήσεις καὶ σφετερισμούς». Εδώ, οφείλουμε να σημειώσουμε πως η πρακτική αυτή, της παράλληλης δανειοδότησης και δανειοληψίας, αποτυπώνεται επίσης σε παλαιότερες πηγές της Σερίφου¹¹⁸.

Ακολούθως, δίδονται στοιχεία αναφορικώς με το ζωικό κεφάλαιο της μονής: 18 βόδια, 3 ημίονοι, 2 όνοι, 6 άλογα και 20 πρόβατα. Έλεται εκτενής αναφορά στις μοναστηριακές γαίες, τόσο στη Σέριφο όσο και στα μετόχια της μονής. Εδώ, ας επισημανθεί ότι καθώς προκύπτει από άλλες πηγές, τα ακίνητα, όπως επίσης πολλά κινητά περιουσιακά στοιχεία και χρη-

115. Πβ. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 136.

116. Εδώ στο Παράρτημα. *έγγρ.* 3-3α.

117. Βλ. ανωτ. υποσημ. 17, 24, 29.

118. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 65-69, 71-72, 82.

ματικά κεφάλαια της μονής, προέρχονταν από αφιερώσεις των πιστών (κυρίως του Αρχιεπελάγου, αν και όχι αποκλειστικώς αυτού)¹¹⁹. Σε ό,τι αφορά δε στις μοναστηριακές γαίες της Σερίφου, από πολυάριθμες πηγές συνάγεται πως αποτελούσαν τις ευφορότερες του νησιού¹²⁰. Η έκτασή τους υπολογίζεται, στο συγκεκριμένο τεκμήριο, με βάση την ποσότητα του χρησιμοποιούμενου σπόρου: 750 κοιλιά (1 κοιλό Κωνσταντινούπολης = 20 περίπου οκάδες, αν και υφίσταντο τοπικές αποκλίσεις)¹²¹. τα 2/3 του συνόλου ευρίσκονταν πλησίον της μονής και το υπόλοιπο 1/3 σε μεγάλη απόσταση από αυτή (1-2 ώρες). Εντύπωση προκαλεί η έλλειψη στοιχείων για τη Σεριφοπούλα, νησίδα απέχουσα 5 μίλια από τη βορειοανατολική άκρη της Σερίφου¹²². εν τούτοις, από άλλες πηγές τεκμηριώνεται πως επρόκειτο επίσης για μετόχι της μονής Ταξιαρχών¹²³. Παρά ταύτα, εν προκειμένω εμπεριέχονται πληροφορίες, αποκλειστικώς, για τα υπόλοιπα μετόχια:

α) Μετόχι Σίφνου. Επρόκειτο για έκταση γης, πλησίον της Χώρας του νησιού· το μετόχι διέθετε μία εκκλησία, ένα «έλαιομυλο», μία οικία με αποθήκη, δύο ελαιώνες με 120 ελαιόδενδρα (και 50 ακόμη, «σποράδην» στο νησί) και ένα «μαγαζιον» στο λιμάνι. Η ετήσια παραγωγή ελαιολάδου υπολογίζεται στις 250 οκάδες, αξίας 500 γροσίων. Τα ετήσια έσοδα από το ενοίκιο του «μαγαζιού» ανέρχονταν σε 50 γρόσια.

β) Μετόχι Μήλου. Αγροτεμάχιο σποράς 50 κοιλών, «ήμιγεωργημένο», διαθέτον «έν μονήδριον», μία εκκλησία, καταλύματα και αποθήκες. Ετήσια έσοδα, 150 γρόσια.

γ) Μετόχι Κέας (Τζιας). Επίσης έκταση 50 κοιλών, «ώς ἔγγιστα διόλου σχεδόν παρημελημένη». Το μετόχι διέθετε «έν μονήδριον» [του αγ. Ευσταθίου]¹²⁴, καταλύματα και αποθήκες. Κατά την οθωμανική περίοδο, ως γνω-

119. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 63-64· Σ. Συμεωνίδης, «Ανέκδοτα νομικά έγγραφα Σίφνου», *Σιφνιακά*, τόμ. 2 (1992), σ. 125, 135, 137-138· ο ίδιος, «Εκκλησιαστική ιστορία της Σίφνου», *Σιφνιακά*, τόμ. 4 (1994), σ. 62-63· Στέλιος Παπαδόπουλος - διάκ. Χρυσόστομος Φλωρέντης, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 113.

120. J.P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 180· Δ. Φιλίπιδης - Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 237· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 149 και 49.

121. *Εδώ στο κείμενο V*, υποσημ. 88 (πβ. ανωτ. υποσημ. 36).

122. ΓΑΚ-ΑΝΚερκ., *ό.π.*· ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 297.

123. Τρ. Ευαγγελίδης, *Σερίφος*, σ. 699· Μ. Β. Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ. 77.

124. Ιωάννης Ν. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Βουρκαριανή² 1992, σ. 198.

στόν, το μετόχι αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα λειτουργίας, αν και περί το τέλος του 18ου αιώνα σημειώθηκε αντίστροφη πορεία¹²⁵. Πάντως, καθώς επισημάνθηκε ήδη, στο συγκεκριμένο τεκμήριο περιγράφεται σαφώς η αρνητική του κατάσταση. Η παρακμή, πάντως, του μετοχίου συνεχίστηκε και αργότερα: στις αρχές του επομένου αιώνα χρησιμοποιήθηκε ως ενδιάστημα αγγειοπλαστών, προερχομένων από τη Σίφνο¹²⁶.

δ) Μετόχι Πόρου [ή, όπως αναφέρεται και στο τεκμήριο, «μᾶλλον δὲ τῆς ἀπέναντι τοῦ Πόρου Πελοποννήσου»]. Επρόκειτο για 200 στρέμματα γης, εκ των οποίων 30 ήσαν αμπελώνες και το υπόλοιπο περιείχε 110 ελαιόδενδρα, λεμονιές και «μέρος ὑπάρχει ἀπλή Γαῖα». Οι ετήσιες πρόσοδοι από το μετόχι ανέρχονταν σε 400 γρόσια («ἀπὸ Πόρον ἢ Πελοπόννησον»)¹²⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι βάσει των όσων αναφέρει ο Αλεξάνδρου, τα ανωτέρω στοιχεία προέρχονταν από παλαιότερες καταγραφές, χρονολογούμενες ως ακολούθως: για το πρώτο μετόχι στο 1785· για το δεύτερο και το τρίτο στο 1781· τέλος, για το τέταρτο μετόχι στο 1808. Ακολούθως, παρατίθεται, στο τεκμήριο, αναλυτικός κατάλογος των προσόδων (πρωτογενής παραγωγή Σερίφου – μετοχίων, ενοίκια κ.ά.) και των δαπανών της μονής. Τα εν λόγω στοιχεία επιτρέπουν, βέβαια, πολλαπλές περαιτέρω αναγνώσεις, αν και σε ορισμένες από τις πηγές προσόδων (αντιστοίχως και δαπανών) έχει ήδη γίνει εκτενής μνεία εδώ. Έτσι, στη συγκεκριμένη θέση οφείλουμε, απλώς, να προσθέσουμε μία ακόμη πηγή (και το αντίθετό της): πρόκειται για τα «ἐτήσια δ(ιὰ)φ(ορ)α τῶν ὀφειλομένων», με το συνολικό ποσό των 1.000 γροσίων· αντιστοίχως, στις δαπάνες συγκαταλέγονται τα «ὄσα εἰς ἐτήσια δ(ιὰ)φ(ορ)α τῶν χρεῶν», με 600 γρόσια. Καθώς παρατηρείται, η αριθμητική διαφορά ανάμεσα στα δύο μεγέθη διαθέτει θετικό πρόσημο, υπέρ των προσόδων (+ 400 γρ.). Εξάλλου, κάτι ανάλογο προκύπτει επίσης από τη σύγκριση των συνολικών μεγεθών, ανάμεσα στις προσόδους και τις δαπάνες (στη διορθωμένη, μάλιστα, εκδοχή τους): 15.069 γρ. - 12.555 γρ. = +2.514 γρ.¹²⁸ Εν τούτοις, δεν λείπουν οι επιφυλάξεις: δεδομένου ότι άπαντα τα επιμέρους μεγέθη διαθέτουν στρογγυλή μορφή, εγείρονται εύλογα ερωτηματικά σε σχέση με την αξιοπιστία τους¹²⁹. Εξάλλου,

125. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 64.

126. Ι.Ν. Ψύλλας, *ό.π.*, σ. 198.

127. Πβ. Ευτ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 64.

128. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 3.

129. Βλ. ανωτ. υποσημ. 38.

καθώς επισημαίνει ο ίδιος ο Αλεξάνδρου, παρά το θετικό πρόσημο των δεδομένων, στην πράξη, η μονή προσέφευγε κατ' επανάληψιν στον δανεισμό, εξαιτίας της οικονομικής ζημίας που προκαλούσαν οι συχνοί «σφετερισμοί» και οι «καταχρήσεις» στο εσωτερικό της.

Εκτός των όσων έχουμε ήδη αναλύσει, ο Αλεξάνδρου συνέταξε και μία λεπτομερή «Καταγραφή τῶν κινητῶν τῆς ἐν Σερίφῳ Ἱερᾶς Μονῆς». Το τεκμήριο διαθέτει, από μόνο του, μία προφανή χρησιμότητα, αν και δέν εντάσσεται στη λογική και τις κατευθύνσεις του παρόντος κειμένου. Κατόπιν τούτου, περιοριζόμαστε στην απλή παράθεσή του, στο Παράρτημα¹³⁰.

Λαμβάνοντας ως προϋπόθεση τις οικονομικές δυσχέρειες του νησιού, σε συνδυασμό με τα διαχειριστικά προβλήματα της μονής, ο Αλεξάνδρου διατύπωσε ορισμένες προτάσεις, με στόχο τη βελτίωση της κατάστασης¹³¹:

α) Προκειμένου να βελτιωθεί γενικώς η οικονομία του νησιού, θα ήταν σκόπιμο οι κάτοικοι να εργάζονταν στα κτήματα της μονής επί τριήμερο ετησίως, άνευ αμοιβής.

β) Θα ήταν προσφορότερο, τα τρία μετόχια της μονής (*Μήλου, Κέας, Πόρου*) να ρευστοποιηθούν και το κεφάλαιο να κατατεθεί στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα¹³². Αντιθέτως, το μετόχι της Σίφνου θα μπορούσε να παραμείνει στο αυτό καθεστώς, εξασφαλίζοντας το αναγκαίο ελαιόλαδο.

γ) Θα ήταν προτιμότερο, «εἰ δυνατόν», εάν οι πρόσοδοι της μονής εξαιρούνταν από την καταβολή δεκάτης.

δ) Τέλος, οι πρόσοδοι θα αυξάνονταν, εάν η (κτηματική) εκκλησιαστική περιουσία, χαρακτηριστεί ως «εθνική», περιερχόταν στη μονή.

Αναμφιβόλως, οι προτάσεις επικεντρώνονταν στα συμφέροντα της μονής αλλά και στην ισχύουσα αγροκτηνοτροφική οικονομική πραγματικότητα του νησιού. Εν τούτοις, η μεταλλευτική δραστηριότητα που ακολούθησε προκάλεσε στροφή στην οικονομία, κάθε άλλο παρά σχετική με τα δεδομένα του παρελθόντος.

130. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 3α.

131. Αὐτ., έγγρ. 2.

132. Για την Τράπεζα: Γ. Κατσούλης – Μ. Νικολινάκος – Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 483-485.

[The main body of the page contains several paragraphs of text that are extremely faint and illegible due to heavy noise and low contrast. The text appears to be organized into multiple paragraphs, but the specific words and sentences cannot be discerned.]

[A few lines of text are visible at the bottom of the page, but they are also illegible due to the same quality issues as the rest of the document.]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

1

ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φάκ. 131, έγγρ. 46

άρ. 803 Ἑλληνική Πολιτεία
Ὁ Ἑκτακτος Ἐπίτροπος τῶν Βορείων Κυκλάδων
Πρὸς τοὺς Δημογέροντας Σερίφου

Κατὰ τὸ ἰδ^{ον} ἄρθρον τῶν ὑπ' ἄρ. 801 ὁδηγιῶν τοῦ ἐκτάκτου ἐπιτρόπου πρὸς τὴν δημογεροντίαν τῆς νήσου Σερίφου, ἐπειδὴ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ γίνουιν γνωστὰ πρὸς τὴν Σ(εβαστὴν) Κ(υβέρνησιν) ὁ ἀριθ(μὸς) τῶν μοναστηρίων, ὅσα εὐρίσκονται εἰς ταύτην τὴν νῆσον καὶ τὰ ἐκ τούτων ἐξαγόμενα κοινὰ εἰσοδήματα, καὶ ἐπειδὴ εἶναι ὡσαύτως ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ σκέψις καὶ φροντίς περὶ τῆς συστάσεως καὶ σταθερᾶς διαρκείας εἰς ταύτην τὴν νῆσον τῶν σχολείων τῆς ἀλληλοδιακτικῆς καὶ τῆς στοιχειώδους διδασκαλίας

Διατάττει

Α^{ον}: διορίζεται ἐπιτροπὴ συγκειμένη ἀπὸ τοὺς κυρίους Χριστόδ. Ἀλεξάνδρου, Ἀπόστολον Δεφᾶ καὶ Ἀναστάσιον Λιβάνιον.

Β^{ον}: Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ὀφείλει νὰ καταγράψῃ τὰ εἰς τὴν νῆσον ταύτην εὐρισκόμενα μοναστήρια, τὰ ἐκ τούτων προερχόμενα εἰσοδήματα, καθὼς καὶ τὰ ἔξοδα τῶν ἐν αὐτοῖς μοναζόντων.

Γ^{ον}: Νὰ καταγράψῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν π(α)ρ(οί)κων τοὺς ὁποίους ἔχει ἐκάστη μονή, καὶ ὁποῖον καὶ πόσον ἔξοδον χρειάζονται εἰς κάθε ἕκαστον ἔτος.

Δ^{ον}: νὰ προδιαθέσῃ σχέδιον τῆς τακτικῆς συνάξεως αὐτῶν τῶν εἰσοδημάτων καὶ νὰ το παρῶρησιάσῃ εἰς τὸν ἕκτακτον ἐπίτροπον διὰ νὰ ἐνεργηθοῦν τὰ δέοντα.

Ε^{ον}: νὰ σχεδιάσῃ τὸν τρόπον καὶ τὸν τόπον, ὅπου ἡμποροῦν νὰ συστηθοῦν σχολεῖα καὶ προπάντων τὸ τῆς ἀλληλοδιακτικῆς μεθόδου.

* Τα τεκμήρια δημοσιεύονται ὡς ἔχουν στο πρωτότυπο· χωρὶς καμία παρέμβαση στὴν ορθογραφία, τὴ σύνταξη ἢ τὴ σίξιν.

ΣΤ^{ον}: θέλει σκεφθῆ ποίου εἶδους ἄλλα ἀναγκαῖα κοινὰ καταστήματα πρέπει νὰ συστηθοῦν εἰς ταύτην τὴν πόλιν καὶ ἀπὸ τίνες πόρους ἤμποροῦν νὰ διατηρηθοῦν τόσον αὐτὰ ὅσον καὶ τὰ τῶν σχολείων.

Ζ^{ον}: Τὰ σχέδια ταῦτα καὶ ὄλας τὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας θέλει λάβῃ περὶ τῶν μοναστηρίων ὀφείλει νὰ καθυποβάλλῃ μὲ τὰς παρατηρήσεις καὶ εἰς τὴν δημογεροντίαν ταύτης τῆς νήσου. καὶ αὕτη πρὸς τὸν Ἐκτ(ακτον) Ἐπ(ίτροπον) διὰ νὰ λάβῃ γνῶσιν αὐτῶν καὶ ἐνεργήσῃ τὰ οὐσιωδέστερα καὶ ἀναγκαιότερα.

Η^{ον}: ἡ δημογεροντία τῆς νήσου Σερίφου νὰ ἐνεργήσῃ τὴν παροῦσαν διάταξιν διορίζουσα τὴν ἐπιτροπὴν ταύτην νὰ ἀναλάβῃ τὸ χρέος τοῦτο. καὶ προσθέτουσα ὅ.τι ἤθελε νομίση ἀναγκαῖον ἀποβλέπον αὐτὰ τὰ διά(φορα) ἀντικείμενα καὶ συντεῖνον εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ διευθετήσιν των.

Ἴσον ἀπαράλλακτον
τῷ πρωτοτύπῳ.

Ἐν Σερίφῳ τῇ α^η:

Αὐγ. 1828

Ὁ Ἐκτ. Ἐπ.

Ἴσον ἐξ ἴσου
ἀπαράλλακτον

Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς

Ὁ Γραμμ(ατεὺς)

Οἱ δημογ. Σερίφου

Β. Κουρουσόπουλος

Χριστόδ. Ἀλεξ(άνδρου)

λογοθέτης Γρυπτάρης

Λουκᾶς Θεοδ. λιβάνιος

Νικόλαος Θεοδ. λιβάνιος

2

Αὐτ., ἐγγρ. 45

Ἐξοχώτατε Κυβερνήτα

Ἡ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ Μονή. τῆς ὁποίας ἡ καταγραφὴ ἐσώκλειστος διευθύνεται πρὸς τὴν ὑμετέραν ἐξοχότητα. ἦτον τὸ πάλαι ἡ πλέον ἐπίσημος σχεδὸν μεταξὺ τῶν Κυκλάδων νήσων. καὶ διὰ τὰς πλουσίας προσόδους τῆς. καὶ διὰ τὴν ἀρίστην εὐταξίαν καὶ εὐνομίαν ὅπου ἐκυριεῦεν ἐν αὐτῇ κατὰ πάντα.

Περιέκλειε τὸ πάλαι ἐν ἑαυτῇ ἐπέκεινα ἀπὸ τεσσαράκοντα ἀνδρας λαμβάνοντας τὰ πλεῖστα τῶν πρὸς τροφήν ἀπὸ τὰς μοναστηριακὰς ἀποθήκας. καὶ ὁ καθ' εἰς ἐξ αὐτῶν ἦτον εἰς κατάστασιν νὰ προσφέρῃ ταύτην φιλοξενίαν καὶ ὑποδοχὴν καὶ παντοίου εἶδους βοήθειαν εἰς πολλοὺς ὁποῖαν οὐδὲ αὐτὸ τὸ κοινὸν τῆς μονῆς δὲν δύναται σήμερον νὰ κάμῃ. ἐν ᾧ τὸ πάλαι ἐλογίζετο τὸ μόνον ξενοδοχεῖον ὄλων ἐν γένει ἐντοπίων καὶ ξένων. Τὸ θεάρεστον πολίτευμα. ἡ σύμπτωσις καὶ τὸ ἄοκνον

τῶν π(α)ρ(οί)κων ἀποκαθίστουν τότε τὴν Μονὴν περιβλεπτον καὶ εὐτυχίῃ. ἀλλὰ πρὸ ἡμίσεως σχεδὸν αἰῶνος εἰσχωρήσας ἐν αὐτῇ ὁ φθοροποιὸς δαίμων τῆς διχονοίας ἐτάραξε καὶ τὸ ἠθικὸν αὐτῆς πολίτευμα καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς, τὰ ὅποια διὰ τῆς ἀλληλοδιαδοχικῆς μεταδώσεως τοῦ μολύσματος τούτου εἰς τέλος ἀπώλεσεν. Ἐκτοτε ἡ κινητὴ καὶ ἀκίνητος παρουσία τῆς μονῆς, ὄχι μόνον δὲν ἠϋξήθη, ὡς ἡ φύσις τῶν πραγμάτων ἀπῆτει, ἀλλὰ καὶ ἠλατόνθη σφόδρα. ἔθρῆνον οἱ εὐαίσθητοι διὰ τὴν ἐλεινὴν κατάστασιν τῆς μονῆς, ἀλλ' εἰς μάτην. οἱ καλόγηροι ἀπόλυτοι κύριοι τῆς μονῆς ἔσπευδον μόνον διὰ τὴν ἀνάπαυσιν τῶν ἰδίων παθῶν καὶ ἐπιθυμιῶν οὐδόλως φροντίζοντες διὰ τὴν αὔξησιν ἢ τουλάχιστον διὰ τὴν ἀκαιρεότητα πραγμάτων ἀλλοτρίων τῶν ὁποίων ἀμοχθὶ ἐδέσποζον.

Κατὰ τὸ παρελθὸν 1827 ἔτος ἡ κοινότης τῆς Σερίφου ἀνανεύσασα τὸ περισσότερον ἀπὸ ἀναφοραῖς τῶν ἰδίων π(α)ρ(οί)κων ἐπαναστάντων πρὸς ἀλλήλους, ἐδιώρισεν ἐννεαμελῆ ἐπιτροπὴν διὰ νὰ ἀπέλθῃ εἰς τὴν Μονὴν πρὸς ἀπάντησιν τῶν διατρεχόντων ἐν αὐτῇ αἰσχυρῶν καὶ ἐπιβλαβῶν ἀδικημάτων. ἀπῆλθομεν καὶ τὸ ἔργον ἐπερατώθη κατ' εὐχὴν, καὶ ἐδιωρίσθη ἐφορεία διὰ νὰ ἐνεργῇ τοὺς ἐκδοθέντας ὑπὲρ τῆς μονῆς ὄρους, ἀλλ' αἱ βολαὶ τῶν ἀντενεργειῶν ἤρξαντο σωρηδὸν ἐν ἀκαρεῖ κατὰ τῆς ἐφορείας καὶ τοῦ ὑπὲρ τῆς μονῆς συστήματος, τὸ ὅποῖον ὅλοι ἐν γένει οἱ ἔξωθεν συμφώνως μὲ τοὺς ἔσω παραδόξως κατέτρεχον, οἷονεὶ μεταμληθέντες ἐφ' οἷς ἐσκέψαντο πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς μονῆς.

Ἐντοσοῦτω φθάσας ὁ ἕκτακτος ἐπίτροπος τῶν Βορείων Κυκλάδων ἐνταῦθα ἐδιώρισεν ἐπὶ τῆς Μονῆς τριμελῆ ἐπιτροπὴν ἐμὲ τε καὶ ἄλλους δύο μὲ τὸ νόημα, ὅπου περιέχει τὸ περικλειόμενον ἴσον τῆς πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν διαταγῆς. ἡ ἐπιτροπὴ λαβοῦσα τὰς διαταγὰς ἠγωνίζετο νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ χρέη τῆς μὲ τὴν ὀφειλομένη ἐντέλειαν καὶ εἰληκρίνειαν, ἀλλ' ἐν τοσοῦτω ὀρᾷ αἴφνης τὴν στάσιν τῆς διαταττομένη ἐπὶ λόγῳ (ἐπειδὴ ἄχρι τοῦδε δὲν ἐκπλήρωσε τὰ χρέη τῆς).

Ἐκ τοιῶνδε αἰτιῶν παρακινήθεις ἐγὼ διευθύνω κατ' εὐθείαν πρὸς τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν τὴν καταγραφὴν τῆς ἐθνικῆς ταύτης μονῆς καὶ αὐτῆς τῆς νήσου ἐπιθυμῶν προπολλοῦ νὰ δώσω, ὅπου ἀνήκει τὰς ὁποίας ἐδυνήθη νὰ λάβω ἐκ θεωρίας καὶ πείρας ἰδέας περὶ αὐτῶν εἰς βελτίωσιν αὐτῶν τούτων καὶ ὠφέλειαν τοῦ ἔθνους καὶ ἐπειδὴ γνωρίζω τὴν ὁποίαν δεικνύει περὶ τὰ τοιαῦτα προσπάθειαν ἡ Σ(εβαστὴ) Κ(υβέρνησις) εὐελπὶς εἰμὴ, ὅτι θέλει δεχθῆ μὲ εὐμένειαν καὶ τὴν ἐμὴν προθυμίαν συνάδουσαν ὁπωσοῦν μὲ τὰς ἐθνικὰς αὐτῆς μερίμνας.

Ἐν τῶν κυριωτέρων χρεῶν τῆς παυσάσης ἐπιτροπῆς τοῦ εἰρημένου Μοναστηρίου, ἦτον καὶ ἡ περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν δύο σχολείων τῆς στοιχειώδους διδασκαλίας καὶ τῆς ἀλληλοδιακτικῆς μεθόδου ἐν

ταύτη τῇ νήσῳ καὶ τῶν πρὸς σύστασιν αὐτῶν καὶ διατήρησιν χρηματικῶν πόρων, σκέψις.

Ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί, πηγὴν τοιούτων χρηματικῶν πόρων οὐδεμίαν ὄρω ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ εἰμὴ τὰ αἰτήματα αὐτῆς τῆς μονῆς.

Α^{ον}: λοιπὸν νὰ ὑποχρεωθῇ πᾶσα οἰκογένεια τῆς νήσου νὰ ἐργάζεται ἀμισθὶ χάριν τῆς ἐν αὐτῇ νεολαίας, τρεῖς ἡμέρας τοῦ ἐνιαυτοῦ εἰς καλλιέργειαν τῶν κτημάτων τῆς μονῆς, διὰ τῆς καλλιιεργείας ταύτης τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς αὐξανόμενα ἀπὸ χρόνου εἰς χρόνον θέλουν καταντήση ἀναμφιβόλως εἰς βαθμὸν διπλάσιον, μὲ παρέλευσιν ἐτῶν τινῶν προστατεύουσης τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἀναλόγου ἐπιστάσις, εἰς τοὺς αὐτοὺς δύο χρόνους οἱ κάτοικοι νὰ ἐργάζωνται εἰς τὰ μοναστηριακὰ κτήματα τρεῖς ἡμέρας τοῦ ἐνιαυτοῦ, εἰς τοὺς δύο ἐπομένους, δύο, καὶ εἰς τοὺς ἀκολουθούς ἀνὰ μίαν.

Β^{ον}: ἐπειδὴ τὰ εἰσοδήματα, ὅπου λαμβάνει ἡ μονὴ κατ' ἔτος ἀπὸ τὰ ἐξωθεν αὐτῆς μετόχεια δὲν εἶναι ἀνάλογα μὲ τὰς ἀρχάς των, στοχάζομαι, ὅτι εἶναι συμφερότερον τὰ τρία ἐξ αὐτῶν τῆς Μήλου, Κέας καὶ Πόρου νὰ γίνωσι χρήματα καὶ νὰ τεθῶσιν εἰς τὴν χρηματιστικὴν τράπεζαν, ὃ δὲ τόκος αὐτῶν (ὅστις, ὡς συμπεραίνω, πρέπει νὰ ὑπερβαίη τριπλασίως τὰ ἤδη λαμβανόμενα εἰσοδήματα) νὰ δίδεται ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη, τὸ εἰς Σίφνον μετόχειον, ὡς πλησίον καὶ εὐπρόσοδον νὰ ὑπάρχη διὰ νὰ λαμβάνη ἐξ' αὐτοῦ ἡ μονὴ τὸ ἀναγκαῖον εἰς αὐτὴν κατ' ἔτος ἔλαιον.

Γ^{ον}: νὰ ἐξαιρεθῶσιν, εἰ δυνατόν, τοῦ ἀποδεκατισμοῦ αἱ πρόσοδοι τῆς μονῆς.

Δ^{ον}: ὅσα κτήματα ἔχουσι τινὲς τῶν ἔξω τῆς Κωμοπόλεως ἐκκλησιῶν, τῶν ὁποίων τὰ εἰσοδήματα δαπανῶνται ἀνωφελῶς, ὡς τῆς αὐτῆς οὐσίας ἦγουν ἐθνικαί, νὰ συγκεντρωθῶσι μὲ ἐκεῖνα τῆς μονῆς καὶ νὰ μετοχετεύωνται τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν εἰς τὸ μοναστηριακὸν ταμεῖον.

Ἄλλους παρὰ τοὺς εἰρημένους πόρους προσφυστέρους καὶ ἐλαφρότερους πρὸς τοὺς δυστυχεῖς κατοίκους δὲν δύναμαι νὰ εἰδῶ, τότε νῦν, ἐν ταύτῃ τῇ ὀλιγοπόρῳ νήσῳ εἰς ἔκβασιν τοῦ θεοφιλοῦς τούτου σκοποῦ, οἱ ἄποροι οὗτοι κάτοικοι, ἄλλως πῶς νὰ συντελέσωσιν εἰς τὸ εὐζῆν τῶν φιλάτων τους δὲν δύνανται, στοχάζομαι, εἰμὴ διὰ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἀγωνίζονται διόλου τοῦ χρόνου νὰ τοῖς χαρίζωσι τὸ ἀπλῶς ζῆν, ἢ μονὴ κέκτηται κτήματα, τὰ ὁποῖα διὰ τῆς ἐντελοῦς καλλιιεργείας ἐπαγγέλλονται ἀναμφιβόλως τὴν ἐπίτευξιν τῶν γεννηθησομένων ἀγώνων.

Τὸ μετόχειον, ὅπερ ἔχει ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ ἡ μονὴ ἀπέχον τῆς Κωμοπόλεως μίαν ὥραν σχεδὸν στοχάζομαι, ἐπιδιορθούμενον, ὅτι εἶναι κατὰλληλον διὰ τὰς παραδόσεις τῶν δύο διδασκάλων.

Σὺν τοῖς εἰρημένοις πόροις δύναται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐνεργομένη νοταρία ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ τὴν ὁποίαν ἤμπορεῖ νὰ ἐνεργῇ ἡ δημογεροντία καὶ νὰ ἐναποτίθεται τὸ ἐξ αὐτῆς εἰσόδημα εἰς τὸ μοναστηριακὸν ταμεῖον.

Τῆ 25 7βρίου 1828 Σέριφος

Ἐλλάχιστος πατριώτης
Χριστόδ. Ἀλεξάνδρου

3

Αυτ.

Καταγραφή τῆς ἐν τῇ νήσῳ Σερίφῳ ἱερᾶς Μονῆς

1828 κα^η 7βρίου Σέριφος

Κεῖται πρὸς Ἄρκτον ἐν τῇ εἰρημένῃ νήσῳ ἀρχαία Μονὴ σεμνυνομένη ἐπ' ὄν(όματι) τῶν ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, τῆς ὁποίας τὸ ἐμβαδὸν ὑπάρχει εἴκοσι ὄργειων τετραγωνικῶν. περιέχει ἔσωθεν καταλείμματα τεσσαράκοντα, ἐκτὸς τῶν ἀποθηκῶν, καὶ ἔξωθεν δέκα ὁμοῦ καὶ ἐν κοιμητήριον πρὸς ἐνταφιασμὸν τῶν ἀποθνησκόντων π(α)ρ(οί)κων μὲ μίαν ἐκκλησίαν μικρὰν τιμωμένην ἐπ' ὄν(όματι) τῆς Θεοτόκου, καὶ ἐν Ἄνεμόμυλον. περιέχει ναὸν μεγαλοπρεπῆ καὶ ἀρχαῖον, κατοικοῦσιν ἐν αὐτῷ ἕξ ἱερεῖς, δύο ἱεροδιάκονοι, ἕξ μοναχοὶ καὶ πέντε ἐργᾶται ἐκ τῶν κοσμικῶν, οἱ δύο ῥώσσοι τοὺς ὁποίους ἡ τρέχουσα περίστασις μετεκόμισεν ἐν αὐτῷ καὶ οἱ τρεῖς ἕκτακτοι· κέκτηται ἱερὰ ἄμφια, ἄργυρον, χαλκὸν καὶ ἄλλα παντοῖου εἴδους πραγμάτων καὶ ἀποσκευῶν, ὅσα ἡ ἐσώκλειστος λεπτομερῆς καταγραφή διαλαμβάνει. χρήματα δι' ὁμολογιῶν καὶ χωρὶς ὀφειλόμενα αὐτῇ 15.000 ἦτοι δεκαπέντε χιλιά(δ)ες κ(ε)φ(άλαι)ον καθαρὸν συμποσούμενα ἕως σήμερον μὲ τὰ δεδουλευμένα καὶ ὀφειλόμενα αὐτῶν δι(ιά)φ(ορ)α ἐπέκεινα τῶν τριάκοντα χιλιάδων γρό(σια) Ν(οῦμερο) 30.000. τὰ 6/7 τοῦ ἄνωθεν ὀφλήματος ὀφείλουσιν εἰς τὴν Μονὴν δι(ιά)φ(ορ)α ἄτομα Σερίφου. καὶ τὰ 1/7 διάφορα ἄτομα ὕδρας, πόρου καὶ θερμίων. λογίζεται δέ, ὡς σαθρὸν τὸ 1/7 τοῦ ἄνωθεν ὀφλήματος. ὀφείλει καὶ ἡ Μονὴ εἰς δι(ιά)φ(ορ)α ἄτομα Σερίφου, Σίφνου καὶ Θερμίων ἕξ χιλιά(δ)ες Ν(οῦμερο) 6.000 κ(ε)φ(άλαι)ον καθαρὸν τοῦ ὁποίου τὰ ἐτήσια δι(ιά)φ(ορ)α πληρώνονται κατ' ἔτος πλὴν τινῶν. ἔχει ζῶα τὰ ἑξῆς. βόας δεκαοκτώ, ἡμιόνους τρεῖς, ὄνους δύο, ἵππους ἕξ καὶ ἑκατὸν εἴκοσι πρόβατα. κέκτηται ἐν τῇ νήσῳ Σερίφῳ ἑπτακοσίων πενήκοντα κοιλῶν Γῆν, ὡς ἔγγιστα, εἰς χωράφια Ἀμπέλους καὶ κήπους, τῆς ὁποίας τὰ 2/3 σχεδὸν κεῖνται πλησίον καὶ περίξ αὐτῆς. τὸ δὲ 1/3 ἀπέχει ταύτης 1, 1½, καὶ 2 ὥρας. καλλιεργεῖται ἐκ τῆς εἰρημένης Γῆς τὰ 2/3 σχεδὸν καὶ ταῦτα ὄχι ἐντελῶς. κέκτηται ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ ἐν μετόχειον

συνιστάμενον εἰς ἓν μονήδριον μὲ μίαν ἐκκλησίαν εὐπρεπησμένην καὶ τινα καταλύματα καὶ κτήματα, καὶ ἔξω τῆς νήσου ἄλλα τέσσερα, ἓν εἰς Σίφνον, ἓν εἰς Μῆλον, ἕτερον εἰς Κέα, καὶ ἄλλο εἰς Πόρον.

Καταγραφή τῶν μετοχείων τῆς Μονῆς Σερίφου

Τὸ εἰς τὴν νήσον Σίφνον μετόχειον κέκτηται ἐν τῷ μέσῳ Κωμοπόλεως τινὸς Γαῖαν τινὰ περιέχουσαν μίαν ἐκκλησίαν, ἓνα ἐλαιόμυλον, καὶ ἓν ὀσπῆτιον μὲ μίαν ἀποθήκην. δύο ἐλαιώνας περιέχοντας ἑκατὸν εἴκοσι δένδρα ἐλαιῶν, πενήκοντα ἔτι ὁμοίως κείμενα σποράδην ἐν τῇ νήσῳ, καὶ ἓν μαγαζίον κείμενον εἰς τὸν λιμένα.

Τὸ ἐν τῇ νήσῳ Μήλῳ μετόχειον κέκτηται ἐν μονήδριον μὲ μίαν ἐκκλησίαν καταλείμματα τινὰ καὶ ἀποθήκας, καὶ διακοσίων πενήκοντα κοιλῶν Γῆν ἡμιγεωργημένην.

Τὸ μετόχειον Κέας συνίσταται εἰς ἓν μονήδριον μὲ καταλείμματα τινὰ καὶ ἀποθήκας καὶ πενήκοντα κοιλῶν Γῆν, ὡς ἔγγιστα διόλου σχεδὸν παρημελημένην.

Τὸ μετόχειον Πόρου μᾶλλον δὲ τῆς ἀπέναντι τοῦ Πόρου Πελοποννήσου συνίσταται εἰς διακοσίων στρεμμάτων Γῆν, ἐξ ὧν τριάκοντα στρέμματα ὑπάρχει εἰς ἀμπέλους, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν μέρος περιέχει ἑκατὸν δέκα δένδρα ἐλαιῶν, μέρος ἑννεήκοντα δένδρα λαιμονιῶν, καὶ μέρος ὑπάρχει ἀπλὴ Γαῖα.

Ἡ καταγραφή τῶν εἰρημένων μετοχείων τοῦ μὲν α^{ου} ὑπάρχει ἀπὸ 1785, ἡ δὲ τοῦ β^{ου} ἀπὸ 1781, ἡ δὲ τοῦ γ^{ου} ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἔτος, καὶ ἡ τοῦ δ^{ου} ἀπὸ 1808. παλαιαὶ οὖσαι λοιπὸν ἐνδεχόμενον νὰ μὴν εἶναι ἐντελεῖς ὑποστᾶσαι, τυχόν, μεταβολὰς ἐν τῷ μεταξύ ἐξ' ἀμελείας ἢ προσθαφαιρέσεως.

Ἐτήσιοι πρόσοδοι τῆς Μονῆς καὶ τῶν μετοχείων αὐτῆς κατὰ μέσον ὄρον

		Ἐκτίμησις	Γρ(όσια)
— Κριθὴ κοιλὰ	400	.....	3.600
— Σῖτος κ(οιλὰ)	50	.....	1.000
— Φασούλια κ(οιλὰ)	35	.....	700
— Κυάμους κ(οιλὰ)	30	.....	390
— Ἄρακας (λαθούρι) ¹³³ κ(οιλὰ)	40	.....	400
— ῥέβινθοι κ(οιλὰ)	20	.....	400

133. Ἡ παρένθεσις ὑπάρχει στο πρωτότυπο.

— Σύκα ὀκά(δες)	400	.....	200
— Κρόμμυα	1.500	.....	250
— ἔλαιαι	600	.....	150
— Τυρός	160	.....	240
— Ὀπῶραι	600	.....	150
— Οἶνος βαρέλλαι	300	.....	4.500
— ἀπὸ ζητεῖαν θερμίων κριθ(ῆ) κ(οιλὰ) 50			450
— ἀπὸ ζητεῖαν Μήλου εἰς παμβάκι, παρρησίας ¹³⁴ καὶ ἄλλα			500
— ἀπὸ ζητεῖαν Σίφνου εἰς λάδι καὶ χρήματα			100
— ἀπὸ ἐνοίκιον τοῦ ἐν τῇ κωμοπόλει Σερίφου ὀσπητίου καὶ μαγαζίου			100
— ἀπὸ ἐτήσια δ(ιὰ)φ(ορ)α τῶν ὀφειλομένων τῇ Μονῇ			1.000
— ἀπὸ ἄλλα τυχηρὰ εἰσοδήματα τῆς Μονῆς ἐνιαύσια			1.000
— ἀπὸ ἔλαιωνα καὶ ἔλαιόμυλον τοῦ ἐν Σίφνω μετοχείου: ἔλαιον ὀκ(άδες) 250			500
— ἀπὸ ἐνοίκιον τοῦ εἰς τὸν λιμένα μαγαζίου τοῦ ἰδίου μετοχείου			50
— ἀπὸ Μῆλον			150
— ἀπὸ πόρον ἢ Πελοπόννησον			400
αὕτη ἢ σύναξις γίνεται καὶ εἰς			16.230
τὴν ἐν τῷ παρόντι ἀθλίαν κατάστα- σιν τῆς μονῆς προστατευούσης τῆς ἀναγκαίας ἐπιστασίας ἄνευ καταχρήσεως καὶ σφετερισμοῦ. Ἐκπίπτεται τὸ δέκατον τῶν ἄνωθεν ὑποκει- μένων εἰς δεκατισμόν			1.161
ἦτοι δεκαπέντε χιλιάδες ἑβδομήκοντα ἑννέα			15.079 ¹³⁵

Ἐτήσιος δαπάνη τῆς Μονῆς

— ὄση κριθὴ δεῖται εἰς τροφήν τῶν π(α)ρ(οί)κ(ω)ν καὶ ἐργατῶν πρὸς 7 κοιλὰ τὴν ἑβδομάδα	350	3.150
— ὄσα εἰς σπόρον ἐτήσιον ὁμοίως κ(οιλὰ).....	100	900
— ὄσος σῖτος διὰ τὸ ἡγουμενεῖον.....	30	600

134. Ἴσως παρεφθαρμένη εκδοχὴ πληθυντικοῦ τοῦ *παρρησίας*, πινάκιον, πιάτο [Δ. Δημη-
τράκος, *Μέγα Λεξικόν ὄλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, τόμ. ΙΑ', Αθήναι 1964, σ. 5.569].

135. Αντί του ὀρθοῦ 15.069.

— ὄσος διὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου καὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν.....	6	120
— ὄσος διὰ σπόρον.....	10	200
— ὄσα ἀπὸ ὄσπρια διὰ μαγείρευμα καὶ σπόρους.		1.400
— ὄσαι ἔλαιαι ὀκ(άδες) 200.....		50
— ὄσος οἶνος: βαρέλλαι 70.....		1.005
— ὄσα σύκα, ὀπῶραι, τυρὸς καὶ κρόμμου.....		350
— ὄσα ἀπὸ τὰ αὐτὰ διὰ τὰς ζητείας.....		350
— ὄσα εἰς τοὺς συντρόφους δι' ὄσα καλλιεργοῦν ἔξ' ἡμισείας καὶ εἰς δαπάνας πρὸς σύναξιν καρπῶν.....		1.700
— ὄσον ἔλαιον διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἡγουμενεῖον	ὀκ(ά- δες) 200	400
— ὄσα εἰς ἀγορὰν τινῶν εἰδῶν ἀναγκαίων τῇ μονῇ κατ' ἔτος.....		1.000
— ὄσα εἰς ἐτήσια δ(ιά)φ(ορ)α τῶν χρεῶν τῆς μονῆς.....		600
— ὄσα ἔτι εἰς μισθοὺς καὶ ἐνδύματα τῶν κοπιῶντων εἰς τὴν μονήν.....		11.820 ¹³⁶
ἦτοι δώδεκα χιλιάδ(ες) πεντακόσια πενήκοντα γρόσια		730
		12.550 ¹³⁷

Ἐκ τῶν αὐτῶν τῶν δαπάνων δὲν ἀπολαμβάνουσιν ἐπίσης πάντες οἱ ἐν τῇ μονῇ, μ' ὄλον τοῦτο ἀπολαμβάνουσιν αὐτῶν ἐν μέρει καὶ οἱ ἀργοὶ παρὰ τὸ δίκαιον ἴσως.

Συγκρινομένων τῶν προσόδων μὲ τὰς δαπάνων ἐπρεπε νὰ περιτεύωσιν οἱ πρόσοδοι κατ' ἔτος. καὶ μ' ὄλον τοῦτο ἀκολουθεῖ τὸ ἀνάπαλιν. πολλάκις καὶ δανεῖζονται ἢ πωλῶσι τι διὰ νὰ ἀναπληρώσωσι τὴν ἔλλειψιν. ἀναξιότης ἡγουμενεύοντος, διχόνοια ἀδιάκοπος μεταξὺ ἀρχοντος καὶ ἀρχομένων, ἀμέλεια ὀλέθριος, καταχρήσεις καὶ σφετερισμοὶ πανταχόθεν ἐξαφανίζουσι πολλὰ συμφέροντα τῆς μονῆς, καὶ προξενούσιν ἐν αὐτῇ τοιαῦτα παρὰ φύσιν συμβεβηκότα.

136. Ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 11.825.

137. Ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 12.555.

3α

Αυτ. έγγρ. 47

Γενική καταγραφή τῶν κινητῶν τῆς ἐν Σερίφῳ Ἱερᾶς Μονῆς.
11 8βρίου 1827

Ἱερὰ ἄμφια

- 6 φελώνια χρυσοῦφαντα καινά.
2 ὁμοίως ἐν χρήσει.
8 ἕτερα ἀπὸ στόφας μεταξωτὰς τὸ 1 ἀπὸ κατηφέ¹³⁸, καὶ τὸ ἕτερον ἀπὸ δίμητον.
8 ἔτι καθημερινὰ διάφορα.
4 στιχάρια καινὰ τῶν ἱερέων τὰ 3 χρυσοῦφαντα καὶ τὸ 1 στόφινον.
7 ὁμοίως καθημερινὰ διάφορα.
2 ὁμοίως τῶν διακόνων χρυσοῦφαντα.
2 ὁμοίως καθημερινά.
3 ὠράρια ὁμοίως τὰ 2 χρυσὰ καὶ τὸ 1 καθημερινόν.
9 ἐπιτραχήλια καινὰ τὰ μὲν χρυσοῦφαντα τὰ δὲ χρυσοκεντητά.
6 ὁμοίως μεταχειρισμένα εἰς διαφ(όρ)ους χρυσὰς στόφας.
5 ὁμοίως καθημερινά.
14 περιζώνια ἐξ ὧν τὰ 9 ἀργυρὰ τὰ 4 ἀργυρόχρυσα καὶ 1 μαργαριταρένιον.
14 ζευγάρια ὑπομάνικα τὰ 8 χρυσοκέντητα καὶ τὰ 6 χρυσοῦφαντα.
3 ποδιαὶ τῆς ἱερᾶς τραπέζης ἢ μία χρυσοῦφαντος ἢ ἕτερα λαχουρὶ χρυσοκεντημένον καὶ ἢ ἄλλη ἀπὸ ἀτλάζι¹³⁹ ὁμοίως.
4 ὁμοίως χρυσοκεντηταὶ τῆς ἱερᾶς προθέσεως.
2 ὁμοίως προσκυνηταρίων ἢ μὲν χρυσοῦφαντος ἢ δὲ χρυσοκέντητος.
1 ὁμοίως τῆς ὠραίας πύλης χρυσοκέντητος.
5 ζευγάρια ποτηροκαλύμματα χρυσὰ καὶ χρυσοκέντητα.
2 μπόγοι μεταξωτοί, εἷς ἐπιτάφιος καὶ δύο σημαῖαι ῥωσικῆς ἐργασίας.
1 μανδύας μεταξόχρυσος.
4 ὑπογωνάτια δι(ά)φ(ορ)α.
3 μεγάλοι σταυροὶ ἀργυροί.

138. Κατιφές, βελούδο (< τουρκ. kadife, βελούδο). Σχετικῶς: Ν.Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη³1983, σ. 155.

139. Ατλάζι, ολομέταξο, γυαλιστερό ὕφασμα (< τουρκ. atlas < αραβ. atlas) [Ευαγγελία Παπακυριακοῦ-Απέργη - Χάρης Παπακυριακοῦ, *Βασικὸ Λεξικὸ Ἑένων Λέξεων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, Αθήνα 1997, σ. 48· Ν.Π. Ανδριώτης, *ὁ.π.*, σ. 42].

- 11 ὁμοίως μικροὶ τοῦ ἁγιασμοῦ οἱ 8 ἀργυρόχρυσοι, ὁ 1 ποικίλης καὶ ἀρίστης ἐργασίας ὁμοίως καὶ οἱ δύο ὁ μὲν ἀργυροῦς καὶ ὁ ἕτερος ἀπὸ χάλυβα.
- 2 ποτήρια ἀργυρὰ τὸ μέγα τῆς ῥωσσικῆς ἐργασίας καὶ τὸ ἕτερον μικρόν.
- 3 δισκάρια ὁμοίως καὶ τρεῖς λαβίδες.
- 3 ἀστερίσκοι ὁμοίως.
- 3 εὐαγγέλια τὰ 2 ἀργυρὰ ἐξ ὧν τὸ 1 μέγιστον τῆς ῥωσσικῆς ἐργασίας.
- 1 ἀρτοφώριον ἀργυροῦν ἱκανοῦ μεγέθους τῆς ῥωσ(σικῆς) ἐργασ(ίας).
- 1 δῖσκος μέγας ἀργυροῦς.
- 2 θυμιατήρια ἀργυρὰ τὸ 1 μέγα.
- 1 τρικέριον ἀργυροῦν.
- 5 κανδηλαὶ ἀργυραὶ μεγάλαι.
- 7 ὁμοίως μικραί.
- 1 εἰκῶν ἀργυρόχρυση τοῦ ἀρχαγγέλου.
- 1 ἀργυρὰ τῆς Θεοτόκου.
- 3 κορῶναι ὁμοίως.
- 1 πατερίτζα ἀπὸ ἀμπανόζι¹⁴⁰ καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ αἱ κλειδώσεις ἀργυρόχρυσοι.
- 1 ἄλυσος λεπτὴ χρυσή με ἐν σταυρίδιον χρυσοῦν με διαμαντάκια τινά.
- 1 ὁμοίως ἀργυρόχρυσος.
- 2 ἔξαπτέρυγα ἀργυρόχρυσά με τοὺς 12 ἀποστόλους.
- 3 κιβώτεια με ἱερὰ λείψανα, ἐξ ὧν τὸ 1 περιέχει τμήματα 12 τὸ β^{ον} 6, καὶ τὸ γ^{ον} 5 καὶ ἀργυροῦν σταυρὸν ἀπὸ λιοκόρνον.
- 3 ἕτερα ἀργυρὰ τὸ α^{ον} περιέχει 13 τμήματα καὶ τὴν κάραν τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς μεγάλης Ἀρμενίας. τὸ β^{ον} 6, καὶ τὸ γ^{ον} 5 ὁμοῦ καὶ 1 σταυρὸν ἀργυροῦν ἔτι με 15 τμήματα ἄδετα.

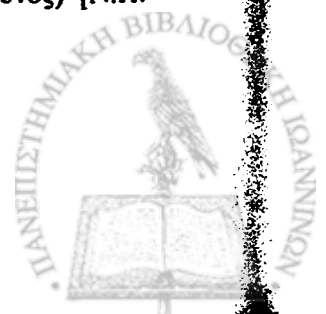
κ.τ.λ.

Τὰ τοῦ Ἡγουμενείου

- 18 χουλιάρια ἀργυρὰ.
- 18 πηρούνια ὁμοίως.
- 1 χουλιάρια τζουρβά¹⁴¹ ὁμοίως.

140. *Αμπανόζι*, εἶδος πολύτιμου ξύλου (< τουρκ. *abanoz* < ἑλλην. ἔβενος) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ὁ.π.*, σ. 16].

141. *Τσορβάς*, σούπα (< τουρκ. *zorba*) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ὁ.π.*, σ. 383].

- 6 ζάρφια¹⁴² άργυρά.
 1 κανδήλα άργυρά.
 2 εικόνας ή μία άργυρά και ή έτέρα σιντεφένια¹⁴³ έργασ(ίας) ρωσ(σι-
 κής).
 17 χάλκινα σαχάνια¹⁴⁴ μεγάλα.
 13 όμοίως βαθέα τά δύο με τά καπάκια των.
 1 σεφέρ τάσι¹⁴⁵ όμοίως.
 3 λαγηνόπρυκα όμοίως.
 14 τετζερέδες όμοίως μαγειρείου δ(ια)φ(όρ)ου μεγέθους.
 3 κατζαρόλαι όμοίως.
 4 τηγάνια όμοίως.
 2 τοϋ τζαίου όμοίως.
 1 τέτζερες τών κηριών με την χουλιάραν του όμοίως.
 1 μαγκάλι.
 1 φοβοϋ.
 2 καραβάναι.
 1 λεκάνι λουσίματος.
 1 λαμπίκος.
 5 καζάνια μεγάλα κοινοβίου.
 3 ρακοχάρανα¹⁴⁶ όμοίως με τοϋς λουλάδες των.
 3 έτι μεγάλα καζάνια τετριμμένα.
 2 γουδία προύντζινα.
 4 κανδηλέρια όμοίως.
 6 ζάρφια όμοίως.
 2 σινιά¹⁴⁷ μέγáλον και μικρόν χάλκινα.
 10 στρώματα.
 8 παπλώματα.
 5 πευκιά¹⁴⁸.

142. Ζάρφι, μετάλλινο κύπελλο, θήκη (< τουρκ. zarf) [Ε. Παπακυριακού-Απέργη - Χ. Παπακυριακού, *ό.π.*, σ. 109].

143. Σεντέφι, μαργαριτάρι (< τουρκ. sedef) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 321].

144. Σαχάνι, ταψί (< τουρκ. sahan) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 318].

145. Σεφέρι τάσι, κύπελλο εκστρατείας/εκδρομής (< τουρκ. sefer tasi) [Ε. Παπακυριακού-Απέργη - Χ. Παπακυριακού, *ό.π.*, σ. 409, 446· Ν.Π. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 320, 359· *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, İstanbul 1968, σ. 359].

146. Χαράνι, χύτρα (< τουρκ. hereni) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 416].

147. Σινί, χάλκινο στρογγυλό ταψί (< τουρκ. sini) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 323].

148. Πεύκι, μικρό χαλί (< μsn. πεύκι < μεταγν. επεύχιον, χαλί επί του οποίου προσεύχονταν οι πιστοί) [Ν.Π. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 279].

- 2 κιλήμια.
 3 καντάρια δ(ια)φ(όρ)ου μεγέθους.
 12 σεντούκια δ(ια)φ(όρ)ου μεγέθους.
 4 πεστακτάδες¹⁴⁹ ῥωσσικοί.
 17 τουφέκια.
 7 παγωνέται.

κ.τ.λ.

4

Αυτ., έγγρ. 48

Καταγραφή τῆς νήσου Σερίφου

Ἡ κυκλάς αὕτη νήσος ἔχει περιφέρειαν, κατὰ τὰς Γεωγραφικὰς παρατηρήσεις, τεσσαράκοντα μιλίων κοινῶν. ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς ὑπάρχει ἀνώμαλος ἀπὸ ὄρη ὑψηλά, φάραγκας βαθεῖς, καὶ πέτρας ἀποτόμους καλυπτομένη, ἐκτὸς τινῶν παραλίων αὐτῆς μερῶν, τὰ ὁποῖα εἰσὶν ἐπίπεδα, μεταξὺ τῶν ὁποίων μεγαλητέρα πεδιάς εἶναι ἢ πρὸς τοὺς πρόποδας τῆς πόλεως καὶ πλησίον τοῦ μεγάλου λιμένος κειμένη χωρητικὴ κοιλῶν πεντακοσίων καὶ ἐπέκεινα, ὑδατώδης καὶ ἐπιρρέπης εἰς παραγωγὴν παντοδαπῶν καρπῶν. τὰνῦν ὁμως παρέχει ἑλλαχίστην ὠφέλειαν πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς καταλλήλου εἰς αὐτὴν καλλιεργείας καὶ σπερμολογίας. περιέχει ἡ νήσος ὕδατα ἱκανὰ καὶ παράγει καρποὺς παντοδαπεῖς, πλὴν ὀλίγους. τὸ αἰσθαντικὸν προῖον ὁποῦ παράγει ὑπάρχει ὁ οἶνος.

Ἐτήσιοι πρόσοδοι τῆς νήσου κατὰ μέσον ὄρον.

— Κριθὴν κοιλά.....	14.000
— ὄσπρια παντοίου εἶδους κ(οιλιά)	1.500
— Σῦκα ὀκάδες.....	5.000
— Πάμβακα ὀκ(άδες).....	2.000
— Τυρόν ὀκ(άδες).....	5.000
— μέλι ὀκ(άδες).....	750
— Κρόμμου καντάρια.....	750
— μύλα καὶ ἄλλας διαφόρου εἶδους ὀπώρας ὀκ(άδες)	12.500
— Οἶνον βαρέλλας πρὸς 50 ὀκ(άδες) ἢ β(α)ρ(έλλα).....	8.000

149. Πεσταχτάς, μικρὸ ἔδρανο (< τουρκ. peštahta) [Redhouse, ὁ.π., σ. 930].

Ἐκ τῶν ἄνωθεν εἰδῶν γίνεται ἐξαγωγή κατ' ἔτος τῶν 3/4 τοῦ οἴνου εἰς μούστον, τὸ 1/2 τῶν κρομμύων, τὸ 1/3 τοῦ μέλιτος καὶ ἅπασαι αἱ ὀπῶραι. ἐξάγονται προσέτι βόες .....

.....	50
— πρόβατα παλαιὰ καὶ νέα	1.000
— ὄρνιθες παλαιαὶ καὶ νέαι	700

Ἐκ τῶν προβάτων, βοῶν καὶ ὀρνίθων μέρος πωλεῖται πρὸς τοὺς ἔξω καὶ μέρος ἐν τῇ νήσῳ.

Ἔοσα ἀγοράζει ἔξωθεν ἡ νῆσος

— Κριθὴν καὶ σίτον κοιλά	8.000
— Ἴλαιον ὀκάδες	7.000
— Σάπωνα ὀκά(δες)	5.000
— Πάμβακα ὀκά(δες)	1.000
— σίδηρον ὀκά(δες)	1.000

Γρο(όσι)α

— Πετζιά (βουβαλλαῖα) ¹⁵⁰ πάλλας 50	15.000
— Τοῦμαρια βόια διὰ παπούτζια πάλ. 25	2.000
— Εἰς φαγώσιμα καὶ ἄλλα διαφόρου εἶδους ἀναγκαῖα	5.000

Τρέφονται ἐν τῇ νήσῳ τὰ ἑξῆς ζῶα

— Βόες	1.000
— ὄνοι	600
— Πρόβατα	5.000
— Χοῖροι	1.500

Υπάρχει ἐν τῇ νήσῳ μία Κωμόπολις ἐπὶ τινος δυσβάτου λόφου κειμένη καὶ τρία χωρίδια ἀπὸ 15 ἕως 20 ὀσπήτια συνιστάμενα. ὅλα ὁμοῦ κωμόπολις καὶ χωρία παρέχουσι 470 οἰκογενεῖας ὡς ἔγγιστα καὶ κατοίκους ἕγγις τῶν 2.000 ἅπαντες ἐν γένει Γεωργοὶ μέχρι καὶ τῶν ἱερέων μὲ ἦθη χωρικά καὶ τραχέα, ἀνίδεοι καὶ ἀτελεῖς εἰς τὴν Γεωργίαν τὴν ὁποίαν ἐπαγγέλλονται. Τινὲς ἐξ' αὐτῶν παραδειγματικῶς πῶς καὶ ἐκ διαλειμάτων κρατῶσιν ἐν τῇ νήσῳ ἐκ τοῦ ὑστερήματος δύο διδασκάλους διὰ τὰ παιδιά των. Ἐνα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἕτερον τῆς ἀλληλοδιακτικῆς μεθόδου. Πλὴν ἡ δυστυχία νικᾷ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἡ ἐκ τῶν διδασκάλων ὠφέλεια εἶναι ἀνεπαίσθητος σχεδόν, ἐπειδὴ τὸ συμπεφωνημένον σιτηρέσιον ὃν φύσει σμικρὸν δὲν δίδεται ἐν καιρῷ καὶ πολυλάκις διώλου.

150. Ἡ παρένθεση υπάσχει στο πρωτότυπο.

Ἐν καιρῷ τυραννίας ἡ μεγαλητέρα ποσότης ὀποῦ προσέφερον εἰς τὴν ὑψηλὴν πόρταν οἱ κάτοικοι τῆς νήσου ἐπὶ λόγῳ ἐτησίου φόρου ἔφθανεν ἕως δέκα χιλιάδες γρό(σια), ἐξ' ὧν αἱ 3.500 δύναται νὰ εἰπῆ τις, ὅτι ἦτον κύρια ὡς καταγεγραμμένα ἀπ' ἀρχῆς ἀπαραλλάκτως εἰς τὸ περιφορολογίας ὀθωμανικὸν σύνταγμα. τὰ δὲ περιπλέον ἐπρόσθεσεν ἀπὸ χρόνον εἰς χρόνον ἡ ἀπληστία τῶν σατραπῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου καὶ τῶν διερμηνέων των, ἔνεκα ὑπηρετῶν καὶ ὑδροφορίας τῶν πλοίων, ἔνεκα προβάτων, καὶ ἔνεκα προσφορᾶς τῶν ὑπαλλήλων ὑπουργῶν, ἐκτὸς τούτων συνεισέφερον κατ' ἔτος οἱ κάτοικοι 7, 8 χιλιάδες εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν χρονικῶν δ(ια)φ(ορ)ῶν τοῦ χρέους τῆς κοινότητος, τὸ ὀποῖον αἱ διχόνουαι τῶν προυχόντων καὶ τοῦ λαοῦ, ἡ ἐπικρατοῦσα, ὡς ἐκ τῆς ἀνομίας ἀσυμφωνία καὶ ἄνοια ἐπολλαπλασίασαν ἀπὸ χρόνον εἰς χρόνον, καὶ συμποσοῦται σήμερον ἕως 100.000 γρό(σια) κ(ε)φ(άλαι)ον καθαρὸν, ὅπερ ἐδιπλασιάσθη ἤδη μὲ τὰ ὀφειλόμενα δ(ια)φ(ορ)α τῶν παρελθόντων ὀκτῶ ἐτῶν τῆς ἀποστασίας, περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ διασαφήσεως τοῦ χρέους τούτου εἶναι ἀναγκαῖα μία ἐξωτερικὴ φροντίς, ἐπειδὴ ἡ νῆσος δὲν διατήρησε ποτὲ καμμίαν τάξιν οὔτε καταγραφὴν περὶ τῆς ἀρχῆς, προόδου, καὶ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ μεταβολῆς αὐτοῦ, ἀλλ' οὔτε γνωρίζει ἐντελῶς τὸ ποσὸν τοῦ χρέους τῆς καὶ τοὺς δανειστάς τῆς, καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτελέσῃ μόνη τῆς, ὅσον ἀνήκει ἐπὶ ταύτῃ τῇ ὑποθέσει.

Ὅσα πληρώνουσι ἤδη κατ' ἔτος εἰς τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον ἔνεκα δεκάτου καὶ δασμοῦ κατὰ τὴν ἐπικυρωθεῖσαν παρὰ τῆς Σ(εβαστῆς) Κ(υβερνήσεως) τοῦ Βουλευτικοῦ προσδιορίαν [ ]¹⁵¹ ἔνεκα μισθοῦ Ἀστυνομίας καὶ ἀν(δρ)ῶν αὐτῆς, καὶ ἔνεκα ἄλλων ἐτησίων δαπανῶν ἀναγωμένων εἰς τὰς χρεῖας τῆς δημογεροντίας καὶ τῆς κοινότητος, φθάνουσι ἐγγὺς τῶν 50.000 γρο(σίων) βάρους ὑπέρογκον, ὡς πρὸς αὐτοὺς καὶ δυσβάστακτον, ὡς ἐκ τῶν ἐτησίων αὐτῶν προσόδων καὶ δαπανῶν γίνεται γνωστὸν. πῶς λοιπὸν ἐξοικονομοῦνται, ἤθελεν εἰπεῖ τις, ὡς μὴ ὤφειλε. πολλοὶ τῶν κατοίκων δὲν συγγέουσι τὰ ὄσπρια μὲ τὸν ψωμόν, ἀλλ' ὅταν τρώγωσι τὸ ἐν εἶδος φυλάττουσι τὸ ἄλλο πρὸς οἰκονομίαν, καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀναπληροῦσι τὴν ἔλλειψιν καὶ τῶν δύο εἰρημένων εἰδῶν τῆς τροφῆς διὰ μόνον τῶν χόρτων τῆς γαῖας εἰς ἱκανὰς τοῦ χρόνου ἡμέρας. ἐν καιρῷ τυραννίας καίτοι μετριωτέρων ὄντων τῶν φόρων ἐτρέποντο εἰς φυγὴν πάμπολοι ἐκ τῶν κατοίκων ἄνδρες καὶ γυναῖκες, οἵτινες μετερχόμενοι τὴν δουλικὴν εἰς ἄλλοδαπὴν καὶ βιοῦντες αὐτοὶ ἀνεκούφιζον

151. Χάσμα στο πρωτότυπο.

διὰ τῶν ἰδρώτων των καὶ τοὺς ἐν τῇ νήσῳ μετοχετεύοντες εἰς αὐτὴν κατ' ἔτος ἐπέκεινα τῶν 15.000 γρο(σί)ων τὸ ὅποιον δὲν ἐπιτρέπει αὐτοῖς ἡ περίστασις νὰ πράξωσιν ἤδη.

Μία ἐπὶ τὰ κρείττω μεταρῦθμισις εἰς τὰ ἦθη καὶ ἐπαγγέλματα τῶν κατοίκων παρέχουσα αὐτοῖς μὲ τὸν καιρὸν ἀφθονωτέραν τὴν ἐκ τῶν ἰδρώτων των ἀπόλαυσιν, ἴσως ἀποκαταστήσῃ αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ βαστάσωσι τὸ τοιοῦτον βᾶρος χωρὶς κίνδυνον. τὴν δαψίλειαν τῶν ἐπωφελεστάτων Γεομήλων ἐπαγγέλλεται προφανῶς ἡ κατάλληλος Γαῖα τῆς πρὸς τὸν λιμένα εὐρυχώρου πεδιάδος τῆς νήσου. τὴν πρόοδον τοῦ πολιτίμου προϊόντος τῆς σταφίδος (κουραντιοῦ)¹⁵² προμηνύει ἡ φύσις τῆς νήσου διὰ τῶν παραλίων αὐτῆς πεδιάδων καὶ ἄλλων μεσημβρινῶν αὐτῆς μερῶν ἐπιρροῆς οὔσα ὑπὲρ τὸ δέον πρὸς τὰς ἀμπέλους.

Περιέχει ἡ Κωμόπολις τῆς νήσου δέκα ἱερεῖς ἄπειροι παιδείας πάντες καὶ δέκα ἐκκλησίας ἅπασαι ἐν χρήσει. ἡ μεγαλητέρα ἀπὸ αὐτὰς εἶναι κοινή, αἱ δὲ λοιπαὶ μερικαὶ κατὰ κληρονομίαν παρὰ τῶν προγόνων πρὸς τοὺς ἀπογόνους μεταδιδόμεναι, εὐρίσκονται καὶ ἔξω τῆς κωμοπόλεως ὑπὲρ τὰς πενήκοντα διεσπαρμέναι καθ' ὅλην τὴν νήσον.

Τὸ μέταλλον τοῦ μαγνήτου εὐρίσκεται ἀφθονον ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ. ἡ πρόσοψις αὐτοῦ φθάνει μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς γῆϊνου ἐπιφανείας. πολλοὶ τῶν ἐντοπίων καὶ ξένων ἐκ διαλειμμάτων ἐξορύττουσιν ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸν μετακομίζουσιν, ὅπου βούλονται. τὰ ἀποτελέσματα τοῦ μαγνήτου τούτου φαίνονται ὄχι τόσον ἰσχυρά, πλὴν βαθύτερον ἴσως εὐρίσκεται μὲ δραστηριώδη ἀποτελέσματα.

Σημεῖα πολλὰ καὶ διάφορα ἴχνη ἀρχαῖα παρέχουσιν ὑπόνοιαν ὅτι ἡ νήσος ἔτρεφε τὸ πάλαι εἰς τοὺς κόλπους της καὶ τὸ μέταλλον τοῦ σιδήρου καὶ χαλκοῦ καὶ τὸ πολὺ ὄξυ αὐτοῦ, ὅπου φαίνεται ἐπισωρευμένον εἰς τινὰς βόθρους καὶ σπήλαια παριστῶσιν, ὅτι ἦτον ποτὲ ἐν χρήσει τὰ μεταλλουργεῖα τῶν τοιούτων μετάλλων ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ.

Ὁ καταγράψας
Χριστόδ. Ἀλεξάνδρου

152. Η παρένθεση ὑπάρχει στο πρωτότυπο.

5

Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, έτος Γ', αριθ. 25, 25 Απρ./2 Μαΐου 1839,
Παράρτημα

ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΣΥΡΟΥ

Όνομα πόλεων, κομποτόλεων και χωρίων.	Φυσική και ύγεινή θέσις και κατάσταση έκαστου.	Πόσιμα ύδατα.	Άνεμοι κυριεύοντες.	Προϊόντα.	Άριθμός κατοίκων.	Έπάγγελμα αυτών.	Φυσική κρῆσις των.
ΔΗΜΟΣ ΣΕΡΙΦΟΥ	Έπι λόφου κατωφρεοῦς κατά μεσημβριαν ἡρεινόν.	Πάμπολλα και καλά αναβρυτικά πρὸς τὸ ἀρκτικόν δὲ μέρος τῆς πόλεως ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοιλάδος ὑπάρχει ὕλη μαργητική, εἰς ἐν δὲ παρῶν τοῦ δυτικῶν μέρους τῆς Νήσου ὑπάρχει ὕδωρ θερμὸν μεταλλικὸν ἐννομενον με σίδηρον και θιάφι.	Βορέας.	Σίτος, οἶνος, κριθή, ὄσπρια, βαμβάκι, μῆλα, τυρὸς, μέλι.	2.039	Γεωργοὶ κτηματῖαι.	Δυνατῆς κρῆσις.
Κ α τ ἄ σ τ α σ ι ς.							
Όνομα πόλεων, κομποτόλεων και χωρίων.	Φαρμακοπωλείον	Υγειονομιῶν και λομοκαθαστηρίων.	Νεκροταφείων.	Σχολείων	Άλλων δημοσίων καταστημάτων.	ΔΗΜΟΣ ΣΕΡΙΦΟΥ	Άλλων δημοσίων καταστημάτων.
ΔΗΜΟΣ ΣΕΡΙΦΟΥ	—	Τὸ κατάστημα τοῦ τελωνείου χρησιμεύει και ὡς ὑγειονομείον.	Υπάρχει μὲν νεκροταφείον ἀλλ' ὄχι εἰς κατάλληλον θέσιν, διορίσαμεν δὲ ἐπὶ τοῦτῳ κατάλληλον θέσιν.	Έν ἀλληλοδιδασκικόν και ἐν ἑλληνηκόν.	Έν διατηρουμένον Μοναστήριον τῶν Ταξιαρχῶν.		

Όνομα πόλεων, κομποπόλεων και χωριών.	Άσθένειαι επικρατούσαι.	Αίτια αυτών.	Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα.
ΔΗΜΟΣ ΣΕΡΙΦΟΥ	Ρευματισμοί, πνευρίται ως επί το πλείστον τόν χειμώνα, γαστροεντεροκεφαλίται κατά τὸ φθινόπωρον, γαστροχλωρώσεις καὶ γαστρικαὶ χρονικαί.	Ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν καὶ κακὴν κατασκευὴν τῶν οἰκιῶν ὑπὸ τὴν ἀπαστίαν τῶν Ὀδῶν.	Διὰ τῆς καθαριότητος τῶν ὁδῶν διὰ τῆς ἀποξηράσεως ὑδάτων λιμναζόντων, ἐν καιρῷ τοῦ θέρους νὰ προτραποῦν δὲ οἱ κάτοικοι νὰ μὴν ἐκτίθενται ἀσκεπεῖς εἰς τὰς προσβολὰς τοῦ ψήχους καὶ νὰ κρατοῦν ἑαυτοὺς καθαροὺς.

Όνομα καὶ ἀριθμὸς τῆς ἀδείας ἢ τοῦ διπλώματός των				
Όνομα πόλεων, κομποπόλεων καὶ χωριῶν.	Ἰατροχειρουργῶν.	Χειρουργ. ἐμπειρικῶν	Φαρμακοποιῶν.	Ἐμβολιαστῶν
ΔΗΜΟΣ ΣΕΡΙΦΟΥ	—	—	—	—
		Μοσχοῦ Ζαφείρη Χαχίλη καὶ Μαρῶσα Νικολάου Μαγουλά.	Μαιῶν.	

ΓΕΝΙΚΟΣ ΙΑΤΡΟ-ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΣΥΡΟΥ

Όνομα ΔΗΜΩΝ	Έκτασις γής.	Σύνορα.	Φυσική και υγιεινή κατάστασις.	Άριθμ. κατοίκων.	Κατάστασις τής καλλιιεργείας.
ΣΕΡΙΦΟΣ	36 τετραγωνικά μίλια καλλιιεργημένα τὸ ἓν τρίτον.	Θάλασσα.	Πετρώδης ὄρεινὴ ἀλλ' ὅλη σχεδὸν ἐπιδοκτικὴ ἀμπελωφυτείας.	2.039	Καλῆς

Όνομα ΔΗΜΩΝ	Προϊόντα.	Άρ. τῶν λατρῶν.	Άρ. χειρουργῶν (ἐμπειρ. λατρῶν).	Άριθ. Φαρμακοποιῶν.	Άριθ. ἔμβολιαστῶν.	Άριθ. φλεβοτόμ.
ΣΕΡΙΦΟΣ	Οἶνος, κριθή, σίτος, δασπρα, βαμβάκι, μαλλι καὶ ὀλίγον μέλι.	Οὐδεὶς.	Οὐδεὶς.	Οὐδεὶς.	Οὐδεὶς.	2

ΠΑΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΣΥΡΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ 1838.

Όνοματα τών Δήμων.	Αδέν.	Θάλει.	Παιδ. μέχρι τού 18 έτους.		Νέοι άνταρθ. μεταξ' των 18 και 25 έτων.	Ολικός αριθ. οικογενειών.	Ολικός αριθ. δημοτών.	Γεωργοί.	Ποιμένες.	Τεχνίται.	Άλλοι βιοτήχ.	ΣΕΡΙΦΟΣ
			Άρρενα	Θήλεα								

Όνοματα τών Δήμων.	Εμποροί	Ναυτικοί	Υπάλληλοι		Επιστήμονες	Πένητες άνκ. να εργάζωντ.	Μαθηταί σχολείων.	Τερείς	Άνδρες ήξυρόντες να γράφουν.	Ολικός αριθμ. κατοίκων
			Μικροί	Μεγάλοι						
ΣΕΡΙΦΟΣ	7	21								

Έν Εφομιούτολει, τή β Φεβρουαρίου 1839.

Ο Διοικητικός Ιατρός Σύρου κλπ. Π. ΑΡΔΟΥΝΟΣ

IX

Μήλος-Κίμωλος: χώρος και πληθυσμός (19ος αιώνας)

1. Γενική προσέγγιση: από το παρελθόν στον 19ο αιώνα

Η Κίμωλος ευρίσκεται περί το μισό μίλι βορειοανατολικά της Μήλου· ανάμεσα στα δύο νησιά παρεμβάλλεται το στενό *Πολόνιας* (άλλως *Μήλου-Κίμωλου*), με άνοιγμα 2,5 περίπου δέκατα του μιλίου¹. Το σχήμα της Κιμώλου είναι περίπου σφαιρικό, ενώ η Μήλος διαθέτει πεταλοειδή μορφή². Αναλυτικότερα, στην τελευταία σχηματίζεται ο ασφαλέστερος όρμος του Αιγαίου, υπό την ονομασία *Μήλου* ή *Αδάμαντος*, με εξωτερικό άνοιγμα περί τα 3 μίλια και εσωτερική προέκταση υπέρ τα 5,5 μίλια, στη νοτιοανατολική πλευρά του³. Η έκταση του νησιού ισούται με 150,60 τετραγωνικά χιλιόμετρα και το μήκος των ακτών του με 125,9 χιλιόμετρα· τα αντίστοιχα μεγέθη για την Κίμωλο είναι μόλις 35,71 και 37,9⁴. Όσον αφορά στο μέγιστο υψόμετρο υπολογίζεται στα 751 και 345 μέτρα αντιστοίχως, κατά νησί (*Προφήτης Ηλίας* και *Παλιόκαστρο*)⁵. Είναι χαρακτηριστικό πως η πρώτη θέση εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα της Μήλου, στην πλέον άγονη και υποανάπτυκτη (από οικονομική-δημογραφική άποψη) περιοχή του νησιού⁶. Αντιθέτως, το ανατολικό τμήμα εμπεριέχει εύφορα ηφαιστειογενή εδάφη, τα οποία επέτρεψαν, επί αιώνες, την ανάπτυξη κάθε λογής καλλιεργειών

1. ΥΥΠΝ, *Πλοηγός. Ναυτιλιακές οδηγίες των ελληνικών ακτών*, τόμ. Β', *Νοτιοανατολικαί ακταί*, Αθήναι 31976, σ. 303· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος και μέγαςκοσμος του Αιγαϊακού Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 208.

2. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 303, 311.

3. *Αυτ.*, σ. 306-307.

4. ΕΣΥΕ, *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1965, 1970, 1980, 1981*, σ. 3, 4, 2 και 2 αντιστοίχως· Μιχ. Ευστ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 206, 208.

5. ΥΥΠΝ, *ό.π.*, σ. 303, 311.

6. Marco Boschini, *L'Arcipelago con tutte le Isole, Scogli, Secche e bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 28· Μιχάλης Μοδινός, *Τοπογραφίες. Οικολογική θεώρηση του ελληνικού περιφερειακού χώρου*, Αθήνα 1990, σ. 87.

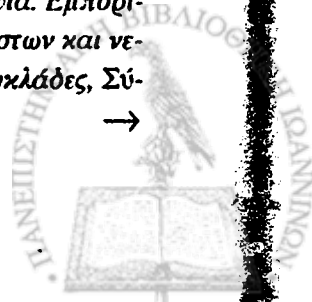

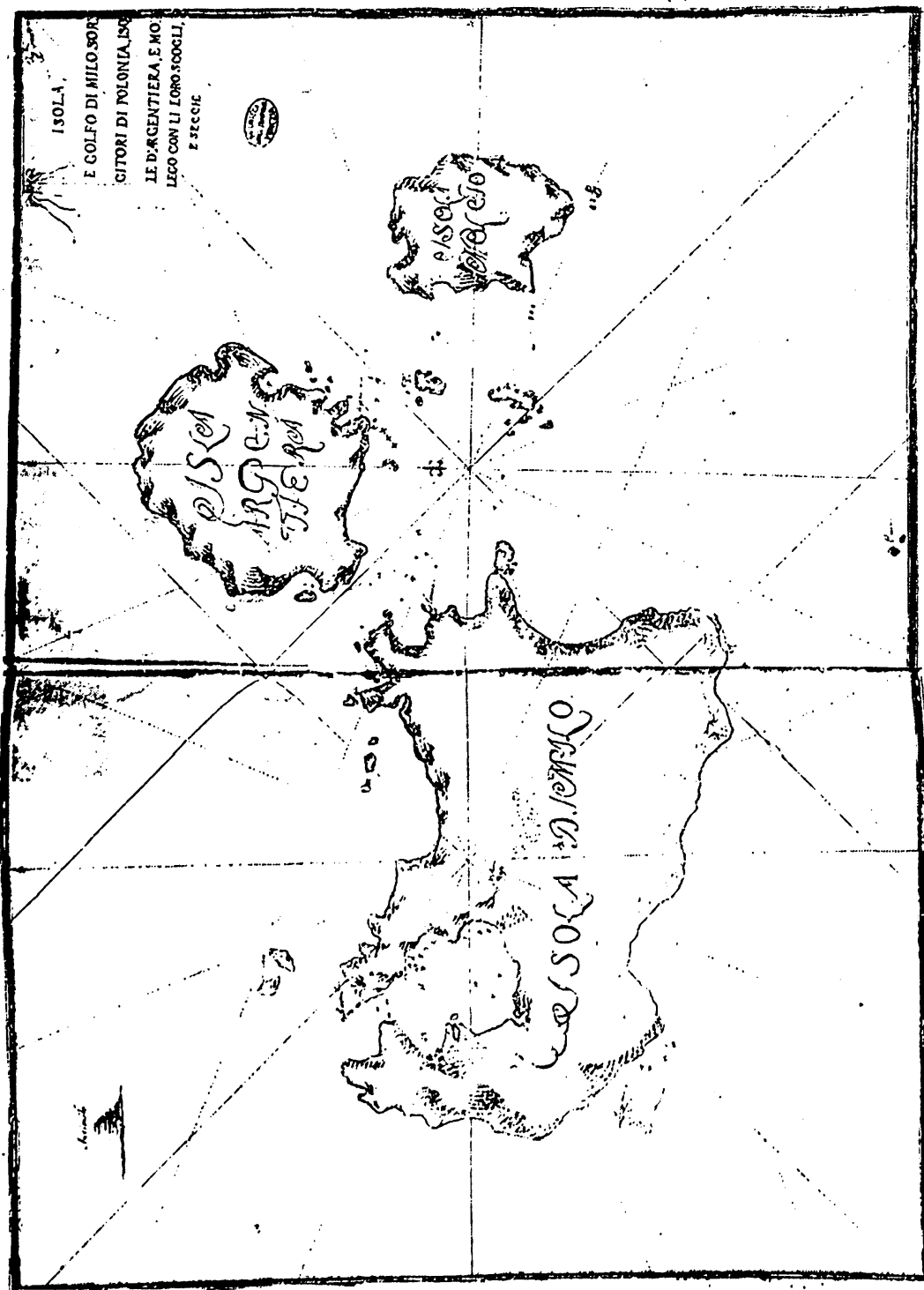
και της κτηνοτροφίας⁷. Σε διάφορα τεκμήρια, του παρελθόντος αλλά και του παρόντος, αναφέρονται τα σημαντικότερα προϊόντα του νησιού: σιτηρά, λαχανικά (φασόλια, φάβα κ.ά.), φρούτα (καρπούζια, πεπόνια, σύκα κ.ά.), βαμβάκι (για τις ανάγκες της τοπικής βιοτεχνίας), κρασί, ελιές και ελαιόλαδο, κτηνοτροφικά προϊόντα, μέλι και κεριά. Εν τούτοις, από τους

7. Μ. Μοδινός, *ό.π.*, σ. 87· Maihows, *Voyage en France, en Italie et aux isles de l'Archipel ou lettres écrites de plusieurs endroits de l'Europe et du Levant en 1750, avec des observations de l'auteur sur les diverses productions de la nature et de l'art*, τόμ. 4, Παρίσι 1763, σ. 112· *Lo Stato Presente di tutti i paesi e popoli del Mondo naturale, politico, e morale, volume VII, Della Turchia in Europa, delle Isole dell'Arcipelago, Candia, e Morea, ...*, Βενετία 1737, σ. 19.

8. ΓΑΚ-ΑΝΚΕρζ., Καποδιστριακό Αρχείο, φάκ. 457, *Tableau des iles de la mer blanche qui dépendent de l'empire ottoman*· B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c.1500-1718*, τόμ. 1, Istanbul 1982, σ. 24-25· ο ίδιος, «Στατιστικές ειδήσεις για τη Μήλο του 1670 μ.Χ. (από το τουρζικό φορολογικό κατάστιχο)», εφημ. *Μήλος*, αρθ. 70, 1/11/1982, σ. 3· Fr. Piacenza, *L'Egeo redivivo, o sia chronographia dell' Arcipelago*, in Modena 1688, σ. 273· Μάρκος Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησουίτες του 17ου και 18ου αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Αθήνα 1989, σ. 76· Jean Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 174-175· Joseph P. de Tournefort, *Voyage d'un botaniste*, εισαγ. σμμ. St. Yerasimos, τόμ. 1, Παρίσι 1982, σ. 162-164· Γιάννης Μ. Χαλκουτσάκης, «Μια άγνωστη επίσκεψη – το 1735 – στη Μήλο», *Μηλιακά*, τόμ. 2 (1985), σ. 24· *Lo Stato, ό.π.*, σ. 25· J. Aigidius van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Egypt, Syria, Mount Sinai, Palestine & C.*, τόμ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 69· Maihows, *ό.π.*, σ. 112· *Breve Descrizione dell'Arcipelago e particolarmente delle diciotto isole sottomesse l'anno 1771 al Dominio Russo del Conte Pasch di Krienen*, Λιβόρνο 1773, σ. 21· *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte, par M. Savary*, Παρίσι 1788, σ. 358-359· Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel, Rédigée d'après de nouvelles observations et particulièrement utile aux Négocians et aux Navigateurs*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 50-51· *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières - Sauvebœuf fait en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789*, τόμ. 2, Παρίσι 1790, σ. 226· Δανιήλ Φιλίπιδης – Γρηγ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αιχ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 228· *Travels through Swisserland, Italy, Sicily, the Greek islands, to Constantinople; Through part of Greece, Ragusa, and the Dalmatian Isles; In a series of letters to Pennoyre Watkins, Esq. from Th. Watkins, A.M. in the years 1787, 1788, 1789*, τόμ. 2, Λονδίνο 1792, σ. 178· G.A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τόμ. 2, Παρίσι 1807, σ. 206-208, 220· C. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour ottomane*, τόμ. 2, Παρίσι 1801, σ. 226· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ', αρθ. 52, 20 Αυγ./1 Σεπτ. 1839, *Παράρτημα*· Ι. Δε-Κιγάλλας, «Γεωγραφική περιγραφή του νομού Κυκλάδων», *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, εν Σύρω, έτος Β' (1848), σ. 124· Ηλίας Οικονομόπουλος, *Μεγάλη-Γενική Γεωγραφία. Εμπορική, Βιομηχανική, Οικονομική, Στρατιωτική κλπ. γραφείσα επί τη βάσει των αρίστων και νεωτάτων ξένων συγγραφέων*, εν Αθήναις 1901, σ. 340· Μιχ. Γ. Σταματάκης, *Οι Κυκλάδες*, Σύ-

→

21. Μήλος, Κίμωλος, Πολύαιγος και Αντίμηλος σε αερονομολόγητο ιταλικό Πορτολόανο: Π ναυτικό ricercato Del Mare Ionio, et Arcipelago. Portolano topografo delli porti, golfi, canali, punte, secche, bassi, fondi, et isole di questi due da Gasparo Tentivo, f. 33-34 [Biblioteca Querini Stampalia (Βενετία), Cl. III, XXII (33)].

αρχαίους ήδη χρόνους η Μήλος είναι συνυφασμένη κυρίως με την εκμετάλλευση του ορυκτού της πλούτου (στη νεότερη εποχή, θειάφι, γύψος, χαλαζιακός τραχείτης – οι γνωστές μυλόπετρες κ.ά.)⁹. Ως παρεπόμενο, η εξαγωγή μέρους της παραγωγής (αγροτικής-κτηνοτροφικής-προϊόντων εξόρυξης) οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορίου¹⁰. Παραλλήλως, το νησί διατήρησε, επί αιώνες, ισχυρούς δεσμούς με τη θάλασσα, διαθέτοντας τους πλέον έμπειρους «πιλότους» (πλοηγούς) στο Αρχιπέλαγος¹¹. Σχετικώς και συμπληρωματικώς, είναι χαρακτηριστικό ότι κάθε προέλευσης πειρατές χρησιμοποιήσαν τη Μήλο για την εμπορευματοποίηση της λείας, ενώ κάποιοι από αυτούς εγκαταστάθηκαν μονίμως εκεί¹².

Αντιθέτως, η Κίμωλος, καθώς σημειώνει και ο Ιάκωβος Ραγκαβής, «είναι όλοτελῶς ἄνυδρος· τὰ ὄρη αὐτῆς σκληρὰ καὶ τραχέα· ἡ γῆ ἄφο-

→

ρα 1979, σ. 56· Ζαφ. Βάος – Στέφ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1991, σ. 59.

9. Μ. Μοδινός, *ό.π.*, σ. 92-93· Β. J. Slot, *Στατιστικές ειδήσεις*, σ. 3· Μ. Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 76· Δ. Φιλιππίδης – Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 228· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 124· Ηλ. Οικονομόπουλος, *ό.π.*, σ. 340, 349· Μ. Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 56· Ζαφ. Βάος – Στέφ. Νομικός, *ό.π.*, σ. 60, 96, 100.

10. Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, σ. 24· Fr. Piacenza, *ό.π.*, σ. 274· J. Thévenot, *ό.π.*, σ. 174-175· Μ. Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 76· C. Sonnini, *ό.π.*, σ. 237.

11. Β. J. Slot, *ό.π.*, σ. 25· Fr. Piacenza, *ό.π.*, σ. 284· J. P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 156· Μ. Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 77· Captain Sutherland, *A tour up the straits, from Gibraltar to Constantinople. With the leading events in the present war between the Austrians, Russians, and the Turks, to the commencement of the year 1789*, Λονδίνο 1790, σ. 148· Α. Konsta, *L'activité corsaire en mer Egée et ses effets sur l'île de Milos aux XVII et XVIII siècles*, Mémoire de DEA, Πανεπ. Paris-I, Παρίσι 1986, σ. 11, 23-32.

12. Β. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago (or Arches)*, Οξφόρδη 1687, σ. 33· Μ. de Mirone, *Mémoires et Aventures secrètes et curieuses d'un Voyage du Levant*, τόμ. 1, Λιέγη 1739, σ. 50· *A voyage performed by the late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, Λονδίνο 1799, σ. 36· *Voyages en Orient, entrepris par ordre du Gouvernement français, de l'année 1821 et l'année 1829, par V. Fontanier*, τόμ. 2, Παρίσι 1829, σ. 217· Jourdain, Capitaine de frégate de la Marine Royale, Colonel au service du Gouvernement Grec, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822 jusqu'au combat de Navarin*, τόμ. 1, Παρίσι 1828, σ. 106· Ν. Κεφαλληνιάδης, «Χρονικό πειρατικών επιδρομών κατά της Μήλου», *Μηλιακά*, τόμ. 1 (1983), σ. 34-39· Χαρ. Γκούσιος, «Η πειρατεία και οι επιπτώσεις στους νησιωτικούς πληθυσμούς του Αιγαίου κατά τον 17ο αιώνα», *Αρχεῖον Οικονομικής Ιστορίας*, τόμ. 9/τχ. 1-2 (Ιαν.-Δεκ. 1998), σ. 56· Α. Konsta, *ό.π.*, σ. 61-62· Χρ. Γεωργούσης, *Κυκλάδες. Πάρος-Αντίπαρος*, Αθήνα 1998, σ. 132, 138. Πβ. Κώστας Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 82 και εδώ στο κεῖμενο II, υποσημ. 12.

ρος»¹³. Οι λιγοστές καλλιέργειες περιορίζονταν στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού και κυρίως στην περιοχή της Χώρας· τα σημαντικότερα προϊόντα ήσαν τα κάτωθι: κριθάρι, βαμβάκι (για τις βιοτεχνικές ανάγκες), μικρή ποσότητα ελαιολάδου και κτηνοτροφικών προϊόντων· θα πρέπει να επισημανθεί πως στη διάρκεια του κρητικού πολέμου (1645-1669) τα ελαιόδενδρα του νησιού εκριζώθηκαν από το βενετικό ναυτικό, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες του σε ξυλεία¹⁴. Ακόμη, το κρασί αλλά και άλλα προϊόντα εισάγονταν από τη Μήλο¹⁵, κάτι το οποίο παρατηρείται, εξάλλου, και σήμερα. Πάντως, το νησί κατέστη γνωστό κυρίως εξαιτίας του ορυκτού του πλούτου, κοντολογίς της «κιμωλίας γης» («Κίμωλος, ὅθεν ἡ γῆ ἢ Κιμωλία» σημειώνει ο Στράβων)¹⁶ και των πωρόλιθων, προϊόντα τα οποία εξάγονταν προς διάφορες κατευθύνσεις¹⁷. Επιπροσθέτως, οι κάτοικοι ήσαν ικανοί ναυτικοί, ενώ σε άλλο επίπεδο, η Κίμωλος συνδέθηκε επανειλημμένως με

13. Ιάκ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ἡτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ. 3, εν Αθήναις 1854, σ. 239 και σε ανατύπωση *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι*, επιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 1997, σ. 139. Επίσης: J. P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 150· Henri Hauttecoeur, «Η νήσος Κίμωλος», *Κιμωλιακά*, τόμ. 4 (1974), σ. 218· *Lo Stato Presente*, σ. 50· Maihows, *ό.π.*, σ. 109· *Lettres, ..., par M. Savary*, σ. 351· G.-B. Depping, *La Grèce, ou Description topographique de la Livadie, de la Morée et de l'Archipel*, τόμ. 3, Παρίσι 1830, σ. 46· *Voyage pittoresque de la Grèce par Choiseul - Gouffier*, Nouv. éd., τόμ. 1, Lourain 1847, σ. 14· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*· *Iles de la Grèce par M. Louis Lacroix*, Παρίσι 1880, σ. 472· Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Κίμωλος*, Αθήνησιν 1901, ανατύπ. *Κιμωλιακά*, τόμ. 1 (1970), σ. 4.

14. Χρ. Ι. Νεαμονιτάκης, «Πώς είδον την Κίμωλον οι περιηγηταί κατά τον ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα», *Κιμωλιακά*, τόμ. 2 (1972), σ. 60-61· J. P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 150· *Mémoires ... du comte Ferrières - Sauveboeuf*, σ. 227· Maihows, *ό.π.*, σ. 110· *Lettres ... par M. Savary*, σ. 351-352· G. A. Olivier, *ό.π.*, σ. 196· G.-B. Depping, *ό.π.*, σ. 46-48· Jourdain, *ό.π.*, σ. 105· *Voyage pittoresque*, σ. 14· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*· *Iles de la Grèce*, σ. 473· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 125· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 239 και 139 αντιστοίχως· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 4, 6-8· Ιω. Κ. Βογιατζίδης, «Κίμωλος, ιστορικά έρευναι περί της νήσου», *Κιμωλιακά*, τόμ. 1 (1970), σ. 56-57.

15. Χρ. Ι. Νεαμονιτάκης, *ό.π.*, σ. 61· J. P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 150· *Lettres... par M. Savary*, σ. 351-352.

16. Στράβων, *Γεωγραφικά*, X, 5, 1 (Strabon, *Géographie, Les Belles Lettres*, τόμ. 7, Παρίσι 1971, σ. 107).

17. ΓΑΚ-ΑΝΚερκ, *ό.π.*· Χρ. Ι. Νεαμονιτάκης, *ό.π.*, σ. 64-65· H. Hauttecoeur, *ό.π.*, σ. 222-223· G.-B. Depping, *ό.π.*, σ. 47· *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.*· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 239 και 139· Ι. Δε-Κιγάλλας, *ό.π.*, σ. 125· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 8· Μ. Γ. Σταματάκης, *ό.π.*, σ. 60· Ζαφ. Βάος - Στέφ. Νομικός, *ό.π.*, σ. 103.

τη δράση πειρατών στην περιοχή και κυρίως στο στενό της Πολόνας· εναντίον του νησιού σημειώθηκαν πολυάριθμες πειρατικές επιθέσεις¹⁸.

Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται στο επίπεδο του οικιστικού και δημογραφικού καθεστώτος, ανάμεσα στα δύο νησιά. Κατά πρώτον, στη Μήλο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι διαδοχικές μετατοπίσεις της πρωτεύουσας, στη μακρά διάρκεια, πάντοτε όμως στο ανατολικό τμήμα της: από το 2500 περίπου έως το 800 π.Χ. η *Φυλακωπή*, στο βορειοδυτικό τεταρτημόριο του νησιού· εν συνεχεία, έως τα μέσα περίπου του 5ου μ.Χ. αιώνα, η πόλη πλησίον του Κλίματος, δυτικώς της Φυλακωπής και νοτίως της σημερινής πρωτεύουσας (*Πλάκα*)· κατά τη λατινοκρατία το *Κάστρο*, το οποίο δεσπόζει σήμερα υπέρθεν της Πλάκας· κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας η *Χώρα*, σημερινή *Ζεφυριά*, νοτιοανατολικώς του Κάστρου, το οποίο εξακολούθησε να κατοικείται· στο διάστημα 1756-1770, η Χώρα έχασε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της, λόγω του νοσώδους περιβάλλοντος, προς δημογραφικό όφελος του Κάστρου και της υπό ίδρυσιν Πλάκας. Πάντως, εκτός της πρωτεύουσας, παραλλήλως, λειτούργησαν και μικρότερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, στις οποίες αναφέρονται διάφορες πηγές, χρονολογούμενες στον 17ο αιώνα και εξής¹⁹. Ένα καινούργιο

18. *Voyage pittoresque*, σ. 15· *Voyage dans le Levant, en 1817 et 1818, par M. Le Cte De Forbin*, Παρίσι 1819, σ. 10· *Lettres... par M. Savary*, σ. 354· Περ. Ζερλέντης - Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, έτος πρώτον, εν Ερμουπόλει Σύρου 1918, σ. 65· Ν. Κεφαλληνιάδης, «Χρονικόν των κατά της Κιμώλου (*Argentiera*) πειρατικών επιδρομών κατά τον 17ον-19ον αιώνα», *Κιμωλιακά*, τόμ. 4 (1974), σ. 71-110· Τ. Γριτσόπουλος, «Έξ ανέκδοτα έγγραφα περί της οικογενείας Μπρεστ», *Κιμωλιακά*, τόμ. 6 (1976), κυρίως σ. 6-7, 14-16· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 86-89, 92, 98· Χαρ. Γ. Μουστάκας, *Συνοπτική ιστορία της νήσου Κιμώλου*, Πειραιεύς 1957, σ. 21· Δικ. Βαγιακάκος, «Κίμωλος», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, έτος Ζ' τχ. 83 (Μάιος 1975), σ. 143.

19. Χάρης Ν. Μπαμπούνης, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, Αθήνα 1993, σ. 15-17, 30-39, 45-46· Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήναι 1929, ανατύπ. 1994, σ. 15-26, 30, 155, 189, 213, 228-229· Ανδρέας Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ' αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 98· Benedetto Bordone, *Libro de tutte l'Isole del mondo*, Βενετία 1528, σ. XLIII· Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 4, İstanbul 1988, σ. 1.729· Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεϊς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 362· *Viaggio, e Navigazione di Monsignor Sebastiani F. Giuseppe di S. Maria, Dell' Ordine de Carmelitani Scalzi: Prima vescovo di Hierapoli e poi di Bisignano; et hoggi di città di Castello: Nell' andare, e tornare dall' Arcipelago*, Ρώμη 1687, σ. 94· Fr. Piacenza, *ό.π.*, σ. 275-276, 283· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 231-232, 235 και 131-132, 135· E. Kolodny, «Les types d'habitat contemporains et leur évolution

στοιχείο εμφανίσθηκε μετά το 1821, με την ίδρυση του *Αδάμαντα*, σε μία μέχρι στιγμής έρημη θέση στον μυχό του όρμου Μήλου (έκτοτε και Αδάμαντα), όπου συγκεντρώθηκαν πρόσφυγες προερχόμενοι από την Κρήτη²⁰.

Ως προς το δημογραφικό κεφάλαιο του νησιού, τα διαθέσιμα μεγέθη δεν επιτρέπουν σαφή και ασφαλή συμπεράσματα²¹. Τα πλέον αξιόπιστα στοιχεία προέρχονται, κατά πάσα πιθανότητα, από οθωμανικό κατάστιχο του 1670, ως ακολούθως: Χώρα 786 σπίτια (*hâne*), εκ των οποίων 146 αφορούν σε χήρες (δηλαδή, κατά προσέγγιση $640 \times 4 + 146 \times 3 = 2.998$ ψυχές)· Κάστρο 84 και 30 αντιστοίχως (αναλόγως, $54 \times 4 + 30 \times 3 = 306$ ψυχές)· σύνολο, 3.304 περίπου ψυχές²². Εδώ, ας επισημανθεί πως το συγκεκριμένο μέγεθος επιβεβαιώνεται, εν πολλοίς, από τα στοιχεία του Thévenot, χρονολογούμενα στο 1655: 2.500 και 500 ψυχές αντιστοίχως, για τους δύο οικισμούς²³. Επιπροσθέτως, φαίνεται ότι οι μεταγενέστερες εκτιμήσεις, του Randolph και του Tournefort, περί 5.000 ψυχών για το σύνολο του νησιού και αποκλειστικώς για τη Χώρα αντιστοίχως (κυρίως μάλιστα στη δεύτερη

dans les îles mineures de l'Égée», *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982*, Παρίσι 1983, σ. 157.

20. Emmanuel Manitaky, *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*, Ιούλιος 1869, σ. 17· Ζαφ. Βάος, «Κρήτες αγωνισταί ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 5 (1965-1966), σ. 163-272 και αυτοτελής βελτιωμένη έκδοση, *Κρήτες αγωνιστές ιδρυτές του Αδάμαντα Μήλου. Νέα έκδοση εμπλουτισμένη*, έκδ. Κοινότητας Αδάμαντα, Αθήνα 1993 [πβ. εδώ στο κείμενο II, υποσημ. 12]. Ας σημειώσουμε εδώ ότι τον Μάιο του 1994 έλαβε χώρα αδελφοποίηση του Αδάμαντα με τη Χώρα Σφακίων (εφημ. *Μήλος*, αριθ. 189, 15/6/1994, σ. 1, 5), εξέλιξη η οποία εμπεριέχει, πάντως, διάφορες παραμέτρους, μη εξαιρουμένης της αναγέννησης (έστω, ενίσχυσης) του τοπικισμού, στη σημερινή, μεταμοντέρνα, εκδοχή του.

21. Τα εν λόγω μεγέθη έχουν συγκεντρωθεί στα: Γ. Α. Καμακάρης, *Μικραί ιστορικά μελέται περί Μήλου*, Πειραιεύς 1963, σ. 25-27, 31· Π. Ζερλέντης – Φ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 72-73. Επίσης: J. Thévenot, *ό.π.*, σ. 175· B. Randolph, *ό.π.*, σ. 33· J. P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 154· *The Present state of the Greek and Amrenian churches, by Paul Ricaut, late consul at Smyrna*, Λονδίνο 1679, σ. 365· *Viaggio, e Navigazione*, σ. 94· *Voyage pittoresque*, σ. 15· Δ. Φιλπίδης – Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 229. Βλ. επίσης κατοπ. υποσημ. 25.

22. B. J. Slot, *Στατιστικές ειδήσεις*, σ. 3. Αναφορικώς με το μέσο μέγεθος κατά οικιακή κατηγορία: Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 44, 112-121, 136-143.

23. J. Thévenot, *ό.π.*, σ. 175· Γ. Α. Καμακάρης, *ό.π.*, σ. 25· Π. Ζερλέντης – Φ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 72· Χ. Ν. Μπαμπούνης, «Περί Μήλου εξ εγγράφων λήμματα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 10 (1974-1977), σ. 228.

περίπτωση) εμπεριέχουν ποσοστό υπερβολής· ως συμπλήρωμα, ας σημειωθεί πως σε πηγή του 1709 οι καθολικοί του νησιού υπολογίζονται σε 20 άτομα²⁴. Εν πάση περίπτωση, για τη συνέχεια τα δεδομένα εμπεριέχουν σοβαρά προβλήματα αξιοπιστίας, εφόσον οι περιηγητές, επηρεασμένοι από το νοσώδες περιβάλλον της Χώρας, παρέχουν εικόνες γενικής παρακμής, τόσο ως προς το οικονομικό όσο και ως προς το δημογραφικό-νοσολογικό καθεστώς του νησιού (μεταξύ άλλων, γίνεται λόγος για συνολικό πληθυσμό αποτελούμενο από 1.000 μόλις ψυχές)²⁵.

Σε ό,τι αφορά στην Κίμωλο, επί μακρόν διέθετε αποκλειστικώς έναν οικισμό: την ομώνυμη πρωτεύουσα. Το παλαιότερο τμήμα της, το «Μέσα Κάστρο», οικοδομήθηκε κατά τη λατινοκρατία, αλλά στον 16ο αιώνα το νησί αναφέρεται ως ακατοίκητο· περί το τέλος του ιδίου αιώνα εποίκισθηκε από νέους κατοίκους²⁶. Το 1638 ο οικισμός πυρπολήθηκε από πειρατές, αλλά το 1648 εγκαταστάθηκαν εκεί έποικοι από τη Σίφνο, οι οποίοι ανήγγειραν το «Έξω Κάστρο»²⁷. Με βάση τον Thévenot, οι κάτοικοι περιοριζόνταν σε 200 ψυχές, μέγεθος το οποίο επανέλαβαν και άλλοι περιηγητές του 17ου και 18ου αιώνα· ας προσθέσουμε ότι ειδικώς οι καθολικοί υπολογίζονταν σε 15 μόλις άτομα το 1660 και σε 12 περίπου το 1710²⁸. Πάντως, το 1770 ο Rasch di Krienen έκανε λόγο περί 700 ψυχών συνολικώς, μέγεθος

24. B. Randolph, *ό.π.*, σ. 33· J. P. de Tournefort, *ό.π.*, σ. 154· Γ. Α. Καμακάρης, *ό.π.*, σ. 25· Π. Ζερλέντης - Φ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 72· π. Μάρκος Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 10 (1974-1977), σ. 277.

25. X. N. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 207· Γ. Μ. Χαλκουτσάκης, *ό.π.*, σ. 25· *Lo Stato Presente*, σ. 19, 25· Maihows, *ό.π.*, σ. 132· *Voyage pittoresque*, σ. 15-16, 18· *Lettres ... par M. Savary*, σ. 358-360· *Mémoires ... du comte de Ferrières - Sauveboeuf*, σ. 226-227· Frieseman, *ό.π.*, σ. 51-52· Captain Sutherland, *ό.π.*, σ. 145-146· C. Sonnini, *ό.π.*, σ. 226-227· G. A. Olivier, *ό.π.*, σ. 203· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, κυρίως σ. 98· Γ. Α. Καμακάρης, *ό.π.*, σ. 26-27.

26. X. Γ. Μουστάκας, *ό.π.*, σ. 15· H. Hauttecoeur, *ό.π.*, σ. 225· F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, τόμ. 17 (1910-1911), σ. 160· B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, σ. 286-287.

27. X. Γ. Μουστάκας, *ό.π.*, σ. 15· F. W. Hasluck, *ό.π.*, σ. 160· B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 286-287· Pasch di Krienen, *ό.π.*, σ. 25.

28. Jean Thévenot, *ό.π.*, σ. 175· X. Γ. Μουστάκας, *ό.π.*, σ. 15, 18· *Voyage pittoresque*, σ. 15· Π. Ζερλέντης - Φ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 65· Χρ. Ι. Νεαμονιτάκης, *ό.π.*, σ. 57· π. Μ. Φώσκολος, *ό.π.*, σ. 295. Βλέπε επίσης: *Lo Stato Presente*, σ. 50· Maihows, *ό.π.*, σ. 110· G.-B. Depping, *ό.π.*, σ. 46.

το οποίο υιοθέτησε αργότερα, το 1816, και ο William Turner²⁹. Το ερώτημα είναι κατά πόσον τα δεδομένα αυτά, τόσο ως προς την Κίμωλο όσο και ως προς τη Μήλο, επιβεβαιώνονται από μεταγενέστερα, και περισσότερο αξιόπιστα, στοιχεία, ενώ είναι σκόπιμο να διερευνηθεί η όποια μεταβολή τους. Έτσι, διεισδύουμε στο περιεχόμενο του επομένου πίνακα.

Πίν. 25. Πληθυσμός Μήλου-Κιμώλου(1821-1896)

Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
	Μήλος	Κίμωλος	
1821 ³⁰	1.555	890	Αριθ. νοικοκυριών: 305 και 220 κατά νησί. Μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 5,10 και 4,04 μέλη/νοικ. αντιστοίχως. Στην απογραφή παρατίθεται μόνο ο αριθ. νοικοκυριών: 364 και 105 κατά νησί· ο αριθ. ψυχών υπολογίζεται με βάση το μέσο μέγεθος 4, το οποίο μνημονεύεται. Εξάλλου, στο τεκμήριο. Αναλυτικά στοιχεία, ως προς τη Μήλο:
1821 ³¹	5.000	1.000	
1828 ³²	1.580	1.165	
1829 ³³	[1.456]	[420]	

29. Pasch di Krienen, *ό.π.*, σ. 25· Π. Ζερλέντης - Φ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 65-66· *Journal of a Tour in the Levant by William Turner, Esq.*, τόμ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405.

30. Renseignements statistiques sur la Grèce, *Le Moniteur grec*, 4 mars 1856 [ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62]· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

31. ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Διοικ. Επ., φάκ. 95. Κατάλογος τῶν Τμημάτων τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους· Μιχ. Σχινάς, *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος*, τόμ. 4, Αθήνησιν 1843, σ. 345· Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ἤτοι Συλλογή των περί την Αναγεννησμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, Νόμων και άλλων επισήμων Πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους 1832*, τόμ. 11, Αθήνησιν 1852, σ. 261· *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τόμ. 2, Δ' εν Άργει Εθνική Συνέλευσις, Αθήναι 1973, σ. 248· Γ. Κατσούλης, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής Επανάστασης*, τόμ. Α', *Προεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι του Α' εξωτερικού δανείου (1824)*, Αθήναι 1974, σ. 36· Γ. Κατσούλης - Μ. Νικολινάκος - Β. Φίλιας, *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από του 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 107· Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Α', μέρος Ι', Αθήναι 1973, σ. 32.

32. Λ. Μπίστης, «Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησις μιας εκατονταετίας 1861-1961», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τόμ. 6 (1967), σ. 49.

33. *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, έκδ. Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, τόμ. Η', *Συναγωγή κειμένων - Εισαγωγή - Σχόλια Κ. Κωστής*, Κέρκυρα 1987, σ. 305, 307, 313, 315-316· Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη*, τόμ. 7 (1978-1979), σ. 314-315, 318.

Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις																										
	Μήλος	Κίμωλος																											
			1. Μήλος [ενν. Πλάκα+Κάστρο] 307 2. Παλιά Χώρα [ενν. Ζεφυριά] 57 Επιπλέον, αναφέρονται επίσης τα ακόλουθα: «Αον. Είς τὴν νῆσον Μήλον εὐρίσκονται ἐξήντα οἰκογένειαι παροίκων. Βον. Ἐκ τῶν κατοίκων καὶ παροίκων τῆς νήσου ταύτης εἶναι πρόκριτοι <table style="margin-left: 20px;"> <tr><td>Ἔμποροι</td><td>12</td></tr> <tr><td>Ἐμπόροι</td><td>25</td></tr> <tr><td>Γεωργοὶ</td><td>65</td></tr> <tr><td>Ναῦται</td><td>49</td></tr> <tr><td>διαφόρων ἐπαγγελμάτων</td><td>156</td></tr> </table> Γον. Ἐκ τῶν κατοίκων τῆς Παλαιᾶς Χώρας εἶναι <table style="margin-left: 20px;"> <tr><td>ἔμποροι</td><td>4</td></tr> <tr><td>Γεωργοὶ</td><td>8</td></tr> <tr><td>διαφόρων ἐπαγγελμάτων</td><td>45</td></tr> </table> [. . .] Ἐκ τῶν κατοίκων τῆς νήσου Κιμῆλου [αντί Κιμώλου], εἶναι <table style="margin-left: 20px;"> <tr><td>πρόκριτοι</td><td>2</td></tr> <tr><td>Ἔμποροι</td><td>7</td></tr> <tr><td>Γεωργοὶ</td><td>35</td></tr> <tr><td>Ναῦται</td><td>29</td></tr> <tr><td>διαφόρων ἐπαγγελμάτων</td><td>32</td></tr> </table>	Ἔμποροι	12	Ἐμπόροι	25	Γεωργοὶ	65	Ναῦται	49	διαφόρων ἐπαγγελμάτων	156	ἔμποροι	4	Γεωργοὶ	8	διαφόρων ἐπαγγελμάτων	45	πρόκριτοι	2	Ἔμποροι	7	Γεωργοὶ	35	Ναῦται	29	διαφόρων ἐπαγγελμάτων	32
Ἔμποροι	12																												
Ἐμπόροι	25																												
Γεωργοὶ	65																												
Ναῦται	49																												
διαφόρων ἐπαγγελμάτων	156																												
ἔμποροι	4																												
Γεωργοὶ	8																												
διαφόρων ἐπαγγελμάτων	45																												
πρόκριτοι	2																												
Ἔμποροι	7																												
Γεωργοὶ	35																												
Ναῦται	29																												
διαφόρων ἐπαγγελμάτων	32																												
1829 ³⁴	1.300	300																											
1829 ³⁵		[596]	Στην πηγή αναγράφεται μόνο ο αριθμός νοικοκυριών: 149.																										
1832 ³⁶	1.900	960	Αριθ. νοικοκυριών: 380 και 240 κατά νησί. Μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 5,00 και 4,00 μέλη/νοικ. αντιστοίχως.																										
1834 ³⁷	1.580	1.165	Αριθ. νοικοκυριών: 316 και 223 κατά νησί. Μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 5,00 και 5,22 μέλη/νοικ. αντιστοίχως. Αναλυτικά στοιχεία Μήλου: <i>Πόλις Μήλου (Πλάκα)</i> 50 νοικ. και 250 ψυχές (μέσο μέγεθος 5,00 μέλη/νοικ.) <i>Πλάκες</i> 30 και 150 (μέσο μέγεθος 5,00 μέλη/νοικ.) <i>Κάστρον</i> 60 και 300 (μέσο μέγεθος 5,00 μέλη/νοικ.)																										

34. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 45· Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 404.

35. Σίμος Μ. Συμεωνίδης, «Εγγραφα Μήλου και Κιμώλου», *Κυκλαδική Επιθεώρηση*, περ. Β', έτος Δ', Σεπτ.-Οκτ. 1970, σ. 21.

36. *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*

37. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 4, 26/2/1835, *Διαιρέσεις κατά δήμους του Νομού των Κυκλάδων*· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - Σύσταση - Εξέλιξη - Πληθυσμός - Εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σ. 459-460, 462.

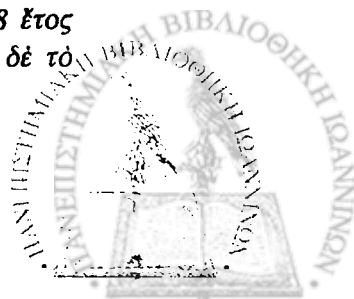
Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
	Μήλος	Κίμωλος	
1838 ³⁸	2.300	800	Τρυπητή 70 και 350 (μέσο μέγεθος 5,00 μέλη/νοικ.) Τριοβάλου (αντί Τριοβασάλου) 66 και 330 (μέσο μέγεθος 5,00 μέλη/νοικ.) Ζεφυριά 40 και 200 (μέσο μέγεθος 5,00 μέλη/νοικ.) Προφανώς, το μέσο μέγεθος (υποθετικό, τουλάχιστον εν προκειμένω) λειτούργησε ως βάση για τον υπολογισμό του αριθμού ψυχών και όχι αντιστρόφως, εφόσον ο δείκτης συμπίπτει σε όλες τις περιπτώσεις. Στο τεκμήριο, ειδικώς για τη Μήλο, εμπεριέχονται οι κάτωθι αξιοσημείωτες πληροφορίες (διατηρείται η γραφή του πρωτοτύπου): «...Ἡ Παλαιὰ χώρα εἶναι νοσώδης. ἔξ αἰτίας τῶν παρακειμ. ἄλικ. καὶ ὑγρῶν λιβαδ. σχηματιζόντων ἐν ἐπίπεδ. περικλειόμ. γύροθεν ἀπὸ λόφ. ὥστε ἡ θέσις ἀποκαθιστ. πνυγερά καὶ νοσώδης· δὲν εἶναι ὁμως ἀληθές ὅτι αἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ θείου, ὀχληρ. μόνον κατὰ τὴν ὀσμὴν βλάπτουσι τὴν ὑγεία τῶν κατοίκ. ἔξ ἐναντίας μὲ ἀπορίαν μου βλέπω ὅτι εἰς ὅλην τὴν νῆσον οὐδεὶς ὑπάρχει φθισικὸς ἢ ἀσθματικὸς...». Ἀκόμη, οἱ εναπομείναντες κάτοικοι τῆς Χώρας υπολογίζονται σε 25 «περίπου» νοικοκυριά. Ὅσον ἀφορᾷ στον Ἀδάμαντα, σημειώνεται ὅτι «Ἐξήντα περίπ. οἰκίαι εἶναι οἰκοδομημέναι ἄχρι τῆς ὥρας».
1842 ³⁹	2.509	1.047	Αριθ. νοικοκυριών: 497 και 253 κατά νησί. Μέσο μέγεθος νοικοκυριών: 5,05 και 4,14 μέλη/νοικ. αντιστοίχως.
1844 ⁴⁰	2.682	1.055	Αναλυτικά στοιχεία για τη Μήλο: Πλάκα 648 και Κάστρον 339 ψυχές, σύνολο 987 (το 36,80% του συνόλου). Ἀδάμας 306 ψυχές (το 11,41% αντιστοίχως). Ζεφυριά 165 (το 6,15%). Πλάκες 210 (το 7,83%). Τρυπητή 466 (το 17,37%) και Τριοβάσαλος 548 (το 20,43%).
1848 ⁴¹	2.974	1.100	Στον δήμο Ἀδάμαντα 374 ψυχές (το 12,57% του συνόλου στη Μήλο).

38. Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος, ό.π.

39. Renseignements statistiques· Κ. Κόμης, ό.π.

40. Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και Χωριών υπό Ι.Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1846, σ. 91.

41. Μ. Χουλιάρáκης, ό.π., τόμ. Α', μέρος ΙΙ', Αθήναι 1974, σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, ό.π., σ. 459-460, 462· Λ. Μπίστης, ό.π., σ. 49· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 22, 5/8/1850, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους τών έτων 1848 και 1849, συνταχθείς διά μέν τό 1848 έτος επί τῆ βάσει τών υποβληθέντων παρά τών Νομαρχών απογραφικῶν πινάκων, διά δέ τό

Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
	Μήλος	Κίμωλος	
1849 ⁴²	3.014	1.127	Στον δήμο Αδάμαντα 383 ψυχές (το 12,71% της Μήλου). Στον δήμο Αδάμαντα 395 ψυχές (το 12,90% της Μήλου). Στον δήμο Αδάμαντα 400 ψυχές (το 12,95% της Μήλου). Στον δήμο Αδάμαντα 406 ψυχές (το 13% της Μήλου). Τα μεγέθη περιέχονται στη στήλη «κατά τούς στατιστικούς πίνακας», η οποία ενυπάρχει στο τεκμήριο των ΓΑΚ (Οθ. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φάκ. 266)· στο ίδιο τεκμήριο περιλαμβάνεται επίσης η στήλη «Πληθυσμός κατά την υπό τών επιτροπών γενομένην καταγραφήν», με τα ακόλουθα μεγέθη: Μήλος 2.979 και Κίμωλος 1.109 ψυχές· επίσης, υπολογίζεται η «μείωσις» (διαφορά), ήτοι 144 και 64 ψυχές αντιστοίχως. Τα αναφερόμενα από τον Ραγκαβή επιτρέπουν συμπληρωματικές διαπιστώσεις, ειδικώς για τη Μήλο: Πλάκα 120 νοικοκυριά και 560 ψυχές (μέσο μέγεθος 4,67 μέλη/νοικ.)· Κάστρον 76 και 285 αντιστοίχως (3,75 μέλη/νοικ.)· Πλάκες 46 και 228 (4,96 μέλη/νοικ.)· Τρουπητή 95 και 464 (4,88 μέλη/νοικ.)· Τριοβάσαλος 130 και 590 (4,54 μέλη/νοικ.)· Ζεφυριά 30 και 126 (4,20 μέλη/νοικ.)· τέλος, Αδάμας 95 και 406 (4,27 μέλη/νοικ.), οπότε, προκύπτει σύνολο 2.659 ψυχές αντί του ορθού 3.123. Για την Κίμωλο δεν παρέχεται ο αριθμός νοικοκυριών.
1850 ⁴³	3.062	1.127	
1851 ⁴⁴	3.089	1.154	
1852 ⁴⁵	3.123	1.173	
1853 ⁴⁶	3.908	1.134	Στον δήμο Αδάμαντα 963 ψυχές (το 24,64% της Μήλου).

1849 επί τη βάσει του πληθυσμού του 1848 και τη προσθαφαιρέσει των κατά το 1849 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.

42. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*· ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Δ62, (έντυπος) Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του έτους 1850, συνταχθείς επί τη βάσει του δια του υπ' αριθ. 22 φύλλου της εφημερίδος της Κυβερνήσεως του έτους 1850 δημοσιευθέντος πληθυσμού του 1849, και τη προσθαφαιρέσει των κατά το 1850, λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποβιώσεων.

43. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· ΓΑΚ, *ό.π.*

44. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462

45. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Ιάκ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 271-272 και 171-172· ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φάκ. 266, Συγκριτικός πίναξ του πληθυσμού των δήμων κατά την στατιστικήν απογραφήν των κατοίκων και κατά τας συνεπεία της υπ' αριθ. 64 έγκυκλιου του 1851 γενομένης καταγραφάς· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 82.

46. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· *Renseignements statistiques*· Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 96.

Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
	Μήλος	Κίμωλος	
1854 ⁴⁷	3.930	1.151	Αριθ. νοικοκυριών: Μήλος 860 (μέσο μέγεθος 4,54 μέλη/νοικ.) και Κίμωλος 260 (4,36 μέλη/νοικ.).
1855 ⁴⁸	4.008	1.192	Στον δήμο Αδάμαντα 963 ψυχές (το 24,50% του νησιού).
1856 ⁴⁹	3.771	1.183	Στον δήμο Αδάμαντα 983 ψυχές (το 26,06% του νησιού).
1856 ⁵⁰		1.178	Αριθ. νοικοκυριών: 255 (μέσο μέγεθος 4,62 μέλη/νοικ.).
1861 ⁵¹	3.604	1.298	Αναλυτικά στοιχεία για τη Μήλο (με βάση τον Σταματάκη): <i>Πλάκα</i> 860 ψυχές <i>Κάστρον</i> 303 ψυχές <i>Ζεφυριά</i> 89 ψυχές <i>Πλάκες</i> 291 ψυχές <i>Τριοβάσαλος</i> 802 ψυχές <i>Τρουπητή</i> 713 ψυχές <i>Αδάμας</i> 546 ψυχές Σύνθεση κατά φύλο, σε επίπεδο δήμου: δήμος Μήλου 1.525 άρρενες έναντι 1.512 θηλέων· δήμος Αδάμαντα 288 έναντι 258 [σύνολο 3.583 αντί του ορθού 3.604] και δήμος Κιμώλου 654 έναντι 644. Αριθμός ετεροδημοτών: 427 , 50 και μόνο 9 κατά δήμο.

47. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462.

48. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 18· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αριθ. 53, 22/11/1858, Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους τό έτος 1856.

49. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 27· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *ό.π.*· Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, εν Αθήναις 1862, ανατύπ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και ΕΜΝΕ, Προλεγόμενα-επιμ. ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Αθήνα 1991, σ. 23.

50. Ιω. Σπ. Ράμφος, «Πίναξ απογραφικός δήμου Κιμώλου του έτους 1856», *Κιμωλιακά*, τόμ. 7 (1977), σ. 92-95. Αν και γίνεται λόγος περί 254 νοικοκυριών, εμείς καταμετρήσαμε 255.

51. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 36· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Στατιστική της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 15, 31· Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωριών υπό Ι. Δ. Σταματάκη, εν Αθήναις 1863, σ. 98· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Α. Μανσόλας, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, εν Αθήναις 1867, ανατύπ. Καραβίας 1980, σ. 31· Χαρ. Ν. Μπαμπούνης, «Κυκλαδική πληθυσμιακή μετακένωση και εγκατάσταση στην Αττική κατά τον 19ο και 20ό αιώνα: η περίπτωση της παροικίας της Μήλου», *Πρακτικά Τριημέρου Αιγαίου: 21-23 Δεκ. 1989. Ανάτυπον εκ του ΛΒ' τόμου (1990) του περιοδικού Παρνασσός*, Αθήνα 1990, σ. 351.

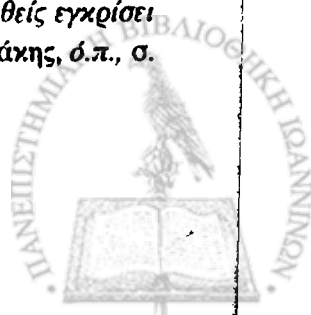

Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις
	Μήλος	Κίμωλος	
1870 ⁵²	4.203	1.124	Στη Μήλο: Πλάκα 972 (το 23,13% του νησιού) και Αδάμας 621 ψυχές (το 14,77%). Στην Κίμωλο, η Χώρα περικλείει 1.085 ψυχές (το 96,53%). Ακόμη: στη Μήλο, αριθμός δημοτών 4.299 έναντι 4.203 κατοίκων· στην Κίμωλο, 1.268 έναντι 1.124 αντιστοίχως.
1879 ⁵³	4.201	1.337	Στη Μήλο: <i>Πλάκα</i> 844 <i>Κάστρον</i> 207 <i>Πλάκες</i> 403 <i>Τριοβάσαλος</i> 1.115 <i>Τρυπητή</i> 878 <i>Ναυτικοί αλιείας και ακτοπλοΐας</i> 87 <i>Αδάμας</i> 667 Επίσης, στην Κίμωλο: <i>Κίμωλος (Χώρα)</i> 1.277 <i>Ναυτικοί αλιείας και ακτοπλοΐας</i> 60 Σύνθεση κατά φύλο, σε επίπεδο νησιού: Μήλος, 1.914 άρρενες έναντι 2.287 θηλέων· Κίμωλος, 635 έναντι 702 αντιστοίχως.
1889 ⁵⁴	4.959	1.515	Στη Μήλο: <i>Πλάκα</i> 1.007 <i>Βάτος</i> 73 <i>Κάστρον</i> 177 <i>Κλημανοβούνιον (αντί Κληματοβούνιον)</i> 104 <i>Πλάκες</i> 440 <i>Τριοβάσαλος</i> 1.483 <i>Τρυπητή</i> 915 <i>Αδάμας</i> 760

52. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 47· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Θεμ. Ιωαννίδης, *Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος*, εν Πάτραις 1871, σ. 107· Χαρ. Ν. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 351.

53. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 88· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Μ. Β. Girard, *La Grèce en 1883*, Παρίσι 1884, σ. 39· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Χαρ. Ν. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 351.

54. Υπουργείον Εσωτερικών - Διεύθυνσις Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός. Απογραφή της 15-16 Απριλίου 1889, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Α'*, εν Αθήναις 1890, σ. 105-106· Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 155· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Ιω. Νουχάκης, *Νέος χωρογραφικός πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών*, εν Αθήναις 1890, σ. 258-259· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Χαρ. Ν. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 351.

Έτος	Αριθ. Ψυχών		Άλλα στοιχεία - Παρατηρήσεις																		
	Μήλος	Κίμωλος																			
1896 ⁵⁵	5.310	1.655	Στην Κίμωλο άπαντες οι κάτοικοι περικλείονται στην ομώνυμη πρωτεύουσα (Χώρα). Σύνθεση κατά φύλο, σε επίπεδο νησιού: Μήλος, 2.413 άρρενες έναντι 2.546 θηλέων· Κίμωλος, 727 έναντι 788 αντιστοίχως. Στη Μήλο: <table> <tr> <td>Πλάκα</td> <td>1.088</td> </tr> <tr> <td>Βάτος</td> <td>89</td> </tr> <tr> <td>Κάστρον</td> <td>186</td> </tr> <tr> <td>Κληματοβούνι</td> <td>128</td> </tr> <tr> <td>Πλάκες</td> <td>576</td> </tr> <tr> <td>Τριοβάσαλος</td> <td>1.569</td> </tr> <tr> <td>Τρυπητή</td> <td>1.001</td> </tr> <tr> <td>Αδάμας</td> <td>648</td> </tr> <tr> <td>Αδάμας λιμνή</td> <td>25</td> </tr> </table> Στην Κίμωλο άπαντες απογράφονται ως κάτοικοι της πρωτεύουσας.	Πλάκα	1.088	Βάτος	89	Κάστρον	186	Κληματοβούνι	128	Πλάκες	576	Τριοβάσαλος	1.569	Τρυπητή	1.001	Αδάμας	648	Αδάμας λιμνή	25
Πλάκα	1.088																				
Βάτος	89																				
Κάστρον	186																				
Κληματοβούνι	128																				
Πλάκες	576																				
Τριοβάσαλος	1.569																				
Τρυπητή	1.001																				
Αδάμας	648																				
Αδάμας λιμνή	25																				

Εν πρώτοις, τα ανωτέρω μεγέθη επικυρώνουν το καθεστώς δημογραφικής (και γενικής) κρίσης στη Μήλο, με αφετηρία τον 18ο αιώνα⁵⁶. Παράλληλως, στον άλλο γεωγραφικό πόλο, στην Κίμωλο, επιβεβαιώνονται εν γένει τα πληθυσμιακά δεδομένα της οθωμανικής περιόδου⁵⁷. Παρά ταύτα, οι αξιοσημείωτες διαφορές, έως αντιφάσεις, οι οποίες παρατηρούνται ειδικώς στο διάστημα 1821-1829, εγείρουν εύλογες επιφυλάξεις απέναντι στην αξιοπιστία των στοιχείων. Πάντως, ως προς το τελευταίο, καθώς φαίνεται, τα πλέον αξιόπιστα μεγέθη περικλείονται σε απογραφή της καποδιστριακής εποχής, αποκειμένη στα Αρχεία Νομού Κερκύρας⁵⁸. Ωστόσο, στο συ-

55. Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.*, σ. 224· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459-460, 462· Λ. Μπίστης, *ό.π.*, σ. 49· Ιω. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, εν Αθήναις 1901, σ. 846-849· Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 9· Χαρ. Ν. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 351· Ηλ. Οικονομόπουλος, *ό.π.*, σ. 349· *Ελλάς ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών κατά το γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ, Μετά χαρτών και πινάκων υπό Ευαγγελίδου και Γ.Σ. Μαυρογένους*, Αθήναι 1901, σ. 551.

56. Βλ. ανωτ. υποσημ. 25.

57. Βλ. ανωτ. υποσημ. 29.

58. Βλ. ανωτ. υποσημ. 33. Σε σχέση με τα προβλήματα αξιοπιστίας των απογραφικών στοιχείων του 19ου αιώνα: Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία*, σ. 28 κ.ε.

γκεκριμένο τεκμήριο θα αναφερθούμε εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο.

Σε σχέση με τις γενικές εξελίξεις, διαπιστώνεται η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση της Μήλου κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, με σαφή κάμψη εν συνεχεία: άνοδος κατά 96,91% ή 23,64‰ ετησίως στο διάστημα 1821-1850, αλλά 71,90% και 12,11‰ αντιστοίχως στο υπόλοιπο⁵⁹. Εδώ, πρέπει να επισημανθεί ότι η εξέλιξη στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα ερμηνεύεται, εν πολλοίς, από τη διασπορά των Μηλίων, κατ' αρχάς προς την Αττική (προς το Λαύριο αλλά και την πρωτεύουσα του κράτους)⁶⁰ και αργότερα προς τη Γαλλία⁶¹. Στον έτερο πόλο, στην Κίμωλο, οι αντίστοιχοι δείκτες ανέρχονται σε 85,95% και μόλις 8,30‰, για όλο το διάστημα 1821-1896. Κοντολογίς, αποτυπώνεται η αργόσυρτη θετική εξέλιξη, άνευ θεαματικών διακυμάνσεων.

Αναφορικός με την τελευταία διαπίστωση, ας επισημάνουμε επίσης την αντίστοιχη σταθερότητα στο οικιστικό πεδίο: η ομώνυμη πρωτεύουσα της Κιμώλου αποτέλεσε τον μοναδικό οικισμό της, επί αιώνες. Αντιθέτως, στη Μήλο οι εξελίξεις υπήρξαν περισσότερο σύνθετες. Κατ' αρχήν, τεκμηριώνεται σαφώς η πορεία παρακμής της Παλαιάς Χώρας, της Ζεφυρίας, η οποία το 1861 (σημ. έκτοτε δεν αναφέρεται πλέον) διέθετε 89 μόλις ψυχές. Ως αντιστάθμισμα, στο δίδυμο Πλάκας-Κάστρου ανιχνεύεται η αντίστροφη εξέλιξη (το 34,81% του συνόλου το 1834· το 36,80% το 1844). Παραλλήλως, περίπου εξίσου σημαντικό πληθυσμιακό κεφάλαιο διέθεταν δύο ακόμη οικισμοί, γειτονικοί της Πλάκας: η Τρυπητή (το 22,15% και 17,33% κατά το 1834 και 1844) και ο Τριοβάσαλος (το 20,89% και 20,43% αντιστοίχως). Σχετικώς, θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρεμφερείς αναλογίες παρατηρούνται στα επόμενα έτη, αν και ο Τριοβάσαλος εξελίχθηκε τελικώς στον μεγαλύτερο οικισμό του νησιού (το 29,55% του συνόλου κατά το 1896). Από την άλλη πλευρά, ας προσθέσουμε πως η μεσαιωνική πρωτεύουσα, το Κάστρο, ακολούθησε πορεία δημογραφικής συρρίκνωσης, από το 1861 και

59. Για τον δείκτη ετήσιας μεταβολής: εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 48.

60. Χαρ. Ν. Μπαμπούνης, *ό.π.*, κυρίως σ. 352-357. Για τη μεταλλευτική ανάπτυξη του Λαυρίου, κατά την εποχή αυτή: Τίτσα Καλόγρη, «Η συμβολή της εταιρείας των μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου», *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Παιανία 5-8 Δεκεμβρίου 1991*, Παιανία 1994, σ. 303-322· Γεωργία Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, Αθήνα 2002, σ. 49-52.

61. Γρ. Μπελιβανάκης, *Μηλιοί μεταλλωρύχοι στην Γαλλία στις αρχές του αιώνα μας*, Μήλος 1996, σ. 10, 21.

εξής, καταλήγοντας στις 181 μόλις ψυχές το 1896. Αντιθέτως, ο καινούργιος οικισμός, ο προσφυγικός Αδάμας, σημείωσε συνεχή ανάπτυξη: από 306 ψυχές το 1844 ανήλθε στις 760 το 1889 (αύξηση κατά 148% ή 20,42%ο ετησίως)⁶². Παρά ταύτα, εν συνεχεία ακολούθησε αντίστροφη πορεία, φθάνοντας στις 673 ψυχές το 1896. Κατά συνέπεια, συνοψίζοντας το σύνολο των προλεχθέντων, κυριάρχησε μεν ο αργός χαρακτήρας στις όποιες γενικές μεταβολές, χωρίς να λείπουν, παραλλήλως, και κάποιες αξιοσημείωτες τοπικές εξάρσεις. Πάντως, φαίνεται πως οι οικονομικές δομές του παρελθόντος, όντας ακόμη ισχυρές, δεν διευκόλυναν εν γένει (και κατ' αρχάς) τις έντονες διαφοροποιήσεις, στο εσωτερικό του νησιού.

Αναφορικός με τις επιμέρους δημογραφικές παραμέτρους, εν πρώτοις επισημαίνεται πως σε αμφότερα τα νησιά το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών κυμαίνεται γύρω στο 4 (στοιχεία 1829, 1832, εν μέρει 1842, 1852, 1853, 1856)· παραλλήλως, όμως, ανιχνεύονται επίσης περιπτώσεις σύγκλισης προς το 5 (στοιχεία 1821, εν μέρει 1842). Πάντως, οι τελευταίες οφείλονται μάλλον σε κυμάνσεις του βαθμού αξιοπιστίας των τεκμηρίων, παρά σε άλλο παράγοντα⁶³. Ως προς τη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο, από τα στοιχεία του 1861 προκύπτει αριθμητική κυριαρχία των αρρένων για αμφότερα τα νησιά· εν συνεχεία, όμως, η αναλογία αντιστρέφεται, ενδεχομένως εξαιτίας της ανδρικής μετανάστευσης (στοιχεία 1879, 1889)⁶⁴. Σε ένα άλλο πεδίο, παρατηρείται ότι ο νόμιμος πληθυσμός (αριθμός δημοτών) υπερβαίνει σαφώς τον πραγματικό, τόσο στη Μήλο όσο και στην Κίμωλο (στοιχεία 1870). Προφανώς, πρόκειται επίσης για παρεπόμενο της μετανάστευσης. Ως αντισταθμιστικός παράγων, ιδιαίτερος στη Μήλο ανιχνεύεται αξιομνημόνευτη πληθυσμιακή εισροή: το 1861 οι ετεροδημότες του νησιού ανέρχονταν σε 477, ενώ στην Κίμωλο έφθαναν μόλις τους 9. Πάντως, σε γενικές γραμμές, διαφαίνεται επίτευξη κάποιας ισορροπίας, στο πλαίσιο των πληθυσμιακών μετακινήσεων (εισροών-εκροών).

2. Απογραφές νοικοκυριών (1829)

Το συγκεκριμένο ζεύγος τεκμηρίων, το οποίο αποτελεί και το κύριο αντικείμενό μας εδώ, ανήκει στο στατιστικό έργο της κυβέρνησης Καποδί-

62. Βλ. ανωτ. υποσημ. 59.

63. Εδώ στο κείμενο VI, υποσημ. 49.

64. Αυτ., υποσημ. 50.

στρια⁶⁵. Μία περίληψη των δεδομένων, γνωστή στην έρευνα, απόκειται στα Αρχεία Νομού Κερκύρας⁶⁶. Οι αναλυτικές απογραφές επιτρέπουν την ασφαλέστερη άντληση διαπιστώσεων αλλά και την έγερση ερωτημάτων, εξαιτίας αποκλίσεων σε σχέση με την περίληψη. Στις απογραφές, για αμφότερα τα νησιά, αναγράφονται άπαντες οι άρρενες επικεφαλής νοικοκυριών, κατά επάγγελμα⁶⁷. Ως προς το περιεχόμενο, ευλόγως προκύπτει ερώτημα για τα νοικοκυριά χηρών, αν και θεωρείται λίαν πιθανή η συμπεριλήψη, στα τεκμήρια, των αρρένων τέκνων (και κυρίως των ενηλίκων, εφόσον υπάρχουν)⁶⁸. Πάντως, από το διαθέσιμο υλικό οδηγούμαστε, εν πρώτοις, στον πίνακα που ακολουθεί.

Πίν. 26. Επαγγέλματα Μήλου (1829)

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Κτηματία- Δημογέροντες		Ίερείς		Γεωργοί		Έργαται		Ποιμένες	
	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες
Πλάκα-Κάστρο	12	0,86	10	1,00	65	0,89	89	0,68	22	0,58
Παλαιά Χώρα (Ζεφυριά)	—	—	—	—	8	0,11	29	0,22	16	0,42
«Πάροικοι»	2	0,14	—	—	—	—	13	0,10	—	—
Σύνολο	14	1,00	10	1,00	73	1,00	131	1,00	38	1,00

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Ναύται		Έμποροι		Άλλοι		Σύνολο	
	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες
Πλάκα-Κάστρο	39	0,80	16	0,55	—	—	253	0,68
Παλαιά Χώρα (Ζεφυριά)	—	—	4	0,14	—	—	57	0,16
«Πάροικοι»	10	0,20	9	0,31	26	1,00	60	0,16
Σύνολο	49	1,00	29	1,00	26	1,00	370	1,00

65. Εδώ στο κείμενο V, υποσημ. 8-25.

66. Βλ. ανωτ. υποσημ. 33.

67. Εδώ στο Παράρτημα, έγγρ. 1-2.

68. Πβ. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 62, 136-138.

Καρατίες

Νίκος Ταρατίης
 Μιχαήλ Ταρατίης
 Ίωάννης Ταρατίης
 Γεώργιος Ταρατίης
 Νικόλαος Μ. Π. Ταρατίης
 Νικόλαος Μ. Σ. Ταρατίης
 Βασίλειος Ταρατίης
 Ίάκωβος Αρμένιος
 Μιχαήλ Μοσίνος
 Νικόλαος Αρμένιος
 Αθάνσιος Καζέγιος
 Ίωάννης Τάτος

1896

Παναγιώτης Ιερομόναχος
 Σακεριον Ιερομόναχος
 Διονύσιος Αρσιβύτης
 Ζαχαρίας Προσβύτης
 Αθανάσιος Ιερομόναχος
 Χαριστάκης Ιερομόναχος
 Γεώργιος Αρσιβύτης
 Σωφορίδης Ιερομόναχος
 Πασά Αθάνσιος Ιερομόναχος
 Πρωτόπρεσβυτερος Ιερομόναχος

Γεωργίαι

Εφραίμης Κίνας
 Γεώργιος Κίνας
 Γεώργιος Αρμένιος
 Μιχαήλ Γ. Βίχου
 Γεώργιος Γ. Βίχου
 Αθάνσιος Μαρμαρινός
 Γεώργιος Μαρμαρινός
 Γεώργιος Μαρμαρινός
 Μιχαήλ Δ. Βίχου
 Εφραίμης Γ. Βίχου
 Νίκος Δ. Βίχου
 Νίκος Βίχος
 Νικόλαος Γ. Βίχου
 Εφραίμης Γ. Αρμένιος
 Γεώργιος Γεωργίου
 Γεώργιος Βασιλείου
 Μιχαήλ Βασιλείου
 Νικόλαος Βασιλείου
 Νικόλαος Αθανασίου
 Διονύσιος Καμακάρης
 Εφραίμης Καμακάρης
 Εφραίμης Καμακάρης
 Ίωάννης Γ. Ζαγγής
 Μιχαήλ Ζαχαρίου
 Μιχαήλ Δ. Βίχου
 Νίκος Μάρης
 Μιχαήλ Σιδηρίου
 Γεώργιος Μάρης
 Νικόλαος Βασιλείου
 Νικόλαος Μάρης
 Αθάνσιος Καταβύτης
 Γεωργίου Γ. Βίχου
 Γεώργιος Γεωργίου
 Αθάνσιος Γεωργίου
 Γεώργιος Γεωργίου
 Ίωάννης Βασιλείου
 Εφραίμης Βασιλείου

22. Απογραφή Μήλου: η πρώτη σελίδα [ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φάκ. 195, έγγο. 241].

Κατ' αρχάς, οφείλουμε να σημειώσουμε πως τα στοιχεία της περιλήψης καταχωρίζονται κατά τρεις (μόνο) επαγγελματικές κατηγορίες: γεωργοί, ναύτες (οι οποίοι δεν απαντώνται στην Παλαιά Χώρα) και έμποροι· οι υπόλοιπες κατηγορίες συγκεντρώνονται, στην περιλήψη, σε μία ευρεία ομάδα υπό τον αόριστο τίτλο «διαφόρων επαγγελμάτων»⁶⁹. Ακόμη, ας προσθέσουμε ότι οι 26 πάροιχοι οι οποίοι κατατάσσονται στον ανωτέρω πίνακα υπό τον προσδιορισμό «άλλοι» αφορούν, με βάση τα αναλυτικά στοιχεία της απογραφής, σε 24 τεχνίτες, ένα καφετζή και έναν αρτοποιό («ψωμά»). Επιπροσθέτως, από τα αναλυτικά δεδομένα, για ορισμένα πρόσωπα συγκεκριμενοποιείται περαιτέρω το ασκούμενο επάγγελμα: στην οικιστική ενότητα Πλάκας-Κάστρου, δύο από τους «εργάτες» αναφέρονται ως «πελεκάνοι», ένας ως «ράυτης» και ένας τέταρτος ως «κτίστης», ενώ κάποιος «έμπορος» χαρακτηρίζεται ως «καβεζής»· στην Παλαιά Χώρα, ένας από τους «εργάτες» συγκεκριμενοποιείται ως «πελεκάνος». Πάντως, συγκρίνοντας τα στοιχεία της απογραφής με τα αντίστοιχα της περιλήψης, διαπιστώνεται πως ο αριθμός των αναφερομένων προσώπων είναι μεγαλύτερος κατά έξι στο πρώτο τεκμήριο (370 έναντι 364). Εν τούτοις, η διαφορά αυτή ενδέχεται να μην οφείλεται σε σφάλμα κατά τη σύνταξη της περιλήψης· σχετικώς, ας επισημανθεί πως στο περιεχόμενο της απογραφής ανιχνεύονται έξι ονόματα τα οποία αναφέρονται εις διπλούν (Νικόλαος Βαμβαζάκης, Μιχαήλ Άν. Βήχου, Γεώργιος Κόμης, Μιχαήλ Ραπανάκης, Πιέρος Ραπανάκης και Γεώργιος Τούρλος). Παρ' όλα αυτά, είναι αδύνατον να εξακριβωθεί κατά πόσον η διαφορά οφείλεται σε εσφαλμένες επαναλήψεις της απογραφής ή σε πιθανή παραδρομή κατά την περιλήψη. Έτσι, στο σημείο αυτό, απλώς, μετατοπιζόμαστε στα δεδομένα της Κιμώλου⁷⁰.

Πίν. 27. Επαγγέλματα Κιμώλου (1829)

Οικισμοί- «Πάροιχοι»	Κτηματία- Δημογέροντες		Ίερείς		Γεωργοί		Έργαται		Ναύται	
	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες
Χώρα Κιμώλου «Πάροιχοι»	2	1,00	6	1,00	35	1,00	18	1,00	29	1,00
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σύνολο	2	1,00	6	1,00	35	1,00	18	1,00	29	1,00

69. Βλ. ανωτ. υλοσημ. 33.

70. Εδώ στο Παράρτημα. έγγρ. 2.

→ Οικισμοί- «Πάροιζοι»	Έμποροι		Τεχνίται		Άδηλο		Σύνολο	
	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Χώρα Κιμώλου	7	0,78	9	0,90	—	—	106	0,96
«Πάροιζοι»	2	0,22	1	0,10	1	1,00	4	0,04
Σύνολο	9	1,00	10	1,00	1	1,00	110	1,00

Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχει δυνατότητα περαιτέρω διευκρίνισης επαγγελμάτων, σε ατομικό επίπεδο, κατ' αναλογία με τη Μήλο. Όσον αφορά στο αποτέλεσμα σύγκρισης με τα δεδομένα της περίληψης, η σημαντικότερη διαφορά εντοπίζεται στην παράλειψη των παροίκων από την τελευταία. Κατά τα λοιπά, τα πρόσωπα της απογραφής υπερτερούν κατά ένα, διαφορά που εντοπίζεται στην κατηγορία των εργατών (19 αντί 18). Ακόμη, θα πρέπει να επισημάνουμε την εις τριπλούν αναφορά του ονόματος *Νικόλαος Ροῦσσο*, χωρίς, ωστόσο, αυτό να αποδεικνύει την ύπαρξη σφάλματος.

Εστιάζουμε, κατ' αρχάς, το ενδιαφέρον μας στην ταύτιση προσώπων (των απογραφών) με αντίστοιχα άλλων πηγών. Εν πρώτοις, όσον αφορά στη Μήλο διαπιστώνονται ελάχιστες ταυτίσεις, με πρόσωπα μάλιστα κρητικής καταγωγής, τα οποία εγκαταστάθηκαν εν συνεχεία στον Αδάμαντα⁷¹: στην οικιστική ενότητα Πλάκας-Κάστρου, ένας γεωργός, δύο εργάτες, ένας ποιμένας, ένας ναύτης και δύο έμποροι· στην Παλαιά Χώρα, ένας μόλις εργάτης· τέλος, μεταξύ των «παροίκων», ένας εργάτης, τρεις ναύτες και ένας έμπορος. Παρά την αμελητέα συχνότητα, πάντως, η αξιοσημείωτη διασπορά στον χώρο περιγράφει σαφώς την κατάσταση των επήλυδων προ της ίδρυσης του Αδάμαντα, στον οποίο μετακινήθηκε εν τέλει η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Σε αντίθεση με τη Μήλο, στην Κίμωλο ένας σημαντικός αριθμός των προσώπων (της απογραφής) ταυτίζεται με αναφερόμενα στον «Απογραφικό πίνακα του έτους 1856»⁷²: δύο κτηματίες (το 100%), τρεις ιερείς (το 50%), δεκατέσσερις γεωργοί (το 40%), έξι εργάτες (το 33,33%), είκοσι δύο ναύτες (το 75,86%), πέντε έμποροι (το 71,43%) και

71. Βλ. Ζαφ. Βάος, *ό.π.* (πβ. ανωτ. υποσημ. 20).

72. Βλ. ανωτ. υποσημ. 50.

τρεις τεχνίτες (το 33,33%). Βέβαια, το υψηλό ποσοστό ταυτίσεων υπήρξε αναμενόμενο, εφόσον αμφότερα τα τεκμήρια είναι πανομοιότυπα και, επιπλέον, περίπου σύγχρονα. Πάντως, στον «Απογραφικό πίνακα» δεν εντοπίζεται κάποιος από τους τέσσερις παροίκους της απογραφής, αν και αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, οφείλεται στην ιδιαίτερη μορφή των σημαινόντων, στην απογραφή (βαπτιστικό + πατριδωνυμικό όνομα, με παράλειψη του καθιερωμένου οικογενειακού ονόματος· εάν υπήρξε αυτό).

Μεταφερόμαστε σε μία συμπληρωματικού τύπου επεξεργασία των απογραφών, επικεντρώνοντας την προσοχή μας στην επαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού. Κατ' αρχάς, αναφορικός με τη Μήλο παρατηρείται ότι στην οικιστική ενότητα Πλάκας-Κάστρου και κυρίως στην Παλαιά Χώρα (υπενθυμίζεται, Ζεφυρία) δεσπόζει η κατηγορία των «εργατών» (89, το 35,18% επί του συνόλου Πλάκας-Κάστρου και 29, το 50,88% στην Παλαιά Χώρα), στην οποία, πάντως, καθώς γνωρίζουμε, περικλείεται ένα πλήθος διαφορετικών επαγγελματικών εξειδικεύσεων. Μεγαλύτερη ερμηνευτική αξία διαθέτουν οι διαφορές ως προς τη συχνότητα των ποιμένων: 22 (το 8,69%) στην ενότητα Πλάκας-Κάστρου έναντι 16 (το 28,07%) στη Ζεφυρία. Κατά συνέπεια, στην παλαιά πρωτεύουσα του νησιού φαίνεται πως η κτηνοτροφία αποτελούσε αναλογικώς σημαντικό κλάδο της τοπικής οικονομίας. Προς την αυτή κατεύθυνση κινείται μία άλλη διαπίστωση, η οποία και επικυρώνει τις προαναφερθείσες διαφορές ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές συγκεντρώσεις: πρόκειται για την απουσία κτηματιών αλλά και ναυτών από τη Ζεφυρία, επαγγελματικές κατηγορίες, οι οποίες εμπεριέχονται στην οικιστική ενότητα Πλάκας-Κάστρου, με αναλογία 4,74% και 15,41% αντιστοίχως. Ας σημειωθεί εδώ πως η πρώτη κατηγορία παραπέμπει, κατά κάποιο τρόπο, στις φεουδαλικές δομές του απώτερου παρελθόντος, με επίκεντρο το Κάστρο, ενώ η άλλη, αυτή των ναυτικών, περιγράφει δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν, κυρίως, στην οθωμανική περίοδο⁷³. Πάντως, οι διαφορές ως προς την επαγγελματική σύνθεση φαίνεται να οδηγούν στο συμπέρασμα περί ύπαρξης δύο διαφορετικών τοπικών οικονομιών, χωρίς να παραγνωρίζεται, εννοείται, η σχετικότητα των χαρακτηρισμών-καταχωρήσεων του είδους στον αγροτικό χώρο, όπου η παράλληλη άσκηση διαφορετικών επαγγελμάτων αποτελεί συνήθη πρακτική.

Στην Κίμωλο τα δεδομένα είναι λιγότερο σύνθετα: η μεγαλύτερη συχνότητα αντιστοιχεί στην κατηγορία των γεωργών (35, το 33,02%) και ακο-

73. Βλ. ανωτ. υποσημ. 11.

λουθεί αυτή των ναυτικών (29 και 27,36% αντιστοίχως). Κοντολογίς, καθώς έχουμε ήδη αναλύσει, το νησί επιβίωνε αναπτύσσοντας μία μικτή οικονομία, τόσο σε σχέση με την αγροτική ενδοχώρα όσο και με τον θαλάσσιο περιγυρο. Οι υπόλοιπες κατηγορίες περικλείουν σαφώς μικρότερες συχνότητες. Τέλος, όσον αφορά στην πληθυσμιακή ομάδα των παροίκων, όχι μόνο της Κιμώλου αλλά και της Μήλου, η επαγγελματική σύνθεση, εξυπακούεται, δεν συνδέεται αμέσως με τον χαρακτήρα της οικονομίας στον τόπο υποδοχής· ωστόσο, αυτό δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα του συγκεκριμένου κειμένου. Έτσι, στο σημείο αυτό, και για συγκριτικούς λόγους, διεισδύουμε στα στοιχεία που μας δίνει η απογραφή του 1861· επισημαίνεται εξ αρχής πως τα δεδομένα της απογραφής είναι καταχωρισμένα κατά δήμο⁷⁴.

Πίν. 28. Επαγγέλματα Μήλου-Κιμώλου (1861)

Δήμοι ^c	Κτηματίαι		Βιομήχανοι		Γεωργοί		Ποιμένες		Έργαται		Ύπηρεται	
	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Δ. Μήλου	10	1,00	101	1,00	120	0,58	100	0,90	177	0,69	15	0,71
Δ. Αδάμαντος	—	—	—	—	6	0,03	—	—	70	0,28	—	—
Δ. Κιμώλου	—	—	—	—	82	0,39	11	0,10	8	0,03	6	0,29
Σύνολο	10	1,00	101	1,00	208	1,00	111	1,00	255	1,00	21	1,00

Δήμοι	Ύπηρετριάι		Άγωγάται		Κληρικοί		Μικρέμποροι		Ναυτικοί Του Βασιλικού	
	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Δ. Μήλου	31	0,94	33	1,00	8	0,54	22	0,48	2	0,50
Δ. Αδάμαντος	2	0,06	—	—	2	0,13	14	0,30	2	0,50
Δ. Κιμώλου	—	—	—	—	5	0,33	10	0,22	—	—
Σύνολο	33	1,00	33	1,00	15	1,00	46	1,00	4	1,00

74. Στατιστική της Ελλάδος, ό.π., σ. 82-83.

→ Δήμοι	Ναυτικοί		Ύπαλληλοι				Διδάσκαλοι		Ίατροί		Μαΐαι		Σύνολο	
	Του Έμπορικού		Δημόσιοι		Δημοτικοί		Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες
	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες	Απόλυτες συχρότητες	Σχετικές συχρότητες								
Δ. Μήλου	68	0,30	12	0,75	3	0,50	5	0,72	3	1,00	2	1,00	712	0,65
Δ. Αδάμαντος	70	0,31	3	0,19	2	0,33	1	0,14	—	—	—	—	172	0,16
Δ. Κιμώλου	90	0,39	1	0,06	1	0,17	1	0,14	—	—	—	—	215	0,19
Σύνολο	228	1,00	16	1,00	6	1,00	7	1,00	3	1,00	2	1,00	1,099	1,00

Βέβαια, η συγκεκριμένη διοικητική διαίρεση αποκρύπτει τα αφορόντα ειδικώς στην Παλαιά Χώρα, η οποία από το 1835 είχε ενταχθεί στον δήμο Μήλου⁷⁵. Εν τούτοις, ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η συγκριτική εξέταση των δύο δήμων (Μήλου-Αδάμαντα). Εν πρώτοις, σε αμφοτέρους δεσπόζει η κατηγορία των εργατών (στον δήμο Μήλου 177 ή το 24,86% του συνόλου, έναντι 70 και 40,70% αντιστοίχως στον δήμο Αδάμαντα). Πάντως, είναι ίσως σκόπιμο να υπενθυμίσουμε εν προκειμένω πως η συγκεκριμένη κατηγορία εμπεριέχει διάφορες επαγγελματικές εξειδικεύσεις. Έτσι, πιθανότατα έχει μεγαλύτερη σημασία το στοιχείο ότι στον δήμο Αδάμαντα εντοπίζονται τα ίδια μεγέθη με τα προηγούμενα στην κατηγορία των ναυτικών, εν αντιθέσει με τον άλλο δήμο όπου ανέρχονται μόλις σε 68 και 9,55%. Η σημαντικότερη, ωστόσο, μεταξύ τους διαφορά ανιχνεύεται σε κάποιες κατηγορίες οι οποίες εμφανίζονται αποκλειστικώς στον δήμο Μήλου: παρατίθενται οι πλέον ενδιαφέρουσες περιπτώσεις: κτηματίες, με 10 και 1,40% αντιστοίχως· «βιομήχανοι», με 101 και 14,18%· τέλος ποιμένες, με 100 και 14,04%. Στον ίδιο δήμο εντοπίζεται σημαντική συμμετοχή των γεωργών (με 120 και 16,85%), έναντι ασήμαντης παρουσίας στην άλλη πλευρά (6 και 3,49%). Τέλος, εδώ περικλείονται οι περισσότεροι από τους επιστήμονες και τους υπαλλήλους του νησιού (30 σε σύνολο 36, δηλαδή το 83,33%), κάτι αναμενόμενο, άλλωστε, εφόσον η έδρα του δήμου αποτελούσε επίσης την πρωτεύουσα του νησιού (Πλάκα). Κοντολογίς, τα στοιχεία αναδεικνύουν με σαφήνεια τον διαφορετικό χαρακτήρα των δύο δήμων.

Σε ό,τι αφορά στην Κίμωλο, το νησί παρουσιάζει εντυπωσιακή σταθε-

75. Ελ. Γ. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 459.

ρότητα, εξακολουθώντας να επιβιώνει, ισορροπώντας ανάμεσα στον θαλάσσιο περίγυρο και στην αγροτική ενδοχώρα. Η εν λόγω πραγματικότητα περιγράφεται, με τον πλέον σαφή τρόπο, από το στοιχείο ότι η κατηγορία των ναυτικών διαθέτει την υψηλότερη συχνότητα (90, το 41,86%), ακολουθούμενη, με μία μικρή διαφορά, από αυτή των γεωργών (82, το 38,14%). Οι υπόλοιπες συχνότητες είναι κυριολεκτικώς αμελητέες.

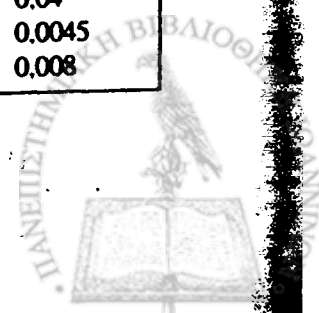
Στο σημείο αυτό περνούμε σε ένα άλλο ζήτημα: στα οικογενειακά ονόματα. Κατ' αρχάς διερευνούμε τα δεδομένα της Μήλου, επί τη βάση του πίνακα συχνότητων που ακολουθεί: στα σημαίνοντα υιοθετείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

Πίν. 29. Οικογενειακά ονόματα Μήλου (1829)

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Πλάκα-Κάστρο	1	Άδικομανόλης	1	0,0045
	2	Άνούσης	1	0,0045
	3	Άρμένης	3	0,01
	4	Άρχιμανδρίτης	1	0,0045
	5	Άφεντάκης	1	0,0045
	6	Βαλασαμάκης	1	0,0045
	7	Βαμβακάρης	7	0,027
	8	Βαμβούνης	5	0,02
	9	Βασιλείου	2	0,008
	10	Βενιέρης	1	0,0045
	11	Βεργής	3	0,01
	12	Βήχος	23	0,09
	13	Βλαστός	1	0,0045
	14	Γεναδόπουλος	1	0,0045
	15	Γλαρώνης	1	0,0045
	16	Γρηγορίου	1	0,0045
	17	Γριπιώτης	2	0,008
	18	Δανέλης	1	0,0045
	19	Δευτερεύων	1	0,0045
	20	Δροῦγκας	2	0,008
	21	Ζαγουρής	4	0,016
	22	Ζησιμόπουλος	1	0,0045
	23	Θερμώτης	1	0,0045
	24	Ίατρος	3	0,01
	25	Καβαλιέρος	3	0,01
	26	Καλέργης	3	0,01
	27	Καμακάρης	4	0,016
	28	Καμπασούλης	1	0,0045
	29	Καμπουράκης	2	0,008
	30	Κάτρης	3	0,01

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
	31	Κεδρωτάς	1	0,0045
	32	Κεφαληναίος	1	0,0045
	33	Κιμάμες	2	0,008
	34	Κιμηλιάτης	1	0,0045
	35	Κόκορης	1	0,0045
	36	Κόμης	6	0,02
	37	Κυβρηκοσαίος	1	0,0045
	38	Κυπραίος	4	0,016
	39	Κώστας	3	0,01
	40	Λάλας	1	0,0045
	41	Λεκανίδης	1	0,0045
	42	Λιλής	2	0,008
	43	Λίμπουνας	1	0,0045
	44	Λουγκής	1	0,0045
	45	Λύκος	2	0,008
	46	Μαθιουδάκης	4	0,016
	47	Μαλαντράκης	1	0,0045
	48	Μάλης	7	0,027
	49	Μάλμης	1	0,0045
	50	Μανιάτης	1	0,0045
	51	Μαρινήτζης	6	0,02
	52	Μαρκαντώνι	3	0,01
	53	Μαρκούτζης	5	0,02
	54	Μάτζας	1	0,0045
	55	Μαυρογιάνης	3	0,01
	56	Μικέλες	7	0,027
	57	Μοδινός	1	0,0045
	58	Μπαλαμπάνος	1	0,0045
	59	Μωραΐτης	6	0,02
	60	Νίνος	8	0,03
	61	Ξιδούς	3	0,01
	62	Οικονόμος	1	0,0045
	63	Παγώνης	1	0,0045
	64	Παπά Αντώνιος	1	0,0045
	65	Παπουτζάκης	1	0,0045
	66	Παρασκευάς	1	0,0045
	67	Παρίς	2	0,008
	68	Παυλομανούσος	1	0,0045
	69	Περούλης	5	0,02
	70	Ποδηματάς	1	0,0045
	71	Πολυκανδριώτης	1	0,0045
	72	Πολυχροσιάδης	1	0,0045
	73	Πρωτόπαπας	1	0,0045
	74	Ράμφος	2	0,008
	75	Ραπανάκης	11	0,04
	76	Ραντάκης	1	0,0045
	77	Ρουσκέτος	2	0,008

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
	78	Σακελάριος	1	0,0045
	79	Σακόπουλος	1	0,0045
	80	Σαρακινός	1	0,0045
	81	Σαραμάσκος	1	0,0045
	82	Σαράντος	1	0,0045
	83	Σερφιώτης	1	0,0045
	84	Σίφνιος	3	0,01
	85	Σκευοφύλαξ	1	0,0045
	86	Σπάρταλης	1	0,0045
	87	Σπαρτής	1	0,0045
	88	Σταμένης	1	0,0045
	89	Σταῦρος	1	0,0045
	90	Στουπάκης	1	0,0045
	91	Στρούμπας	1	0,0045
	92	Ταταράκης	7	0,027
	93	Τζάκωνας	1	0,0045
	94	Τζηρηγότης	1	0,0045
	95	Τζούλιας	10	0,04
	96	Τοῦρλος	7	0,027
	97	Τραπεζαλής	1	0,0045
	98	Φρακάκης	1	0,0045
	99	Φωτινός	3	0,01
	100	Χάζος	1	0,0045
	101	Χαρτοφύλαξ	1	0,0045
	102	Χελιώτης	1	0,0045
Σύνολο Πλάκας-Κάστρου 102 οικογενειακά ονόματα			253	1,00
Παλαιά Χώρα (Ζεφυρία)	1	Ἄνδρουλης	3	0,05
	2	Ἄσονίτης	1	0,017
	3	Βατικιότης	1	0,017
	4	Βελετάς	2	0,035
	5	Βλάχος	1	0,017
	6	Γερονάκης	1	0,017
	7	Δήμου	1	0,017
	8	Δράκος	1	0,017
	9	Ζανιδάκης	1	0,017
	10	Θόδος	2	0,035
	11	Καλαϊτζής	1	0,017
	12	Καλομήρης	1	0,017
	13	Καντάνης	1	0,017
	14	Κατσαούνης	1	0,017
	15	Κεραμάρχου	1	0,017
	16	Κοντογιάννης	1	0,017
	17	Κοστάκης	1	0,017
	18	Κουρέλης	1	0,017
	19	Κρημιδιόνιας	1	0,017
	20	Κρινάκης	1	0,017

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
	21	Κυριάκου	1	0,017
	22	Λαφακάκης	1	0,017
	23	Μαλᾶς	1	0,017
	24	Μανέτας	1	0,017
	25	Μανιάτης	1	0,017
	26	Μεντρινός	1	0,017
	27	Μητροκαλοῦ	1	0,017
	28	Μπάξης	1	0,017
	29	Μπαλαβούρης	1	0,017
	30	Μπηρμπηνιότης	1	0,017
	31	Μπλάζος	1	0,017
	32	Μπογιάτος	1	0,017
	33	Μπουλούμπασης	1	0,017
	34	Νταμπάκης	1	0,017
	35	Ντεβογάκης	1	0,017
	36	Παγώνης	1	0,017
	37	Πάθος	1	0,017
	38	Παναγιόταρος	1	0,017
	39	Περήφανος	1	0,017
	40	Πολιτάκης	1	0,017
	41	Πουλάκης	1	0,017
	42	Ρόρης	1	0,017
	43	Σίδερι	1	0,017
	44	Σμαρδίτζης	1	0,017
	45	Στασινός	1	0,017
	46	Στράτη	3	0,05
	47	Στρογγύλης	1	0,017
	48	Τζαγκάρης	1	0,017
	49	Φώτης	1	0,017
	50	Χριστοφύλης	1	0,017
	51	Χρόνης	1	0,017
Σύνολο Παλαιάς Χώρας (Ζεφυριάς) 51 οικογενειακά ονόματα			57	1,00
«Πάροικοι»	1	Ἄγιομαυρήτης	1	0,0167
	2	Ἄθανασάκης	1	0,0167
	3	Ἄθηναῖος	1	0,0167
	4	Βαρουχάκης	1	0,0167
	5	Βασιλείου	1	0,0167
	6	Γιακουδάκης	1	0,0167
	7	Γιαλεράκης	1	0,0167
	8	Γιανουδάκης	1	0,0167
	9	Ἰωάννου	1	0,0167
	10	Κάγκλης	1	0,0167
	11	Καθαροπτάκης	2	0,033
	12	Κατζουράκης	1	0,0167
	13	Καστελιανός	1	0,0167
	14	Καστρινός	4	0,066

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
	15	Κατζούρης	1	0,0167
	16	Κιδωνιεύς	1	0,0167
	17	Κουναβιανός	1	0,0167
	18	Κουντουράκης	1	0,0167
	19	Κρητικός	1	0,0167
	20	Μαραμπελιώτης	3	0,05
	21	Μαρινάκης	1	0,0167
	22	Μεσαρίτης	1	0,0167
	23	Μιλιορδάκης	1	0,0167
	24	Ξέπαπας	1	0,0167
	25	Παλασάκης	1	0,0167
	26	Παπαδομανολάκης	1	0,0167
	27	Παπά Μιχελάκης	1	0,0167
	28	Πατεράκης	1	0,0167
	29	Παχαντούρης	1	0,0167
	30	Περακάκης	1	0,0167
	31	Πιρακές	1	0,0167
	32	Πιρπινάς	1	0,0167
	33	Πιστολάκης	1	0,0167
	34	Πουτουράκης	1	0,0167
	35	Πρωτομαστοράκης	1	0,0167
	36	Ρεθύμνιος	4	0,066
	37	Ρενιέρης	1	0,0167
	38	Σκορδιλάκης	1	0,0167
	39	Σμυρναίος	1	0,0167
	40	Σφακιανός	1	0,0167
	41	Τζεσιμελής	1	0,0167
	42	Τζικαλαριανός	1	0,0167
	43	Τζινεβράκης	1	0,0167
	44	Φελουζάκης	1	0,0167
	45	Φλαμπουργιάρης	1	0,0167
	46	Φορτεζάκης	1	0,0167
	47	Χαλεπιανός	1	0,0167
	48	Χανιότης	3	0,05
	49	Χαντζής	1	0,0167
Σύνολο «Παροίκων» 49 οικογενειακά ονόματα			60	1,00
Σύνολο Μήλου 202 οικογενειακά ονόματα			370	1,00

Κατ' αρχάς, εστιάζουμε την προσοχή μας στις συχνότητες του πίνακα. Για τρία από τα ονόματα της οικιστικής ενότητας Πλάκας-Κάστρου παρατηρείται μία αξιοσημείωτη παρουσία: Βήχος 23 πρόσωπα, το 9% του συνόλου· Ραπανάκης 11, το 4% και Τζούλιας 10, επίσης 4%. Εν τούτοις, οι συχνότητες στο σύνολό τους ευρίσκονται σε χαμηλές σχετικώς κλίμακες.

Έτσι, σε επίπεδο νησιού, στα 370 πρόσωπα αντιστοιχούν 202 ονόματα: δηλαδή, η γενική αναλογία ισούται μόλις με 1,83 πρόσωπα/όνομα. Ωστόσο, κάποιες επιμέρους διακυμάνσεις παρατηρούνται κατά ιδιαίτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση (συμπεριλαμβάνεται η ομάδα των «παροίκων»): στην ενότητα Πλάκας-Κάστρου ο δείκτης ανέρχεται σε 2,48 πρόσωπα/όνομα: στην Παλαιά Χώρα (Ζεφυρία) μόλις σε 1,12 πρόσ./όνομα και στους παροίκους σε 1,22 πρόσ./όνομα. Ανάλογες διακυμάνσεις παρατηρούνται στο πεδίο συμμετοχής των μοναδιαίων συχνοτήτων, οι οποίες επηρεάζουν, εκ των πραγμάτων, τα συνολικά δεδομένα: στο σύνολο του νησιού διαθέτουν μοναδιαία συχνότητα 152 ονόματα (ποσοστό 75,25%): στην οικιστική ενότητα Πλάκας-Κάστρου 61 ονόματα (59,80%): στην Παλαιά Χώρα 47 (92,16%) και στην ομάδα των παροίκων 44 (89,80%). Το φαινόμενο, κατά πάσα πιθανότητα, συνδέεται με εκτεταμένες πληθυσμιακές μετακινήσεις, είτε πρόκειται για εισροές (ειδικώς στην περίπτωση των παροίκων) είτε για εκροές (κατά κύριο λόγο στην Παλαιά Χώρα, όπου ανιχνεύεται και το χαμηλότερο ύψος συχνοτήτων).

Συνεχίζουμε με μία άλλη πλευρά των δεδομένων, δηλαδή με τη μορφή των ονομάτων. Παρατηρείται ότι κάποια από αυτά είναι βαπτιστικά ή παρωνύμια (συναφή με το επάγγελμα κυρίως), πραγματικότητα που δεν περιορίζεται, βέβαια, στο συγκεκριμένο ονοματικό παράδειγμα. Πρόκειται για συνήθη σημαίνοντα, προσωρινού εν πολλοίς χαρακτήρα, τα οποία ανιχνεύονται σε διάφορες περιπτώσεις, ως συνακόλουθο πληθυσμιακών μετακινήσεων αλλά και άλλων τοπικών παραμέτρων⁷⁶. Εδώ, οι περισσότερες από τις μορφές αυτού του τύπου εντοπίζονται στην οικιστική ενότητα Πλάκας-Κάστρου (εντός παρενθέσεως αναγράφεται η συχνότητα): *Άρχιμανδρίτης* (1), *Άδικομανόλης* (1), *Δευτερεύων* (1), *Ίατρος* (3), *Κώστας* (3), *Μικέλης* (7), *Παπά Αντώνιος* (1), *Παρασκευάς* (1), *Πρωτόπαπας* (1), *Σακελάριος* (1) και *Σκευοφύλαξ* (1). Μικρότερο υποσύνολο διαπιστώνεται στον πληθυσμό της Παλαιάς Χώρας (Ζεφυρία): *Παναγιώταρος* (1), *Στράτη* (3), *Φώτης* (1), *Χριστοφύλης* (1) και *Χρόνης* (1). Στο θέμα των παροίκων θα γίνει αναφορά εν συνεχεία, εφόσον συνδέονται με την πρακτική υποκατάστασης του επωνύμου από πατριδωνυμικό όνομα.

Οι εισροές πληθυσμού στον χώρο αποτυπώνονται, αν και όχι απολύτως, στα πατριδωνυμικά ονόματα⁷⁷. Στον πληθυσμό Πλάκας-Κάστρου ανιχνεύο-

76. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 199-235.

77. *Αντ.*, σ. 104-105.

νται οι ακόλουθες περιπτώσεις: *Θεομιώτης* (1), *Μωραΐτης* (6), *Πολυκανδριώτης* (1), *Σερφιώτης* (1), *Σίφνιος* (3), *Τζάκωνας* (1) και *Τζηρηγότης* (1). προσθέτουμε τρεις ακόμη ονοματικές μορφές, *Ἀρμένης* (3), *Σαρακινός* (1) και *Ταταράκης* (1), αν και εδώ πρόκειται μάλλον για παρωνύμια. Από την άλλη πλευρά, στην Παλαιά Χώρα περιλαμβάνονται τα ακόλουθα ονόματα του είδους: *Ἀσονίτης* (1) [*< Ἄσος Κεφαλονιάς*], *Βατικιότης* (1) [*< Βάτικα Λακωνιάς*], *Μανιάτης* (1) και *Πολιτάκης* (1) [*< Πόλη*]. Συμπληρωματικώς, το όνομα *Βλάχος* (1), το οποίο ανιχνεύεται επίσης, παραπέμπει μάλλον σε κτηνοτροφικό παρελθόν (ή παρόν) παρά σε αρομουνική καταγωγή⁷⁸. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι τα ανωτέρω ονόματα εντοπίζονται επίσης στο «Μητρῶον ἄρρένων» της Μήλου, των ετών 1839-1900. Στο ίδιο τεκμήριο, πάντως, περικλείονται και άλλα παρεμφερή σημαίνοντα, σχετικά, κατά τα φαινόμενα, με νέες εισροές: *Σαμιωτάκης*, *Ἀϊβαλιώτης*, *Χαλκίτης* (*< Χάλκη Δωδεκανήσου*) και *Σοφικίτης*⁷⁹. Επικεντρωνόμαστε εκ νέου στο περιεχόμενο της απογραφής, διερευνώντας ονοματικές μορφές αναφερόμενες στους παροίκους. Ως γνωστόν, πρόκειται για 60 άτομα, από τα οποία 54 προέρχονται από την Κρήτη (καθώς αναφέρεται, κατά περίπτωση, «Κρης»). Παρατηρείται πως για 18 Κρητικούς (ποσοστό 33,33%), αντί του οικογενειακού ονόματος αναφέρεται ο ιδιαίτερος τύπος καταγωγής (*Χαράλαμπος Χανιότης*, *Κωνσταντῖνος Μεσαρίτης* κ.ά.). Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση τριών προσώπων, για τα οποία, αν και δηλώνεται ρητῶς η κρητική καταγωγή, το επώνυμο παραπέμπει σε άλλο τόπο: *Νικόλαος Κιδωνιεύς*, *Κωνσταντῖνος Χαλεπιανός* και *Καρά Νικόλαος Τζεσιμελής*. Κατά πάσα πιθανότητα, εν προκειμένω δηλώνεται προγενέστερη μετακίνηση, χωρίς να αποκλείεται, βέβαια, η περίπτωση σφάλματος στον προσδιορισμό «Κρης». Ὅσον αφορά τώρα, στα υπόλοιπα ἑξι άτομα, διαφορετικής καταγωγής, είναι τα ακόλουθα: *Χ(ατζη) Γεώργιος Βασιλείου Σμυρναῖος*, *Ν. Ἰωάννου ὁμοίως*, *Μιχαήλ ὁμοίως*, *Δημήτριος Ἀθηναῖος*, *Ἀνδρέας Πατεράκης Χῖος καφετζής* και *Χρῖστος Ἀγιομαυρήτης ψωμάς*. Παρατηρείται ότι εδώ, επίσης, το οικογενειακό όνομα ευρίσκεται γενικῶς στο περιθώριο του προσδιορισμού ή έχει εξοβελισθεῖ εντελῶς.

78. *Αυτ.*, σ. 215. Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα)*. Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας, Αθήνα 1998, σ. 63.

79. ΔΜ(Π), *Μητρῶον ἄρρένων τοῦ δήμου Μήλου, ἐπαρχίας Μήλου. Γεννηθέντες ἀπὸ 1839 ἕως 1900*.

Κλείνοντας, σημειώνουμε ότι μία προσεκτική ανάγνωση των ονομάτων οδηγεί προς διαφορετικές, αλλά συμπληρωματικές, υποθέσεις περί καταγωγής άλλων προσώπων: επί παραδείγματι, το Άφεντάκης, αλλά και άλλα σημαίνοντα, καθώς θα διαπιστωθεί και κατωτέρω, προέρχονται από την Κίμωλο, ενώ το Δρούγκας και το Δράκος παραπέμπουν μάλλον στην ενδοχώρα της ελληνικής χερσονήσου⁸⁰. Ακόμη, η εις βάθος διερεύνηση των δεδομένων οδηγεί στη μερική (έστω) ανασύσταση των οικογενειών· εν τούτοις, τόσο εδώ όσο και στην περίπτωση της Κιμώλου, την οποία διερευνούμε εν συνεχεία, τα σχετικά κενά είναι ευάριθμα αλλά και δυσαναπλήρωτα.

Πίν. 30. Οικογενειακά ονόματα Κιμώλου (1829)

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
Χώρα Κιμώλου	1	Άντιβάχης	1	0.009
	2	Άντίπας	1	0.009
	3	Άφεντάκης	6	0.056
	4	Βενιέρης	3	0.028
	5	Βεντούρης	8	0.075
	6	Βορδόνης	1	0.009
	7	Γαβαλάς	1	0.009
	8	Γαλάτζος	1	0.009
	9	Γγέλφος	1	0.009
	10	Γωργαντής	1	0.009
	11	Εύστρατίου	1	0.009
	12	Ζαννέτης	2	0.019
	13	Ζωϊτσας	1	0.009
	14	Καλλίνικας	2	0.019
	15	Κανναβάρης	3	0.028
	16	Καννάς	1	0.009
	17	Καντζός	2	0.019
	18	Κοντολούρης	2	0.019
	19	Κορονιός	1	0.009
	20	Κυπριανός	3	0.028
	21	Λογοθέτης	8	0.075
	22	Μάλλης	1	0.009
	23	Μουστάκας	2	0.019
	24	Μπαρμπαρίκος	1	0.009
	25	Μπούχαλης	2	0.019
	26	Οικονόμου	1	0.009
	27	Πετράκης	2	0.019
	28	Πουλλούδης	1	0.009

80. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, σ. 189-190· Μαν. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά-μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 60, 86.

Οικισμοί- «Πάροικοι»	Αύξων αριθμός	Οικογενειακά ονόματα	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες
	29	Πρεζάνης	2	0,019
	30	Ύραμπιας	2	0,019
	31	Ύραμφος	9	0,085
	32	Ύροϋσος	7	0,066
	33	Σαλιβαράς	2	0,019
	34	Σάρδης	17	0,160
	35	Σβορώνης	1	0,009
	36	Σωτρίνης	1	0,009
	37	Φραζέσκου	1	0,009
	38	Χαλκιόπουλος	2	0,019
	39	Χίος	1	0,009
	40	Χριστοφοράτος	1	0,009
Σύνολο Χώρας Κιμώλου 40 οικογενειακά ονόματα			106	1,00
«Πάροικοι»	1	Κρής	3	0,75
	2	Χίος	1	0,25
Σύνολο «Παροίκων» 2 οικογενειακά ονόματα			4	1,00
Σύνολο Κιμώλου 42 οικογενειακά ονόματα			110	1,00

Εδώ, η υψηλότερη συχνότητα αφορά στο οικογενειακό όνομα *Σάρδης* (17 πρόσωπα, το 7,5% του συνόλου της Χώρας) και στο *Ύραμφος*, αν και στο τελευταίο είναι σαφώς μικρότερη (9 και 8,5%). Ακόμη, άξια λόγου παρουσία διαθέτουν τα ονόματα *Ύραφεντάκης* (6 και 5,6%), *Βεντούρης* (8 και 7,5%), *Λογοθέτης* (επίσης 8 και 7,5%) και *Ροϋσος* (7 και 6,6%). Εν τούτοις, η αναλογικώς υψηλή συμμετοχή των μοναδιαίων συχνοτήτων, σε επίπεδο νησιού (21 ονόματα, το 50% του συνόλου), συμπιέζει τη γενική αναλογία προσώπων-ονομάτων στο επίπεδο 2,62 πρόσ./όνομα. Πάντως, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο δείκτης ευρίσκεται σε υψηλότερη κλίμακα από αυτόν της Μήλου, στοιχείο το οποίο περιγράφει, αν και με επιφυλάξεις, μικρότερης έκτασης πληθυσμιακές εκροές.

Ως προς τη μορφή των ονομάτων, στο συγκεκριμένο παράδειγμα περιλαμβάνονται επίσης «προχειροκατασκευές», με βάση βαπτιστικά ονόματα: *Ζαννέτης* (2), *Ζωΐτσας* (1), *Πετράκης* (2) και *Φραζέσκου* (1). Επιπροσθέτως, από την άποψη των πληθυσμιακών εισροών, εντοπίζονται δύο πατριδωνυμικά ονόματα: *Κορονιός* (1) και *Χίος* (1). Θα πρέπει να προσθέσουμε ακόμη ότι ανάμεσα στους τέσσερις παροίκους συγκαταλέγεται άτομο ονόματι *Χίος*: οι υπόλοιποι φέρουν το σημαίνον *Κρής*. Ωστόσο, ιδιαίτερη μνεία αρμόζει στο *Μπούχαλης* (2), γνωστό αρβανίτικο όνομα της Μάνης

και της Ζακύνθου, το οποίο εντοπίσαμε επίσης στη Σέριφο⁸¹. Πάντως, φαίνεται ότι εκτός αυτών, σε μία δεύτερη χρονικώς φάση συντελέστηκαν νέες εισροές, μέρος των οποίων αποτυπώνεται σε ονόματα που ανιχνεύονται, παραλλήλως με τα προηγούμενα, στο «Μητρῶν Ἀρρένων Κιμῶλου 1864-1934»: *Σερίφιος, Πάριος, Ὑδραῖος και Πάτιμος*⁸². Επιστρέφοντας, τώρα, στο περιεχόμενο της απογραφής, η ανάγνωση άλλων ονομάτων παραπέμπει επίσης, κατά κάποιον τρόπο, στην καταγωγή των προσώπων: επί παραδείγματι, το Ἀντίπας (1) και το Σβορώνης (1) [προφανώς, αντί Σβορώνος] οδηγούν στην Κεφαλονιά, το Κοιτολούρης (2) στην Πρέβεζα ή σε άλλες γειτονικές θέσεις, ενώ το Χαλκιόπουλος (2) σε δυτικές, κυρίως, περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, όπου απαντάται επί αιώνες⁸³. Στο αυτό διερευνητικό πλαίσιο, ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανίχνευση των πληθυσμιακών ανταλλαγών Μήλου-Κιμῶλου, σε συνάρτηση με τον εντοπισμό κοινών ονομάτων, ανάμεσα στα δύο νησιά. Σχετικώς, η ακόλουθη υπόθεση θεωρείται ως αναγκαία για την άντληση κάποιων συμπερασμάτων: σε κάθε περίπτωση, η υψηλή συχνότητα παραπέμπει στον τόπο προέλευσης και η μικρότερη στον τόπο εγκατάστασης. Η εν λόγω υπόθεση, βέβαια, επιδέχεται ενδεχομένως πολλές επιφυλάξεις: εν τούτοις, αποτελεί τη μόνη οδό αξιοποίησης των συγκεκριμένων στοιχείων. Παραθέτουμε, λοιπόν, τα σχετικά στοιχεία: Ἀφεντάκης, ένα πρόσωπο στη Μήλο αλλά έξι στην Κίμωλο· Βενιέρης, ένα και έξι επίσης· Μάλης, επτά και ένα· Ράμφος, δύο και εννέα. Από το ανωτέρω δείγμα, σχετικώς μικρό καθώς προκύπτει, περιγράφεται ως δεσπόζουσα η μετακίνηση από την Κίμωλο προς τη Μήλο [όπου, εξάλλου, εντοπίζεται και το όνομα *Κιμηλιάτης* (1)]. Παραλλήλως, φαίνεται ότι επρόκειτο κυρίως για μεμονωμένες διαρροές, τουλάχιστον καθ' όσον τα ονοματικά δεδομένα επιτρέπουν να συμπεράνουμε. Εν τούτοις, τα προαναφερθέντα αποτελούν προσωρινά συμπεράσματα, για την επικύρωση των οποίων είναι αναγκαίες περαιτέρω διερευνήσεις.

81. Βλ. εδώ στο κείμενο VIII, υποσημ. 25.

82. ΚΚ, *Μητρῶν Ἀρρένων τῆς Κοινότητος Κιμῶλου τοῦ Νομοῦ Κυκλάδων περιλαμβάνον τοὺς γεννηθέντας κατὰ τὰ ἔτη 1864-1934*.

83. Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 80-81, 83, 179, 228· Νικ. Γ. Κοντοσόπουλος, «Κεφαλληνιακά εθνικά ονόματα», *Ονόματα*, τόμ. 8 (1983), σ. 41.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1*

ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φάκ. 195, έγγρ. 241

Καταγραφή τῶν Κατοίκων τῆς Μήλου

Κτηματίαι

Πέτρος Ταταράκης
Μιχαήλ Ταταράκης
Ἰωάννης Ταταράκης
Ἰάκωβος Ταταράκης
Νικόλαος Μ.Π. Ταταράκης
Νικόλαος Μ.Φ. Ταταράκης
Βασίλειος Ταταράκης
Ἰάκωβος Ἀρμένης
Μιχαήλ μοδινός
Νικόλαος Τζούλιας
Ἀντώνιος Καλέργης
Ἰωάννης Ἰατρός

Πρωτόπαπας ἱερομόναχος

Γεωργοί

Ἐμμανουήλ Κώστας
Ἰωάννης Κώστας
Γεώργιος Τζάκωνας
Μιχαήλ Φ. Βήχου
Ἰωάννης Φ. Βήχου
Ἀντώνιος Μαρκαντώνι
Γιανούλης Μαρκαντώνι
Γεώργιος Μαρκαντώνι
Μιχαήλ Ἀν. Βήχου
Ἐμμανουήλ Γ. Βήχου
Πέρος Ν. Βήχου
Λιός Βήχος
Νικόλαος Γ. Βήχου
Ἐμμανουήλ Φ. Τζούλιας
Ἰωάννης Φωτινός
Γεώργιος Βαμβούνης
Μιχαήλ Βαμβούνης
Νικόλαος Βαμβούνης
Νικόλαος Ἀδικομανόλης
Θεόδωρος Καμακάρης
Φραγκούλης Καμακάρης
Ἐμμανουήλ Καμακάρης
Ἰωάννης Γ. Ζαγουρῆς

Ἱερεῖς

Πρώην οἰκονόμος ἱερομόναχος
Ἀρμένης
Σακελίου ἱερομόναχος Ἰατρός
Οἰκονόμος πρεσβύτερος
Σακελάριος Πρεσβύτερος
Ἀρχιμανδρίτης ἱερομόναχος
Χαρτοφύλαξ ἱερομόναχος
Δευτερεύων πρεσβύτερος
Σκευοφύλαξ ἱερομόναχος
Παπά Ἀντώνιος πρεσβύτερος

* Το τεκμήριο δημοσιεύεται χωρίς καμία παρέμβαση στην ορθογραφία ή τη μορφή των ονομάτων. Ὅσα ἀπό τα πρόσωπα φέρουν ἀστερίσκο (*) περιέχονται ἐπίσης στους καταλόγους κρητικῶν ἐποίκων που μας ἔχει δώσει ο Ζαφείρης Βάος (βλ. ἀνωτ. ὑποσημ. 20).

Μιχαήλ ΄Ραπανάκης
 Μιχαήλ ΄Αναστ. Βήχου
 Πιέρος Μάλης
 Μιχαήλ Σερφιώτης
 Ζέπος Μάλης
 Νικόλαος Βαμβακάρης
 Νικόλαος Μάλης
 ΄Αντώνιος Καβαλιέρος
 Σταυριανός Γ. Νίνου
 Γιαννούλης Τοῦρλος
 *Νικόλαος Τοῦρλος
 Γεώργιος Τοῦρλος
 ΄Ιωάννης Βαμβακάρης
 ΄Εμμανουήλ Βαμβακάρης
 Νικόλαος Ξιδούς
 ΄Εμμανουήλ Μωραϊτης
 Γεώργιος Μωραϊτης
 Γεώργιος Φ. Βήχου
 Γεώργιος Κάτρης
 Νικόλαος Κάτρης
 Φρατζέσκος Κάτρης
 ΄Ανδρέας Γ. Περούλης
 ΄Ιωάννης Νίνος
 ΄Εμμανουήλ Νίνος
 Βασίλειος Νίνος
 ΄Αντώνιος Νίνος
 Γιαννούλης Νίνος
 Πιέρος ΄Εμμ. Νίνος
 ΄Ιωάννης Ζαγουρήs
 ΄Αντώνιος Ζαγουρήs
 ΄Αντώνιος Νίνος
 Γιαπέτρος Τζούλιας
 ΄Αντώνιος Γιαπ. Τζούλιας
 Μανούσος Βήχος
 Ζήσιμος Μαρινιτζής
 Μιχαήλ Μαρινιτζής
 ΄Ιωάννης Πέρου Βήχος
 ΄Αντώνιος Μαρινιτζής
 ΄Ιωάννης Πιέρου Βήχος

΄Αντώνιος Μαρινιτζής
 Νικόλαος Παρής
 ΄Εμμανουήλ Γιανούλη ΄Ραπανάκη

΄Εργάται

Μάρκος Μαρκούτζης
 Νικόλαος Σπαρτής
 Μιχαήλ Γλαρώνης
 ΄Ιωάννης Λεκανίδης
 *Γεώργιος Μαλαντράκης
 ΄Αντώνιος Μάλμπης πελεκάνος
 ΄Ιωάννης Περούλης
 Κωνσταντίνος Περούλης
 ΄Αντώνιος Περούλης
 ΄Αντώνιος Μαρκούτζης
 Γιαπέτρος Θερμιώτης
 Μιχαήλ Φ. Βήχος
 Μανούσος Λύκος
 Μιχαήλ Γ. Μαρκούτζη
 ΄Εμμανουήλ Φ. Βήχος
 Σάββας Τραπεζαλής
 Νικόλαος ΄Ανούσης
 ΄Ιωάννης Κιμάμες
 Θεόδωρος Κεδρωτάς
 ΄Ιωάννης Κυπραῖος
 Γεώργιος Γεναδόπουλος
 Σταμάτης Κυπραῖος
 ΄Αντώνιος Βαμβούνης
 Νικόλαος Τζηρηγότης
 Μάρκος Γριπιώτης
 ΄Ιωάννης Κυβρηκοσαῖος
 Σταμάτης Δανέλης
 Μάρκος ΄Ραπανάκης
 ΄Αντώνιος ΄Ραπανάκης
 Πιέρος ΄Ραπανάκης
 Πιέρος Βήχος
 ΄Αντώνιος ΄Αφεντάκης πελεκάνος
 Γεώργιος Περούλης
 Κωνσταντίνος Καμακάρης

Γεώργιος Ζαγουρήs
 Βασίλειος Μπαλαμπάνος
 Βασίλειος Λάλας
 Σωτήριος Ῥάμφος ῥαύτης
 Γεώργιος Φ. Ῥαπανάκη
 Βασίλειος Δροῦγκας
 *Κωνσταντῖνος Στουπάκης
 Ἄντωνιος Κώστας
 Νικόλαος Γρηπιώτης
 Ἰωάννης Κιμηλιάτης
 Ἰωάννης Γιάν. Ῥαπανάκη
 Γεώργιος Φ. Βῆχος
 Ἀναγνώστης Τζούλιας
 Ἰωάννης Σίφνιος
 Μαρκαντώνιος Μαρκούτζης
 Ἰωάννης Γεωργίου Βῆχος
 Μιχαήλ Γ. Βῆχος
 Ἀνδρέας Γ. Βῆχος
 Μῆτρος Παρήs
 Μιχαήλ Μικέλες
 Σάββας Σπάρταλης
 Δημήτριος Λίμπουνας
 Ἐμμανουήλ Τζούλιας
 Ἄντωνιος Τζούλιας
 Ἐμμανουήλ Βαμβούνης
 Νικόλαος Βῆχος
 Ἰωάννης Βῆχος
 Κωνσταντῖνος Φωτινός
 Ἐμμανουήλ Ἄν. Βῆχος
 Νικόλαος Βαμβακάρης
 Νικόλαος Φωτινός
 Λιός Τοῦρλος
 Ἰωάννης Ξιδούς
 Φρατζέσκος Τοῦρλος
 Γεώργιος Ν. Ξιδού
 Γεώργιος Πολυκανδριώτης κτί-
 στης
 Πιέρος Ῥαπανάκης
 Μιχαήλ Ῥαπανάκης

Ἄντωνιος Ῥαπανάκης
 Φραγκιός Καβαλιέρος
 Ἰάκωβος Καβαλιέρος
 Φρατζέσκος Βαμβακάρης
 Ἄντωνιος Βαμβακάρης
 Ἐμμανουήλ Μάλης
 Μιχαήλ Π. Μάλης
 Ἄντωνιος Γ. Μαρινίτζη
 Γιανούλης Μ. Ῥαπανάκης
 Μιχαήλ Ν. Μωραΐτης
 Ἄντωνιος Μωραΐτης
 Γεώργιος Μωραΐτης
 Γεώργιος Ἰ. Τοῦρλος
 Ἰωάννης Τοῦρλος
 Ἰωάννης Γ. Τζούλια
 Ἐλευθέριος Σίφνιος
 Φίλιππος Σίφνιος

Ποιμένες

Γεώργιος Μαθιουδάκης
 *Λουλούδης Μαθιουδάκης
 Θεόδωρος Μαθιουδάκης
 Μανούσος Δροῦγκας
 Ἄντωνιος Ληλής
 Ἰωάννης Λιλής
 Μῆτρος Μωραΐτης
 Μιχαήλ Μανιάτης
 Γεώργιος Σαράντος
 Νικόλαος Καμπουράκης
 Κώστας Καμπουράκης
 Ἀνδρέας Χελιώτης
 Παναγιώτης Κόκορης
 Γεώργιος Στρούμπας
 Χρῆστος Παρασκευάς
 Νικόλαος Παγώνης
 Θεόδωρος Μαυρογιάννη
 Φραγκιάς Μαυρογιάννη
 Μαυρογιάννης
 Ἄντωνιος Ῥουσκέτος

Μιχαήλ Κιμάμες
Νικόλαος Ρουσκέτος

Ναῦται (οἱ ποιλῶτοι)

Μιχαήλ Τζούλιας
Γεώργιος Σακόπουλος
Ἄντωνιος Κυπραῖος
Σίμος Καλέργης
Ἰωάννης Γ. Κόμης
Γεώργιος Κόμης
Γεώργιος Μάλης
Ἰωάννης Μικέλες
Ἄντωνιος Λουγκῆς
Ἄντωνιος Φ. Μικέλε
Ἐμμανουήλ Βενιέρης
Γουλιέρμος Ἀρμένης
Ἰωάννης Ἐμ. Κόμης
Παυλομανοῦσος
Κωνσταντῖνος Σαραμάσκος
Σίμος Βεργῆς
Νικόλαος Βεργῆς
Νικόλαος Μικέλες
Ἐμμανουήλ Μικέλες
*Ἀνδρέας Παπουτζάκης
Φραγκούλης Α. Μικέλε
Πιέρος Βλαστός
Ἰωάννης Ῥάμφος
Ἄντωνιος Κόμης
Μάρκος Γρηγορίου
Ἀγάπιος Κεφαληναῖος
Σταῦρος
Ἄντωνιος Λύκος
Μιχαήλ Κυπραῖος
Φραγκούλης Ν. Μικέλε
Γεώργιος Κόμης
Παῦλος Σαρακινός
Μιχαήλ Καλέργης
Κωνσταντῖνος Τζούλιας
Ἄντωνιος Βεργῆς

Δημήτριος Ποδηματᾶς
Γεώργιος Μαρινίτζης
Γεώργιος Ῥαυτάκης
Ἄντωνιος Ἰατρὸς

Ἐμποροὶ (οἱ ἐργαστηριαραῖοι)

Νικόλαος Κόμης
Ἐμμανουήλ Βασιλείου
Ἰωάννης Βασιλείου
Ζαφύριος Μάτζας
Τζόρζης Μάλης
Σερπέρως Μαρκούτζης
Στελιανὸς Πολυχρονιάδης
Ἀναγνώστης Φρακάκης
*Ζανῆς Βαλσαμάκης καβεζῆς
*Ἐμμανουήλ Μαθιουδάκης
Παναγῆς Σταμένης
Μιχαήλ Καμπασούλης
Χαράλαμπος Ζησιμόπουλος
Γιανούλης Βῆχος
Ἀθανάσιος Βαμβακάρης
Παναγιώτης Χάζος

Κάτοικοι τῆς παλαιᾶς Χώρας

Γεωργοὶ

Κώστας Μπαλαβούρης
Σταμάτης Μεντρινὸς
Γεώργιος Κυριάκου
Παρασκευᾶς Στράτη
Νικόλαος Θόδος
Ἰωάννης Θόδος
Ἄντωνιος Πουλάκης
Ἰωάννης Σίδερι

Ἐργάται

Ἀναγνώστης Μπηρομπηνιότης
Ἄντωνιος Μπάξης πελεκάνος
Ἄντωνιος Καλαϊτζῆς

Ἰωάννης Στράτη
 Νικόλαος Ντεβογάκης
 Γεώργιος Νταμπάκης
 Νικόλαος Στρογγύλης
 Γεώργιος Πολιτάκης
 Γεώργιος Λαφακάκης
 Κυριάκος Στράτη
 Ἀναγνώστης Μπουλούμπασης
 Γεώργιος Ἀνδρουλῆς
 Ἰωάννης Πάθος
 Ἰωάννης Κρινάκης
 Ἀντώνιος Φώτης
 Σταμάτης Δήμου
 Ἐμμανουὴλ Δράκος
 Ἰωάννης Κοστάκης
 Ἰωάννης Κεραμάρκου
 Γεώργιος Μανιάτης
 Ἀθανάσιος Σμαρδίτζης
 *Ἀθανάσιος Μανέτας
 Σταμάτης Καλομήρης
 Ἀθανάσιος Κουρέλης
 Ἀντώνιος Μπλάζος
 Κώστας Τζαγκάρης
 Ἀντώνιος Χριστοφύλης
 Ἀναγνώστης Μαλάς
 Ἀναστάσιος Κρημιδιόνιας

Ποιμένες

Κώστας Περήφανος
 Ἰωάννης Παγώνης
 Κώστας Βελετάς
 Ἰωάννης Βελετάς
 Ἀναστάσιος Χρόνης
 Ἀντώνιος Ἀνδρουλή
 Ἰωάννης Καντάνης
 Ἰωάννης Βλάχος
 Ἀντώνιος Κατζαούνης
 Νικόλαος Κοντογιάννης
 Σταμάτης Βατικιότης

Κωνσταντῖνος Ἀνδρουλῆς
 Παναγιόταρος
 Ἀθανάσιος Μητροκαλοῦ
 Ἰωάννης Ῥόρης
 Ἀνδρέας Γερονάκης

*Ἐργαστηριαραῖοι (οἱ Μπακά-
 ληδες)*

Ἰωάννης Ζανιδάκης
 Μιχαὴλ Ἀσονίτης
 Ἰωάννης Στασινὸς
 Ἀναγνώστης Μπογιάτος

Ἐν Μήλω τῇ 1 Ἀπριλλίου 1829
 Οἱ Δημογέροντες
 Ἰωάννης Ταταράκης
 Ἰάκοβος Ἀρμένης

Καταγραφή ὄλων τῶν
 ἑνταῦθα παροίκων.

Δημήτριος Φλαμπουργιάρης Δημ(ο-
 γέρων) ἐπαρχίας Γορτίνης Κρή-
 τής

Νικόλαος Σκορδιλάκης ὁμοίως
Ἐμποροὶ

Ἰωάννης Περακάκης	Κρής
*Νικόλαος Φελουζάκης	ὁμ.
Ἀναγνώστης Χαντζῆς	ὁμ.
Σίφης Καθαροπτάκης	ὁμ.
Χ(ατζη) Γεώργιος Βασιλείου	
Σμυρναῖος	
N. Ἰωάννου	ὁμοίως
Μιχαὴλ	ὁμοίως
Δημήτριος Ἀθηναῖος	
Ἐμμανουὴλ Μαραμπελιώτης	Κρής

Ἐργάται

Νικόλαος Κιδωνιεὺς Κρής
 Κωνσταντῖνος Καστρινὸς ὁμ.

Μιχαήλ Κασρινός	ὄμ.	Ἐμμανουήλ Ῥεθύμνιος	ὄμ.
Γεώργιος Κασρινός	ὄμ.	Ἰωάννης Παλασάκης	ὄμ.
Γεώργιος Παχαντούρης	ὄμ.	Γεώργιος Χανιώτης	ὄμ.
*Ἰωάννης Φορτεζάκης	ὄμ.	Ἐμμανουήλ Μαρινάκης	ὄμ.
Χαράλαμπος Χανιώτης	ὄμ.	Γεώργιος Ῥεθύμνιος	
Κωνσταντῖνος Μεσαρίτης	ὄμ.	Ἰωάννης Πρωτομαστοράκης	ὄμ.
Ἰωάννης Ῥεθύμνιος	ὄμ.	Κωνσταντῖνος Γιακουδάκης	ὄμ.
Γεώργιος Γιανουδάκης	ὄμ.	Ἄντωνης Τζικαλαριανός	ὄμ.
Κωνσταντῖνος Σφακιανός	ὄμ.	Δημήτριος Κατζούρης	ὄμ.
Ξέπαπας	ὄμ.	<i>Ναῦται</i>	
Δημήτριος Βαρουχάκης	ὄμ.	Μανοῦσος Κάγκλης	Κρής
<i>Τεχνίται</i>		Ἄνδρέας Πιστολάκης	ὄμ.
Ἰωάννης Κατζουράκης	Κρής	*Ἰωάννης Κουντουράκης	ὄμ.
Γεώργιος Μαραμπελιώτης	ὄμ.	*Μανοῦσος Μιλιορδάκης	ὄμ.
Ἰωάννης ὁμοί(ως)	ὄμ.	Μανοῦσος Καθαροπτάκης	ὄμ.
Νικόλαος Κασρινός	ὄμ.	Ξιρούχης Παπαδομανολάκης	ὄμ.
Στράτης Πιρακῆς	ὄμ.	*Χ(ατζη) Ἄντωνιος	
Ἐμμανουήλ Τζινεβράκης	ὄμ.	Γιαλεράκης	ὄμ.
Χ(ατζη) Ἄντωνιος		Γεώργιος Ἀθανασάκης	ὄμ.
Πουτουράκης	ὄμ.	Κωνσταντῖνος Χαλεπιανός	ὄμ.
Ἐμμανουήλ Κουναβιανός	ὄμ.	<u>Καρά Νικόλαος Τζεσιμελής</u>	
Γεώργιος Παπὰ Μιχελάκης	ὄμ.	Ἄνδρέας Πατεράκης Χίος	καφε- τζής
Μιχαήλ Ῥενιέρης	ὄμ.	Χρῖστος Ἄγιομαυρήτης	ψωμᾶς
Ἐμμανουήλ Κρητικὸς			
Ἰωάννης Χανιώτης	Κρής	Ἐν Μήλω τῇ 31 Μαρτίου 1829	
Ἰωάννης Πιρπινᾶς	ὄμ.	Οἱ Δημογέροντες	
Ἰωάννης Ῥεθύμνιος	ὄμ.	Ἰωάννης Ταταράκης	
Γεώργιος Καστελιανός	ὄμ.	Ἰάκοβος Ἀρμένης	

2*

Αύτ., έγγρ. 240

Κατάλογος τῶν Κατοίκων τῆς Νήσου Κιμῆλου

Οἱ Ἱερεῖς	Ἄντωνιος Πρεζάνης
*Οἰκονόμος Σάρδης. Πρεσβύτερος	Ἰωάννης Πετράκης
Σακελλάριος Λογοθέτης. Πρεσβύτερος	*Ἐμμανουήλ Βεντούρης
Χοροπίσκοπος Λογοθέτης. Πρεσβύτερος	*Μάρκος Βεντούρης
*Σκευοφύλαξ Κυπριανός. Πρεσβύτερος	*Ἐλευθέριος Ῥοῦσος
Ὁ πρῶν Οἰκονόμος Σάρδης.	*Ἰωάννης Βεντούρης
Πρεσβύτερος	Κωνσταντῖνος Ζαννέτης
*Ἰωαννίκιος Σαλιβαράς. Ἱερομόναχος	Δημήτριος Ἀντιβάχης
Κτηματῖαι	Γεώργιος Μπούχαλης
*Ἐλευθέριος Σάρδης	Νικόλαος Καλλίνικας
*Νικόλαος Λογοθέτη Σάρδης	Πέτρος Μουστάκας
Γεωργοὶ	Ἰωάννης Λογοθέτης
*Γεώργιος Ἀφεντάκης	*Φραζέσκος Ῥάμφος
Ὁ Καννάς Ἄντωνιος	*Ζώρης Λογοθέτης
*Εὐθύμιος Βεντούρης	Ἰωάννης Βεντούρης
Ἄντωνιος Καλλίνικας	Γεώργιος Χῖος
*Ἰωάννης Βεντούρης	*Ἰωάννης Ῥάμφος
Ἰωάννης Κοντολούρης	Ἀναγνώστης Βεντούρης
*Παντελῆς Κοντολούρης	Ἐμμανουήλ Πετράκης
*Ἰωάννης Ἀφεντάκης	Ἐμμανουήλ Κορονιός
Σταῦρος Βεντούρης	Ἰωάννης Μάλλης
*Ἰτζέπος Ἀφεντάκης	*Κωνσταντῖνος Πρεζάνης
Κωνσταντῖνος Ἀφεντάκης	Ἄντωνιος Βενιέρης
Νικόλαος Ἀφεντάκης	Ἐργάται
	*Ἐμμανουήλ Ῥάμφος
	*Δομηνίκος Ῥάμφος
	Ἱερώνυμος Ῥάμφος
	Ἰωάννης Ζωΐτζας

* Το τεκμήριο δημοσιεύεται χωρίς καμία παρέμβαση στην ορθογραφία ή τη μορφή των ονομάτων. Ὅσα ἀπό τα πρόσωπα φέρουν ἀστερίσκο (*) περιλαμβάνονται ἐπίσης στον «Απογραφικό πίνακα του ἔτους 1856» (βλ. ἀνωτ. υποσημ. 50).

*Νικόλαος Ροῦσσοσ
 Νικόλαος Ροῦσσοσ
 Κωνσταντῖνος Ζαννέτης
 *Ἰωάννης Λογοθέτης
 Πέρος Λογοθέτης
 Νικόλαος Φραζέσκου
 Δημήτριος Μουστάκας
 Μάρκος Γιωργαντής
 Νικόλαος Βενιέρης
 *Κωνσταντῖνος Σαλιβαράσ
 Γεώργιος Κυπριανός
 Νικόλαος Ροῦσσοσ
 *Γεώργιος Βορδόνης
 Ἰωάννης Ροῦσσοσ
Ναῦται
 *Μπεττενέττοσ Σωτρίνης
 *Ἰάκωβος Σάρδης
 *Δημήτριος Σάρδης
 *Ἐμμανουήλ Ροῦσσοσ
 *Φραζέσκος Σάρδης
 *Κωνσταντῖνος Σάρδης
 *Γεώργιος Ροῦσσοσ
 *Αὐγερινός Παντελῆ Οἰκονόμου
 *Ζώρης Μπαρμπαρίκος
 *Ἰάκωβος Σάρδης
 *Δημήτριος Καντζός
 *Γεώργιος Κανναβάρης
 *Νικόλαος Κανναβάρης
 *Ἀντώνιος Κανναβάρης
 *Ἐλευθέριος Σάρδης
 Δημήτριος Σβορώνης
 *Νικόλαος Σάρδης
 Ἀναστάσιος Πουλλούδης
 Νικόλαος Εὐστρατίου
 *Μπατίστας Λογοθέτης
 *Δημήτριος Γαλάτζοσ
 Παναγῆσ Χριστοφοράτοσ
 *Γεώργιος Ἀντίπασ

*Νικόλαος Χαλκιόπουλοσ
 Νικόλαοσ Γγέλφοσ
 *Πιέροσ Ῥάμφοσ
 Γεώργιοσ Κυπριανόσ
 *Γεώργιοσ Ῥάμπιασ
 Κοσμᾶσ Ῥάμπιασ

Ἐμποροὶ (ἐργαστηριαεοὶ)

*Λάμπροσ Σάρδης
 Δημήτριοσ Σάρδης
 *Γεώργιοσ Σάρδης
 *Μιχαήλ Σάρδης
 *Ἰωάννησ Σάρδης
 *Δημήτριοσ Ῥάμφοσ
 Νικόλαοσ Σάρδης
Τεχνίται
 Τομάζοσ Γαβαλάσ
 *Πέροσ Βενιέρης
 *Χαραλάμπησ Λογοθέτησ
 Νικόλαοσ Χαλκιόπουλοσ
 Ἄγγελέττοσ Ῥάμφοσ
 *Γεώργιοσ Ῥάμφοσ
 Μάρκοσ Ἀφεντάκησ
 Φραγγιάσ Μπούχαλλησ
 Ματθαῖοσ Καντζόσ

Ἐν Κιμῆλω τῇ π^{τῃ} Ἀπριλίου 1829

Οἱ Δημογέροντεσ

Νικόλαοσ Σάρδης Λογοθέτησ

Εἰσ ἀπουσίαν τοῦ ἑτέρου

Γεώργιοσ Ῥάμφοσ

Πάροικοι

Δημήτριοσ Χίοσ. ἔμποροσ

Ἀναγνώστησ Κρήσ

Μιχαήλ Κρήσ ἔμποροσ

Ἰερώνυμοσ Κρήσ τεχνίτησ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

	Σελ.
1. Πληθυσμός Κορσικής (1769-1971)	122
2. Επαγγέλματα Μυκόνου (1838)	150
3. Πληθυσμός Μυκόνου (1664-1896)	157
4. Επήλυδες Μυκόνου (1826): συχνότητες επαγγελμάτων με βάση τον τόπο καταγωγής	175
5. Επήλυδες Μυκόνου (1826): οικογενειακή κατάσταση με βάση το επάγγελμα	178
6. Πληθυσμός Ρόδου (1309-1900)	197
7. Πληθυσμός Σύρου (1470-1821)	211
8. Επαγγέλματα Σύρου (1838)	221
9. Πληθυσμός Σύρου (1828-1991)	225
10. Ροδίτες Ερμούπολης: συχνότητες επαγγελμάτων με βάση τον χρόνο εγκατάστασης (1821-1900)	256
11. Ροδίτες Ερμούπολης: οικογενειακή κατάσταση με βάση το επάγγελμα (1821-1900)	260
12. Ροδίτες Ερμούπολης: οικογενειακή κατάσταση με βάση την ηλικία (1821-1900)	261
13. Πληθυσμός Ικαρίας (1821-1913)	286
14. Ικαριώτες εγκαταστημένοι στην Ερμούπολη (1821-1913)	292
15. Ικαριώτες εγκαταστημένοι στη Μύκονο (1861)	297
16. Ικαριώτες εγκαταστημένοι στον Πειραιά (1834-1913)	300
17. Πληθυσμός Κρήτης (1832-1913)	310
18. Πληθυσμός Νάξου (1832-1896)	330
19. Πληθυσμός Δοκού (1834-1991)	354
20. Επαγγέλματα Αγκιστρίου (1861)	360
21. Πληθυσμός Αγκιστρίου (1821-1991)	361
22. Επαγγέλματα Σερίφου (1838)	383
23. Επαγγέλματα Σερίφου (1861)	384
24. Πληθυσμός Σερίφου (1832-1896)	387
25. Πληθυσμός Μήλου-Κιμώλου (1821-1896)	433

26. Επαγγέλματα Μήλου (1829)	442
27. Επαγγέλματα Κιμώλου (1829)	444
28. Επαγγέλματα Μήλου-Κιμώλου (1861)	447
29. Οικογενειακά ονόματα Μήλου (1829)	449
30. Οικογενειακά ονόματα Κιμώλου (1829)	456

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ-ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

(εντός του κυρίως κειμένου)

	Σελ.
1. De Mariolle: η Μεσόγειος θάλασσα (1537)	22
2. Το Αρχιπέλαγος: Feuille d'un Atlas Marseillais atribué à François Olive (vers 1665)	23
3. Η αγροτική Σίφνος (δεκαετία 1930)	27
4. Άγιος Ευστράτιος (1950)	93
5. Γυάρος: η φυλακή	93
6. Χώρα, Γιαλός Μυκόνου (1885)	144
7. Χώρα, Γιαλός Μυκόνου (1901)	144
8. Σύγχρονη αεροφωτογραφία της Χώρας Μυκόνου (ΓΥΣ)	145
9. Η αγροτική Μύκονος	147
10. Άνω Μερά Μυκόνου (1885)	147
11. Η πρώτη σελίδα του τεκμηρίου (1826)	172
12. Σχέδιο Χώρας Μυκόνου	173
13. Το λιμάνι και η πόλη της Ρόδου σε αχρονολόγητο ιταλικό Πορτολάνο	193
14. Σχέδιο Ερμούπολης-Άνω Σύρου (1840 περίπου)	223
15. Αίτηση Ροδίτη για πολιτογράφηση στην Ερμούπολη	257
16. Αίτηση Ικαριώτη για πολιτογράφηση στην Ερμούπολη	293
17. Η πρώτη σελίδα του υπομνήματος για την Κρήτη	315
18. Choiseul-Gouffier: η πόλη και το λιμάνι της Νάξου (1782)	327
19. Η πρώτη σελίδα από την Καταγραφή νησίδων της περιοχής Ύδρας	347
20. Η πρώτη σελίδα από την Καταγραφή της μονής Ταξιαρχών	399
21. Μήλος, Κίμωλος, Πολύαιγος και Αντίμηλος σε αχρονολόγητο ιταλικό Πορτολάνο	427
22. Απογραφή Μήλου: η πρώτη σελίδα	443

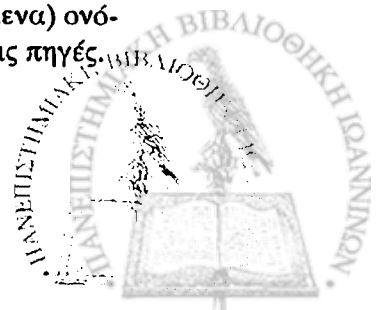

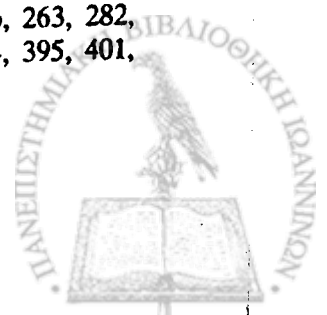
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ*

- Αγαθονήσι 31
 Αγγελικά Μυζόνου 162
 Άγια των Αγίων 174, 183
 Αγία Κυριακή 174, 183
 Αγία Μάρθα (πν. Ρόδου) 202
 Αγία Μαύρα, βλ. Λευκάδα, Αγία Μαύρα
 Αγία Τριάδα 174, 185
 Αγία Υπακοή 174, 187
 Αγιομαυρίτης, βλ. Λευκαδίτης, Αγιομαυρί-
 τής
 Αγιομαυρίτης Νικόλ. Γ. 272
 Αγιομαυρίτης Χρίστος 455, 464
 Αγιοπετρίτης (επών.) 62
 Αγιορίτης (επών./παρων.) 209
 Άγιος Αντώνιος 171-174, 183
 Άγιος Γεώργιος Σαλαμίνας 82, 95, 344-346,
 370
 Άγιος Γεώργιος Ύδρας / Σαν Τζώρτζης,
 San Zorzi 350-351, 371
 Άγιος Δημήτριος Κυθήρων, βλ. Παλιόκα-
 στρο, Άγιος Δημήτριος Κυθήρων
 Άγιος Δημήτριος, άκρα Κύθνου 373
 Άγιος Ευστράτιος 33, 78, 92, 93, 94, 95, 469
 Άγιος Θωμάς 356, 358, 371
 Άγιος Ιωάννης 356, 358, 371
 Άγιος Κήρυκος Ικαρίας 28, 287, 289, 290
 Άγιος Νικόλαος, νησίδα Ύδρας 371
 Άγιος Παντελεήμων Ικαρίας 287
 Αγκίστρι 100, 356, 358, 359-365, 366, 367,
 371, 467
 Αγκόνα 167
 Αγκίνιο 169
 Αδάμ (επών.) 48, 50
 Αδάμας Μήλου 66, 68, 167, 431, 435, 436,
 437, 438, 439, 441, 445, 447, 448
 Αδάμας λιμνή Μήλου 439
 Αδάμης (επών.) 48
 Αδάμος (επών.) 48, 52
 Αδικομανόλης (επών.) 449, 454
 Αδικομανόλης Νικόλαος 459
 Αδιρνέλης (επών.) 63
 Αδριανούπολη, Edirne 63
 Αδριατική θάλασσα 21, 209
 Αθανασάκης (επών.) 452
 Αθανασάκης Γεώργιος 464
 Αθανασίου Ιπποκράτης 272
 Αθέρας 277
 Αθήνα 17, 69, 79, 83, 89, 90, 101, 104, 165,
 168, 181, 299, 376
 Αθηνά 14
 Αθηναίοι 11, 13, 14, 209
 Αθηναίος (επών.) 61, 62, 154, 328, 452
 Αθηναίος Δημήτριος 455, 463
 Αθυμαρίτης Αγγελής 294, 296
 Αϊβαλί (Κυδωνίαι), Ayvalik 77, 84, 175, 176,
 217
 Αϊβαλιώτες, Κυδωνιάτες 180
 Αϊβαλιώτης (επών.) 62-63, 154, 282, 455
 Αιγαίο πέλαγος, βλ. Αρχιπέλαγος, Αιγαίο
 πέλαγος
 Αιγιάλη 28
 Αίγινα 57, 58, 94, 342, 356, 357, 358, 366,
 369, 371, 372
 Αιγινίτης (επών.) 63, 154
 Αιγύπτιοι 193
 Αίγυπτος 77, 78, 79, 82, 196, 265, 266, 285,
 312, 334, 378
 Αϊδίνι, Aydin 76
 Αινίτης (επών.) 62, 63
 Αίνος 175
 Ακαμάτρα Ικαρίας 288
 Ακαρνανία 36
 Ακρίσιος 14
 Άκτιο 12
 Αλαμανής (επών.) 151
 Αλβανία 39, 40, 41, 44, 48, 50, 51, 53, 82, 209
 Αλβανοί 36, 37, 38, 41, 45, 48, 51
 Αλγέρι 115
 Αλεξάνδρεια 16, 24, 29, 219, 266, 284, 335
 Του Αλεξανδρή, βλ. Αλέξανδρος / Πλατο-
 νήσι, του Αλεξανδρή
 Αλεξάνδρου Χριστόδουλος 379, 398, 400,
 402, 403, 405, 406, 409, 419
 Αλέξανδρος / Πλατονήσι, του Αλεξανδρή

* Παραλείπονται τα ονόματα συγγραφέων, ενώ στα υπόλοιπα (συγκαταλεγόμενα) ονό-
 ματα ακολουθείται γενικώς ο ορθογραφικός τύπος με τον οποίο εμφανίζονται στις πηγές.

- 346, 371
 Αλμπέρης Μ. 269
 Αλόνησος 382
 Αμάλον Ικαρίας 288
 Αμάραντος Φίλιππος Γ. 272
 Άμαρτος (τιν. Ρόδου) 202
 Αμερική, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής 82, 90, 285, 366
 Αμοργίνος, -ινός / Αμουργιανός (επών./παρων.) 59, 62, 152, 154, 209, 282
 Αμοργός 15, 28, 29, 30, 58, 61, 78, 94, 393, 395, 396
 Αμπαζής Στέργιος 185
 Αμπελάκια 175, 176
 Αμπελάς Κωνσταντίνος Α. 272
 Άμπελος όρος (Σάμου) 15
 Αναπλιώτης (επών.) 62, 63, 154, 328
 Αναστασίου Ευθύμιος 251, 255, 272
 Αναστασίου Κωνσταντίνος 272
 Ανάφη 11, 92, 94, 95
 Αναφιώτης (επών.) 61, 390
 Ανδριώτες 76, 151
 Ανδριώτης (επών.) 59, 63, 152, 154, 377
 Ανδριώτης Φιλόθεος 394
 Άνδρος 12, 14, 36, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 53, 57, 325
 Ανδρουλής (επών.) 451
 Ανδρουλή Αντώνιος 463
 Ανδρουλής Γεώργιος 463
 Ανδρουλής Κωνσταντίνος 463
 Ανθού Αθανάσιος 272
 Ανούσης (επών.) 449
 Ανούσης Νικόλαος 460
 Αντιβάχης (επών.) 456
 Αντιβάχης Δημήτριος 465
 Αντίμηλος 427, 469
 Αντιπαριώτης (επών.) 153, 154
 Αντίπαρος, αρχ. Ωλλίαρος 12
 Αντίπας (επών.) 456, 458
 Αντίπας Γεώργιος 466
 Αντίφελλος 77
 Αντωνίου Δημήτριος 272
 Αντωνίου Παναγιώτης 272
 Άνω Μερά Μυκόνου 143, 147, 151, 161, 162, 469
 Άνω Μεριά Σύρου 207, 210
 Ανωμερίτης 143
 Άνω Σύρος 208, 222, 225, 238, 239, 240, 244, 255, 469
 Αξιά, βλ. Νάξος, Αξιά
 Αξιώτες, βλ. Ναξιώτες, Αξιώτες
 Αξιώτη, στον (τιν. Σερίφου) 377
 Αξιώτης, βλ. Ναξιώτης, Αξιώτης
 Απεροπία 352
 Απόλλων 11, 12, 14, 16
 Αποστολίδης Αλέξανδρος 272
 Αράτης Αντώνης 296
 Άρατος 11, 13
 Αρβανίτη βίγλα (τιν. Κύθνου) 43
 Αρβανίτης/Αρβανιτάκης (επών.) 39, 50, 151, 153, 154
 Αρβανίτισσα, η (τιν. Κέας) 40
 Αρβανιτόπουλος (επών.) 38, 50
 Αρβανιτοχώρι Κάσου 38
 Αργίτης (επών.) 328
 Αργολικός κόλπος 342
 Αργοσαρωνικός 341-372
 Αργοστόλης (επών.) 60
 Άργος 244, 255
 Αρδουίνος Π. 271, 423
 Αρέθουσα Ικαρίας 288
 Αριστείδης Νικόλαος Γ. 272
 Αρίστων 13
 Αρκοί 31
 Αρμενάκης Αντώνιος 183
 Αρμενάκης Λεόντιος 183
 Αρμένης (επών.) 449, 455
 Αρμένης Γουλιέρμος 462
 Αρμένης Ιάκωβος 459, 463, 464
 Αρμένης ιερομόναχος 459
 Αρμενία 414
 Αρμένιοι 199, 201, 207, 311
 Αρναούτη Αν. Κ. 269
 Αρναούτης (επών.) 39
 Αρναούτης Μανουήλ 294
 Αρομούνοι 41
 Αρπηδώνη 343, 344, 346, 370
 Αρτακινός (επών.) 152, 153, 154
 Αρτεμίδωρος 12
 Άρτεμις 12
 Αρχάγγελος 194
 Αρχίλοχος 14
 Αρχιμανδρίτης (επών.) 449, 454
 Αρχιμανδρίτης ιερομόναχος 459
 Αρχιτελαγίτες 57, 90, 104
 Αρχιπέλαγος, Αιγαίο πέλαγος 11, 21, 23, 24, 26, 29, 30, 32, 34, 35, 54, 55, 60, 63-64, 68, 69, 73, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 101, 102, 103, 112, 114, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 176, 191, 216, 263, 282, 289, 290, 303, 308, 328, 394, 395, 401, 428

- Αρχολέκας (επών.) 50
 Ασία 13, 15, 16, 265, 266
 Ασκληπιάδης Βασίλειος 254, 255-256
 Ασκληπιάδης Χριστόδουλος 251-252, 266
 Ασονίτης (επών.) 451, 455
 Ασονίτης Μιχαήλ 463
 Άσος Κεφαλονιάς 455
 Ασπάλαθος, βλ. Σπαλαθρονήσι, Ασπάλα-
 θος
 Αστυπαλεια 15, 16, 24, 31, 38, 65, 156
 Αστυπαλιώτης / Αστουπαλιώτης (επών.) 59,
 61
 Αταλάντη Σαλαμίνας, Τάλαν 342, 370
 Ατ(τ)αλειώτης (επών.) 153, 154, 327, 328
 Αττική 17, 36, 39, 41, 44, 45, 48, 52, 53, 249,
 346, 360, 372, 440
 Αυλώνα Αλβανίας 53
 Αυλώνας Αττικής 345
 Αυλωνίτης (επών.) 53, 154
 Αυστραλία 104
 Αφεντάκης (επών.) 449, 456, 457, 458
 Αφεντάκης Αντώνιος 460
 Αφεντάκης Γεώργιος 465
 Αφεντάκης Ιτζέπος 465
 Αφεντάκης Ιωάννης 465
 Αφεντάκης Κωνσταντίνος 465
 Αφεντάκης Μάρκος 466
 Αφεντάκης Νικόλαος 465
 Αφρική 21, 79, 219, 312

 Βαθύ Σάμου 28
 Βακχυλίδης 13
 Βαλκάνια, βλ. Βαλκανική χερσόνησος,
 Βαλκάνια
 Βαλκανική χερσόνησος, Βαλκάνια 21, 32,
 74, 151, 153, 154
 Βαλσαμάκης (επών.) 449
 Βαλσαμάκης Ζανής 462
 Βαμβακάς Ιωάννης 175, 178, 185
 Βαμβακάρης (επών.) 449
 Βαμβακάρης Αθανάσιος 462
 Βαμβακάρης Αντώνιος 461
 Βαμβακάρης Εμμανουήλ 460
 Βαμβακάρης Ιωάννης 460
 Βαμβακάρης Νικόλαος 444, 460, 461
 Βαμβακάρης Φρατζέσχος 461
 Βαμβούνης (επών.) 449
 Βαμβούνης Αντώνιος 460
 Βαμβούνης Γεώργιος 459
 Βαμβούνης Εμμανουήλ 461
 Βαμβούνης Μιχαήλ 459
 Βαμβούνης Νικόλαος 459
 Βαρουχάκης (επών.) 452
 Βαρουχάκης Δημήτριος 464
 Βαρούχας Περάκης 395
 Βαρυμπόμης (επών.) 41
 Βασιλάς Δημήτρης 184
 Βασιλείου (επών.) 449, 452
 Βασιλείου Εμμανουήλ 462
 Βασιλείου Ιωάννης 462
 Βασιλείου Χ(ατζη) Γεώργιος 455, 463
 Βασιλικά (τπν. Ρόδου) 202
 Βάστας (επών.) 45
 Βάτικα Λακωνίας 455
 Βατικιώτης (επών.) 152, 154, 451, 455
 Βατικιότης Σταμάτης 463
 Βάτος Μήλου 438, 439
 Βέλβινα νήσος 350
 Βελετάς (επών.) 451
 Βελετάς Ιωάννης 463
 Βελετάς Κώστας 463
 Βελισσάριος Ν. 269
 Βενετία 53, 58
 Βενετοί 35, 193, 209, 309
 Βενιέρης (επών.) 449, 456, 458
 Βενιέρης Αντώνιος 465
 Βενιέρης Εμμανουήλ 462
 Βενιέρης Νικόλαος 466
 Βενιέρης Πέρος 466
 Βεντούρης (επών.) 456, 457
 Βεντούρης Αναγνώστης 465
 Βεντούρης Εμμανουήλ 465
 Βεντούρης Ευθύμιος 465
 Βεντούρης Ιωάννης 465
 Βεντούρης Μάρκος 465
 Βεντούρης Σταύρος 465
 Βεργής (επών.) 449
 Βεργής Αντώνιος 462
 Βεργής Νικόλαος 462
 Βεργής Σίμος 462
 Βερτόπουλος Γιάννης 187
 Βερώνης (επών.) 151
 Βήχος (επών.) 449, 453
 Βήχου Γεώργιος Φ. 460
 Βήχου Εμμανουήλ Γ. 459
 Βήχου Ιωάννης Φ. 459
 Βήχου Μιχαήλ Αν. 444, 459, 460
 Βήχου Μιχαήλ Φ. 459
 Βήχου Νικόλαος Γ. 459
 Βήχου Πέρος Ν. 459
 Βήχος Ανδρέας Γ. 461
 Βήχος Γεώργιος Φ. 461

- Βήχος Γιαννούλης 462
 Βήχος Εμμανουήλ Αν. 461
 Βήχος Εμμανουήλ Φ. 460
 Βήχος Ιωάννης 461
 Βήχος Ιωάννης Γεωργίου 461
 Βήχος Ιωάννης Πέρου 460
 Βήχος Ιωάννης Πιέρου 460
 Βήχος Λιός 459
 Βήχος Μανούσος 460
 Βήχος Μιχαήλ Γ. 461
 Βήχος Μιχαήλ Φ. 460
 Βήχος Νικόλαος 461
 Βήχος Πιέρος 460
 Βίβλου (Τριπόδων), δήμος 330
 Βλάμης (επών./παρων.) 209
 Βλαστός (επών.) 449
 Βλαστός Πιέρος 462
 Βλάχος (επών.) 44-45, 48, 451, 455
 Βλάχος Ιωάννης 463
 Βλυχός 350, 371
 Βοιωτία 36, 45-46, 53
 Βόλος 152
 Βορδόνης (επών.) 456
 Βορδόνης Γεώργιος 466
 Βοτάρος Ι. 269
 Βουδάκης Γεώργιος 188
 Βούλγαρης (επών.) 151
 Βουλγαρία 82, 83
 Βούλγαροι 201
 Βουρλά, Uria 76, 84
 Βουρλιώτης (επών.) 63, 282
 Βουρλιώτης (πν. Μυκόνου) 143
 Βρακάδες Ικαρίας 288
 Βρανάς (επών.) 41
 Βρανίνοσ (επών.) 41
 Βρέτας Αναγνώστης (ή Νικόλαος) 155
 Βρέτας Βασίλειος 155
 Βρύση Μυκόνου 162
- Γαβαλάς (επών.) 456
 Γαβαλάς Τομάζος 466
 Γάδαρος Αίγινας 355
 Γαϊδουρονήσι Σαλαμίνας, Τρίγκος 343
 Γαιτάνης (επών.) 151
 Γαλανή Σερίφου 385, 386, 387, 388, 389
 Γαλαξειδιώτης (επών.) 154, 155
 Γαλάτζος (επών.) 456
 Γαλάτζος Δημήτριος 466
 Γαλλία, France 115, 120, 121, 124, 126, 137, 141, 215, 252, 266, 440
- Γάλλοι 117, 123
 Γαλουντζής Δημήτριος 187
 Γγέλφος (επών.) 456
 Γγέλφος Νικόλαος 466
 Γεναδόπουλος (επών.) 449
 Γεναδόπουλος Γεώργιος 460
 Γένοβα 115
 Γενουάτες 193
 Γερονάκης (επών.) 451
 Γερονάκης Ανδρέας 463
 Γιακουδάκης (επών.) 452
 Γιακουδάκης Κωνσταντίνος 464
 Γιακουμή Παγών. 269
 Γιαλεράκης (επών.) 452
 Γιαλεράκης Χ(ατζη) Αντώνιος 464
 Γιαλός Μυκόνου 144, 174, 185, 186, 469
 Γιάννη της Άννας Δημήτρη 296
 Γιάννη Μανώλη Γιάννης 352
 Γιαννίτζης Ανδρέας 369
 Γιανουδάκης (επών.) 452
 Γιανουδάκης Γεώργιος 464
 Γίγαντες 14, 16
 Γιουγκοσλαβία 129
 Γιωργαντής (επών.) 456
 Γιωργαντής Μάρκος 466
 Γιώργας (επών.) 40
 Γκενοβέζος / Γκενουβέζος (επών.) 151, 377
 Γκερτσόπουλος (επών.) 50
 Γκίζη, αδελφοί 156
 Γκίκας / Γκικάκης (επών.) 50
 Γκίνη, του (πν. Κέας) 40
 Γκιών (επών.) 46
 Γκιωναίοι, οικογένεια Ύδρας-Δοκού 352
 Γκόγκας (επών.) 41
 Γκόργκας (επών.) 41
 Γκόρκα, του (πν. Κέας) 40
 Γκούμας (επών.) 47, 153, 154
 Γλαρέδες Ικαρίας 287
 Γλαρός Ιάκωβος Εμμ. 300
 Γλαρός Κωνσταντής 283
 Γλαρός Ξένος 283
 Γλαρώνης (επών.) 449
 Γλαρώνης Μιχαήλ 460
 Γόρτυς 463
 Γουτζίνος Μιχέλης 215
 Γρηγορίου (επών.) 449
 Γρηγορίου Μάρκος 462
 Γριπιώτης (επών.) 449
 Γριπιώτης Μάρκος 460
 Γριπιώτης Νικόλαος 461

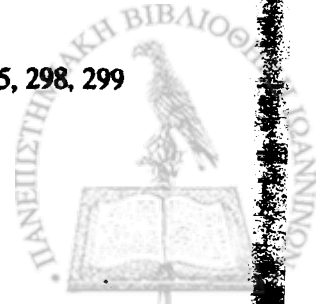

- Γρύμπλας Αναστάσιος 188
 Γρύμπλας Ιάκωβος 184
 Γρουπάρης Γεώργιος Ιω. 189
 Γρουπάρης Γεώργιος 395, 396
 Γρουπάρης Λογοθέτης 406
 Γρώμανν Αιμίλιος 382
 Γυάρως, Ορτυγία 12, 13, 91, 92, 93, 94, 95, 231, 469
- Δάλας (επών.) 44
 Δάμαλος Κωνσταντίνος 291
 Δαμασκηνός Γεώργιος 296
 Δανάη 14
 Δανασίδης Δημήτριος 185
 Δανέλης (επών.) 449
 Δανέλης Σταμάτης 460
 Δαπόλλας (επών.) 209
 Δάφνη Ικαρίας 288
 Δελή Θεοδόση Γιάννης 352
 Δευτερεύων (επών.) 449, 454
 Δευτερεύων πρεσβύτερος 459
 Δεφάς Απόστολος 405
 Δήλιοι 13
 Δήλος 11
 Δήμου (επών.) 451
 Δήμου Σταμάτης 463
 Δία νήσος 11
 Διακόφτι Μυκόνου 162
 Διαπόρεια, Πεντανήσια 355, 358
 Διασκούφης Β. 269
 Διατζίντενα Λούλα 269
 Διαφάνι Καρπάθου 28
 Δίκτυς 14
 Δισακάκια, βλ. Δισάκια, Δισακάκια
 Δισάκια, Δισακάκια 346, 370
 Διώρυγα Σουέζ 77
 Δοκός, μικρονήσι 346, 348, 351-355, 367, 370, 467
 Δοκός (επών.) 353
 Δόρυξας Γεώργιος 295
 Δουράτσος (επών.) 209
 Δρακίδης Δημοσθένης Μ. 272
 Δρακίδης Νικ. Δημ. 272
 Δράκος (επών.) 451, 456
 Δράκος Εμμανουήλ 463
 Δραπανιώτης (επών.) 62
 Δρίτζα Μαρία 269
 Δρούγκας (επών.) 449, 456
 Δρούγκας Βασίλειος 461
 Δρούγκας Μανούσος 461
 Δρούτσουλας Ικαρίας 288
- Δρουπίδα, Σύλλακκα ή Σύλλακκον, Χωριό Κύθνου 47, 48, 54, 63
 Δωδεκάνησα, Σποράδες Νότιες 11, 15, 16, 17, 31, 34, 79, 82, 87, 191, 192, 253, 259, 262, 263
 Δωδεκανήσιοι 76, 77, 78, 250-251, 253
 Δωρόθεος, Ηγούμενος Νάξου 325, 339
 Δωρούσα 357, 371
- Εβραίοι 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 206, 265, 266, 311
 Εβραίος/Οβριός, Εβριός 356, 358, 372
 Εβριός, βλ. Εβραίος / Οβριός, Εβριός
 Εγγύς Ανατολή 21
 Ελαφώνησος 169
 Ελένη νήσος, βλ. Μακρόνησος, Ελένη νήσος
 Ελεούσαι, βλ. Λαγούσες/Λαούσες, Ελεούσαι
 Ελευθέρη Δημήτριος 174, 180, 186
 Ελευθερίου Γεώργιος 175, 178, 186
 Ελευθερίου Δημήτριος 180
 Ελευθερίου Μαρία 180
 Ελευθερίου Νικόλαος 180
 Ελευσίνα 370
 Έλιξος 14
 Ελλάδα 13, 73, 74, 80, 89, 97, 103, 169, 237, 245, 246, 253, 265, 312, 339
 Ελλαδίτες 75, 79
 Έλληνες 167, 198, 199, 200, 201, 206, 265, 266, 287, 309, 311, 313, 314
 Ελμαλή 77
 Εμμανουήλ Γεώργιος 273
 Εμμανουήλ Κωνσταντίνος 273
 Εμμανουήλ Πέτρος Γ. 273
 Εμμανουήλ Χατζη Γεώργιος 273
 [Εμ]μαού 145
 Εντρεμίτ, Edremit 77
 Έξω Κάστρο Κιμούλου 432
 Έξω Μεριά 28
 Επανάσταση (1821) 67, 68, 155, 162, 164, 167, 176, 177, 191, 196, 197, 208, 216, 218, 220, 241, 242, 243, 245, 250, 252, 263, 264, 282, 283, 303, 310, 313, 318, 330, 336, 338, 376, 392, 394, 397
 Επάνω Μεριά (γενικώς) 28
 Επάνω Μεριά Φολεγάνδρου 66
 Επίδαυρος 371
 Επτανήσιοι 104
 Ερασιστρατος 13
 Ερέτρια, Νέα Ψαρά 68, 167-168

- Ερημονήσι 348
 Ερμούπολη 66, 68, 69, 167, 171, 180, 181, 207-276, 291, 292, 298, 376, 423, 469
 Ερντέκ (Αρτάκη), Erdek 77
 Εύβοια 24, 25, 26, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 53, 58, 68, 85, 86, 89, 103, 169, 204, 253, 382
 Εύδηλος Ικαρίας 28, 288, 289, 290
 Ευριπιώτης (επών.) 59, 154
 Ευρωπαίοι 193, 199, 200, 203, 207
 Ευρώπη 104, 108, 151, 153, 154, 336
 Ευστρατίου (επών.) 456
 Ευστρατίου Αντώνιος 183
 Ευστρατίου Νικόλαος 466
- Ζαγορά 175, 176
 Ζαγοραίοι 177
 Ζαγοραίος (επών.) 62, 63
 Ζαγοραίος Χαρίτων 174, 185
 Ζαγοριανός (επών.) 62, 63
 Ζαγουριής (επών.) 449
 Ζαγουριής Αντώνιος 460
 Ζαγουριής Γεώργιος 461
 Ζαγουριής Ιωάννης 460
 Ζαγουριής Ιωάννης Ν. 459
 Ζαδάκης Ζαννής 180, 184
 Ζάκυνθος 57, 85, 175, 176, 458
 Ζανάκη Δέσποινα 180
 Ζανάκη Ευδοκία 180
 Ζανάκης Δημήτριος 180
 Ζανάκης Ζαννής 180
 Ζανάκης Ιάκωβος 180
 Ζανάκης Φρατζίσκος 180
 Ζανιδάκης (επών.) 451
 Ζανιδάκης Ιωάννης 463
 Ζαννέτης (επών.) 456, 457
 Ζαννέτης Κωνσταντίνος 466
 Ζάχαρης Δημήτριος 184
 Ζαχαρίου Ιωάννης Μ. 273
 Ζαχαρίου Κλεόβουλος Ιω. 273
 Ζαχαρίου Μιλτιάδης Ιω. 273
 Ζας, Ζευσ 334
 Ζευσ, βλ. Ζας, Ζευσ
 Ζεφυρία, βλ. Παλαιά Χώρα Μήλου, Ζεφυρία
 Ζησιμόπουλος (επών.) 449
 Ζησιμόπουλος Χαράλαμπος 462
 Ζιώτης (επών.) 377. Βλ. επίσης Τζιώτης / Τζιωπάκης
 Ζουμπουρλάκης Αντ. 349
 Ζούρβα 348, 350
- Ζωγκάκης (επών.) 43
 Ζωγκάκι (τπν. Κύθνου) 43
 Ζωίτσας (επών.) 456, 457
 Ζωίτσας Ιωάννης 465
 Ζωντανός Π. 269
- Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, βλ. Αμερική, Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
 Ήπειρος 36, 87, 103, 170
 Ηπειρώτες 67, 76, 165, 167
 Ηράκλειο, Χάνδακας, Ecaleum / Candie 11, 85, 86, 119, 256, 308, 309, 311, 321, 324
 Ηρακλής 14
- Θασίτες 77
 Θασίτης (επών.) 63
 Θάσος 14, 29, 32
 Θεοδώρου Στρατής 185
 Θεοφάνους Βασιλείος 186
 Θεοχάρης Ν. 305
 Θερμιά, βλ. Κύθνος, Θερμιά
 Θερμιώτης (επών.) 152, 153, 449, 455
 Θερμιώτης Γιαπέτρος 460
 Θεσσαλία 34, 170
 Θεσσαλοί 165, 170, 176
 Θεσσαλονίκη 24, 90, 101, 198, 203
 Θήβα 17
 Θήρα, Σαντορίνη 11, 57
 Θηραίος, Σαντορινιός / Σαντορινάκης, Σαντοριναίος (επών. / παρων.) 61, 62, 63, 153, 154, 209, 328
 Θηρασία 11
 Θόδος (επών.) 451
 Θόδος Ιωάννης 462
 Θόδος Νικόλαος 462
 Θράκη 29, 82, 83, 87, 103, 104, 176
 Θωμάς Δημήτριος 179, 188
 Θωμάς Ιωάννης 179, 188
 Θωμάς Νικόλαος 178, 188
- Ιακωβίδης Παναγιώτης 273
 Ιατρός (επών.) 449, 454
 Ιατρός Αντώνιος 462
 Ιατρός Ιωάννης 459
 Ιατρός Σακελίου 459
 Ιερουσαλήμ 198
 Ιθάκη 79
 Ικαρία 15, 28, 29, 58, 60, 61, 66, 78, 94, 174, 253, 277-301, 378, 467
 Ικάριο πέλαγος 15
 Ικαριώτες 55, 76, 79, 279, 284, 285, 298, 299

- Ικαριώτης / Καριώτης (επών.) 59, 63, 281
 Ίμβριοι 77
 Ίμβριος (επών.) 63
 Ίμβρος 24, 32, 78
 Ινωπός ποταμός (Δήλου) 12
 Ιόνια νησιά 60, 89, 101, 102, 103, 152, 153, 155
 Ιόνιο πέλαγος 21, 32, 35, 54, 57, 60, 90, 111, 282
 Ιουλίς 13
 Ίος 11, 37, 40, 48, 51, 53, 61, 77, 94, 95, 393, 395, 396, 397
 Ιππότες του Αγίου Ιωάννου 192, 194, 195, 197, 203, 206, 207, 265, 266
 Ισθμός Κορίνθου 372
 Ισμετλής (επών.) 63
 Ιταλία 115, 209, 252, 346
 Ιταλοί 125
 Ιωαννίτης (επών.) 154, 155
 Ιωάννου (επών.) 452
 Ιωάννου Μιχαήλ Χ. 273
 Ιωάννου Ν. 455, 463
 Ιωσήφ, επίσκοπος Ανδρούσας 210
- Καβαλιέρος (επών.) 449
 Καβαλιέρος Αντώνιος 460
 Καβαλιέρος Ιάκωβος 461
 Καβαλιέρος Φραγκιός 461
 Κάβουρα Γεώργη Παύλος 353
 Κάγκλης (επών.) 452
 Κάγκλης Μανούσος 464
 Κάξηρας Κυριάκος 273
 Κάξηρας Κωνσταντίνος 251, 252, 266, 273
 Κάξηρας Μανόλης 251, 266
 Κάξηρας Παρασκευάς 255, 273
 Καθαροπτάκης (επών.) 452
 Καθαροπτάκης Μανούσος 464
 Καθαροπτάκης Σίφης 463
 Κάιρο 79
 Κάκαβα 77
 Κάκλας (επών.) 53
 Κακούζης Παναγιώτης 291
 Καλαδάμος (επών.) 48, 50
 Καλαϊτζής (επών.) 451
 Καλαϊτζής Αντώνιος 462
 Καλαμάκι 77
 Κάλamos Ικαρίας 288
 Καλέργης (επών.) 449
 Καλέργης Αντώνιος 459
 Καλέργης Μιχαήλ 462
 Καλέργης Σίμος 462
- Καλία Σοφία 297
 Καλίας Σπυρ. 297
 Καλίτσα εξ Ικαρίας 297
 Καλίτσος Σερίφου, βλ. Κένταρχος ή Καλίτσοι Σερίφου
 Καλλίμαχος 11
 Καλλίνικας (επών.) 456
 Καλλίνικας Αντώνιος 465
 Καλλίνικας Νικόλαος 465
 Καλλίπολις 175
 Καλογεράς Ν. 189
 Καλογεράς Μάρκος 185
 Καλογήρου Β. 185
 Κάλογλου Νικόλαος 252, 266
 Καλομήρης (επών.) 451
 Καλομήρης Σταμάτης 463
 Καλύδναι νήσοι 15, 17
 Καλυμναίος, βλ. Καλύμνιος, Καλυμναίος
 Καλύμνιοι 76
 Καλύμνιος, Καλυμναίος (επών.) 59, 61, 282
 Κάλυμνος 17, 78, 174, 253, 284
 Καμακάρης (επών.) 449
 Καμακάρης Εμμανουήλ 459
 Καμακάρης Θεόδωρος 459
 Καμακάρης Κωνσταντίνος 460
 Καμακάρης Φραγκούλης 459
 Καματεστουδάκης Γιαννακός 189
 Καμίνι 350, 371
 Καμπαρούλης (επών.) 449
 Καμπαρούλης Μιχαήλ 462
 Καμπόσου Γαρ. 269
 Καμπουράκης (επών.) 449
 Καμπουράκης Κώστας 461
 Καμπουράκης Νικόλαος 461
 Καναδάς 121
 Καναδοί, Canadiens 121, 135
 Κανάκια, Κανάκιανη 343, 370
 Κανάκιανη, βλ. Κανάκια, Κανάκιανη
 Καναλάκι Πρόβεζας 119
 Κάνδιας, βλ. Καντιώτης - Κανδιώτης / Κάνδιας, Κρητικός / Κρησ
 Κανδιώτης, βλ. Καντιώτης - Κανδιώτης / Κάνδιας, Κρητικός / Κρησ
 Κανίνης Λέος 283
 Κανναβάρης (επών.) 456
 Κανναβάρης Αντώνιος 466
 Κανναβάρης Γεώργιος 466
 Κανναβάρης Νικόλαος 466
 Καννάς (επών.) 456
 Καννάς Αντώνιος 465
 Καντάνης (επών.) 451

- Καντάνης Ιωάννης 463
 Καντζός (επών.) 456
 Καντζός Δημήτριος 466
 Καντζός Ματθαίος 466
 Καντιώτης-Κανδιώτης / Κάνδιας, Κρητικός / Κρης (επών.) 61, 62, 63, 152, 153, 209, 282, 328, 390, 453, 455, 457
 Κάπη Λέσβου 63
 Καπιώτης (επών.) 63
 Καποδίστριας Βιάρος 174
 Καποδίστριας Ιωάννης 68, 251, 253, 304, 306, 329, 342, 386, 441-442
 Καραβόσταμον Ικαρίας 287
 Καραγεώργης Αντώνιος 187
 Καραγιάννης Κωνσταντίνος 273
 Καραγιαννίτης Δημήτριος 187
 Καραγιαννόπουλος Αναγν. 274
 Καρακωνσταντής Αντώνιος 186
 Καράμαλλη (= Καρήμαλη) Αργυρή 298
 Καράμαλλη (= Καρήμαλη) Καλή 298
 Καράμαλλη (= Καρήμαλη) Μαρία 298
 Καράμαλλης (= Καρήμαλης) Ανδρέας 298
 Καράμαλλης (= Καρήμαλης) Βασίλειος 298
 Καράμαλλης (= Καρήμαλης) Δημήτριος 298
 Καράμαλλης (= Καρήμαλης) Ζαχαρίας 297
 Καράμαλλης (= Καρήμαλης) Θεόδωρος 298
 Καράμαλλης (= Καρήμαλης) Ιωάννης 298
 Καραμανία 63, 203
 Καραμανλής (επών.) 63
 Καραμπουρνιώτης (επών.) 152
 Καραμπουρούν 175
 Καρανδρέου Ιωάννης 187
 Καραντενεσλής (επών.) 63
 Καρβούνης Π. 269
 Κάργας Ιωάννης Ανδρέας 215
 Καργιωτίνης (επών.) 281
 Καρθαία 13
 Καρία 15
 Καρκινάγριον Ικαρίας 288
 Καρλόβασι 28
 Καρπάθιο πέλαγος 15
 Καρπάθιοι 60
 Καρπάθιος (επών.) 59, 152
 Κάρπαθος 15, 16, 17, 28, 382
 Καρτέλι, Καρτέρ 346, 370
 Καρτέρ, βλ. Καρτέλι, Καρτέρ
 Καρούα 281
 Καρούδενα Ανέζα 174, 185
 Καρυστινοί 76
 Καρυστινός / Καρυστηναίος, Ντακάρεστος (επών.) 59, 62, 63, 152, 180
 Καρυστινός Γεώργιος 174, 180, 186
 Καρυστινός Μάρκος 180
 Κάρυστος, Οθωνούπολη 68, 78, 168, 175, 176
 Κασαμπάς. Kasaba 77
 Κάσιοι, Κασιώτες 16, 17, 67, 78, 165, 251
 Κασιώτες, βλ. Κάσιοι, Κασιώτες
 Κασιώτης / Κασώτης (επών.) 62, 282
 Κασκαρέλης Νικόλαος Δημητρ. 300
 Κάσος 15, 16, 17, 32, 78, 251, 303
 Κασσανδρινός (επών.) 63
 Καστελιανός (επών.) 452
 Καστελιανός Γεώργιος 464
 Καστέλλι Δοκού 352
 Καστελλοριζίτες 77, 202
 Καστελλόριζο 29, 31, 56, 64, 78, 202
 Καστρί Μυλοποτάμου (Κρήτης) 256
 Καστρινάρα Ειρ. 269
 Καστρινός (επών.) 452
 Καστρινός Γεώργιος 464
 Καστρινός Κωνσταντίνος 463
 Καστρινός Μιχαήλ 464
 Καστρινός Νικόλαος 464
 Καστρίσιος Νικόλαος 251, 256, 266, 274
 Κάστρο Μήλου 430, 431, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 442, 444, 445, 446, 449, 451, 453, 454
 Κάστρο Νάξου, βλ. Μπούργο (Κάστρο) Νάξου
 Κάστρο Σίφνου 64
 Κάστρο Χώρας Μυκόνου 174, 189
 Κάστρο της Ωριάς (ή Κατακεφάλου) Κύθου 45
 Καταβιανός (επών.) 152
 Καταλανοί 193
 Κατάπολα 28
 Καταφύγιον Ικαρίας 287
 Κατζαούνης (επών.) 451
 Κατζαούνης Αντώνιος 463
 Κατζουράκης (επών.) 452
 Κατζουράκης Ιωάννης 464
 Κατζούρης (επών.) 453
 Κατζούρης Δημήτριος 464
 Κατούνες (τπν. Σκύρου) 52
 Κατούντι, βλ. Παλαιοχώρι, Κατούντι
 Κάτρης (επών.) 449
 Κάτρης Γεώργιος 460
 Κάτρης Νικόλαος 460

- Κάτρης Φρατζέσκος 460
 Κάτω Μεριά 28
 Κάτω Σπόδα 283
 Κάτω Χώρα / Γιαλός Σύρου 224. Βλ. επίσης
   Ερμούπολη
 Καύκασος 82, 83
 Κα-Χωριά, Cachoia 280
 Κέα, Τζια 12, 13, 37, 39-43, 47, 49, 51, 52, 53,
   54, 57, 401, 403, 408, 409, 410
 Κέδρος 370
 Κεδρωτάς (επών.) 450
 Κεδρωτάς Θεόδωρος 460
 Κείοι, Τζιώτες 13
 Κεκρυφάλεια 359
 Κεμπέκ 121
 Κένταρχος ή Καλίτσος Σερίφου 385, 386,
   387, 388, 389
 Κεραμάργου (επών.) 451
 Κεραμάργου Ιωάννης 463
 Κερκετεύς όρος (Σάμου) 15
 Κέρκυρα 32, 53, 56, 58, 60, 78, 85, 111, 156
 Κεφαλληναίος, βλ. Κεφαλονίτης, Κεφαλλη-
   ναίος
 Κεφαληναίος Αγάπιος 462
 Κεφαλονιά 57, 78, 79, 85, 118, 119, 458
 Κεφαλονίτης, Κεφαλληναίος (επών.) 63,
   152, 153, 377, 450
 Κιβωτός 348
 Κιδωνιεύς (επών.) 453
 Κιδονιεύς Νικόλαος 455, 463
 Κίθνιος (επών./παρων.) 209
 Κιμάμες (επών.) 450
 Κιμάμες Ιωάννης 460
 Κιμάμες Μιχαήλ 462
 Κιμηλιάτης/Κιμωλίτης/Κιμουλιάτης (επών./
   παρων.) 62, 63, 154, 209, 328, 450
 Κιμηλιάτης Ιωάννης 461
 Κίμωλος 11, 12, 30, 57, 62, 65, 66, 77, 94,
   390, 425-466, 467, 468, 469
 Κλειδού, βλ. Λεδού, Κλειδού
 Κλέπα, του (τπν. Κέας) 40
 Κλέπας (επών.) 40
 Κλήμα Μήλου 430
 Κληματοβούνιον Μήλου 438, 439
 Κνιδία 16
 Κνωσσός 11
 Κοζανδίνος Ν. 187
 Κόκκα, του (τπν. Κέας) 40
 Κοκ(χ)ας (επών.) 40, 49
 Κοκκόλης Γιαννάκης 186
 Κόκλας (επών.) 53
 Κόκορης (επών.) 450
 Κόκορης Παναγιώτης 461
 Κολόμβος Χριστόφορος 119
 Κολοφάσης Αντώνιος Ι. 274
 Κόμης (επών.) 450
 Κόμης Αντώνιος 462
 Κόμης Γεώργιος 444, 462
 Κόμης Ιωάννης Γ. 462
 Κόμης Ιωάννης Εμ. 462
 Κόμης Νικόλαος 362
 Κομνηνός Στυλιανός 296
 Κοντογιάννης (επών.) 451
 Κοντογιάννης Νικόλαος 463
 Κοντολούρης (επών.) 456, 458
 Κοντολούρης Ιωάννης 465
 Κοντολούρης Παντελής 465
 Κοραντής (επών.) 41
 Κορδελιάρης Αίγινας 356
 Κορδίας Μανόλης 188
 Κορησσία 13, 14
 Κορίνθιος (επών.) 152, 153, 154
 Κορίνθιος Ιερώνυμος 185
 Κορίνθιος Πέρος 295
 Κόρινθος 12, 13, 168
 Κόρσειαι νήσοι, βλ. Φούρνοι, Κόρσειαι νή-
   σοι
 Κορσικανοί, Corses 115, 120, 124, 125, 126,
   136, 137, 138, 139, 140, 141
 Κορσική, Corse 114, 115-141, 467
 Κορτέσης/Κουρτέσης (επών.) 49
 Κορτέσης Χατζη Ιωάννης 395
 Κορφιάτης, Ντακόρφης 60, 63, 152, 155, 328
 Κόρφος Μυκόνου 162
 Κορωναίος, βλ. Κορωνιός, Κορωναίος
 Κορωνιός, Κορωναίος (επών.) 62, 152, 153,
   377, 456, 457
 Κορωνιός Εμμανουήλ 465
 Κόσοβο 49, 129
 Κοσοίγια Ικαρίας 288
 Κοστάκης (επών.) 451
 Κοστάκης Ιωάννης 463
 Κοταράς Αθανάσης 353
 Κοταράς Γεώργης 353
 Κοταράς Γιάννης 353
 Κοτζάς Β. 358
 Κοτρώνη, οικογένεια 351
 Κουμής (επών.) 44
 Κουμιώτης (επών.) 63, 154
 Κουμπής Γεώργιος 179, 184
 Κουμπής Δημήτριος 179, 184, 296
 Κουναβιανός (επών.) 453

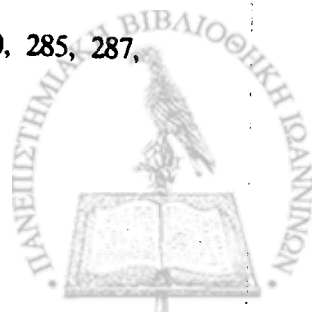
- Κουναβιανός Εμμανουήλ 464
 Κουνενής Κωνστ. 186
 Κουνιάδοι Ικαρίας 288
 Κουντουμάς Ικαρίας 287
 Κουντουράκης (επών.) 453
 Κουντουράκης Ιωάννης 464
 Κουντούρης Νικόλαος 210
 Κουρέλης (επών.) 451
 Κουρέλης Αθανάσιος 463
 Κουρουσόπουλος Β. 406
 Κουσάντασι 175
 Κουταλά Σερίφου 389
 Κουτούφαρης (επών.) 282
 Κράτζας Γεώργιος 283
 Κρεατσούλας (επών.) 47
 Κρετιήρις Νικόλας 189
 Κρημιδιόνιας (επών.) 451
 Κρημιδιόνιας Αναστάσιος 463
 Κρήτη 25, 26, 31, 34, 57, 58, 59, 67, 68, 73, 78, 79, 85, 86, 90, 101, 102, 103, 152, 153, 154, 194, 195, 196, 281, 282, 303-324, 328, 431, 455, 463, 467, 469
 Κρητική Επανάσταση (1866-1869) 67, 169-170, 239, 253
 Κρητικό πέλαγος 11, 15
 Κρητικοί 36, 37, 67, 76, 77, 89, 104, 157, 165, 169, 193, 303, 312, 327, 330, 455
 Κρητικός, βλ. Καντιώτης - Κανδιώτης / Κάνδιας, Κρητικός / Κρης
 Κρητικός Εμμανουήλ 464
 Κρητικός Κωνστ. 174, 187
 Κρητικός Πέτρος, Ψαριανός 174, 184.
 Κρης, βλ. Καντιώτης-Κανδιώτης / Κάνδιας, Κρητικός / Κρης
 Κρης Αναγνώστης 466
 Κρης Ιερώνυμος 466
 Κρης Μιχαήλ 466
 Κρινάκης (επών.) 451
 Κρινάκης Ιωάννης 463
 Κρίνος Αθ. 269
 Κρίσπος Μάρκος Α' 37
 Κρουνέρης (επών.) 63
 Κυβερηκοσαίος (επών.) 450
 Κυβερηκοσαίος Ιωάννης 460
 Κυδωνιάτες, βλ. Αϊβαλιώτες, Κυδωνιάτες
 Κυδωνιάτση Αφράτ. 269
 Κύθηρα, Τσιρίγο 24, 58, 60, 78, 310
 Κυθήριοι 76
 Κυθηριώτης, Συρίγος, Τσιριγιάτης / Τσιριγιάτης 60, 62, 63, 154, 282, 451, 455
 Κύθνος, Θερμιά 12, 37, 40, 43-48, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 62, 65, 77, 382, 400, 409
 Κυκλάδες 11, 12, 15, 28, 29, 34, 35, 55, 64, 85, 143, 207, 233, 236, 269, 325, 339, 374, 378, 393, 400, 405, 406, 407
 Κυκλαδίτες 77, 89, 90
 Κύνθος όρος (Δήλου) 12
 Κυπραίος, βλ. Κύπριος / Κυπραίος, Κυπριώτης, Ντεσύπρης
 Κυπραίος Αντώνιος 462
 Κυπραίος Ιωάννης 460
 Κυπραίος Μιχαήλ 462
 Κυπραίος Σταμάτης 460
 Κυπριανός (επών.) 456
 Κυπριανός Γεώργιος 466
 Κύπριοι 193
 Κύπριος / Κυπραίος, Κυπριώτης, Ντεσύπρης (επών.) 62, 64, 152, 153, 154, 328, 450
 Κυπριώτης, βλ. Κύπριος / Κυπραίος, Κυπριώτης, Ντεσύπρης
 Κύπρος 16, 82, 152, 153, 154, 175, 176, 194
 Κυρά 357, 371
 Κυργιακουδάκης Δανιήλ Σ. 292
 Κυριάκου (επών.) 452
 Κυριάκου Γεώργιος 462
 Κυριακού Γεώργιος 294, 296
 Κυταριόλος (επών.) 42
 Κύτρινος Γιαννακός 187
 Κώες 77
 Κωλέττης Ιωάννης 174
 Κωνστάκη Γεώργιος 183
 Κωνσταντίνου Μανόλης 252, 266
 Κωνσταντίνου Σταμάτης 251, 252, 266, 274
 Κωνσταντίνου Χρύσανθος 274
 Κωνσταντινούπολη 17, 24, 29, 30, 31, 55, 56, 75, 82, 118, 198, 209, 211, 219, 319, 335, 336, 356, 378, 379, 393, 394, 401, 455
 Κώστας (επών.) 450, 454
 Κώστας Αντώνιος 461
 Κώστας Εμμανουήλ 459
 Κώστας Ιωάννης 459
 Κως 15, 16, 17, 199, 202, 253
 Λαγκάδα Ικαρίας 65, 288
 Λαγκάδα Μυκόνου 145
 Λαγκούσης Χατζη Χρήστος 186
 Λαγούσες / Λαούσες, Ελεούσαι 355, 372
 Λάγουσσα 11
 Λαδικός Αντώνιος Γερασ. 274
 Λαζάρου Παγουλώ 185
 Λακαδάκης Αντώνιος Ζ. 292

- Λακεδαιμόνιοι 11
 Λακίος Γεώργιος 283
 Λάκων (επών.) 63
 Λάλας (επών.) 450
 Λάλας Βασίλειος 461
 Λαλεγιάνης (επών.) 44
 Λάλος (επών.) 44
 Λαμία 170
 Λάμπη Ιωάννης 174, 184
 Λάμπος Φιλίπης 185
 Λασίθι, Lassaeam / Lassiti 85, 86, 308, 311, 321, 324
 Λάσκαρη, του (πν. Μυκόνου) 174, 184
 Λάσκαρης Ιω. 186, 187
 Λασκαρίνα του ποτέ Μιχ. Μήλιου 188
 Λατίνοι 155, 158, 206, 209, 212, 326, 338
 Λαύριο 350, 440
 Λαφακάκης (επών.) 452
 Λαφακάκης Γεώργιος 463
 Λαψακάδες Ικαρίας 288
 Λεβάζης Γεώργιος 189
 Λέβινθος 15
 Λεδού, Κλειδού 356, 358, 371
 Λειβάδι Σερίφου 389
 Λειψοί 31
 Λειψοκοντάλα, βλ. Ψυττάλεια, Λειψοκοντάλα
 Λέκα, στου (πν. Σερίφου) 377
 Λεκανίδης (επών.) 450
 Λεκανίδης Ιωάννης 460
 Λέκ(κ)ας (επών.) 50, 53, 153, 154
 Λέκκας, ο (πν. Κύθνου) 43
 Λεονή Ειρήνη 187
 Λεοντίου Σωτήριος 274
 Λέπουρας (επών.) 42
 Λεργιάδης Πέτρος 300
 Λέριοι 15, 76
 Λεριός (επών.) 63, 152, 282
 Λέρος 15, 17, 78, 174, 253, 284
 Λέρος Σαλαμίνας, Νέρα 342, 370
 Λέσβος 16, 29, 32, 56, 67, 76, 77, 78, 79, 85
 Λευκάδα, Αγία Μαύρα 26, 57, 58
 Λευκαδίτης, Αγιομαυρίτης 60, 62, 122, 155, 256, 328, 452
 Λευκή Ακτή 16
 Λήμνιοι 76, 165
 Λημιός (επών.) 63, 135, 154
 Λήμνος 24, 32, 56, 57, 67, 79
 Λιάκουρας (επών.) 50
 Λιβάνιος Αναστάσιος 405
 Λιβάνιος Λουκάς Θεοδ. 406
 Λιβύη 16
 Λιβυκό πέλαγος 15
 Λιγηζάκης Ζαχαρίας 283
 Λιλής (επών.) 450
 Ληλής Αντώνιος 461
 Λιλής Ιωάννης 461
 Λιμβέος Κ. Ιωάννου 396
 Λιμενάρια 362, 363, 364, 365, 366
 Του Λιμενιδία, βλ. Λιμιόνιζα / Λιμιό, του Λιμενιδία
 Λιμνή Δοκού 351
 Λιμνή Μυκόνου 162
 Λιμιόνιζα / Λιμιό, του Λιμενιδία 346, 371
 Λίμπουνας (επών.) 450
 Λίμπουνας Δημήτριος 461
 Λίνδος 197
 Λογιωπατίδης Γ. 357-358
 Λογοθέτης (επών.) 456, 457
 Λογοθέτης Ζώρξης 465
 Λογοθέτης Ιωάννης 465, 466
 Λογοθέτης Μπατίστας 466
 Λογοθέτης Πέρος 466
 Λογοθέτης Σακελλάριος 465
 Λογοθέτης Χαραλάμπης 466
 Λομβάρδα 358
 Λομβαρδάς Γεώργιος Σταμ. 292
 Λονδίνο 252, 259, 284, 304
 Λούγγας (επών.) 39
 Λουγκής (επών.) 450
 Λουγκής Αντώνιος 462
 Λουκανοί, Luquois 121, 125, 135, 136
 Λουλουδής Λουκάς 186
 Λούμας (επών.) 49
 Λούτσα, η (πν. Αττικής κ.ά.) 44
 Λούτσος (επών.) 44, 50
 Λυγίζος Σταυρινός 283
 Λύκος (επών.) 450
 Λύκος Αντώνιος 462
 Λύκος Μανούσος 460
 Μαγγανίτης Ικαρίας 288
 Μάγκος (επών.) 50
 Μαγνησία, Manisa 76-77
 Μαγουλά Μαρούσα Νικολάου 421
 Μαζαίοι (πν. Άνδρου) 44
 Μάξης (επών.) 44, 49
 Μαθιάς Μάθος 187, 188
 Μαθιουδάκης (επών.) 450
 Μαθιουδάκης Γεώργιος 461
 Μαθιουδάκης Εμμανουήλ 462

- Μαθιουδάκης Θεόδωρος 461
 Μαθιουδάκης Λουλούδης 461
 Μακεδόνες 67, 165
 Μακεδονία 29, 83, 87, 103, 104
 Μακεδονικό ζήτημα 91
 Μακρόνησος, Ελένη νήσος 12, 82, 91, 92, 94, 95
 Μακρόνησος Αίγινας 355-356
 Μακρόνησος Σαλαμίνας / Τρούπικα, Τρούπικα 342, 370
 Μαλά, στου / στα (τπν. Σκύρου)
 Μαλαντράκης (επών.) 450
 Μαλαντράκης Γεώργιος 460
 Μαλάς (επών.) 52, 452
 Μαλάς Αναγνώστης 463
 Μάλιζα, η (τπν. Κέας) 40, 52
 Μάλ(λ)ης (επών.) 450, 456, 458
 Μάλης Γεώργιος 462
 Μάλης Εμμανουήλ 461
 Μάλης Ζέπος 460
 Μάλλης Ιωάννης 465
 Μάλης Μιχαήλ Π. 461
 Μάλης Νικόλαος 460
 Μάλης Πιέρος 460
 Μάλης Τζόρτζης 462
 Μάλμπης (επών.) 450
 Μάλμπης Αντώνιος 460
 Μαλτέζος (επών.) 63, 151, 153
 Μαμάδης Μιχαήλ 178, 186
 Μαμαλίγκος Κωνσταντ. Α. 274
 Μάνεσης (επών.) 44
 Μανέτας (επών.) 452
 Μανέτας Αθανάσιος 463
 Μάνη 114, 115, 122, 153, 457
 Μανιάτες 115, 116, 122, 281, 282
 Μανιάτες, οι (τπν. Ίου) 62
 Μανιάτη, του (τπν. Ίου) 62
 Μανιάτης (επών.) 61, 62, 63, 152, 153, 154, 450, 453, 455
 Μανιάτης Γεώργιος 463
 Μανιάτης Μιχαήλ 461
 Μανιάς Αντώνιος Μιχ. 274
 Μανιάς Μιχ. 274
 Μανώλης Νικόλαος Χ. 274
 Μάραθον Ικαρίας 288
 Μαραμπελιώτης (επών.) 453
 Μαραμπελιώτης Γεώργιος 464
 Μαραμπελιώτης Εμμανουήλ 463
 Μαραμπελιώτης Ιωάννης 464
 Μαράς (επών.) 44
 Μαρινάκης (επών.) 453
 Μαρινάκης Εμμανουήλ 464
 Μαρινήτζης (επών.) 450
 Μαρινίτζη Αντώνιος Γ. 461
 Μαρινήτζης Αντώνιος 460
 Μαρινήτζης Γεώργιος 462
 Μαρινήτζης Ζήσιμος 460
 Μαρινήτζης Μιχαήλ 460
 Μαρίνος Νικόλαος 295
 Μαρίσης Απόστολος 274
 Μαρκαντώνι (επών.) 450
 Μαρκαντώνι Αντώνιος 459
 Μαρκαντώνι Γεώργιος 459
 Μαρκαντώνι Γιαννούλης 459
 Μαρκούτζης (επών.) 450
 Μαρκούτζη Μιχαήλ Γ. 460
 Μαρκούτζης Αντώνιος 460
 Μαρκούτζης Μαρκαντώνιος 461
 Μαρκούτζης Μάρκος 460
 Μαρκούτζης Σεργέρος 462
 Μαρωνίτες 193
 Μασσαλία 115
 Μάτζας (επών.) 450
 Μάτζας Ζαφύριος 462
 Μάτζας Κωνσταντάκης 395
 Ματζουρανής Ματθαίος 186
 Μαυράτον Ικαρίας 287
 Μαύρη θάλασσα 21
 Μαυρης Λεόντιος 274
 Μαυριδερός Ανάργυρος 352
 Μαυρικάτον Ικαρίας 287
 Μαυριού Λεωνίδας 274
 Μαυρογένης Πέτρος Π. 187, 188
 Μαυρογιάνης (επών.) 450
 Μαυρογιάνη Θεόδωρος 461
 Μαυρογιάννη Φραγκιάς 461
 Μαυρογιάνης 461
 Μαυροθαλασσίτης (επών.) 153
 Μαύρος Λεόντιος 274
 Μέγα Λειβάδι Σερίφου 389
 Μεγάλη/Μικρή Κυρά, βλ. Φαρμακούσαι, Μεγάλη/Μικρή Κυρά
 Μεγαλόπολη Αρκαδίας 168
 Μεγαλοχώρι 361, 362, 363, 364, 365, 366
 Μέγαρο 370
 Μέξη, στου (τπν. Σκύρου) 52
 Μένανδρος 13
 Μεντρινός (επών.) 452
 Μεντρινός Σταμάτης 462
 Μέσα Κάστρο Κυμώλου 432
 Μεσαρία, Musara Ικαρίας 280, 285, 287, 288

- Μεσαριά, βλ. Χώρα Κύθνου, Μεσαριά
 Μεσαρίτης (επών.) 453
 Μεσαρίτης Κωνσταντίνος 455, 464
 Μεσόγειος θάλασσα 21, 22, 114, 115, 154, 308, 469
 Μεσσήνα 151
 Μεταξάς Κωνσταντίνος 378, 400, 406
 Μετόχι 362, 363, 364, 365, 366
 Μετώπη (ή Μετόπη) 356, 371
 Μηλαίος / Μήλιος (-ιός), Νταμίλος (επών.) 59, 63, 153, 154, 328, 377
 Μηλιοί 60, 440
 Μήλιος Δημητρός 188
 Μηλιώνης Γεώργιος 255
 Μηλιώνης Μαυρανός 251, 266, 274
 Μηλιώνης Χριστοφής 251, 252, 266, 274
 Μήλιος 11, 12, 24, 30, 57, 58, 66, 67, 394, 401, 403, 408, 409, 410, 425-466, 467, 468, 469
 Μητροκαλού (επών.) 452
 Μητροκαλού Αθανάσιος 463
 Μητσάκης Γεώργιος Νικολ. 300
 Μιθριδάτης 13
 Μιζέλες (επών.) 450
 Μιζέλε Αντώνιος Φ. 462
 Μιζέλε Φραγκούλης Α. 462
 Μιζέλε Φραγκούλης Ν. 462
 Μιζέλες Εμμανουήλ 462
 Μιζέλες Ιωάννης 462
 Μιζέλες Μιχαήλ 461
 Μιζέλες Νικόλαος 462
 Μικρά Ασία 29, 30, 35, 56, 77, 80, 82, 152, 153, 154, 155, 176, 279, 282, 283, 312, 329, 336, 377
 Μικρασιάτες 67, 68, 78, 165, 166, 167, 170, 176
 Μίλας, Milas 77
 Μιλιορδάκης (επών.) 453
 Μιλιορδάκης Μανούσος 464
 Μίρας (επών.) 53
 Μισοκέφαλος Ευστράτιος 295
 Μισοκεφάλου Φώτιος 188
 Μιστεγνά Λέσβου 63
 Μιτυληναίος Πέτρος 397
 Μίχα, στου (τπν. Σκύρου) 52, 53
 Μιχαήλ Εμμαν. (Χαλκιάς) 274
 Μιχαληνός Ιωάννης 184
 Μίχας (επών.) 52, 53
 Μοδινός (επών.) 450
 Μοδινός Μιχαήλ 459
 Μοζαμβίκη 78
 Μοίρας (επών.) 53
 Μονεμβασιώτης, βλ. Μονοβάσιος, Μονο-
 βασιώτης, Μονεμβασιώτης
 Μονή, Μουνή 356, 358, 372
 Μονή αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Πά-
 τμου) 30, 31, 281
 Μονή αγίου Νικολάου (Ύδρας) 349
 Μονή αγίου Σπυρίδωνα Πειραιά 299
 Μονή Παλαιοκάστρου (Μυκόνου) 161
 Μονή Παναγίας της Χοζοβιώτισσας (Αμορ-
 γού) 30, 61, 396
 Μονή Παναγίας της Χρυσολέοντισσας (Αί-
 γινας) 357
 Μονή Ταξιαρχών Σερίφου 379, 388, 389, 392, 398-403, 406, 409-416, 420, 469
 Μονή Τουρλιανής (Μυκόνου) 161
 Μονή Χρυσοπηγής (Ζωοδόχου Πηγής) Σι-
 ζίνου 394, 395
 Μονοβάσιος, Μονοβασιώτης, Μονεμβα-
 σιώτης (επών.) 61, 152, 154, 282, 377
 Μονοβασιώτης, βλ. Μονοβάσιος, Μονοβα-
 σιώτης, Μονεμβασιώτης
 Μορφινός Γεώργιος 183
 Μοσκοβάκης Γεώργιος 296
 Μοσκοβίτης Κωνσταντίνος 274
 Μοσκοβίτης Λεόντιος 275
 Μόσκοβο 151
 Μοσκοβίτης (επών.) 256
 Μοσκοβίτης Γεώργιος 274
 Μοσχονήσια 175
 Μοσχονήσιος (επών.) 63
 Μοσχονήσιος Ευστράτιος Μανουήλ 295
 Μοσχονήσιος Νικ. 294
 Μοσχονησιώτης (επών.) 152, 154
 Μούγλα, Muğla 77
 Μουδανιά 80
 Μουζάκης (επών.) 42
 Μουζάκι, άκρα Ερμιονίδας 351
 Μουζή, στου (τπν. Σκύρου) 52
 Μουνή, βλ. Μονή, Μουνή
 Μουρσελάς Δημήτριος Εμμ. 275
 Μουστάκας (επών.) 456
 Μουστάκας Δημήτριος 466
 Μουστάκας Πέτρος 465
 Μπάζης (επών.) 452
 Μπάζης Αντώνιος 462
 Μπαλαβούρης (επών.) 452
 Μπαλαβούρης Κώστας 462
 Μπαλαίοι (τπν. Άνδρου) 39
 Μπαλαμπάνος (επών.) 450
 Μπαλαμπάνος Βασίλειος 461
 Μπάλας (επών.) 39

- Μπάλα, Balya 77
 Μπαριμαρικός (επών.) 456
 Μπαριμαρικός Ζώρξης 466
 Μπάστας Κωνσταντίνος Ιωάννου 184
 Μπέιρα 78
 Μπέλης (επών.) 47
 Μπέλος (επών.) 47
 Μπεούτας Πασχάλης 254
 Μπηριμηνιότης (επών.) 452
 Μπηριμηνιότης Αναγνώστης 462
 Μπίγα, Biga 77, 282
 Μπίθαρης (επών.) 42
 Μπιθιμήτρης (επών.) 42
 Μπίρης / Μπιράκης (επών.) 50
 Μπίστη, άκρα Ύδρας 349, 351
 Μπιχαλτζής (επών.) 42
 Μπλάζος (επών.) 452
 Μπλάζος Αντώνιος 463
 Μπογιάννης Σπύρος 185
 Μπογιάτος (επών.) 452
 Μπογιάτος Αναγνώστης 463
 Μποζίκης (επών.) 53
 Μπολάνοπουλος Θεόδωρος 187
 Μποναίοι 209
 Μπούας-Μπούγας (επών./παρων.) 46, 209
 Μπουγιώτης (επών.) 46
 Μπουγόπουλος (επών.) 46
 Μπουζαλάκος (επών.) 51
 Μπουζαλάς (επών.) 51
 Μπουζάς (επών.) 51
 Μπουζίκης (επών.) 53
 Μπουλούμπασης (επών.) 452
 Μπουλούμπασης Αναγνώστης 463
 Μπούμπας/Μπουμπάκης (επών.) 42
 Μπούργο (Κάστρο) Νάξου 326, 337, 395
 Μπουρδουβάκης Εμμαν. 275
 Μπούρης, ο (τιν. Ίου) 48
 Μπούρι, το (τιν. Κέας) 40
 Μπούριζα, η (τιν. Κέας) 40
 Μπουρίτης (επών.) 46, 47
 Μπουρλούκος (επών.) 44
 Μπούχαλης / -ούχαλης (επών.) 377, 456, 457
 Μπούχαλης Γεώργιος 465
 Μπούχαλλης Φραγγιάς 466
 Μυκονιάτες, βλ. Μυκόνιοι, Μυκονιάτες
 Μυκονιάτης, βλ. Μυκόνιος, Μυκονιάτης
 Μυκόνιοι, Μυκονιάτες 14, 76, 148, 149
 Μυκόνιος, Μυκονιάτης (επών./παρων.) 59, 63, 209, 282, 328
 Μυκόνιος Πέτρος Γ. 294
 Μύκονος 12, 14, 29, 30, 31, 33, 56, 57, 61, 65, 66, 69, 111, 113, 143-189, 277, 293, 294, 297, 298, 328-329, 382, 393, 397, 467, 469
 Μύλων Ζωνάρι 191
 Μύρα 77
 Μυραΐος (επών.) 42
 Μυστακουλής Αλέξανδρος 294
 Μυστεγνιώτης (επών.) 63
 Μυτιληναίος (επών.) 59, 62, 63, 154, 328
 Μυτιλήνη 194
 Μυτιληνιοί 209
 Μωραΐτης / Μωραϊτάκης, Πελοποννήσιος (επών.) 61, 62, 63, 152, 154, 377, 390, 450, 455
 Μωραΐτης Αντώνιος 461
 Μωραΐτης Γεώργιος 461
 Μωραΐτης Γεώργος 460
 Μωραΐτης Εμμανουήλ 460
 Μωραΐτης Θεόδωρος 283
 Μωραΐτης Μήτρος 461
 Μωραΐτης Μιχαήλ Ν. 461
 Ναξιώτες, Αξιώτες 76, 84, 85, 151, 328, 336
 Ναξιώτης, Αξιώτης (επών.) 59, 61, 62, 152, 153, 154, 377
 Νάξος, Αξιά 12, 14, 29, 56, 57, 58, 61, 66, 84, 85, 211, 234, 239, 325-339, 378, 393, 395, 397, 467, 469
 Ναύπακτος 33, 38, 169
 Ναύπλιο 31, 166
 Ναύτης Μ. 269
 Νέα Ψαρά, βλ. Ερέτρια, Νέα Ψαρά
 Νέο Πηγάδι (τιν. Μυκόνου) 174, 185
 Νεοφώτιστος Γεώργιος 275
 Νεοφώτιστος Γεώρ. Ροδίτης 275
 Νεοφώτιστος Νικόλαος 275
 Νεοχώρι Νάξου 395
 Νεοχώρι Ρόδου 199, 207
 Νέρα, βλ. Λέρος Σαλαμίνας, Νέρα
 Νέστωρ 14
 Νησίδα Αίγινας 356, 372
 Νήσιζα 348
 Νικολαΐδης Θωμάς 275
 Νικολάου Εμμανουήλ 275
 Νικομηδεία, Izmit 63
 Νιμπρωΐτης (επών.) 63
 Νίνου Σταυριανός Γ. 460
 Νίνος (επών.) 450
 Νίνος Αντώνιος 460
 Νίνος Βασίλειος 460
 Νίνος Γιαννούλης 460
 Νίνος Εμμανουήλ 460

- Νίνος Ιωάννης 460
 Νίνος Πιέρος Εμμ. 460
 Νισύριοι 16, 17
 Νισύριος (επών.) 328
 Νίσυρος 15, 16, 17, 78, 281
 Νιώτες 209
 Νιώτης (επών./παρων.) 59, 62, 152, 154, 209
 Νταβερώνας (επών.) 151
 Ντακάρεστος, βλ. Καρυστινός / Καρυστη-
 ναίος, Ντακάρεστος
 Ντακόρφης, βλ. Κορφιάτης, Ντακόρφης
 Ντάλες (επών.) 44
 Νταμίλος, βλ. Μηλαίος / Μήλιος (-ίος),
 Νταμίλος
 Νταμπάκης (επών.) 452
 Νταμπάκης Γεώργιος 463
 Ντάρνιτζα, η (τπν. Κέας) 41
 Νταρόδος, βλ. Ρόδιος / Ροδίτης, Ροδαίος,
 Νταρόδος
 Ντασύφαντος, βλ. Σιφναίος, Σιφνιός - Σι-
 φουνιός / Σιφνάκης, Ντασύφαντος
 Ντεβογάκης (επών.) 452
 Ντεβογάκης Νικόλαος 463
 Ντεκαβάλες Νικόλαος 394
 Ντεσουδάς (επών.) 152, 153
 Ντεσούπρης, βλ. Κύπριος / Κυπραίος, Κυ-
 πριώτης, Ντεσούπρης
 Νυδριώτης (επών.) 152. Βλ. επίσης Υδραίος
- Ξένος (επών.) 377
 Ξέπαπας (επών.) 453, 464
 Ξηντάρης Ελευθέριος 294, 295, 296
 Ξιδούς (επών.) 450
 Ξιδού Γεώργιος Ν. 461
 Ξιδούς Ιωάννης 461
 Ξιδούς Νικόλαος 460
 Ξυδάκης Νικόλαος 187
 Ξυλοσύρτης Ικαρίας 287
- Οβριακή 193
 Οθωμανική αυτοκρατορία 31, 34, 67, 73, 74,
 195, 196, 218, 242, 250, 253, 262, 263,
 284, 285, 316, 317, 361, 378
 Οθωμανοί 35, 203, 207, 215, 263, 304, 309,
 310
 Όθων, βασιλιάς 253
 Οθωναίος (επών.) 62
 Οθωνούπολη, βλ. Κάρυστος, Οθωνούπολη
 Οικονομίδης Αντώνιος 275
 Οικονόμος /-ου (επών.) 450, 456
 Οικονόμου Αυγερινός Παντελή 466
- Οικονόμος πρεσβύτερος 459
 Οικουμενικό Πατριαρχείο 242
 [Ομ]βροδέκτης 145
 Όμηρος 15
 Οξέα Ικαρίας 287
 Ορλωφικά 282
 Όρμος Μήλου / Αδάμαντος 425, 431
 Ορνός 145
 Όρος Σερίφου 373
 Ορτυγία, βλ. Δήλος, Ορτυγία
 Ουζουναντώνης Μανουήλ 184
 Όχθη Σερίφου 389
- Παγανέλ(λ)ης (επών.) 188
 Παγώνης (επών.) 450, 452
 Παγώνης Ιωάννης 463
 Παγώνης Νικόλαος 461
 Πάθος (επών.) 452
 Πάθος Ιωάννης 463
 Πάκας (επών.) 53
 Παλαιά Χώρα Μήλου, Ζεφυρία 430, 431,
 434, 435, 436, 437, 440, 442, 444, 445,
 446, 448, 451, 452, 454, 455, 462
 Παλαιοκατούνα (τπν. Σκύρου) 52
 Παλαιοχώρι, Κατούντι 361, 362, 363-364,
 366
 Παλαμηδός / Παλαμίδα, του Παλαμηδίου
 346, 371
 Του Παλαμηδίου, βλ. Παλαμηδός / Παλαμί-
 δα, του Παλαμηδίου
 Παλασάκης (επών.) 453
 Παλασάκης Ιωάννης 464
 Παλιαχώρα Αίγινας 32
 Παλιόκαστρο Κιμώλου 426
 Παλιόκαστρο, Άγιος Δημήτριος Κυθήρων
 32
 Παλιός Ιωάννης Σταμ. 275
 Παλιός Νικόλαος Σταμ. 275
 Πάμπαιρις Ιωάννης 188-189
 Παμφίλης Ιω. 283
 Παναγία Ικαρίας 287
 Παναγία του Καμπούρη 174, 187
 Παναγία Σερίφου 385, 387, 388, 389
 Παναγιόταρος (επών.) 452, 454, 463
 Πάνορμος 145
 Πάντος (επών.) 48
 Παξηνός (επών.) 155
 Παπά Αντώνιος (επών.) 450, 454
 Παπά Αντώνιος πρεσβύτερος 459
 Παπαδομανολάκης (επών.) 453
 Παπαδομανολάκης Ξιρούχης 464

- Παπαδόπουλος Γεώργιος 397
 Παπαδόπουλος Λεόντιος 275
 Παπα Ευθυμίου Δημήτριος 178, 188
 Παπα Ηλία Ανέζα 186
 Παπαμηνάς Ανδρέας Σταμ. 275
 Παπαμηνάς Κοσμάς Σταμ. 275
 Παπαμηνάς Μηνάς Σταμ. 275
 Παπά Μιχελάκης (επών.) 453
 Παπά Μιχελάκης Γεώργιος 464
 Πάπας Ιωάννης Παύλος Β' 248
 Παπουτζάκης (επών.) 450
 Παπουτζάκης Ανδρέας 462
 Παρασκευάς (επών.) 450, 454
 Παρασκευάς Χρήστος 461
 Παργινός (επών.) 154, 155. Βλ. επίσης
     Παργώτης
 Παργώτης (επών.) 63. Βλ. επίσης Παργινός
 Παρής (επών.) 450
 Παρής Μήτρος 461
 Παρής Νικόλαος 460
 Παριανοί, Πάριοι 14, 76
 Παριανός, βλ. Πάριος, Παριανός
 Πάριοι, βλ. Παριανοί, Πάριοι
 Πάριον 14
 Πάριος, Παριανός (επών.) 62, 63, 152, 153,
     209, 282, 328, 377
 Παρίσι 119
 Πάρος 12, 14, 57, 58, 59, 382
 Παρπέρης Αντώνιος 295
 Παστελού Μαρία 188
 Πασχάλης Παναγιώτης 188
 Πατεράκης (επών.) 453
 Πατεράκης Ανδρέας 455, 464
 Πατέρου, οικογένεια 351
 Πατινώτης, βλ. Πάτιμος, Πατινώτης
 Πάτιμος, Πατινώτης (επών.) 62, 63
 Πάτιμος 15, 29, 30, 39, 55, 61, 64, 174, 253,
     284
 Πατούση/Παντούση, του (τιν. Ίου) 48
 Πάτρα 24, 168, 299
 Πατρινός (επών.) 154
 Παυλίδης Αθανάσιος 275
 Παυλίδης Εμμ. Αθ. (Μπίλης) 275
 Παυλίδης Κοιν. Αθ. (Μπίλης) 276
 Παυλομανούσος (επών.) 450, 462
 Παύλου Αντώνης 252, 266
 Παχάκι 343
 Παχαντούρης (επών.) 453
 Παχαντούρης Γεώργιος 464
 Πάχη 343
 Πέζιον Ικαρίας 288
 Πειραιάς 68, 69, 89, 90, 168, 169, 181, 224,
     298, 299, 300, 358, 467
 Πελοποννήσιοι 282
 Πελοποννήσιος, βλ. Μωραΐτης/Μωραϊτά-
     κης, Πελοποννήσιος
 Πελοπόννησος 32, 35, 36, 37, 38, 41, 44, 45,
     46, 49, 51, 53, 54, 64, 67, 76, 170, 194,
     209, 310, 360, 372, 402, 410, 411
 Πεντανήσια, βλ. Διαπόρεια, Πεντανήσια
 Πέπα, του (τιν. Ίου) 48
 Πέπας / Πέπης (επών.) 44, 48, 54
 Πέπιζας (επών.) 44
 Πέρα, Πέρανη 342, 343-344, 370
 Περακάκης (επών.) 453
 Περακάκης Ιωάννης 463
 Πέρανη, βλ. Πέρα, Πέρανη
 Πέργαμο, Bergama 77
 Πέργαμος (επών.) 377
 Περγόκης Εμ. 269
 Περγόκιον Ικαρίας 287
 Περιήφανος (επών.) 452
 Περιήφανος Κώστας 463
 Περιστερία 343, 370
 Περούλης (επών.) 450
 Περούλης Ανδρέας Γ. 460
 Περούλης Αντώνιος 460
 Περούλης Γεώργιος 460
 Περούλης Ιωάννης 460
 Περούλης Κωνσταντίνος 460
 Περσέας 14
 Πέρτος Νικόλαος 295
 Πεταλίδι Μεσσηνίας 167, 168
 Πετάσ(σ)ι 346, 371
 Πέτας (επών.) 46
 Πετζάκος Αλεξαντρίς 283
 Πετζάκος Βασίλης 283
 Πετζάκος Σταμάτης 283
 Πετράκης (επών.) 456, 457
 Πετράκης Εμμανουήλ 465
 Πετράκης Ιωάννης 465
 Πετρής Ιωάννης 276
 Πετριάς Σερίφου 373
 Πετρονήσι, Πέτρος 356, 371
 Πετροπούλιον Ικαρίας 288
 Πέτρος, βλ. Πετρονήσι, Πέτρος
 Πετσάκος Κωσταντής 283
 Πηγάδια Καρπάθου 28
 Πηγαί 282
 Πηγιώτης (επών.) 282
 Πίνδαρος 12
 Πιρακές (επών.) 453

- Πιρακές Στράτης 464
 Πιρπινάς (επών.) 453
 Πιρπινάς Ιωάννης 464
 Πίσσας Αλέξανδρος 181
 Πίσσας Γεώργιος 294, 295, 296
 Πίσσας Ιωάννης 181, 186
 Πίσσας Λεόντιος 295
 Πίσσας Σκαρλάτος 179, 187, 296
 Πιστολάκης (επών.) 453
 Πιστολάκης Ανδρέας 464
 Πιτυόνησος 359
 Πλαγιά Ικαρίας 288
 Πλάκα Μήλου 62, 66, 430, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 442, 444, 445, 446, 448, 449, 451, 453, 454
 Πλάκες Μήλου 434, 435, 436, 437, 438, 439
 Πλακίτζα 348, 371
 Πλακιώτης (επών.) 62
 Πλαταιά, βλ. Πλατειά, Πλαταιά
 Πλαταις / Πλατειά 356, 372
 Πλατάκι Ικαρίας 288
 Πλατειά, Πλαταιά 356, 358, 372
 Πλυνής Αντώνιος 189
 Πλωμαρίτης (επών.) 63
 Ποδηματάς (επών.) 450
 Ποδηματάς Δημήτριος 462
 Ποιήσσσα 13
 Πολίας Ιω. 185
 Πολίτης / -ακης (επών.) 61, 63, 152, 154, 209, 282, 377, 452, 455
 Πολιτάκης Γεώργιος 463
 Πόλλα Ιστρίας 209
 Πολύταιγος 427, 469
 Πολυδέκτης 15
 Πολυδούλη Μαρία 188
 Πολυκανδριώτης / Πολυκανδρίτης (επών.) 63, 154, 450, 455
 Πολυκανδριώτης Γεώργιος 461
 Πολυχροσιάδης (επών.) 450
 Πολυχροσιάδης Στελιανός 462
 Πολωνοί 237
 Ποντικονήσι / Ποντίκι, Ποντικόννησος 346, 348, 371
 Ποντικόννησος, βλ. Ποντικονήσι / Ποντίκι, Ποντικόννησος
 Πόντος 82
 Πόρος 26, 38, 342, 371, 400, 402, 403, 408, 409, 410
 Ποσειδών 15, 16
 Ποσειδώνια 15
 Ποταμιού, πεδιάδα Νάξου 334
 Πουλάκης (επών.) 452
 Πουλάκης Αντώνιος 462
 Πούλης (επών.) 42
 Πουλλούδης (επών.) 456
 Πουλλούδης Αναστάσιος 466
 Πουσαίος (επών.) 51
 Πουτουράκης (επών.) 453
 Πουτουράκης Χ(ατζη) Αντώνιος 464
 Πράσινος Ιω. 269
 Πρασού, βραχονησίδα 355
 Πρεβέζα 458
 Πρεζάνης (επών.) 457
 Πρεζάνης Αντώνιος 465
 Πρεζάνης Κωνσταντίνος 465
 Πρεπέσινθος, βλ. Στρογγυλό, αρχ. Πρεπέσινθος (νήσος)
 Πρερές (επών.) 46
 Πρίντεζη Αντώνια 269
 Πρίντεζης (επών.) 209
 Προβηγία, Provence 124, 136, 137, 140
 Προεσπέρα Ικαρίας 288
 Πρόνοια Ναυπλίου 167
 Προποντίδα 14
 Προφήτης Ηλίας (τπν. Μήλου) 425
 Προφήτης Ηλίας (τπν. Μυκόνου) 143
 Προτομαστοράκης (επών.) 453
 Προτομαστοράκης Ιωάννης 464
 Πρωτόπαπας (επών.) 450, 454
 Πρωτόπαπας ιερομόναχος 459
 Πύλος Μεσσηνίας 94
 Πύργος Σερίφου 389
 Ραγούζα 209
 Ραγουζαίοι 154
 Ραιδεστός 175
 Ράμος Σερίφου 389
 Ράμπιας (επών.) 457
 Ράμπιας Γεώργιος 466
 Ράμπιας Κοσμάς 466
 Ράμφος (επών.) 450, 457, 458
 Ράμφος Αγγελέττος 466
 Ράμφος Γεώργιος 466
 Ράμφος Δημήτριος 466
 Ράμφος Δομηνίκος 465
 Ράμφος Εμμανουήλ 465
 Ράμφος Ιερώνυμος 465
 Ράμφος Ιωάννης 462, 465
 Ράμφος Κ., Γραμματέας Προσ. Διοικ. Αίγινας 369
 Ράμφος Πιέρος 466
 Ράμφος Σωτήριος 461

- Ράμφος Φραζέσκος 465
 Ραουζαίος (επών.) 153, 154, 209
 Ραπανάκης (επών.) 450, 453
 Ραπανάκη Γεώργιος Φ. 461
 Ραπανάκη Εμμανουήλ Γιανούλη 460
 Ραπανάκη Ιωάννης Γιάν. 461
 Ραπανάκης Αντώνιος 460, 461
 Ραπανάκης Γιανούλης Μ. 461
 Ραπανάκης Μάρκος 460
 Ραπανάκης Μιχαήλ 444, 460, 461
 Ραπανάκης Πιέρος 444, 460, 461
 Ραυτάκης (επών.) 450
 Ραυτάκης Γεώργιος 462
 Ράχαι Ικαρίας 288, 289
 Ρεβεθούσα. βλ. Ρεβυθούσα, Ρεβεθούσα
 Ρεβυθούσα. Ρεβεθούσα 342, 346, 370
 Ρεθύμνιος (επών.) 453
 Ρεθύμνιος Γεώργιος 464
 Ρεθύμνιος Εμμανουήλ 464
 Ρεθύμνιος Ιωάννης 464
 Ρέθυμνο. Retymne / Retimo 85, 86, 308, 309, 311, 322, 324, 328
 Ρέκας (επών.) 49
 Ρενιέρης (επών.) 453
 Ρενιέρης Μιχαήλ 464
 Ρέστης (επών.) 43
 Ροδαίος. βλ. Ρόδιος / Ροδίτης, Ροδαίος, Νταρόδος
 Ρόδιος / Ροδίτης, Ροδαίος, Νταρόδος (επών.) 59, 61, 62, 63, 152, 153, 282, 328, 390
 Ρόδιος Γεώργιος ιερέυς 283
 Ρόδιος Π.Γ. 252, 266
 Ροδίτες 60, 77, 195, 203, 250, 251, 467
 Ροδίτης Ιωάννης 252, 266
 Ροδίτσα Λούλα 269
 Ροδοσιανός (επών.) 154
 Ρόδος 15, 16, 24, 25, 29, 31, 34, 56, 57, 58, 60, 67, 78, 111, 113, 191-207, 250-262, 313, 467, 469
 Ρόρης (επών.) 452
 Ρόρης Ιωάννης 463
 Ρότσιος (επών.) 45
 Ροτσώνης (επών.) 45
 Ρουέν 119
 Ρουμανία 82
 Ρουμελιώτης (επών.) 61, 154, 155
 Ρουσκέτος (επών.) 450
 Ρουσκέτος Αντώνιος 461
 Ρουσκέτος Νικόλαος 462
 Ρουσιές (πν. Κάσου) 38
 Ρούσος (επών.) 457
 Ρούσου Αντώνια 269
 Ρούσος Γεώργιος 466
 Ρούσος Ελευθέριος 465
 Ρούσος Εμμανουήλ 466
 Ρούσος Ιωάννης 466
 Ρούσος Νικόλαος 445, 466
 Ρουστά Αγγερούλα 297
 Ρουστά Αννούσα 297
 Ρουστά Μαρία 297
 Ρουστάς Ευάγγελος 297
 Ρουστάς Κωνσταντίνος 297
 Ρωμαίοι 13
 Ρωσία 29, 74, 82, 83, 151, 153, 154, 219, 334, 335
 Ρωσσοπούλος Γεώργιος 185
 Σακαλίδενα Βασιλική 269
 Σακελάρης (επών.) 451, 454
 Σακελάρης Πρεσβύτερος 459
 Σακιζλόγλου (επών.) 178, 186
 Σακόπουλος (επών.) 451
 Σακόπουλος Γεώργιος 462
 Σαλαμίνα 38, 342, 344, 370
 Σαλιάρης Κωνστ. 187
 Σαλιβαράς (επών.) 457
 Σαλιβαράς Ιωαννίκιος 465
 Σαλιβαράς Κωνσταντίνος 466
 Σαλονικιός / Σαλονικαίος (επών.) 152, 328
 Σάμιοι, βλ. Σαμιώτες, Σάμιοι
 Σάμιος, βλ. Σαμιώτης / Σαμιωτάκης, Σάμιος
 Σαμιώτες, Σάμιοι 15, 76, 165, 251, 253, 283
 Σαμιώτης / Σαμιωτάκης, Σάμιος (επών.) 61, 62, 63, 64, 152, 154, 455
 Σαμοθράκη 24, 31, 32, 63
 Σαμοθράκης (επών.) 59
 Σαμοθρακίτες 77
 Σάμιος 15, 28, 29, 33, 39, 46, 56, 67, 78, 79, 112, 121, 174, 194, 277, 279, 282, 283, 284, 285, 290, 306, 325, 382
 Σαντοριναίος, βλ. Θηραίος, Σαντορινιός / Σαντορινάκης, Σαντοριναίος
 Σαντορίνη, βλ. Θήρα, Σαντορίνη
 Σαντορινιός / Σαντορινάκης, βλ. Θηραίος, Σαντορινιός / Σαντορινάκης, Σαντοριναίος
 Σαντορνέικο, το (πν. Ίου) 62
 Σαρακινός (επών.) 451, 455
 Σαρακινός Παύλος 462
 Σαραμάσκος (επών.) 451
 Σαραμάσκος Κωνσταντίνος 462

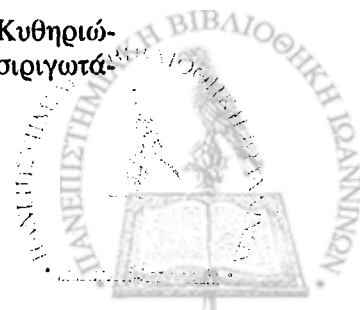
- Σαράντος (επών.) 451
 Σαράντος Γεώργιος 461
 Σαράφης Παναγιώτης 187
 Σάρδης (επών.) 457
 Σάρδης Γεώργιος 466
 Σάρδης Δημήτριος 466
 Σάρδης Ελευθέριος 465, 466
 Σάρδης Ιάκωβος 466
 Σάρδης Ιωάννης 466
 Σάρδης Κωνσταντίνος 466
 Σάρδης Λάμπρος 466
 Σάρδης Μιχαήλ 466
 Σάρδης Νικόλαος 466
 Σάρδης Νικόλαος Λογοθέτη 465
 Σάρδης Οικονόμος 465
 Σάρδης πρύην Οικονόμος 465
 Σάρδης Φραζέσκος 466
 Σβορώνης / Σβορώνος (επών.) 457, 458
 Σβορώνης Δημήτριος 466
 Σβορώνος Αντώνιος 185
 Σερβία 82
 Σεργώτος (επών.) 152
 Σερίφιοι, Σεριφιώτες 14, 391, 392
 Σερίφιος / Σεριφιώτης, Σέριφος (επών./ παρων.) 59, 62, 63, 152, 154, 209, 378, 390, 451, 455
 Σεριφιώτες, βλ. Σερίφιοι, Σεριφιώτες
 Σεριφοπούλα 401
 Σέριφος 12, 14, 29, 56, 61, 64, 65, 69, 70, 77, 78, 373-423, 458, 467
 Σέριφος (επών./παρων.), βλ. Σερίφιος / Σεριφιώτης, Σέριφος
 Σέριφος λιμήν 389
 Σεριφιώτης Μιχαήλ 460
 Σητεία, Coetium / Citia 308, 321, 324
 Σίδερι (επών.) 452
 Σίδερι Ιωάννης 462
 Σικελία 194
 Σικινιώτης (επών.) 63, 152, 154
 Σίκινος 11, 57, 62, 65, 77, 393, 394, 395, 397
 Σιλήβεργος Ν. 305
 Σιμωνίδης 15
 Σιφναίος, Σίφνιος (-ιός) - Σιφουνιός / Σιφνάκης, Ντασύφαντος (επών./παρων.) 62, 63, 152, 153, 154, 209, 377, 451, 455
 Σίφνιος (-ιός) - Σιφουνιός / Σιφνάκης, βλ. Σιφναίος, Σίφνιος (-ιός) - Σιφουνιός / Σιφνάκης, Ντασύφαντος
 Σίφνιος Ελευθέριος 461
 Σίφνιος Ιωάννης 461
 Σίφνιος Φίλιππος 461
 Σίφνος 11, 12, 19, 27, 36, 57, 65, 77, 78, 393, 394, 395, 396, 397, 400, 401, 402, 403, 408, 409, 410, 469
 Σιώτης (επών.) 153, 154
 Σκάλα Αγκιστριού 365, 366
 Σκάλκος Σπήρος 187
 Σκαρδανάς Μιχαήλ 184
 Σκάρος Ιωάννης Στ. 276
 Σκάρπα, του (πν. Κύθνου) 43
 Σκευοφύλαξ (επών.) 451, 454
 Σκευοφύλαξ ιερομόναχος 459
 Σκευοφύλαξ Κυπριανός 465
 Σκήψιος 17
 Σκιαθίτης (επών.) 152, 154
 Σκίντος, όρμος Δοκού 348, 351
 Σκίπης (επών.) 49
 Σκλαβούνοι 157
 Σκλαβούνος (επών.) 151, 153
 Σκόκος (επών.) 51
 Σκοπελίτης, Σκόπελος (επών.) 59, 63, 152, 154, 328
 Σκόπελος, νησί 57, 382
 Σκόπελος (επών.), βλ. Σκοπελίτης, Σκόπελος
 Σκορδιλάκης (επών.) 453
 Σκορδιλάκης Νικόλαος 463
 Σκριβάνος Αντώνης 188
 Σκριβάνος Μαστρογιάννης 188, 189
 Σκριθάνος (επών.) 43
 Σκυριανός (επών.) 152, 282. Βλ. επίσης Σκυριώτης
 Σκυριανός Γεώργ. Σταμ. 292
 Σκυριώτης (επών.) 63. Βλ. επίσης Σκυριανός
 Σκύρος 39, 40, 52-54, 58, 63
 Σμαρδίτζης (επών.) 452
 Σμαρδίτζης Αθανάσιος 463
 Σμπούνος (επών.) 54
 Σμυρναίος (επών.) 62, 327, 328, 453
 Σμυρναίος Μιχαήλ 455, 463
 Σμύρνη, Izmir 29, 55, 56, 73, 75, 76, 175, 177, 196, 198, 211, 219, 284, 285, 335, 336, 378
 Σολίτη Άννα Φ. 269
 Σολωμοντίδης Πέτρος 185
 Σουλιώτες 166, 169
 Σουμάκης, βλ. Τσουμάκης-Σουμάκης
 Σούνιο 12, 350
 Σούντας (επών.) 49
 Σουρμελής Ζαφίρης 186
 Σουσουλιάς Αντώνιος 296

- Σουσούρης Χριστοφής 294, 295
 Σούτος (επών.) 49
 Σούτσος Αλέξανδρος 305
 Σοφικίτης (επών.) 62, 455
 Σοφικό 371
 Σπαδάρος Π. 269
 Σπαθάρος (επών.) 51
 Σπάθη Σιδερούλα Ιω. 269
 Σπαλαθρονήσι, Ασπάλαθος 356, 371
 Σπάρταλης (επών.) 451
 Σπάρταλης Σάββας 461
 Σπάρτη 168
 Σπαρτής (επών.) 451
 Σπαρτής Νικόλαος 460
 Σπάτας (επών.) 51
 Σπειρί, άκρα 358
 Σπεράντζας Νικόλαος Θ. 276
 Σπέρας Κωνσταντίνος 383
 Σπέτσες 349
 Σπετσιώτης (επών.) 62, 349
 Σποράδες Ανατολικές 174, 284
 Σποράδες Βόρειες 33
 Σποράδες Δυτικές 174, 369
 Σποράδες Νότιες, βλ. Δωδεκάνησα, Σπορά-
 δες Νότιες
 Στάβλος Ικαρίας 288
 Στακτορίνη, βλ. Σταχορρόη, Στακτορίνη
 Σταμένης (επών.) 451
 Σταμένης Παναγής 462
 Στασινός (επών.) 452
 Στασινός Ιωάννης 463
 Σταυράκης Γεωργ. 269
 Σταυριανός Αναγνώστης 187
 Σταυρονήσι 349, 371
 Σταύρος (αντί επωνύμου) 451, 462
 Σταχορρόη, Στακτορίνη 356, 358, 372
 Στελί, Steli 280
 Στενό Μυκόνου 143
 Στενό Πολόνιας 425, 430
 Στενό Ρόδου 191
 Στενό Φούρνων 277
 Στερεά Ελλάδα 170
 Στεφανίδης Θεόδωρος 276
 Στεφανόπολι Δημήτριος 121-122
 Στεφανόπολι Πατριχίος 122
 Στέφανος Γρηγόρης 214
 Στέφας (επών.) 51
 Στινάκης (επών.) 47
 Στίνας (επών.) 46
 Στίνης (επών.) 46, 47, 51
 Στουπάκης (επών.) 451
 Στουπάκης Κωνσταντίνος 461
 Στουραίτης (επών.) 63
 Στράτη (επών.) 452, 454
 Στράτη Ιωάννης 463
 Στράτη Κυριάκος 463
 Στράτη Παρασκευάς 462
 Στρογγύλης (επών.) 452
 Στρογγύλης Νικόλαος 463
 Στρογγυλό, αρχ. Πρεπέσινθος (νήσος) 12
 Στρούμπας (επών.) 451
 Στρούμπας Γεώργιος 461
 Σύλλακκα ή Σύλλακκον, βλ. Δρυοπίδα, Σύλ-
 λακκα ή Σύλλακκον, Χωριό Κύθνου
 Σύμη 78
 Συμός (επών.) 63
 Συρία 266
 Συριανοί 234
 Συριανός (επών.) 59, 61, 63, 153, 154, 293,
 328, 377
 Συριανός (Τσερεμέγκας) Βασίλειος Ν. 292
 Συρίγος, βλ. Κυθηριώτης, Συρίγος, Τσιρι-
 γώτης / Τσιριγυπάκης
 Σύρος 12, 14, 56, 57, 61, 66, 68, 207-250, 254,
 267-271, 284, 336, 338, 378, 467
 Σφακιά, Foenikia / Sfakia 308, 311, 322, 324
 Σφακιανοί 327
 Σφακιανός (επών.) 62, 209, 377, 453
 Σφακιανός Κωνσταντίνος 464
 Σχέδιο Μάρσαλ 97
 Σχινέζα 348, 371
 Σχοινιώτης Θεόδωρος 295, 296
 Σώκια, Söke 76
 Σώκος (επών.) 49
 Σωτηριανούδενα Φραξεσκό 186
 Σωτρίνης (επών.) 457
 Σωτρίνης Μπεττενέττος 466
 Σύχος (επών.) 49
 Τάλαν, βλ. Αταλάντη Σαλαμίνας, Τάλαν
 Τ'Αμουργιανού Σπηλιά (τπν. Σερίφου) 377
 Ταραντίνος (επών.) 63
 Ταρτανέλλης Ελευθέριος 189
 Ταταράκης (επών.) 451, 455
 Ταταράκης Βασίλειος 459
 Ταταράκης Ιάκωβος 459
 Ταταράκης Ιωάννης 459, 463, 464
 Ταταράκης Μιχαήλ 459
 Ταταράκης Νικόλαος Μ.Π. 459
 Ταταράκης Νικόλαος Μ.Φ. 459
 Ταταράκης Πέτρος 459
 Ταττάκης Σταμάτιος 254

- Τενέδιοι 77
 Τενεδιός (επών.) 63, 153
 Τένεδος 16, 24, 57, 175
 Τενεντεγιάννη Μαρία Θ. 185
 Τεργέστη 167
 Τζαγκάρης (επών.) 452
 Τζαγκάρης Κώστας 463
 Τζακονίτης (επών.) 282
 Τζάκωνας (επών.) 282, 451, 455
 Τζάκωνας Γεώργιος 459
 Τζαρναδάκης Ιω. 283
 Τζερέκας (επών.) 49
 Τζεσιμελής, βλ. Τσεσιμελής, Τζεσιμελής
 Τζεσιμελής Καρά Νικόλαος 455, 464
 Τζηρηγώτης (επών.), βλ. Κυθηριώτης, Συρί-
 γος, Τσιριγώτης / Τσιριγωτάκης
 Τζηρηγώτης Νικόλαος 460
 Τζια, βλ. Κέα, Τζια
 Τζικαλαριανός (επών.) 453
 Τζικαλαριανός Αντώνης 464
 Τζινεβράκης (επών.) 453
 Τζινεβράκης Εμμανουήλ 464
 Τζιώτες, βλ. Κείοι, Τζιώτες
 Τζιώτης / Τζιωπάκης (επών.) 54, 63, 152
 Τζορτζίδενα Ασιμ. 269
 Τζούβαλη Μάρκου Σταυριανού Χριστόφο-
 ρος 352
 Τζούλιας (επών.) 451, 453
 Τζούλια Ιωάννης Γ. 461
 Τζούλιας Αντώνιος 461
 Τζούλιας Αντώνιος Γιαπ. 460
 Τζούλιας Γιαπέτρος 460
 Τζούλιας Εμμανουήλ 461
 Τζούλιας Εμμανουήλ Φ. 459
 Τζούλιας Κωνσταντίνος 462
 Τζούλιας Μιχαήλ 462
 Τζούλιας Νικόλαος 459
 Τζούρος Δημήτρης 184
 Τήλος 15, 16
 Τηνιακοί 76, 151
 Τηνιακού Τρούπα (τιν. Σερίφου) 377
 Τηνιακός / Ντηνιακός, βλ. Τήνιος, Τηνιακός
 / Ντηνιακός
 Τήνιος, Τηνιακός / Ντηνιακός (επών.) 31,
 56, 62, 152, 153, 154, 328, 377
 Τήνος 12, 15, 143, 156, 157, 170, 211, 235,
 246, 378
 Τόγιας (επών.) 47, 51
 Τόλιας (επών.) 47, 51
 Τούντας (επών.) 47
 Τούρκοι 94, 156, 196, 198, 199, 201, 206,
 266, 287, 290, 295, 309, 310, 311, 313,
 314
 Τούρλος, άκρα Μυκόνου 145
 Τούρλος (επών.) 451
 Τούρλος Γεώργιος 444, 460
 Τούρλος Γεώργιος Ι. 461
 Τούρλος Γιαννούλης 460
 Τούρλος Ιωάννης 461
 Τούρλος Λιός 461
 Τούρλος Νικόλαος 460
 Τούρλος Φρατζέσκος 461
 Τουφεξής Ιωάννης 184
 Τραγονήσι, Τρυγωνήσιον 356, 358, 371
 Τραπάλον Ικαρίας 288
 Τραπεζαλής (επών.) 451
 Τραπεζαλής Σάββας 460
 Τριανταφύλλου Βενεζιάνα 269
 Τρίγκος, βλ. Γαΐδουρονήσι Σαλαμίνας, Τρί-
 γκος
 Τρικαμηνάς Θεόδωρος 294, 295
 Τρίκ(κ)ερι, Tricagenu 346, 348, 349, 370
 Τρικούπης Χαρ. 70
 Τριοβάσαλος Μήλου 435, 436, 437, 438, 439,
 440
 Τρίστομη 77
 Τροία 14
 Τρούλος Σερίφου 373
 Τρούπα, βλ. Μακρόνησος Σαλαμίνας /
 Τρούπικα, Τρούπα
 Τρυπητή Μήλου 435, 436, 437, 438, 439, 440
 Τρυγωνήσιον, βλ. Τραγονήσι, Τρυγωνήσιον
 Τσακαλή Νικολάου χήρα Ασημίνα 300
 Τσακαλή Βασιλική 300
 Τσακαλή Ελένη 300
 Τσακαλής Παρασκευάς 300
 Τσάμης (επών.) 51
 Τσαμουριά 51
 Τσάνας Αντώνιος 358
 Τσάνας Ν. 358
 Τσανταρλί 175
 Τσαρνάς Ιωάννης Σταυρ. 292
 Τσέπη, του (τιν. Κύθνου) 43
 Τσερμέγκας / Τζερμέγκας (επών.) 293
 Τσεσιμελής, Τζεσιμελής (επών.) 282, 453
 Τσεσμές, Çesme 76, 175, 284
 Τσίχης Κωνσταντίνος 276
 Τσιλεπάκι Σερίφου 389
 Τσινές, Çine 76
 Τσιρίγο, βλ. Κύθηρα, Τσιρίγο
 Τσιριγώτης / Τσιριγωτάκης, βλ. Κυθηριώ-
 τής, Συρίγος, Τσιριγώτης / Τσιριγωτά-

- κης
 Τσουμάκης-Σουμάκης (επών.) 51
 Ύδρα 220, 342, 346, 347, 349, 350, 351, 353, 355, 370, 378, 400, 469
 Υδραίοι 29, 349, 350, 353, 375
 Υδραίος (επών.) 62, 377. Βλ. επίσης Νυδριώτης
 Υψηλή 358, 372
- Φαξιόλης Νέστωρ 218
 Φαμελίτης Φραγγής 187
 Φανάρι 288
 Φάρδη 277
 Φαρμακούσαι, Μεγάλη/Μικρή Κυρά 343, 344, 346, 370
 Φελουζάκης (επών.) 453
 Φελουζάκης Νικόλαος 463
 Φερά, στα (τπν. Σκύρου) 52
 Φερέκαμπος (τπν. Σκύρου) 52
 Φερεκύδης 14
 Φερές, στις (τπν. Σκύρου) 52
 Φέριζα (τπν. Αττικής) 52
 Φηδέλης Ανδρέας 187
 Φιλαδελφειανός (επών.) 154, 327
 Φιλιππίδης Αδαμάντιος 276
 Φιλιππίδης Εμμανουήλ 276
 Φιλιππινέζοι 237
 Φιορεντίνος (επών.) 154
 Φλαμπουργιάρης (επών.) 453
 Φλαμπουργιάρης Δημήτριος 463
 Φλέβα, βλ. Φλέβες, Φλέβα
 Φλέβες, Φλέβα 356, 358, 372
 Φλωρεντίνοι 193
 Φοίνικας 77, 208
 Φολεγανδριώτες 397
 Φολεγανδρος 11, 13, 36, 62, 65, 66, 77, 92, 94, 95, 211, 393, 395, 396, 397
 Φορτεζάκης (επών.) 453
 Φορτεζάκης Ιωάννης 464
 Φουντής (επών.) 51
 Φούρνοι, Κόρσειαι νήσοι 15, 278, 288
 Φραζέσκου (επών.) 457
 Φραζέσκου Νικόλαος 466
 Φρακάκης (επών.) 451
 Φρακάκης Αναγνώστης 462
 Φραντάτον Ικαρίας 288
 Φρήας Ζανής 183, 184
 Φτελιά 145
 Φυλακωπή Μήλου 430
 Φώκαια, Φοça 76, 78
- Φωκάς Ζαννής 184
 Φωκιανός (επών.) 62, 154, 282
 Φωκυλίδης 15
 Φώτης (επών.) 452, 454
 Φώτης Αντώνιος 463
 Φωτινός (επών.) 451
 Φωτινός Ιωάννης 459
 Φωτινός Κωνσταντίνος 461
 Φωτινός Νικόλαος 461
- Χάζος (επών.) 451
 Χάζος Παναγιώτης 462
 Χαλεπιανός (επών.) 453
 Χαλεπιανός Κωνσταντίνος 455, 464
 Χάλκη 15, 16, 455
 Χαλκήτες 31, 202
 Χαλκιοπούλος (επών.) 457, 458
 Χαλκιοπούλος Νικόλαος 466
 Χαλκίτης (επών.) 62, 455
 Χάνδακας, βλ. Ηράκλειο, Χάνδακας, Escalium / Candie
 Χανιά, Cydonie / Canée 85, 308, 309, 311, 322, 324
 Χανιώτης (επών.) 61, 62, 63, 152, 153, 154, 328, 390, 453
 Χανιώτης Γεώργιος 464
 Χανιώτης Ιωάννης 464
 Χανιώτης Χαράλαμπος 455, 464
 Χαντζής (επών.) 453
 Χαντζής Αναγνώστης 463
 Χαρβούρη Ελένη Ιωάννου 184
 Χαρινός Εμμανουήλ 276
 Χαροφύλαξ (επών.) 451
 Χαροφύλαξ ιερομόναχος 459
 Χατζη Ανδρέου Μάνθος 370
 Χατζη Γεωργίου Αλέξανδρος 181
 Χατζη Γεωργίου Γεώργιος 181
 Χατζη Γεωργίου Ιωάννης 181, 189
 Χατζηγεωργίου Κωνσταντίνος 181
 Χατζη Γεωργίου Μαρία 181
 ΧατζηΚωνσταντίνου Ευστράτιος 296
 Χατζη Μανουήλ Δημήτρης 188
 Χατζη Νικόλαος Ιω. Νίκου 178, 185
 Χαχίλη Μοσχού Ζαφείρη 421
 Χειμωνού (ανδρωνυμικό) 184
 Χελιώτης (επών.) 451
 Χελιώτης Ανδρέας 461
 Χέλμης (επών.) 51
 Χίλντερ Κ. 268
 Χιονάς Δημ. 294, 296
 Χίος (νησί) 16, 29, 55, 57, 63, 67, 78, 85, 94,

- 175, 176, 278, 279, 283, 285, 306, 335, 394
 Χίος (επών.), βλ. Χιώτης, Χίος
 Χίος Γεώργιος 465
 Χίος Δημήτριος 466
 Χιώτες 67, 68, 76, 77, 165, 166, 167, 170, 171, 176, 180, 217, 219, 225, 283, 297, 330
 Χιώτης, Χίος (επών.) 59, 61, 63, 154, 282, 328, 390, 457
 Χιώτη Αγγελική 300
 Χιώτης Δημήτριος Γ. 300
 Χλίτας Νικόλαος 291
 Χριστοφοράτος (επών.) 457
 Χριστοφοράτος Παναγής 466
 Χριστοφύλης (επών.) 452, 454
 Χριστοφύλης Αντώνιος 463
 Χριστός Ραχών Ικαρίας 289
 Χρόνης (επών.) 452, 454
 Χρόνης Αναστάσιος 463
 Χρυσόστομος Ικαρίας 287
 Χωματιανός (επών.) 327
 Χώρα (γενικώς) 28
 Χώρα Κιμάλου 429, 438, 439, 444
 Χώρα Κύθνου, Μεσαριά 45, 47, 48, 54, 63
 Χώρα Μυζόνου 144, 173, 469
 Χώρα Σερίφου 373, 379, 385, 386, 387, 388, 389
 Χώρα Σίφνου 401
 Χώρα Σφακίων 431
 Χωριά Ικαρίας 288
 Χωριό Κύθνου, βλ. Δρουπίδα, Σύλλακκα ή Σύλλακκον, Χωριό Κύθνου
 Χωριό Σικίνου 66
 Χωριούδια Ικαρίας 288
 Ψαρά 33, 38, 175, 220
 Ψαριανοί 67, 68, 165, 166, 170, 220
 Ψαριανός (επών.) 63
 Ψυττάλεια, Λειψοκουτάλα 95, 342, 344-346, 370
 Ωλίαρος, βλ. Αντίπαρος, αρχ. Ωλίαρος
 Ωρολογάς Ιωάννης Νικολ. 276
 Ahios Basilius, Lampe / Saint Basilio 322, 324
 Ajaccio 116
 Amari, Panacre / Amari 322, 324
 Apocorona, Aptera / Apricorno 322, 324
 Aptera / Apricorno, βλ. Apocorona, Aptera / Apricorno
 Arcadie / Risocastro, βλ. Rizo-castron, Arcadie / Risocastro
 Avlopotamos / Milopotamo, βλ. Milopotamon, Avlopotamos / Milopotamo
 Aydin, βλ. Αϊδίτι, Aydin
 Ayvalik, βλ. Αϊβαλί (Κυδωνίαι), Ayvalik
 Balya, βλ. Μπάλυα, Balya
 Barbarossa 32, 156, 360, 376
 Bastia 135, 140
 Bergama, βλ. Πέργαμο, Bergama
 Biga, βλ. Μπίγα, Biga
 Bourgogne 137
 Brindisi 209
 Bua (επών.) 46
 Cachoria, βλ. Κα-Χωριά, Cachoria
 Caenon / Cénurio, βλ. Kenourion, Caenon / Cénurio
 Cap Corse 139
 Cheronese / Pediada, βλ. Pédiada, Cheronese / Pediada
 Cissamos, βλ. Kissamos, Cissamos
 Cnossos / Malviso, βλ. Malevizi - Cnossos / Malviso
 Coetium / Citia, βλ. Σητεία, Coetium / Citia
 Corse, βλ. Κορσική, Corse
 Corses, βλ. Κορσικανοί, Corses
 Crète 321, 322, 323
 Cydonie / Canée, βλ. Χανιά, Cydonie / Canée
 Çesme, βλ. Τσεσμές, Çesme
 Çine, βλ. Τσινές, Çine
 Durazzo 209
 Ecaleum / Candie, βλ. Ηράκλειο, Χάνδακας, Ecaleum / Candie
 Edirne, βλ. Αδριανούπολη, Edirne
 Edremit, βλ. Εντρεμίτ, Edremit
 Elissos / Selino, βλ. Selinon, Elissos / Selino
 Erdek, βλ. Ερντέκ (Αρτάκη), Erdek

- Faestos / Priatina**, βλ. **Pyriotissa, Faestos / Priatina**
Φοσα, βλ. **Φώκαια, Φοσα**
Foenikia / Sfakia, βλ. **Σφακιά, Foenikia / Sfakia**
France, βλ. **Γαλλία, France**
- Gika** (επών.) 50
Giudecha 193
Gjin (επών.) 40
Gjurko (επών.) 40
Goga (επών.) 41
Gortyna / Monofazi, βλ. **Monofatzi, Gortyna / Monofazi**
Grabousa 322
Grecs 134, 135, 321, 322, 323, 324. Βλ. επίσης **Έλληνες**
Gurka (επών.) 40
- Hassan-Pacha** 322
Hierapytnos, Jerapytra / Gerapetra 321, 324
- Izmir**, βλ. **Σμύρνη, Izmir**
Izmit, βλ. **Νικομήδεια, Izmit**
- Jerapytra / Gerapetra**, βλ. **Hierapytnos, Jerapytra / Gerapetra**
Juifrie 193
- Kara Burun** 191
Karadeniz 63
Kasaba, βλ. **Κασαμπάς, Kasaba**
Kenourion, Caenon / Cénurio 322, 324
Kissamos, Cissamos 322, 324
- Lampe / Saint Basilio**, βλ. **Ahios Basilios, Lampe / Saint Basilio**
Lassaeam / Lassiti, βλ. **Λασίθι, Lassaeam / Lassiti**
Lekuri (επών.) 50
Lucca 121
Luquois, βλ. **Λουκανός, Luquois**
- Mago** (επών.) 50
Malevizi - Cnossos / Malviso 321, 324
Manisa, βλ. **Μαγνησία, Manisa**
Mara / Magas (επών.) 44
Marbeuf, Charles René Cte. de 117, 120, 122, 133, 141
- Messarà** 322
Milas, βλ. **Μίλας, Milas**
Milopotamon, Avliopotamos / Milopotamo 322, 324
Mirambelo, Petra / Mirabello 321, 324
Monofatzi, Gortyna / Monofazi 321, 324
Muğla, βλ. **Μούγλα, Muğla**
Musara, βλ. **Μεσαρία, Musara Ικαρίας**
- Panacre / Amari**, βλ. **Amari, Panacre / Amari**
Pandi (επών.) 48
Panta (επών.) 48
Raomia 116
Pédiada, Cheronese / Pediada 321, 324
Péloronnèse 321
Petra / Mirabello, βλ. **Mirambelo, Petra / Mirabello**
Phrango - castelon 322
Porte 322
Provence, βλ. **Προβηγκία, Provence**
Pyriotissa, Faestos / Priatina 322, 324
- Retymne / Retimo**, βλ. **Ρέθυμνο, Retymne / Retimo**
Révolution (1821) 322, 323. Βλ. επίσης **Επανάσταση (1821)**
Rizo-castron, Arcadie / Risocastro 321, 324
- San Zorzi**, βλ. **Άγιος Γεώργιος Ύδρας / Σαν Τζώρτζης, San Zorzi**
Selinon, Elissos / Selino 322, 324
Söke, βλ. **Σόκια, Söke**
Spathar (επών.) 51
Spina-longa 321
Steli, βλ. **Στελί, Steli**
- Temenos** 321
Tricarenus, βλ. **Τρί(κ)ερι, Tricarenus**
Turcs 321, 322, 323, 324. Βλ. επίσης **Τούρκοι**
- Urla**, βλ. **Βουρλά, Urla**
- Vlaho** (επών.) 46
Vlaz (επών.) 46
- Zantiry, Gabriel-Marie Cte de** 120, 133

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΧΡΩΜΩΝ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

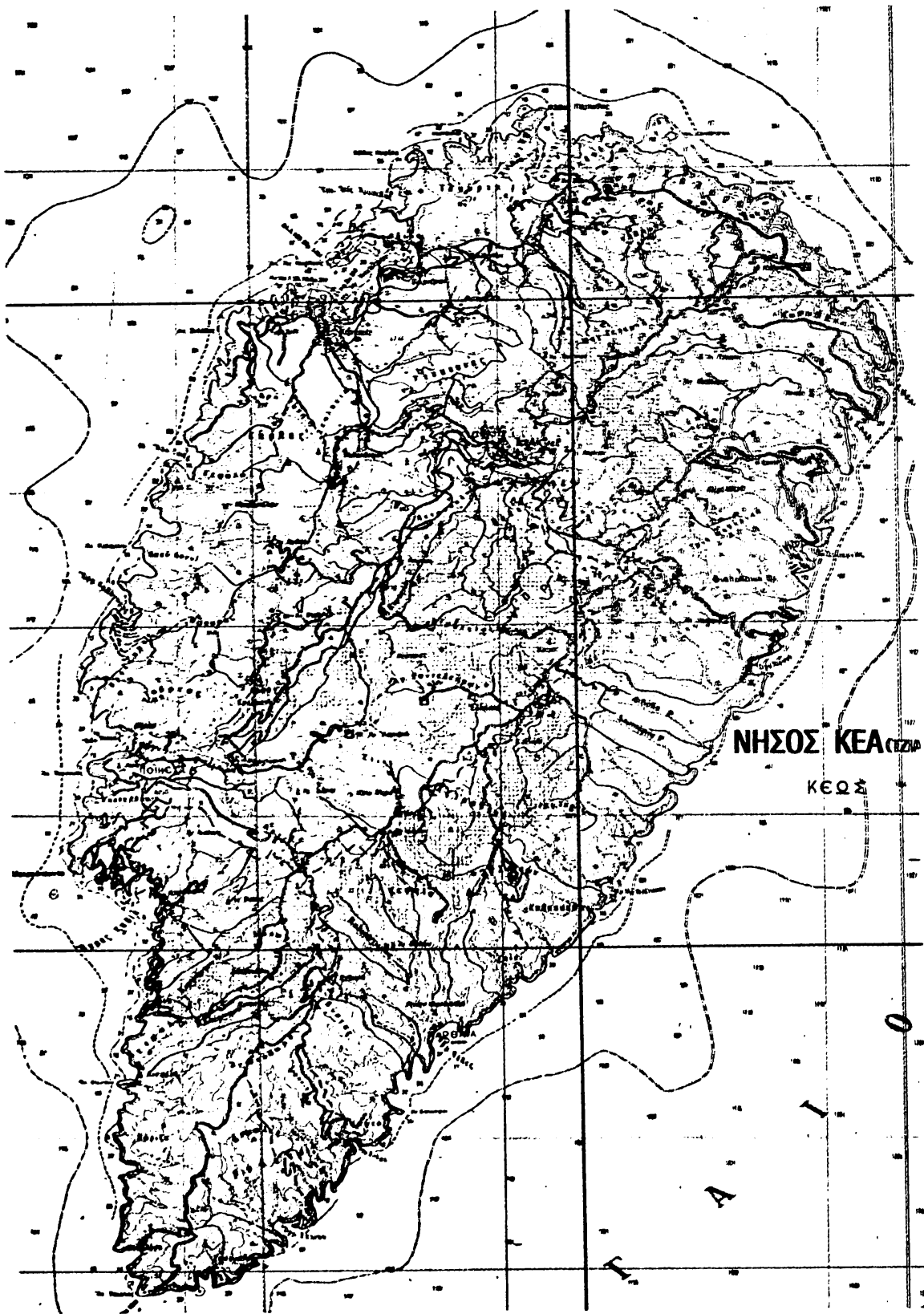
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. Κέα (Τζια) [χ. ΓΥΣ]
2. Κύθνος [χ. ΓΥΣ]
3. Όρμος Ζωγκάκι Κύθνου (φωτ.)
4. Συνοικία Γαλατά Δρυοπίδας Κύθνου (φωτ.)
5. Ίος [χ. ΓΥΣ]
6. Άνω Μεριά Φολεγάνδρου (φωτ.)
7. Κορσική (1520)
8. Μύκονος - γειτονικές νησίδες (1520)
9. Μύκονος [χ. ΓΥΣ]
10. Σύρος [χ. ΓΥΣ]
11. Χώρα - λιμάνι Σύρου (1520)
12. Ικαρία (1520)
13. Ικαρία [χ. ΥΥΠΙΝ]
14. Κρήτη [χ. ΕΣΥΕ]
15. Νάξος (1520)
16. Νάξος [χ. ΕΣΥΕ]
17. Χώρα - λιμάνι Νάξου (φωτ.)
18. Ψυττάλεια - Αταλάντη Σαλαμίνας [χ. ΓΥΣ]
19. Ψυττάλεια (φωτ.)
20. Ύδρα - μικρονήσια (19ος αι.)
21. Δοκός - γειτονικές νησίδες [χ. ΓΥΣ]
22. Δοκός - γειτονικές νησίδες [χ. ΥΥΠΙΝ]
23. Δοκός (φωτ.)
24. Λιμάνι Δοκού (φωτ.)
25. Ελαιώνας Δοκού (φωτ.)
26. Άγιος Γεώργιος Ύδρας [χ. ΓΥΣ]
27. Τρίκερι (φωτ.)
28. Αγκίστρι - γειτονικές νησίδες [χ. ΥΥΠΙΝ]
29. Αγκίστρι - γειτονικές νησίδες [χ. ΓΥΣ]

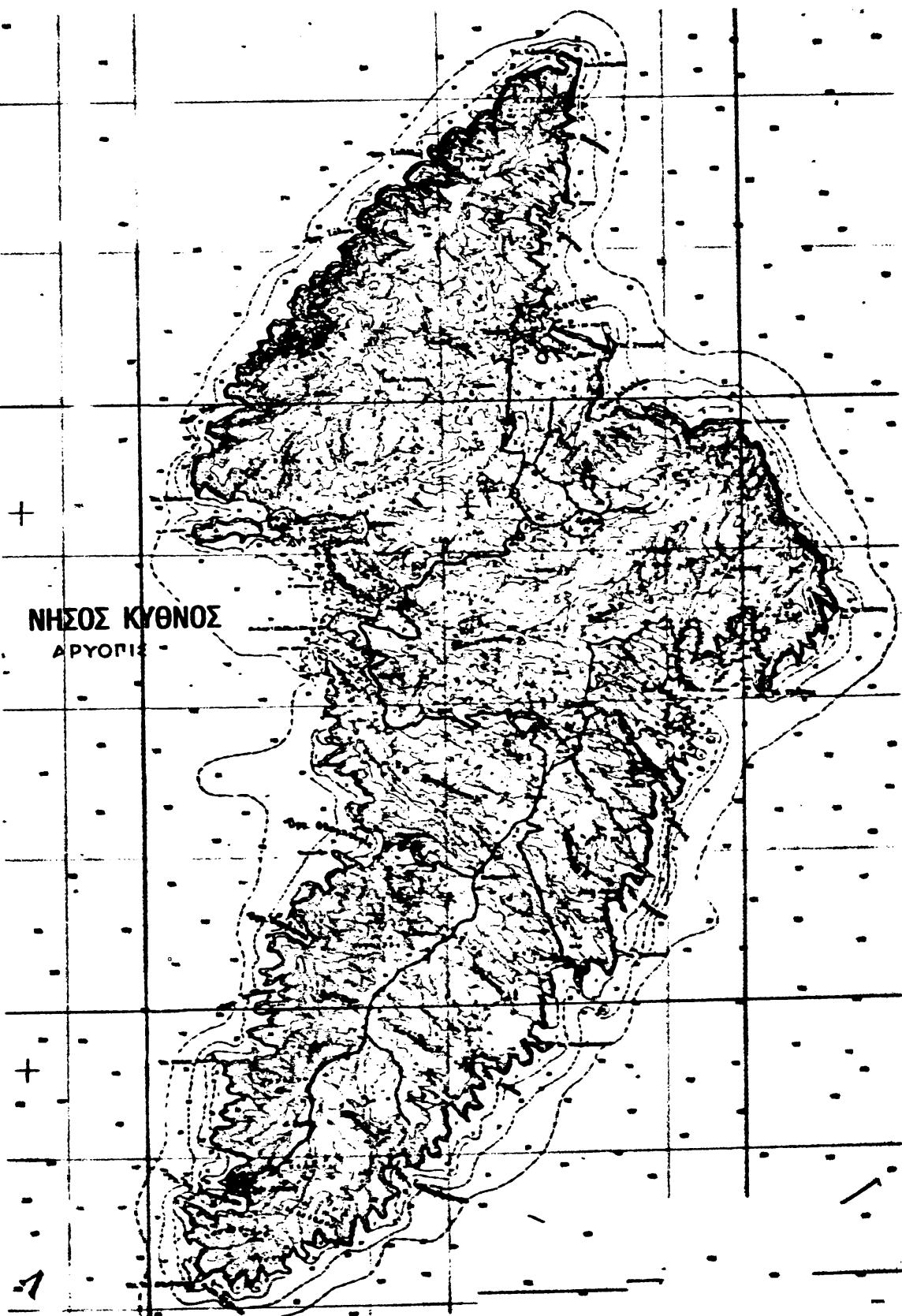
30. Λιμενάκια Αγκιστριού (φωτ.)
31. Σκάλα Αγκιστριού (φωτ.)
32. Αγκίστρι - Μετώπη (φωτ.)
33. Διαπόρεια νησιά - γειτονικές νησίδες [χ. ΓΥΣ]
34. Μονή (φωτ.)
35. Σέριφος (1520)
36. Σέριφος [χ. ΓΥΣ]
37. Λιμάνι - Χώρα Σερίφου (φωτ.)
38. Μονή Ταξιαρχών Σερίφου (φωτ.)
39. Χώρα Φολεγάνδρου (φωτ.)
40. Μονή Χρυσοπηγής Σικίνου (φωτ.)
41. Χωριό Σικίνου (φωτ.)
42. Μήλος - Κίμωλος - Πολύαιγος - Αντίμηλος (1520)
43. Μήλος [χ. ΓΥΣ]
44. Κίμωλος - Πολύαιγος [χ. ΓΥΣ].

1. Κέα (Τζια) (ΓΥΣ, φ. Ν. Κέα, Κλίμαξ 1:50.000) [Αντί-Εισαγωγής]

2. Κύθνος (ΓΥΣ, φ. Ν. Κύθνος, Κλίμαξ 1:50.000) [Αντί Εισαγωγής]

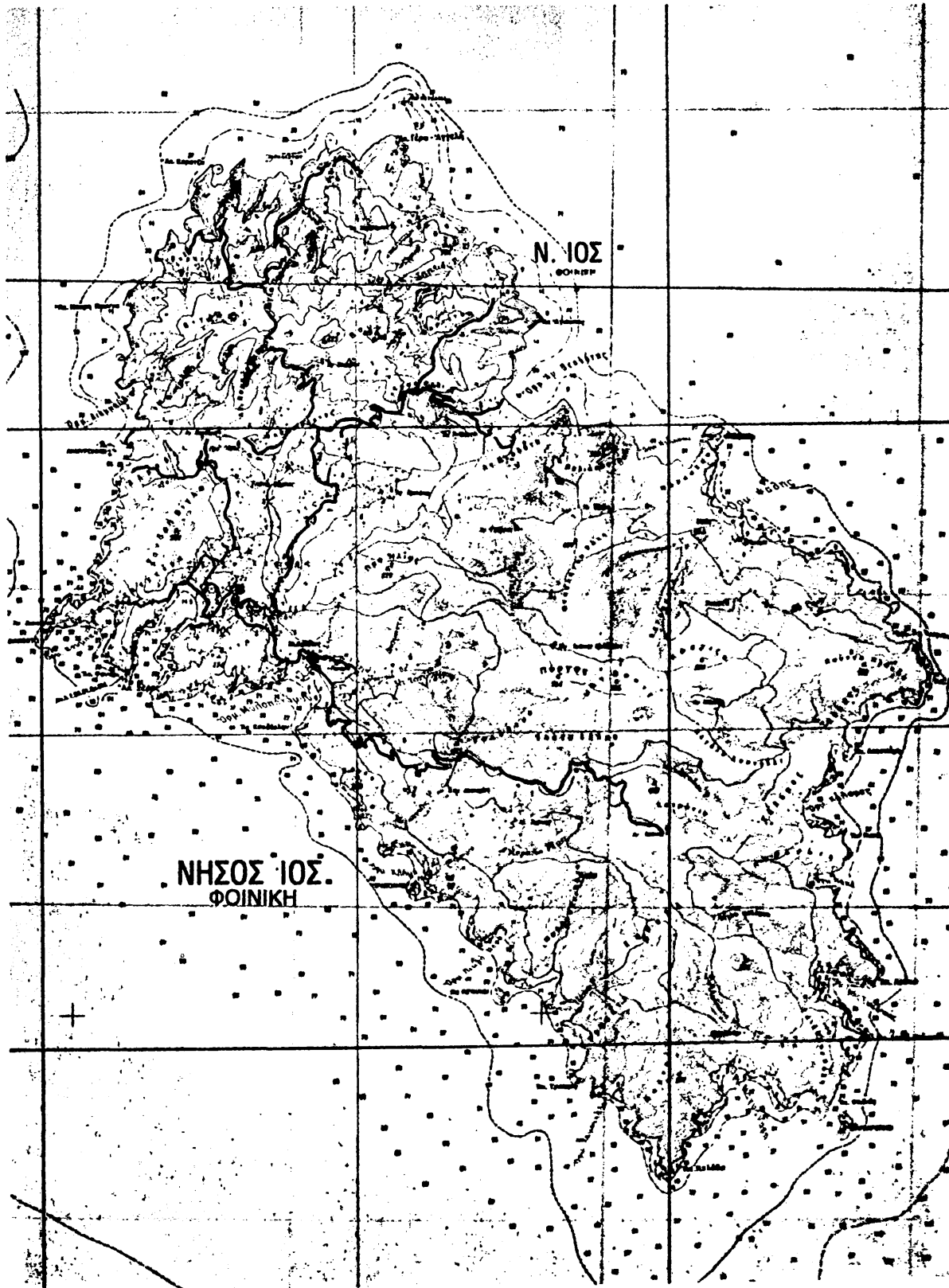
3. Όρμος Ζωγκάκι Κύθνου (φωτ. του συγγραφέα - Σεπτ. 2001) [Αντί Εισαγωγής]

4. Συνοικία Γαλατά Δρυοπίδας Κύθνου (φωτ. του συγγραφέα - καλοκαίρι 2000) [Αντί Εισαγωγής]

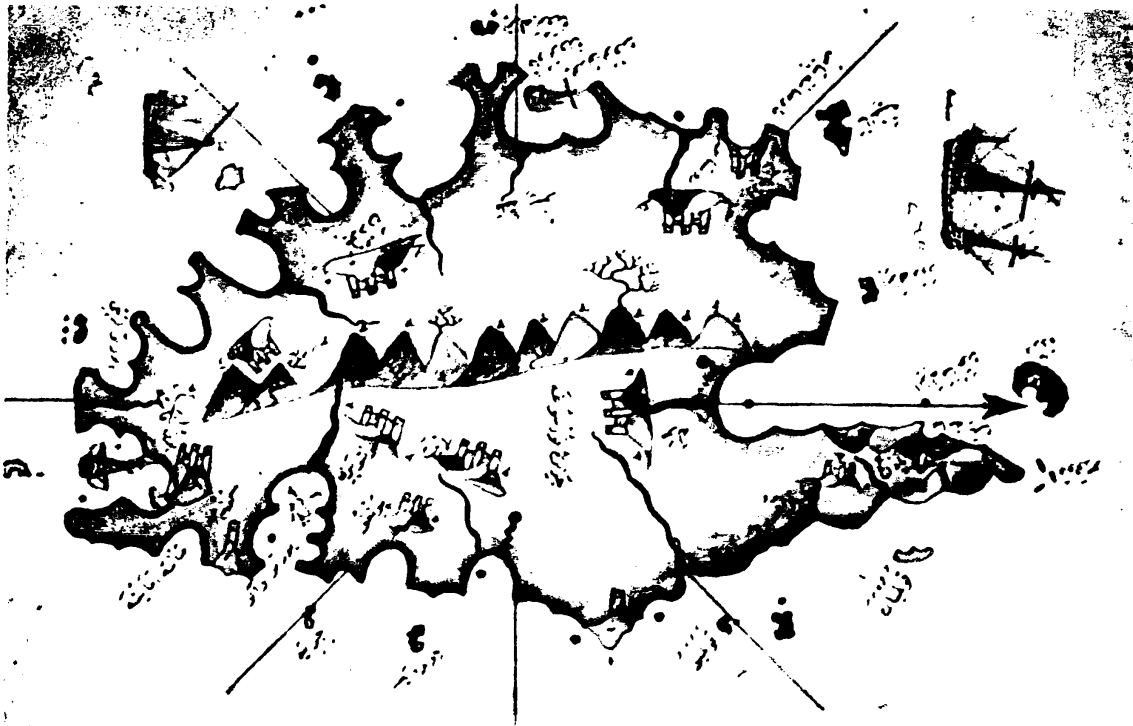

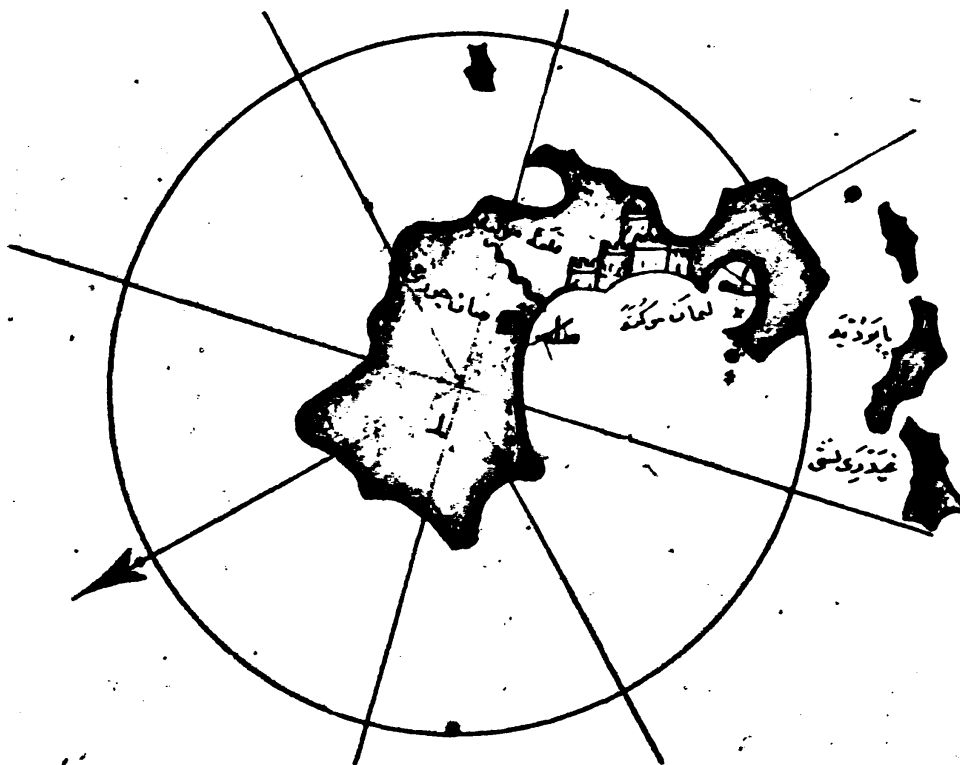
5. Ίος (ΓΥΣ, φ. Δυτ. Ηράκλεια και Ίος, Κλίμαξ 1:50.000) [Αντί Εισαγωγής]

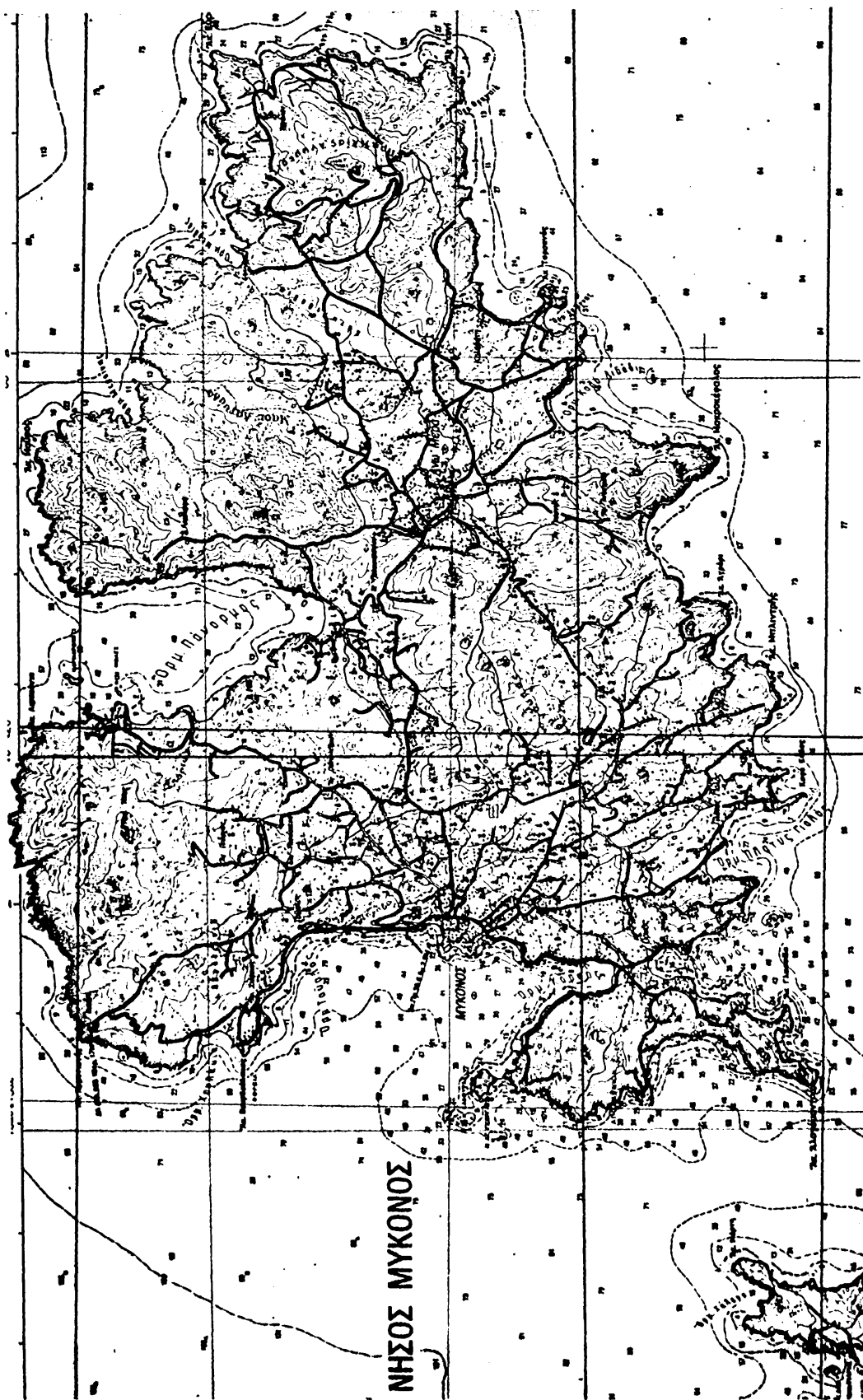

7. Η Κορσική στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-i Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 3, İstanbul 1988, σ. 1.122) [Κείμενο I]

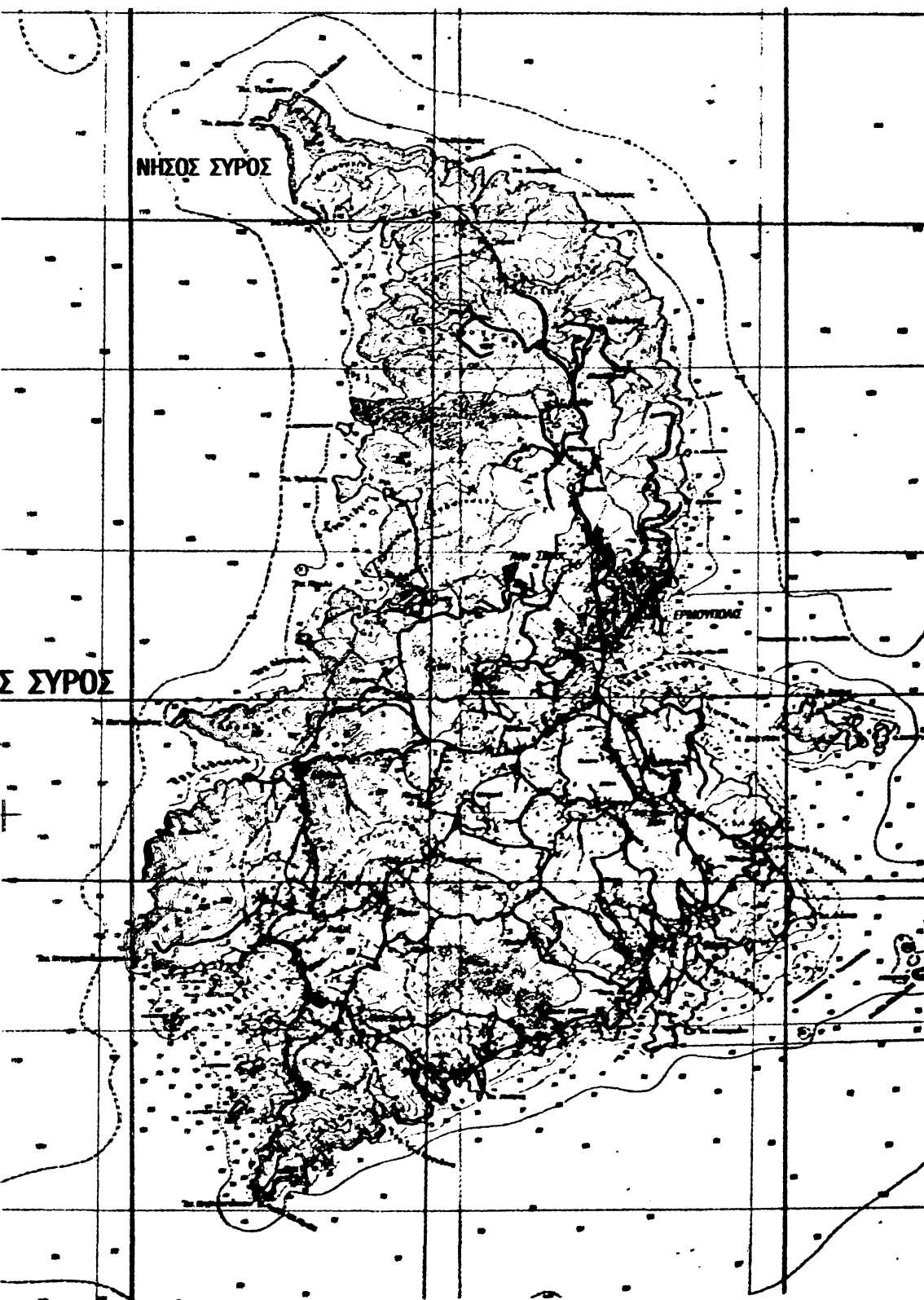
8. Η Μύκονος και οι γειτονικές νησίδες στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-i Bahriye*, τόμ. 2, İstanbul 1988, σ. 590) [Κείμενο II]

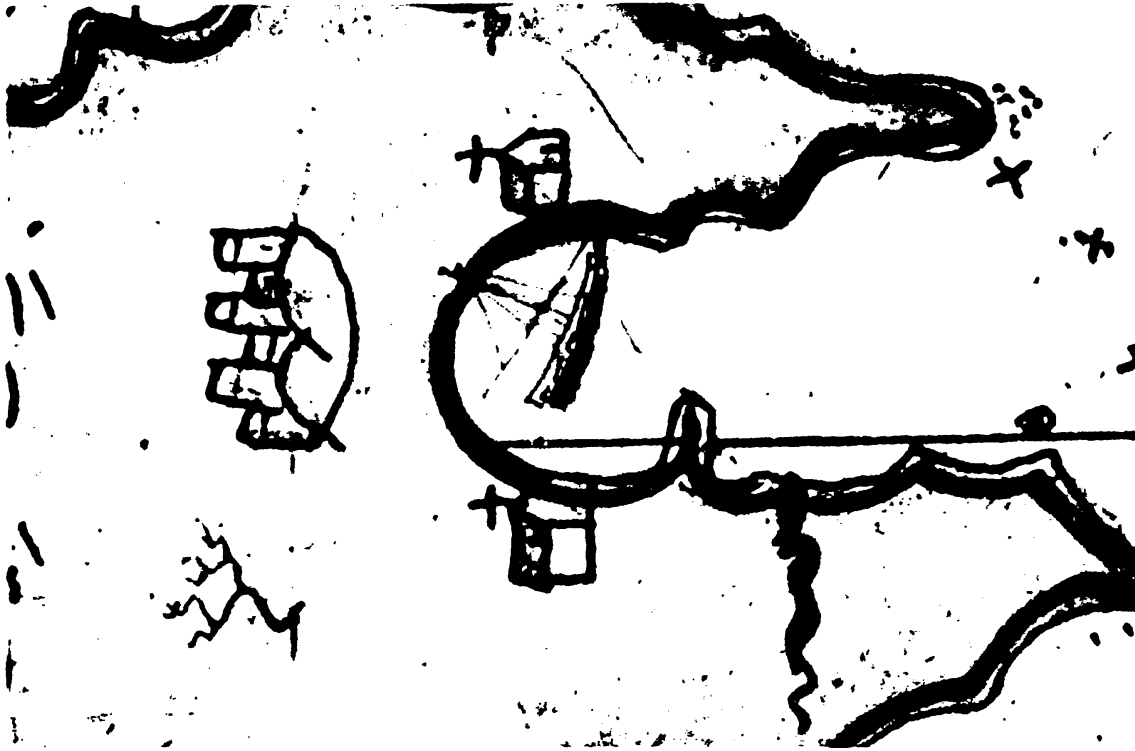
9. Μύκονος (ΓΥΣ, φ. Μύκονος, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο II]

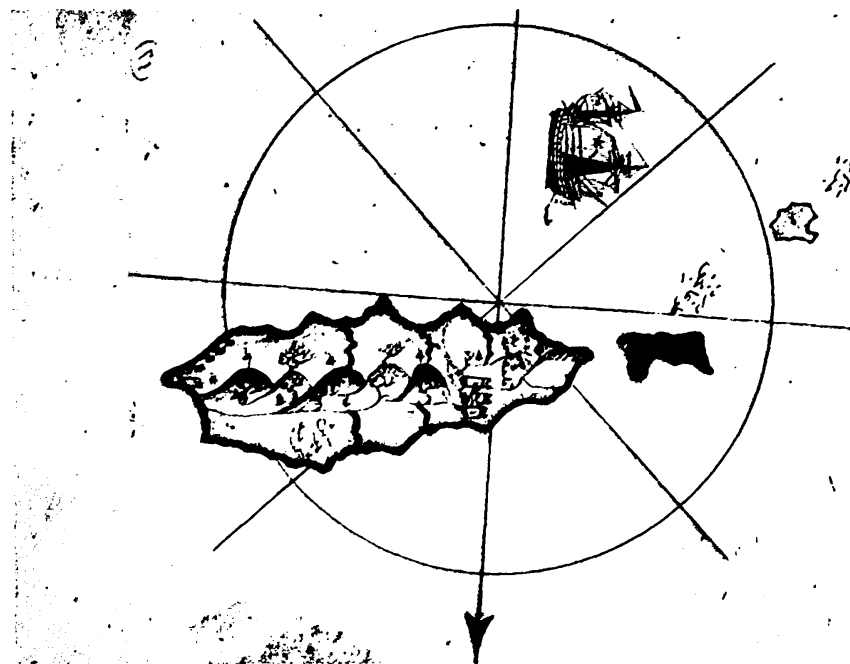

10. Σύρος (ΓΥΣ, φ. Πίσω Μεριά και Ερμούπολις, Κλίμαξ 1:50.000)
[Κείμενο ΙΙΙ]

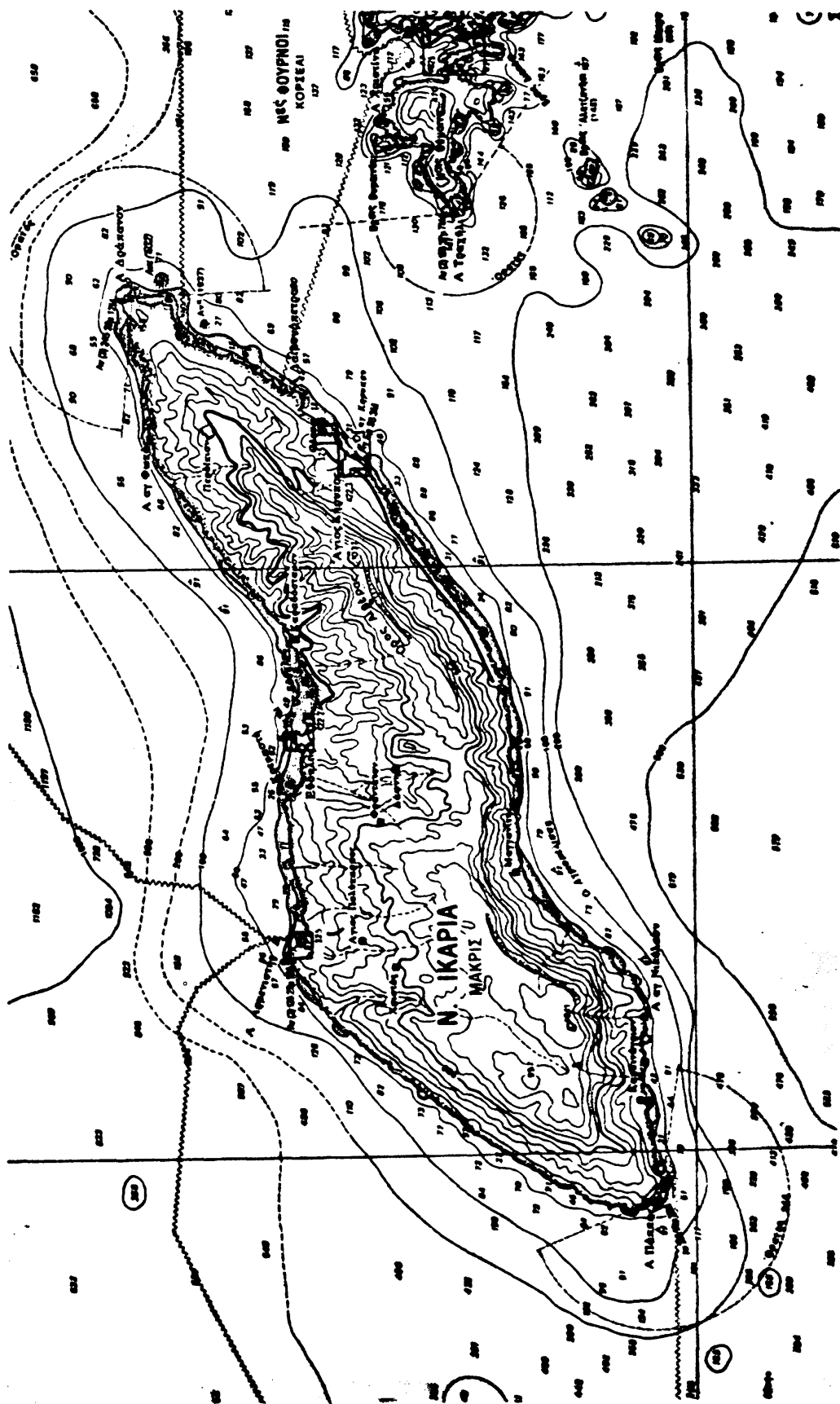

11. Η Χώρα (Ανω Σύρος) και το λιμάνι Σύρου στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-i Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 2, İstanbul 1988, σ. 579) [Κείμενο III]

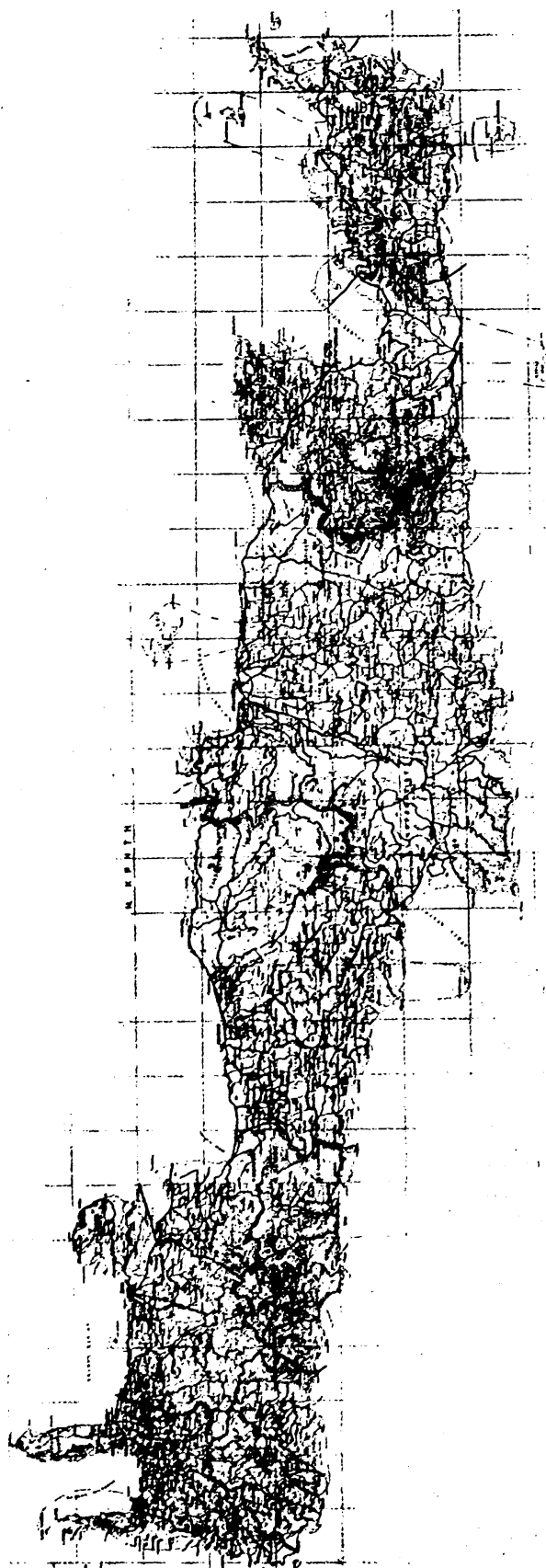

12. Η Ικαρία στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-i Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 1, İstanbul 1988, σ. 420) [Κείμενο IV]

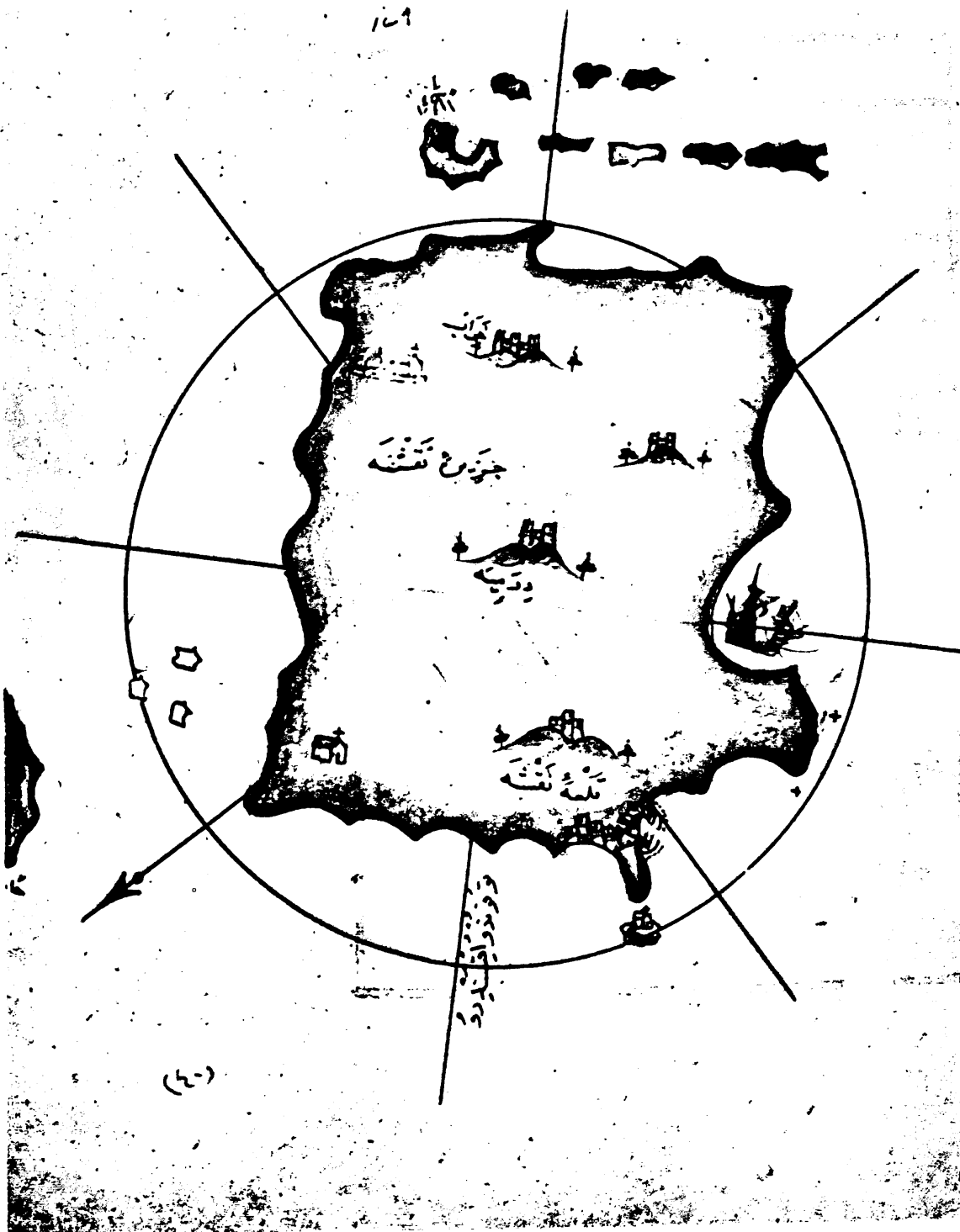
13. Ικαρία (ΥΥΠΝ, Ν. Νάξος μέχρι Ν. Σάμου και έναντι ακταί Μικράς Ασίας, φ. 422, Κλίμαξ 1:150.000) [Κεφάλαιο IV]

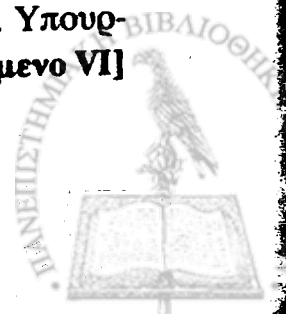
14. Κρήτη (ΕΣΥΕ, φ. Ν. Χανίων, Ν. Ρεθύμνης, Ν. Ηρακλείου και Ν. Λασιθίου, Κλίμαξ 1:200.000) [Κείμενο VI]

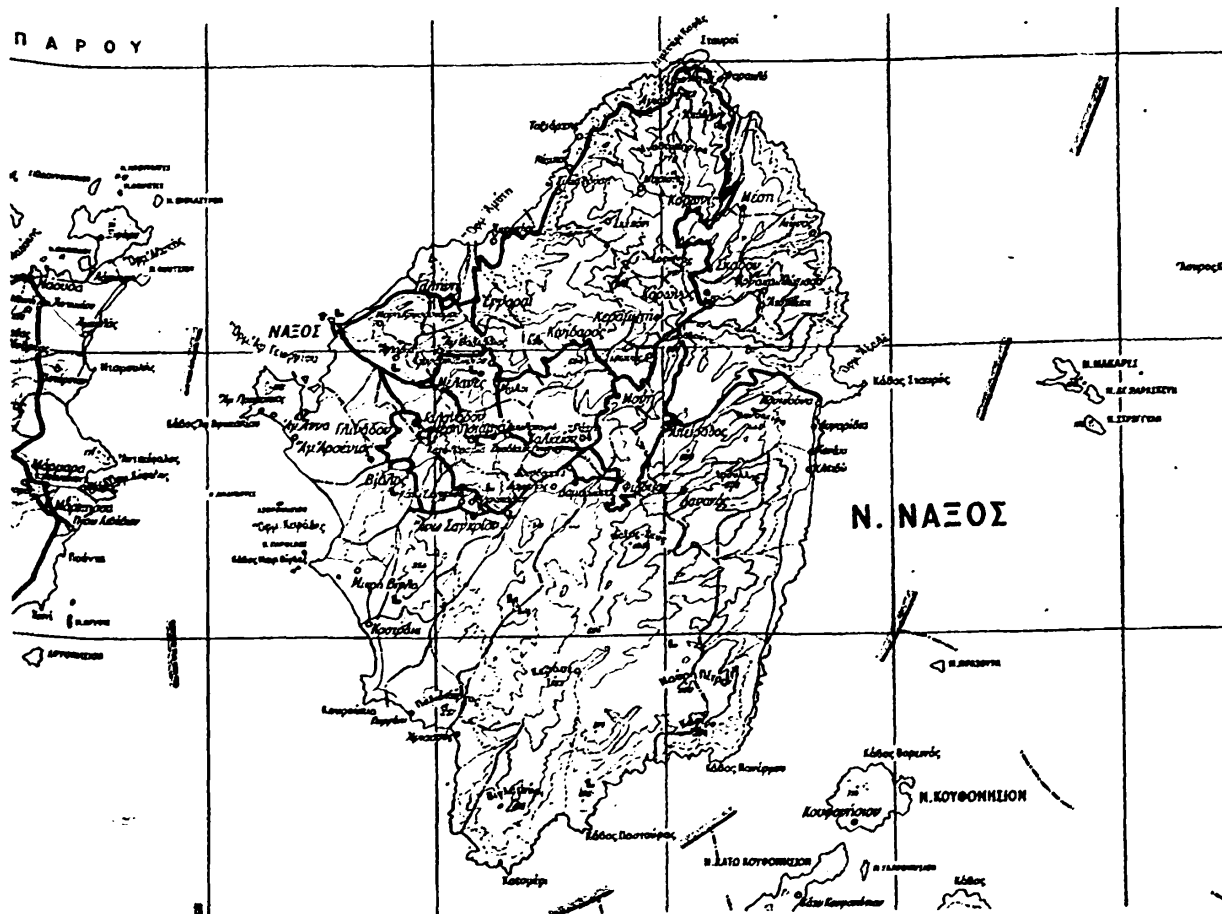

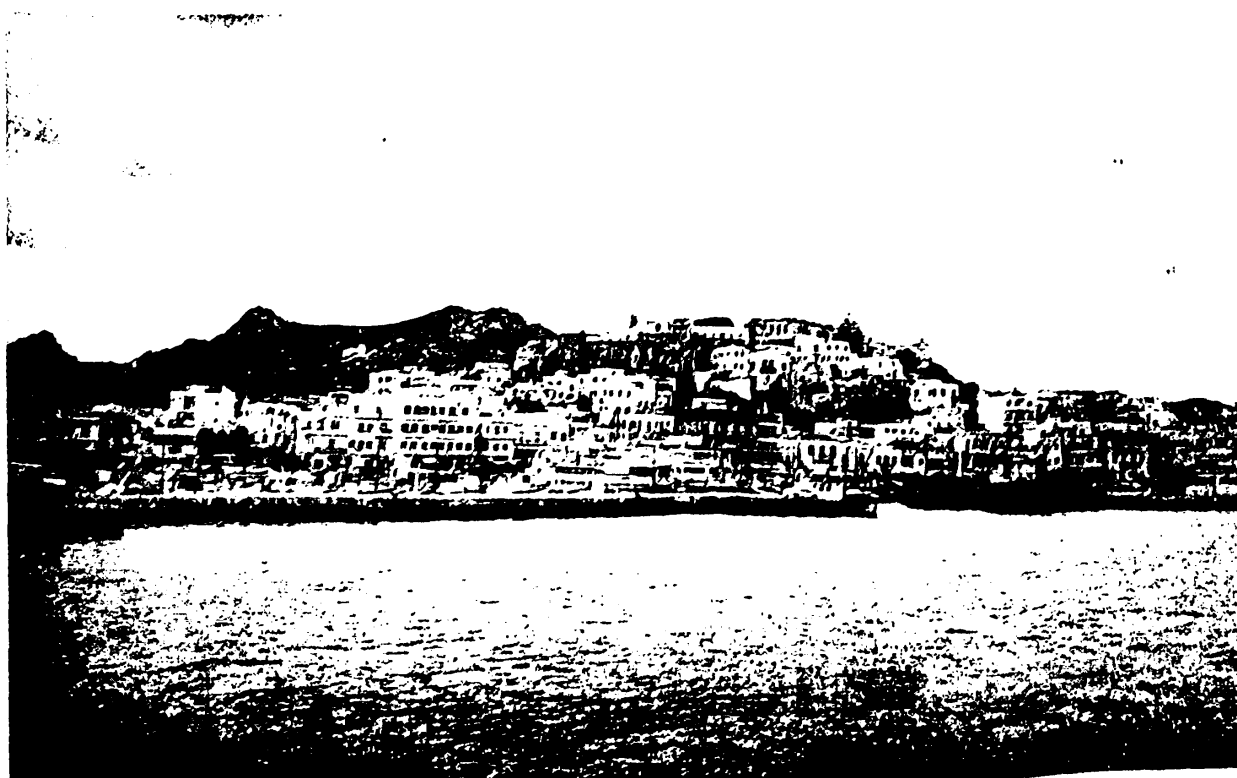

15. Η Νάξος στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-ı Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 2, İstanbul 1988, σ. 562) [Κείμενο VI]

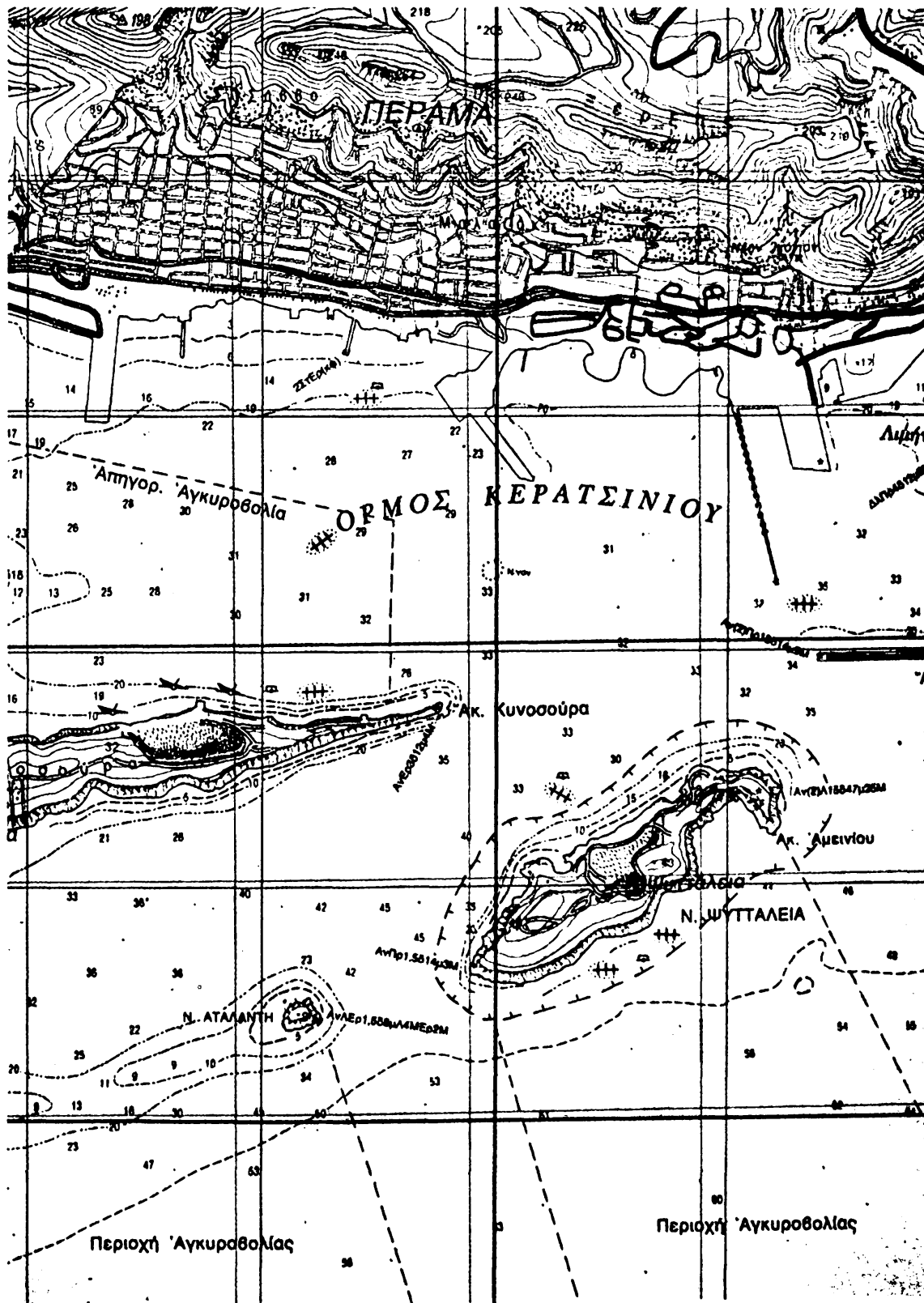

16. Νάξος (ΕΣΥΕ, Ν. Κυκλάδων, Κλίμαξ 1:200.000) [Κείμενο VI]

17. Χώρα και λιμάνι Νάξου· δεσπόζει το Κάστρο (φωτ. του συγγραφέα - χειμώνας 1999-2000) [Κείμενο VI]

18. Ψυττάλεια και Αταλάντη (ΓΥΣ, φ. Πέραμα, Κλίμαξ 1:50.000)
[Κείμενο VII]

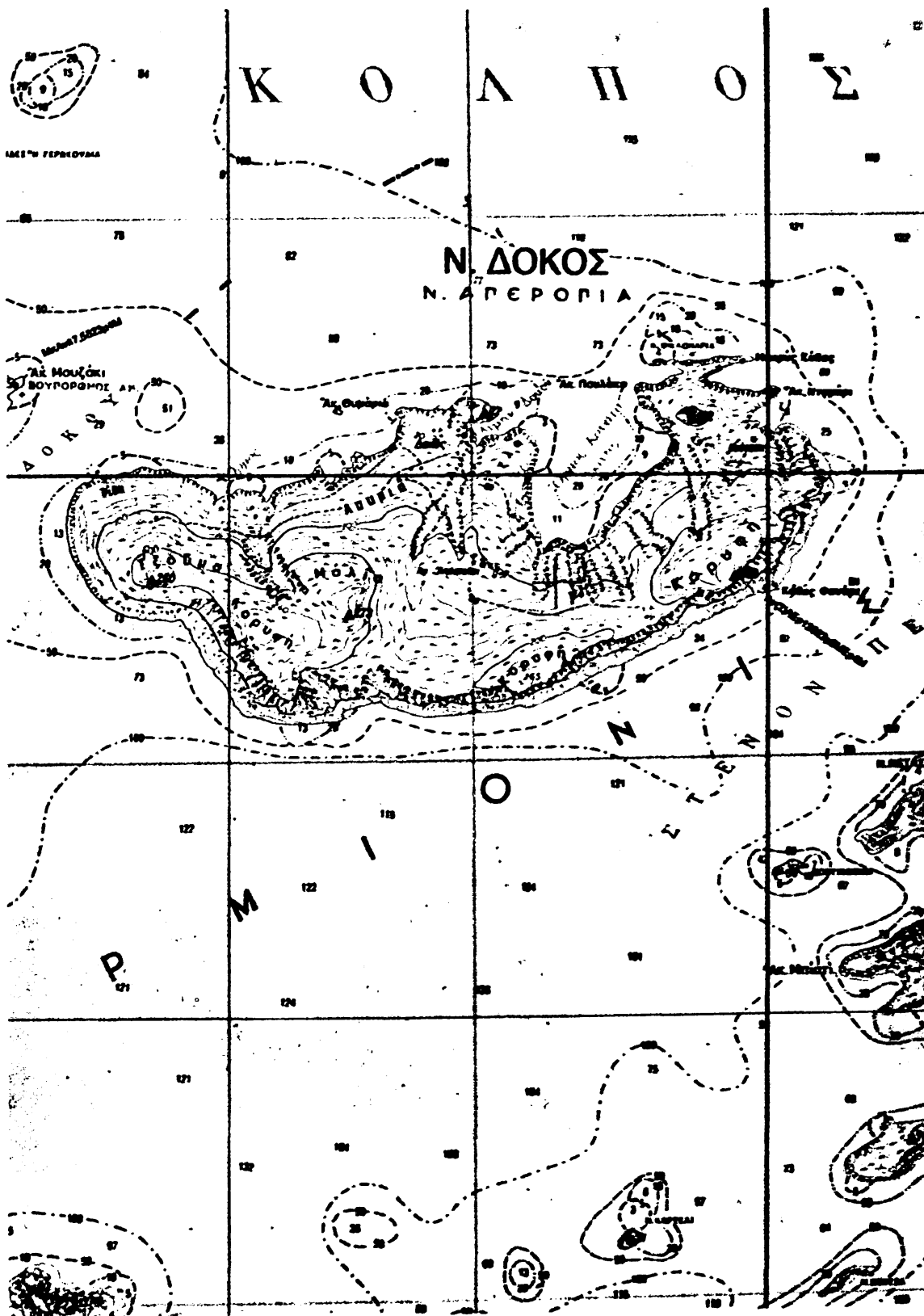

19. Ψυττάλεια (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 2002) [Κείμενο VII]

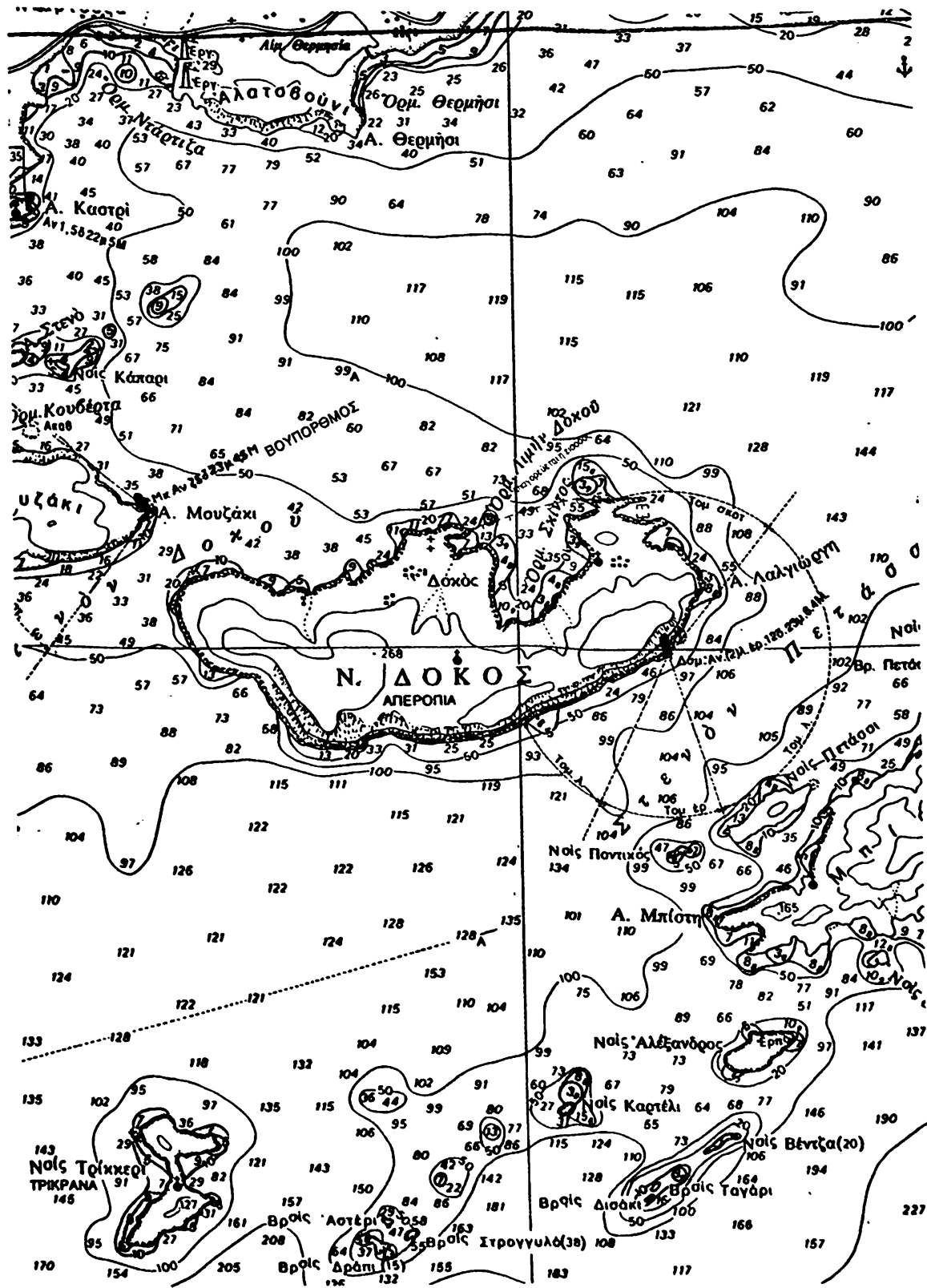
20. Αντώνης Μηλιαράκης: η Ύδρα και τα μικρονήσια της (19ος αι.) (Κωνσταντίνα Αδαμοπούλου-Παύλου, *Ιστορικό Αρχείο - Μουσείο Ύδρας*, Ύδρα 1997, σ. 19) [Κείμενο VII]

21. Δοκός και μικρότερες γειτονικές νησίδες (ΓΥΣ, φ. Ύδρα, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο VII]

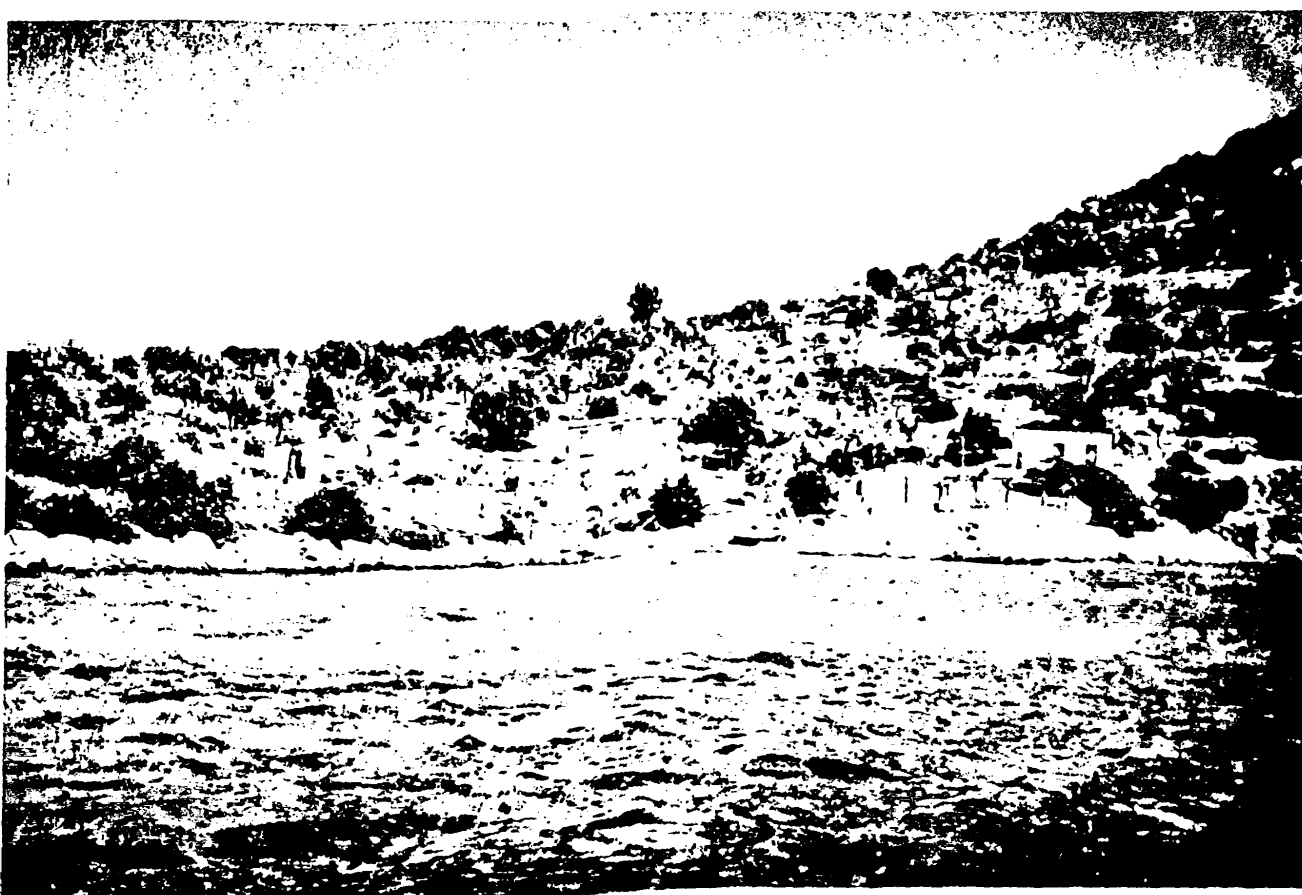

22. Δοκός και μικρότερες γειτονικές νησίδες (ΥΥΠΙΝ, Αργολικός κόλπος - Ερμιονίς θάλασσα, φ. 130, Κλίμαξ 1:75.000) [Κείμενο VII]

23. Δοκός (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 2001) [Κείμενο VII]

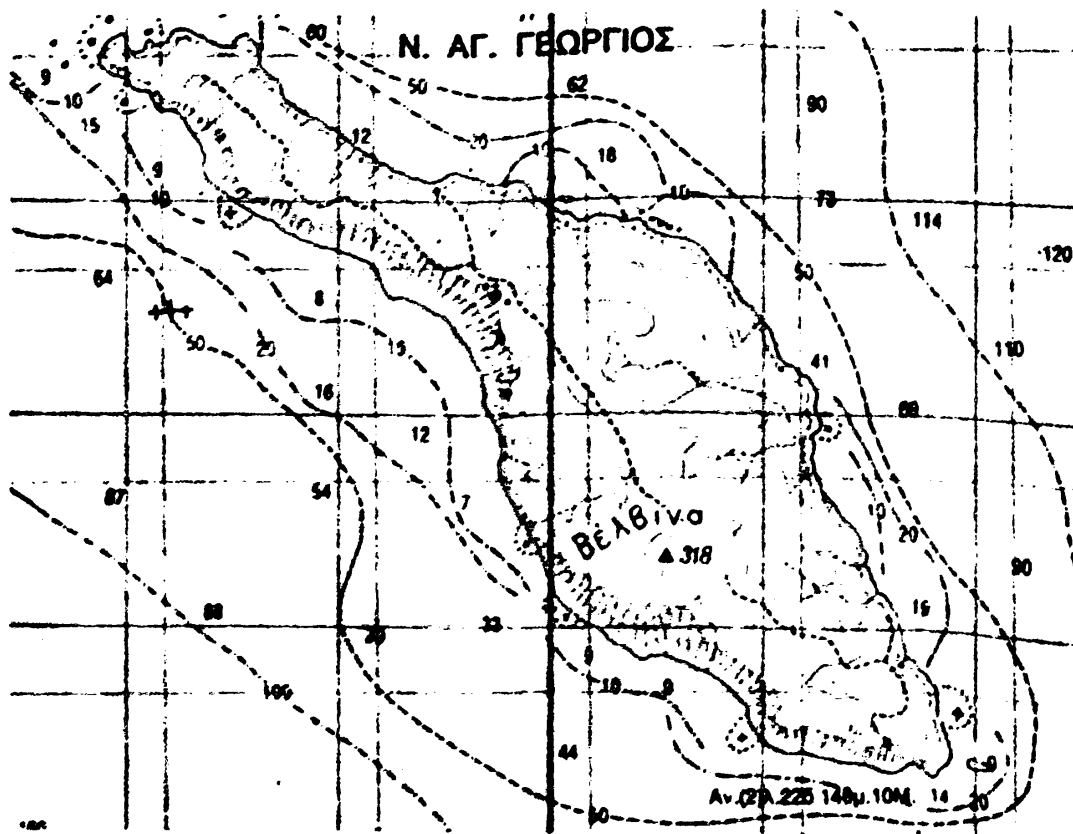

24. Λιμάνι Δοκού (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 2001) [Κείμενο VII]

25. Ελαιώνας Δοκού (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 2001)
[Κείμενο VII]

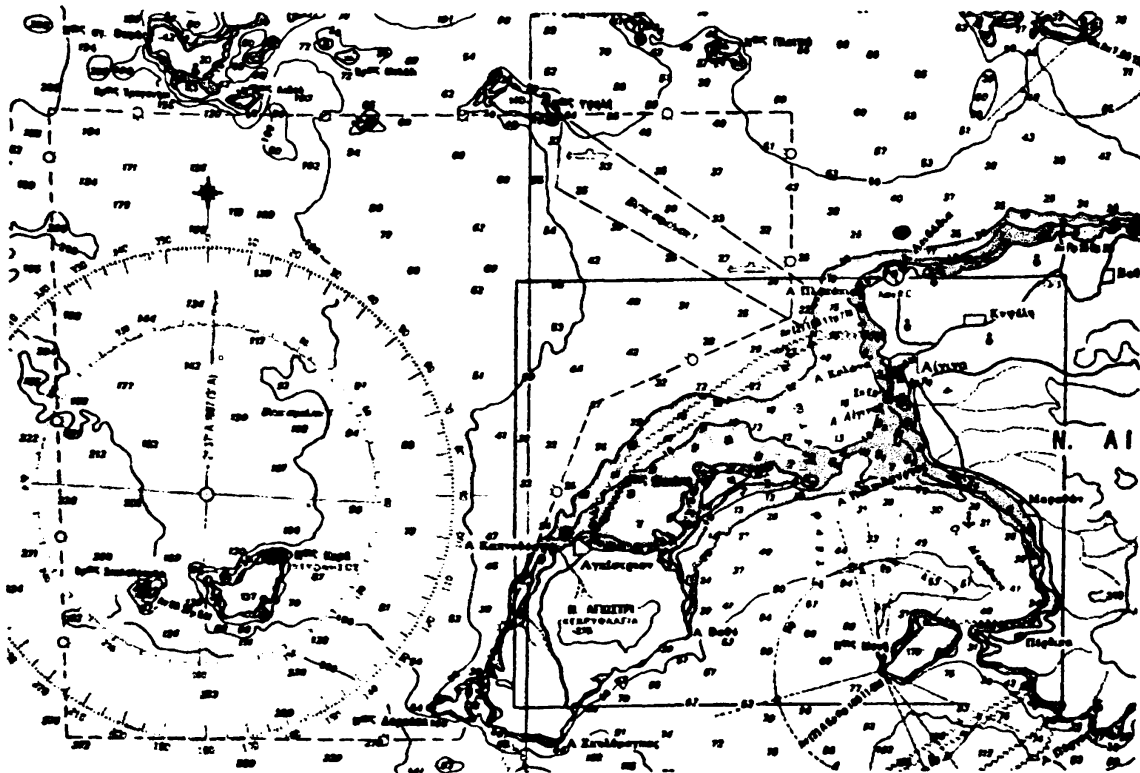
26. Άγιος Γεώργιος Ύδρας (ΓΥΣ, φ. Ανατ. Ύδρα, Κλίμαξ 1:50.000)
[Κείμενο VII]

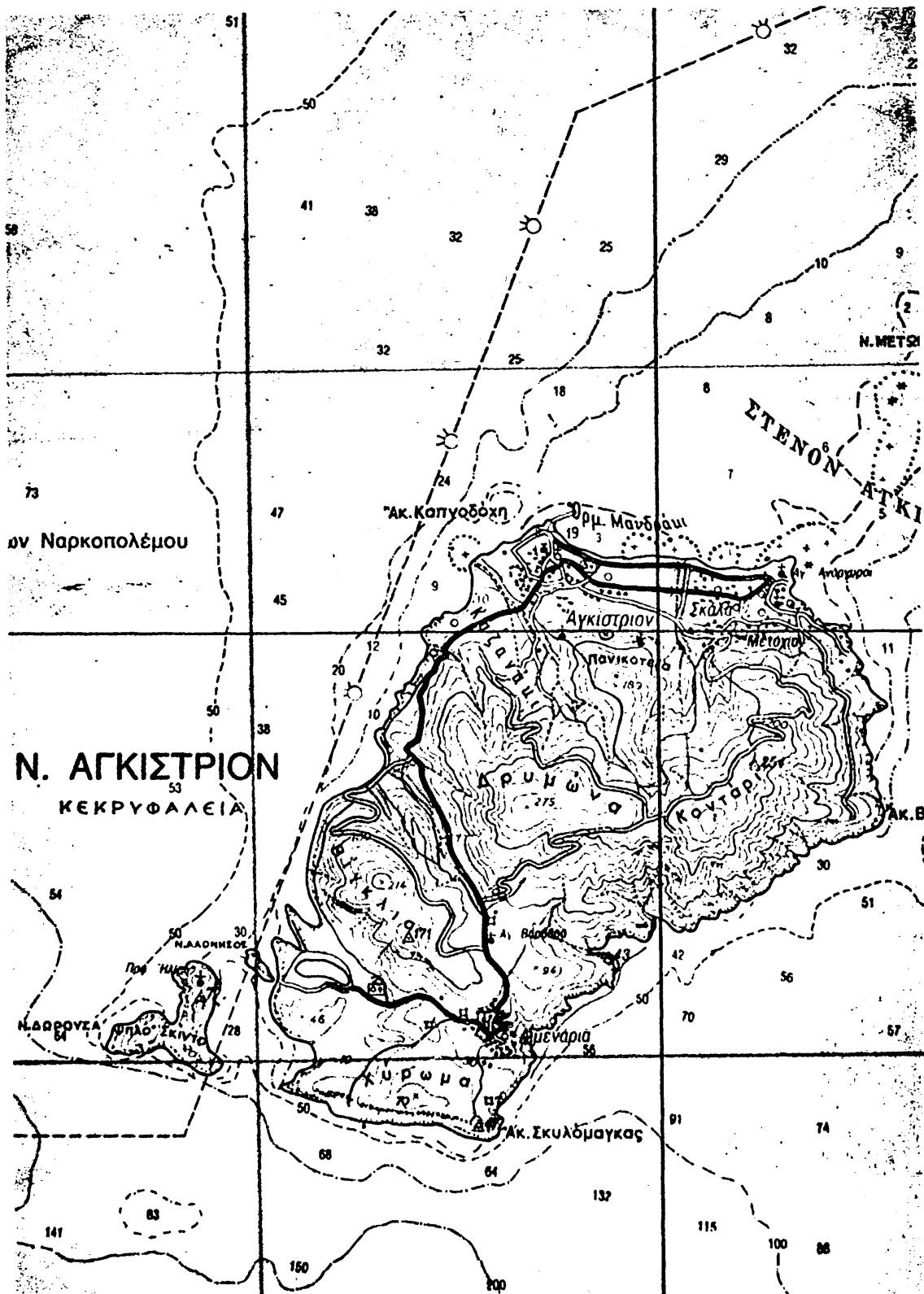

27. Τρίκερι (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 1999) [Κείμενο VII]

28. Αγκίστρι και άλλες μικρότερες νησίδες (ΥΥΠΝ, Σαρωνικός Κόλπος, φ. 413, Κλίμαξ 1:100.000) [Κείμενο VII]

29. Αγκίστρι και μικρότερες νησίδες της περιοχής (ΓΥΣ, φ. Μέθανα, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο VII]

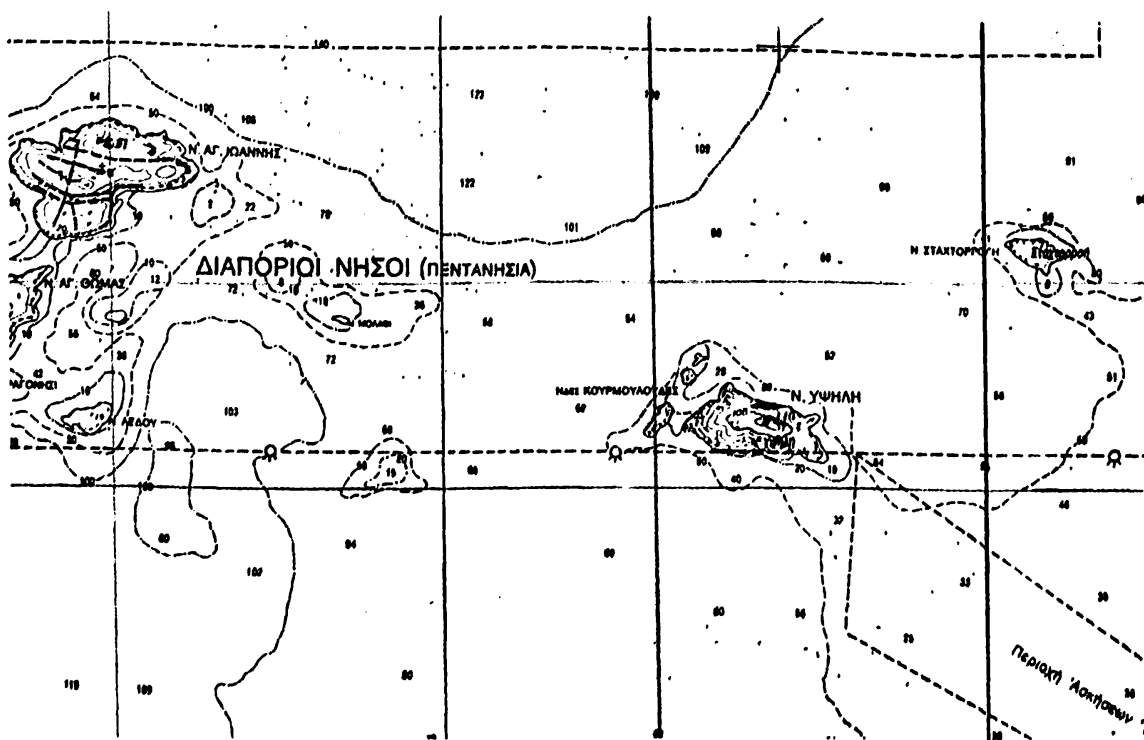
30. Λιμενάρια Αγιοστρίου (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 1999)
[Κείμενο VII]

31. Σκάλα Αγιοστρίου· στο βάθος το Μετόχι (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 1999) [Κείμενο VII]

32. Αγκίστρι· εμπρός του διακρίνεται η Μετώπη (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 1999) [Κείμενο VII]

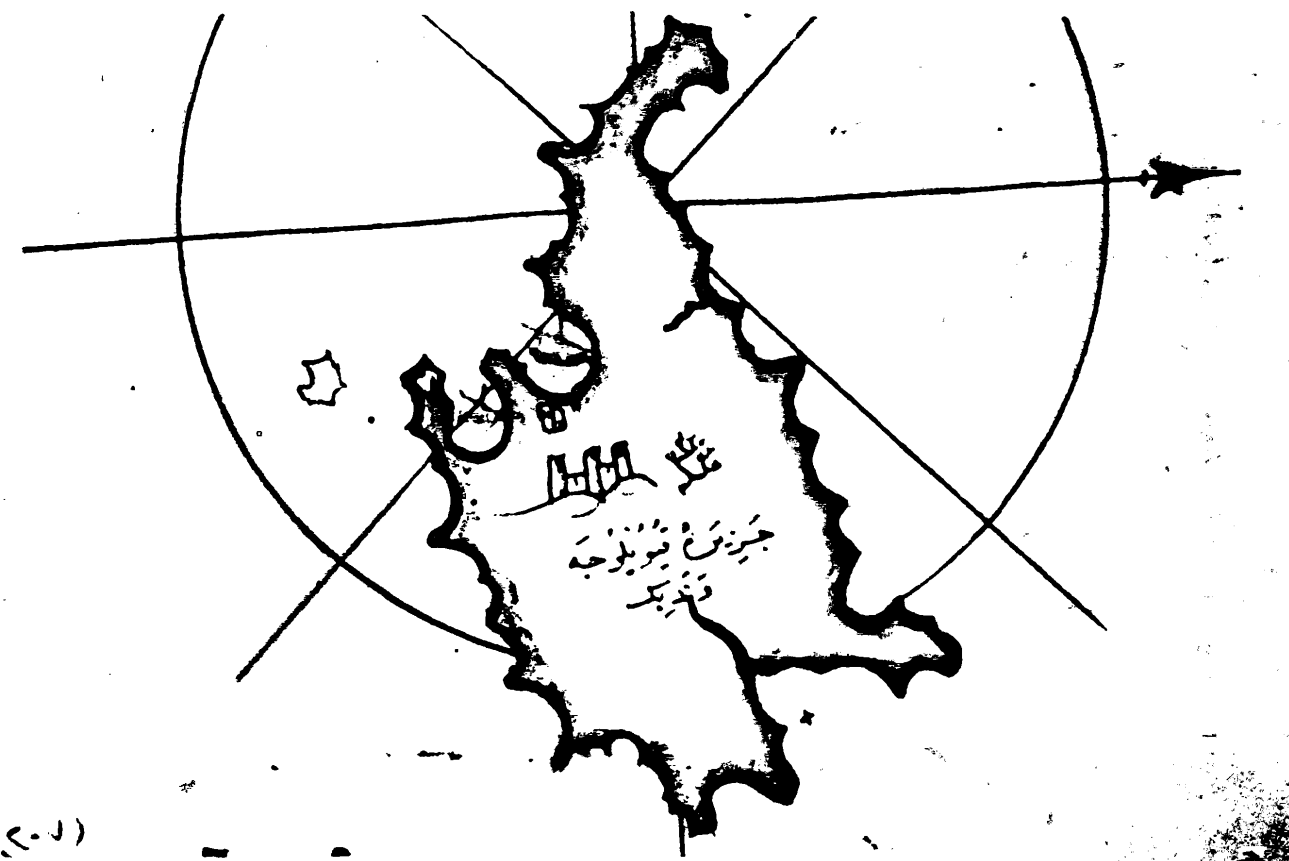

33. Διαπορία νησιά και άλλες γειτονικές νησίδες (ΓΥΣ, φ. Μέγαρο, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο VII]

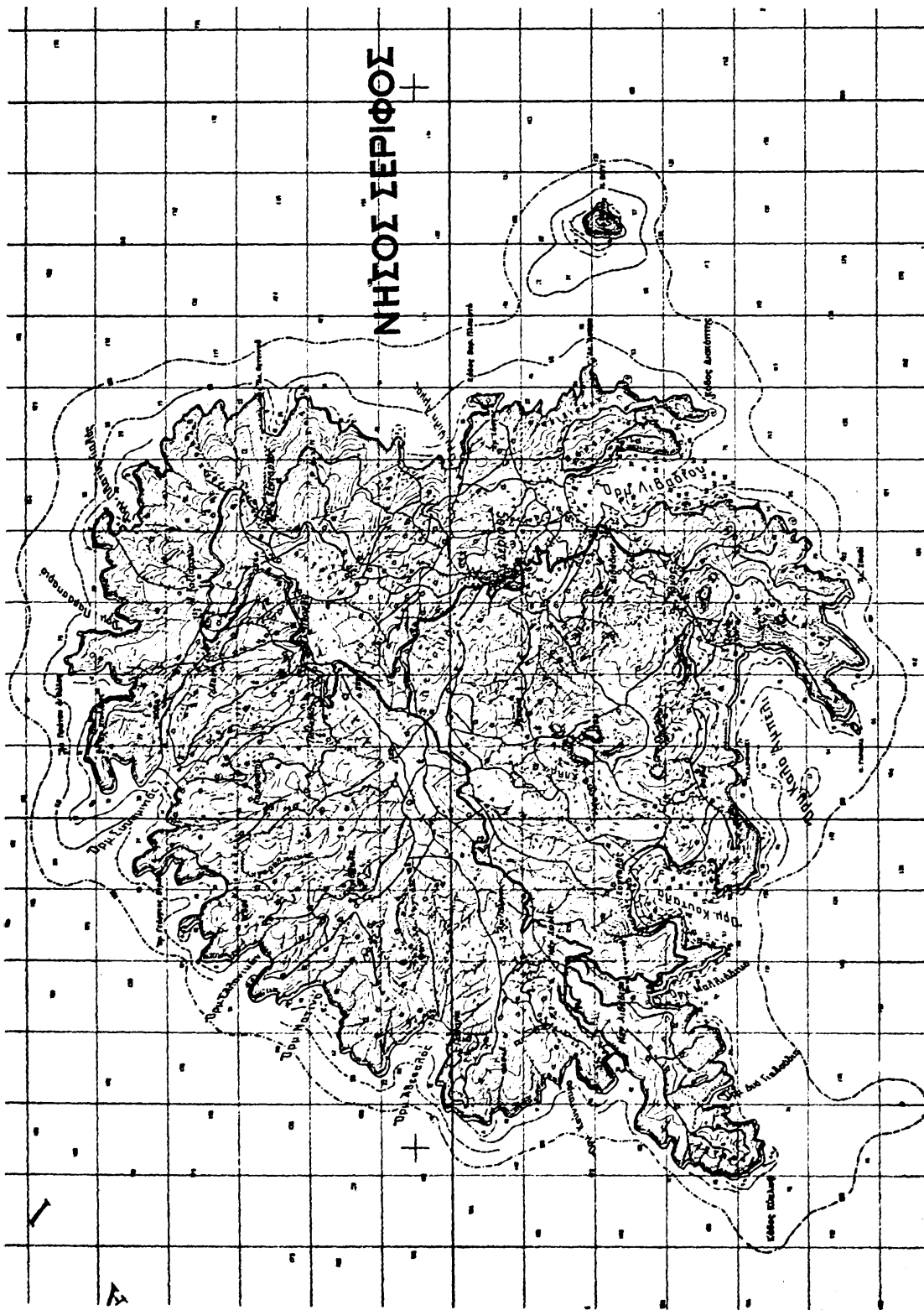

34. Μονή (φωτ. του συγγραφέα - φθινόπωρο 1999) [Κείμενο VII]

35. Η Σέριφος στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-ı Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 4, İstanbul 1988, σ. 1.732) [Κείμενο VIII]

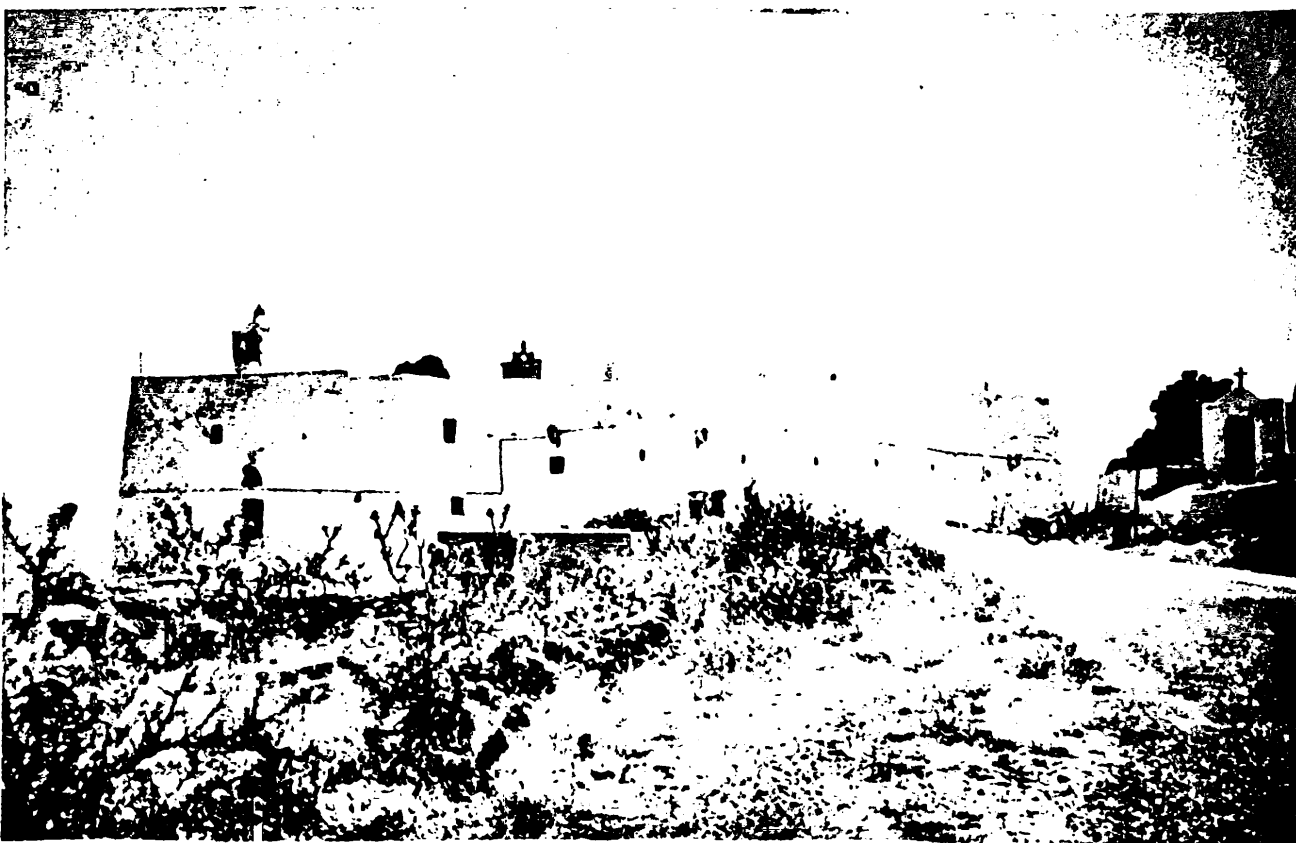

36. Σέριφος (ΓΥΣ, φ. Ν. Σέριφος, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο VIII]

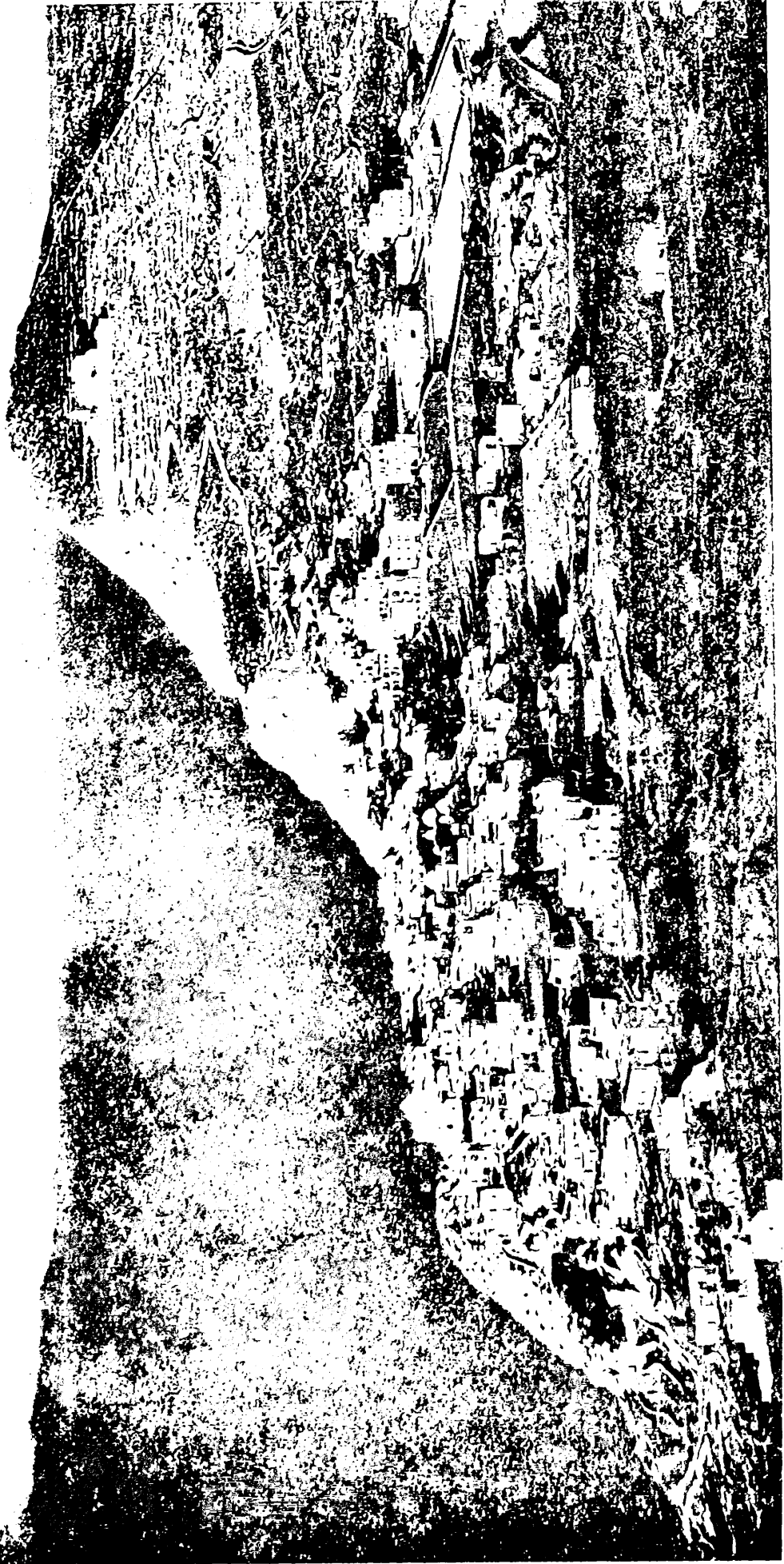

37. Λιμάνι και Χώρα της Σερίφου (φωτ. του συγγραφέα - Σεπτ. 2004)
[Κείμενο VIII]

38. Μονή Ταξιαρχών Σερίφου (φωτ. του συγγραφέα - καλοκαίρι 2000)
[Κείμενο VIII]

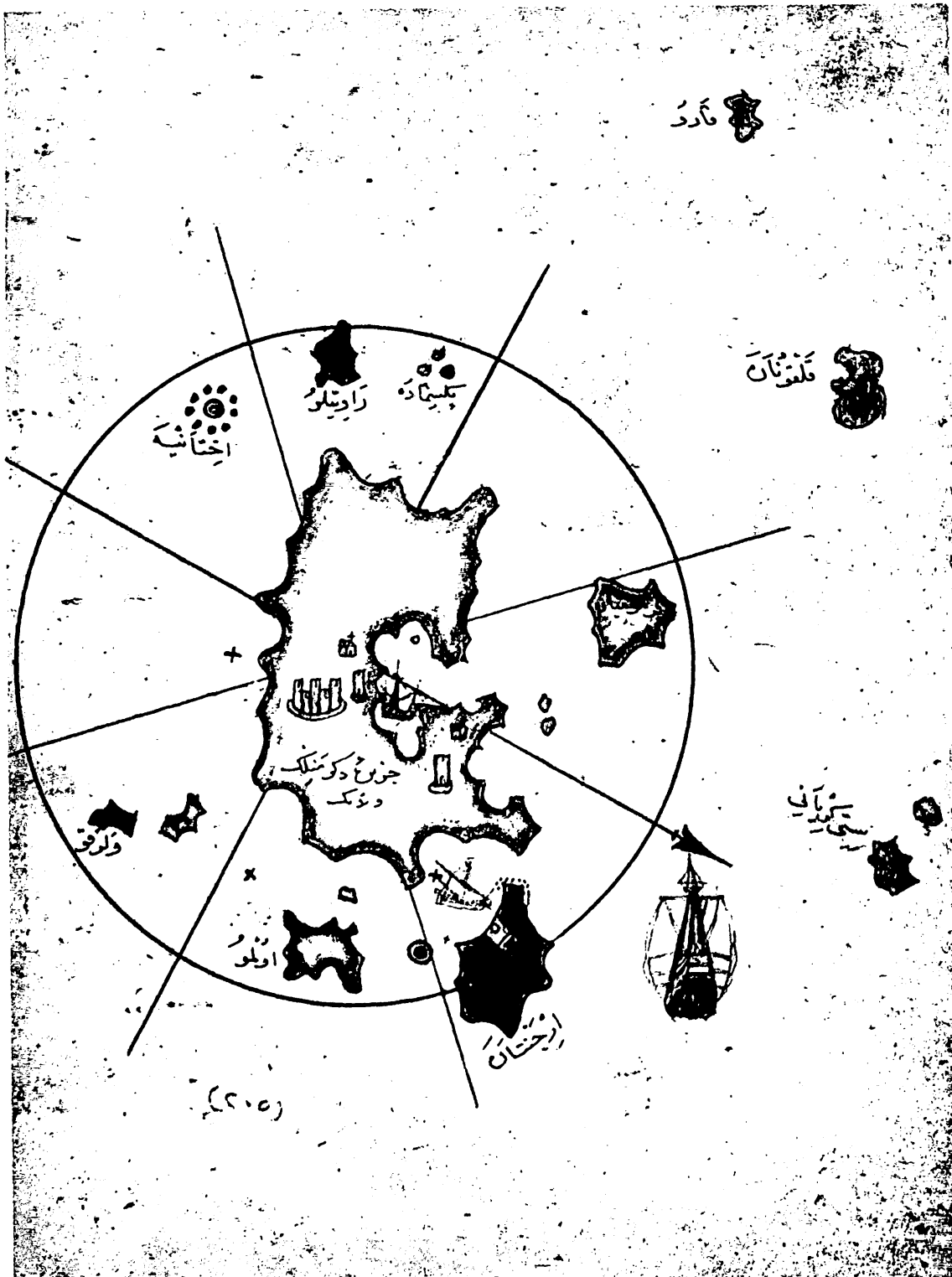

40. Μονή Χρυσοληγής (Ζωοδόχου Πηγής) Σικίνου (φωτ. του συγγραφέα - καλοκαίρι 2000) [Κείμενο VIII]

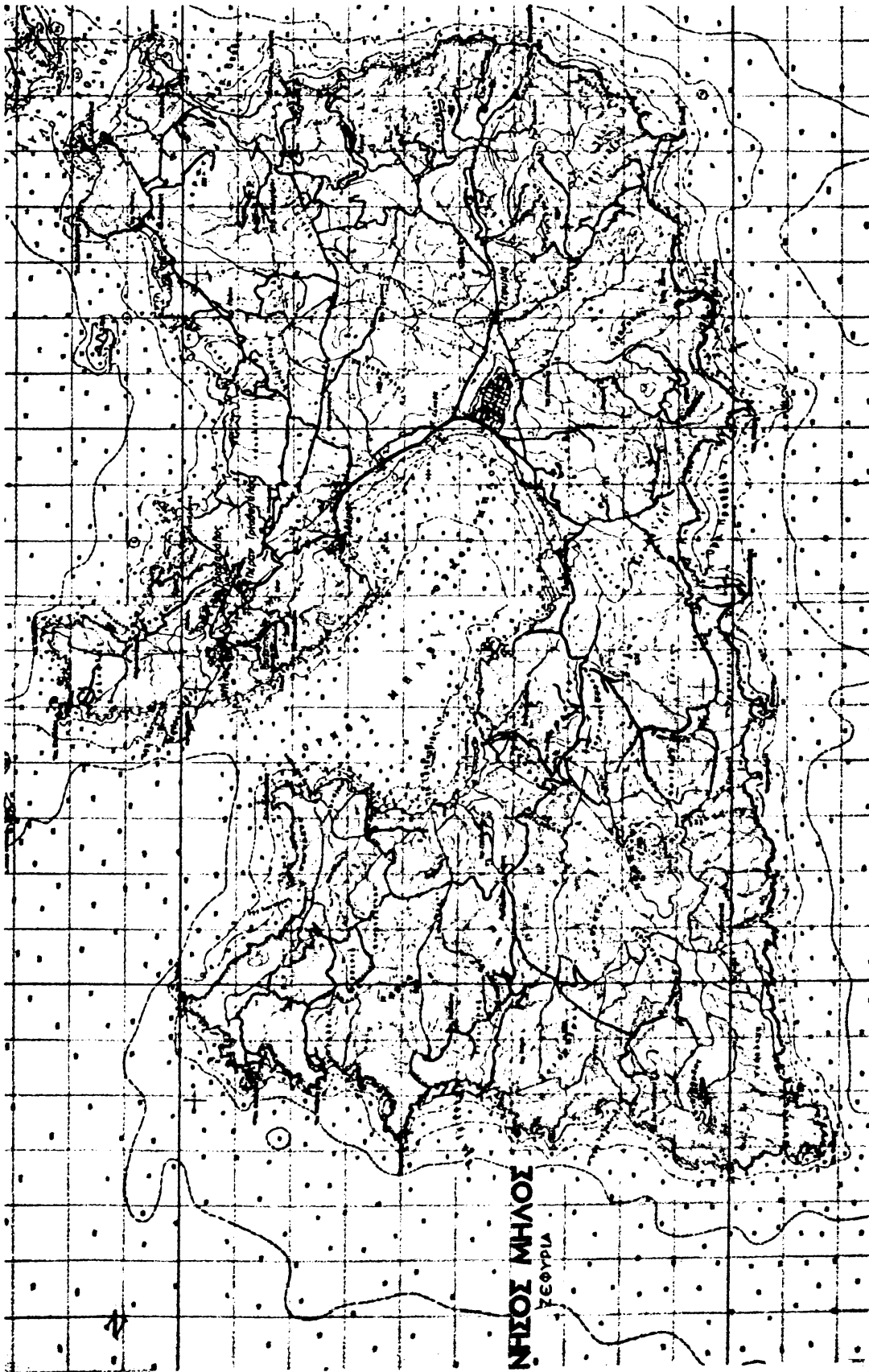
41. Αγροτικές εργασίες στο Χωριό Σικίνου (φωτ. του συγγραφέα - καλοκαίρι 2000) [Κείμενο VIII]

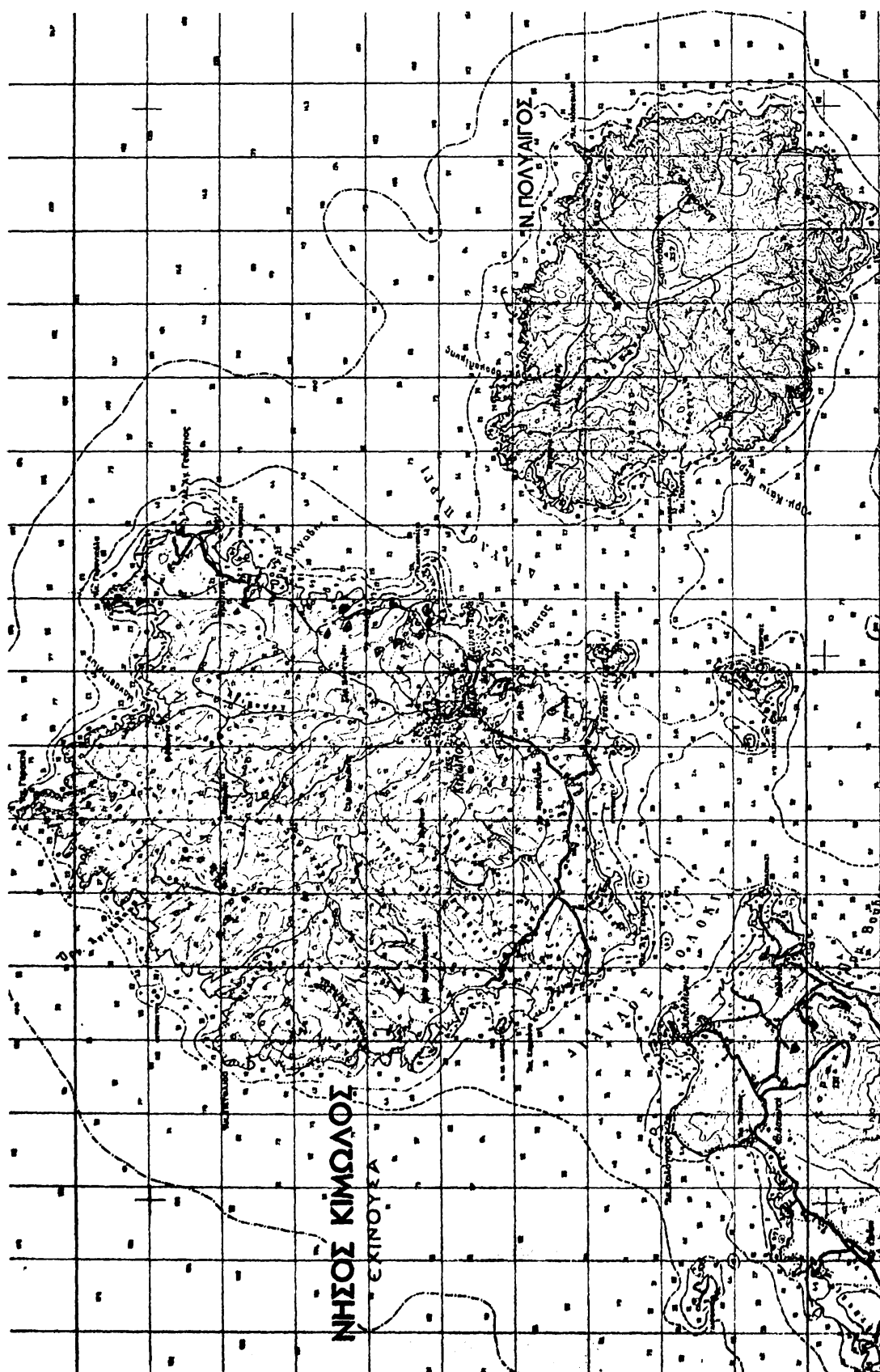
42. Μήλος - Κίμωλος - Πολύαιγος - Αντίμηλος στον χάρτη του Piri Reis (1520) (*Kitab-i Bahriye*, έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού Τουρκίας, τόμ. 4, İstanbul 1988, σ. 1.732) [Κείμενο IX]

43. Μήλος (ΓΥΣ, φ. Μήλος και Κίμωνος, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο ΙΧ]

44. Κίμωλος - Πολύαιγος (ΓΥΣ, φ. Κίμωλος, Κλίμαξ 1:50.000) [Κείμενο ΙΧ]

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Γ. ΔΟΥΒΑΛΗΣ - Ε. ΑΓΟΣΤΟΛΟΥ Ο.Ε.

28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41(ΣΤΟΑ ΚΑΜΠΕΡΗ) 454 44, ΙΟΑΝΝΙΝΑ
ΤΗΛ.: 26510. 27845. FAX: 26510.24672.
e-mail: info@douvalis-apostolou.com

